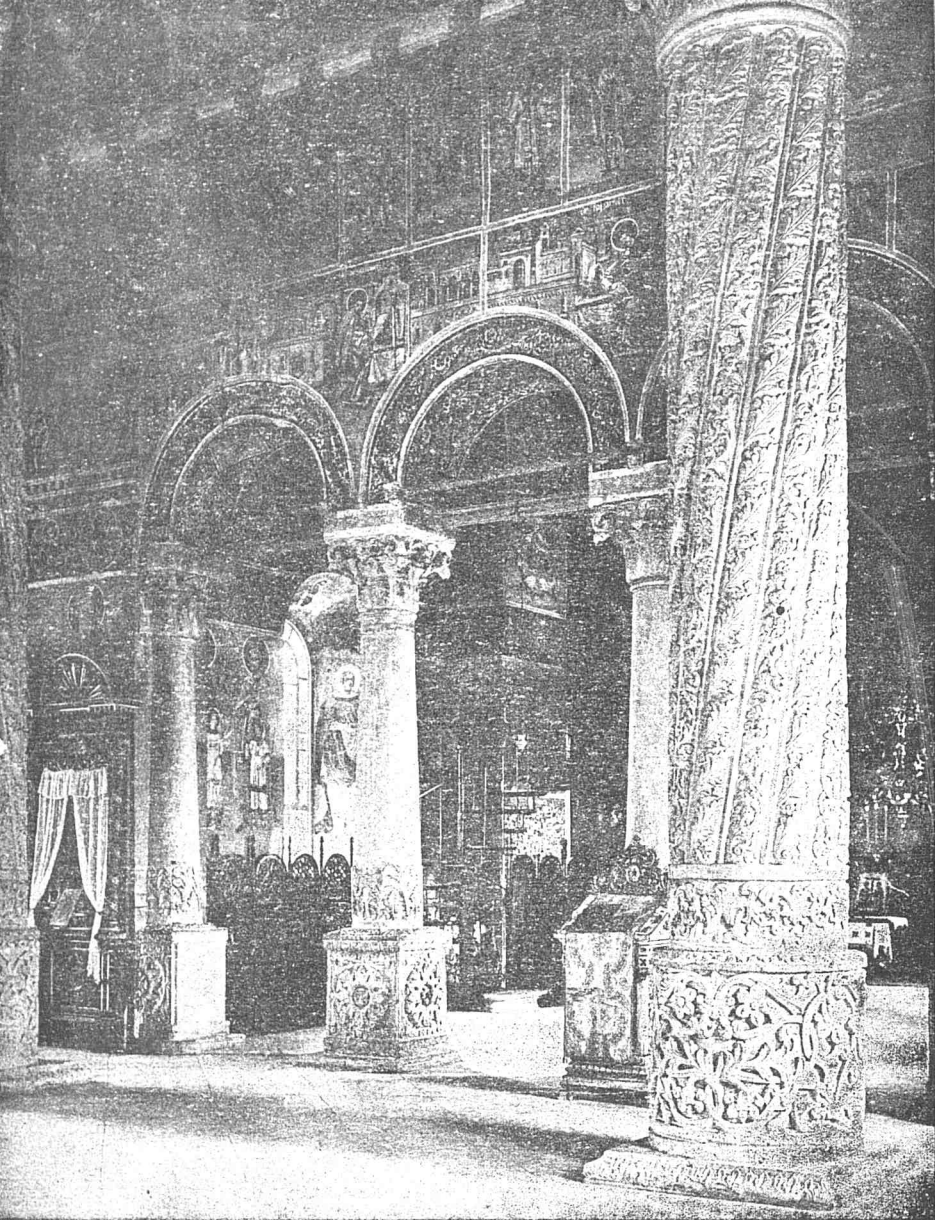

BIBLIOTECA ENCICLOPEDICA

CONSTANTIN C. GIURESCU

ISTORIA ROMANILOR

VOLUMUL III PARTEA II

www.dacoromanica.ro

FUNDATIA REGALA PENTRU LITERATURA SI ARTA

ISTORIA ROMÂNILOR

1998

CONSTANTIN C. GIURESCU

Profesor la Universitatea din București

I S T O R I A

ROMÂNILOR

III

PARTEA A DOUA

DELA MOARTEA LUI MIHAI
VITEAZUL PÂNĂ LA SFÂR-
ȘITUL EPOCEI FANARIOTE
(1601—1821).

Cu 90 figuri în text și 3 hărți afară din text

FUNDAȚIA REGALĂ PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ
BUCUREȘTI 1946

P R E F A Ț Ă

Volumul de față cuprinde descrierea instituțiilor și a culturii românești în răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și sfârșitul epocii fanariote. Pentru o sumă din aceste instituții și fenomene culturale, este prima încercare de sinteză care se face în istoriografia noastră. Lipsind monografiile, a trebuit însă, în multe locuri, să stabilesc chiar faptele, să insist asupra detaliilor, să precizez înțelesul termenilor, să definesc dregătorii, dări, formații militare, etc. Dar dacă am adus o serie de contribuții noi, îmi dau seamă totuși că mai sunt multe, foarte multe chiar, de adaos, mai ales în ce privește Transilvania; această parte a pământului românesc oferă, sub raportul instituțional, un câmp întins de activitate istoriografiei române.

Sper însă că am izbutit să dau cadrul general de dezvoltare, să fac vizibile liniile mari ale evoluției. Voiu fi mulțumit dacă cititorul va putea să-și dea seama de complexitatea — adeseori nebănuită — a vechii societăți românești și de realizările — adeseori subestimate — ale ei, în diferitele domenii de activitate. Câteva din aceste realizări, ca tiparul și istoriografia, constitue titluri de mândrie pentru neamul nostru : ele îi asigură un loc de seamă în viața culturală a Sud-Estului Europei.

Un îndreptar prețios mi-au fost tot timpul studiile de caracter social ale părintelui meu, pe care le-am republicat în 1943. M'am folosit de asemenea, în ce privește organizarea financiară, de o serie de documente inedite copiate de scumpul dispărut la Academia Română și Arhivele Statului. Și m'am silit iarăși, tot timpul, să rămân în spiritul lui, să-i respect metoda, evitând exagerările șovine ca și generalizările pripite.

Din ilustrațiile volumului de față, o însemnată parte mi-a fost pusă la dispoziție, în mod grațios, de următoarele instituții și persoane: Ministerul Informațiilor, prin Direcția Propagandei și O. N. T. (fig. 3, 4, 18, 39, 43, 51); Comisia Monumentelor Istorice (fig. 2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 23 26, 35 38, 40—42 44—45, 50, 52—53, 57—58, 60—90); Muzeul Militar (fig. nr. 1, 20, 22, 46—47, 49); Profesor universitar Tr. Vuia (fig. nr. 14); Profesor C. Moisil, membru corespondent al Academiei Române (fig. nr. 27 34), Consilier de Ambasadă Marcel Romanescu (fig. nr. 6, 7, 48) și G. Nicolaiașa, dela secția de manuscrise a Academiei Române (fig. nr. 54, 55—56, 59). Rog pe conducătorii instituțiilor amintite, pe colaboratorii acestora — și-mi fac o plăcută datorie amintind numele D-lor Victor Brătulescu și Anton Velcu — precum și toate persoanele de mai sus să primească încă odată viile mele mulțumiri. Mulțumesc de asemenea călduros Domnului C. Nicolaescu-Plopșor, Directorul secției oltene a Institutului de Istorie Națională din București, pentru informațiile date cu privire la identificarea punctelor de vamă numite de Mihai Cantacuzino « Ciolpanul », și « Zdegladeta » precum și Domnului G. Ionescu, asistent universitar, pentru osteneala ce și-a dat de a alcătui indicele dela finele acestui volum.

Am adaos un număr de trei hărți pentru localizarea faptelor povestite.

Datele sunt după stilul nou, afară de acelea ale documentelor și tipăriturilor interne care au fost lăsate așa cum se află trecute de diacii și tipografi respectivi, adică după stilul vechiu

București, Dechemvrie 1946.

CONSTANTIN C. GIURESCU

D O M N I A

Chiar în epoca fanariotă Domnul și-a păstrat întreaga putere în interiorul țării față de supușii săi.

Evoluția domniei, în veacurile XVII și XVIII, e determinată de raporturile față de Turci. Cu cât supunerea față de aceștia se accentuează, cu atât e mai mare și amestecul lor în ce privește chestiunile în legătură cu Domnia. În vremea Fanarioților, acest amestec atinge maximum, dând uneori impresia că Domnia e socotită doar ca o demnitate superioară turcă, treaptă ultimă a unui «cursus honorum», cea imediat inferioară fiind demnitatea marelui dragoman. În realitate, și în această epocă de totală înfeodare, politică și militară, față de Turci, Domnul își păstrează *întreaga putere în interiorul țării*, față de supușii săi, sub raportul administrativ, juridic și financiar; el are și dreptul de a condamna la moarte, pentru crime (vezi vol. II, ediția a patra, p. 357-365); când e vorba să se aplice o asemenea pedeapsă unui boier, *pertru o crimă politică*, atunci e necesară însă și aprobarea Înaltei Porți.

Alegerea și confirmarea Domnului. Numirea lui. În veacul al XVII-lea, Domnul e încă ales uneori, de către boieri; acesta e cazul, de pildă, al lui Radu Șerban, Constantin Șerban și Constantin Brâncoveanu în Muntenia, al lui Miron Barnowski și Dimitrie Cantemir în Moldova. Alegerea are loc *îndată după moartea domnului precedent*, înainte ca trupul acestuia să fie înmormântat. Pentru ca ea să fie valabilă însă, pentru ca cel ales să poată într'adevăr domni, e necesară *confirmarea* Porții. Dacă aceasta o

refuză, alegerea rămâne nulă: e cazul cu Dimitrie Cantemir, în 1693, după moartea tatălui său, sau cu Miron Barnowski în 1633, care nu numai că nu e confirmat, dar, chemat la Stambul, e executat sub învinuirea de trădare.

Dar alegerea e o procedură excepțională în veacul al XVII-lea și complet ieșită din uz în al XVIII-lea. Procedura normală e *numirea* deadreptul de către Poartă. Pentru a o obține, candidatul trebuie să dispue de *relații* cu înalții demnitari sau — cum li se spunea obișnuit — cu «meghistanii» Porții, eventual chiar cu familia Sultanului, și de *bani* pentru a plăti sumele și darurile prevăzute într-o atare împrejurare; un alt element folositor — dar nu întotdeauna neapărat necesar, ca în epoca veche — era *înruđirea* cu foștii domni. Dintre demnitarii turci, cuvânt greu, foarte adesea hotărîtor, avea, la numire, *marele vizir*; însemnați erau de asemenea locuitorul sau *chehaia* lui, apoi *marele tefterdar* sau ministrul de finanțe, *reis-effendi* sau cancelarul, corespunzând logofătului nostru, *câzlar-aga* adică păzitorul haremului, *silihtarul* sau spătarul și, uneori, în veacul al XVIII-lea, *capudan-bașa* sau *marele amiral*. Din familia Sultanului, influență mai mare are mama sa, Sultana Valide.

Numirea se face *de către Sultan*, pe temeiul — în genere — a unei propuneri scrise ce i se prezintă de către Marele Vizir. Dacă această propunere este agreiată — formula obișnuită, într'un atare caz, e «să se facă precum s'a zis mai sus» — atunci candidatul, încunoștințat, se prezintă la acesta din urmă care îi dă sfaturi asupra felului cum trebuie să se poarte ca Domn și îl îmbracă apoi cu un caftan de preț. Urmează o vizită la chehaia Vizirului care îl tratează cu cafea și șerbet; după aceea, călare pe un cal frumos împodobit ce i-a fost adus de *marele imbrohör* sau păzitorul grajdurilor împărătești, Domnul se duce la Patriarhie, în cartierul Fanarului; întâmpinat cu solemnitate de Patriarh, el ascultă slujba, e uns cu sfântul mir și se întoarce apoi la reședința sa din oraș unde primește felicitările capului bisericii, acelea — mai întotdeauna unite cu diverse rugămînți și propuneri de servicii — ale rudelor și cunoștințelor sale precum și felicitările reprezentanților diplomatici.

După ce a plătit jumătate din *peșcheșul* adică darul în bani pentru numire, Domnului i se trimit, cu alai mare, *insemnele*

demnității sale adică *cele două tuiuri* sau cozi de cal (vezi fig. 1) precum și *sangeacul* sau steagul, acesta din urmă adus de *mira-lem-aga*, însoțit de muzica turcească, numită *tabulhana*. După ce

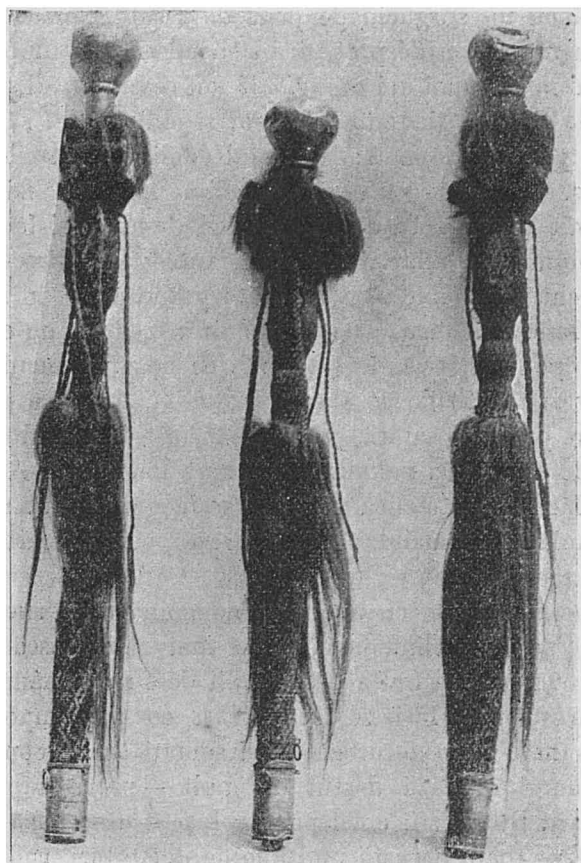

Fig. 1. — « Tuiuri », însemne ale puterii și ale rangului ierarhic la Turci. Un tuiu se compune din părul unei coade de cal fixat pe o prăjină terminată printr'o măciulie de metal aurit. În partea superioară, părul e împletit în cinci vîțe; în partea inferioară, e liber. Numărul tuiurilor arăta rangul ierarhic al posesorului respectiv. Marele vizir avea trei tuiuri, Domnii Munteniei și Moldovei precum și Principii Transilvaniei câte două. De aci expresia : « pașă cu trei tuiuri », vrînd să însemne personagiul foarte important, foarte puternic.

a plătit toți banii peșcheșului și și-a orînduit toate treburile la Stambul, Domnul cere, prin chehaia Vizirului, să fie primit de Sultan, spre a obține dela acesta voia să plece în țară. În ziua

audienței — de obicei Dumineca sau Marția — Domnul vine la Palat; aci *muhzur-aga* sau reprezentantul ienicerilor pe lângă marele Vizir, îi așează pe cap, *cuca*, o căciulă de formă specială, împodobită cu un surguciu de pene de struț; *marele tefterdar* îl îmbracă cu un caftan de preț, dând și boierilor 27 de caftane de valoare mai mică; apoi doi *capugibași* sau mari portari, îl introduc pe Domn la Sultan, ținându-l de braț și obligându-l să se incline de trei ori până la pământ: la pragul odăii, la al treilea și la al șaselea pas. Sultanul — prin intermediul marelui Vizir — spune noului numit ce așteaptă dela el și-l îndeamnă să-și facă datoria, la care Domnul răspunde — dacă știe turcește — direct, dacă nu prin tâlmaciu, făgăduind să puie toate puterile sale în slujba Împăratului. Iese, apoi, cu același ceremonial; incalecă un cal arăpesc splendid împodobit, având la șea, în dreapta, topuzul sau buzduganul (vezi fig. 2) iar în stânga, sabia și, după ce pleacă mai întâi vizirul, pe care-l salută, pornește, însoțit de o gardă de onoare turcească de « peici » și « akkiulahlii », spre Patriarhie. Aci, intrând în sfântul lăcaș, scoate *cuca* din cap; se face din nou slujbă, după care Domnul, cu tot alaiul, străbate orașul, ca odinioară împărații bizantini, mergând spre locuința sa. A doua zi reis-effendi îi trimite diploma, scrisă cu aur, și-l îndeamnă să pornească neîntârziat spre țară, nefiind îngăduit să mai zăbovească în Sтамbul, după audiența la Sultan, mai mult de o săptămână. Plecarea spre București sau Iași se face iarăși cu alai mare; printre însoțitori sunt o serie de dregători și soldați turci; conacele sunt știute; drumul durează destul de mult — patru săptămâni în medie pentru București, cinci pentru Iași — din cauza încetinelii cu care merge toată această mulțime de demnitari, rude, prieteni, cunoscuți ce însoțesc, cu carele și bagajele lor, pe noul stăpân și familia acestuia. Pe drum, se adaugă convoiului și diferiți boieri din țară care se grăbesc să iasă înaintea Domnului. Trecerea Dunării — cu « corăbii domnești », după cum ne spune o descriere din epoca fanariotă — se face de obicei la *Giurgiu*, pentru Domnii munteni și la *Galați* pentru cei moldoveni. Ajunși în apropierea capitalei, și anume la *Șanta*, lângă Iași și la *Văcărești*, deasupra Bucureștilor, se face un popas de două-trei zile spre a se orândui, în toate detaliile, alaiul de intrare în capitală. Ni s'au păstrat câteva orânduiele de acestea, din epoca fanariotă; ele sunt de o

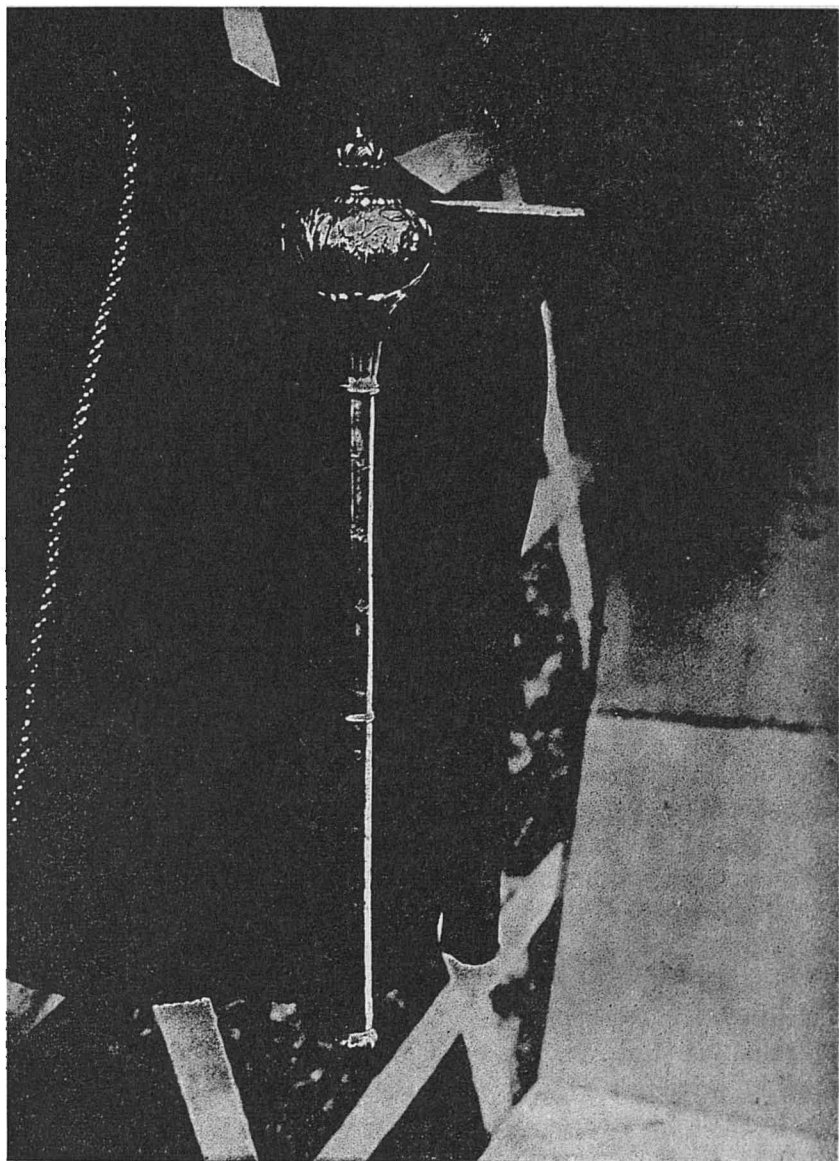

Fig. 2. — Buzduganul domnesc al lui Gheorghe Bibescu (1842—1848), aflător azi în palatul Bibescu dela Mogoșoaia. Buzduganele vechi aveau, în genere, aceeași formă; câteodată, voievozii băteau cu ele pe cei vinovați.

minuțiozitate deosebită. După slujba bisericească — la Iași ea se face la Sfântul Nicolae Domnesc, ctitoria lui Ștefan cel Mare, la București în lăcașul dela Curtea Veche, ctitoria lui Mircea Ciobanul, — are loc instalarea în scaun, la Curtea domnească. Demnitarul turc venit dela Stambul special pentru aceasta, numit *iskemne agasi* adică « prefectul tronului », înmânează decretul de numire (« hiukmfermani ») lui *divan-effendisi*, tot turc și el, dar în slujba Domnului, ca dregător permanent, care-l citește cu glas tare (veli-glas) în divan. După lectură, boierii strigă: « să se îplinească porunca Împăratului » iar *iskemne-agasi* îmbracă pe Domn cu caftan și-l așează pe tron. În acest moment, se slobozesc tunurile iar cei prezenți aclamă. Mitropolitul ține o cuvântare ocazională, cu urări și sărută mâna Domnului care îi răspunde în același chip. Vin apoi pe rând episcopii, marii dregători, cei de rangul al doilea și al treilea, comandanții militari, neguțătorii și locuitorii mai de frunte ai capitalei; toți aceștia sărută mâna, iar cei din categoriile mai joase, și haina. Odată sfârșită ceremonia, începe efectiv domnia cea nouă, cu onorurile și foloasele, dar nu mai puțin cu grijile, nevoile și riscurile ei. Aceste riscuri sunt, în genere, atât de mari, în cât, nu odată, boierii pregetă sau refuză chiar să primească strălucita situație. E cunoscută, în această privință, lunga ezitare a lui Constantin Brâncoveanu; Neculce povestește că Alexandru Mavrocordat Exaporitul, când a aflat că fiul său Nicolae, a fost numit domn al Moldovei (1709), « au și început a plângere și a-și da palme peste obraz și a-și smulge părul din cap și din barbă și a blăstema pre fiul său căci au primit domnia și a zicere că din ceasul acesta este casa lui stinsă, de vreme ce s'au amestecat fiul său la domnie » (vezi și fig. 3). Date fiind aceste riscuri, înțelegem de ce cronicile menționează printre motivele care fac pe unii boieri să se gândească la domnie, și pe acela că n'au « feciori » sau « coconi », deci urmași care să le împărtășească eventual sfârșitul rău. Când logofătul Gheorghe Ștefan, trimis în solie la principele Transilvaniei, Rákoczy al II-lea, se înțelege cu acesta ca să-l răstoarne din scaun pe Vasile Lupu, el o face, între altele, și fiindcă riscurile urmau să-l privească exclusiv. Miron Costin o spune lămurit: « și prilejise și sol unul ca acela care, nea-când coconi, de atunci luase gând spre domnie ». După mazilirea lui Gheorghe Duca (1673), boierii au vrut să aleagă pe Ilie Sturza;

acesta însă — ne arată cronica — «*măcar că n'au avut feciori, n'au primit... domnia*». La noi, suprema demnitate, ca și toate demnitățile politice de altfel, n'au fost nicicând lipsite de primejdii.

Fig. 3. — Alexandru Mavrocordat Exaportitul. Portret contemporan în ulei, în colecția C. Gane, București.

«*Peșcheșul*» care se plătește la numirea în domnie depinde — după expresia lui Dimitrie Cantemir — «*de lăcomia vizirului și de ambiția candidatului*». Normal, el este, la începutul veacului al XVIII-lea, de 300.000 lei adică 600 de pungi. La numirea — de fapt confirmarea — lui Constantin Brâncoveanu care fusese ales de țară, s'a plătit, după un raport francez contemporan, datat

6 Dechemvrie 1688, suma de 400 de pungi, dintre care 200 vizirului, 100 tefterdarului, 50 chihaiei Vizirului, iar restul dregătorilor mărunți și pentru cheltuielile de drum. Radu Leon — zis Stridie — plătește — potrivit mărturiei bine informatului englez Rycaut, autorul unei descrieri a Imperiului Otoman — nu mai puțin de 800 de pungi adică 400.000 lei.

Ca rang ierarhic real față de Poartă, Domnul Munteniei e superior, în veacul al XVIII-lea, Domnului Moldovei, deși formal ambii au dreptul la aceleași insemne și la același ceremonial. O relație turcească dela mijlocul acestui secol, echivalează pe cel dintâi cu un « vizir » iar pe cel de al doilea numai cu un « beylerbey ». Diferențierea a fost se pare, determinată de situația economică superioară a Munteniei ale cărei venituri fiind mai mari, haraciul era și el mai ridicat iar darurile mai bogate. Domnii fanarioți transferați din Moldova în Muntenia socoteau aceasta ca o avansare; invers, trecerea dela București la Iași era considerată ca o retrogradare.

Haraciul. Una din grijile cele mai de seamă ale Domnului nou numit este plata la timp a haraciului. Prin haraci se înțelegea atât suma în bani cât și produsele în natură care se trimeteau anual, la numite date, la Poartă. Suma variaza; ea este mai mare pentru Țara Românească decât pentru Moldova și merge, în genere, crescând. Pela 1664, când își alcătuiește Rycaut scrierea, folosindu-se în ce privește țările noastre, de informațiile « unei persoane care fusese voevod mai mulți ani » atât la Iași cât și la București — bănuim că e vorba de Gheorghe Ghica — Moldova trimetea anual următoarele: Sultanului, 120 de pungi, 10.000 ocă de ceară, 10.000 ocă de miere, și o cantitate de piei, apoi 600 de cântare de seu și 1330 ocă de ceară pentru nevoile Arsenalului și 500 de bucăți de « canava » pentru hainele și cămășile robilor dela galere. Vizirul primea 10 pungi și blăni de samur pentru o haină, chihaia Vizirului și tefterdarul, câte o pungă. Dar Rycaut adaogă: sub diferite pretexte și motive, cheltuieli de călătorie, etc., Moldova mai dă anual *încă odată până la de două ori atâta*. La aceiași dată, Muntenia plătea: Sultanului 260 pungi, 15.000 ocă de miere, 9000 ocă de ceară; Marelui Vizir, 10 pungi și o haină de samur, chihaiei acestuia și tefterdarului, câte o pungă și o haină de samur, iar lui căzlar aga 12.000 de aspri.

Printre «pretextele» la care se referă Rycaut și care, cum afirmă el, dublau sau chiar triplau haraciul, era, în primul rând, peșcheșul care se trimetea cu prilejul Bairamului sau al Paștelui turcesc. Dimitrie Cantemir ne dă pentru Moldova o listă completă și sugestivă a sumelor ce se plăteau cu acest prilej: sultanul primea 12.500 de imperiali adică de lei, talerul imperial fiind egal cu leul, și două blăni, una de samur, prețuind 1.500 de imperiali și alta de răs. Sultana Valide 5.000 de imperiali și o blană de răs. Apoi, pentru ceara lumânărilor dela palatul împărătesc 6000 de imperiali iar pentru seul necesar Arsenalului 12.000 de imperiali. Vizirul primea 5000 de imperiali și o blană de samur foarte scumpă, chihaiă acestuia și câzlar aga câte 2500 de imperiali și o blană de samur, tefterdarul 1500 de imperiali, reis-effendi 500 de imperiali și amândoi, iar câte o blană de samur. Celelalte daruri care se dau dregătorilor dela curtea Sultanului și aceea a Vizirului, daruri constând în blăni de samur mai ieftine numite paceă, apoi în stofe, mătăsuri și bani, totalizează și ele «aproape 40.000 de imperiali». Cifrele date de Cantemir par întrucâtva exagerate. Intr'adevăr, în ce privește Muntenia, condica vistieriei lui Brâncoveanu dă suma de 33.296 taleri pentru Bairamul din 1694 și 36.796 pentru anul 1695; și deobiceiu, Muntenia plătea, în toate împrejurările, mai mult decât Moldova.

Alte împrejurări în care se trimeteau daruri în bani, stofe și giuvaeruri, erau: la urcarea pe tron a unui nou Sultan, la evenimentele din familia acestuia (nașterea unui fiu, circumciziunea lui, nunta, etc.), la trecerea prin țară a Sultanului sau a unui mare demnitar, la întâlnirea Domnului cu Sultanul sau Vizirul, etc.

În haraciu se mai cuprindea și un număr de *cai* vestiți prin rasa lor (vezi vol. I, ediția a patra, p. 7) și de *șoimi*, aceștia din urmă servind la vânătoare. O însemnare polonă din 1532 ne spune că Domnul Moldovei dă anual Sultanului și la doi mari demnitari turci 32 de cai și anume 20 la Sfântul Gheorghe și 12 toamna. Iar un firman din 13 August 1564, adresat lui Petru voevod cel Tânăr din Țara Românească, certifică aducerea a «opt cai» care «potrivit unui vechiu obicei» sunt trimiși la Înalta Poartă. Francezul Fourquevaulx dă, pentru Moldova, în relația sa de călătorie alcătuită în 1585, numărul de 60 de cai. În ce privește șoimii — se trimeteau nu numai șoimi propriu ziși, dar și coroi

și balabani, soiuri înrudite cu șoimii — izvoarele ne indică cifre deosebite. Insemnarea polonă amintită mai sus vorbește de 16 șoimi, Reichersdorff, un autor sas căruia i se datorește o descriere a Moldovei, tipărită în 1541, de 300, ceea ce cred că-i o exagerare, Fourquevaulx de 50, Dimitrie Cantemir de 24, iar un ordin domnesc, din 7/18 Maiu 1792, către vătafii de plaiuri din Muntenia, prevede 21 de bucăți în total. Dar, adaugă Domnul, « să găsești șoimi frumoși... să nu fie niscareva ciurele ». Vânătoarea cu șoimi, mult prețuită în evul mediu și chiar în epoca modernă — ea există încă și azi în unele părți ale Răsăritului: în Arabia, în Turkestan, în Asia Centrală — se practica și de voevozii noștri. Astfel, pe lângă șoimii destinați Sultanului, Mihai Sutzu cere, prin ordinul din 7/18 Mai 1792 și un altul posterior cu două zile, și câțiva, deosebit, pentru « trebuința » sa.

Dar în afară de ce se dădea regulat Sultanului, familiei acestuia, Marelui Vizir și celorlalți demnitari dela Poartă, Domnii noștri mai trimeteau ocazional diferite daruri sau peșcheșuri și altor puternici ai zilei. Astfel era, în primul rând, *Hanul tătăresc*, veneau apoi diferiți pași dela hotare, între care cel mai influent era *Pașa de Silistra*.

Indatoririle militare și de aprovizionare. O altă obligație esențială a Domnilor noștri față de Poartă era aceea a *ajutorului militar*. Când aveau loc expedițiuni în regiunile învecinate țărilor noastre, în Polonia, în Ungaria stăpânită de Imperiali, în Transilvania sau în Bugeac, ei trebuiau să participe cu oastea, aducând fiecare câteva mii de oameni. Rycout dă cifra de 7-8000 de ostași de domn; alte izvoare arată mai puțini.

Câteodată se trimeteau cai pentru oștire: așa se întâmplă sub Gheorghe Ștefan, în Moldova; într'un hrisov din 1656, Martie 12, domnul arată că a primit dela Apostolache pârcălabul de Orhei « șase cai suri buni... cari cai i-am dat și Domnia noastră la trebuința împărătească, când ni s'a cerut dela împăratul otoman Sultan Mahomet o oarecare sumă de cai pentru trebuința oștirei ». Condica vistieriei lui Brâncoveanu menționează în mai multe rânduri sute de cai trimiși, pentru nevoile împărăției, la Belgrad și la Adrianopol. Cronica tradusă de Alexandru Amiras ne arată și ea că în anul 1717, Turcii, făcând « oaste asupra Nemților, la Belgrad, care cetate este scaunul Serbiei,... câți cai i-au trebuit

de trasul puștilor, i-au luat dela Domnul Moldovei, cum și... anul trecut luase altele ce... au trebuit ».

Tot în sarcina Domnilor erau unele lucrări de geniu, precum construirea de poduri peste Dunăre și Nistru și reparațiunile de cetăți (la Oceacov, Hotin, Tighina, Adakale (vezi fig. 4), etc.), materialele necesare fiind procurate și transportate *prin mijloa-*

Fig. 4. — Ostrovul « Ada-Kale »; numele înseamnă, în românește: « Insula cetății », deoarece Turcii au construit aici o cetate ale cărei ruine se mai pot vedea și astăzi. În stânga, malul românesc.

cele noastre. În sfârșit se adăuga *aprovizionarea* armatelor turcești din cetățile raialelor sau aflate în expediție în regiunile menționate mai sus; li se trimeteau *cereale* (grâu, orz, ovăz), *făină*, *unt*, *miere*, aceste provizii purtau numele generic de *zaherea*; se trimeteau deasemenea cirezi de vite. Sub Brâncoveanu, de pildă, se trimitea în mai multe rânduri care cu *zaherea* și cirezi de boi la Belgrad; sub Ștefan Cantacuzino, urmașul său, se trimitea o mie de care și cai, cu căpitani ispravnici, — după contemporanul Del

Chiaro, mai mult încă: *două mii de care cu câte patru boi* — tocmai în Moreea sau Peloponez. O mărturie turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea evaluează la « peste șase mii de care », contribuția ambelor Principate în ce privește transportul zaherelei, munițiilor și bagajelor armatei. Costul zaherelei cât și costul materialelor necesare construcțiilor sau reparațiilor militare *se scădea* în mod obișnuit din cifra haraciului.

Nu mai puțin însemnată era obligația *aprovizionării* Constantinopolului și a curții Sultanului cu diferite produse. Dela noi se trimeteau, în primul rând, *vite și oi*; ni s'a păstrat astfel o însemnare din 15 Mai 1591 arătând că s'a cumpărat la acea dată de către « casapii și gelepii » din Moldova 41.356 de oi și 630 boi și s'au făcut formele sau, ca să întrebuițăm chiar expresia documentului, « s'a luat pecetluită » pentru exportul acestor cantități « prin șchela din Isaccea și pe la Focșani ». Se trimetea apoi *miere și ceară, unt, grâne* precum și *material lemnos* pentru construcția corăbiilor. Bine înțeles, toate contra plată; neexistând însă o concurență serioasă, reală, și cumpărătorii beneficiind de influența politică, prețurile se resimțeau, fiind, în genere, *sub* cele normale. Cantitățile de produse care se aduceau din țările noastre erau așa de însemnate, încât o întrerupere a exportului — din cauza războiului, de pildă, sau a unei răscoale, cum a fost în timpul lui Mihai Viteazul — provoca serioase perturbațiuni în aprovizionarea Constantinopolului. Pe drept cuvânt li se spunea Țărilor Române, în secolele XVI-XVIII, că sunt « *chelerul* » sau « *cămara de provizii* » a Impărăției.

Mucarerul mare și cel mic. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și anume, potrivit arătării cronicarilor, după moartea lui Ioan Vodă cel Viteaz în Moldova (1574) și în timpul domniei lui Mihnea Turcitul în Muntenia (1577—1583 și 1585—1591), se introduce de către Turci *obiceiul confirmării Domnilor după trei ani*. Pentru a obține această confirmare — numită *mucarer* — ei trebuie să plătească o sumă importantă, care, la începutul veacului al XVIII-lea, *egalează suma plătită la numire*. Cu timpul, în afară de confirmarea la trei ani — care capătă numele de *mucarerul mare* — se introduce și o confirmare *anuală, mucarerul mic*. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, pentru obținerea lui, se dădea 25.000 de taleri, în timp ce mucarerul mare costa 54.000.

Dar în afară de sumele plătite pentru confirmare, se reia în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, și îndatorirea ca Domni să vie, cu prilejul mucarerului mare, în persoană la Poartă, « să sărute mâna Împăratului »; prima dată când găsim menționat acest obicei e în 1551 și se referă la Moldova. Era, de fapt, un mijloc de a se asigura de fidelitatea Domnului, un mijloc de a preîntâmpina eventuale treceri de partea dușmanilor. În 1657, se cere Domnilor să se conformeze acestei îndatoriri; atât Gheorghe Ștefan cât și Constantin Șerban Basarab se tem însă s'o facă — din cauza legăturilor cu Gheorghe Rákoczy II (vezi vol. III, 1, ediția a doua, p. 109); urmarea e că își pierd amândoi scaunul. Antonie Vodă din Popești vine la Stambul, după trei ani, în 1672; uneori, când Domni, prin atitudinea lor, nu dădeau loc la nicio bănuială, erau dispensați de a se mai prezenta în persoană; e cazul lui Gheorghe Duca, în 1676. Această îndatorire nu s'a menținut multă vreme; după 1681, ea cade în desuetudine; când, în 1703, Brâncoveanu e chemat, sub acest motiv, la Poartă, faptul are un caracter excepțional și provoacă mari temeri.

Un alt mijloc de a se asigura de fidelitatea Domnilor, sunt *ostatecii*. Se reintroduce, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, vechiul obicei de a se opri la Poartă un membru al familiei Domnului, de obicei unul din copii. Vasile Lupu avea o fiică ostatică la Stambul: ne-o spune un raport din 8 Iunie 1648. Nevasta lui Radu Leon, care plecase în țară după soțul său, e oprită pe drum și adusă îndărăt. Iar unul din motivele care determină numirea în 1683, a lui Dumitrașcu Cantacuzino, este că-și avea « casa » — adică familia — în Țarigrad.

Răspunzători de actele Domnilor sunt reprezentanții sau, cu termenul consacrat turc, *capichihaiiele* acestora la Poartă; în caz de răscoală, ei plătesc cu viața, afară de cazul când pot dovedi nevinovăția lor. La început, a fost — se pare — un singur reprezentant la Poartă, apoi s'a mai adăugat încă unul; în veacul al XVIII-lea, întâlnim și trei, patru, chiar și șase: unul dintre acești reprezentanți poartă titlul de *başcapichihaiia*; el e un personaj foarte important, câteodată, ca în cazul lui Stavrache, mai important decât însuși Domnul.

Sediul capichihaielor muntene se numea *Vlah-sarai* și se afla în Fanar, în cartierul Tahtaminare, lângă metohul Sfântului Mor-

mânt (vezi și fig. 5). Acela al capichiaielor moldovene, *Bogdan-sarai*, se găsea în cartierul Duraman, spre răsărit de Kahrie Djami,

Fig. 5. — Hrisovul din 30 Iulie 1798 prin care voevodul Constantin Hangerli închină vinăriciul domnesc a o sută de sate din județele Romanați, Vâlcea și Gorj mănăstirii Vlah-Sarai din Țarigrad «care este și conac pentru oameni domnești» (copie fotografică în albumul d-lui Marcel Romanescu, *Urme românești la Stambul*, dăruit Academiei Române în Mai 1932).

nu departe de palatul împăratului Constantin Porfirogenetul. Astăzi pe locul Bogdan-saraiului de altă dată, se mai află numai ruinele micii biserici — de fapt o capelă — cuprinse odinioară în

interiorul așezării, precum și ruinele unui zid puternic, din piatră cioplită și cărămidă. Aci trăgeau Domnii respectivi când îndatoririle îi aduceau la Poartă. Dar pe lângă aceste reședințe oficiale, unii Domni mai aveau și casele lor, particulare, așezate, deobicei, în împrejurimi. Astfel Mavrocordații, Nicolae și Ion, își aveau locuințele la « *Arnăut Chioi, pe Bogaz* », adică pe Bosfor și anume

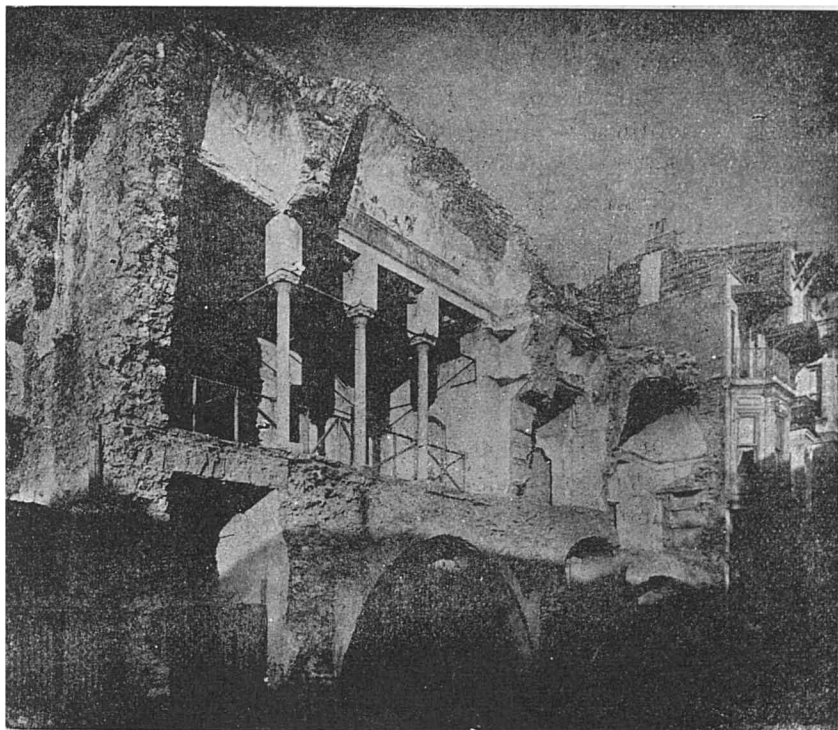

Fig. 6. — Casa familiei Sofiano, din Fanar, rușinoare din Mavrocordați. Clădire din secolul al XVII-lea, tăiată în 1926 pentru a se face o stradă. (Din albumul d-lui Marcel Romanescu, dăruit Academiei Române).

pe malul european, la nord de Constantinopol; Nicolae mai avea un « sarai » sau o casă și în Fanar (vezi fig.6). Tot la Arnăut Chioi se aflau și locuințele familiilor Sutzu, Moruzi și Callimachi; o stradă a acestei localități poartă și azi numele de « Sudzu ». Șerban Cantacuzino poseda un splendid palat la *Curuceșme*, iarăși pe malul european al Bosforului, în marginea Constantinopolului. Iar Dimitrie Cantemir își avea palatul chiar lângă metohul Sfântului

Mormânt, în plin Fanar; doar patru arcade au mai rămas din vechea clădire (vezi fig. 7).

Principele Transilvaniei și Poarta. Principele Transilvaniei era, în general, *ales* de dietă, adică de reprezentanții «staturilor» sau categoriilor cu drepturi politice ale țării; uneori, dieta alegea, de frică, pe candidatul propus de Poartă (cazul lui Gabriel Béthlen sau Mihai Apaffy!); alteori, aceasta din urmă îl numea direct, cum s'a întâmplat cu Ștefan Bocskay. Odată ales, Principele trebuia — întocmai ca și Domnii noștri — să obțină *confirmarea* din partea Sultanului; fără aceasta, actele lui nu erau valabile. Confirmarea se obținea — atunci când nu erau rațiuni politice care s'o împiedece — plătindu-se o anumită sumă. Împreună cu firmanul de confirmare, i se trimeteau noului Principe și însemnele stăpânirii. În 1604, Bocskay primește *un steag, o sabie, un buzdugan, o căciulă domnească, un caftan și doi cai*; în 1685, sunt pomenite aceleași însemne, afară însă de buzdugan; se adaugă în schimb un «sceptru» (să nu fie tot vechiul buzdugan?).

Haraciul, plătit la Sfântul Dumitru, este, la începutul veacului al XVII-lea, de 15.000 de galbeni de aur sau 30.000 de taleri; în 1658, el e urcat la 40.000 de galbeni sau 80.000 de taleri. Pe lângă haraciul și pentru o valoare egală cu a acestuia, se dau, întocmai ca și în Muntenia și Moldova, și *daruri*; ele constau din bani, argint nebătut, vase de aur și de argint și șoimi. În 1603, numărul șoimilor este de zece perechi. Se dădeau daruri și în împrejurări excepționale, astfel, de pildă, când se întăreau de către Sultan așazisele *athname* sau privilegiile constituționale; un astfel de dar se urcă, în 1636, la 40.000 de taleri.

Intocmai ca și Domnii noștri, Principele Transilvaniei e obligat și la ajutor militar; el trimite oastea sa alături de aceea a Sultanului în expedițiile contra Habsburgilor, în Muntenia, în Moldova și în Crimeea chiar. Pentru anii 1612 și 1617, se dă cifra de 15.000 de ostași. .

Reprezentantul Principelui la Stambul e numit, ca și acela al Domnilor, *capichihaia*; el are o cancelarie, personal și un drăgoșman sau interpret. Sediul reprezentantului este în cartierul *Balata*; clădirea e scutită de dări și de obligația încartuirii; ea se bucură și de *dreptul de azil* pentru cei urmăriți sau cei scăpați din închisorile turcești.

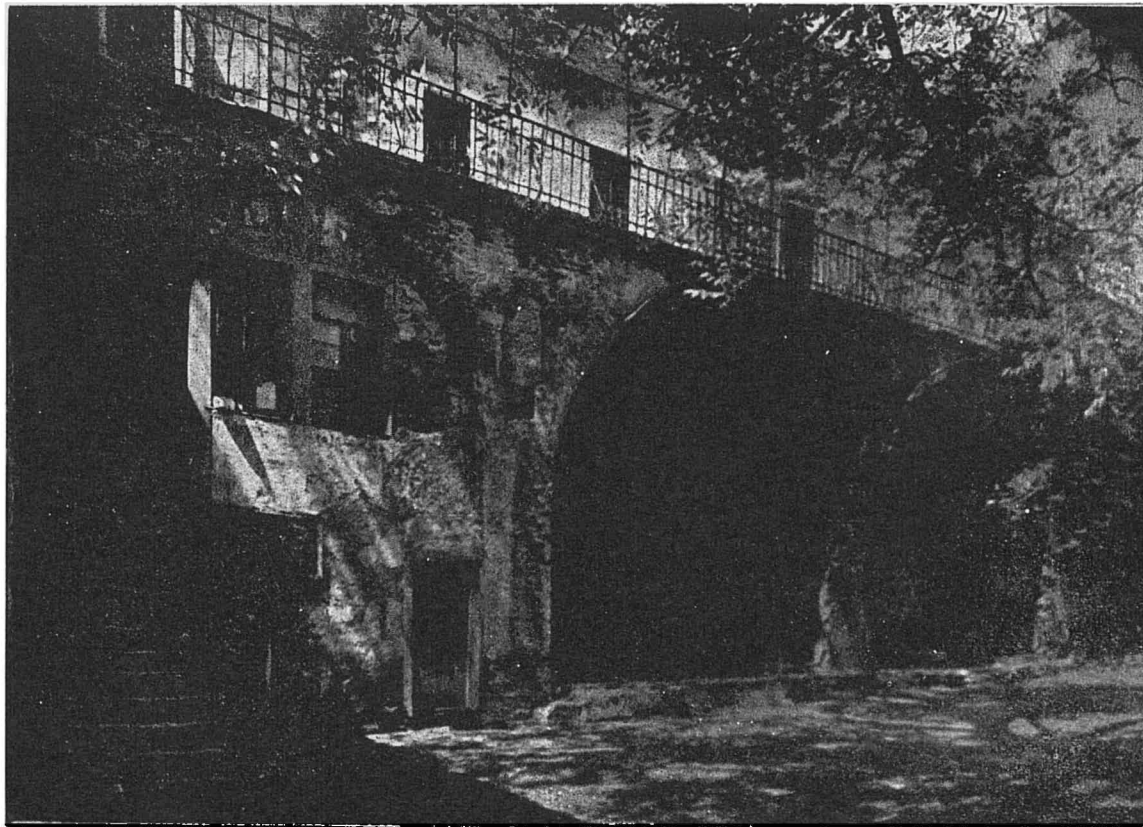

Fig. 7. — Ruinele palatului lui Dimitrie Cantemir dela Fanar: se mai văd patru arcade puternice. Identificarea s'a făcut de către d-l Marcel Romanescu în 1932.

N'a fost încă cercetată în deaproape problema *rangului ierarhic* al Principilor Transilvaniei față de Domnii de dincoace de Carpați. Se pare însă — cel puțin în unele cazuri — că ei erau ușor superiori acestora din urmă. În întâlnirile dintre cei trei stăpânitori, contribuia la stabilirea dreptului de președinție și vârsta și valoarea personală precum și împrejurarea politică în care se aflau.

După ocuparea Transilvaniei de către Austriaci și după moartea lui Mihai Apaffy (1690), titlul de *Principe* trece asupra Împăratului Austriei. Mai târziu, prin decretul din 2 Noembrie 1765, acesta — mai exact aceasta deoarece domnea Maria Theresia — ridică țara la rangul de « *Mare Principat* », devenind ea însăși « *Mare Principe al Transilvaniei* ». Situația de drept rămase apoi neschimbată până la revoluția din 1848.

BIBLIOGRAFIE

Domnia în veacurile XVII și XVIII. 1. CONST. GIURESCU, *Prefața volumului Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, L p. în 8°; 2. MARCU BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ediția a doua, București, 1937, 211 p. în 4°; 3. CONST. C. GIURESCU, *Rectificări și precizări la cronologia domniilor fanariote*, în *Rev. Ist. Rom.*, X (1940), p. 379—384; 4. H. GOLIMAS, *Despre capucehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829*, Iași 1943, 176 p. în 8°; 5. ALEXANDRU AL. BUZESCU, *Domnia în Țările Române până la 1866*, București, (1943), 336 p. în 8°.

Principele Transilvaniei. 6. GEORG MÜLLER, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältniss Siebenbürgens zur Pforte 1541—1688*, Sibiu, 1923, 148 p. în 8°; 7. I. LUPAȘ, « *Österreich über alles* », *Marele Principat Transilvan potrivit alipirii la regatul ungar*, în *Studii Istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 163—172.

DREGĂTORIILE

*Prin reforma lui Constantin
Mavrocordat, dregătoria, iar nu
moșia, devine criteriul nobleții.*

Evoluția dregătoriilor în veacurile XVII și XVIII prezintă două aspecte caracteristice: pe de o parte *înmulțirea lor*, fie prin înființare de noi dregătorii, fie prin dublarea sau quadruplarea celor vechi, pe de altă parte, introducerea *salarizării*.

Dregătoriile noi. În veacul al XVII-lea, dregătoriile de seamă noi înființate sunt în număr redus. În Moldova, constatăm pe *Sărdarul de Orhei* și pe *Ban*, iar dintre slujbașii mai puțin însemnați, pe *Ciohodar*; în Muntenia, pe *Clucerul de arie* și pe *Sărdarul de mazili*. Un loc deosebit ocupă *Vornicul de Vrancea*; deși constatat documentar în prima jumătate a secolului al XVII-lea, se pare totuși că el datează de mai înainte. *Sărdăria de Orhei* era o dregătorie de caracter militar. «Sărdarul — spune Dimitrie Cantemir — are comanda călăreților din județele Lăpușnei, Orheiului și Sorocei și păzește teritoriul dintre Prut, Nistru și Basarabia (aceasta din urmă în înțelesul vechiu al cuvântului!) contra năvălirii Tătarilor dela Crâm și din Bugeac». În calitate de păzitor al marginii, el avea străji dealungul Nistrului și spre Bugeac, sub comanda unor *hotnogi* — câte unul în fiecare ținut; dela aceștia primea știri de ceea ce se petrecea la și peste hotare.

Sărdăria a fost înființată în prima jumătate a veacului al XVII-lea; probabil spre sfârșitul acestei jumătăți; nu putem preciza anul, pe baza materialului documentar cunoscut până acum, Primul sărdar de care ne vorbesc cronicile este Ștefan Sărdarul; în 1653 el participă la complotul împotriva lui Vasile Lupu. Hot-

nogii, ca dregători militari, existau de mai înainte însă; găsim astfel în 1592 pe un Marcu Rangul, «hotnog ot volost (adică județul) Lăpușna».

Cam în aceiași vreme ca în Moldova, dregătoria de *mare sărdar* apare și în Muntenia; în 1646 «Constantin vel sărdar» — viitorul domn Constantin Șerban Basarab — ridică o biserică pe moșia sa dela Dobreni. Povestind participarea lui Matei Basarab la campania împotriva Tătarilor Nohai, în 1637, Miron Costin arată că domnul muntean a venit numai «până la marginea țării sale; și de acolo *au pornit un sărdar al său cu oști*, eară el s'au făcut bolnav și s'au întors înapoi». Admițând că marele cronicar moldovean — care scrie în 1675 — nu a întrebuințat aici termenul de sărdar cu un înțeles generic, de comandant de oaste, așa cum o face în alte locuri, ci a vrut să desemneze chiar pe dregătorul respectiv, rezultă că sărdăria exista deci în Muntenia în 1637 și că ea avea un caracter militar. Spre sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, în 1688, o descriere a țării și a curții, făcută de călugărul catolic Del Monte, numește pe acest dregător *sărdarul de mazili*, întrucât era mai mare peste boierii care avuseseră dregătorii. «Mai înainte — adaugă Del Monte — era o dregătorie de mare importanță, acuma însă nu însemnează nimic». Dionisie Fotino, care-și alcătuiește opera la începutul veacului al XIX-lea, târziu așa dar, afirmă că, inițial, sărdarul muntean avea sub ascultarea sa o brigadă de călăreți precum și salahorii și carele cu provizii ale oștirii; era de asemenea mai mare peste menzilirii sau poște și îngrijitor al conacelor ostășești. La finele epocii fanariote, sărdarul rămâne însă, întocmai ca mulți alți dregători, numai cu titlul și cu veniturile, fără vreo atribuție efectivă.

În Moldova întâlnim pe *sărdarul de mazili*, ca un dregător deosebit de sărdar, în secolul al XVIII-lea. Dimitrie Cantemir ru-l amintește în «Descriptio Moldaviae» (1716), deși înșiră o sumă de dregători, până la cei din clasa a III-a. Il găsim pe vremea lui Grigore al II-lea Ghica (1726—1733) când, alături de Iordachi sărdarul, având comanda asupra Lăpușnenilor, Orheienilor și Sorocenilor, apare în cronica lui Amiras, și «Lupul sărdarul de mazili cu toți mazilii».

Banul se constată documentar în Moldova la începutul veacului al XVII-lea; un document din 18/28 Noemvrie 1642 po-

meneste pe un «Pătrașco banul... din zilele Ieremieii Vodă» Moghilă. Într'un alt document, din 12/22 Iulie 1651, găsim pe un «Ilie Smucilă postelnic, fečorul lui Grigorie, nepot lui Savin Smucilă, biv vel ban». Se poate ca dregătoria să fi fost înființată de Ieremia Moghilă, după expediția din Muntenia, împotriva lui Mihai Viteazul; cert este însă că banul moldovean nu are nici pe departe însemnătatea celui muntean. Dregătoria câștigă în importanță abia în a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1705—1707); acesta-i fixează rangul ierarhic îndată după marile spătar și-i hotărăște ca venit câte un ban de fiecare drob de sare dela Ocnele Mari. În condica de lefi din 1776, vel banul e trecut cu 2400 lei anual; el continuă a fi inferior vel spătarului care are 3000.

Ciohodarul era un dregător nu de caracter public, ci personal, dintre aceia așa dar care făceau servicii domestice Domnului. El avea grijă de *încălțămîntea* acestuia și a întregii Curți. Dimitrie Cantemir adaogă amănuntul că ciohodarului îi erau subordonați toți cismarii din Iași. Documentele menționează în veacul al XVIII-lea și un corp de *ciohodari*, la curte; ei corespund vechilor aprozi. Domnul îi trimite să aducă la îndeplinire diferite hotăriri sau să le comunice celor interesați. Pentru deplasarea lor, ei primesc o taxă corespunzând «treapădului» sau «ciobotelor» de mai înainte (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 391—2 și 393—4). Ciohodarii însoțeau pe Domn la festivități. Astfel în ajunul Crăciunului, când el merge la slujbă, în alaiu sunt și «ciohodarii cu bașciohodar»; ei stau în biserică «dinapoia vel armașului și a vel ușerului»: amănuntele le luăm din «Condica de obiceiuri» alcătuită la Iași în 1762. Un «Panaite Scordeli, chihaiă de ciohodari» adică locțiitorul șefului ciohodarilor, e amintit într'un zapis din 3 Iulie 1806, referitor la două moșii din Orhei.

Dela acest dregător vine și numele dării *ciohodărit* pe care o plăteau cismarii (vezi mai jos p. 682).

Clucerul de arie apare, cu acest nume, în Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea; mai înainte i se spunea *jîg-nicer*; el avea grijă de *magaziile cu grâne* dela curtea domnească. Însemnătatea lui crește; cu prilejul reformei lui Constantin Mavrocordat, în noua împărțire pe care o dă acesta dregătorilor,

el este cuprins între cei veliți sau de clasa întâi, nouăsprezece de toți, ocupând, în ordinea erarhică, ultimul loc.

În ce privește pe *șetrar*, adică pe îngrijitorul corturilor sau *șetrelor* oștirii, deși în hrisoavele domnești nu apare ca martor decât în secolul al XVII-lea, el există de mai înainte; prima mențiune documentară cunoscută nouă este din 1523, când se amintește un Radu Mațil *șetrar* din Buicești.

Prima știre cunoscută azi despre *vornicul de Vrancea* este din timpul lui Vasile Lupu. Într'un act fără dată, dar care pare a fi din 1636, apare «*vornicul Ilie de Vrancea*». Acest dregător, de caracter administrativ, conducea ca subaltern al starostelui de Putna, izolată regiune a Vrancei. Nu e exclus ca el să fie o amintire, un ecou întârziat, a vechilor vremuri de dinainte de întemeierea Principatelor, când Vrancea constituia o formațiune aparte, la hotarul celor trei țări românești. Dimitrie Cantemir, ocupându-se în «*Descriptio Moldaviae*» de «*republica*» Vrancei și de locuitorii ei, arată că aceștia din urmă «*plătesc în fiecare an domnului un impozit anumit și hotărit, se conduc după legile lor și refuză și poruncile domnului și pe judecătorii lui*». Dacă afirmația referitoare la «*legile*» speciale ale Vrâncenilor e, în parte, justificată — la începutul secolului al XIX-lea exista încă un «*obiceiu al Vrancei*» iar locuitorii și-au păstrat până astăzi un regim propriu în ce privește drepturile asupra moșiei, deosebit de regimul moșnenesc sau răzășesc din restul țării, și drepturi speciale, recunoscute de Monopol, asupra ocnei dela «*Valea Sării*» — în schimb e mult exagerată cealaltă afirmare asupra poruncilor și judecătorilor domnești.

În veacul al XVIII-lea, numărul dregătoriilor crește considerabil. Schimbându-se prin reforma lui Constantin Mavrocordat, criteriul *boieriei*, hotărându-se anume că boier este cel ce are o slujbă sau o dregătorie domnească — până atunci stăpânirea pământului fusese criteriul nobleței — dându-se apoi *lefi* și *scutiri* acestor dregători, se produce o adevărată năvală spre slujbe. Fiecare dorește să ajungă într'un post, spre a intra în rândul «*boierilor*» și a se bucura de avantajele materiale respective. Domnii sunt nevoiți să sporească mereu numărul dregătoriilor. Unul din procedeele obișnuite este *împărțirea* atribuțiunilor: ceea ce până atunci făcea un singur dregător, acum fac doi sau trei; ei

poartă nume deosebite, în legătură cu atribuția specială și limitată ce le revine. Astfel de pildă, ceea ce făcea, în veacurile XV—XVII, *medelnicerul* cu subalternii lui, fac, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, trei dregători deosebiți: *Mataragiul* (cel care ține ligheanul!), *Ibrictarul* (cel ce toarnă apa din ibric!) și *Peș-chergi-bașa* (cel care dă Domnului peșchirul sau prosopul să se șteargă).

Un alt procedeu a fost *dublarea* sau chiar *quadruplarea* dregătorilor: e cazul vorniciei și logofetiei. În sfârșit, sunt și dregătorii cu totul noi, corespunzând unor noi nevoi, obiceiuri sau obligații; în această categorie intră, de pildă, «maziria de poduri», apoi slujba lui «buhurdangi-bașa», a lui «tutungi-bașa», etc.

Dregătoriile noi — sau, în unele cazuri, numai cu nume noi, schimbate, funcțiunea existând și mai înainte — ce se constată în epoca Fanarioților (1711—1821), sunt următoarele:

Caimacamul Craiovei sau locțiitorul banului. Începând din anul 1761, nu se mai trimite peste Olt un *ban*, ci numai un locțiitor, sau cu titlul turcesc, un *caimacam*, titularul rămânând la Curte la București. Treptat-treptat, prin necesitățile situației de fapt *caimacamul* ajunge la o însemnătate reală și la *venituri* mai mari decât ale banului însuși.

Vornicul de Țara de sus și Vornicul de Țara de jos. Încă în veacul al XVII-lea, constatăm, în Muntenia, pentru scurte intervale, sub doi domni diferiți, *dublarea* vorniciei. Prima dată ea are loc sub Mihnea al III-lea sau Mihail Radu, în 1658; într'un document din 9 Dechemvrie, apar «jupan Barbul vel vornic ot gornie zemle (al țării de sus!) i Radul vel vornic ot dolnie zemle» (al țării de jos!). Odată însă cu schimbarea domnului dispare și inovația. A doua oară, ea se produce sub Șerban Cantacuzino, în 1680, când domnul înființează pentru Hrizea Popescu, pe care-l scosese din vistierie, dregătoria de «Mare vornic de Țara de jos». Nici de data aceasta, inovația nu prinde; în urma executării lui Hrizea, noua dregătorie se desființează.

Ideea va fi reluată în veacul al XVIII-lea; Constantin Mavrocordat, la începutul ultimei sale domnii din Muntenia, în anul 1761, creiază, în locul marelui vornic dinainte, doi mari vornici și-i numește, după modelul Moldovei, de Țara de sus și de Țara de jos. Cel dintâi — spune Dionisie Fotino — era «guvernator» și

judecător peste cele șase județe apusene (Olt, Argeș, Teleorman, Vlașca, Ilfov și Dâmbovița »), cel de al doilea «peste cele șase județe răsăritene (Focșani, Buzău, Săcuieni, Prahova, Muscel și Ialomița »).

Marele vornic al III-lea și Marele vornic al IV-lea. Sub Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796), se mai înființează încă doi mari vornici; aceștia nu aveau jurisdicție teritorială, ca primii doi, ci judecau în divanul boierilor veliți purtând ca insemne bastoane de argint și primind fiecare leafă 750 de lei lunar precum și 80 scutelnici.

Și în Moldova constatăm, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, *patru mari vornici*, în locul celor doi de mai înainte. În condica de venituri și lefi a lui Grigore Ghica, din 1776, ei sunt trecuți câteși patru, cu câte 5000 lei leafă anual.

Marele vornic al obștirilor. Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, constatăm în București, o dregătorie numită «vel vornicia obștirilor»; ea avea în seamă ceea ce am numi astăzi «serviciile publice edilitare»: comunicațiile, podurile, canalizările, apele; tot de ea țineau și școlile și fondurile de ajutoare constituind «cutia milelor». Sub Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796), această ultimă atribuție e dată unui dregător nou creiat, numit

Marele vornic de cutie. El are leafă 6000 lei pe an, 80 de scutelnici și face parte din Divanul boierilor veliți. Un alt mare vornic, înființat tot spre sfârșitul epocii fanariote, este

Marele vornic de politie, numit la început și «vel vornic de București». Instituirea acestui dregător a avut loc la 5 Martie 1794, sub Alexandru Moruzi; ca atribuții i se dă mai întâi strângerea dărilor tuturor locuitorilor din București, apoi numai acelea ale străinilor. În acest scop, are sub sine un sameș, un polcovnic de străini și vătășei sau zapcii de mahalale. Primește 250 lei lunar, 60 de scutelnici, poartă baston de argint și asistă la ședințele Divanului veliților. Ne mai adăugând și pe *Vornicul de harem* care era un dregător de caracter personal al Doamnei, primind pentru slujba sa 1000 lei lunar, constatăm așa dar la finele epocii fanariote, nu mai puțin de șapte mari vornici în funcție, în loc de unul cât era în veacurile XIV—XVII. Dregătoria vornicului de harem se constată sub Nicolae Mavrogheni (1786—1797); un

Chiriac, vornic de harem al Doamnei Zoița Moruzi, e citat documentar la 1 Dechemvrie 1805.

O sporire asemănătoare constatăm și în ce privește pe *marele logofăt*. La început numai unul, el e dublat în ultima jumătate a veacului al XVIII-lea; celui vechiu i se spune acum «vel logofăt de țara de sus», iar celui nou creiat «vel logofăt de țara de jos». Li găsim pe amândoi în divanele hrisoavelor date de Alexandru Ipsilanti (1774—1782).

În a doua domnie a acestui voevod (1796—1797) se înființează apoi «*marele logofăt de obiceiuri*», având ca atribuțiuni ținerea condiceii de rândueli și obiceiuri locale în care se înscriu toate măsurile și dispozițiile privind acest domeniu. Noul dregător face parte din Divanul boierilor veliți, poartă baston de argint și câștigă până la 12.000 lei anual. În sfârșit, la începutul veacului al XIX-lea și anume în primul an al domniei lui Ion Vodă Caragea, la 30 Noemvrie 1812, se înființează *Marele logofăt al treburilor din afară* sau al «străinelor pricini» având de judecat, împreună cu doi boieri asesori, procesele dintre pământeni și străini sau ale străinilor între ei. Ca rang ierarhic, vine după vel vornicul de politie. Printre cei care au ocupat această dregătorie, a fost și juristul Atanasie Hristopol, unul dintre făuritorii principali ai Codului Caragea (vezi vol. III, 1, ediția a doua, p. 332). În total existau deci la finele epocii fanariote, *patru mari logofeți* în loc de unul din epoca precedentă.

Hatmanul de Divan e înființat tot de Ion Vodă Caragea, prin hrisovul din 26 Dechemvrie 1812 (stil vechiu); se arată că noul dregător e «căpetenie a zapciilor Divanului» — cu excepția vătafului de vistierie — și că prin el se rânduiesc judecățile la Divan privind litigiile dela 1500 taleri în sus precum și «împlinirea» adică executarea hotărârilor. Printr'un nou hrisov, din 8/20 Dechemvrie 1816, cifra e ridicată la 2000 de taleri, litigiile sub această limită urmând a fi rânduite prin cei cinci «zapci de divan», subalterni ai hatmanului și anume: vătaful de păhărniceii, vătaful de divan, ceașul de aprozi, ceașul de păhărniceii și ceașul hătmăniei. Venitul acestui dregător se urcă până la 30.000 lei anual; are și 80 de scutelnici.

Căminarul era dregătorul ce strângea *camăna*, un impozit perceput — așa cum ne arată condica lui Constantin Mavrocordat

din 1741-1742 — la vînderea unor anumite produse precum vinul, miedul, rachiul, carnea, ceara; el se luă de asemenea dela unii meseriași și anume dela blănari și cojocari. Deși camăna ca impozit e foarte veche — o întîlnim din secolul al XV-lea cînd ea se lua numai pentru sloiurile sau «pietrele» de ceară (каменъ în slavă înseamnă piatră!), căminarul nu apare totuși între dregătorii mai mari moldoveni decît în secolul al XVII. Dimitrie Cantemir îl trece ultimul dintre boierii de divan de clasa întîia; în condica de lefi din 1776, el figurează cu 2400 lei anual. Din Moldova, dregătoria a trecut apoi în Muntenia. Dionisie Fotino, care scrie la începutul veacului al XIX-lea, spune lămurit: «această dregătorie nu e veche; exista numai venitul care se numea căminărit și-l primea paharnicul cel mare». Căminarul muntean — continuă Fotino — «ia cîte cinci lei dela fiecare bute de vin și rachiu ce se vinde în... orașele Țării Românești».

Căpitanul de podari. Naziria de poduri. În condica de lefi din 1776, este trecut, între alți slujbași, și *căpitanul de podari*. Acesta împreună cu subalternii săi — un ceauș de podari, 20 de teslari, 10 toporași, 10 pietrari, 20 de salahori — are grijă de *podurile* adică de pavajele de lemn ale ulițelor din Iași, reparînd sau înlocuind ceea ce e stricat. Tot el aleargă, cu oamenii săi, și la foc, să-l stingă. Alexandru Moruzi (1802—1806) institue o dregătorie mai înaltă «naziria de poduri» (*nazir* înseamnă, în turcește, inspector, intendent!), dînd titularului acesteia atribuțiile vechiului căpitan de podari.

Dregătorii personali, de curte, sau «edeclii». O caracteristică a epocii fanariote este înmulțirea considerabilă a dregătorilor personali, dela curtea domnească, numiți uneori, cu termeni turcești, «edeclii» și «orta-cusaci»; izvoarele noastre le mai spun și «boerinași». Ei aveau un rang ierarhic mai mic și, afară de unele excepții, venituri mai modeste. Numirile acestor dregătorii personale sunt turcești, împrumutate dela Curtea Sultanului. Iată pe cele mai însemnate:

Caftangiul; acesta îngrijește, împreună cu cămărașul al doilea, de garderoba Domnului; el aduce și caftanele care se dau boierilor; corespunde Cămărașului *din năuntru* de pe vremea lui Dimitrie Cantemir. *Babeingiul* are grijă de ietacul domnesc; *Becerul* — vechiul Pivnicer — vede de beciul în care se păstrează ale mîncării;

Rahivanul — numit pe vremea lui Dimitrie Cantemir *Cămărașul de rafturi* — de harnașamentul cailor domnești; *Ciubucci-bașa*, — un « Manoli vel ciubucciu amintit în 1763, Dechemvrie 12, în Moldova — *Narghelegi-bașa*, *Cafegi-bașa*, — un « cafegiu » constatat în 1713, sub ⁴Nicolae Mavrocordat, la Curtea din Iași — *Șerbegi bașa*, — acesta din urmă corespunzând *Cămărașului de dulceți* din vremea lui Dimitrie Cantemir — se îngrijesc de ciubucul, narghileaua, cafeaua și șerbetul Domnului; — în 1783 găsim în Muntenia un *Tutungi-bașa*. *Samdangi-bașa* are în păstrarea sa lumânările — mai înainte le avusese *Cămărașul de lumini* — iar *Buhurdangiul*, afumătorile. *Mataragiul* ține ligheanul când se spală Domnul pe mâini, *Ibrictarul* toarnă apă din ibric, *Peșchergi-bașa* îi întinde peșchirul sau prosopul, *Geamașirgi-bașa* ia socoteala ru-felor și le dă la spălat. *Sofragi-bașa* e la sufragerie, îngrijind de masă, *Cavaz-bașa* stă înaintea ușei, cu bastonul în mână, *Per-degi-bașa* la perdeaua din dosul ușii. Un grup îl formează prin atribuțiile lor, *Divictarul*, având în păstrarea sa călimările și condeiele, *Mehtupciul* numit și *Chiesadarul* adică scriitorul și arhivarul turc, subaltern al lui Divan efendisii (vezi și mai sus, p. 456) și *Muhurdarul* care pune pecetea pe « cărțile » sau poruncile domnești; venitul acestuia din urmă e mai mare: peste 20.000 lei anual. Gheorgachi, vtorii logofătul, afirmă în lucrarea sa *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și noi a prea înălțaților domni*, alcătuită în 1762, că dregătoria divictarului a fost înființată de « Grigorie Vodă »; pare că trebuie să înțelegem contemporanul Grigore Callimachi (1761—1764), mai de grabă decât Grigore al II-lea Ghica (1735—1741 și 1747—1748).

Un alt grup îl formează *Gherahul* sau doctorul curții, *Spîțerul* cu medicamentele și *Berber-bașa* care rade și tunde pe Domn. E apoi *Curierul particular*, bine plătit: 200 lei pe lună, *Maimar-bașa* sau ⁴arhitectul curții, *Mehter-bașa*, șeful mehterhanalei adică a muzicii turcești și *Saracci-bașa*, cu ajutorul său *Saracci-iamac* care poartă calul de călărie al Domnului, numit și *tabla-bașa*. Când se fac alaiuri domnești, acești dregători personali defilează și ei, într'o ordine precis stabilită.

Organizarea dregătorilor în veacurile XVII și XVIII. Organizarea dregătorilor, împărțirea lor pe grupe, după importanță și felul atribuțiunilor, n'a rămas aceeași dela 1601 la 1821. Situația

pe care o constatăm la 1750 nu mai e la fel cu aceea din vremea lui Dimitrie Cantemir: s'a produs între timp reforma lui Constantin Mavrocordat. De asemenea, organizarea dela sfârșitul epocii fanariote, așa cum apare ea în opera lui Dionisie Fotino, se deosebește în unele privinți de aceea dela 1750: pricina o găsim în creațiunile și schimbările introduse de Domnii din acest interval, în special de C. Mavrocordat în ultima sa domnie (1761—1763) și de Alexandru Moruzi (1793—1796 în Țara Românească și 1802—1806 în Moldova).

Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, dregătorii sunt împărțiți în următoarele categorii: I) *«Boierii de sfat sau consilierii»*, opt de toți (logofătul, cei doi vornici, hatmanul, postelnicul, spătarul, paharnicul și vistierul) II) *Boierii de divan* sau ajutători, împărțiți, la rândul lor, în trei clase: clasa întâi, cuprinzând optsprezece dregători, de la marele stolnic până la căminar; clasa a doua, cuprinzând treisprezece dregători, dela spătarul al doilea până la ușerul al doilea, și clasa a treia, tot cu treisprezece dregători, dela postelnicul al treilea până la vornicii de poartă. III) *Dregătorii interni, de curte, așa zisii «boierinași»*, douăzeci și șase la număr, dintre care cinci în serviciul soției Voevodului. La aceștia se adaugă slujitorii nobili adică spătăreii, postelniceii, păhărniceii, aprozii de divan, etc., nu mai puțin de două sute șaptezeci și opt, în afară de ușărei. Domnul avea prin urmare, în jurul său, la curte, un corp numeros de dregători, mari și mici, de tot felul.

Constantin Mavrocordat, prin reforma sa din anul 1739, împarte pe boieri sau dregători — termenii au devenit acum sinonimi — în două mari categorii: I) *Boierii mari sau veliți*, nouăsprezece la număr, dela ban până la clucerul de arie inclusiv; urmașii acestora se numesc *neamuri*. II) *Boierii de clasa a doua*, cuprinzând restul dregătorilor; urmașii lor se numesc *mazili*. Potrivit acestei împărțiri, se acordă scutirile fiscale.

La începutul veacului al XIX-lea, pe vremea lui Dionisie Fotino, dregătorii sunt împărțiți în cinci categorii sau clase: I) *De clasa întâi*, șaptesprezece la număr, dela marele ban până la marele agă. Toți aceștia, în Divan, poartă căciuli de samur și bastoane de argint. II) *De clasa a doua*, cinci la număr, dela clucerul cel mare până la comisul cel mare. III) *De clasa a treia*, opt la număr, dela sârdarul cel mare până la clucerul de arie.

IV) *De clasa a patra*, nouă la număr, dela logofătul de divan până la portarul al II-lea. V) *De clasa a cincea*, zece la număr, dela vistierul al treilea până la zapcii de divan. Ceilalți dregători dela curte sunt împărțiți în nouă mari grupe, după atribuțiuni, (grupul divanului sau al logofetei, al vistieriei, al postelniciei, al spătăriei, al agiei, al armășiei, al pităriei, al comișiei și al șatrăriei). Se adaugă, în sfârșit, dregătorii personali ai Domnului, începând cu cămărașul care este « eforul curții domnești » și isprăvind cu « fustașii » sau soldații ce fac de pază la Divan și la « harem » (locuința Doamnei !)

În timpul epocii fanariote, unii dintre vechii dregători cresc în importanță, deci în rang ierarhic, alții, din potrivă, scad. Printre cei dintâi e *vel căminarul* care ajunge superior paharnicului, stolnicului și comisului; de asemenea *vel aga* căruia Constantin Moruzi îi face leafă mare și-i dă dreptul de a purta bastonul de argint (începutul lui Dechemvrie 1777,. Printre cei de al doilea sunt *medelnicerul*, *sulgerul*, *pitarul*; așezați între boierii veliți prin reforma lui Constantin Mavrocordat, ei ajung, la începutul veacului al XIX-lea, în clasa a treia.

Din boierii de clasa întâi, primii cinci erau cei mai însemnați; ei formau fruntea boierimei sau, cu termenul grecesc corespunzător, *protipendada* (*ἡ πρώτη πεντάς* = primii cinci). Cu timpul, acest termen își pierde înțelesul prim, în legătură cu numărul, și ajunge să desemneze pe toți boierii de clasa întâi.

Salarizarea dregătorilor. În primele veacuri ale vieții noastre de stat, dregătorii n'au avut salarii sau lefuri fixe; în locul acestora, ei se bucurau de veniturile legate de natura dregătoriei respective (vezi vol. II, ed. 4, p. 379—395), de o parte a gloabelor sau amenzilor ce pronunțau în calitate de judecători, și de darurile sau plocioanele pe care le primeau dela subalternii lor. În veacul al XVIII-lea, prin reformele sale din 1740 (Muntenia) și 1742 (Moldova), Constantin Mavrocordat *introduce salarizarea*; el fixează lefuri lunare dregătorilor; aceștia continuă însă să beneficieze și de anumite venituri și plocioane. Abia în veacul al XIX-lea, prin reformele cu caracter apusean, se desființează acestea din urmă; leafa rămâne singura plată legală a dregătorului sau slujbașului. Zicem *legală*, de oarece în afară și pe dea-

supra legii, vechiul obicei, practicat sute de ani, se mai menține câtva timp încă; chiar și azi, din nefericire, lupta împotriva lui încă n'a încetat pretutindeni.

Înainte de salarizarea introdusă de către Constantin Mavrocordat și ca o fază premergătoare și pregătitoare a ei, constatăm, la finele secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, că marii dregători moldoveni primesc, în întregime sau în parte, veniturile anumitor ținuturi sau orașe ale țării. Astfel — potrivit celor afirmate de Miron Costin și Dimitrie Cantemir — marele logofăt primea drept plată « dijelele ținutului Cernăuților », vornicul de țara de jos venitul ținutului Bârlad, vornicul de țara de sus pe acela al Dorohoiului, hatmanul pe al ținutului Suceava, postelnicul venitul pârcălăbiei Iașilor, paharnicul venitul Cotnarilor, medelnicerul jumătate din venitul târgului Ștefănești, etc. Aceste venituri, legate de anumite ținuturi sau orașe, reprezentau, în genere, cifre puțin variabile; se știa cât reprezintă fiecare din ele anual; n'a fost deci prea greu să se treacă la salarizarea lunară din vremea lui Constantin Mavrocordat.

Nu cunoaștem în detalii această salarizare; avem, în schimb, informații asupra veniturilor legate de diferitele dregătorii pe vremea lui Matei Ghica; ni le dă însuși voevodul în hrisovul său din 23 Noemvrie (stil vechiu) 1754. Aflăm, de pildă, că « vornicia mare a țării de sus va lua toată mortasipiia Chișinăului — adică darea pe vite și produsele vândute în piață — după hotărârea condicii cei mari domnești ». Spătăria mare « va lua dela Ocnă câte o para de tot drobul de sare »; acelaș venit îl va avea și Bănia cea mare. « Stolnicia mare va lua din pogonăritul de tiutiu un ban și jumătate, iar un ban din slujba aceia va lua vel medelnicerul ». În felul acesta se înșiră veniturile pentru diferitele dregătorii, mari și mici.

O nouă rânduială în ce privește lefile și veniturile face Grigore Ghica în a doua domnie a sa din Moldova. Prin hrisovul din 1/12 Septemvrie 1776, « rupând și surpând toate condicile vechi ce au fost până acum » el hotărăște « ca de acum înainte după această nouă domnească condică de veniturile boierilor și de alte rânduiale... să se urmeze ». Lefurile se vor plăti între 15 și 1 al lunii următoare dintr'un fond ce se va păstra la Mitropolie și va fi alimentat « din venitul răsurilor ciferturilor și agiu-

torinții, cum și din răsura dăjdiilor mazililor, neguțitorilor și a ruptașilor care s'au așezat și s'au hotărît să se ia câte 14 parale de tot leul răsură ». Leafa cea mai mare o primește vel postelnicul: 6000 lei pe an sau 500 lunar, urmează apoi cei 4 vornici mari, cu câte 5000 lei anual, « sârdarul ot Lăpușna Orheiu » cu 4800, vel hatmanul cu 4000, vel vistiernicul cu 3600, vel logofătul și vel spătarul cu câte 3000, vel paharnicul, vel cămănarul, vel gramaticul, vel banul, vel comisul și ispravnicii celor mai multe dintre ținuturi cu câte 2400 lei. Ceilalți dregători primesc mai puțin, dela 1800 lei anual sau 150 lunar (vel aga, vel stolnicul, vel portarul, ispravnicul de Cernăuți) până la 2 lei lunar (teslarii, pietrarii, tăetorii de lemne) și chiar un leu (fustașii de divan). Totalul este de 242.936 lei anual sau 20.244,80 lei lunar. Se specifică de asemenea, și chiar înaintea lefilor, deoarece totalizau sume mai importante, și « veniturile » dregătorilor precum și « pocloanele » pe care le primesc aceștia dela subalternii lor, de obicei de două ori pe an, la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru.

Domnii următori alcătuiesc și ei asemenea condici ; cunoaștem astfel o condică din 1795, din Moldova; ea prevede, între alte lefuri, și pe aceea a capuchehaiei dela Stambul, de 6500 de lei lunar: o sumă enormă, cu mult mai mult decât primea vel logofătul adică primul ministru; prevede și lefurile capuchehaielor dela serhaturi adică din raiele (Hotin, Bender, Akerman și Chilia); acestea primeau numai suma, foarte mică, de 100 lei lunar. Opera lui Dionisie Fotino ne arată lefile și veniturile pe care le aveau dregătorii munteni, la începutul veacului al XIX-lea. Marele ban totalizează 48.400 lei anual, locțiitorul său, caimacamul, ajunge însă la peste 100.000; « iar dacă se bucură de favoarea Domnului — adaugă Fotino — capătă mai îndoit ». Vornicii de țara de sus și de jos ating între 60—70.000 anual, marele logofăt de țara de sus, în mod normal 50.000, iar când e schimbare de domnie, deci se înnoiesc și hrisoavele de moșie ale mănăstirilor, aproape dublu. Logofătul de țara de jos « până la 30 mii lei pe an », vornicul de cutie aproape 70.000, și așa mai departe, se înșiră toți dregătorii, mari și mici. O bună parte din veniturile țării servesc la plata lor, pentru investițiile în lucrări de interes public rămânând prea puțin. Raportul dintre « personal »

și « material » e catastrofal în epoca fanariotă; cel de al doilea aproape dispare față de cel dintâi.

În Ardeal, salarizarea funcționarilor se introduce în anul 1730. Până aci, și ei aveau, ca și cei din Principate, diferite venituri, daruri și servicii dela cei pe care-i administrau. Totuși, în primele timpuri, sistemul n'a funcționat satisfăcător; un rescript imperial din 20 Iulie 1742 arată că se continua cu luările nedrepte și cu exacțiunile; abia în 1743 se stabilește precis salarizarea dregătorilor atât în comitate cât și în scaunele secuiești și « părțile ungurești ».

BIBLIOGRAFIE

Dregătoriile noi. 1. L. ȘAINEANU, *Influența orientală asupra limbei și culturai române*, I-II, București, 1900, CCCXXXC + 407 + 279 p. în 8°; 2. V. A. URECHIA, *Istoria Românilor*, vol. X, B, București, 1902, 504 p. în 4°; 3. I. C. FILITTI, *Banii și Caimacamii Craiovei*, în *Arhivele Olteniei*, III (1924), p. 193—217; 5. A. SAVA, *Târgul și ținutul Lăpușnei* (formează introducerea la volumul *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei* București, 1937, XXV p. în 8°; 6. DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, București, 1939, 334 p. în 8°; 7. AUREL SAVA, *Boierii mari ai Moldovei, dregătcri în ținuturi*, în *Revista de Drept Public*, XVII (1942), nr. 3—4, p. 466—492; 8. AUREL SAVA, *Târgul și ținutul Orheiului* (formează studiul introductiv la volumul *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, LV + 561 p. în 8°) V și p. nr.; 9. A. SAVA, *Vornicul de Vrancea*, în *Mem. Secț. Ist., Acad. Rom.*, t. XV (1934), p. 117—174.

Organizarea și salarizarea dregătorilor. 10. PETRE RĂȘCANU, *Leșile și veniturile boierilor Moldovei în 1776*, Iași, 1887, CXIX + 81 p. în 8°; 11. V. A. URECHIA, *Istoria Românilor*, vol. V, București 1893, 565 p. în 4°; 12. EUGEN v. FRIEDENFELS, *Joseph Bedeus von Scharberg. Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, vol. I—II, Viena, 1876—1877. XII + 417 și X + 499 p. în 8° (vezi vol. I, *Anhang.*, p. 197—417); 13. CONST. GIURESCU, *Despre boieri*, în *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 221—349.

JUDEȚE, ȚINUTURI, COMITATE, DISTRICTE

*Cele mai mari prefaceri au
avut loc în Moldova: s'au des-
ființat patru din vechile județe
și s'au înființat alte opt noi.*

Și în veacurile XVII—XVIII, ca și mai înainte, împărțirea administrativă a țărilor române n'a rămas neschimbată. Unele județe, ținuturi sau comitate au dispărut; s'au înființat, în schimb, altele; limitele au variat, suprafața acestor formațiuni devenind mai mare sau mai mică; uneori, s'au schimbat și reședințele. Modificările cele mai însemnate au avut loc în Moldova; în Muntenia au fost mult mai puține schimbări; în Transilvania, prefacerea, radicală, din timpul Împăratului Iosif al II-lea, n'a durat, revenindu-se, în 1790, tot la vechea împărțire.

Moldova. O bună parte din schimbările pe care le constatăm în Moldova e în legătură cu un fapt de ordin politic și etnic: *expansiunea și apoi retragerea așezărilor tătărești dintre Prut și Nistru*: ele au determinat o serie de formațiuni noi administrative. Alte schimbări se datoresc unor cauze locale, de ordin economic sau administrativ.

În veacul al XVII-lea, constatăm *dispariția* câtorva din vechile ținuturi moldovene. E vorba de ținuturile *Agiudului, Troțușului, Bârladului* și *Chigheciului*, tuspătru din Țara de Jos. Ținutul Agiudului exista încă pe vremea lui Vasile Lupu; ultimul document cunoscut în care apare e din 1647; nu-l mai găsim apoi în lista din 1665, Ianuarie 10, referitoare la strângerea goștinei de oi pe ținuturi; nu figurează nici în lista de ținuturi a lui Miron Costin, din « Cronică Țării Moldovei și a Munteniei »;

ar rezulta deci că fusese desființat între timp, în intervalul 1647—1665. Ținutul Trotușului a fost desființat în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, și anume, s'ar părea, între anii 1680, când el apare într-o carte domnească din 21 Martie, și 1684. În lista din 1665, Ianuarie 10, ținutul Trotuș nu figurează; figurează, în schimb, Bacăul. În lista următoare, a lui Miron Costin, din «Cronică», găsim totuși «ținutul Trotușului», ne mai apărând, de data aceasta, ținutul Bacăului. O nouă schimbare în cea de a doua listă de ținuturi a lui Miron Costin, aceea din *Poema Polonă* (1684): reappare Bacăul, lipsind în schimb Trotușul; aceeași situație și în lista din *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir care redă starea de lucruri din anul 1711. Faptul că Trotușul nu apare în lista din 1665, care este o listă fiscală, de caracter oficial, deci exactă, ne-ar îndreptăți să credem însă că desființarea acestui ținut a putut avea loc și mai înainte și anume în intervalul 1655—1665. Într'un atare caz, pomenirea lui într'un zapis din 1670 August 5, în cartea domnească din 1680, Martie 21, precum și în prima listă de ținuturi a lui Miron Costin nu s'ar explica decât prin aceea că pentru perioada de două, trei decenii ce a urmat unificării Bacăului cu Trotușul, s'a mai întreprins de către unii, în virtutea obișnuinței, numele vechiului ținut, deși acesta, oficial, nu mai avea ființă legală. Rămâne ca material nou documentar să rezolve chestiunea, precizând epoca sau anul desființării ținutului Trotuș. Ținutul Bârladului exista încă în 1642, potrivit unui document din acest an, dela Vasile Lupu; el nu mai e trecut însă în lista din 1665, nici în acelea ale lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir. Rezultă deci că a fost desființat între 1642 și 1665. În ce privește ținutul Chigheciului, ultima mențiune documentară a lui este în regestul unui act dela Vasile Lupu, din anul 1644. După aceea el nu mai e pomenit, nefigurând nici în lista fiscală din 1665. Desființarea lui pare a fi avut loc așa dar, după toate probabilitățile, între aceste două date, între 1644 și 1665.

Faptul că tusalpatru județele arătate mai sus existau încă în 1642 și că desființarea lor — în orișice caz a trei din ele — se produce apoi în același interval de timp, relativ scurt, circa două decenii, ne face să bănuim că a avut loc, în ultimii ani de domnie a lui Vasile Lupu sau în timpul urmașilor săi, până la Eustratie

Dabija inclusiv, o reformă administrativă, o nouă arondare a ținuturilor moldovenești, reducându-se numărul acestora, așa cum se va proceda și mai târziu. Noi documente ne vor aduce, poate, confirmarea acestei ipoteze, precizând anul reformei și dându-ne și alte detalii asupra ei.

În veacul al XVIII-lea, prin înaintarea așezărilor tătărăști între Prut și Nistru, o parte a ținutului Lăpușna este cotropită. În hrisovul din Dechemvrie 1766, dela Grigore Al. Ghica, privind organizarea învățământului, ținutul mai figurează încă; în condica de venituri și lefuri a aceluiași domn, din 1776, Septemvrie 1, el este contopit însă cu Orheiul (« Lăpușna Orhei »), fiind condus de sărdarul de Orhei. Situația aceasta a durat până după anexarea Basarabiei de către Ruși, de oarece în 1815—1816 constatăm, potrivit lucrării manuscrise a rusului Swiniin, că ținutul Orhei se întindea între Nistru și *Prut*, cuprinzând și orașul Chișinău.

Se pare însă că înainte de a se proceda la contopirea celor două ținuturi, s'a încercat constituirea unui ținut separat al *Chișinăului*. Așa cel puțin rezultă din hrisovul din Dechemvrie 1766 sus amintit, în care, alături de ținutul « Lăpușna » este și ținutul « Chișinău ». Se vede treaba însă că formația aceasta nu s'a putut menține, de vreme ce, după zece ani numai, o găsim contopită cu Orheiul.

Pentru supravegherea marginii dinspre Tătari, constatăm, în partea de apus a Bugeacului două ținuturi noi, în veacul al XVIII-lea. Unul este ținutul *Greacenilor*, având reședința în târgul *Grecei*, la nord de valul lui Traian. În lista lui Dimitrie Cantemir (1711) nu figurează; îl găsim în schimb în « catastihul de sămile tuturor mănăstirilor » din 1742, apoi în hrisovul din 1766, în sfârșit în condica de venituri și lefuri a lui Grigore Ghica (1776) precum și în lucrarea lui Swiniin (1815—1816). Ținutul s'a păstrat deci și după ce Tătarii nu mai prezentau nici o primejdie, mai mult chiar, după ce fuseseră evacuați din Bugeac. Suprafața lui era mică, având ca dimensiuni 60×35 kilometri; îl cârmuia *un* ispravnic, în timp ce majoritatea ținuturilor celorlalte aveau câte *doi*.

La nord de Grecei, era ținutul *Codrului*, luându-și numele dela vechiul *codru* al Chigheciului. Ținutul Chigheciu, existent

În veacurile XV—XVII, e menționat într'un act din 1635, Martie 27 dar nu mai figurează în « *Descriptio Moldaviae* » — fusese încălcat în cea mai mare parte de către Turci care ocupaseră Renii și satele înconjurătoare, și de către Tătari. Porțiunea care rămăsese Moldovei, înspre miază noapte, era, așa cum arată Miron Costin în « *Poema Polonă* », regiunea păduroasă « codrul de fagi »; aci constatăm, încă sub Nicolae Mavrocordat (1711—1716), un dregător militar, « căpitanul de Codru ». Nu e de mirare deci, că, atunci când această rămășiță a vechiului ținut devine ea însăși ținut, să i se dea tot numele de Codru. În hrisovul privind învățământul (1766) nu e trecută; figurează ca o entitate administrativă deosebită, cârmuită de un vel căpitan, dar făcând parte tot « din ținutul Fălciului », în răspunsul scris dat în 1769 de boierii moldoveni la « ponturile » unui general rus; o găsim în sfârșit ca ținut în condica de venituri și lefuri a lui Grigore Ghica, din 1776: întemeierea ținutului Codru cade așa dar între aceste două ultime date. Cel mai mic dintre ținuturile cuprinse între Prut și Nistru (dimensiunile: 40×25 kilometri), el are în frunte, ca și Grecenii, un singur ispravnic.

Când Tătarii, în urma războiului dintre Ruși și Turci, din 1768—1774, părăsiră « cele două ceasuri » situate la nord de « hotarul lui Halil Pașa », atunci din teritoriul astfel părăsit, Grigore Ghica alcătui un nou ținut pe care-l numi *Hotărniceni*; actul de înființare și de hotărnicire al acestui ținut — asemenea acte sunt foarte rare în trecutul nostru — poartă data Dechemvrie 1775. Hotărnicenii aveau forma unei fâșii lungi și înguste (dimensiunile 100×20 kilometri); spre răsărit se mărginea cu ținutul Benderului, spre apus cu Prutul. În 1815—1816 existau în acest ținut 21 de sate și nici un târg; toate erau proprietatea boierului Ioan Balș.

După ce Rușii ocupară Moldova dintre Prut și Nistru, ei înființară, în partea de miazăzi, pe locul vechii Basarabii, două ținuturi anume *Tomarova* (Renii) și *Benderul*. Cel dintâi se mărginea cu Dunărea la sud, Prutul la vest, ținutul Greceni la nord și ținutul Bender la est; măsura 85 de verste în lungime (90,695 km.) și 60 în lățime; cuprindea, ca așezări mai importante, Ismailul, reîmpopulat pe la 1810 de generalul Tucikof (de aceea s'a și numit, câțiva ani, la început, Tucikof, revenind apoi

la vechiul nume) și Renii sau, cum îi spuneau Rușii, Tomarova.

Ținutul *Benderului*, după numele turcesc al Tighinei, era cel mai mare județ dintre Prut și Nistru: măsura în lungime 150 de verste, iar în lățime 100. Spre răsărit, *el trecea și peste Nistru*; așa rezultă din descrierea lui Swiniin care îi dă drept hotare, în această parte « guvernământul Herson și Nistru ». La miazăzi se mărginea cu Marea Neagră și cu Dunărea, la Apus cu ținuturile Hotărniceni, Greceni și Tomarova, iar la miază noapte cu ținutul Orhei. Ca așezări mai însemnate erau Tighina (Bender), Cetatea Albă (Akerman), Chilia și Căușanii.

În extremitatea nordică a provinciei ocupate, Rușii reînființară vechiul ținut al *Hotinului*, care dispăruse în urma constituirii raielii turcești în 1713-5. Spre răsărit, acest ținut mergea până la râul Ciuhur care îl despărțea de ținuturile Soroca și Iași; spre apus până la hotarul Bucovinei. *Ținutul Bălți* nu exista încă; el a fost înființat târziu, în 1879-80, din partea basarabeană a ținutului Iași și dintr-o parte a ținutului Soroca, aceasta din urmă cuprinzând și târgul însuși al Bălților.

La apus de Prut, se înființează în veacul al XVIII-lea, câteva ținuturi noi; toate sunt în partea de miază noapte a țării. Hrisovul lui Grigore Ghica privitor la învățământ menționează ținuturile *Câmpulungul Sucevei*, *Câmpulungul rusesc* și *Botoșanii*; cum ele nu apar în lista lui Dimitrie Cantemir, înseamnă că tustrele au fost întemeiate între 1711—1766. *Câmpulungul Sucevei* forma o entitate separată sub raportul fiscal încă din 1665. În lista goștinei de oi din acest an el apare separat (« Suciava bez — adică fără — Câmpulung »); unitate administrativă devine însă numai în epoca fanariotă. *Câmpulungul rusesc* cuprindea partea de apus a Bucovinei, vecină cu Ceremușul. Asemenea Câmpulungului Sucevei, el a continuat să existe, ca ținut aparte și după anexarea Bucovinei de către Austriaci. Ținutul *Botoșanilor* s'a format între 1711, data informației cr lucrării « *Descriptio Moldaviae* » care nu-l menționează, și 1757 când apare într-o listă inedită de încasări asupra goștinei, prin defalcarea unei părți din vechiul ținut al Hârlăului; acesta din urmă exista încă în 1833; un proiect de arondare din acest an prevede însă desființarea lui, ceea ce se va și realiza în epoca Regulamentului Organic. Dionisie Fotino, descriind în

« *Istoria vechii Dacii* » (1818) ținuturile Botoșani și Hârlău, spune despre cel dintâi că este « mic », iar despre cel de al doilea că e « foarte mic ». Tot « foarte mic » e calificat ținutul *Cârlișăurei* care va fi desființat și el în epoca Regulamentului Organic. Ultima creație, în ce privește ținuturile, sub Fanarioți, este ținutul *Herței*; el se formează din porțiunea rămasă a ținutului Cernăuți și din defalcarea unei părți a ținutului Dorohoiului; numele și-l trage dela târgușorul Herței, reședința ispravnicului. În condica de venituri și lefuri a lui Grigore Ghica, din 1776, acest ținut nu figurează; îl găsim pomenit însă de către comisarul austriac pentru Moldova, de Metzburg, la 12 Iunie 1788; urmează deci că a fost înființat între aceste două date. În 1833 exista încă; el va fi desființat printr'o nouă arondare în epoca Regulamentului Organic; de altfel, suprafața lui era foarte mică: *un singur ocol*, în timp ce alte ținuturi aveau câte cinci sau șase.

Muntenia. Din județele secolului al XVI-lea nu mai există, în secolul următor, județul *Pădureț* și acela al *Brăilei*. Cel dintâi se contopește cu Muscelul; așa îl găsim în documente pe vremea lui Radu Mihnea. Diecii cancelariei domnești scriu numele noii formații contopite în felul următor: « sud. Muș. i Pad. » adică « județul Muscel și Pădureț ». Desființarea județului Brăila este consecința înființării raielii cu același nume (1542); rămășițele județului se alipesc la județele vecine, în special la Râmnicul Sărat. Pe vremea lui Matei Basarab, acesta din urmă poartă chiar numele de « județul Râmnicul Sărat și Brăila » (« sudstvo Slam Râbnic i Bra-ila » în documentul inedit din 6 Mai 1646, referitor la satul Bordești și aflător la Arhivele Statului). În timpul ocupațiunii rusești din 1806—1812, județul Brăila se *reînființează*, având în frunte doi ispravnici. La 3 Februarie 1811, acești ispravnici erau serdarul Scarlat Cerkez și slugerul Iancu Fotino.

Spre deosebire de Moldova, nu constatăm în Muntenia, în intervalul 1601—1821, înființări de județe noi. Constatăm însă unele modificări în ce privește hotarele și reședințele. Astfel, județul *Mehedinți* — cel mai mare județ dintre Carpați și Dunăre — îngloba, în această epocă, și Calafatul; ulterior, el va fi trecut la județul Dolj. Județul *Olt* mergea până în raiaua Turnului; după ce ni se va restitui această raia, prin tratatul dela Adrianopol (1829), regiunea cuprinsă între limita nordică a ei și limita

sudică a actualului județ, va fi anexată județului Teleorman, care-și va schimba și capitala, dela Rușii de Vede la Turnu Măgurele. Județul *Râmnicul Sărat* are drept capitală, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și la începutul veacului al XIX-lea, *Focșanii* munteni, iar nu orașul Râmnicul Sărat, ca mai înainte: ne-o spune lămurit atât Atanasie Comnen Ipsilante cât și Dionisie Fotino. De aceea, în epoca amintită, i se și spune județului în unele izvoare, cum e de pildă descrierea Valahiei și a Moldovei de preotul Hugas Ingigian, apărută în 1804, în două feluri: «*Focșani sau Slam Râmnic*». Capitala județului Ialomița era încă *Orașul de Floci*, la gura Ialomiței, și, după distrugerea acestuia, *Urzicenii*, iar nu Călărașii, care în 1819, începeau abia să se ridice, fiind numiți de Dionisie Fotino «un orașel». Capitala județului Vlașca era la *Găești*, Giurgiu aflându-se până la 1829 în stăpânirea turcească, asemenea Brăilei și Turnului. De aci rezultă și că hotarul dintre județele Vlașca și Dâmbovița era mai spre nord decât cel de azi, Găeștii și chiar mănăstirea Cobia făcând parte din județul Vlașca, iar nu din Dâmbovița.

Transilvania. În Transilvania, faptul esențial, sub raportul împărțirii administrative, în epoca cercetată, a fost noua arondare promulgată de Împăratul Iosif al II-lea. Consecvent planului său de a șterge vechea stare de lucruri care făcea din ținutul de peste munți un adevărat anacronism și ca o nouă măsură în acest sens, urmând decretului de concivilitate sau egală îndreptățire a tuturor locuitorilor Ardealului (22 Martie 1781), aceleia de desființare a servituții personale a iobagilor (Iunie 1783), precum și aceleia de introducere a limbii germane ca limbă comună (26 Aprilie 1784), hotărăște Iosif al II-lea, la 3 Iulie 1784, o *nouă împărțire administrativă* a Transilvaniei. Nu se ținu seamă de împărțirea «istorică» în 7 comitate, 7 scaune săsești, 5 scaune săcuiești și 4 districte (vezi vol. II, ediția a patra, p. 414-415), ci se alcătuiră în totul 11 comitate, cu hotare noi, și, la unele din ele, și cu nume și reședințe noi. Se desființară, de pildă, comitatul Zarandului și comitatul Turdei, scaunele săcuiești ale Mureșului și Ciucului, scaunele săsești ale Mediașului, Orăștiei, Sebeșului și Sighișoarei. Districtul Bistriței fu alipit noului comitat care, cuprinzând Dobâca inferioară, o parte din comitatul Clujului și Turda Superioară, își stabili reședința la Reghin. Districtul Bra-

șovului, împreună cu Trei Scaune și cu părți din Alba de jos, alcătui iarăși un nou comitat cu reședința la Sângeorzul Săcuiesc. Scaunul Odorhei fu transformat în comitat, adăugându-i-se scaunele Ciuc și Giurgeu precum și scaunul filial Cristur. Și altele asemenea.

Această radicală transformare, care izbea în atâtea tradiții și mai ales în atâtea *interese*, mărturisite și nemărturisite, nu se putea menține. Chiar dela început se ridicară proteste; ele se asociară protestelor provocate de celelalte măsuri revoluționare ale lui Iosif al II-lea. O nouă eră ar fi putut începe în Transilvania, în urma acestor măsuri; din nefericire, tot nemeșii și privilegiații fură mai tari. Profitând de starea de slăbiciune și de deprimare în care se găsea împăratul, ei îl siliră cu puțin înainte de a muri să revie prin decretul din 28 Ianuarie 1790 («*revocatio ordinationum*»), mai asupra tuturor măsurilor luate și să readucă viața constituțională și administrativă la ce fusese în 1780. Se reveni deci la vechea împărțire în comitate, scaune și districte, a națiunilor privilegiate.

În secolul XVIII constatăm documentar subîmpărțiri administrative ale județelor și ținuturilor. Ele se numesc «*ocoale*» în Moldova, «*plăși*» și «*plaiuri*» în Muntenia. Aceste ocoale moldovene nu trebuiesc însă confundate cu vechile ocoale ale târgurilor (vezi vol. II, ediția a patra, p. 464-465). Ni s'a păstrat, într'un document inedit, din 25 Aprilie 1757, aflător la Academia Română, subîmpărțirile ținutului Fălciu. Ele sunt: «*ocolul din mijloc*», «*ocolul Prutului*», «*ocolul Elanului*», după valea cu același nume, «*ocolul Roșecilor*» (azi satul se numește Roșiești) și «*ocolul Podolenilor*». Termenul muntean «*plasă*» a avut la început, în veacul al XVII-lea, înțelesul de parte care se cuvenea unuia sau mai multor proprietari într'o moșie. De aceea se pomeneste, de pildă, în 1623, o moșie care cuprindea trei plăși: «*plasa popii lui Sahat*», «*plasa Firască*» și «*plasa lui Staico*». Mai târziu, termenul «*plasă*» a căpătat înțelesul termenului moldovenesc «*ocol*». În timpul dominațiunii austriace în Oltenia (1718—1739) constatăm că județele din această regiune sunt împărțite fiecare în câte patru plăși («*plassa*»): de sus, de jos, de mijloc și de margine, conduse de ispravnici. De aci, împărțirea în plăși se va fi generalizat apoi în întreaga Muntenie, fără a se

adopta însă și denumirile tip, introduse de administrația austriacă. Pe vremea când Dionisie Fotino își redacta opera sa geografică-istorică, prin anii 1816-1817, județele Munteniei erau împărțite la șes, în *plăși* conduse de « zăpcii » și, în partea muntoasă, în

Fig. 8. — Ctitorii bisericei din Calvini (azi în județul Buzău): « Jupan Vătaful za plaiul jud. Săcueni », cu fiilii săi « Bănică » și « Nicolae ». Secolul al XVIII-lea.

plaiuri, conduse de « vătafi ». Astfel, județul Buzău cuprindea 3 plăși și 2 plaiuri, iar județul Săcueni 5 plăși și 2 plaiuri (vezi și fig. 8). În total, erau în Muntenia, pe acea vreme, 137 de plăși și 17 plaiuri, județul cu cel mai mare număr de împărțiri administrative fiind Mehedinții: 11 plăși și 1 plaiu. În Moldova termenul « ocol » exista încă în epoca Regulamentului Organic. Harta ma-

nuscrisă alcătuită în 1833, potrivit proiectului de arondare al ministrului dreptății, «marele logofăt și cavaleriu Constantin Sturza», prevede numai 10 ținuturi și «55 ocoale» față de 16 ținuturi și 76 de ocoale câte erau mai înainte. Mai târziu și în Moldova, termenul «ocol» va fi înlocuit prin acela de «plasă».

În ce privește cărmuirea ținuturilor moldovenești, ea se exercită, până la reforma lui Constantin Mavrocordat (1741), tot de către vechii *pârcălabi*, câte doi în ținuturile mai mari, unul în acelea mai mici (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 421—424). În unele ținuturi de margine, ca Putna, ei poartă titlul de *staroști*; la Tutova, li se zice *vornici*.

În Muntenia, înainte de aceeași reformă, constatăm în fruntea județelor, căpitani mari sau *vel căpitani*, mai însemnați fiind cel din Râmnicul Sărat, cu reședința la Focșanii Munteni, și cel din Mehedinți, cu reședința la Cerneți, așa dar cei dela extremitatea răsăriteană și apuseană a țării.

În Mușcel și în Dâmbovița, nu există *vel căpitani*; aci autoritatea superioară e exercitată de *vornicul de Câmpulung* și de *vornicul de Târgoviște*.

Cum au ajuns în Muntenia, *vel căpitani* să ia locul *pârcălabilor* de mai înainte, nu putem deocamdată preciza. Cert este că în veacul al XVII-lea substituirea se făcuse.

Prin reformele sale, atât în Muntenia, în domnia a treia (1740), cât și în Moldova, în domnia a doua (1741), Constantin Mavrocordat luând conducerea județelor, respectiv ținuturilor din mâna căpitanilor și a pârcălabilor, o încredință unor noi dregători numiți *ispravnici*. Erau tot câte doi ispravnici de ținut, afară de Greceni, Codru, Cernăuți și Cărligătura care aveau numai unul. Cei din Covurlui continuă să poarte vechiul titlu de *pârcălabi*; cei din Putna, pe acela de *staroști*; la Botoșani — nu însă și la Tutova, ca mai înainte — li se spune *vornici*. Iar peste ținutul Lăpușna-Orhei este mai mare *serdarul*.

Toți acești cărmuitori de județe primesc o *leafă fixă* dela vistierie; în condica din 1 Septembrie 1776, a lui Grigore Ghica, ea variază între 400 de lei pe lună pentru *serdar* și 60 de lei pentru *ispravnicul* de Codru; majoritatea au 200 de lei pe lună.

BIBLIOGRAFIE

Moldova. 1. ZAMFIR C. ARBURE, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, București, 1898, 790 p. în 8°; 2. I. NISTOR, *Bucovina sub raportul politic și administrativ*, București, 1915, 16 p. în 8°; 3. V. LUNGU, *Ținuturile moldovenești până la 1711*, în *Cercet. Ist.*, IV, 2 (1928), p. 97—109; 4. IOAN C. BĂCILĂ, *Impărțirea administrativă a Moldovei în anul 1833*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 139—155.

Muntenia. 5. CONST. C. GIURESCU, *Județe dispărute din Țara Românească*, București, 1937, 8 p. în 8°. (Extras din *Omagiu prof. D. Gusti*); 6. CONST. C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1942, 28 p. în 8°; 7. PAUL NEGULESCU, *Istoricul județelor în România*, în *Revista de drept public*, XVII (1942), p. 82—105.

Transilvania. 8. I. S. PUȘCARIU, *Disertațiune despre împărțirea politică a Ardealului*, Sibiu, 1864, 63 p. în 8°; 9. V. MERUȚIU, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat*, Cluj, 1929, 239 p. în 4°.

Vezi și bibliografia din vol. II, ediția a patra, p. 425.

ORAȘELE SAU TÂRGURILE. SATELE

« In starea în care se găsește astăzi Țara Românească, trebuie un guvern de lungă durată și ferm, ca să poată aduce țara în vechea ei strălucire, să ridice din ruine atâtea orașe ce existau din vechime și să restaureze atâtea sate populate, din care astăzi, la fiecare pas, nu vede cineva decât niște triste rămășițe ».

(Dionisie Fotino, *Istoria vechei Dacii*).

Orașele sau târgurile de pe fața pământului românesc au suferit — ca și județele — schimbări în răstimpul dintre 1601 și 1821. Unele au crescut, ca întindere și număr de locuitori; altele au scăzut și chiar au pierit; s'au înființat târguri noi; s'au mutat târguri, schimbându-și vatra; nu puține și-au schimbat și înfățișarea etnică. Pricinile acestor prefaceri sunt variate; războaiele, drumurile noi de negoț, vecinătatea Tătarilor și a Galiției, calamitățile naturale (revărsări, pojaruri), colonizările, iată pe cele mai însemnate.

Muntenia. În județul Râmnicul Sărat se ridică în acest răstimp *Focșanii Munteni*; în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea ei ajung chiar — în paguba orașului Râmnicul Sărat — capitala județului: așa ne spune Atanasie Comnen Ipsilanti la 1789. Pe vremea lui Dionisie Fotino, la începutul veacului al XIX-lea, continuând să fie reședința ispravnicilor, *Focșanii* aveau șapte mahalale, șase biserici de piatră și o mănăstire, a Sf. Ioan. Harta lui Rhigas Velestinliul (1797) arată ca târg mic în Râmnicul Sărat

și *Cioranii*, astăzi sat; nu mai avem însă alte știri care să confirme existența acestui târg. Pe de altă parte, în acte oficiale ale vistieriei, ca, de pildă, în acelea, privind arendarea vâmlor în anii 1792 și 1807, apare, alături de Focșanii Munteni și de Râmnic, *Grădiștea*. Târg și punct vamal, ea a avut o evoluție regresivă; astăzi este comună rurală. În județul Buzăului, nu se constată vreo modificare a situației anterioare. În schimb în județul Săcuieni apar, spre sfârșitul răstimpului pe care-l cercetăm, târguri noi. Sunt mai întâi *Vălenii de Munte*, pe Teleajen, menționați ca atare în opera lui Mihai Cantacuzino, editată de frații Tunusli. Un act din 20 Mai 1811, îi numește « oraș ». Aci era reședința ispravnicilor; ei stăteau însă, la începutul veacului al XIX-lea și la *Bucov*, tot pe Teleajen. N'ar fi exclus ca Bucovul să reprezinte noul nume al Săcuienilor, vechea așezare urbană din secolul al XV-lea (Vezi și vol. II, ediția a patra, p. 441). Alt târg nou este *Slănicul*, scaunul cămărașilor care administrau ocna de sare. Transformarea lui în târg a avut loc între 1776, data redactării operii lui Mihai Cantacuzino care nu menționează între târguri decât *Vălenii de Munte*, și 1815, data catagrafiei sau statistice oficiale, utilizate de Dionisie Fotino. Sunt apoi *Urlații*, pe Cricov, trecuți, într'un ordin al lui Constantin Brâncoveanu referitor la ciohodărit, la olaltă cu celelalte « târguri »: Câmpulung, Pitești, Târgoviște, Filipești, Ploești, Buzău, Râmnic și Focșani; Stolnicul nu-l menționează însă în harta sa. Pe vremea lui Fotino, deși e pomenit sub numele de « Târgul Urlaților » (Τὸ πρὸν Ὀύρ-λατζίον), ajunsese totuși un simplu sat. (cf., mai jos, cazul cu « satul Târgul Gilortului »). În sfârșit, *Găgenii*, la răsărit de Mizil, apar ca târg și punct vamal în două acte ale visteriei, din anii 1792 și 1807. Ulterior, au împărțășit soarta Grădiștei; azi sunt comune rurale. Și în județul vecin, al Prahovei, se ridică trei târguri noi: *Ploestii*, *Câmpina* și *Filipeștii*. Ploestii își datoresc începutul lui Mihai Viteazul care cumpără pământul dela doi boieri din Băicoi, dându-le în schimb o jumătate din acest sat. Matei Basarab ridică aci o biserică domnească. În cursul veacului al XVIII-lea, vatra târgului s'a mutat mai spre miazănoapte; așa rezultă cel puțin dintr'un document cu data de 2 Martie 1808 în care se spune: « și după curgerea vremilor, trăgându-se și orașul mai la deal, a rămas Sf. Biserică (a lui Matei I) și fără de ma-

halagii ». Odată cu desvoltarea Ploeștilor scad târgurile vecine Gherghița, Târgșorul și Bucovul : azi tustrele au ajuns simple sate. *Câmpina* apare ca oraș în harta stolnicului Constantin Cantacuzino (1700) ; tot ca oraș o știe Miron Costin în 1684, pomenind-o alături de Buzău, Gherghița, Ploști, etc. Încă din 1663 se făcea « târg » aci, fără ca localitatea să fi căpătat însă caracterul urban. În catagrafia manuscrisă din 1810, ea e trecută ca fiind alcătuită din două părți : « Câmpina Vistierului » (Pârvu ?) și « Câmpina Stolnicului » (Constantin Lupoianu). *Filipeștii din Prahova* sunt pomeniți ca târg în lucrarea lui Mihai Cantacuzino ; în harta Stolnicului îi găsim trecuți ca simplu sat ; ridicarea lor a avut loc deci în acest interval (1700—1776). Tot în județul Prahova, amintește Dionisie Fotino și « orașul *Telega*, unde este ocnă de sare și scaunul cămărașului ». Calificativul de oraș a putut fi determinat și de mărimea așezării : ea avea în 1810, 368 de case cu 1410 suflete. Fapt este că celelalte izvoare, contemporane și posterioare, nu întrebunțează acest calificativ, ci o consideră ca sat. Admițând totuși că *Telega* a fost la un moment dat, înainte de revoluția lui Tudor, târg sau oraș, mulțumită exploatării ocnei de acolo, astăzi în urma încetării acestei exploatări, localitatea a redevenit comună rurală ; în locul vechei saline, e acum un lac sărat, cu proprietăți curative.

În Ialomița, vechea așezare dela Floci decade, din pricina neconținutelor războaie ruso-turce, purtate tocmai prin partea locului. La începutul veacului al XIX-lea, ispravnicii nu-și mai aveau reședința aci ; Dionisie Fotino care în 1812 e tocmai ispravnic de Ialomița spune că de abia a găsit « urmele » orașului altă dată atât de înfloritor (vezi și fig. 9). Noua reședință e la *Urziceni*, « târgușor » — cum îl califică același Fotino — cu o singură biserică ; la 1778 era încă un simplu sat ; în 1780 avea școală cu dascăl plătit de stat iar în 1792, Martie 29, o poruncă domnească se adresează « voaună tutulor orășenilor lăcuiitorii târgoveți din Urziceni sud Ialomița... ». După 1778 încep a se ridica și *Călărașii*, pe locul Lichireștilor ; la 1815 erau « orașel nou » (νέαν κάμπολιν) și schelă la Dunăre. Numele se explică prin prezența aci, încă din veacul al XVII-lea, a unui steag de călărași. În Ilfov, nu apare documentar nici un târg nou : Oltenița nu e menționată ca orașel la Dionisie Fotino. În

Fig. 9. — Piatră de mormânt la Pîna Petril (Ialomița) provenind din vechea așezare a Orașului de Floci. E una din puținele urme rămase din acest oraș, atât de înfloritor în veacurile XV—XVII.

Vlașca, găsim la 1700, o localitate mai însemnată: *Hodivoaia*, trecută ca oraș în harta Stolnicului Cantacuzino; în 1580 era încă sat; ea s'a ridicat în cursul veacului al XVII-lea, probabil în legătură și cu prezența aci a unui steag de călărași. La începutul celui de al XIX-lea, rămăsese o «căpitănie» dar așezarea decăzuse; ea nu mai era trecută printre târguri. Dealtfel chiar reședința ispravnicilor, *Găeștii*, este numită de Dionisie Fotino «sat»; observăm că în 1780 acest sat avea o școală cu dascăl plătit de stat, începea deci să se ridice. Nu pare probabil nici ca *Ogrăzenii* de pe Argeș, dela extremitatea «canalului» lui Ipsilanti, să fi fost târg, așa cum e notat pe harta lui Rhigas Velestinliul (1797). Miron Costin în opera sa polonă, «Cronica Țării Moldovei și a Munteniei», alcătuită între 1676—1683, consideră drept oraș localitatea *Grădiștea*; să fie oare vorba de cea de pe Argeș? Totuși Stolnicul Constantin Cantacuzino nu o trece, în harta sa, pe aceasta din urmă printre târguri, ci numai ca sat cu așezare boierească. Să fi decăzut oare așa de repede? Sau informația marelui cronicar moldovean să privească ea, mai curând, *Grădiștea* din Râmnicul Sărat? Cert este că, la sfârșitul epocii fanariote, Vlașca nu mai are nici un târg sau oraș; Giurgiu continua să fie raia turcească.

În Teleorman, opera lui Mihai Cantacuzino pomeneste ca oraș, «*Rușii de Vede* — adică de pe râul Vede — cu două biserici». Încă în 1695, pârcălabii din Rușii de Vede iau vama satelor din jurul târgului, fără amestecul căpitanului de județ. Reședința a unui steag de călărași în veacul al XVII-lea, această așezare își datorește numele, după unii cercetători, prezenței — ôdinioară — a unei colonii de Ruși, după alții, el ar fi în legătură cu *Roșii*, corpul militar de țară, din care un detașament, un «steag» ar fi stat aci; de aceea și denumirea modernă: Roșiorii de Vede. În 1780 există aci, ca și la Urziceni și Găești, o școală cu dascăl plătit de stat.

În județele Olt, Argeș și Mușcel nu constatăm vreo schimbare: sunt tot târgurile vechi, de dinainte de 1601.

În Dâmbovița, exista, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, târgul *Cornățel*, pe apa Ialomiței; el e pomenit de Miron Costin în opera sa polonă amintită mai sus. La Cornățel, la «podul de piatră» iese Ioan Mavrocordat, în 1717, înaintea Tătarilor și-i

silește să elibereze robii ce făcuseră prădând în Oltenia și în vestul Munteniei (vezi vol. III, 1, ed. a doua, p. 241—242). Ulterior, târgul a decăzut; Dionisie Fotino nu-l mai amintește; pe acea vreme, nu mai era decât o simplă «căpitănie» și o reședință de plasă; azi e comună rurală.

Trecând în Oltenia, aflăm, în județul Vâlcea, un târg nou: *Ocnele Mari*. El apare cu această calitate în harta Stolnicului Cantacuzino (1700); mai târziu, la 12 Noemvrie 1791, găsim ordinul de numire al lui Iacov, județ — adică primar — «la orașul Domniei Mele Vel Ocna sud Vâlcea». (Ocna Mare județul Vâlcea!). Tot în Vâlcea, spre sfârșitul epocii fanariote, e pe cale de formare — dintr'un bâlciu al Episcopiei de Râmnic — târgul *Drăgășanilor*; la 1 Ianuarie 1791, pe timpul războiului dintre Turci și Austriaci, administrația acestora din urmă întărește episcopiei sus amintite — printr'un act încă inedit — vama dela Drăgășani «afară numai fără de obor de vite ce s'ar vinde» care se va lua de vameșii obișnuți. Venitul e mic și nu va pricinui pagubă «cămării împărătești». Mai târziu, la 16 August 1809, se vorbește, într'un act, din nou, de «zilele bâlciului ot Râureni i ot Drăgășani». Nu știm cât temei se poate pune pe știrea lui Miron Costin, care, în opera sa în limba polonă despre țările românești, trece printre orașele Munteniei și «*Câinenii*». Alte informații nu mai avem în această privință. Harta Stolnicului Cantacuzino nu cunoaște decât *satul* Câineni, în județul Argeș. În Romanați, se desvoltă *Caracalul*, al cărui început ca târg, datează — întocmai ca și al Ploешtilor — din vremea lui Mihai Viteazul; în 1587 era încă sat (vezi vol. II ed. IV, p. 441); în 1626, Septemvrie 6, Alexandru Vodă scrie *pârcălabilor* dela Caracal să bată și să pornească la lucru niște rumâni nesupuși ai mănăstirii Cozia. Matei Basarab zidește «curți domnești» la Caracal; Constantin Brâncoveanu face reparațiuni, oprindu-se uneori în acest loc, în drumurile sale prin țară. Se desvoltă de asemenea *Brâncovenii*, locul de baștină al lui Matei Basarab și al lui Constantin Brâncoveanu (vezi și fig. 10). La 1700, în harta Stolnicului, el apare ca oraș sau târg; tot ca oraș, alături de Craiova, Târgu-Jiu și «Ocna», îl găsim și într'un ordin, cu data 29 August 1733, al Administrației Austriace din Oltenia; în 1776 decăzuse însă, ne mai fiind trecut în opera lui Mihai Cantacuzino printre târguri. Evoluția regresivă a aces-

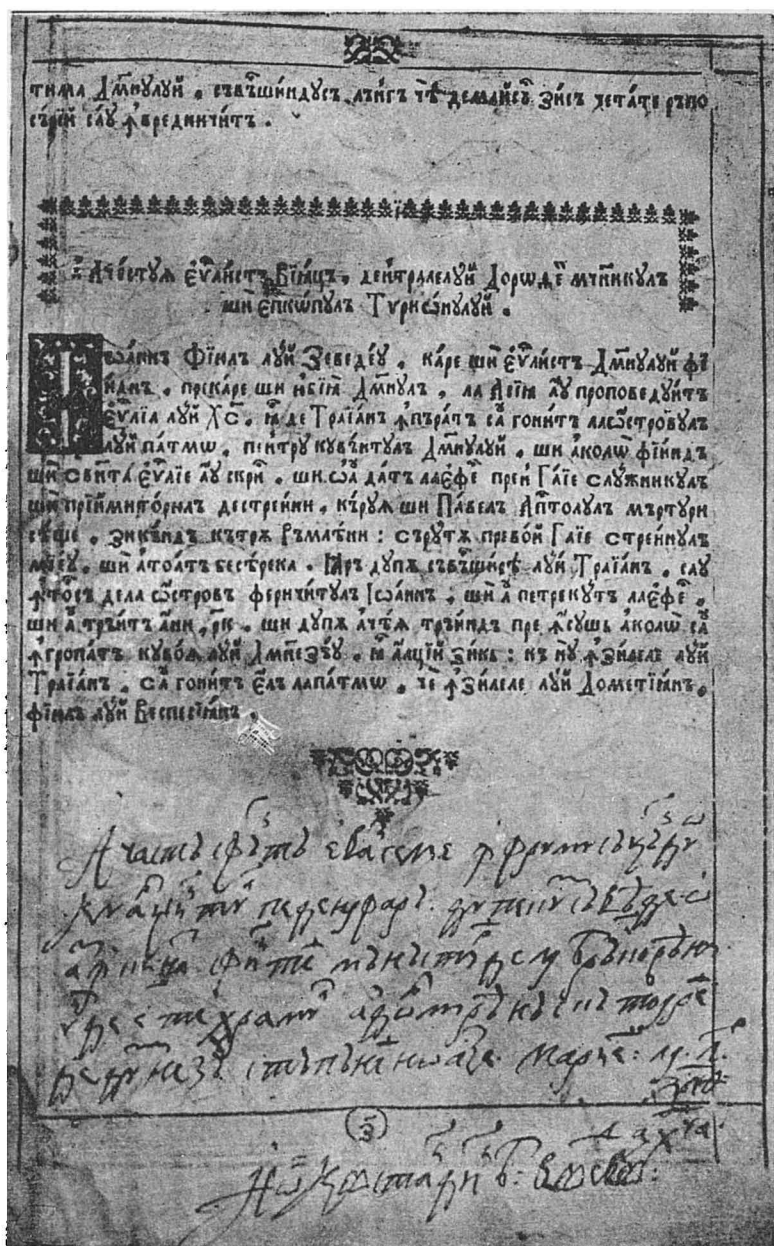

Fig. 10. — Autograf al lui Constantin Brâncoveanu pe o Evangheliere ferecată în argint, dăruită de el mănăstirii Brâncoveni. Autograful are următorul cuprins: «Acestă sfântă Evangheliere înfrumusețându-o cu argintul pe denafară dupe cum să veade, o am închinat sfintei mănăstirii dela Brâncoveani unde este hramul Adormirea Născătoarei de Dumnezeu stăpânei noastre Mariei. La lt. 7199[1691] Iw Costandin B. Voevoda ». La mănăstirea Brâncoveni (Romanași).

tei aşezări cred că a început după sfârşitul nenorocit al lui Brâncoveanu. În Dolj, nu se indică nici un centru nou mai însemnat. În Gorj, în afară de vechiul Târg al Jiului, constatăm, la 1776, târgul *Cărbuneşti*; Dionisie Fotino îi dă calificativul de « oraşel ». Nu este o aşezare urbană nouă, ci numai un *nume* nou pentru Târgul Bengăi sau Târgul Gilortului. La începutul veacului al XVII-lea, acest târg decăzuse şi ajunsese un simplu sat; într'un document din Ianuarie 1619 i se şi spune chiar « satul Târgul Gilortului » (§ *село торгилортское*). Prosperând din nou şi ajungând iarăşi târg, el îşi schimbă, pentru a doua oară, numele, devenind Târgul Cărbuneşti. Astăzi este iarăşi comună rurală: un caz tipic de evoluţie periodic progresivă şi regresivă. Evoluţie regresivă constatăm şi la *Tismana*. Oraş la finele veacului al XV-lea — Vlad Vodă Călugărul dă poruncă la 3 Septembrie 1491 tuturor celor ce ţin moşii de ale mănăstirii « să se strângă în oraş la Tismana » (§ *в городъ ѿ тисманы*) înaintea cinstiţilor bani ai domniei mele » — el apare la finele veacului al XVII-lea ca sat, e adevărat, mare, dar sat. Dovadă e hrisovul lui Constantin Brâncoveanu prin care întăreşte mănăstirii « liudi 280, case de rumâni, într'acest sat, să fie de treaba şi de posluşania sfintei mănăstiri ». În judeţul Mehedinţi — în afară de vechiul Calafat — constatăm trei târguri: *Cerneţi*, reşedinţa ispravnicilor, *Baia de Aramă* şi *Cleanovul*. Primele două sunt trecute în harta Stolnicului; în opera lui Mihai Cantacuzino şi în aceea a lui Fotino, *Baia de Aramă* lipseşte însă. Ceea ce înseamnă că decăzuse între timp, ajungând un simplu sat. Cauza e, după toate probabilităţile, încetarea exploatărilor miniere din această regiune. *Cleanovul*, cu nume de origine slavă, apare ca târg pe vremea celei de a treia domnii a lui Mihai Sutu (1801—1802), când are de suferit prădăciunile pasvangiilor (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 321). Aceste prădăciuni au contribuit la evoluţia lui regresivă: azi *Cleanovul* e comună rurală. Miron Costin, în opera sa scrisă în limba polonă: *Despre Ţara Moldovei şi a Munteniei*, trece printre oraşele din Muntenia şi *Strehaiu*; ea nu figurează însă, în această ipostază, în harta, de o mare exactitate şi posterioară numai cu două decenii, a Stolnicului Cantacuzino. De Turnul Severin nu poate fi vorba în epoca cercetată de noi; el se va întemeia abia pe vremea Regulamentului Organic.

Dobrogea. Pe lângă așezările mai însemnate de pe țărmul mării și dealungul Dunării, constatate documentar înaintea de 1601 și care-și continuă, când mai bine, când mai rău, existența, găsim, în veacurile XVII—XVIII, în Dobrogea, și un număr de alte târguri. E probabil, pentru unele din acestea din urmă e sigur chiar, că erau, în realitate, mai vechi; n'avem însă — sau încă — în totdeauna dovezile sigure necesare. *Măcinul* exista pe vremea lui Mihai Viteazul; Aron Tiranul, contemporanul și aliatul acestuia, îl ocupă în iarna anului 1595. În 1640, un sol polon, trecând prin localitate, o numește, în două rânduri, «orășel». Ceva mai târziu, în 1667, un alt sol polon îi spune «primul oraș turcesc» pe calea spre Stambul. Același calificativ i-l dă un al treilea sol polon în 1700; acesta din urmă adaugă un amănunt important în ce privește *populația românească a regiunii*. «Pornind dela Măcin — povestește el — în drum, pe câmpie, o mare mulțime de țărani moldoveni au întâmpinat pe sol cu daruri». Mai departe, după opt ceasuri de călătorie, solul ajunge la Daiakioi, așezat pe malul Dunării. «Și aci — continuă el — Moldovenii de rit grecesc, cu călugării lor, au ieșit din sat în întâmpinarea solului, cu multe daruri, cerând să-i sărute mâna dreaptă». Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, se pare că târgul decade. În 1766, solul polon Toma Alexandrovici îl califică drept *orășel turcesc foarte sărăcăcios* iar în 1780, un alt sol polon vorbește de «satul Măcin, la șase ceasuri de drum de Galați». Numele acestei așezări nu mi-l pot explica în chip satisfăcător; localnicii îi spun *Mecin*. Dacă în ce privește Măcinul, izvoarele, în genere, sunt de acord în a-l prezenta ca un oraș mai mic, în schimb când e vorba de *Dăieni* — pe turcește Daiakioi — opiniile variază: unii îl socotesc orășel sau târg, alții sat mare. În harta lui Dimitrie Cantemir, e înfățișat ca sat; în aceea a Stolnicului Constantin Cantacuzino, ca oraș. Un raport italian dela începutul secolului al XVII-lea ne spune că la Dăieni locuiau mai multe mii de Români, cu familiile lor, fugiți din Principate din cauza «tiraniei» Domnilor. Cert este că avea un număr însemnat de locuitori, țărani munteni și moldoveni. Cât era de însemnat numărul lor rezultă și din împrejurarea că au fost în stare să bată și să distrugă, în 1623, un corp de oaste munteană (vezi vol. III, p. 4). În 1766, solul polon Toma Alexandrovici, trecând prin Dăieni, îl caracterizează

drept «un orașel în ruine». În această localitate era un conac al curierilor și solilor, pe drumul Galați-Stambul. Numele ei înseamnă: urmașii lui Daea sau Daia (cf. satele Dăești în Argeș și Vâlcea, Dăișoara în Târnava Mare, Daia și Dăița în Vlașca! cf. numele vechi românești asemănătoare Braea sau Braia și Maia); poate să însemne însă și «locuitori veniți din Daia»; primii refugiați munteni stabiliți aci vor fi fost din satul Daia din Vlașca.

Mai spre miazăzi, pe țărmul drept al Dunării, într'un loc care domină întinsa câmpie munteană, este *Hârșova*. În 1667, o solie polonă o califică drept «orașel»; în 1722, polonul Filip Orlik înseamnă: «Creștinii din orașul Hârșova m'au rugat să stăruiesc la Constantinopol să li se permită să clădească o biserică». Deși forma numelui orașului, cu sufixul — ova, denotă o influență slavă, am impresia totuși că în rădăcina lui se ascunde străvechiul nume antic: Carsium. Cu atât mai mult, cu cât ruinele așezării greco-romane sunt chiar pe locul Hârșovei de azi.

Nedumerirea care există în ce privește caracterul Dăielilor — sat mare sau târg? — se referă și la *Cernavoda*. În harta Stolicului (vezi fig. 11), această așezare e reprezentată sub forma unui târg, asemenea Gherghiței de lângă Ploești. În prefața «Slujbei» Sfântului Dimitrie Basarabov, apărute la București în 1779, se arată că în timpul războiului dintre Ruși și Turci, au fost călcate de cei dintâi «satele de peste Dunăre și orașul *Cernavodă*». Pe de altă parte, în harta lui Rhigas Velestinliul (1797), așezarea apare ca sat. Tot astfel o numește și hrisovul din 21 Martie 1777, prin care Alexandru Ipsilanti întărește la două biserici «însă una în casabala Babadagăi», cu hramul Sf. Dumitru «și alta în satul *Cernavoda*, la Bogazchioi», cu hramul Sf. Nicolae al Miralichiei, câte 25 de taleri anual, danie moștenită dela domnii dinainte vreme. Numele Cernavodăi, de origine slavă, înseamnă, în românește: apă neagră. Este denumirea bălții care începe chiar de aci, din marginea așezării, dela malul Dunării, și ține până dincolo de Medgidia. Turcii i-au spus acestei bălți tot așa: Cara-su «apă neagră», iar localității: Bogazchioi adică «satul golfului»: balta, prin mărimea ei — azi, din cauza terasamentului căii ferate și a șoselei a mai scăzut — făcea impresia unui golf, unei prelungiri a Dunării.

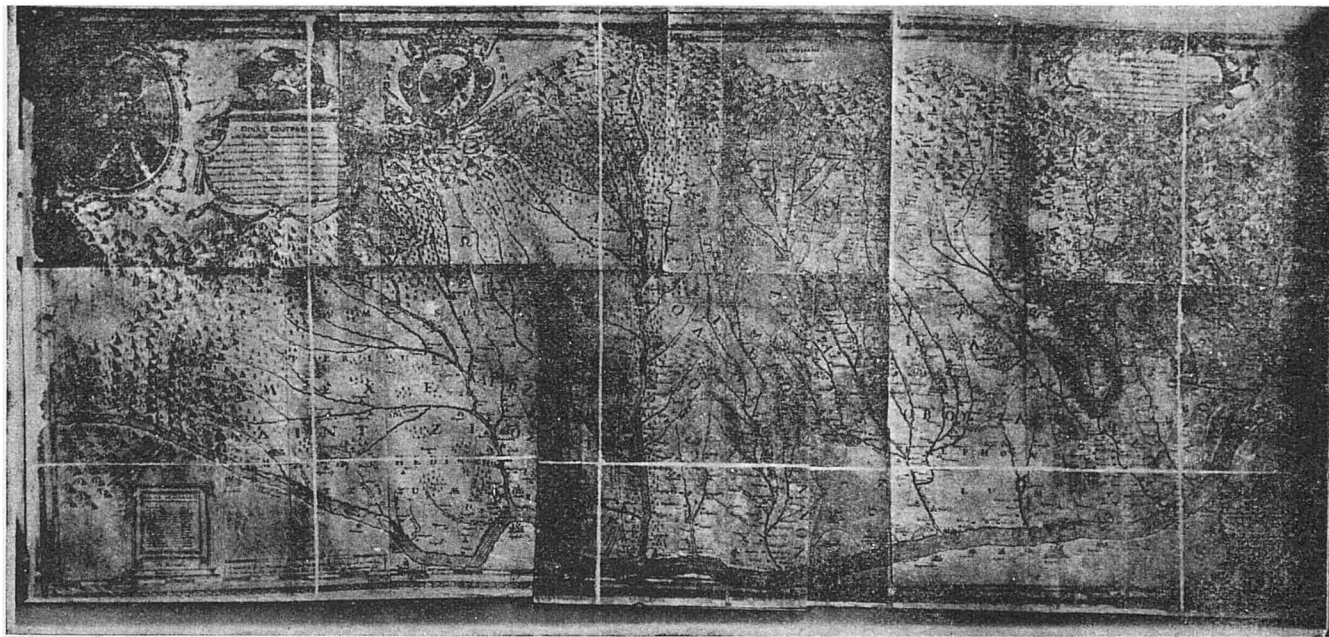

Fig. 11. — Harta Munteniei, de Stolnicul Constantin Cantacuzino, imprimată la Padova (Italia), în 1700. În colțul de sus, stânga, portretul voevodului Constantin Brâncoveanu, titlul hărții în grecește și stema țării. În colțul de sus, dreapta, același titlu în latinește. În colțul din stânga, jos, indicarea dealurilor cu podgoriile vestite ale țării, iar în colțul din dreapta legenda, în grecește și latinește. Originalul la British Museum, London. O copie fotografică la Academia Română.

Pe harta Stolnicului Cantacuzino apare ca târg sau oraș, la sud de Cernavodă, și *Rasova* (Ράσοβατ); e singurul izvor cunoscut mie care-i dă calitatea de așezare urbană. Se poate ca în jurul lui 1700, ea să fi avut o situație înfloritoare, ca și Dăienii; azi e un simplu sat; un alt sat, cu același nume, întâlnim în județul Gorj.

Medgidia, ca oraș, datează din secolul al XIX-lea, după 1821, nu intră deci în cadrul cercetării de față.

Moldova. În județul Putnei, vechiul târg al *Adjudului* își schimbă, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, vatra, din cauza revărsărilor Siretului. Noua vatră este spre sud-vest, mai aproape de valea Troțușului. Au rămas totuși o samă de locuitori și în vechea așezare, așa încât astăzi, alături de târgul Adjudului, există — ca simplu sat — Adjudul Vechi. *Odobestii* se transformă în târg la finele epocii fanariote și în primii ani ai domniilor pământene. În 1803, Aprilie 18, într'o hotărnicie, se vorbește încă de «moșnenii din satul Odobești»; în 1820—1821, transformarea e pe cale de înfăptuire. În aceeași epocă, *Panciu* apare ca un târg înființat de curând; în recensământul fiscal din 1820, el figurează numai cu 48 de liude sau contribuabili, în timp ce sunt sate ca Soveja, Cămpuri, Movilița, Vulturul, Pădureni sau Păunești, cu peste 200. Numele e sud-slavic, sârb sau bulgar, probabil după numele celui dintâi așezat aci sau a vreunui colonist de frunte. În 1820, găsim în Focșani pe «Panciul Sârbu». *Domneștii* au fost târg în veacul al XVII-lea; aci își avea o așezare, o «curte», soția lui Eustratie Dabija, soacra lui Gheorghe Duca Vodă. Astăzi, deși își păstrează numele de Domneștii-Târg, — alături sunt Domneștii sat — a decăzut însă și a ajuns o mică așezare rurală.

În județul Tecuci se ridică, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, târgul *Puțenii*, pe valea Gerului. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu arată că, în a treia domnie a sa (1748—9), Constantin Mavrocordat a scos pe negustorii turci numiți Laji din țară; operația s'a făcut mai întâi la Vaslui «și de acolo la Bârlad și la *Puțeni* și la Focșani și la Agiud și la Tecuci și la Galați». Din felul cum sunt pomeniți la o laltă cu o serie întreagă de așezări urbane, rezultă că Puțenii izbutiseră, din sat cum fuseseră mai înainte, să devină târg. Înflorirea se datorește faptului că se aflau, ca loc de popas, pe drumul cel mai scurt dintre Bârlad

și Piscu, cam la jumătatea distanței dintre aceste două localități. Azi, Puțenii sunt comună rurală; evoluția regresivă se explică prin construirea șoselei naționale care nu mai merge direct, ci abate pe la Tecuci.

În Covurlui, în afara Galaților care iau o dezvoltare din ce în ce mai mare — vin corăbii până și din Egipt și din « Barbaria » (Africa de Vest), găsim târgul *Piscul*. Situat pe drumul spre Bârlad, aci era primul conac al călătorilor care plecau dela Dunăre. Miron Costin, în « Poema polonă » alcătuită în Iulie 1684, îl numește « orășel » (« miasteczko »); tot așa îl numește, în 1700, și solul polon Rafael Leszczynski, în timp ce Galaților le spune « oraș »; pe harta lui Dimitrie Cantemir, el e înfățișat ca așezare însemnată — trei turnuri cu steaguri în vârf — asemenea Tecuciului, Hușilor și Fălciului, pe când Focșanii de pildă, sunt redați numai printr'un turn, fără steag. Azi, Piscul este simplu sat; se mai văd însă ruinile clădirilor târgului de odinioară.

În județul Bacău, e mai întâi de semnalat schimbarea vetrei târgului *Trotuș*. Călugărul misionar Bandini, dela care ni s'a păstrat o importantă descriere a Moldovei sub Vasile Lupu (1646), ne spune că vechea vatră era « cu o jumătate de milă ungară mai spre răsărit »; se mai vedeau pe atunci, acolo, încă niște ruine ale bisericii catolice. La apus de Trotuș, chiar în vecinătatea ocnelor de sare, se ridică, în veacul al XVII-lea, *Târgul Ocna*; pe vremea lui Bandini era încă sat, dar un sat mare, având circa 300 de case; sub Dimitrie Cantemir devenise târg; cu această denumire apare el în *Descriptio Moldaviae* (1716). După aceea, în veacul al XVIII-lea, își păstrează situația, în timp ce Trotușul decade; astăzi, acesta din urmă — cu tot numele de Târgul-Trotuș pe care aidoma Domneștilor, continuă să-l poarte, este un sat obișnuit. Avem astfel un caz tipic de evoluție progresivă și regresivă conjugată a două localități învecinate; în timp ce una se ridică, cealaltă decade. Tot în județul Bacău, la răsărit de Siret și spre sud-est de orașul de reședință, constatăm, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, târgul *Soci*. Pe harta învățatului domn moldovean, numele apare sub forma trunchiată: *Ocze*; e, de sigur, o greșală la gravarea în aramă. Astăzi, Socii sunt comună rurală.

În județul Tutova, nu întâlnim nicio așezare însemnată nouă; Bârladul continuă să fie reședința nominală a Vornicului de Țara de Jos și cea efectivă a celor doi vornici mai mici care-i țin locul. În județul Fălciului, alături de Huși, și mai mare decât acesta, este, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, *Târgul Fălciului*. Probabil că aci a fost reședința vechilor pârcălabi; dela această așezare și-a luat numele și județul. La începutul veacului al XIX-lea, când scrie Dionisie Fotino, ispravnicii — succesorii pârcălabilor și predecesorii prefectului — stăteau însă la Huși. În acest din urmă oraș sunt aduși coloniști bulgari pe la finele secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Pierderea Basarabiei, în 1812, — ceea ce însemna, pentru județul Fălciu, pierderea jumătății răsăritene a lui — dă o grea lovitură, sub toate raporturile, acestor două așezări mai însemnate din dreapta Prutului; în 1930, cu prilejul recensământului, Târgul Fălciu era comună rurală și nu număra nici trei mii de locuitori.

Nimic nou de semnalat, sub raportul așezărilor urbane, în județul Neamț. În Vaslui se ridică așezarea dela *Scânțtea*, loc de popas pentru călătorii care mergeau spre Iași sau veneau de acolo. Miron Costin, în « Poema Polonă » (1684) o califică drept « orașel »; Neculce, relatând venirea în țară a lui Nicolae Mavrocordat într'a întâia domnie (1709—1710) o trece între « târguri », alături de Tecuci, Bârlad și Vaslui; se pare însă că dezvoltarea acestui centru n'a continuat de oarece nu-l mai găsim pomenit nici în « Descriptio Moldaviae » (1716), nici în opera lui Dionisie Fotino (1818). În Roman apare la 13 Aprilie 1606, ceea ce înseamnă că exista din veacul al XVI-lea, târgul *Scheia*, având șoltuz și pârgari; sub Constantin Cantemir (1685—1693) era încă târg, dat de domn lui Iordache Ruset vistiernicul, drept despăgubire pentru o sumă de bani ce-i luase acestuia mai înainte; Dimitrie Cantemir nu mai menționează însă Scheia în « Descriptio Moldaviae », nici Dionisie Fotino în opera sa. Astăzi, nu e nici măcar comună rurală cu primărie proprie, ci depinde de altă comună.

În partea dela răsărit de Prut a ținutului Iași, se întemeiază, în 1792, târgul *Fălești* care poartă, în actele vremii, și numirile de « *Chele arsă* » și « *Pânzăreni* ». La 5 August 1794, Mihai Sutzu dăruiește, hișericii Sf. Gheorghe din Hertza, venitul « mortăsaț

piei târgului Fălești sau Chele arsă ot ținut Iași », iar în 1803, recensământul sau catastihul fiscal cunoscut sub numele de « Condica liuzilor » pomeneste pe « târgoveții ot Pânzăreni » aparținând vistiernicului Balș. Faptul că așezarea poartă mai multe nume nu trebuie să mire: constatăm o serie întreagă de târguri moldovenești care intră în această categorie. Cităm astfel târgul Mihăileni căruia i s'a zis și Târgul Nou și Vlădeni, apoi târgul Sulița zis și Sulițoaia și Drăcșani, târgul lui Brânză sau Drâncenii, târgul Ciungi sau Bicaz, târgul Aspasieni sau Hangu, etc.; în Muntenia amintim cazul Cărbuneștilor din județul Gorj, numit mai înainte Târgul Gilortului și Târgul Bengăi. În 1816, Swiniin pomeneste « târgușorul Fălești » aparținând tot lui Balș; azi e comună rurală. Chiar în marginea orașului Iași, Miron Vodă Barnovski (1626—1629) întemeiază « târgușorul » *Nicolina*; cu vremea, el devine un cartier al capitalei moldovenești (vezi vol. III, ediția a doua, p. 45).

În județul Hârlăului, trebuie notată evoluția regresivă a *Cotnariilor*, altă dată centru înfloritor. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, târgul era administrat de un paharnic; catolicii din localitate aveau, după spusa domnului, biserici de piatră « de o construcție superbă ». Astăzi, Cotnarii sunt un sat cu circa o mie de locuitori. Un alt caz de evoluție regresivă ni-l oferă târgul *Ștefănești*. Pela 1600—1625, el număra, după spusa unui străin, două mii de case, deci zece mii de suflete. Miron Costin, în « Poema Polonă » (1684) îl numește « oraș » (« miasto »). În « Descriptio Moldaviae » e trecut ca târg; Dionisie Fotino nu-l mai pomeneste însă, ceea ce înseamnă că decăzuse. Păstrându-și caracterul de comună urbană, el abia apropie astăzi (9692 locuitori în 1936) cifra populației dela începutul veacului al XVII-lea.

În actualul județ al Dorohoiului, se înființează, prin brisov domnesc, de către Duca Vodă, în 1672, târgul *Herței*. El aparține, până în 1775, ținutului Cernăuți. După răpirea Bucovinei, însă, procedându-se la o nouă arondare a ținuturilor sau județelor, se formează — între 1776 și 1788 — ținutul Herței, având drept reședință târgul cu același nume. După desființarea ținutului (vezi mai sus p. 488), târgul decade, situația de azi fiind mult inferioară celei dela finele secolului al XVIII-lea. Un alt târg din actualul ținut al Dorohoiului, *Darabanii*, prinde să se

ridice la începutul secolului al XIX-lea; în recensământul din 1803 figurează cu 74 liuzi sau contribuabili; în cel din 1820, cu 125; Dionisie Fotino nu-l menționează însă. Numele i se trage dela vechiul corp de oaste al *dărăbanilor*; aci era reședința unui detașament (vezi cazul similar al *lipcanilor* moldoveni: târgul Lipcani în județul Hotin și al *călărașilor* munteni: orașul Călărași. Cel de al treilea târg nou din Dorohoi este târgul *Săveni*, pe valea Bășăului. Ni s'a păstrat actul de întemeiere, din 4/16 August 1818, dela Scarlat Callimachi. El prevede ținerea a 12 iarmaroace pe an și a unei zile de târg săptămânal; mortasipia pe vitele vândute va reveni proprietarei, domnița Efrosina Mavrogheni; aceasta are deja , ale ei, douăzeci de dugheni « scutite de banii agiutorinței și de... orice angării ».

În ținutul sau județul Sucevei, Dimitrie Cantemir pomește, în afară de capitală, *Rădăuții* « târg și scaun de episcop ». Pe vremea lui Ștefan cel Mare, Rădăuții erau — se pare — încă sat (vezi vol. II, ed. a patra, p. 449); transformarea lor în târg trebuie să fi avut loc în cursul secolului al XVI-lea. *Fălticenii* nu sunt amintiți ca oraș în « *Descriptio Moldaviae* ». Exista însă un vechiu sat cu acest nume; pe o parte a moșiei lui ca și pe o parte a moșiei satelor vecine Șoldănești și Tâmpeschi, se întemeiază în 1779, Iunie 28, « pe loc țalină », o așezare mai însemnată, cu dugheni și case de locuit; ea este ridicată oficial la rangul de târg, prin hrisov domnesc, de către Constantin Moruzi, la 18 August 1780. La început târgul s'a numit și Tâmpeschi și Folticeni (sau Fulticeni) dar mai ales Șoldănești; hrisovul îi spune în acest din urmă fel; abia din 1826 înainte prevalează actualul nume. Inflorirea Fălticenilor începe după pierderea Bucovinei, când, formându-se un nou județ al Sucevei, în locul celui răpit de Austriaci, reședința lui se fixează aci. Dionisie Fotino pomește, în 1818, și « orașelul *Burdujenii* »; mai înainte încă, la 9 Iulie 1808, un document dela « divanul cnejeiei Moldovii » menționează mănăstirea Todireni din « *târgul Bordenjii* ținutul Sucivei » (sic!); numele îi vine dela un vechiu Borduja sau Burduja. Ridicarea acestui centru, situat pe drumul cel mare care străbătea Moldova dela miazănoapte spre miazăzi, e tot o consecință a răpirii Bucovinei: aci au fost așezate serviciile de vamă și de pază ale noii frontiere. Întemeierea oficială a târgului a

avut loc prin hrisovul domnesc din 1792, Iulie 20, care întărea învoiala făcută de târgoveți cu egumenul mănăstirii Todireni, proprietara locului. Hrisovul prevede bezmenul sau chiria pe care urmează s'o plătească locuitorii și fixează șase iarmaroace pe an. Azi Burdujenii au decăzut, fiind comună rurală. Tot în vechiul județ al Sucevei se afla și *Câmpulungul*. La începutul secolului al XVII-lea, el era încă sat, dovadă scrisoarea unui slujbaş localnic, în care se spune: « Eu Simion deregătoriul de Câmpulung și preuții de acolia și bătrânii *satului* de acolo ». Deși Dimitrie Cantemir nu-l amintește ca târg în textul din « Descriptio Moldaviae », în harta sa însă — hartă care e sub acest raport mult mai completă decât textul — Câmpulungul figurează ca așezare urbană, asemenea Focșanilor și Vasluiului. Sub dominația austriacă, făcându-se — târziu, în veacul al XIX-lea — o nouă împărțire administrativă a Bucovinei, el devine reședință de județ.

Storojinețul e un simplu sat înainte de răpirea Bucovinei. Desvoltarea lui e în legătură tot cu regimul austriac, mai ales după ce, în urma împărțirii administrative amintite, devine și el reședință de județ. Aceleiași împărțiri i se datorește și ridicarea *Viiniței*; amintim că ea apare ca târg mic în harta lui Rhigas Velestinliul (1797). În partea de miazănoapte a Moldovei dintre Prut și Nistru, în ținutul Hotinului, e de semnalat, potrivit hărții lui Dimitrie Cantemir, o așezare mai însemnată, numită *Podul*: era aci un pod peste Prut; Turcii îi spuneau *Kanlı Köprü* adică *Podul sângeros* — desigur în amintirea vreunei lupte date acolo — și calificau așezarea, pela 1742—1752, drept « târg deosebit de bine construit ». În cursul veacului al XVIII-lea, ea își schimbă numele în *Lipcani*: așa o găsim în harta lui Bauer (1769—1774) și în aceea a lui Rhigas Velestinliul (1797). Cu acest nume și cu calificativul de « târgușor » apare ea și în descrierea din 1816 amintită mai sus — a lui Swiniin. Numele cel nou se explică — întocmai ca și acela al Dărăbanilor și Călărașilor — prin prezența aci a unui corp de *Tătari lipcani*, cu organizare militară, având în frunte căpitari. Astăzi Lipcanii, deși și-au păstrat calificativul de Târg, spre a se deosebi de Lipeanii-Sat, de alături, sunt totuși comună rurală. Maximum de înflorire l-au avut în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; în legătură cu, înfin-

țarea raiei Hotinului; până aci, la Lipcani, suiau pe Prut vasele încărcate cu grâne și alte provizii pentru cetatea Hotinului. Swiniin amintește, în descrierea sa, doi « Căpitani de târg », unul la Lipcani, altul la *Briceni*; nu dă însă acestei ultime localități calificativul de târgușor, cum făcuse cu prima. Totuși Bricenii apar ca « târg » în statistica oficială întocmită de Austriaci în 1788, când, în urma războiului cu Turcii, ocupaseră ținutul Hotinului; tot ca târg îl consideră și raportul din 11 Iunie 1793 al viceconsulului francez din Iași. Astăzi Bricenii-Târg — alături găsim Bricenii-Sat — sunt și ei, ca și Lipcanii, comună rurală. Adăugăm că mai înainte Bricenii s'au numit *Dincăuți*; schimbarea s'a produs înainte de 1589; un document din acest an, Mai 1, relatează faptul. Tot în ținutul Hotinului, pe apa Ghilavățului, a existat, în veacul al XVIII-lea, târgul *Novoselița de Jos*. În harta lui Bauer (1769—1774) citim: « bourg Nowoseliza »; ca « orășel » apare el în memoriile lui Von Raan din 1788; ca târg, în harta lui Horia von Otzelowitz din același an precum și în statistica oficială austriacă alcătuită tot atunci. Apoi așezarea a decăzut; fapt este că în recensământul sau catagrafia din 1817 ea apare ca sat. Actuala *Noua Sulița* — mai înainte i s'a spus *Novoselița de Sus* — la distanță de circa 60 km. de Novoselița de jos, s'a transformat din sat în târgușor după 1817, mulțumită așezării ei la frontiera cu Austria: e chiar un caz tipic de târg de frontieră, dezvoltat prin traficul de mărfuri și călători.

În ținutul Sorocăi era, pe vremea lui Dimitrie Car temir, un singur târg: reședința, cu același nume. Un secol mai târziu, în 1816, constatăm încă trei: *Bălți*, *Otrci* sau *Otace* (Swiniin îi spune *Atachi!*), și *Rașcovul* sau *Vadul Rașcului*. Primul, proprietatea sulgerului Iordache Panaitea, apare documentar la 12 Ianuarie 1782 când domnul amintește de « târgul Bălțile de la ținutul Sorocăi » și de mortasipia « pe vitele ce se vor vinde și cumpăra la iarmaroacele și la zilele de târg ce se vor face ». Cum pe de altă parte, în harta lui Bauer (1769—1774) găsim numai numele de *Bijlziț*, fără vreo reprezentare de așezare omenească (sat sau oraș), rezultă că târgul s'a întemeiat între 1769 și 1782, mai probabil în partea ultimă a acestui interval. Înflorirea Bălților se datorește, pe deoparte, împrejurării că împăratul Alexandru I

-a acordat prerogativele de comună urbană, în amintirea faptului că, pe când poposea în acest loc, în noaptea de 19 Aprilie 1818, i-a sosit vestea despre nașterea nepotului său, viitorul Alexandru al II-lea; pe de altă parte, transformării sale în reședința județului nou înființat al Bălților (vezi și mai sus, p. 487). Otaci, aparținând familiei Cantacuzino, avea în frunte un căpitan de târg. La 10 Aprilie 1781, hrisovul lui Constantin Moruzi pomeneste, în afară de Soroca, și de alte « târguri di pi margine ci sânt la malul Nistrului ». Ceea ce înseamnă că, la această dată, existau — după toate probabilitățile — ca târguri așezările dela Otaci și Rașcov: altfel, pluralul nu și-ar găsi explicație. Azi, sub numele de Otaci-Târg — alături e Otaci-Sat — este comună rurală. Rașcovul, proprietatea mănăstirei Golia, apare ca sat sub numele de « Wadu » în harta lui Bauer (1769—1774). În 1781, era târg: o deducem din documentul cu data 10 Aprilie, citat mai sus. În 1785, un alt document menționează explicit « târgul Rașcovul » moldovenesc, în opoziție cu « Rașcovul din țara leșească ». Evoluția acestei așezări e similară evoluției Otacilor; sub numele de Vadu-Rașcu, ea este astăzi comună rurală.

În ținutul Orheiului nu e, ca și în acela al Sorocăi, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, decât un singur târg: capitala, cu același nume. Într'un document din 1730, Aprilie 5 și apoi în condica lui Constantin Mavrocordat (1741—1742) găsim însă amintit și « *târgul Onițcanii* », jurisdicția asupra lui având-o Sărdarul; azi Onițcanii sunt comună rurală. O existență efemeră a avut târgul *Peștera*, pe Răut, întemeiat de Ieremia Movilă spre sfârșitul domniei sale; de aceea așezarea, decăzută repede — în 1639 Noemvrie 1 i se spune *sat* — a fost numită și *Moviloș* sau *Movilău*. Un document din 22 Iunie 1607, dela Simeon Movilă, amintește că satul Horilcanii de pe Răut « au fost a nostru drept domnesc supuși târgului Movilăului ». Se cunosc, pe de altă parte, documente din anul 1617 în care apar, alături de Aslan, pârcălabul Orheiului, și *Dragul pârcălabul de Peșteră* precum și șoltuzul din această ultimă localitate. Swiniin, în 1816, pomeneste și târgușorul *Telenești*, al cărui început datează din vremea lui Alexandru Callimachi; aceasta îl înființează, în 1796, Dechemvrie 20, conferindu-i prin carte domnească dreptul de a ține 6 iarmaroace pe an și întărind convenția încheiată cu două luni mai

Înainte, la 25 Octombrie, între proprietară, domnița Ralu Mavrocordat, și locuitori.

În ținutul Lăpușnei, apare, în epoca pe care o cercetăm, târgul *Chișinăului*. Eustratie Dabija voevod (1661—1665) îi mărește hotarul, adăugându-i satul Vistiernicii, luat cu sila dela Hrisoscoleu, fost medelnicer. La 2 August 1666, Iliș Alexandru despăgubește pe acesta din urmă, dându-i în schimb, satul Sascut din Putna: «Și i l-au luat Dabija Vodă fără de voia lui — arată documentul — și l-au dat târgoveților din Chișinău pentru ca să mărească hotarul târgului». Numele așezării e numele care se dă de popor unei căderi de apă și se explică, în cazul nostru, printr'o *cădere a Bâcului* în acest loc. Un alt Chișinău, la gura Botnei, e amintit în documentul din 1455, Iunie 6; într'alt document, din 22 Martie 1535 i se spune «marile Chișinău» și se precizează că e situat «între Dobra și între Oale»; un al treilea e pe Răut: «c'un vad de moară unde se cheamă la Chișeneu, în apa Răutului», citim în hrisovul lui Vasile Lupu, marele vornic al Țării de jos (c. 1630); un al patrulea e pe Criș (Chișineu-Criș), în Transilvania (compară cascada sau căderea «La Pișători», dela mănăstirea Tismana).

Un alt târg în ținutul Lăpușnei — pe atunci, la finele secolului al XVIII-lea, ținutul Orheiului, deoarece al Lăpușnei se desființase — a fost *Tuzora*. Era pe moșia căminarului Grigore Rășcanu; acesta obține dela Mihai Sutz, la 28 Septembrie 1794, un hrisov, stabilind ziua de târg (Joia!) și două iarmaroace pe an. «Luat-am aminte — spune Domnul — și pentru târgul Tuzora dela ținut Orheiului... fiind acest târg di 8 ciasuri dipărtat de Iași și de târgul Chișinăul asemenea». Tuzora, amintită fără indicarea situației sale — era desigur sat — într'un act din 1545, dela Petru Rareș, și-a schimbat, după 1794, numele în *Călărași-(Târg)*, printr'un proces similar celui din Muntenia, unde Lichireștii au devenit și ei, Călărași. Numele cel vechi a rămas totuși dat unui sat, care depinde de comuna Călărași-Sat.

În fostul ținut al Tighinei — desființat prin cucerirea turcească din 1538 și prin înființarea raiei Benderului, se ridică, în veacul al XVII-lea, târgul *Căușani*. Dimitrie Cantemir îl descrie ca orașul triburilor tătare Orak-ugli și Orumbet-ugli, iar în harta sa îl înfățișează sub forma unei așezări însemnate (trei turnuri, având în

vârf semiluna !). Dregătorul dela Căușani, numit de Turci, purta titlul de « voevod »; adesea el era recrutat dintre creștini: așa ne spune consulul francez Peyssonel, autorul unei lucrări de seamă despre negoțul Mării Negre și al regiunilor înconjurătoare între care și Bugeacul. Voievodul de Căușani își întindea jurisdicția și pe malul stâng al Nistrului, la *Dubăsari*, unde era un caimacam; la rândul-i, el depindea de Seraschierul — sau generalul comandant — al Ismailului. Sub raportul bisericesc, Căușanii depindeau de Mitropolitul « Proilaviei » sau Brăilei (vezi vol. III, ediția a doua, p. 99—101); unul din acești mitropoliți, Daniil, zidește aci, pe la 1760, o biserică; zidurile ei, ieșind puțin din pământ (stăpânitorii mohamedani nu tolerau o clădire înaltă, impunătoare !), sunt acoperite cu fresce frumoase. Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, în legătură cu repetatele războaie ruso-turce și cu retragerea populației tătărăști peste Nistru, Căușanii decad; de unde, potrivit tradiției, aveau în vremurile de înflorire, sute de prăvălii (se precizează și cifra: șapte sute !) ei ajung, la 1812—1814, un sat sărac. În cursul veacului al XIX-lea, alături de această așezare care va căpăta numele de Căușanii Vechi, se va întemeia, probabil și cu locuitori veniți de acolo, o alta, *Căușanii Noi*, care va ajunge la oarecare prosperitate. E aceeași evoluție ca și la Adjutul Vechi și Adjutul Nou, în Putna, sau la Chilia Veche și Chilia Nouă.

Spre sud-est de Căușani, pe Nistru, a fost așezarea dela *Ciubărciu*, reședință de ținut, cu pârcălab, pe vremea lui Petru Rareș (vezi vol. II, ediția a patra, p. 413-414). Sub Petru Șchiopul (documentul din 1589 Augus 13) și Aron Tiranul (documentul din 1592, Ianuarie 3), întâlnim din nou pârcălabi de Ciubărciu și hotnoghi sau comandanți militari. Din relația unei solii polone care trece pe aci, în 1601, se vede că era o așezare mai însemnată. Ea nu e pomenită în « Descriptio Moldaviae » a lui Dimitrie Cantemir, nici nu figurează în harta acestuia; figurează însă ca oraș în harta lui Reicherstorff, din 1541 (vezi reproducerea acestei hărți în vol. II, p. 349). Azi, Ciubărciu e comună rurală; un alt sat cu același nume se află pe malul stâng al Nistrului.

Tot în ținutul Tighinei, se întemeiază, pe locul satului tătărăsc părăsit Cimișli, așezarea dela *Cimișlia*. În 1817 ea apare ca un sat important, cu 203 gospodării; în catagrafia din 1824, e numit

târg; ridicarea la acest rang are loc aşadar în jurul sfârşitului epocii pe care o cercetăm, între 1817 şi 1824.

În partea de miazăzi a Moldovei dintre Prut şi Nistru, pe lângă vechile şi cunoscutele aşezări dela Chilia şi Cetatea Albă, constatăm între 1601 şi 1821, o serie întreagă de târguri sau oraşe;

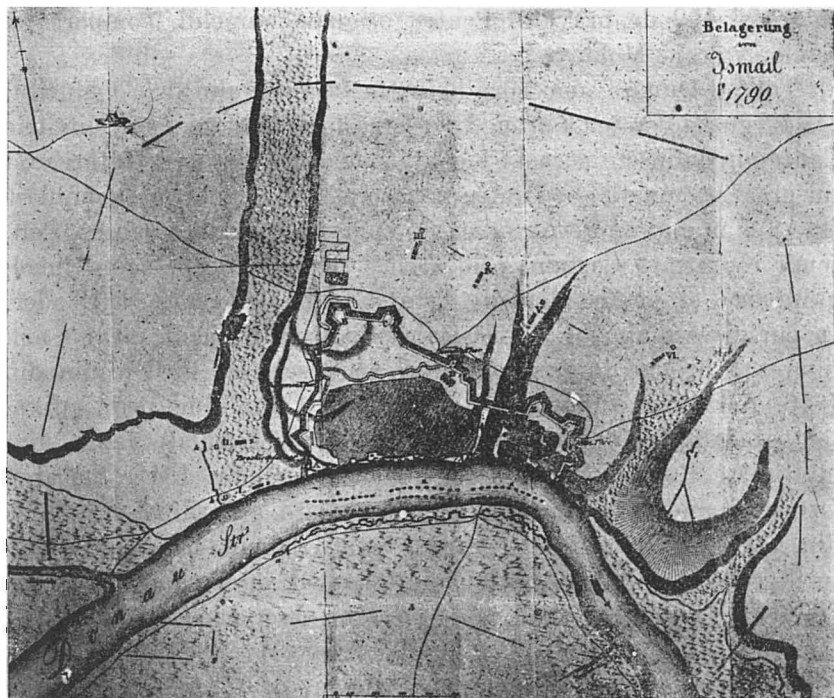

Fig. 12. — Asediul cetăţii Ismail în 1790 de către Ruşi. Schiţă contemporană.

istoria lor e, în genere, puţin cercetată. În frunte stă *Ismailul* căruia Moldovenii îi spuneau *Smil*; acesta e numele orginiar, din care Turcii au făcut Ismail, după cum din Brăila au făcut Ibrail. Smilul e o veche aşezare; în veacul al XVI-lea era cetate puternic întărită; Aron Tiranul o cucereşte, în Martie 1595; în veacul al XVIII-lea, ea va juca un rol important în războaiele ruso-turce. După asaltul memorabil din Decembrie 1790 (vezi fig. 12), când nu numai garnizoana dar şi întreaga populaţie civilă a fost trecută prin sabie de către Ruşii lui Suvarof (vezi vol. III, ediţia a doua,

p. 315), orașul se reface. Generalul Tucikof întemeiază pe temeiul unui ukaz imperial, un nou oraș, purtând numele său, la doi kilometri de cetate, colonizând aci Ruși Necrasoviți (Cazaci) din Dobrogea. În scurtă vreme însă, în câțiva ani, noua așezare se contopește cu cea veche, iar numele cel nou e înlăturat. În 1815, Ismailul avea 4 biserici, 71 de case ale statului, 155 de case particulare și 159 de prăvălii. Pentru originea numelui, compară cu Smila, vale în Moldova.

Tot pe Dunăre, mai spre apus, în fața vadului dela Oblucița, era târgul și cetatea *Cartal*. În « *Descriptio Moldaviae* », Dimitrie Cantemir definește această localitate drept « oraș » și « întăritură, nu prea însemnată ». « Pentru paza orașului — adaogă Domnul — este pus numai un *dizdar* adică un comandant ». În harta sa, Cantemir reprezintă Cartalul prin același semn grafic pe care-l întrebuințează și pentru Ismail, Cetatea Albă, Căușani și Bender. În cursul secolului al XVIII-lea, așezarea a decăzut; ea nu mai figurează printre târguri sau orașe în descrierea lui Swiniin din 1816. Astăzi, e comună rurală. Numele Cartalului, prin sufixul său -al, indică o origine turcească (cf. mangal, halal). *Renii* sunt înfățișați ca oraș pe harta lui Reicherstorf, din 1541. Sultanul Osman îi anexează, împreună cu câteva sate, cu prilejul expediției din 1621 și-i alipește de teritoriul cetății Ismail, închinând veniturile respective mormântului lui Mohamed, la Meca. În harta lui Dimitrie Cantemir, Renii apar ca oraș, asemenea Cartalului și Ismailului. Swiniin le dă, în 1816, calificativul de « târgușor ».

În preajma gurii Ialpugului, înflorea, în 1711—1716, orașul *Tobac*. Cantemir afirmă că în fața acestuia se aflau ruinele unui oraș vechiu numit de popor *Tint*, reclădit de Ștefan cel Mare și dărâmat din nou complet de Turci. Cât temei se poate pune pe afirmațiile domnului moldovean în ce privește trecutul Tintului, e greu de spus; existența Tobacului e însă în afară de orice îndoială. Pe harta lui Cantemir el e înfățișat ca un oraș turcesc (un turn cu semilună în vârf!); pe harta lui Rhigas Velestinliul chiar ca un oraș mare (un turn înalt și două scurte!); e adevărat că reprezentările grafice în hărțile vechi nu corespund în totdeauna realității; ele constituie totuși un indiciu. În veacul al XIX-lea, Tobacul a decăzut; cauza principală este înființarea, chiar în vecinătate, a orașului *Bolgrad*. Astăzi Tobacul, sub numele de

Tabacul-Vechiu — schimbarea lui o în a s'a făcut sub influența rusă — e un simplu sat, în județul Ismail.

Bolgradul este orașul coloniștilor bulgari, aduși în Bugeac de către administrația rusească. Prin ukazul imperial din 29 Deceembrie 1819 — pe temeiul căruia li s'a eliberat hrisovul din 12 Martie 1820 — Țarul arată drepturile și obligațiile acestor coloniști; la punctul 12, la fine, se specifică: « cel mai de căpetenie sat *Tavac*, potrivit dorinței bejenarilor (adică a coloniștilor !) să se numească *Bolgrad* ». Tavac cred că e tot una cu Tobac: a fost deci și aci ca și la Chilia, Căușani, Adjud, etc., un dublet de așezări: Tobacul vechiu, fostul târg din vremea lui Cantemir, și Tobacul nou care și-a schimbat apoi numele în Bolgrad. Construirea clădirilor mai însemnate ale acestui oraș, ca și clădirea impunătoarei catedrale, s'a urmat mai târziu, *după* 1821.

În descrierea pe care o face ținutului Codru, Swiniin spune. la 1816, că are « 22 de sate și un târgușor », fără să dea însă numele acestuia din urmă. Ținând seamă de faptul că ținutul amintit era în nordul actualului județ Cahul, am putea identifica « târgușorul » cu *Leova*. În 1803 era încă sat, în ținutul Codrului: cu această calificare e pomenită în « Condica liuzilor ». În 1813, un document menționează « moșia Leova cu târgu, cu han, cu pivniță de piatră, cu zece dugheni boerești, alte dugheni străine negustorești, care plătesc bezmăn, și cu vie pe dânsa și băutură boerească, asemenea și căsăpii boerești; pe acest târg se fac și 18 iarmaroace pe an ». În 1817 erau în « târgul și mahalaua Leova » 297 capi de familie, dintre cari 25 Evrei. Cât despre *orașul Cahul*, acesta a purtat până în 1840 numele semnificativ de *Frumoasa*. În 1817, era încă sat, proprietate a marelui boier Balș; transformarea lui în târg are loc în intervalul 1817—1822. Frumoasa a făcut parte din ținutul Grecenilor.

Harta lui Rhigas Velestinliul, tipărită în 1797, arată, în regiunea Bugeacului, încă o serie de cinci târguri; *Grecenii*, *Traian*, *Sălcuța*, *Burnaz* și *Palanca*. Cel dintâi e reprezentat grafic chiar ca un târg mai mare: un turn înalt și două mai mici. Aci stăteau ispravnicii ținutului Greceni; numele însuși al ținutului vine dela această localitate. În cursul războaielor ruso-turce dela sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, fiind așezată chiar în calea oștilor, se vede că a decăzut; fapt este că

Swiniin, în 1816, n'o amintește în rândul târgurilor; când descrie ținutul Greceni spune numai că are patruzeci de sate, fără să pomenească de reședința lui. Astăzi Grecenii sunt comună rurală în județul Cahul. *Traian* (Траіан) e înfățișat pe hartă ca un târg mic (un turn înalt !), lângă Prut, pe « valul lui Traian ». În 1807, din cauza războiului ruso-turc, fusese pustiit; deabia mai rămăseseră « trei case »: ne-o spune generalul Langeron, care-și avea cartierul la Tobac. Azi, Traianul e și el tot comună rurală în județul Cahul. *Sălcuța*, reprezentată grafic ca un târg de mijloc (un turn înalt și unul mic), e situată pe Botna, la sud-vest de Tighina. Poate că aci era reședința ispravnicilor ținutului Hotărniceni, despre care Swiniin spune totuși lămurit că are « douăzeci și unu de sate și *niciun târgușor* ». Explicația ar fi — admitând, încă odată, că semnele grafice ale hărții lui Rhigas redau exact realitatea, ceea ce rămâne de dovedit — că și în cazul Sălcuței ca și în cazul Grecenilor, a avut loc o decădere, din cauza războaielor. Aceiași explicație s'ar putea da și ultimelor două târguri — azi comune rurale — *Burnaz* și *Palanca*, situate amândouă în ținutul Cetății Albe (Akerman, pe atunci !). *Palanca* e înfățișată, aidoma Grecenilor, ca un târg mare (un turn înalt și două mici !), aproape de Nistru, în partea nord-estică a ținutului; *Burnazul* ca un târg mic (un turn înalt !), în partea de sud-vest, aproape de vărsarea Cogâlnicului.

În cursul lunilor Ianuarie și Aprilie 1795, Mihai Vodă Sutzu dăruiește bisericii Sf. Gheorghe din Herța, închinată bisericii Sf. Ioan Botezătorul dela Kuruceșme (pe malul european al Bosforului, lângă Stambul !), mortasipia — adică darea pe vitele și pe unele produse vândute în târguri — din târgurile Fălticeni, Dorohoi, Chișinău și *Stroești*. Dacă în ce privește primele trei, așezarea lor e cunoscută tuturor, nu tot astfel se prezintă lucrurile pentru ultimul. În ce loc venea târgul Stroești? Răspunsul nu era limpede nici pentru scriitorii dela cancelaria domnească, dovadă că, în actul din 5 Aprilie 1795, unde se vorbește de acest târg, diacul a lăsat loc alb, când a trebuit să precizeze județul: ! mortasipia a târgului Stroești, ce iaste la ținut... » (loc alb !). Astăzi, nu există o comună urbană cu acest nume; există însă șase sate, câte unul în județele Baia, Botoșani, Hotin, Suceava, Fălciu și Bacău. Care din ele a fost târg spre sfârșitul epocii fanariote?

Transilvania. Și în Transilvania au avut loc schimbări în ce privește viața orașelor în epoca pe care o cercetăm: ele sunt însă *mai mici* decât dincoace de munți, decât în Moldova de pildă. Constatăm mai multă statornicie, mai puține târguri noi înființate și mult mai puține cazuri de evoluție regresivă. Explicația e simplă: Transilvania — mulțumită Munteniei și Moldovei — a fost mai ferită, mai la adăpost; pe pământul ei nu s'au purtat atâtea războaie între 1601—1821 câte s'au purtat la răsărit și la miazăzi de Carpați. În special, în timpul dominației austriace, adică dela 1690 înainte, ea s'a bucurat în genere de liniște, iar gospodăria s'a urmat în spirit de continuitate. Regiuni care suferiseră mai mult sub Turci ca Banatul, ajung la o deosebită înflorire.

În partea de miazăzi a Transilvaniei, unde sunt azi județele Brașov, Făgăraș, Sibiu, Hunedoara, nu constatăm modificări notabile. Vechile orașe săsești își duc mai departe viața lor regulată; Făgărașul devine, pentru scurtă vreme numai, sub Patachi și la începutul păstoririi lui Ioan Inochentie Clain, reședința episcopului unit; Petroșanii sunt încă un sat; dezvoltarea lor va avea loc abia în veacul al XIX-lea, în legătură cu exploatarea minelor de cărbuni din regiune.

Nici în județele Trei Scaune și Târnava Mare, nu avem de însemnat vreun târg nou. În schimb, în Târnava Mică, apar trei: *Blaj, Dicio-Sân-Martin* și *Ibașfalău* (azi Dumbrăveni; Sașii îi spun Elisabethstadt). Blajul este o creație *pur românească*: el se datorește episcopului Ioan Inochentie Clain și urmașilor acestuia. Când, la 28 Martie 1736, Ioan Inochentie cedează erariului împărațesc domeniul dela Gherla și cel dela Sâmbăta de Jos, primind, în schimb, domeniul Blajului, cu «coșteiul» (castelul) de acolo, fost al familiei Apaffy, Blajul era un sat modest de iobagi unguri. Alături de sat, începe să ridice marele episcop în 1741 clădirile trebuincioase: o mănăstire cu seminar de băieți, o catedrală și o reședință episcopală; planurile se datorau arhitectului curții imperiale, Ioan Martinelli. Episcopii următori adăuseră și ei diferite clădiri și astfel târgul crescuse, devenind centrul învățaturii românești din întreg Ardealul.

Dicio-Sân-Martin era, la începutul veacului al XIX-lea, un târgușor unguresc. La un moment dat, pe timpul efemerei arondări administrative a lui Iosif al II-lea (1784—1790), a fost capitală

de județ. Desvoltarea lui se datorește Statului maghiar care l-a făcut iarăși capitală; așa l-am găsit noi în 1918.

Ibasfalăul a început să se ridice sub Mihai Apaffy (1661—1690) care a colonizat aci Armeni veniți din Moldova. După Apaffy târgul a trecut în proprietatea fiscului, apoi în aceea a cancelarului Gabriel Bethlen care l-a vândut comunității armene locale. În 1790, el e ridicat la rangul de *oraș liber regal*.

În județul Alba, e de semnalat *Abrudul*. Pe vremea răscoalei lui Horia, era un târgușor, un mic centru administrativ. Numele îi vine, după credința noastră, dela vechii Daci (*Abruttus*; compară cu *Abrittus* din regiunea Geților transdanubieni, în fostul Cadrilater!).

În județele Turda, Ciuc, Odorhei și Mureș nu constatăm vreo nouă așezare urbană; vechile centre își continuă existența. În județul Năsăud, prinde a se ridica, după înființarea celui de al doilea regiment de grăniceri români, adică după 16 Aprilie 1762, satul Năsăud. În acest sat se stabilește reședința colonelului comandant: încep a se construi clădiri înfățișătoare; populația sporește și așezarea devine târg. În județul vecin al Someșului în jurul vechii cetăți a *Gherlei*, care a jucat un rol important pe timpul lui Mihai Viteazul, se ridică un târg nou de către coloniștii armeni, în anul 1783. Originea lui relativ recentă explică și numele pe care i l-au dat Ungurii: Szamos-Ujvár adică «orașul nou de pe Someș». Înțelesul de «închisoare» căpătat în românește — nu-i primul caz când un nume de localitate sau de persoană devine nume de instituție, deci nume comun — provine din faptul că, în secolul al XIX-lea, a fost aci într'adevăr o închisoare vestită, pentru marii criminali. Târgul *Huedinului*, din județul Cluj, există pe vremea lui Mihai Viteazul; acesta dă ordin să fie ars, deoarece cincizeci de soldați ai săi fuseseră uciși prin surprindere de târgoveți. Ungurii îi spun acestei așezări Bánffi — Hunyad: aci se află un castel al familiei Bánffi. Nici în județele Maramureș și Satul-Mare nu apare vreun oraș nou după 1601. În Sălaj, constatăm un caz de evoluție regresivă: e acela al localității *Crasna*. Mult mai populată înainte, ea avut de suferit la începutul secolului al XVIII-lea, în legătură cu mișcarea lui Francisc Rákoczy (vezi vol. III, p. 394); astăzi este comună rurală, capitala plășii cu același nume.

Comparabil ca dezvoltare și caracter Blajului, dar în proporții mai modeste, este târgul *Beiușului* (localnicii îi spun și *Beinș*!) din județul Bihorului. El începe să se ridice după ce împărăteasa Maria Tereza dă episcopiei greco-catolice dela Oradia, înființate la 1777, domeniul, întins și bogat, al Beiușului. Episcopul Samuil Vulcan (1806—1839), întemeiază în acest centru, în 1828, un gimnaziu românesc, pe care-l transformă, în 1836, în liceu. Se poate spune deci că și Beiușul e, ca și Blajul, tot o creație românească și tot în legătură cu biserica și școala.

În județele Arad și Timiș-Torontal, în afara vechilor centre urbane dela Arad, Timișoara și Lipova, nu avem de înregistrat vreunul nou în secolele XVII și XVIII. În Caraș, în schimb, amândouă orașele, *Oravița* și *Reșița*, sunt noi și ele își datoresc ființa exploatărilor miniere din regiune. Austriacii, ocupând Banatul, au reluat exploatarea fierului care, sub Turci, se pare că încetase. Generalul Mercy împarte ținutul în patru districte miniere, cu centrele la Oravița, Dognecea, Moldova și Bocșa, și aduce coloniști străini, în special Germani (Șvabi). Primul cuptor de topit minereul de fier s'a făcut la Oravița, în 1718; al doilea la Bocșa, în 1719; în 1721 se toarnă prima placă de fontă la Reșița; tot în acest an e pus în funcțiune al doilea cuptor la Oravița. Exploatarea merge când mai bine, când mai rău, până în 1769; la 1 Noemvrie acest an, începe construcția unei noi uzini la Reșița iar la 3 Iulie 1771, noile furnale înalte de aci se pun în funcțiune. Perioada următoare este o perioadă de înflorire; în 1790, un lucrător descopere la Anina și cărbunii de piatră (huila) care vor avea, în secolul următor, o deosebită însemnătate.

În județul Severin, constatăm, în răstimpul cercetat, trei centre mai importante: *Lugojul*, *Caransebeșul* și *Orșova*. Primul e municipiu încă din 1529; în acest an găsim ca primar pe românul Dimitrie Luca. Pe la jumătatea secolului al XVIII-lea «compagnia grecească» a negustorilor din Lugoj — între ei erau, de fapt, și mulți aromâni — zidesc aci o biserică. Caransebeșul sau — cum i se spune în vechile texte — Căvărănsebeșul e și el oraș dinainte de 1600. Orșova, așezare străveche, poartă în documentele muntene numele de Rușava; Turcii o ocupă în 1522 și ridică aci o cetate; ea va avea un rol important în războaiele cu Austriacii din secolul al XVIII-lea.

Populația orașelor. Colonizări. Sub raportul populației, orașele sau târgurile de pe întinsul pământului românesc, vădesc unele schimbări în răstimpul dintre 1601 și sfârșitul epocii fanariote. Constatăm în primul rând *o asimilare a vechilor elemente străine* — Sași, Germani galițieni și Unguri — din Muntenia și Moldova. Sașii din Câmpulung — unde multă vreme județul adică primarul se alegea alternativ din rândul lor și al Românilor — se asimilează complet; tot așa cei din Târgoviște și cei — mai puțin numeroși — din Râmnicul Vâlcei și Baia de Aramă. Se asimilează și Sașii moldoveni din Baia, din Siret, Suceava, din Târgul Neamțului — unde la 1672 e pomenită încă « besearica cea săsească » — și din Cotnari. Aceiași soartă au și elementele ungurești din Câmpulungul muntean și din orașele moldovene. Bândini, misionarul catolic care străbate aceste orașe pe vremea lui Vasile Lupu, în 1646, arată cât de avansat era procesul de asimilare; el constată aproape pretutindeni o scădere catastrofală a numărului de catolici — vechea populație străină săsească și ungurească — iar în unele locuri, ca în Tecuci, dispariția completă a ei. Astfel despre acest ultim târg el afirmă că ar fi avut mai înainte un număr apreciabil de Unguri — două sute de case cu biserică și cu învățător — dar că în vremea vizitației lui ei nu mai existau, fuseseră deci asimilați.

Și despre *Armeni* se poate afirma același lucru. Numărul scade în orașele moldovene, pe de o parte prin asimilare cu elementul băștinaș, (vezi și fig. 13) asimilare care se produce însă într'un tempo mai lent decât al Sașilor și Ungurilor, pe de altă parte printr'o trecere a lor — în număr important — în Transilvania. Faptul s'a petrecut în anul 1671, când în Moldova domnea Gheorghe Duca și a continuat și în anii următori. Să fi plecat ei din cauza dărilor puse de acest voevod? Nu pare probabil. Cert este că n'a fost nici vreun motiv de ordin religios, vreo persecuție de pildă. Mai curând trebuie să admitem un motiv economic și de securitate, anume condițiile grele de viață și de negoț, în urma turburărilor interne din 1671 când Iașii au fost jefuiți de oamenii lui Hâncu și Durac (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 141), în urma războiului dintre Turci și Poloni (1672) și a prădăciunilor tătărești (1673—4). Trecând peste munți, Armenii obținură dela principii Transilvaniei privilegii și locuri de așezare.

Fig. 13. — Portret mural la Biserica Sf. Ilie din Botoșani. Infățișează
pe ctitorul Ciolac, în costumul oficial de consul, la începutul
veacului al XIX-lea.

Unii se stabiliră la *Ciuc-Sepviz*, sat în Săcuime, în județul Ciucului, alții la *Gheorghieni* și la *Remetea*, iarăși în Ciuc, alții la *Dej*. Lor li se datorește chiar întemeierea a două târguri: *Ibașfalău* (azi Dumbrăveni) și *Gherla*; Sașii îi și spun acestuia din urmă: *Armenierstadt*.

Cu *Grecii* asistăm la un fenomen deosebit. E drept că o bună parte din cei stabiliți în târgurile noastre în veacurile XIV și XV — negustori, clerici, dregători (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 458) se asimilaseră — totuși numărul lor sporește în veacul al XVII-lea și mai ales al XVIII-lea printr'o continuă admigrare. Pe lângă cei care însoțesc pe domni și care prin atitudinea lor și prin dorința de îmbogățire rapidă provoacă, atât în Muntenia cât și în Moldova, repetatele reacțiuni din veacul al XVII-lea, sunt și negustorii. Mulți dintre gelepii care aprovizionau Constantinopolul cu vite mari și cu oi erau greci: un document concludent este, de pildă, lista moldovenească din 12/22 Mai 1591 referitoare la «goștină»: numele celor care strângeau această dijmă din oi sunt — în mare majoritate — curat grecești (vezi vol. III, ediția a doua, p. 24). Negustorii de miere și ceară, negustorii de coloniale aparțineau și ei, în bună parte, aceluiași neam. Epoca Fanarioților favorizează într'un grad deosebit stabilirea Grecilor în țările noastre: mulți dintre domni erau de origine greacă; limba aleasă, «subțire», la curte și în biserică, era cea greacă; cursurile la «Academiile» din București și Iași se făceau în grecește; egumenii multor mănăstiri erau greci, trimiși de lavrele cărora lăcașurile din țară le fuseseră închinat. Nu-i de mirare, așadar, că numărul elementelor grecești din târgurile noastre și în special din capitale crește; multe din familiile cu nume grecesc — azi total românilizate — se trag din strămoși stabiliți în Principate în veacurile XVII și XVIII; pentru unele din aceste familii asimilarea s'a produs chiar dintr'a doua generație.

În legătură cu elementul grecesc, trebuie să se ție seamă însă și de faptul că adeseori, sub această firmă, se înglobau și *Aromâni*. O analiză atentă a *numelor* și a *locului de baștină* dovedește imediat că avem de a face, în multe cazuri, cu frați de ai noștri delamiazăzi de Dunăre; numai împrejurarea că se foloseau, în relațiile lor comerciale, de limba greacă, făcea să fie considerați drept Greci. În special în «companiile grecești» din orașele Transilva-

niei și Ungariei, observația de mai sus se poate ușor verifica. Mulți dintre « Grecii » care fac negoț dincolo de munți, în spec al spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, după 1769, sunt în realitate Aromâni. La Cluj, la Brașov, la Sibiu, la Timișoara, la Oradia, la Sebeșul Săsesc, la Târgul Secuiesc — unde acte publicate recent arată deasemenea nume aromânești — la Beiuș și în atâtea alte centre prezența lor este *indiscutabilă*. Îi constatăm de asemenea în orașele Munteniei și ale Moldovei. Familiile de azi Phekyde, Darvari, Garoflid, Djuvara, Meitani, Valaori, etc., se trag din Aromâni stabiliți în Principate în epoca de care ne ocupăm.

Tot în această epocă se constată și o sporire a elementului sud-slavic. Poporul nostru nu făcea, în genere, și nu face — la țară — nici astăzi o deosebire hotărâtă între Sârbi și Bulgari, ci îi numește, cu un singur termen, *Sârbi*. În toponimia noastră, satele cu acest nume și cu nume derivate: Sârbești, Sârbeni, sunt relativ numeroase; le întâlnim din Maramureș până în Teleorman și din Arad până în Tecuciu: am numărat, după Dicționarul statistic, douăzeci și patru și, desigur, harta topografică va arăta și alte semne ale prezenței lor. Într'o serie de orașe se găsesc cartiere sau mahalale care poartă numele de *Sârbi*. Cunosc asemenea cartiere în Târgoviște, Focșani, București; de sigur că vor mai fi și în altele.

Prezența Sârbilor și Bulgarilor în târgurile noastre și în unele sate se explică prin *colonizări* și *imigrări*. Colonizări au fost făcute de Mihai Viteazul care a adus și stabilit în câmpia munteană, în toamna anului 1598, șasesprezece mii de țărani sârbi și bulgari; cronica ungurească a lui Szamosközy dă cifra de douăsprezece mii. Era, în oarecare măsură, o compensație pentru marele număr de robi făcut de armata turcească a lui Sinan Pașa, în 1595, și pentru pierderile sângeroase suferite de populația târgurilor și satelor noastre cu acest prilej. Imigrări s'au produs, sporadic, în veacurile XVII și XVIII, din cauza situației grele pe care o aveau acești Slavi de sud sub Turci. Un număr apreciabil de negustori și militari — sârbi, croați și un raguzan — constatăm la Craiova în 1644; numele sunt caracteristice: Pavel Giura Markić, Petar Palușić, Ivan Nicola Antić, Guosdeni Ivan Harvatin, etc. Un grup mai important de *Bulgari din Chiprovăț*

și *Cobilovaș* vin la începutul domniei lui Constantin Brâncoveanu, adăogându-se la cei care erau mai dinainte, se pare încă din 1638, ca negustori, dincoace de Dunăre; în timpul dominației austriace din Oltenia, îi găsim așezați la Craiova, Râmnicul-Vâlcei și Brădiceni; ei capătă acum un Statut special. Două sate de Bulgari, cu numele *Caloiani*, în județul Ialomița, sunt amintite de Mihai Cantacuzino, în opera sa alcătuită în 1776; ele aveau un regim fiscal deosebit, constituind o breaslă. Un document moldovenesc inedit, dela Grigore al III-lea Ghica (1774—1777), referitor la goștină, amintește de « *Sârbii ce sînt la ținutul Greceni* ». E vorba, de fapt, de Bulgari; o parte dintre ei sunt colonizați mai târziu în târgul și ținutul Fălciului; condica liuzilor din 1803 menționează satul « *Novacii bulgari* », al mănăstirii Fâstâci. Un alt grup, tot de Bulgari — câteva mii de țărani — vin sub Alexandru Moruzi (1793—1796), împinși de foamete și de răul tratament, și sunt colonizați în satele din câmpia munteană. Un al patrulea val mai însemnat de emigranți, de data aceasta *Sârbi*, a atins Principatele, în special Muntenia, cu prilejul revoltei lui Carageorghe, în 1804—1812 și mai ales după ce acesta trebui să-și părăsească țara, în urma tratatului încheiat la București între Ruși, protectorii săi, și Turci. În 1815, de când datează catagrafia utilizată de Dionisie Fotino în opera sa istorică, geografică și statistică, erau în Muntenia un număr de 7799 de familii de « *Bulgari* » — de fapt Sârbi și Bulgari — repartizați în județele: Ilfov — cei mai mulți: 2232 de familii — Teleorman, Dolj, Ialomița, Gorj, Romanați, Vlașca, Mehedinți, Prahova, Vâlcea, Râmnic și Buzău — cei mai puțini: 24 de familii. În Moldova, același autor ne spune că « mulți dintre străinii Sârbi și Armeni » (πολλοί ἐκ τῶν ξένων Σέρβων καὶ Ἀρμενίων) figurau printre cei 1500 de « *hrisovuliți* » ai vistieriei, adică printre contribuabilii care-și plăteau darea pe temeiul unui hrisov special. În recensământul fiscal din 1820—1822 al județului Putna, găsim în orașul Focșani o serie întreagă de locuitori, de origine sârbă sau bulgară, purtând nume caracteristice precum « *Panciu Sârbu*, *Penu Sârbu*, *Raș Sârbu*, *Lazor Sârbu*, *Ioniță Bulgaru*, *Velciu Abăgeriu* ».

Și acești Slavi de sud — ca și Grecii, Sașii, Armenii și Ungurii — au fost treptat-treptat asimilați de băștinașii din târguri și

din sate. Nu socotim aceasta ca o primejdie pentru masa noastră etnică. Prezența unor elemente străine — dacă ele nu depășesc o anumită proporție și dacă se asimilează — nu constituie o vătămare a poporului care le primește; dimpotrivă, poate să însemne chiar o sporire în unele direcții. Rase pure nu există; nici una din națiunile care locuiesc astăzi Europa de pildă, sau America, nu poate susține că e pură sub raportul sângelui. Germanii au asimilat o sumă de Slavi în teritoriul la răsărit de Oder și chiar la apus de acest fluviu; Slavii, o sumă de Asiatici; noi, la rândul nostru, o serie întreagă de elemente străine, atât germanice cât și slave.

În ce privește pe *Evrei*, numărul celor stabiliți în țările noastre, în epoca veche, e disparent; în Moldova, până la 1504, nu există nici o mențiune documentară, în Țara Românească, una singură și, și aceia, discutabilă (vezi vol. II, ediția a patra, p. 458—9). Din secolul XVI și XVII, avem unele știri, puține însă la număr. În timpul domniei lui Dimitrie Cantemir, în 1711, sunt amintite în cronica lui Nicolae Costin, « mormânturile jidovești » din marginea Iașilor, lângă Bahlui. Același voevod scrie despre Evreii din Moldova că « sunt obligați a plăti anual un impozit bănesc mai mare decât cel obișnuit. N'au altă meserie — adaogă el — decât negustoria și cârciumăria; pot avea sinagoge, dar numai de lemn, nu de piatră ». Sub Mihai Racoviță (1716—1726) se pomenesc « dughenile Jidovilor din Iași »; se citează de asemenea Ovrei în satul Onițcani. Odată cu anexarea Galiției — adică a regiunii unde ei erau în număr mare — de către Austriaci (1772), începe o coborâre spre miazăzi a elementului evreiesc. În Bucovina, înainte de răpirea ei, era, se pare, un număr redus de Evrei; raportul făcut în 1786 de autoritatea militară, Generalul Enzenberg, dă cifra de o sută șaptezeci și cinci de familii, deci mai puțin ceva decât o mie de suflete. În 1790, Bucovina fiind alipită administrativ de Galiția, se descbiseră, larg, porțile imigrării. Treptat-treptat, Evreii se așează în orașele sau târgurile Bucovinei, în Cernăuți, Vijrița, Storojineț, Siret, Rădăuți, Suceava, trecând apoi și în restul Moldovei. Bucurându-se de protecția austriacă, fiind « supuși » ai puternicei împărății, având și un deosebit simț pentru comerț, ei izbutiră în curând să ocupe poziții însemnate în viața economică

a țării. Afacerile prosperând, alți Evrei vin din Galiția și se așează în Moldova. În felul acesta, numărul crește neconținut. Dionisie Fotino dă, în 1818, cifra de 10.000 de familii, la un total de 116.500 — boierii, clerul și străinii ne fiind cuprinși în acest total. Ceea ce înseamnă că Evreii reprezentau atunci circa 8% din populația Moldovei (8,58% dacă nu ținem seama de cele trei categorii omise din suma totală).

În Muntenia, elementul evreiesc, mai puțin numeros, a venit din două direcții: din Moldova, Galițienii coborându-se spre Milcov și trecând și dincoace, și din Turcia. Aceștia din urmă erau, în genere, *Evrei spanioli*, mai culti și mai evoluți decât cei din Polonia. În 1815, numărul celor din București, împreună cu al tuturor străinilor, atingea 1500 de familii; ei aveau o sinagogă.

În Transilvania, pătrunderea elementului evreiesc se face paralel cu aceea din Moldova și în aceeași direcție, dela nord spre sud, rezervoriul care alimentează imigrația fiind același pentru ambele țări: Galiția. Se înțelege prin urmare de ce proporția Evreilor e mai mare în Maramureș și Someș decât în Făgăraș; în Maramureș, ei vor ajunge, în cursul veacului al XIX-lea, și ciobani, păscând turmele pe munți și preparând, după regulile lor, brânza.

Situația Românilor în orașele din Transilvania, în intervalul dintre 1601 și 1821, este, în genere, grea. Stăpânirea lui Mihai Viteazul a produs o reacțiune împotriva lor. După Mirislău, când Ungurii și Basta intră, la 20 Septembrie 1600, în Alba-Iulia, ei încep prin a ucide pe toți Românii, Sârbii, Grecii și Italienii din oraș; dărâmă apoi biserica românească, zidită cu trei ani mai înainte și părându-li-se că atâta nu era, se vede, de ajuns, desgroapă oasele lui Aron Vodă, înmormântat acolo, și le aruncă afară.

În cuprinsul orașelor săsești, adică în incinta înconjurată cu ziduri, Românii nu se pot așeza; ei sunt îngăduiți numai în suburbii, în afara zidurilor; cazul cel mai cunoscut și mai izbitor e acela al Șcheilor Brașovului. Unele municipalități, cum e aceea a Turdei, expulzează chiar — în 1712 — pe Românii care izbutiseră să se așeze în oraș. Iar municipalitatea din Târgu Mureș hotărăște în 1759 că Românii n'au dreptul să cumpere nici o bucată de pământ în oraș sau pe teritoriul rural depinzând de acesta, iar orașenii nu trebuie să-i sprijine în nici un fel.

Opreliștea aceasta, oficială, are o explicație. Românii alcătuiau *majoritatea absolută* a populației din Transilvania și, pe deasupra, aveau și o prolificitate mult superioară Sașilor și Ungurilor. Dacă n'ar fi existat o împiedecare de a se așeza în orașe, acestea ar fi devenit, cu timpul, curat românești. Ceea ce s'a întâmplat într'o sumă de sate unde elementul săsesc a fost asimilat de către Românii cu mai mulți copii și cu o vitalitate mai puternică, s'ar fi întâmplat și în orașe. De aceea, Sașii, Ungurii și Secuii, beneficiarii vestitei « *Unio trium nationum* » — alcătuită și aceasta tot din cauza fricei față de națiunea majoritară — au reacționat, luând măsura pomenită mai sus. Ea n'a putut totuși împiedeca așezarea Românilor în orașe, mai ales în timpul stăpânirii austriace, adică după 1690. În anumite regiuni, ca în Făgăraș, în Hunedoara, în munții Apuseni, în Banat, ei formează chiar majoritatea populației orașenești; Lugojul are primar român în 1529. În Secuime, găsim și Români printre locuitorii orașelor; astfel Târgul Secuiesc are un însemnat contingent — mulți din ei negustori cuprinși — la finele secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea.

Elementul maghiar sporește în unele orașe, în timpul principilor Transilvaniei (1540—1690); astfel în Cluj el ajunge să întrecă, în secolul al XVI-lea, pe Germani; tot așa în Aiud, la începutul secolului al XIX-lea. În genere însă, *nu are majoritatea în orașe*; în unele chiar, el nu reprezintă decât o infimă minoritate. Astfel, în Timișoara, o listă a locuitorilor, alcătuită între 1717 și 1739, cuprinde numai 3 (*trei*) *nume de familie ungurești*. În Arad, o statistică din 1743 arată că din 289 de contribuabili erau: Germani 107, Sârbi 64, Români 58, *Unguri* 35, Evrei 6 și Diverși 19. În același oraș, în 1770, autoritățile înregistrează 303 nume românești, 308 sârbești (cuprinzând și unii Români slavizați!), 198 germane, și *numai 100 ungare*.

Satele rămân și în epoca modernă forma de așezare tipică românească. Ele sunt *numeroase* și *mici*; satele mari, ca, de pildă, *Tismana* în Gorj, *Câmpuri* și *Soveja* în Putna, constituie excepții. Dionisie Fotino dă, pe baza statisticei din 1815, numărul de 2721 (două mii șaptesute douăzeci și unu) de sate pentru cele 17 județe ale Munteniei, raietele Brăilei, Giurguiului și Turnului nefiind cuprinse în acest calcul. Cele mai multe sate sunt, potri-

vit aceleiași statistici, în județele: Mehedinți (293) — e de altfel și cel mai mare județ — Gorj (230), Ilfov (208) și Săcuieni (186); cele mai puține în Prahova (112), Mușcel (121), Romanați (124) și Ialomița (127).

Locuințele sătenilor se fac, în deobște, din lemn și nuiele lipite cu lut; acoperișul e de șindrilă, bătută în cuie tot de lemn, sau de stuf. Nu lipsesc, în multe locuri, *bordeiele*, săpate în pământ. Casele de piatră sau cărămidă sunt foarte rare și aparțin boierilor: ele alcătuiesc « curțile » sau « conacele » acestora în sate. Și bisericile se fac din lemn; extrem de numeroase în Transilvania — unde ajung la forme remarcabile, constituind adevărate capo-d'opere — ele se întâlnesc, într'o proporție însemnată, și în satele de dincoace de munți, ba chiar în și orașe; Bucureștii înșiși aveau, pe la margini, vreo 25 de asemenea biserici, în 1815: ne-o spune Dionisie Fotino.

Fiind făcute din lemn și fără mare cheltuială, casele se păraseau ușor, la vreme de nevoie, și tot ușor se refăceau, în urma pârlolului. Dacă răzeșii sau moșnenii se întorc în chip statornic în locul unde și-au avut așezările, *fiindcă moșia e a lor*, dacă așa dar satele moșnenești sau răzășești arată o continuitate remarcabilă, nu tot astfel stau lucrurile cu satele de rumâni, vecini sau iobagi. Acestea din urmă se risipesc mai ușor, devin mai lesne *siliști*; dacă proprietarul — domn, boier, mănăstire — se poartă aspru și cere mai mult decât e datina, atunci, chiar în timp de pace, fără să mai aștepte vreo năvălire sau vreun război, satul se împrăstie; cu atât mai mult când avea loc vreo năvălire. În 1628, la 16 Maiu, Alexandru Iliăș, judecând o pricină a rumânilor din Bălteni, arată că ei fuseseră dăruți, pe vremea lui Mihai Viteazul, « la mănăstirea maicăi Anghelinei monahia și tot au șezut acolo până în zilele răposatului Simion Voevod. Apoi atunce, într'acea vreme, — continuă domnul — *când s'au întâmplat țării domniei mele multă răotăte de au ars și mănăstirea și satul Băltenii, după aceia s'au risipit cu toți rumânii, care încotro au putut* ». Asemenea cazuri se pot cita multe. Așa se face că, în trecutul nostru, găsim sate care, la un moment dat, dispar; numărul lor e apreciabil. Astfel a dispărut, de pildă, satul *Oteștii*, de pe valea Răcătăului, din ținutul Putnei, existent în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Miron Costin

care afirmă că de aci ar fi fost de fel Ștefan Tomșa. Au dispărut, de asemenea, satele *Odmenii* — pomenit tot în veacul al XVII-lea — și *Lopatna* din Buzău, *Gabrova* și *Tudoria* din Teleorman, *Ștefăreii* și *Brătășanii* din Romanai, *Rotunda* din Dolj, *Moldovanul* din Mehedinți, *Samara* din Argeș și atâtea altele.

Găsim de asemenea, sate care își schimbă numele. *Nănișorii* din Ialomița, unde s'a dat lupta între Matei Basarab și Vasile Lupu, se numesc astăzi Armășești. Intr'un act din 1672 e amintit satul *Sindia de Sus* «ce se chiamă acum Dârza»; într'altul din 1626, Aprilie 29, e vorba de satul *Clanța* «ce se chema mai înainte Pădureți». Azi nu există nici o așezare cu numele Clanța. În ținutul Orheiului, un hrisov din 1619, Mai 26, pomeneste de satul Popovca «ci să chiamă acmu Micleștii»; un altul din 1633, Septembrie 6, amintește de satul domnesc «*Movilova* care acum se numește Peștera»; în acelaș ținut, satul *Golăeștii* și-au schimbat apoi numele în Trebujeni (act din 1741, Iulie 10). *Stăneștii*, «de pe apa Cașinului, la ținutul Bacăului», și-a schimbat numele în Cașinul: o afirmă explicit un document din 1797, Martie 17, dela Alexandru Callimachi. Asemenea schimbări se explică tocmai prin părăsirea sau pustiirea satului la un moment dat și prin reînființarea lui, după câțva timp, cu oameni veniți din altă parte.

O a treia categorie de sate dispar prin contopirea lor cu târgurile care, mărindu-se, le cuprind în raza lor. Astfel, de pildă, *Hinăeștii* s'au contopit cu Râmnicul-Vâlcei, *Vinăeștii* cu Odobeștii, *Vistiernicii* cu Chișinăul, Bucureștii au înglobat satele *Grozăvești*, *Dudești*, *Văcărești*.

Din cele 50 de nume de sate din județul Ilfov, amintite de Stolnicul Constantin Cantacuzino în harta sa, 5 adică zece la sută, nu mai există astăzi, fie că așezările respective s au risipit, au devenit adică siliști, fie că și-au schimbat numele. Trei din aceste cinci și anume *Cliciul*, *Strâmba* și *Tătărenii* nu mai există încă din 1815, nefiind menționate în statistica oficială din acel an, întrebuintată de Dionisie Fotino; dispariția lor s'a produs așa dar în epoca fanariotă; celelalte două, *Flocoasa* și *Lipovățul*, apar în statistica amintită: Flocoasa sub forma Flocești — pentru ca să le pierdem urma după 1815. Tot în Ilfov, satul *Vâlcănești*, pomenit în actul din 3 Februarie 1644, sub Matei Basarab, nu mai e menționat de Dionisie Fotino; nu mai există azi nici

satele *Dințești* și *Fâsâienii* sau *Fâsâiții* de pe Mostiște care apar în cartea din Septemvrie 1624 a șase boieri luați pe răvașe domnești. Situații asemănătoare găsim și în celelalte județe din Muntenia și Moldova; ele nu lipsesc nici în Ardeal, deși într'o proporție mai redusă.

Regiunea cea mai populată rămâne *dealul* sau *podgoria*; muntele își păstrează vechile așezări, din secolele anterioare; la șes, satele sunt mai cu seamă *dealungul apelor* și în regiunile cu *păduri*. Stepă Bărăganului are puține sate; în schimb, ele se țin lanț în lunca Dunării și a Ialomiței. Indesirea populației în Bărăgan se va produce abia în veacul al XIX-lea, după 1829 (tratatul dela Adrianopol) când, în urma libertății negoțului, deci a exportului, această mănoasă câmpie va începe să se transforme în grâнар. Bugeacul, locuit pe margini, dealungul Prutului și Nistrului, de Moldoveni și la mijloc de Tătari, e părăsit de aceștia din urmă la finele veacului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, în urma războaielor ruso-turce. Pe locul lăsat liber, statul rus întreprinde, după 1812, o colonizare sistematică, aducând, în afară, bine înțeles, de Ruși și Ruteni, tot felul de elemente etnice, Germani, Bulgari, Găgăuzi, Poloni, până și Elvețieni și Francezi. Sunt colonizați și ceva Moldoveni dar într'o proporție redusă față de totalul populației alogene (vezi, pentru detalii, vol. IV).

O mențiune specială, în legătură cu populația satelor noastre din această vreme, merită așa ziișii « *Ungureni* ». Prin acest nume se înțelegeau Românii ardeleni care, trecând munții, veneau să se așeze în satele din Muntenia și din Moldova. Unii erau păstori sau mocani — li se mai spunea după regiunea de unde proveneau, și bârsani (din țara Bârsei!), țuțuieni (între Făgăraș și Sibiu!) și moroieni (regiunea Branului!) —; tot coborând cu turmele, în fiecare toamnă, la miazăzi și la răsărit de Carpați, dela o vreme s'au așezat statornic în aceste părți. Alții veneau ca să scape de serviciul militar austriac — lung și greu. O a treia categorie era formată din iobagii care, fugind de regimul apăsător din Transilvania, găseau dincoace condiții de viață mai ușoare și, în primul rând, zile de clacă la boier mult mai puține. În sfârșit, unii veneau dintr'un scrupul de conștiință, nevoind să se facă « uniți ». Numărul acestor « Ungureni » — printre care se aflau câteodată și Secui — crește neconținut în veacul al XVIII-lea.

Ei formează sate întregi, unele din ele purtând chiar acest nume sau adăogându-l la numele satului vecin. Asemenea sate se întâlnesc mai ales în Muntenia, din Mehedinți până în Râmnicul Sărat; ele nu lipsesc însă nici în Moldova, din Putna până în Suceava. În fostul județ al Săcuienilor, întâlnim nu mai puțin de 28 de sate alcătuite, în total sau în parte, din « Ungureni »; iată numele câtorva din ele: Ungureni, Popești-Ungureni, Teișani-Ungureni, Homorci-Ungureni, Măneciu-Ungureni, Ungureni ot Poiana Mierlii, Valea Stâlpului-Ungureni, Posești-Ungureni, apoi Tohani, Calvini, Sibiciu, Unguriu, Valea Anii-Ungureni, etc. După statistica lui Dionisie Fotino, se aflau în Muntenia 4056 de familii de Ungureni, județul cu cel mai mare număr (1110 familii) fiind Ilfovul. Ioan Vodă Caragea înființează chiar în 1813, « isprăvnicia dă Ungureni », ispravnicul respectiv, ajutat de « zapcii cei orânduți asupra Ungurenilor », având să se ocupe de așezarea în sate a acestor imigranți. Li se acorda scutire de impozite pentru primele 6 luni; după aceea plăteau pe temei de ruptoare, « o ușoară dajdie... în trei câștiuri » anuale (vezi și mai jos, p. 584).

BIBLIOGRAFIE

Orașele sau Târgurile. I. *Muntenia*: 1. IOAN MORUZI, *Spicuri istorice din Prahova și fondarea orașului Ploști*, București, 1906, 57 p. în 8°; 2. STOICA THEODORESCU, *Monografia orașului Câmpina. Istoric și documente*, Câmpina 1924, 208 p. în 8°; 3. STOICA THEODORESCU, *Monografia comunei Telea*, Câmpina 1926, 287 p. în 8°; 4. PETRE STROESCU, *Orașul Roșiorii-de-Vede*, Alexandria, 1933, 118 p. în 8°; 5. M. SEVASTOS, *Monografia orașului Ploști*, București 1937, 907 p. în 4°.

II. *Dobrogea*: 6. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1943, 28 p. în 8°.

III. *Moldova*: 7. ZAMFIR ARBORE *Basarabia în secolul al XIX-lea*, București, 1898, 790 p. în 8°; 8. D. FURTUNĂ, *Înființarea târgului Săveni*, în *Rev. Ist.*, I (1915), p. 129—134; 9. ȘTEFAN CIOBANU, *Orașele din împrejurimile Bolgradului*, în *Rev. Ist.*, V (1919), p. 80—89; 10. DIMITRIE URZICĂ, *Sate și târguri de pe înaltul podiș al Dorohoiului*, București, 1928, 70 p. în 8°; 11. M. COSTĂCHESCU, *Satul și târgul Telineștii din ȧnutul Orheiului*, Iași, 1930, 80 p. în 8°; 12. ELENA COSTACHE GĂINARIU, *Monografia comunei Burdujeni plasa Bosancea, județul Suceava*, București, 1936, 132 p. în 8°; 13. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Din trecutul județului Putna*, Focșani, 1937, 26 p. în 8°; 14.

ARTUR GOROVEI, *Folticenii. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni. 1938, 279 p. in 4°; 15. V. TUFESCU, *Târgușoarele din Moldova și importanța lor economică*, în *Bul. Soc. Geogr.*, LX (1941), p. 91—141; 16. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Târgul Soci*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 97—98; 17. GH. I. NĂSTASE, *In cheștiunea târgurilor și târgușoarelor din Basarabia (Puneri la punct și contribuțiuni)*, în *Viața Basarabiei*, XII (1943), p. 507—518 și 737—746 și XIII (1944) p. 95—117.

IV. *Transilvania*: 18. PETRU E. PAPP, *Din trecutul Beiușului*, Beiuș. 1928, 274 p. in 8°; 19. ST. MANCIULEA, *Die Städte Siebenbürgens*, în *Siebenbürgen I*, București. 1943, p. 137—153; 20. CAIUS JIGA, *Insemnări din trecutul orașelor Transilvaniei: Sașii și Ungurii la Cluj*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 67—71; 21. EMIL MICU, *Contribuțiuni la istoricul regimentului grăniceresc întâi valah*, București, 1943, 117 p. in 8°; 22. MARIA NEGREANU, *Românii din Tg.-Săcuiesc și satele învecinate* București, 1943, 112 p. in 8°.

Vezi și p. 631, nr. 11.

Populația orașelor. Colonizări. 23. H. DJ. SIRUNI, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, în *Balcania*, II—III (1939—1940), p. 107—197; 24. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Populația județului Putna la 1820, pe temeiul unui recensământ fiscal inedit*, București, 1941, 40 p. in 8°. (Extras din *Bul. Soc. Geogr.* XII, 1940); 25. ION NISTOR, *Așezările bulgare și găgăușe din Basarabia*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, S. 3, t. XXVI, 1943 — 44, p. 355—393.

Satele. 25. ECATERINA ZAHARESCU, *Vechiul județ al Saacului în lumina istorică și antropografică*, în *Bul. Soc. Geogr.* t. XLI (1922), p. 147—173; 26. Dr. A. VERESS, *Păstoritul Ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, în *Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, t. VII (1927), p. 127—230; 27. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Vechimea așezărilor românești dintre Prut și Nistru*, București, 1941, 14 p. și o hartă in 8°; 28. AUREL SAVA, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, LV + 561 p. in 8°; 29. GEORGE D. FLORESCU, *Vintilă I din Cornățeni*. n. c. 1480/1490 — c. 1553, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 201—248.

Vezi și bibliografia din vol. II, ediția a patra. p. 467—468.

ORGANIZAREA JUDECĂTOREASCĂ

*In veacurile XVII și XVIII
cade începutul evoluției care va
duce la separarea puterii jude-
cătorești de cea executivă și la
independența celei dintâi.*

Liniile mari ale organizării judecătorești, în răstimpul dintre 1601 și 1821, rămân aceleași ca și în secolele precedente (vezi vol. II, ed. 4, p. 486—502). Domnul continuă să fie judecătorul cel mai înalt, dregătorii continuă să aibă și dreptul de a judeca; pedepsele rămân aceleași, cu aceiași predilecție pentru amendă sau gloabă. Izvoarele dreptului sunt tot cele vechi: obiceiul pă-mântului și textele scrise bizantine (nomocanoanele).

Se produc totuși, în acest răstimp și mai ales în epoca fanariotă, o serie de *fapte noi* care înseamnă începutul evoluției ce va duce la noua concepție, revoluționară, a veacului al XIX-lea, total diferită de cea precedentă. În primul rând trebuie menționată *înființarea judecătorilor mari speciali, având ca atribuție exclusivă judecata* iar ca remunerație nu o cotă parte din amenzile pronunțate, ci un *salariu fix*. Sunt cele două aspecte noi care vor duce la principiul *separării* puterii judecătorești de cea executivă și la independența celei dintâi. Pe de altă parte, trebuie subliniată fixarea, *prin tipar*, a unor texte de legi precise, în locul textelor manuscrise anterioare. În sfârșit, e apariția *influenței apusene*, exercitată prin codurile care servesc ca exemple sau ca izvoare legiuitorilor noștri.

Domnul își păstrează vechile drepturi. În epoca fanariotă, mai ales în a doua jumătate a ei, observăm însă că, în cazurile de pedeapsă cu moartea, el caută să-și acopere răspunderea, obținând

un firman în acest sens dela Poartă. Aşa procedează Constantin Moruzi în Moldova (1777—1782), înainte de a decapita pe cei doi mari boieri, fruntaşii opoziţiei: Manolache Bogdan vornicul şi Ioan Cuza, biv vel spătar. Precauţia era necesară, de oarece Domnii fanarioţi, numiţi pe termen scurt, săpaţi de necontenite intrigi şi la discreţia meghistanilor din Stambul, puteau fi altfel făcuţi răspunzători, suferind consecinţele.

Judecători speciali existaseră şi mai înainte, în veacurile XV şi XVI. Erau, de pildă, *vornicii de poartă* care judecau la poarta curţii domneşti; erau şi judecătorii din oraşe, cum e, de pildă, Stoica logofătul Ludescul care poartă, la 1 Octomvrie 1681, titlul de «judecătoriu delă Scaunul Târgoviştii», sau Bunea biv-vel comis Grădişteanul care, la 2 Iulie 1706, e «judecătoriu aici la Scaunul Craiovii». Aceştia însă judecau numai unele pricini, cele mai însemnate fiind rezervate marilor dregători, divanului domnesc şi Domnului însuşi. Erau aşa dar judecători cu competenţă limitată.

În veacul al XVIII-lea se introduc, pentru întâia dată, *judecători mari speciali*, recrutaţi dintre fruntaşii, fără slujbe, ai boierimii. Inceputul îl face Constantin Mavrocordat care, prin aşezământul său din 7/18 Februarie 1740, hotărăşte în articolul 5, să fie aleşi boieri veliţi mazili spre a cerceta pricini şi împărţi dreptate, primind, în schimb, *leafă anuală dela vistierie*. Alexandru Ipsilanti, în prima sa domnie din Ţara Românească, în Septembrie 1775, înfiinţează, pentru judecarea pricinilor, patru «departamenteuri» şi anume unul pertru «judecăţile e cri rinalion» iar celelalte pentru pricinile de «lucruri şi datorii» (Cu terminologia de azi, ar fi deci o secţie penală şi trei civilo-comerciale!). Judecătorii erau recrutaţi tot dintre boierii mazili, începând cu cei mari «din treapta întâia» pentru unul din departamenteuri şi continuând cu ceilalţi pentru rest. Hrisovul specifică foarte amănunţit felul cum se vor ţine şedinţele şi îndatoririle judecătorilor. Aceştia trebuie «să se strângă la Departamenteuri de dimineată, să judece şi să facă alegere a pricinilor ce vor veni, cu tot felul de nevoie, cercetare şi luare aminte, urmând orându-lelel pravilei şi arătându-se spre cei ce se judecă cu dulceaţă, făr' de nici un fel de pismuire şi cu desăvârşită nepărtenire la nici o parte». Ei trebuie «să asculte cu bună luare aminte, făr'

de mahnire, toate cuvintele celor ce se judecă și să nu cuteze vreunul a înjura pe cinevași sau să-l oprească de a-și arăta toată curgerea pricinei lui, orice fel ar fi, fiindcă de vor face vreunul vreuna dintr'acestea, se va pedepsi». Un alt judecător special de rang înalt: *Marele logofăt al străinelor pricini*, s'a înființat de către Ion Vodă Caragea, la 30 Noemvrie 1812. Ajutat de doi boieri asesori, el avea să judece procesele dintre pământeni și străini sau ale străinilor între ei.

La Craiova, pe vremea lui Dionisie Fotino (1815—1817) erau sub președinția Caimacamului, șase judecători mari, numiți de-a dreptul de voevod și primind lefuri care variau între 500 și 200 de lei pe lună.

În legătură cu viața judecătorească la noi în răstimpul cercetăt, stau două expresii care, cu înțeles intrucâtva schimbat, s'au păstrat până în zilele noastre. E vorba de «a-și aprinde paie în cap» și de «jalbă în proțap». Ambele se referă la procedeele extraordinare întrebuintate de cei ce ne puteau ajunge pe căi normale la judecata instanței supreme. Când vreun împricinat se credea nedreptățit și nu putea să străbată până la Domn, fie din cauza anturajului, fie din alte cauze, atunci ieșea în calea acestuia, cu prilejul vreunei plimbări sau ceremonii, ținându-și jalba într'un proțap adică într'o prăjină lungă, așa ca să se vadă din depărtare. În felul acesta hârtia era luată și se făcea judecata.

Alții «își aprindeau paie în cap», spre a atrage atenția voevodului. Un obicei similar exista la Turci; aceștia își aprindeau rogojini în cap, ieșind în fața sultanului sau a marelui vizir. Fiindcă lucrul putea da naștere însă adeseori la urmări neplăcute pentru reclamant, acesta fiind pedepsit, în caz de neizbândă, chiar de instanța superioară, și avut în vedere, în orice caz, de funcționarii sau judecătorii împotriva cărora se ridicase, de aceea expresia «a-și aprinde paie în cap» a ajuns să aibă în românește un înțeles de neplăcere și chiar de primejdie.

Pravilele tipărite și manuscrise. În veacul al XVII-lea apar primele pravile sau texte de legi românești *tipărite*. Inceputul îl face Matei Basarab cu *Pravila dela Govora*, din 1640. Această legiuire — i se mai spune, potrivit formatului, și «Pravila cea mică» — este, asemenea celor din veacurile anterioare, un «*nomocanon*», cuprinde adică elemente de drept laic și elemente de

drept bisericesc (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 490), cele din urmă fiind chiar precumpănitoare. Ea prevede sancțiunile ce se vor aplica preoților, călugărilor și mirenilor în caz de greșeală. Cetim, de pildă, în legătură cu preoții: «Popa ce va bea la cârciumă, sau va juca, sau va cânta mirenește, să se gonească din popie». Pravila dela Govora nu e o lucrare originală, ci o traducere, făcută de călugărul oltean *Moxa* sau *Moxalie*, a unui nomocanon slavon care, la rândul său, reda un nomocanon bizantin, de tipul aceluia al lui Emanuel Malaxos, din veacul al XVI-lea, la care se adăogase în să și nomocanonul patriarhului Constantinopolului Ioan Nesteutes. Pravila dela Govora a apărut în două ediții: una pentru Muntenia, cu o prefață iscălită de Teofil, mitropolitul țării; alta, pentru Românii de peste munții, prefața — identică aproape celeilalte — fiind iscălită de Ghenadie, mitropolitul Ardealului. Nici această prefață comună nu e însă originală: ea reproduce, cu unele adaosuri și omisiuni, prefața lui Petru Movilă dela începutul nomocanonului tipărit la Chiev, în 1629. Ediția ardeleană a Pravilei dela Govora e cea dintâi încercare de unificare legislativă din trecutul nostru; ea este totdeodată și una din manifestările interesului și solitudinii arătate de Matei Basarab fraților noștri de peste munți (vezi și mai jos, p. 540). De o deosebită însemnătate, sub raportul influenței exercitate și sub acela al izvoarelor, este Pravila lui Vasile Lupu care apare la Iași, în 1646, Mai 4, sub titlul: «Carte românească de învățătură dela pravilele împărătești și dela alte giudețe...» Ea cuprinde două părți distincte: prima împărțită în 16 capitole și 253 de paragrafe, se referă la delikte în legătură cu viața agricolă și pastorală (semănături, livezi, iezături, mori, păscutul turmelor, etc.); ea e tradusă din grecește de către Eustratie treti logofătul după Νόμοι γεωργικοί, o colecție de legi agrare bizantine din veacul al VIII-lea, alcătuită din ordinul împăraților Leon și Constantin Isaurianul. Partea cea de a doua a Pravilei lui Vasile Lupu, cuprinzând 78 de capitole și 1160 de paragrafe, se referă la delikte și crime de caracter penal (sudalma, furtul, uciderea, bigamia, falsificarea de bani, etc.). Iată, de pildă, una din sancțiunile aplicate bigamilor: «Pre unii ca aceștia cari iau două mueri, poartă-i pre ulițe cu pialia, ședzând călare pre măgariu, și-i tot bat cu doaă furci ce torc muerile. Așijdere și pre mueri...».

Această a doua parte e tradusă din opera «*Praxis et Theorice criminalis*» a marelui jurist italian Prosper Farinacci, apărută la Lyon în 1616 și, în a doua ediție, la Anvers, în 1620. E prima influență occidentală exercitată la noi în domeniul textelor de legi; ei îi vor urma, în secolele XVIII—XIX, o serie întreagă. În alcătuirea și publicarea acestei «*Cărți românești de învățătură*» făcută, potrivit titlului, «cu dzisa — adică porunca — și cu toată cheltuiala lui» Vasile Lupu, un rol important a jucat *Eustratie treti logofătul*. Bun cunoscător al limbei grecești și slavonești — însăși dregătoria sa la cancelaria domnească impunea cunoașterea acestor două limbi — prieten cu cronicarul Grigore Ureche, Eustratie avea gata tradusă, încă din 1632, o «*Pravilă aleasă, scoasă și tocmită, și dentru multe sante scripturi cercată și găsită*», asemănătoare celei dela Govora. Când apare însă, în 1640, aceasta din urmă, ambițiosul Domn al Moldovei hotărăște să tipărească un codice de legi mai amplu, mai bun, care să întrecă pe acela din Muntenia. Renunță deci a mai tipări traducerea din 1632 a lui Eustratie — ea ni s'a păstrat într'un manuscris al Bibliotecii din Blaj — și însărcinează un comitet de cunoscători, în frunte însă tot cu Eustratie, să pregătească viitoarea pravilă. Ne-o spune însuși Eustratie în prefața tipăriturii din 1646: «S'au nevoit Măria Sa... de au găsit oameni ca aceia, dascăli și filosofi, de au scos din cărți elinești și lătinești toate tocmelele...». În titlul tipăriturii, cărțile «lătinești» nu mai sunt amintite; se specifică numai că lucrarea a fost «den multe scripturi tălmăcită den limba *ilenească* (greacă!) pre limba românească». Ceea ce ar putea însemna și că traducerea operii lui Farinacci nu s'a făcut direct, de pe originalul latin, ci de pe un intermediar grecesc. Chestiunea nu e încă lămurită. Acest codice de legi al lui Vasile Lupu s'a întrebuințat până la începutul veacului al XIX-lea; Dimitrie Cantemir îl considera pe vremea când alcătuia «*Descriptio Moldaviae*» (1716), drept «norma de a judeca drept în Moldova». De fapt, el a slujit nu numai în Moldova, dar și dincoace de Milcov, în Țara Românească, deoarece o bună parte a lui a intrat în alcătuirea celui de al doilea codice al lui Matei Basarab. Acest de al doilea codice, purtând titlul de «*Indreptarea legii*», a apărut la Târgoviște în 1652, Martie 20. E o carte voluminoasă, cuprinzând două părți: Prima reprezintă traducerea, nu tocmai gro-

zavă, făcută de «Daniil Andrian Panonianul» a unui nomocanon grec de tipul Emanuel Malaxos; ea este întrețesută — fără să se spuie însă — cu *numeroase părți luate din Pravila lui Vasile Lupu*. Partea a doua e o traducere după nomocanonul diaconului Alexios Aristines dela Patriarbia din Constantinopol, alcătuită în veacul al XIII-lea. Prefața, iscălită de mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, nu e nici ea originală, ci reprezintă traducerea, adaptată, a unei prefețe a învățatului teolog grec Vlastaris. Prin numeroasele împrumuturi făcute Pravilei lui Vasile Lupu, «Indreptarea legii» e a doua încercare de unificare legislativă din trecutul nostru, de data aceasta între Muntenia și Moldova (vezi și mai sus, p. 538). Vrednic de semnalat este și faptul că această a doua legiuire a lui Matei Basarab a fost tradusă în latinește, în 1722, de către Petru Dobra: textul — rămas manuscris — era trebuincios administrației austriace din Oltenia. Situația, sub raportul pravilelor, a rămas apoi neschimbată în Muntenia timp de peste un veac. Ceea ce ar însemna că legiuirea bătrânului și gospodarului domn corespundea nevoilor și așteptărilor societății. De fapt însă, pe lângă legiuirea tipărită a țării, se întrebuintau de către mitropolit și boieri, în unele cazuri, și direct legiuirile bizantine, anume: 1. «*Vasilicalele*» (ediția din 1647 a lui Anibal Fabrotus, 7 volume, în grecește și latinește) 2. «*Syntagma*» lui Mihail Vlastares, juristul bizantin din veacul al XIV-lea (ediția din 1672 a lui Beveregius 2 volume) 3. Celerul manual («*Hexabiblos*», al lui Constantin Armenopol, tot din veacul al XIV-lea și utilizat în întreaga lume balcanică (ediția greacă modernă a lui Alexios Spanos, Veneția, 1744 sau una din edițiile următoare: 1766, 1793, 1805). Abia pe vremea lui Ștefan Racoviță (1764—1765), se întocmește, din porunca domnului, de către biv vel paharnicul *Mihail Fotinopol* (sau *Fotino*) din Hios, un cod întemeiat, așa cum spune hrisovul de promulgare, pe «toate poruncile legale precum și pe obiceiurile pământului care sunt în uz până acum». Codicele e intitulat «Manual de legi» (Νομικὸν πρῶχειρον); i se mai spune, chiar în titlu, și «Antologia legilor împărateșt și canoanelor bisericești»; scris în limba greacă populară, e împărțit în «trei cărți» și ni s'a păstrat într'o serie de copii manuscrise. Nu s'a tipărit. Sub Alexandru Ipsilanti (1774—1782), se alcătuieste un nou codice de legi. El e de fapt

un rezumat cuprinzând esențialul din legile scrise anterioare și din dispozițiile obiceiului pământului precum și unele jurisprudențe determinate de pricinile cercetate în timpul domniei. Tipărit în două limbi, grecește și românește, în tipografia Mitropoliei din București, acest codice a apărut în Septemvrie 1780 și poartă titlul — numai în grecește — de « Mic manual de legi despre buna orânduială și datoria fiecăreia din instanțele și din slujbele Principatului Valahiei, privitoare la cârmuire ». Motivul pentru care a alcătuit codicele său, e explicat de Alexandru Ipsilanti în prefață. El arată că Muntenii, având drept normă juridică și prăvilele, dar și obiceiul pământului, « nici prăvilele pururea într'un chip păzea, nici vechimea obiceiurilor nezmintit ținea, ci când cu prăvilele strica obiceiurile, când iarăși cu obiceiurile să împotrivia prăvililor ». De aceea se hotărâște să le sintetizeze într'un nou codice care e « Manualul » său.

Pentru Românii de dincolo de Carpați, supuși, după pacea dela Carlovitz, stăpânirii austriace, se tipărește la Viena, în 1787, o « Rânduială judecătorească de obște »; ea este, de fapt, un cod de procedură penală, tradus după codul penal austriac apărut, cu un an mai înainte, în latinește, sub titlul « Nemesiis Theresiana » (în aminirea împărătesei Maria Theresa!). În 1788, se publică, tot la Viena, o « Prăvilă de obște asupra faptelor reale și a pedepsirii lor » adică însuși codul penal. O altă ediție a codului penal, în două părți, se publică la Cernăuți, în 1807, cu chirilice, sub titlul « Carte de prăvilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle și a călcărilor grele de poliție ». În sfârșit, în 1812, apare, tot la Cernăuți, în 3 volume, « Cartea legilor prăvililor de obște pârghărești »: e traducerea, făcută de Ioan Budai Deleanu, a codului civil austriac care se aplica începând dela 1 Ianuarie a aceluia an. În prefața iscălită de împăratul Francisc, e amintit și Codul comercial: « prăvilele osibite de neguțătorie și de vexel » (schimb!); nu știm să se fi tipărit în românește. Din codul civil, s'a tipărit, în schimb, și sub formă de extras, « Prăvila sau lege a căsătoriei », la Cernăuți, în 1816.

În Moldova, după un veac și jumătate de aplicare a prăvililor lui Vasile Lupu, care între timp, deveniseră rare, — în unele cazuri se consultau însă, ca în Muntenia, și textele bizantine — se simte nevoia alcătuirii unui nou codice. Alexandru Mavroc-

dat dă, ce e drept, în 1785 «*Sobornicescul hrisov*» al său cuprinzând dispozițiuni de drept civil (vânzări, schimburi, danii, regimul Țiganilor), dar acesta nu e suficient. Pentru a remedia lipsa. paharnicul *Toma Carra*, traduce în românește manualul de legi bizantine al lui Constantin Armenopol. La 13/25 Iunie 1804, voevodul Alexandru Moruzi scrie mitropolitului țării și marilor boieri să cerceteze anteproectul lui Carra și să-l completeze cu dispozițiile din obiceiul pământului. Lucrarea n'a ajuns însă până la sfârșit, nu știm să fi fost promulgată. Nici a doua încercare de a se alcătui, în 1806, tot cu ajutorul lui Carra, un codice civil și penal, nu are mai mult succes. Abia în 1814, izbutește învățatul și integrul boier moldovean Andronache Donici să tipărească la Iași, în tipografia Mitropoliei, o «Adunare cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteștilor pravile spre înlesnirea celor ce să îndeltnicesc întru învățătura lor...»; lucrarea e dedicată mitropolitului Veniamin Costachi. Ea a adus servicii și după ce a apărut Codicele lui Callimachi (1816—1817), mai ales că traducerea românească a acestuia din urmă s'a tipărit abia în 1833. Costache Negruzzi care reeditează în 1858 opera lui Donici spune că ea «e și acum bussola judecătorilor în Basarabia»; adaugă însă îndată: «nu mai puțin e trebuitoare și la noi», adică în dreapta Prutului.

Cel mai important codice de legi alcătuit în epoca Fanarioților este, fără îndoială, Codicele lui Scarlat Callimachi. Apărut la Iași, în grecește, în 4 volume, în anii 1816—1817, el poartă titlul: «Codul civil al Principatului Moldovei» și se datorește mai ales colaborării a doi juriști de seamă: *Christian Flechtenmacher* și *Ananias Kouzanos*. Cel dintâi era sas de origine, din Brașov, și venise în țară în 1813; cel de al doilea era grec. După o muncă susținută, în care lui Flechtenmacher îi revine, în special, fondul și anume în primul rând utilizarea izvorului princ pal, codul civil austriac, iar lui Kouzanos forma, redactarea în limba greacă, manuscrisul e dat la tipar. Circa opt zecimi din cuprinsul codului Callimachi sunt luate din codul civil austriac, cu mici modificări, ici și colo; circa două zecimi provin din texte bizantine, schimbate în unele puncte; patruzeci și opt de dispoziții sunt arătate ca fiind luate din «obiceiul pământului»; în sfârșit, articolele 947 și 948, referitoare la copiii nelegitimi, sunt luate după codul civil francez

al lui Napoleon. Codicele lui Callimachi s'a aplicat începând dela 1 Octomvrie 1817.

Cam în aceiași vreme se alcătuia în Muntenia «Legiuirea» lui Caragea. Plecând dela constatarea pe care o făcuse, cu câteva decenii mai înainte, și Alexandru Ipsilanti anume că multiplicata izvoarelor de drept — obiceiul pământului, pravilele scrise ale țării și legiuirile bizantine — produce confuzie și favorizează arbitrariul, iar pe de altă parte nefiind, se vede, mulțumit cu «Manualul» rezumat al predecesorului său, Ioan Vodă Caragea ia hotărârea să alcătuiască un nou codice de legi. La 14 Octomvrie 1816, el însărcinează pe *Atanasie Hristopol* «logofătul pricinilor străine» și pe clucerul *Nestor* «boieri cu știință și cu praxis la ale pravililor» care întocmiseră fiecare câte un anteproect, să se întrunească și cu alți boieri, și să alcătuiască, pe baza acestor anteproecte, un text de legi definitiv. Lucrarea durează mai mult timp, trece prin mai multe forme, fiind cercetată și de divan, până când, la 9/21 Iunie 1818, ea e înaintată domnului care încuviințează tipărirea. Legiuirea s'a tipărit în grecește la Viena și în românește la București (unele știri contemporane afirmă totuși că ediția română, în ciuda indicației precise de pe copertă, s'ar fi tipărit la Brașov!), s'a promulgat la 21 August 1818 și s'a aplicat începând dela 1 Septemvrie același an.

Ultima legiuire românească, în epoca pe care o cercetăm, a fost Procedura penală moldovenească, apărută la Iași, în 1820, sub titlul: «Partea întâi a condicii criminalicești». Codul penal însuși sau partea «a doua» a Condicii s'a tipărit mai târziu, în 1826.

Pedepsele nu diferă, în linii generale, de cele constatate în epoca anterioară. Pedepsa cu moartea se aplică întocmai ca și înainte; constatăm de asemenea aceiași preferință acordată amenzii sau gloabei. Documentele ne dau însă unele detalii necunoscute despre acestea din urmă. Astfel, în ce privește dușegubina pentru împreunarea nelegiuită, un ordin domnesc din 1741-2, transcris în condica lui Constantin Mavrocordat, o numește «gloaba pântecelui» și precizează că va fi plătită de bărbatul vinovat; fata sau femeia respectivă va da numai «ciobotele» vornicilor adică taxa pentru deplasarea agenților care percep gloaba. Această taxă este de 2 ughi sau galbeni; ea reprezintă circa a șaptea parte,

respectiv a patra parte din gloabă, după cum e vorba de o fată mare sau de o nevastă.

Când se face moarte de om și ucigașul nu poate fi găsit, gloaba și « ciobotele » vor fi plătite de « 12 sate după împrejurul mortului » potrivit « obiceiului »: știrea ne-o dă același ordin dela Constantin Mavrocordat.

Dintre pedepsele corporale, se folosește adeseori *bătaia* și în special *bătaia la tâlpi*. Ea se aplica vinovatului și în temniță, dar de obicei, în public, fie « la scara domnească » sau « la poarta curții gospod », fie pe uliță sau în târg. De aceea, uneori în acte, se și întrebuințează expresia de a pedepsi « cu târgul » sau « cu ulița ». În acest caz, bătaia era însoțită și de purtatul vinovatului pe uliță, prin târg, să-l vadă toată lumea. Bătaia la tâlpi s'a aplicat pentru tot felul de delikte: pentru calomnie, plastografie, insultă, curvie, ba chiar și pentru încercare de omor. Nici boierii mari nu scapă de această pedeapsă. Astfel pățesc Cantacuzinii, în 1672, sub Grigore I Ghica; cronica povestește că au fost obligați să plătească sume mari, « dar cu bătae pre talpe și cu legături ». Sub Constantin Brâncoveanu, suferă această pedeapsă boierii Staico paharnicul și Preda căpitanul Prococeanul, fiind închiși în mănăstirea Snagov.

O altă pedeapsă corporală a fost *șintuirea cu urechea de stâlp sau de ușă*. O întrebuința în Moldova Alexandru Mavrocordat, poreclit Deli-bey (1782—1785); cronicarul Manolache Drăghici relatează: « iar care din casapi sau pitari (brutari!) îndrăznea să vândă lipsă, pedeapsa lui era știută, *să-l bată cu urechea la stâlp*, unde stătea câte o zi întreagă... și cei mulți rămân zăluși și smintiți de minte în toată viața ». În Muntenia, această pedeapsă s'a aplicat de Nicolae Mavrogheni (1786—1790) și de Ion Vodă Caragea (1812—1818).

Pentru vini sau greșeli în legătură cu biserica, era pedeapsa « *jugului* ». Ea consta în aceea că vinovatul era pus — asemenea vitelor — într'un jug de lemn, lângă biserică, să-l vadă credincioșii. Sub Vasile Lupu, un călugăr catolic, având legături nefunduite cu o fată « a fost pus drept pedeapsă la jug, împreună cu complicea lui »: știrea ne-o dă misionarul Bandini. Sub Alexandru Ipsilanti, în Muntenia, se dă, la 5 Iulie 1775, un ordin ca pârca-labii de sate să facă « un jug la biserică »; și cine dintre poporeni

«nu va merge să asculte sfânta liturghie, i să dă preotului la mână, să aibă voe și puteare să-l pue în jug»; cine se va opune, va fi trimis la Domnie «să-și ia mai mare pedeapsă». Acelaș ordin se repetă sub Nicolae Caragea, în 1783, și sub urmașul acestuia, Mihail Sutz.

Uneori criminalilor și «hiclenilor» adică celor ce se ridicau împotriva domniei, pe lângă pedeapsa principală, li se aplica și *înfierarea cu fierul roșu*. Cunoaștem în Muntenia cazul unor «hicleni» sub Constantin Brâncoveanu; doi dintre ei au fost spânzurați, potrivit pravilei, în furci «mai înalte cu un cot decât ale altor oameni proști»; «eară pre Milcoveanu, pre Iască și pre Hațag i-au înfierat și i-au dat prin târg și i-au dus la ocnă...».

În Moldova, deoarece fierul avea forma unui cap de bour, pedeapsa purta și acest nume; în 1800, se aplică unui tâlhar recidivist «bour în frunte», după care e trimis la ocnă.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, constatăm tot mai des pedeapsa *surghiunului la mănăstire*. Ea se aplica pentru o serie întreagă de delictе, uneori chiar pentru crime. Se aplica de asemenea boierilor, în cazuri de turburări politice și de răzvrătire. Începutul îl face neastâmpăratul Niculae Dudescu, trimis de către Grigore al II-lea Ghica (1748—1752) să reflecteze în liniștea Snagovului, a Cotrocenilor și Văcăreștilor. În 1785 găsim apoi pe Ioniță Otetelișanu surghiunit la mănăstire.

Ca o curiozitate menționăm faptul că voevodul Moldovei Alexandru Mavrocordat Firaris (Fugarul!) a înființat în 1786, Mai 1, o «condică a șireților» adică a acelor care «cu pără nedreaptă au umblat cu vicleșug asupra altora că să ele și să apuce moșii, vii, livezi, țigani, dugheni, bani și altă orice, fără a... avea pic de dreptate». Unii ca aceștia, «bătându-se cu toegi la poarta curții gospod, să se treacă numele acelor vicleni și șireți într'această domnească a divanului condică, cu arătarea pricinii și a vicleșugului lor metaherisire, ca după aceia să fie cunoscuți și știuți de șireți, să nu li se mai deie ascultare jalbii lor și ziselor lor...».

BIBLIOGRAFIE

Organizarea judecătorească. 1. ION PERETZ, *Pravila dela Govora*, București, 1911, 40 p. în 4°; 2. S. G. LONGINESCU, *Părerile d-lor N. Iorga și I. Peretz despre Pravila lui Vasile Lupu*, București, 1915, 31 p. în 4°; 3. ANDREI RĂDULESCU, *Doi praviliști români, Logofătul Nestor Craiovescu, Andronache Donici*, Craiova, 1923, 52 p. în 8°; 4. CONST. C. GIURESCU, *Legiuirea lui Caragea, Un anteproiect necunoscut*, București, 1923, 32 p. în 8°; 5. ST. BERECHET, *Condica criminalicească cu procedura ei din Moldova (1820—1826)*, Chișinău, 1928, L + 63 p. în 8°; 6. GH. UNGUREANU, *Pedepsele în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, Iași, 1931, V + 34 p. în 8°; 7. G. D. TRIANTAPHYLLOPULOS, *Sur les sources du Code Callimaque*, București 1931, 20 p. în 8°; 8. A. SAVA, *Departamentul criminalicesc și normele de procedură penală la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1933, 26 p. în 8°; 9. ST. BERECHET, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc, I, Izvoadele*, Vaslui, 1937, 376 p. în 8°; 10. I. C. FILITTI, *Organizarea judecătorească în România*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 327—338; 11. I. C. FILITTI, *Legislația penală*, ibidem, p. 397—402; 12. C. A. SPULBER, *Etudes de droit byzantin, VI. Indreptarea legii. Le code valaque de 1652*, București, 1938, 4 + L p. în 4°; 13. I. IONESCU-DOLJ, *Contribuțiuni la istoria luptei duse de domnitorii români în contra introducerii și aplicării regimului capitulațiunilor în Principate. Raportul lui Coronini către Impăratul Fr. Iosef pentru desființarea capitulațiunilor*, în *Mem. Acad. Rom., Secț. Ist.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 317—358; 14. D. M. KAOUCHANSKY, *L'Hexabiblos byzantin dans les pays balkaniques*, în *La République* (Istanbul), cu data 6 Noemvrie 1945.

Vezi și bibliografia indicată în vol. II, ediția a patra, p. 502.

VIEȚA ECONOMICĂ

În răstimpul dintre 1601 și 1821 se introduc în țările noastre: porumbul, tutunul, cartoful și o varietate nouă de fasole; tusepatru sunt daruri ale Americii.

Caracteristicile fundamentale ale vieții economice în Țările Românești în epoca dintre 1601—1821 rămân aceleași ca și în epoca precedentă. Temeiul îl formează tot *agricultura*, cu diferențele ei ramuri, și *creșterea* vitelor, aceste îndeletniciri de căpetenie determinând în mare măsură comerțul. Persistă de asemenea și împărțirea în două mari arii, deoparte Muntenia și Moldova, de partea cealaltă Transilvania, unde activitatea industrială va lua din ce în ce mai multă desvoltare (vezi vol. II, 2, ediția a patra, p. 540—541).

Agricultura. Fertilitatea pământului românesc continuă să fie atât de mare, varietatea și bunătatea produselor lui atât de însemnată încât ea este relevată aproape în mod unanim de călătorii străini și de învățații care s'au ocupat de țările noastre în veacurile XVII și XVIII (vezi și fig. 14). Misionarul italian Bandoni, de pe vremea lui Vasile Lupu, spune că până ce nu vede ceva cu ochii, nu poate să creadă cât e de mare abundența produselor și « bunătatea pământului moldovenesc ». Un alt Italian, Panzini, care a fost în slujba lui Alexandru Ipsilanti (1774-1782), afirmă, cu admirație, că în Muntenia « grânele, brânza, untul, carnea sunt de întâia calitate; vinurile, după patru-cinci ani, biruie pe ale Italiei; nucii formează păduri ». Dimitrie Cantemir arată că, în anii cei buni, grâul dă « de douăzeci și patru de ori sămânța, secara de treizeci de ori, orzul de șasezeci de ori iar

meiul — ceea ce nu-i de crezut cuiva care n'a văzut el însuși — de trei sute de ori ». Cât despre vița de vie « un singur pogon dă adesea patru sute și cinci sute de măsuri de vin » — fapt pe care-l pot certifica personal pentru regiunea Odobeștilor. Francezul Carra afirmă — și mărturia lui e reprodusă de Sulzer — că a vizitat aproape toate țările Europei dar că n'a găsit niciuna unde

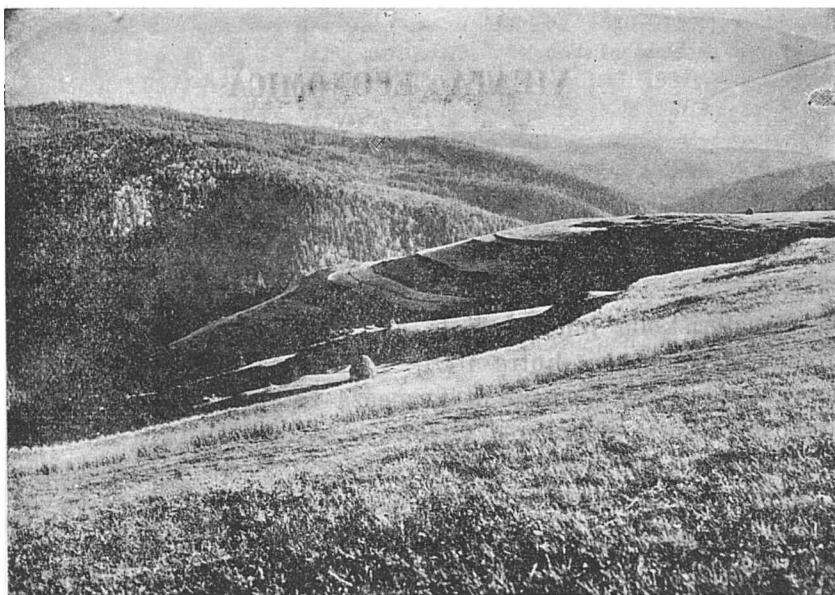

Fig. 14. — Arături în terase, la o înălțime de 800—1200 m., în Munții Apuseni, comuna Măguri (jud. Cluj). Muntele din fund e acoperit de pădure.

repartiția câmpiilor, colinelor și a munților pentru agricultură și privescetea să fie mai minunată decât în Muntenia și în Moldova. Profesorul Laxmann, dela St. Petersburg, trecând pela noi, în timpul războiului din 1768—1774, scrie că Moldova e « o țară, pe lângă care cele mai bune țări ale noastre par copii vitregi ai naturii ». Un alt călător, naturalistul *Hacquet*, străbătând Moldova pe la 1789—1790, o califică drept « grădină roditoare și bine sădită »; *Lady Craven*, străbătând Muntenia, în 1786, scrie textual: « Ar fi foarte greu să afli pe lume un colț mai agreabil decât acesta »; țara, după părerea ei, este « un diamant rău montat » (« un diamant mal enchâssé »).

În agricultură trebuie relevată introducerea, în această epocă, a câtorva importante plante noi: *porumbul*, *tutunul*, *cartoful* și o varietate nouă de *fasole*; tus patru sunt daruri ale Americii. Porumbul a ajuns în țările noastre, venind din spre miazăzi, în secolul al XVII-lea. Mihai Cantacuzino banul, în opera sa alcătuită în 1776 și editată mai târziu de frații Tunusli, atribuie introducerea porumbului în Muntenia lui Șerban Cantacuzino (1678-1688); e posibil însă ca el să fi fost cultivat aci mai dinainte, încă dela începutul secolului. Un sat «Cucuruzi», «Cocoruz» apare în 1646—1648 în județul Vlașca; documentele, inedite, referitoare la el, la «roșii ot Rușceni și spătăreii ot Cucuruzi», se află la Academia Română. Fapt este că pe vremea lui Brâncoveanu, cultivarea porumbului luase o mare extindere; secretarul italian al voevodului, Del Chiaro, îl amintește sub numele de «formen-tone» sau «gran turco» laolaltă cu grâul, meiul și vița de vie. În Moldova, prima știre documentară datează din domnia lui Constantin Duca (1693—1695); cronicarul Ion Neculce arată că acest voevod a pus o dare nouă de un zlot pe pogonul de părâng și de «*popușoiu*», «ce-l făcea oamenii cu sapele prin curături, să nu moară de foame». Din felul cum se vorbește de cultivarea acestei plante «cu sapele, prin curături, să nu moară de foame», rezultă că ea avea un caracter secundar, de expedient, că n'ar fi fost deci de mult înrădăcinată; pe de altă parte însă, ea luase totuși o oarecare extensiune, de vreme ce se putea pune o dare pe «pogonul» de *popușoiu*. Cu prilejul expediției polone din 1686, se amintește în Moldova satul «Cucuruzeni».

În Transilvania, «cucuruzul» — cuvântul apare sub o formă asemănătoare, «cocoriza» în Sardinia — era cunoscut deasemenea în veacul al XVII-lea; în al XVIII-lea, el e foarte răspândit iar «mămăliga» ajunge să fie alimentul de predilecție al țăranilor români, așa cum observă călătorii străini care străbat în acea vreme ținuturile de peste munți.

Cu privire la termenul «cucuruz», observăm că el se dă la noi nu numai știuletelui de porumb dar și conului de brad; e foarte probabil ca prin asemănarea cu acesta din urmă, să se fi numit și știuletele de porumb la fel. S'ar putea deci ca diferitele numiri de *Cucuruzi*, *Cucuruzeni* ce se întâlnesc dincoace de munți în secolul al XVII-lea să provie nu dela noua plantă, ci — direct

sau indirect — dela binecunoscutele fructe de brad. Răspândirea extraordinară a acestei plante americane — originare din Mexic — pe întreaga față a pământului românesc — azi ea întrece cu mult ca suprafață cultivată grâul — se datorește faptului că mămăliga de porumb e superioară ca gust mămăligii de meiu pe care o mâncau de milenii strămoșii noștri. Așa se explică de ce numele vechiu românesc al meiului, « mălaiul » — lui Mihai Viteazul Sașii și Secuii li spuneau ironic și « Mălaiu-Vodă » — a ajuns să treacă asupra făinei de porumb, făcând să dispară azi din limbă înțelesul prim.

Tutunul, introdus în Europa în 1560 de către Nicot, ambasadorul Franței la Lisabona (de aci nicotina !), e cultivat în țările noastre în veacul al XVII-lea. Prima mențiune documentară cunoscută nouă este tot din timpul domniei lui Constantin Duca (1693—1695); el pune un impozit de patru lei pe pogonul de tutun. Ceea ce înseamnă că suprafața cultivată cu această plantă ajunsese destul de întinsă; nu e exclus ca primele însămânțări să dateze din întâia jumătate a veacului XVII. Cuvântul tutun (în Moldova « tiutiu »: « să aibă a lua de a zece din . . . grădini cu tiutiu » într'un act din 1718, Ianuarie 11, Iași) e împrumutat dela Turci (tütün).

Cartoful, originar din Chile (America de Sud), a fost adus în Europa de către Spanioli, pe la finele veacului al XVI-lea. Ajunge în Transilvania în veacul al XVIII-lea, iar de aci trece în Principate la începutul veacului al XIX-lea. Cronicarul Manolache Drăghici ne spune să în Moldova s'a introdus sub Scarlat Callimachi (1812—1819). « Și s'au întrebuițat — adaugă el — mare silință din partea guvernului până au înduplecat pe săteni de a să da la această muncă ». Și la noi deci, ca și în Franța, țărănimea a fost neîncrezătoare la început față de noua plantă alimentară. Tocmai pentru a ajuta la răspândirea cultivării acestei noi plante, se publică la Iași, în 1818, traducerea românească, făcută de Alexandru Beldiman după un intermediar grecesc, a lucrării lui G. Christian Albert Ruckert despre « sămănatul, lucrarea și păstrarea » « cartoflelor » precum și despre pregătirea pâinii, a făinei și a grișului (« hrisi ») de cartofi. Cu trei ani mai înainte, la 12 Iulie 1815, apăruse, în Ardeal sau la Buda — locul nu e precizat — o foaie volantă, în românește, cu învățături despre cultivarea acestei plante.

Termenul *cartof* este de origine germană (Kartoffel); de aceeași origine, dar ajuns la noi prin filieră ungară și sârbă, este celălalt termen *crump*, *crumpen*, *crumpir*, întrebuițat în unele părți ale țării (germ. Grundbirne > ung. krumpli, srb. krumpir). Dialectalul *baraboi*, *barabule*, frecvent în Moldova, vine din ruteană: *barabolya*; celălalt dialectal *picioică*, *picheucă*, întrebuițat în Nordul Munteniei, derivă din ungurescul *pityoka*.

Nu știu precis la ce se referă preotul armean Hugas Ingigian, când în descrierea țărilor noastre, apărută în 1804, spune că la noi « există un fel special de cartofi (*ierelmasi*) și sparanghel, mai ales în insulele din Dunăre, unde cresc în mod spontan ». Să fie « pita tătarască » de care se vorbește într-o tipăritură din Ardeal, după 1800?

O varietate de fasole a fost cultivată la noi încă din vremea daco-romană: dovadă numele însuși, care e de origină latină (*faseolus*); actualele varietăți însă sunt americane; fiind superioare, ele au înlocuit pe cea veche, după cum mămăliga de porumb a înlocuit pe cea de mei.

Tabloul plantelor noi introduse în agricultura românească între 1601—1821 n'ar fi complet dacă n'am adăuga orezul, bumbacul, năutul și anasonul. Orezul, originar din Asia, a fost introdus în Banat de către Austriaci, în secolul al XVIII. Din descrierea lui Grisellini, alcătuită în 1777, aflăm că erau câmpuri de orez în comunele *Giroda* și *Omor* și că se producea atât de mult încât revenea mai ieftin decât în Italia. Fr. I. Sulzer, în a sa *Geschichte des transalpinischen Daciens*, apărută în 1781, se întreabă de ce n'ar reuși orezul — tot așa de bine dacă nu mai bine încă decât în Banat — în *bălțile Dunării dintre Orșova și Brăila*; se știe că viitorul i-a dat, în privința aceasta, deplină dreptate.

Tot în Banat a început să se cultive, în primii ani ai veacului al XIX-lea, bumbacul. Pentru a deprinde pe locuitori cu această nouă plantă, s'a tipărit la Buda, în 1810, în patru limbi — germană, ungară, română și sârbă — broșura « Invățătura lui Carol Filibert de Lastrie (Lastyrie!) despre sădirea bumbacului ». Cât despre *năut* și *anason*, iată ce citim în prefața lucrării « Oarecare secreturi ale lucrării pământului » apărută la București, în 1796, fără nume de autor și de traducător: « Noi înșiși aici în țara noastră nu știam mai înainte ce felu era porumbul, *nici năutul*.

nici anasonul, nici alte atâtea roduri și poame, pre care naște ocul nostru în zioa de astăzi și *sporește mai bine decât alte locuri* ». Care erau celelalte « roduri și poame » noi introduse și care reușeau așa de bine, nu putem încă preciza; s'ar putea să fie vorba, între altele, de *caise*, având nume turcesc; introducerea năutului și anasonului trebuie pusă neapărat în legătură cu influența *turcească*; ea pare a fi avut loc înainte de 1750; odată cu plantele, am împrumutat și termenii respectivi. Tot dela Turci am luat *pălăgelele* — vinete și roșii (turc: patlican, citește patligean!), *bamele* (turc: bamia) și colectivul *zarzavat* (turc: zarzavat).

Asupra *viilor*, avem unele știri interesante în izvoarele epocii. Producția din Muntenia atinge — după Sulzer — într'un an bun, peste cinci milioane de găleți, găleata fiind de zece oca. Vinul de Greaca — adaugă același autor — e cel mai timpuriu; nu durează însă nici până în vara viitoare, în timp ce vinul de deal ține mulți ani. Viile dela Pitești — vestite — se îngroapă iarna; celelalte nu, deși, uneori, suferă de ger. Strugurii se păstrează în vin până la Paști. În Moldova cea dintâi podgorie — potrivit părerii lui Dimitrie Cantemir — este cea dela *Cotnari*; vinul de aci e « cel mai de seamă și cel mai ales din toate vinurile Europei, socotind și vinul de Tokai ». « Dacă se ține trei ani într'o pivniță adâncă de piatră, cum se obișnuște la noi — adaogă Domnul — dobândește într'al patrulea an atâta tărie încât ia foc ». (Faptul l-am experimentat pentru alte soiuri de vinuri și l-am găsit exact; o constată și francezul Joppecourt, la începutul veacului al XVII-lea, pentru vinurile de Vaslui!). A doua podgorie, calitativ, tot după Cantemir, e cea dela *Huși*; a treia cea dela *Odobesti*; urmează apoi podgoriile dela *Nicorești* (Tecuci), *Greteni* (Tutova) și *Costești* (tot Tutova). Mai sunt și altele, numeroase, dar « mai proaste ». În Transilvania, capătă o deosebită faimă vinurile de pe Târnave; corespunzător cotnarului moldovenesc, ca așezare — la limita nordică — și calitate, e vinul de la Heidendorf, de lângă Bistrița, așa zisul *Steininger*; el reprezintă soiul cel mai alcoolic și mai aromat al Ardealului.

Pădurile continuă să ocupe o suprafață considerabilă, în regiunea dealurilor și la șes, spre a nu mai vorbi de regiunea muntoasă. Constantin Cantacuzino menționează în harta sa, tipărită la Padova în 1700, nu mai puțin de *douăzeci și nouă* de masive păduroase importante, în afară de cele continui și de pădurile

mai mici din Carpați. La trei din ele dă și numele : masivul *Groși*, la sudvest de Pitești ; masivul *Lumini*, în partea de răsărit a județului Olt, și *Plopii Rumâneștilor*, în județul Dâmbovița.

Dimitrie Cantemir, plecând dela considerente istorice, nu economice, citează *Codrul Cotnarului*, crescut din ghinda semănată pe locul arat de prizonierii leși, pe vremea lui Ștefan cel Mare, și *Codrul Tigheciului*, constituind o bună apărare împotriva Tătarilor din Bugeac. Un raport francez din 1798, Iunie 11, arată însă, sub raportul economic, al lemnului de construcție de tot felul, patru păduri sau codri « imenși » : *Codrul Bâcului*, *Codrul Iașului* (« Kodrou Yassoub » sic !), *Codrul Herței* și *Codrul din împrejurimile Pietrei*.

În întinsele păduri ale țărilor noastre — așa de pildă, codrul *Vălenilor*, în Prahova cu stejari seculari, avea treizeci de ceasuri lungime și cinci-șase ceasuri lățime — două varietăți de copaci au atras atenția cunoscătorilor : *bradul alb* (« cu coaja albă » cum îi spune Sulzer !) care dă cele mai bune catarge pentru corăbiile de mare și *stejarul moldovenesc*, rezistent la cari și superior tuturor esențelor — după Cantemir — pentru lucrul acelorași corăbii ; durează « peste o sută de ani ».

Din cauza tăierilor fără socoteală făcute în unele regiuni — de pildă în Covurlui și în Soroca — tăieri explicabile și prin necesitățile exportului dar mai ales prin înmulțirea populației — se simte nevoia a se trece, spre sfârșitul epocii fanariote, la măsuri de reglementare a dreptului de folosință și totodată de protecție a pădurii. Prima hotărîre în acest sens o ia, în Moldova, Alexandru Moruzi, la 28 Noemvrie 1792, iar în Muntenia acelaș voevod la 20 Martie 1793. În Transilvania, regulamentul referitor la păduri, promulgat de Împărat, la Viena, la 30 Mai 1781, se tipărește în românește la Sibiu, în 1789 ; el cuprinde și desenul a două păduri model. Pentru Bucovina, el apare în 1786

Bogățiile animale ocupă un loc foarte însemnat — primul loc — în economia Principatelor, în epoca cercetată. Oile, boii, caii, porcii, albinele și peștele sunt produsele principale. Muntenia excelează în turmele de oi și de porci ; Moldova în cirezile de vite cornute și în prisăci.

Izvoarele bine informate din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea (Sulzer. Raicevich) dau pentru ambele țări cifra de

4 milioane oi, dintre care 2.500.000 în Muntenia. În acest din urmă loc sunt trei soiuri: *țigăile*, cu lâna scurtă și fină «soiul caracteristic al țării» («die eigentliche Landesart»), *țurcanele*, cu lâna foarte lungă, dar aspră, puțin fină, și soiul *tătărăsc*, intermediar între primele două. În Moldova, Cantemir amintește tot trei soiuri: *de munte*, foarte prețuite de Turci pentru carne, de *Soroca* și *oile sălbatice*.

Din carnea vitelor mari se pregătește *pastrama*; din seul lor, fiert la un loc cu oasele și o parte din carne, *cervișul*; acesta din urmă, păstrat în burdufe, formează un articol căutat la export, peste Dunăre.

Caii moldovenești sunt de două feluri: *de munte*, mai mici la trup, dar puternici și rezistenți, și *de șes*, mai mari, iuți, falnici la înfățișare și de asemenea rezistenți. Dimitrie Cantemir, care le dă aceste calificative, adaogă și amănuntul că ultimii sunt prețuiți nu numai de Poloni și Unguri, dar și de Turci care întrebuințează des proverbul: «Un tânăr persan și un cal moldovean sunt mai lăudați decât toți ceilalți». El vorbește și de hergheliile de cai sălbatici, ce rătăcesc în stepa Bugeacului. În Muntenia, locul de iernare al hergheliilor și al turmelor coborâte din Transilvania, e mai ales regiunea dintre Urziceni și Brăila.

Sulzer afirmă că nu e gospodărie în Muntenia care să n'aibă patru până la zece porci. Explicația stă în mulțimea pădurilor de fag și de stejar și în întinderea bălților dela Dunăre, unde hrana se găsește de asemenea din belșug.

În mod deosebit a impresionat pe călătorii din veacurile XVII și XVIII bogăția în pește a țărilor noastre. Călugarul italian Niccolo Barsi da Lucca, trecând pe la Chilia, în vremea lui Vasile Lupu, spune că în vecinătatea acestui port, la depărtare de o milă, se află locurile de pescuit și că nu e dimineată în care să nu se aducă pe mal o mie până la două mii de moruni și sturioni de tot felul; prețul lor e din cele mai reduse: pentru patru aspri se putea căpăta un sturion de treizeci de libre (circa opt kilograme). Bogăția și ieftinătatea peștelui — la Galați de data aceasta — este subliniată și de călătorul englez Robert Barge, în 1652. Del Chiaro, care a trăit la curtea lui Brâncoveanu, arată bogăția în pește a Munteniei, amintește de păstrăvii din apele de munte,

de pește adus la București dela Dunăre (în special cegă!), de icrele negre și de mulțimea eleșteelor, căci adaogă el, «nu e așezare boierească la țară, care să nu-și aibă heleșteul, din care se scoate peștele în zilele de post». Sulzer vorbește și el de cantitățile uriașe de pește din Țara Românească. Locurile cele mai vestite pentru prinsul morunilor sunt Brăila și Galații, iar, în partea de Apus, Porțile de Fier. Crapul se prinde peste tot, în bălțile Dunării, dar mai ales la Greaca; care întregi cu crap sărat pleacă de aci spre interiorul țării. Oricine plătește o mică taxă, *măjăritul*, poate prinde cât pește vrea; pentru un car cu sare, se ia un car cu crap sărat. Dionisie Fotino amintește de «*lostrița*» care se găsește în râurile de munte din Țara Românească — azi a rămas numai în Bistrița Moldovei — și de «*mihaltii*» din cele de șes. Și el laudă bogăția în pește a Dunării — «morun mare, păstrugă, nisetru, viză, cegă, somn, șalău, crap și soiul special de scrumbii»; în regiunea luncii fluviului, afirmă că sunt «93 de bălți» iar în restul țării, «150 de heleștaie», pline de pește.

Și mulțimea prisăcilor a impresionat pe cei care au trecut prin țările noastre. Un stup dă în Muntenia, după mărturia lui Sulzer care era el însuși apicultor, cel puțin trei roiuri, de obicei cinci sau șase și, într'o anumită regiune dintre București și Dunăre, chiar zece. Personal. el a obținut la București, într'un an, din zece stupi, patruzeci și patru. În Moldova, unul din marii boieri, Cantacuzino-Deleanul, avea, înainte de războiul ruso-turc din 1768—1774, până la treisprezece mii de stupi.

Bogățiile minerale prezintă în Principate, sub raportul exploataării, aceleași caracteristici ca și în epoca precedentă. Se exploatează adică bine *sarea*, o parte a acestui produs mergând la export, iar într'o măsură redusă celelalte bogății minerale, inclusiv păcura. În Transilvania, în secolul al XVIII-lea, dominația austriacă aduce o intensificare a exploataării aurului și a fierului.

Sarea continuă să se scoată în Muntenia dela *Ocele Mari*, dela *Ocna Mică* de lângă Târgoviște, dela *Telega* și *Ghitioara*: aceasta din urmă se «astupase» adică nu se mai exploata pe vremea lui Nicolae Caragea; ne-o spune interesantul hrisov inedit din August 1782 prin care domnul acordă mănăstirii Căldărușani «vinăriciul din sud. Saac, după popoarale Valea Meilor, Valea Largă i Valea Negovanilor» în locul vinăriciului din orașul

de Floci unde viile s'au părăginit, precum și 200 de bolovani de sare din ocna Telega, în locul celei dela Ghitioara. Sub Brâncoveanu, începe exploatarea ocnei Slănic; se reia și aceea a ocnei Teișani (azi județul Prahova, pe atunci județul Săcuieni) care fusese părăsită sub predecesorul său, Șerban Cantacuzino. Pe lângă acestea erau și «malurile de sare» din județele Râmnicul Sărat, Buzău și Săcuieni; exploatarea lor era îngăduită însă numai localnicilor din imediata apropiere și — așa cum ne spune un hrisov din 1784 — «numai cu traista, pentru trebuința caselor lor». În Moldova, ocnele de lângă Târgul Trotuș produc mereu cantități însemnate de sare gemă, excelentă. Călătorul englez Bargrave afirmă despre ea în 1652 că «este cea mai bună pe care a văzut-o sau a gustat-o vreodată, atât în privința gingășiei coarei cât și prin finețea, curățenia și gustul ei».

Sarea se tăia în «drobi mari» și «drobi mici» — li se mai spunea și «bolovani» — de o anumită greutate; astfel bolovanul mare cântărea dela o sută până la o sută douăzeci de oca; așa ne informează un act oficial muntean din 1807, Noemvrie 11. O unitate de măsură era și «cumpăna»: la 25 August 1763, Grigore Callimachi acordă mănăstirii Dragomirna între altele, un mertic anual de 15 lei din «ocna gospod» pentru a se cumpăra călugărilor cojoace, sucmane și ciobote; de asemenea «40 cumpene de sare»; documentul, inedit, se află la Academia Română. În ce privește munca în ocne, ea se făcea uneori și de către condamnații de drept comun sau «ocnași» dar, în genere, de către țărani care se tocmeau să taie sarea cu ciocanele, fiind numiți, din pricina aceasta, și «ciocănași». Ce rămânea după obținerea, prin ciocănire, a drobilor sau bolovanilor, constituia «sarea mărunță» sau praful și «lospele» adică așchiile sau frânturile.

Producția de sare a Munteniei e evaluată în 1775 la douăzeci și cinci de milioane ocale sau treizeci și una de mii două sute cincizeci de tone.

Aurul se strânge în Principate din nisipul râurilor de către Țigani zătari sau rudari, care sunt obligați să dea anual Doamnei o cantitate de metal prețios. În Muntenia, pe vremea lui Matei Basarab, această cantitate echivala cu 1000 de ducăți: știrea ne-o dă Paul de Alep. Pe vremea lui Brâncoveanu, trebuiau să dea, potrivit afirmației lui Del Chiaro, circa cincisprezece libre de

aur adică 3,900 kg, o vadră (12,5 l.) având, după acelaș izvor, 48 de libre; pentru anul 1768 se indică cifra de 1254 «dramuri» adică 3,91875 kg, dramul fiind egal cu 3,125 grame sau a patru suta parte dintr'o oca (1,250 kg). În Moldova, sub Dimitrie Cantemir, dădeau «patru ocale... care fac 1600 dramuri».

În afară de țigani, mai există în județul Vâlcea și un corp de «băiași» români — o sută la număr — având în frunte doi vătăfi de băiași aurari. Acești băiași erau obligați să dea fiecare anual, la Sf. Maria Mică, «birul de aur» constând din 4 dramuri de aur netopit și, în plus, 60 de bani ispravnicului zapciu și 30 de bani logofătului pușcăriei. Știm aceste detalii din actul dat băiașilor la 22 Martie 1797 de către Alexandru Ipsilanti, care-i apără de «ploconul» nedrept ce se încerca să li se ceară, plocon pe care — spune Domnul — nu-l dau «nici țiganii rudari».

În timpul ocupației austriace a Olteniei, se înființează de către generalul comandant, contele Steinvill, o societate pentru exploatarea aurului din râul Olt și afluenții săi de munte *Lotru*, *Rudăreasa* și *Apa Băiașilor*: ultimele două nume arată existența unor mai vechi exploatări în regiune. Societatea producea aur în valoare de o mie de galbeni anual; potrivit afirmației lui Sulzer, acest aur era mult mai curat și mai frumos decât cel din Transilvania. După moartea întemeietorului, societatea, nemai fiind susținută, a lichidat. O încercare de exploatare a făcut în Muntenia și mare boier Constantin Dudesco, în tovărășia unui tehnician german, pe vremea lui Mihai Racoviță (1741—1744); știrea ne-o dă cunoscătorul în chestii economice, francezul Peyssonel, în lucrarea sa, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, apărută în 1787.

Un raport austriac, din 1728, Iulie 12, arată că firișoare de aur se găsesc nu numai în Olt, dar și în Dunăre, între Vodița și Pristol, precum și în unele râuri de munte ca Râmnicul, Jiul, Bistrița, Gilortul, etc. Într'un alt raport cetim că, în Olt, spălătorii de aur găsesc uneori grăunțe de metal curat de mărimea unor boabe mari de mazăre.

În Transilvania, în timpul împărătesei Maria Theresa, se fac progrese importante în ce privește extragerea aurului și a metalelor în genere. Pentru prelucrarea sulfurilor aurifere ca și a mineurilor complexe de cupru, zinc și plumb se construiesc mai multe topitorii, la Săcărâmb, Capnic, Strâmbu și Rodna Veche. În 1773,

statutul mineritului din Abrud capătă aprobarea curții împărătești care înființează, în același timp, la Zlatna, un tribunal minier. Se reglementează tehnica exploatărilor și se precizează drepturile particularilor; asupra acestora, statul exercită, în domeniul minier, tutela sa.

Fierul se exploata în Oltenia, la *Baia de Fier* (Gorj) pe vremea lui Matei Basarab; locul figurează cu legenda «minereuri de fier» (μέταλλα σιδήρου), în harta Stolnicului Constantin Cantacuzino. Pe vremea ocupației austriace însă (1718—1739), mina nu mai lucra. Nu știm dacă s'a exploatat zăcămintul din județul Argeș, dela satul «Buneștii-de-hier»: că existau aci minereuri, o dovadă este chiar forma aceasta a numelui, cu adaosul caracteristic. Notăm că alături de «Buneștii de hier» se afla satul Bunești; amândouă așezările apar într'un act din 22 Martie 1643.

Un mare avânt a dat exploatarea fierului în Banat dominația austriacă. Se construiesc acum mai multe cuptoare pentru topit minereurile: primul la *Oravița*, în 1718, al doilea la Bocșa, în 1719. Ele sunt dublate în 1721, respectiv 1722; în 1723, se construiește un altul la *Dognecea*. Câțiva ani mai târziu, în 1726, se descopereau minereurile de fier dela *Doman* și dela *Tilfa Țapului*, ulterior și cele dela *Ocna de Fier*. Construcția uzinelor dela Reșița începe la 1 Noemvrie 1769, cu munca — gratuită — a țărănilor români din satele de prin prejur; la 3 Iulie 1771, noile furnale de aci erau puse în funcțiune. În 1778, fonta obținută era prelucrată în 5 cuptoare reverbere sau, cum li se spunea «vetre de foc»; se obținea astfel fier forjat și fier laminat.

Cuptoare înalte, pentru topitul minereurilor de fier, s'au mai construit și în regiunea Huniedoarei: la *Ghelar*, la *Toplița* (în 1750), cu o capacitate de 1200 tone anual și la *Govăjdia* (în 1806), cu o capacitate de numai 640 tone anual. Minereuri mai existau la *Teliuc* (Huniedoara), unde dreptul de exploatare se dă în 1685 unui Barcsay și la *Bobâlna*. (tot Huniedoara) semnalate într'o călătorie din 1796.

Dimitrie Cantemir amintește de minereuri de fier lângă Hotin. Iată pasagiul respectiv din «*Descriptio Moldaviae*»: «În câmpia Hotinului, nu departe de oraș, se găsesc pe malurile Nistrului *un fel de globuri de fier* rotunzite așa bine de natură încât fără a le mai lucra, s'ar putea întrebuința ca ghiulele, dar materialul

lor e atât de primitiv încât nu se poate folosi la ceva dacă nu se topește în foc. Până nu s'a părăsit Hotinul — adică până în 1713 — se trimeteau cu grămada la Camenița, astăzi însă (în 1716 !) nu-mi vine să cred că ar îngădui Turcii ca Polonii să întrebuințeze acest material de război contra lor ». Intr'o descriere a Moldovei, alcătuită de preotul armean Hugas Ingigian și apărută în 1804, se spune: « În prezent se extrage fier din regiunea de Nord a Moldovei, care este sub dominația Impăratului ». E vorba deci de Bucovina, și anume — după toate probabilitățile — de regiunea Rodnei.

Arama se scotea de multă vreme — avem documente dela Mircea cel Bătrân — în regiunea *Băii de Aramă*. Intreruptă apoi, din motive pe care nu le cunoaștem, exploatarea e reluată în preajma anului 1641 de Matei Basarab care-i dă o dezvoltare remarcabilă. Știm faptul din hrisovul, inedit, pe care, la 3 Dechemvrie 1644, voevodul îl acordă lui « Giura căpitanul dela Baia de Aramă și lui Poznan și lui Stoian și tuturor băiașilor » ca să dea anual câte 1000 de taleri « la vremea haraciului »; așa plătiseră și până atunci timp de « 2,3 ai » (ani !); acuma « domnia mea le-am ertat vama arămii dela toate vadurile să fie în pace de vamă, nimic bântuială să n'aibă, căce aceasta nu iaste în seama vămilor țării, *că mai denainte n'au fost, ce domnia mea am rădicat această bae* » (Vezi și fig. 15). Arama produsă aci era, după părerea sirianului Paul de Alep care vizitează mina și descrie amănunțit prelucrarea minereului, « foarte frumoasă ». Lucrul continuă în proporții mai reduse, sub Brâncoveanu și în timpul dominației Austriacilor; aceștia din urmă concesionează exploatarea, în 1728, pentru suma de o mie de florini anual.

Și în Banat fuseseră unele « băi » de aramă, în regiunea *Morațița-Dognecea*. Austriacii redeschid minele *Simion* și *Juda* și le dau o nouă dezvoltare. Tot în veacul al XVIII-lea trebuie în sfârșit puse și încercările făcute de Turci la *Altân Tepe* (în românește: Dealul de Aur, din cauza culorii aurii a minereului !), în nordul Dobrogei.

În Bucovina, la mina *Arșița* de lângă Iacobenii, începe, în 1784, exploatarea manganului.

Păcura a fost cunoscută în ținuturile românești din cele mai vechi timpuri: cuvântul e de origine latină (picula !) și dovedește prezența noastră neîntreruptă în stânga Dunării (în dreapta ei

www.dacoromanica.ro

Fig. 15. — «Iw Matei Basarab Voevod i gospojda ego (și doamna lui) Ellna», ca ctitori ai Mănăstirii Arnota; ei sunt înfățișați ținând pe mâini, potrivit obiceiului, biserica mănăstirii. Pictură din veacul al XVII-lea.

nu există puțuri de păcură!). Prima mențiune documentară este din Moldova, din anul 1440. Octomvrie 4, când voievozii Iliș și Ștefan întăresc mănăstirii Bistrița dania făcută de boierul Oană anume «satul Lucăceștii, pe Tazlăul cel sărat, mai drept Păcură» (ѣѣ прѣѣ жѣ пѣѣѣѣѣѣ). În 1442, Dechemvrie 16, se amintește, tot acolo, «fântâna cea neagră a Păcurei» (ѣѣѣѣѣѣ ѣѣѣѣѣѣѣѣ). Fântânile de păcură de pe Tazlău în județul Bacău apar și mai târziu, în veacurile XVI-XVIII; Dimitrie Cantemir le pomenește în *Descriptio Moldaviae*. Naturalistul Hacquet, trecând prin Moldova, pela 1789—1790, semnalează păcura din împrejurimile *Vicovului*, în Bucovina, și din județul Neamț, la satul *Bâznoșeni*, după câte se pare. La 1786, Iulie 18, Nicolae Mavrogheni interzicea, prin pitac domnesc, intrarea în Muntenia a păcurei din Moldova, desigur pentru a nu aduce prejudicii exploatărilor de dincoace de Milcov.

În Muntenia, puțurile de păcură sunt amintite, pentru întâia oară, la 1640, sub Matei Basarab, de misionarul slav Bacșici, care vizitează țara. În 1697, Mai 4, Lamba din Câmpina vinde feciorilor lui Vasile Postelnicu o parte din moșia lui «din câmp, din apă, *din păcuri*, din livezi de fân, din livezi de pomi, din si-liștea satului...». În secolul următor, la 20 Octomvrie 1753, Constantin Racoviță întărește mănăstirii Mărgineni toate proprietățile ei între care partea lui Pană Filipescu biv vel șătrar, «din muntele Floreaiul ot sud. Prahova, și *partea lui de păcură după moșia Drăgăneasca ot sud. Dâmbovița*», dăruite de acesta mănăstirii, cu zece ani mai înainte, la 25 Mai 1743. Sulzer amintește de asemenea, în lucrarea lui apărută în 1781, de țițeiul din regiunea Câmpinei, unde el izvorăște adesea din pământ în mijlocul câmpului. Adaogă apoi faptul important că localnicii, spre a-i da consistența necesară pentru ungerea osiilor, prelucrează acest țiței în anumite fabrici («in besonderen Fabriken»), făcându-l să-și piardă *apa* pe care o mai conține; astfel îngroșat, îl duc apoi cu butoaiele la târguri și-l vând cu un galben găleata. Două asemenea fabrici se găsesc lângă ocna de sare Telega, nu departe de Câmpina. În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, se dădea țăranilor 1 taler de vadra de păcură.

Silitra sau azotatul de potasiu a fost de asemenea unul din produsele minerale exploatare la noi în epoca cercetată. Ea se

găsea, amestecată cu pământul negru, în numeroase locuri în Moldova, după afirmațiile lui Dimitrie Cantemir. Pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, se întrebunțau pentru strângerea ei « nu mai puțin de trei mii de oameni »; ei aveau dreptul să sape oriunde și nu plăteau Domnului nici o dare: ne-o spune un Turc cărturar care a zăbovit mai multă vreme la Hotin. Un centru al exploatării silitrei era la Soroca; un altul, foarte important, la Movila Răbăiei, în Fălciu; aci lucra pe vremea lui Mihai Racoviță (1716—1726) « un laz anume Mustafa Aga silitrarul ». « Ca-rele — povestește cronica lui Amiras — fiind om obraznic, arătându-se nebăgător în seamă poruncilor domnului, i-au aprins casele de i-au ars *cu toate meșteșugurile lui* ». Un al doilea centru era la Focșanii munteni; pe vremea lui Brâncoveanu, în 1702, se trimite zece boi și cinci care « la silitrarii ce face (sic!) selitra la Focșani ». Poate la acest ultim centru se referă vestitul călător turc Evliyâ Celebi (1661—1664), când amintește, la răsărit de Râmnicul Sărat, minele de silitră; el adaugă și explicația că acest produs provine din trupurile acoperite de pământ ale celor căzuți în luptă.

Procedeul obținerii silitrei ne este descris de Turcul dela Hotin, amintit mai sus. El ne spune anume că pământul cuprinzând silitra este pus în coșuri și în butoaie care se așează deasupra unui jghiab de lemn; peste pământ se toarnă apă fierbinte care — dizolvând silitra — curge prin jghiab într-o cadă unde continuă să fiarbă. În cadă se fixează bețe de lemn pe care silitra se depune: în cursul unei nopți depozitul are grosimea unui deget. Operațiunea trebuie repetată de mai multe ori. « Nici o țară — adaogă el — nu produce o silitră mai bună ca Moldova ». La 31 Mai 1626, Miron Vodă Barnowski scrie « la slugile noastre aprozii care scorniți meșterii și botnarii să meargă să facă cădizi de silitră », să nu supere pe meșterii Sf. Episcopiei a Romanului.

Sulful e pomenit în Muntenia, la 1585, de călătorul francez Jacob Bongars. Pe harta stolnicului Constantin Cantacuzino, din 1700, minereurile de sulf (μέταλλα θειαφίου) sunt trecute în județul Buzău, între râurile Slănic și Recele, la nord-est de mănăstirea Târcov. Tot în Buzău, în regiunea Colți, se găsește *chihlimbarul*; Raicevich, în lucrarea sa *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorna la Valachia e Moldavia*, apărută în 1788, îl amintește. Dintre rocele de construcție, se exploata *calcarul de*

Albești. În condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu găsim o sumă dată «pietrarilor dela Albești». În Moldova, trebuie amintită roca dură dela *Deleni*, și dela *Maxut*, în ținutul Hârlău, (azi județul Botoșani) din care se făceau pietrele de moară, și calcarul numit cochileț din valea Nistrului (la Făurești, în Orhei, la Mileștii Mici și Cricova, în Lăpușna, etc.) din care s'a zidit o mare parte a cetăților Soroca, Tighina și Cetatea Albă.

Industria. Alături de continuarea vechilor și modestelor forme de industrie, a meșteșugurilor mai bine zis, din epoca precedentă, legate aproape exclusiv de viața agricolă a țării (vol. II, ediția a patra, p. 542—6), perioada cuprinsă între 1601 și 1821 vede, în Principate, și întemeierea *primelor fabrici*, cu lucrători numeroși, în clădiri mai mari și cu produse de altă natură decât cea strict agricolă. În Transilvania, pe lângă dezvoltarea industriilor anterioare, are loc, în veacul al XVIII-lea, și întemeierea *industriei grele*, etapă esențială în procesul de industrializare. Avântul pe care îl ia regiunea dela vest de Carpați se explică nu numai prin prezența aci a unor zăcăminte mai bogate și mai numeroase de fier, dar și prin *liniștea îndelungată* de care s'a bucurat această regiune, în timp ce Principatele au fost aproape continuu teatru de operațiuni militare. În nici un caz nu poate fi vorba de o lipsă de înclinare a locuitorilor din Muntenia și Moldova spre astfel de îndeletniciri. Dimpotrivă, ei se caracterizează printr'o mare îndemânare în această direcție: nu e tehnică oricât de complicată și de grea pe care să nu și-o poată însuși în scurtă vreme. O observase, încă de pe vremea lui Brâncoveanu, secretarul italian al acestuia, Del Chiaro, scriind: «In ce privește capacitatea ingenioasă a Românilor trebuie să spun că ei știu să imite orice fel de manufactură, nu numai după moda turcească, dar și după cea italiană, germană, franceză, etc. ». Iar în altă parte: «reuşesc admirabil în mecanică ».

Vom indica industriile mai însemnate din Principate pe măsura apariției lor în documente, urmărind una și aceeași industrie în tustrele țările.

Industria *sticlei* se constată documentar în Muntenia în 1622. Printre martorii unui document din acest an, Aprilie 23, relativ la întemeierea schitului Vâlcanii pe moșia dată de moșnenii din Brănești, figurează ca martori «Pavel sticlăru » și «Stan sti-

clariu ». Ei nu pot fi decât *fabricanți* de sticlă, într'o regiune unde până târziu se va produce acest articol și unde exista o tradiție a acestui meșteșug, transmis din generație în generație. Intr'adevăr, și Vâlcarii și Brăneștii sunt la nord de Târgoviște, în plasa Pucioasa, aproape de Șotânga unde vom găsi, la finele secolului al XVIII-lea, o fabrică de sticlă. Pe vremea lui Matei Basarab, exista o atare fabrică, aparținând Domniei; ea își aducea materia primă, « pământul » silicios din Transilvania și anume din « olatul » adică din ținutul cetății Brașovului. Nu se precizează așezarea acestei « sticlării » carea iaste de treaba Măriei Sale », dar probabil e vorba tot de regiunea Târgoviștei. Del Chiaro precizează că în timpul șederii lui în Muntenia (1710—1717), exista o fabrică de sticlă, la două mile bune italiene depărtare de Târgoviște; sticla produsă. de culoarea azurului, era destul de limpede și netedă, *superioară celei aduse din Polonia*. În anii 1782—3 se cercetează, în două rânduri, jalba dată lui Vodă de « 6 pământeni stecari ot Târgoviște ». Ei sunt « sticlari domnești scutiți cu pecetluit gospod » adică nu plătesc dări; în schimb, « dau sticle de trebuința curții ». Fiind « pământeni cu știința acestui meșteșug, *ce le-au cohorât dela părinții și moșii lor* », boierii sunt de părere să li se aprobe jalba, deci să li se dea voie « cu a lor cheltuială, să-și prefacă cherhaneaua — adică fabrica ! — unde au fost dinceput », neaducându-se prin aceasta vreun prejudiciu fabricii de sticlă a lui Mina Cuiumgiu (pe turcește: Mina Argintarul!), care fusese inițial asociat cu cei șase sticlari. În 1791, se amintește din nou fabrica de sticlă a lui Mina Cuiumgiu, asociat acum cu Savu și Coman din Târgoviște. Tariful vamal din 1 Ianuarie 1792 taxează « sticlele care vin din Târgoviște, *de car*, 40 bani ». Taxa e foarte mică, în comparație cu aceea de 220 bani plătită pentru *povara* de sticle aduse din « țeara ungurească » și « din țeara leșească », dat fiind și faptul că într'o povară intra mai puțină marfă decât într'un car. Un nou act din 1793, Aprilie 26, ne arată că exista o sticlărie la Șotânga, în Dâmbovița; Domnul cere ispravnicilor județului să-i trimită, prin protomeșterul fabricii, « probe de toate felurile de sticle ce lucrează ». În sfârșit, în *Istoria Țării Românești*, editată de frații Tunusli în 1806, se afirmă că se lucrează sticla « la satul Diicești — de fapt Doicești — din Dâmbovița ».

În legătură cu industria sticlei, se plănuia înființarea, în 1786, a unei industrii de oglinzi. Austriacii însă *o împiedică*: știrea ne-o dă un document din acest an.

În Moldova, constatăm un centru de fabricarea sticlei la *Călugăra*, în județul Bacău. Acolo se așezaseră « 12 liude (contribuabili!) sticlari, care au eșit den Țeara Ungurească ». Domnul face cu ei învoială, la 20 Noemvrie 1740, ca să dea anual « 500 table de sticle (geamuri!) și 100 sticle de cealelalte, pentru treaba Domnii ». Ce vor da mai mult, se va plăti, « câte doao parală de sticlă ». Le acordă apoi unele avantagii fiscale precum și dreptul de a tăia lemne din păduri. Peste câteva decenii găsim, în altă parte a țării, o adevărată fabrică, având lucrători mulți, străini, și instalații mai mari. La 15 Mai 1786, Alexandru Mavrocordat dă anume o poruncă pentru « fabrica de sticle ce este aice în Țeară, la ținutul *Hârlăului*, care mai înainte ținându-se de către un Jidov, și pe urmă de un Petre Mazi, Neamțu, au rămas la cea mai de pe urmă de se ține și până acum de către Saber » (e vorba de francezul Chabert!). Domnul îi scutește o sută de « oameni străini, de peste hotar, pentru lucrarea la această fabrică »; între ei va fi și « un jidov anume Boroh » care se ocupă cu « aducerea materialului din țara leșească ce trebuie la lucrarea sticlelor cum și pentru alte trebuințe a fabricii ». Nu știm care a fost soarta unei noi fabrici de sticlă și de cristal, încercată de un ceb — pare-se evreu — Simon Kohani, în Moldova, la finele secolului al XVIII-lea.

În Transilvania, au fost de timpuriu fabrici de sticlă săsești. În 1727, Episcopia romano-catolică ridică o fabrică la *Beliiu*, în județul Bihor; ea a continuat să funcționeze, sub diferite nume, până în vremea noastră.

Hârtia s'a fabricat pentru întâia oară în Muntenia pe vremea lui Matei Basarab. Un document din 4 Aprilie 1646 ne arată că fabrica era situată pe valea Oltului, în regiunea Călimăneștilor, poate chiar în Călimănești; ca materie primă se întebuințau resturi de cârpe; locuitorii satelor erau obligați, printre alte dări, și la aceasta, a « cârpei ». Hârtia fabricată era de bună calitate; ea avea ca marcă stema Țării Românești, « acvila cruciată ».

Tot pe valea Oltului, pe malul drept, lângă Râmnicul Vâlcei, a existat în 1673, sub Grigore Ghica, o altă « *moară de hârtie* »;

o menționează un document în legătură cu schitul Fedeleșciori. În aceeași regiune, pe lângă satul — azi dispărut — al Rudăneștilor, era, la 5 Mai 1694, iarăși o « moară de hârtie »; poate să fi fost una și aceeași cu cea din vremea lui Grigore Ghica.

În veacul al XVIII-lea, după ce fabricile încetaseră de multă vreme a funcționa, dispărând chiar și amintirea lor, întâlnim două noi « harturghii » sau fabrici de hârtie: una, în 1768, la *Fundeni*, pe apa Colentinii, deci aproape de București, alta, în 1776, la *Batiștea*, în Prahova, pe apa Leuta. În brisovul pe care li-l dă amândurora, în August 1776, Alexandru Ipsilanti, după ce arată, în general, folosul industriei: « să fie de cinste și podoabă politiei (colectivității), și a doua să nu aibă trebuință a aduce din străinătate acest fel de lucru », hotărăște dreptul de monopol pentru cele două fabrici, regimul fiscal al celor 40 de lucrători străini întrebuințați și scutirea de dări a prăvăliei din București în care se va desface hârtia. Cămara domnească va primi anual gratuit « câte 20 topuri ». Materia primă sunt tot resturile de cârpe « ce se află pe la norod »; ele vor fi plătite cu bani. Semnificativ pentru proporțiile clădirilor în care funcționau fabricile de hârtie este faptul că termenul grecesc întrebuințat spre a designa aceste fabrici « harturghie » a dat românește « hardughie » adică magazie sau clădire mare, întinsă. O asemenea « hardughie » înființează și Alexandru Moruzi în 1796, pe apa Sabarului, în Ilfov, dând-o apoi în seama Mitropolitului « fiindcă are Sf. Mitropolie și tipografia sa care lucrează și tipărește cărțile trebuincioase obștei »; din textul brisovului pe care-l acordă Domnul rezultă că celelalte două fabrici nu mai funcționau. În harta lui Rhigas din Velestin, apărută în 1797, figurează pe Sabar satul « Moara de hârtie » (Μόχα δέ χαρτιά). În Moldova, nu cunoaștem vreo fabrică de hârtie în veacurile XVII și XVIII. Într'un raport al consulului austriac Raab din Iași, datat 5 Iulie 1813, se vorbește de proiectul unei atari fabrici la Deleni; din lipsa fondurilor și a meșterilor necesari, proiectul nu s'a realizat.

— În Transilvania, existau fabrici de hârtie încă din veacul al XVI-lea, la Sibiu (c. 1539) și la Brașov (1546) (vezi vol. II, ediția a patra, p. 546); ele au continuat să funcționeze și în vea-

curile următoare; «moara de hârtie» de lângă Brașov devine celebră și prin bătăliile care au avut loc în apropierea ei între armatele lui Radu Șerban și acelea ale lui Moise Szekely și Gabriel Bathory. Intr'o listă de mărfuri trimise din Brașov la Câmpelung, în 1809—1814, se specifică între altele: «2 tocuri *hârtie de Brașov albă*»; «2 tocuri *hârtie albă de Făgăraș*». Ceea ce înseamnă că exista, pe atunci, o fabrică de hârtie și în acest ultim oraș. O alta se afla la *Beiuș*; clericul transilvănean Corneli scriind în 1804 lui Gheorghe Șincai îi spune că nu-i poate trimite hârtie din această fabrică, deoarece e «sugătoare», deci nepotrivită pentru imprimat.

Potasa caustică sau, cum îi spuneau Moldovenii, «potașul» se fabrica în veacul al XVII-lea, în pădurile Moldovei, din cenușa unui anumit soi de stejar. Unul din centrele de fabricație era lângă *Drăcșani* (județul Botoșani). Pe aci trece în 1652 călătorul englez Robert Bargrave care descrie felul cum se fabrică această potasă, prin arderea copacilor, obținându-se două calități, una mai bună, care expusă la aer rece, se topește dela sine într'o oră, alta inferioară, numită, în englezește «rich ashe» adică «cenușă bogată». Fabricanții erau mai toți Scoțieni; cel dela Drăcșani se numea Black. Producerea potasei a continuat și în veacul al XVII-lea; spre sfârșitul lui, în 1798, numărul cuptoarelor face un salt brusc: dela unul cât rămăsese, la treizeci: cauza sta în rentabilitatea sporită a acestui produs ce se exporta spre Danzig. Domnul, căruia locuitorii i se plânseseră că proprietarii de păduri nu le mai dau voie să taie lemne — transformarea acestora în potasă era mai avantajoasă — intervine atunci; se aștepta și un firman turcesc de interzicere a cuptoarelor. În Muntenia și în Transilvania n'am întâlnit această industrie, deși se poate să fi existat.

Construcțiile de vase fluviale se constată documentar în Muntenia, spre sfârșitul veacului al XVII-lea. Cronicarul Ion Neculce, arătând pregătirile mari militare ale lui Șerban Cantacuzino (1678—1688), spune că acesta făcuse, între altele, și «câteva vase, șeice, la Argeș, cu zaherea, de stau gata să se coboare pe Dunăre». S'ar putea interpreta acest pasagiu și în sensul că Domnul a strâns numai proviziile, n'ar fi lucrat și vasele; cert este însă că sub Brâncoveanu (1688—1714), construcția

de diferite vase fluviale e una din obligațiile de seamă ale Domniei. Acesta trebuie să înzestreze flotila turcească de Dunăre — dela Cladova până la Tulcea — cu vase noi și să repare pe cele vechi. Condicta oficială de socoteli amintește în numeroase rânduri, în anii 1694—1697, de «șăicile», «caicile» și «ustuacile» (un fel de șleपुरi, fără punte) ce se construiau la Giurgiu, sub privegherea lui Ali Pașa de acolo. Printre birurile pe care le plătește țara, este și unul în legătură cu această obligație a Domniei; el figurează în condictă sub numele de «birul Ali-Pașii ce s'au scos pe județe la birnici și la bresle»; suma lui, la 20 Ianuarie 1695, este de 19.925 taleri.

La începutul războiului dintre Ruși și Turci, pe când domnea în Țara Românească Grigorie Ghica Vodă (28 Oct. 1768—16 Nov. 1769), acesta a dat ordin marelui vistier Mihai Cantacuzino să asigure «facerea de 24 șeici, să fie gata» când va sosi marele vizir la Isaccea.

În timpul războiului turco-austriac terminat prin pacea dela Șistov, exista un șantier naval în comuna *Căscioarele*, din județul Ilfov. La 23 Februarie 1790, Divanul raportează Principelui de Saxa Coburg că în zisa comună se fac «șăici cu feru adus dela Roman la Focșani» și că mai trebuiesc lemne, scânduri, funii precum și 220 lopătari, ce urmează a se recruta din Vlașca și Ilfov. La 20 Martie același an, aflăm că pentru construirea podului pe vase de peste Argeș, la Herăști, s'au întrebuințat opt «tumbazuri» sau dubase lucrate la 'Căscioare; se mai cer încă patru pentru ca să se cuprindă apa dintr'un mal în celălalt. Asemenea dubase sau pontoane, ca și de altfel, întreaga lemnărie, se procurau de domnii noștri ori decâte ori se construia vreun pod peste Dunăre, în legătură cu expedițiile militare turcești. *Construcția* podurilor ne revenea tot nouă; un cărturar turc care a zăbovit câțeva vreme la Hotin, sub Mihai Racoviță (1716—1726), și care ne-a lăsat o descriere a țărilor noastre, arată cum se proceda. El spune că pontoanele se fixau nu prin ancore de fier, ci prin *cutii de lemn, în patru colțuri, umplute cu piatră* și lăsate în albia Dunării; în loc de cabluri de oțel, se întrebuințau atunci odgoane din curpeni de viță răsuciți, lungi de 120—150 de stânjeni. Interesant e faptul că și Nicolae Costin amintește în «Letopisețul» său același procedeu de fixare: Romanii lui Domițian,

în campania împotriva Dacilor «îndată făcură pod pe vase le-gate cu coșuri pline de piatră peste Dunăre ».

Foarte important sub raportul construcțiilor navale e hrisovul «pentru corăbiile țării ce sunt a umbla pe Dunăre », dat de Alexandru Moruzi la 23 Noemvrie 1793. Domnul arată că pentru împlinirea poruncilor în ce privește căratul zaharelelor și cherestelei, iar pe de altă parte pentru «înlesnirea negoțului » și «aflarea meșteșugurilor », a cerut voie dela Înalta Poartă și a obținut «*ca să poată Valahia a face și a avea bolozane, șăici, caice și de toate vasele pe apa Dunării, în cuprinderea țării, carele să nu fie bântuite niciodată de către veri cine, privileghiu ce din vremile bătrâne, de mulți ani, l-au fost pierdut țara aceasta, cu toate că hotarele ei sunt matca Dunării; deci după primirea acestei slobozenii, în grabă căutând, am făcut și am găsit acum întâiași dată câte un vas pentru trebuința fieștecăruia județ al țării* ». De sigur aceste vase s'au construit tot la Giurgiu și Căscioare. (Pentru organizarea flotei românești de Dunăre și dependența ei de marele spătar, vezi mai departe, la capitoul *Organizarea militară*!).

Pe Olt, erau *luntre*, lucrate de meșteri localnici, care transportau sarea dela Ocnele Mari. Cunoaștem, în privința aceasta, un interesant document inedit, din 1 Mai 1662, aflător la Arhivele Statului, în care e vorba de doi asemenea meșteri ce aveau moșie în hotarul Jiblea al mănăstirii Cozia. Ei se tocmiseră cu cămărașul dela Ocnele Mari ca să-i facă mai multe «luntri de sare » sau «*năvrăți* », luntrea câte 3 taleri, și luaseră, având chezaș, banii înainte. «Iară ei, deacă au luat banii — citim în document — nu s'au apucat de năvrăți, ci au fugit în țară. Și așteptând dymnealui /cămărașul/ luntrile încă peste soroc multă vreme, au trimis pângari cu treapăd » și au închis «la gros » pe chezaș. Acesta găsește în cele din urmă pe fugari și le ia zălog moșia. Interesant e vechiul termen românesc «*năvrăți* »; bănuiesc că prima parte a lui derivă din cuvântul latin *navis*.

Merită să fie subliniat faptul că, alături de vase comerciale, s'au construit și vase de război. În 1776, Poarta a dat ordin celor doi Domni, Alexandru Ipsilanti și Grigore Ghica, să facă fiecare câte un «*galion* » de 41 $\frac{3}{4}$ coți lungime (circa 25 metri) și să-l înarmeze cu tunuri, ancure și cele necesare. Ordinul s'a

executat; găsim în Moldova în acest an, 14 «liude » sau contribuabili scutiți de dări care lucrau, în schimb, în ținutul Covurluiului «la galionu »; în 1780, un călător polon vedea, la gura Siretului, cele două vase de război.

Peste câțiva ani, la 24 Octomvrie 1786 francezul Le Roy, expert în construcții navale, scria din Constantinopol ministrului afacerilor străine la Paris: «Nu cunosc stadiul lucrului celor două *fregate* care se execută la Galați după planurile mele și după gabariturile (modelele l) pe care le-am desenat și executat aci; n'am mai primit știri dela 11 Iulie; la acea dată se așeza puntea falsă («le faux-pont »). Puțin timp după declararea războiului între Turci și Ruși, la 11 Octomvrie 1787, același expert anunța la Paris că în afară de «*bombardele* » — 50 la număr — care se construiesc la Constantinopol, în Marea de Marmara, în Arhipelag și în Marea Neagră, «Principii Moldovei și Munteniei au cerut să construiască și ei un număr la Galați, pe Dunăre. Am remis planurile, care au și plecat de cincisprezece zile ».

Mai târziu, în 1795, Iulie 10, un raport constantinopolitan ne arată că fostul domn al Moldovei, Mihai Sutzu (Ianuarie 1793—6 Mai 1795) «a construit în ultimul timp al stăpânirii sale, *zece bărci canoniere, mari și frumoase*, care au și sosit în portul acestei capitale ». Se făceau deci, pe lângă galioane, și fregate, bombarde și bărci canoniere, în șantierul dela Galați; pe Dunăre și apoi pe mare, ele erau trimise la Stambul.

Caice și șăici — «mari » și «mici » — pluteau pe Prut și pe Siret; caice chiar și pe Jijia; în 1786, sub Alexandru Mavrocordat Firaris, se amintește de «meremetul — adică reparația — caiului gospod ot Jijie ». Așa dar a existat și în Moldova un șantier naval; construcția de vase, civile și de război, în țările noastre, are o vechime mult mai mare decât se bănuia.

Postav ordinar s'a fabricat din vechi timpuri în țările noastre; el era un articol obișnuit de export al Sașilor din Transilvania la 1400; Românii aveau și ei în multe locuri «piue », «dârste » și «găvane ». În Moldova, documente din prima jumătate a secolului al XV-lea amintesc de pielele «de bătut sumane » din orașul Baia și din ținutul Covurluiului: în acest din urmă ținut, găsim, în harta lui Dimitrie Cantemir (1716), satul *Torcatory* (torcători!), al cărui nume arată îndeletnicirea locui-

torilor; el apare sub forma Torcești în harta lui Rhigas (1797); în Muntenia, numele localității *Piua* Petrii, la gura Ialomiței, arată prezența, odinioară, a unei asemenea instalații lângă Dunăre (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 543—4). Într'un document din 1695, Aprilie 28, Constantin Brâncoveanu amintește de « o roată de moară cu o dârstă » din satul Hurezi; în acest sat trăia « Gheorghe Dârstariul cu 2 feciori ». Amintirea « postăvarilor de țară », a fabricanților modești de postav țărănesc, e păstrată încă de numele unor așezări rurale (Un sat Postăvari, în Ilfov, între Popeștii Leordeni și Frumușani, un altul în Dâmbovița, pomenit în 1793, Aprilie 8, etc.). O carte domnească din 25 Aprilie 1784, referitoare la « venitul podurilor » sau « podăritul » din Craiova, prevede că taxa va fi de 240 de bani pentru « carul de marfă cu lipscănie » și numai de 45 de bani pentru « *carul de postavuri românești* ». Între Prut și Nistru, pe apa Vaticiului, în ținutul Orhei, exista, la începutul veacului al XIX-lea, « o moară ci să numește a Măriuții, cu iaz... cu fânaț în coada iazului, cu o piatră umblând pi fărină, *cu doao găvanuri de sucmani și doao găvanuri de păset* ». Matei Basarab care luase atâtea inițiative în domeniul industrial, n'a înființat însă și o fabrică de postav; el a rămas, în privința aceasta, tribut ar Sașilor din Brașov care ajunseseră acum să facă și postav fin. În Muntenia, prima încercare de a fabrica postav superior se datorește, se pare, lui Șerban Cantacuzino (1678—1688); așa ne spune cel puțin Mihai Cantacuzino în opera sa editată de frații Tunusli, atribuindu-i înființarea unei fabrici la *Afumații* din Ilfov (vezi și fig. 16).

În veacul următor, pe la jumătatea lui, exista o atare fabrică în București. O descriere turcească a țărilor noastre, alcătuită între 1742 și 1752, arată că această fabrică « înființată de curând », se aproviziona în mare măsură cu lână — ieftină — din Bugeac; lucra un postav « bun » de culoare albastră; pentru a-l vopsi în roșu, era trimis la Șistov. Noul produs costa numai 30 de parale adică 90 de bani « cotul »; un metru revenea deci la aproximativ 150 de bani sau 1 leu și 30 de bani. Ceva mai târziu, sub Alexandru Ghica (12 Dec. 1766—28 Oct. 1768) constatăm o nouă fabrică la *Pociovaliștea* din Ilfov; ea era proprietatea boierului Radu Slătineanu, fiind făcută chiar pe moșia acestuia. Domnul îi acordă un hrisov; alte hrisoave capătă dela

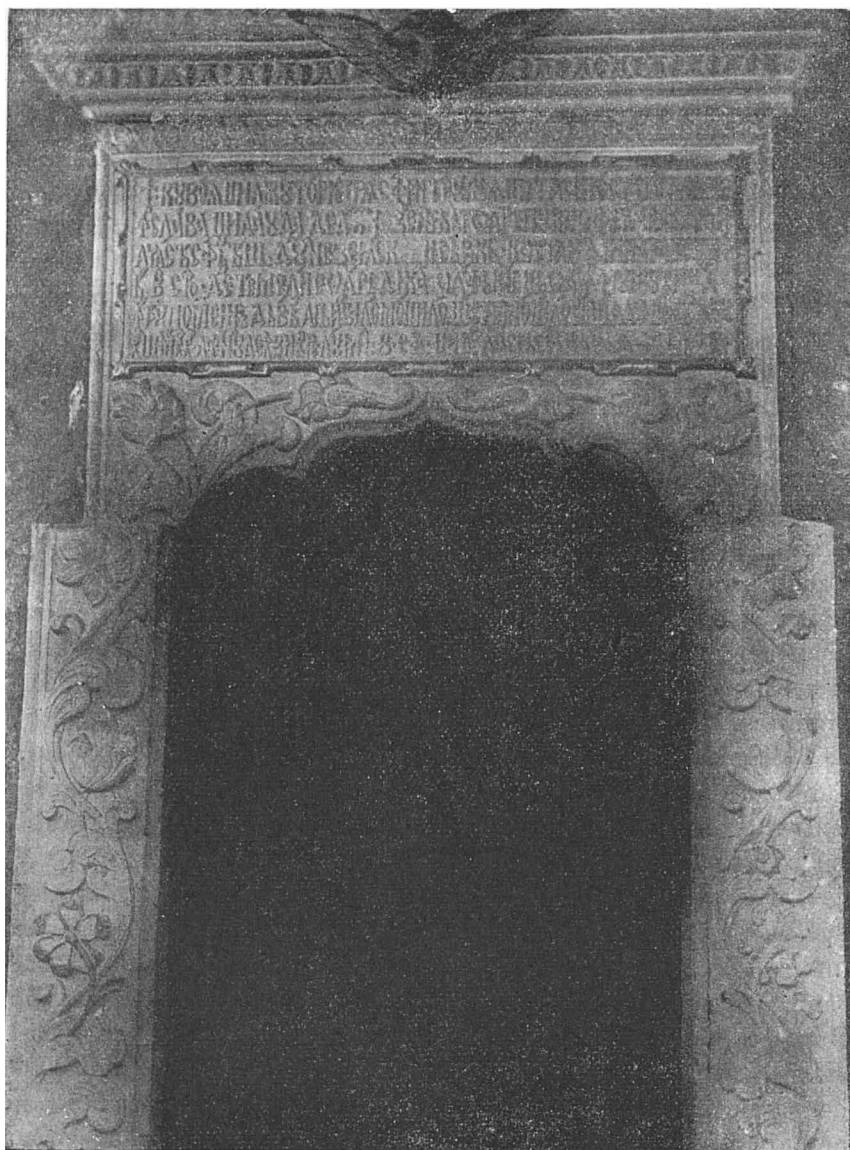

Fig. 16. — Ușa de intrare și pisania, în românește, a bisericii dela Afumați (Ilfov), ctitoria din 1696 a stolnicului Constantin Cantacuzino. Deasupra pisaniei, stema familiei: vulturul bicefal al Cantacuzinilor imperiali din Constantinopol.

domnii următori Grigore Ghica, Alexandru Ipsilanti, Nicolae Caragea și Constantin Sutz. Acesta din urmă precizează, la 6 Februarie 1784, toate drepturile de care se va bucura întreprinderea. Meșterii aduși din străinătate și cincizeci de lucrători « străini », — de fapt localnici, dar neprovenind dintre contribuabilii țării, lucrători « care să fie pieptănători de lână, țesători, vopsitori, tunzători, lemnari, covaci și făcători de pive » sunt scutiți complet de dări; alți o sută, iar « străini », torcători, vor plăti câte 8 taleri pe an. Pentru lână indigenă necesară fabricii, nu se vor plăti taxe fiscale; la cumpărarea ei există drept de protimisii adică de preferință față de « postăvarii de țară ». Se vor aduce însă și două mii de oi din străinătate pentru îmbunătățirea calității lânii. La vânzarea « cu ridicata » (en gros) a postavului fabricat, impozitul va fi de 2%; la export, potrivit tarifului vamal, plus o para de cot pentru « orfanotrofie » (azilul de orfani!). În fiecare Duminică, se va face târg la Pociovaliște. La 9 Aprilie 1785, printr'un nou act, Domnul hotără ca postavul să aibă lățimea « de un cot, cinci rupi și un grefu ». Cotul muntean măsura 0,666 m. (cel moldovean 0,637 m.); el se împărțea în 8 « rupi » iar rupul în 2 « grefi »; lățimea postavului era deci de 1,123 m. Fabrica dela Pociovaliște merge când mai bine, când mai rău; lăsată în părăsire dela o vreme, ea e refăcută și repusă în funcțiune de Alexandru Moruzi care aduce « meșteri străini cu știința meșteșugului a felurimilor de postavuri » și-i acordă un nou hrisov, la 18 August 1794. Din el aflăm că fabrica avea acum 243 postăvari, cu 6 vătăfi și 1 spătar, plus 90 de alți lucrători, deci 340 în totul: întreprinderea era considerabilă. Ea se bucura de privilegiu la cumpărarea a 40.000 ocă de « lână supțire » din județele Ialomița, Ilfov, Teleorman, Vlașca și Olt, până la 1 Iulie a fiecărui an. Pentru această fabrică, Moruzi obține și un firman din partea Sultanului. În timpul războiului din 1806—1812, în clădirile ei se instalează un spital; reparațiile făcute în acest scop, costă, la 25 Aprilie 1810, 3999,20 taleri. O altă fabrică de postav se constată în a doua domnie a lui Alexandru Ipsilanti. Acesta acordă, în 1797, fabricii « ce este aici, lângă orașul Domniei mele București, pe apa Dâmboviței, făcută într'adins mai mult pentru folosul acestui oraș », două sălașe de țigani domnești fierari.

În Moldova, prima întreprindere amintită documentar este aceea dela *Filipeni*, pe Nistru, în tinutul Cernăuților; aci se stabiliseră meșteri postăvari, protestanți, refugiați — din motive de asuprire religioasă — din Polonia, dela Zalescyk, unde contele Ponyatowski făcuse mai înainte o fabrică de postav. La 1/12 Iulie 1759 Ioan Teodor Callimachi acordă acestor refugiați drepturi întinse. Peste câțiva ani, Grigore Ghica (29 Martie 1764 — începutul lui Februarie 1767), întemeiază la Chiperești «unde intră Bahluiul în Jijia», o fabrică însemnată de postav, mutând aci pe meșterii postăvari dela Filipeni; de aceea Chipereștilor li s'a mai zis apoi și *Filipenii Noi*. Fabrica producea, așa cum ne spune cronica, «fel de fel de postav»; un bal «prea frumos» s'a trimis și Sultanului la Constantinopol, «ca să vadă ce odor s'au făcut acestui pământ».

În același domeniu al țesăturilor, trebuiesc amintite și alte câteva inițiative, spre sfârșitul epocii fanariote. În 1807, un Stănuță sin Tudorache Țarigrădeanu face la Mărcuța, lângă București, o fabrică de «*testemele, bohcele, macaturi, perne, plapome, brâne*», cu dreptul de monopol pe 15 ani, prelungit apoi pe încă doi ani și jumătate. Hrisovul poartă data 28 Mai 1800. În 1819, fabrica lucra încă; proprietar, cu japca, era acum Manole Băleanu.

O altă fabrică de țesături — de mătase însă — întemeiază Grigore Ghica, vel vornicul obștirilor. La 13/25 Ianuarie 1803, Domnul, Constantin Ipsilanti, îi eliberează un hrisov în care, după ce arată rostul fabricii: producerea de «ghermesituri, șaluri și alte cumașuri ce se lucrează de mătase i fir i mintene cum și prefacerea mătăsurilor de aici și din țeara turcească a le aduce în ființa mătăsurilor Țarigradului», îi acordă drept de monopol, precum și unele privilegii: 158 de lucrători și meseriași scutiți de dări, dreptul de judecător asupra lor avându-l proprietarul fabricii; o prăvălie de boiangerie în București de asemenea scutită; în schimb, fabrica va da anual mănăstirii Mărcuța 400 de taleri iar cămării domnești câte «25 coți șaliu vărgat» și «25 coți ghermesituri îndoit sadea». Ghermesiturile erau stofe de mătase sau atlas; cumașurile — roșii sau albastre — erau stofe de bumbac și de mătase.

Menționăm în sfârșit, planul înființării unei filaturi de bumbac pentru care doi asociați, francezul Honoré Gaudin și grecul

Ioan Papa Polizoe, capătă, la 24 Aprilie 1805, un privilegiu dela Constantin Ipsilanti. Arătând că se introduce «un nou meșteșug, după 'a Englezilor tertip, adică meșteșugul de torsul bum-bacului», domnul le dă dreptul de monopol pe 20 de ani și anu-mite scutiri. Vor da în schimb la Cămară anual «câte 25 suluri de tors subțire și bun, de cel mai de frunte».

În domeniul *ceramicei*, constatăm înființarea unei *fabrici de farfurii* în Muntenia, tot spre finele epocii fanariote. La 3 August 1806. Constantin Ipsilanti acordă fostului mare vistier Constantin Filipescu, autorul unei asemenea fabrici, dreptul de monopol pe zece ani și scutire pentru douăzeci de lucrători. Nu se precizează unde era situată întreprinderea.

Industria alimentară, în formele străvechi ale morăritului și povernelor de țuică, a continuat să se desvolte. Pe lângă acestea din urmă; apar însă, dela o vreme, introduse mai ales de către Evreii galițieni, și *velnițele de rachiu*. Ele întrebuițau ca materie primă grânele, «zahereaua» cum se spunea pe atunci și anume nu numai zahereaua «udă» adică grânele umede, încinse, inutilizabile altfel, dar și cea bună care s'ar fi putut întrebuița pentru pâănificare. La 8 Noemvrie 1756, Constantin Racoviță dând Episcopiei de Huși o bucată din locul domnesc dela Soroca, arată că acest loc «merge alătura cu hotarul târgului Sorocii, pe din sus de târg, pe un părauț ce sânt *velnițele jidovești*». În Muntenia, la 12 August 1785, se dădea un ordin domnesc lui vel cămăraș să permită funcționarea până la 1 Februarie, a povernei «lan-cului ôvreiu» care fusese închisă; ea va prelucra zaherea. Înmulțirea acestor velnițe, mai ales în Moldova, a avut un rău efect asupra păturei țărănești, atât sub raportul sănătății cât și sub acela al stării economice.

Berea era cunoscută și fabricată în Transilvania din cele mai vechi timpuri, ea fiind băutura națională a Sașilor. Aceștia, împreună cu Germanii galițieni, au introdus-o și în Moldova unde ea e amintită la începutul veacului al XV-lea într'un hrisov din 1408 (vezi vol. II, ediția a patra, p. 544). Atât Alexandru Lăpușneanu cât și Vasile Lupu prețuiau această băătură. Despre ultimul, Paul de Alep, descriind un banchet la curte, ne spune că «la fiecare trei sau patru pahare cu vin... mai lua și câte unul cu bere, fiind rece și răcoritoare». Totuși nu putem spune

că ea ar fi fost prea răspândită în Moldova până la sfârșitul veacului al XVIII-lea. În 1740—1, Grigore Vodă Gbică dă un act pentru « Franții și Ion care au venit acum den Țara Ungurească și sânt meșteri bārari ». La 1 August 1786, medicul saxon Herleț care se stabilise de mai mulți ani la Iași, căpătă dreptul de a deschide nu numai o « spițerie », dar pe locul lui lângă Băhlui « di la vale de cișmeaua lui Păcurar » și « o fabrică de berării, însă fără multă stricăciune de orzu, unde să lucreze îndestulare de bere pentru cei ce vor fi diprinși cu acest feliu de băătură ». Berăria prosperează; după moartea lui Herleț, ea ajunge în mână « dumneaei giupâneasa Tudora Mihailovna și ai d-sale fii Panaite Miler și Elisabeta »; gustul pentru această băătură se răspândește, așa încât, la 20 Ianuarie 1803, capătă voie să deschidă berării și « Leiba jîdovu ». La Roman se făcea — poate — bere, în orice caz se vindea, în 1798; în 1814, constatăm aci o fabrică, a grecului Constantin Petradi, având monopolul producției. În 1816, face totuși berării și Episcopia; drept de a înființa a o treia capătă, în acelaș an, și austriacul Al. Dos: se vede că berea plăcea locuitorilor din Roman. În Muntenia, aflăm într'un raport austriac, că prima fabrică de bere s'a întemeiat în 1809, în timpul ocupațiunii străine, de către un german, Johann Timpel de Gotha. În 1815, un supus austriac vrea să facă și el una, dar nu reușește de oarece Timpel obținuse dreptul de monopol. În 1821, fabrica acestuia din urmă, situată în marginea Bucureștilor, e arsă de către panduri.

Tot spre finele epocii fanariote încep să apară și alte fabrici de produse alimentare. În 1792, la 26 Februarie, Mihai Sutzu dă un privilegiu boierului Scarlat Greceanu pentru fabrica sa de *arpăcaș*. Instalațiile sau « morile » pentru obținerea acestui produs erau în două locuri: la *Argești*, în Ilfov, și la *Cornești*, în Dâmbovița. Domnul acordă scutiri atât pentru lucrători cât și pentru magazia din București care va avea exclusivitatea vânzării; vamă se va plăti numai la cantitățile exportate în Moldova sau Turcia. Mai târziu, sub Ioan Caragea exista în București o fabrică de *paste făinoase*: fidea, macaroane, « critarachia », « ostrachia », « chipriotica » (paste ca în Creta, Cipru și în insule!). În Decembrie 1815, Domnul, dând proprietarului, Hagi Ion Mustacov, unele privilegii, laudă produsele fabricii acestuia, arătând că sunt su-

perioare acelora ale fabricii din Galați — exista deci și în Moldova o asemenea întreprindere — și egale cu produsele de Adrianopol.

Meșteșugurile. Alături de încercările și de realizările de industrie mare, își continuă existența străveche sumedenia de *meșteșugari*, lucrând fiecare în atelierul lui, singur sau având puține ajutoare. Se constată însă în intervalul 1601—1821 două fapte ce merită a fi relevate: Pe de o parte, *diferențierea* în lăuntrul aceluiași meșteșug; se creiază ramuri noi, se ajunge la o *specializare din ce în ce mai mare*. Astfel, de pildă, în domeniul cismăriei întâlnim, spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, pe *ciubotari*, cei ce făceau ciubote sau cisme, pe *cavați*, care făceau încălțăminte ordinară, pe *pantofari* sau *condurari*, fabricanții de pantofi sau conduri, pe *papucari* sau *papugii*, fabricanții de papuci, în sfârșit, pe *iminigii*, pe cei ce lucrau adică imineii, pantofii boierești, fini, de marochin galben. Așa dar, cinci categorii de cismari, lucrând fiecare un anumit fel de marfă. De asemenea, în domeniul croitoriei, găsim, tot spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, pe *croitori*, pe *zăbunari*, cei ce lucrau zăbunele adică hainele de iarnă, vătuite, cu mâneci, precum și « antereiele voinicești »; pe *șalvaragii*, care lucrau nu numai șalvari, dar și dulămi — haine de postav, lungi, până la călcăie — mintene, giubele — iarăși un fel de haine lungi, de postav, purtate deasupra antereului — și « iamlurce » (măntăi de ploaie); pe *ibrișingii*, care lucrau cu ibrișin sau mătase răsucită, și pe *abageri*, fabricanții și vânzătorii de haine de aba. Deci tot cinci categorii deosebite.

Al doilea fapt ce merită a fi relevat e ivirea de *meșteșuguri noi*, rezultat al unor nevoi noi, a sporirii nivelului general, a unor noi descoperiri sau a introducerii în țară de noi produse. În această categorie intră *ceasornicarii* care apar documentar în veacul al XVII-lea, în Moldova — un Petre ceasornicar pomenit în hrisovul din 22 Februarie 1649 — *meșterii de « roate » sau « dulapuri » de tras borangicul*, constatați în București în 1813; « *teleacii* » sau *masseurii* dela feredel Trisfetitelor din Iași, în 1716; *scriitorii* — corespunzând birourilor de scris și copiat din zilele noastre — amintiți tot în Iași, în 1754, Octomvrie 7, când un « Lupu biv vel staroste de scriători » apare ca martor; *telalii* care strigau la mezat vânzările, dar erau totdeauna și samsari sau mijlocitori — un

«tefalbașa din târgul Chișinăului», pomenit la 27 Noemvrie 1812, urmează să scoată la mezat moșia Cogălniceni — etc.

Numărul meșteșugurilor crește deci, după cum crește și numărul meșteșugarilor, urmând sporul populației. Crește totdeodată și numărul *breslelor*, a căror organizare, în a doua jumătate a epocii fanariote, se resimte din ce în ce mai mult de influența constantinopolitană. Pe lângă termenul vechiu de *breaslă*, se întrebuințează acum, din ce în ce mai mult, termenii *rufet* (turcește: rufet) și *isnaf* (arabă: esnaf) care au exact același înțeles. Statutele breslelor se numesc, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, «*nizamurile*» lor, cuvântul fiind de asemenea turcesc. Alexandru Ipsilanti (1774—1782), gospodarul domn fanariot, sub care țara s'a simțit bine, s'a ocupat de aproape de aceste bresle, a constituit unele noi și le-a dat statute precise, specificându-le drepturile și îndatoririle.

Breslele se pot împărți în vremea pe care o cercetăm, în trei categorii: 1. *Bresle de caracter economic* — industriale și comerciale — cuprinzând marea majoritate a acestor organizațiuni; 2. *Bresle de caracter social* (cioclii și mișeii) și 3. *Bresle de caracter etnic* (Armenii, Chiprovicenii, Jidovii și străinii în genere).

. În breslele de caracter economic intră toate breslele de *meșteșugari*, începând cu cei din ramura construcției, trecând la cei din îmbrăcăminte, încălțăminte, alimentație, obiecte casnice și isprăvind cu cei din ramura podoabelor (argintari sau cuiumgii — termenul ultim e turc — și zlătari sau aurari). Importante, prin mulțimea și bogăția membrilor, și numeroase, erau mai ales breslele de *tăbăcari*. (vezi și fig. 17). Ele se întâlneau în multe din târgurile noastre, atât în Muntenia cât și în Moldova și în Transilvania, și au dat numele de Tăbăcari la cartiere întregi (așa, de pildă, în Focșani, în Vălenii-de-Munte, în Iași, unde purta numele de Tălpălari, etc.).

Importante erau, de asemenea, breslele de *cojocari*. Cea din București cuprindea, potrivit hrisovului de organizare dat de Alexandru Ipsilanti în 1779, două categorii: cojocarii «groși» și cojocarii «subțiri». Cojocăria «subțire», lucrând piei fine, argăsite în mod special, ajunsese o specialitate a Bucureștilor, bine cunoscută în tot Răsăritul și chiar în Apus. Și *blănarii* aveau o deosebită însemnătate; mai cunoscută e breasla celor

din Botoșani; cei din Iași sunt amintiți pentru întâia dată în 1641.

Ișlicarii sau *calpaccii* făceau *ișlicele* sau *calpacele*, acele căciuli

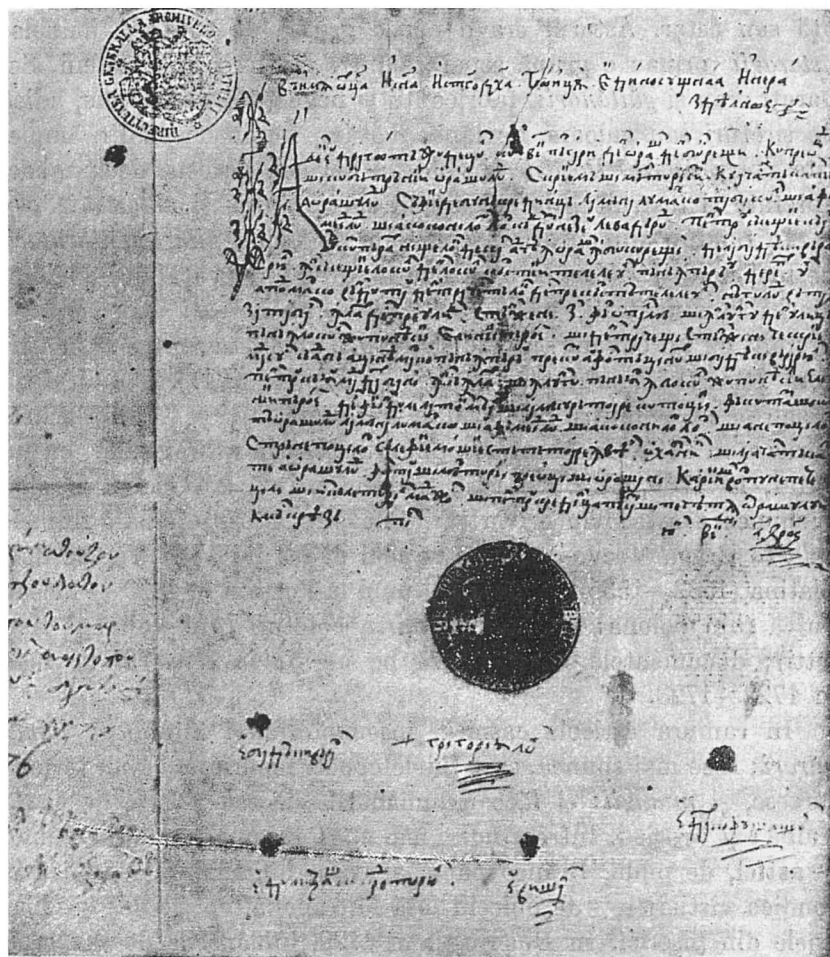

Fig. 17. — Act din 1668, Iunie 12, dat de « Dragotă Județul cu 12 pângari den oraș den București, cu preoții și cu bătrânii orașului », pentru un loc de casă cumpărat de Marco tabacul, adică tăbăcarul dela « Badea Chivărariul » (cel ce face chivere l), loc din care la rându-l Marco vinde o parte, acea dinspre « Cârstea Teleleul », lui « Neagul vatahul za tabaci », adică starostelui de tăbăcari. (Arhivele Statului, București).

sferice sau pătrate, cu fundul mare, cu atât mai mare cu cât boierul fanariot care le purta avea un rang mai înalt. În Focșani,

În 1820, erau cinci calpaccii. Dintre diferitele categorii de croitori — numiți în Moldova și *craveți* — menționăm pe *băibărăcarii* ieșeni care făceau, potrivit nartului din 1792, «anterie» bărbătești și femeiești, de alagea cu mătăasă și cu furnituri de mătăasă, ață sau astar. Astarul era o pânză groasă de căptușit hainele; *astaragii* ormau o grupă separată între croitorii bucureșteni. Separați erau și *găitănarii*, fabricanții și negustorii de găitane, adică de șireturi sau galoane de lână, mătase, bumbac sau fir, împleteite sau răsucite. *Bogasierii* vindeau bogasii, țesături de bumbac, apretate și lustruite, de culoare în special roșie și albastră.

În ramura alimentației, semnalăm pe vechii *pitari* sau *brutari*, pe mai nouii *jâmbлари* — o «carte de orânduire vâtafului de jâmbлари» la București, între 1802-1820 — pe *brăgari* sau *brăhari* (numiți cu un cuvânt turcesc și *bozagii*, dela *boza*, bragă. Un Grigore *Bozagiul* e arătat ca vameș în Iași, la 1711). Tot în Iași, găsim pe un Dumitru brăharul la 1697; exista și o «uliță a brăhăriei», în 1733. În Muntenia aflăm o breaslă a brăgarilor, cu un vâtaf, în 1780, la București; materia primă era meiul. Pentru vechimea acestei băuturi în țările noastre, e caracteristic numele de «Io Braga Voevod» care i se mai dădea lui Vlad Vintilă dela Slatina (1532—1535). *Vutcarii* — unul la Focșani în 1820 — făceau vutcă (din polonă: wodka); *cofetarii*, cofeturi (din italianul *confetti*); documentele menționează pe un *Savin cofetarul* la Iași, în 1722—1723.

În ramura articole casnice, însemnăm mai întâiu pe *lumânărari*; li se mai spunea, spre finele epocii fanariote, cu un termen turcesc, și *mumgii*: ei făceau lumânările de seu și cele de ceară «albă» și «roșie». Întreprinderi mai mari aveau câteodată Domnul — astfel, de pildă, Brâncoveanu, ai cărui lumânărari apar des în condica vistieriei — de obicei însă Mitropolia, episcopiile și chiar unele din biserici. În București, în 1796, lumânările de seu erau fabricate, cu drept de monopol, de 14 lumânărari. Pentru cele de ceară «albă» — ceara se «înălbea» — avea monopolul Biserica Patruzeci de Sfinți «ca una ce ctitorii acestei biserici cu osârdie și cu cheltuială s'au silit de s'au început acest meșteșug aici în țeară». În Moldova întâlnim pe *făclieri*; în 1681, într'un zapis apare «Andrei făclăer de Boteni»; în 1693, Ianuarie 20, cu prilejul vânzării unei vii la Odobești, între martori este și «Pălade

făclierul ». O mențiune merită și « *păcornicerii* » adică cei ce făceau păcornițe sau vase de ars păcura; un asemenea « *păcornicear* » din Roman, al Episcopiei de acolo, e pomenit, împreună cu alți șapte meșteșugari, în hrisovul, inedit, din 8 Iulie 1624, al lui Radu Mihnea. *Săpunarii* sau *soponarii*. vechi meșteșugari, se aflau în toate târgurile. Printre cei ale căror meșteșuguri au dispărut sau și-au schimbat numele, amintim pe *săhăidăcari* și pe *mahali*. Cei dintâi erau fabricanți de săhăidace adică de tolbe de săgeți sau teci de arme; ultimii, corespunzând *butarilor* din Muntenia, coborau buțile în pivnițe și le cercuiau, la nevoie.

O grupă aparte, formând trecerea spre breslele de caracter social, o formează *lăutarii* și *bărbierii*. Ambele sunt vechi în târgurile noastre. La 17 Februarie 1795, breasla lăutarilor din Huși își reînnoia catastihul, ceea ce arată existența ei cu mult înainte; în preambulul noului catastif se și spune de altfel lămurit: « breasla meșterilor scripcari iaste breaslă veche dintru început cu staroste și cu catastev »... Bresle de lăutari mai erau, potrivit documentelor, în Iași Botoșani. Chișinău. Bărbierii nu aveau numai atribuțiile cunoscute de astăzi, dar erau și doftori și dentiști, puneau lipitori și, uneori, erau și masseuri sau, cum se spunea atunci, « teleaci ». La 20 Februarie 1716, Mihai Racoviță acordă Mănăstirii Trisfetitelor din Iași, scutiri între altele, « și pentru trei teleaci care sânt de treaba spălatului », la feredeu de acolo.

Breslele de caracter social, erau: 1. *Mișeii* sau, în Muntenia, *calicii* și 2. *Cioclii*. Cei dintâi cuprindeau, așa cum îi arată și numele, pe estropiați (de aci înțelesul expresiunii: « a calici » o vită, un cal de pildă !) pe paralitici, pe neputincioși, în genere pe cei care nu erau întregi sub raportul fizic. Bresle de mișei sau calici se aflau în orașele mai însemnate ca Iași, Bucureștii, Câmpulungul Mușcelului, etc. La 21 Ianuarie 1704, episcopul de Roman, Lavrentie, dă o întăritură breslei mișeilor din acest târg; la 1 Septembrie 1735, Mitropolitul Antonie întărește catastiful breslei mișeilor din Iași; sunt pomeniți: Vasile Streachie starostele schiop, Pascal orbul, Simion ciuntul, Gligorie fulgeratul, Baba Ioana, Savin ologul, Antimia surda, Toader gură stricată ot Bivolărie, Gavril beteag, Toader gură puțtea (sic !), Nichita nevolnicul, Andrei stricatu, Grigore ce are acea nevoia și alți 29 de

mișei. În întăritura pe care o dă « mișeilor » din Iași, la 23 Iulie 1791, în timpul ocupației rusești, Mitropolitul Ambrozie specifică regulile acestei bresle. În Țara Românească li se spunea « calici »; în București ieșise, în ironie, vorba: « mai mare peste cei mici și staroste de calici ».

Breasla *ciocilor* e una din vechile bresle moldovenești. O găsim în Iași, în Botoșani, în Roman, în Focșani, și, în genere, în toate orașele de seamă. În 1674, Dositeiu, Patriarhul Ierusalimului, dă câte o întăritură breslelor de ciocli din Iași și Focșani. Cei din capitală erau împărțiți *pe cete*, după biserici. La Roman, numărul lor se ridica la 30, potrivit hrisovului lui Antioh Cantemir din 22 Martie 1700. La Botoșani, breasla se întemeiază sub Matei Ghica, prin hrisovul din 25 Septembrie 1755. Cioclii aveau dreptul exclusiv de a îngropa pe cei morți, primind pentru aceasta o anumită sumă. Starostele breslei putea să-și recruteze membrii din toate celelalte bresle ale târgului: ne-o spune limpede hrisovul din 10 Septembrie 1730 al lui Grigore Ghica, întărind ciocilor din Focșani privilegiul lor « din veac ». Evreii își aveau, separat, breslele lor de ciocli. La 1729, Iunie 17, Apostol blănariu și soția sa vând « dumnilor sali staroștilor de ciocli jidovești anume Ursul star și Avram nepotul lui Haim și Borohu, ficiorul lui Simon », o casă în Iași. În 1794, exista o breaslă de ciocli jidovi la Telienești, în județul Orhei.

Breslele de caracter etnic cuprind pe *Armeni*, pe *Chiproviceni*, pe *Evrei* și pe ceilalți *străini* în genere. Un loc deosebit îl ocupă breslele de *Brașoveni*, *Brăileni*, *Dârstoreni* și *Almăjeni*.

Armenii alcătuiau încă din veacurile XIV și XV grupuri apreciable în orașele moldovene; în Suceava ei își aveau și un « voit » sau un șoltuz al lor, alături de șoltuzul român (vezi vol. II, ediția IV, p. 461). La începutul veacului al XVIII-lea — și probabil fuseseră în aceeași situație în veacul dinainte — îi găsim organizați în bresle, în centrele mai importante. La Iași, la 1 Martie 1713, « Ivan Armeanul ce-au fost staroste » cumpără o casă. La 1 Decembrie 1716, arhimandritul armean Nerses dela Locurile Sfinte trimite binecuvântarea sa « asupra întregii bresle botoșănene », pomenind și pe « vătafii de bresle ». La Roman era o breaslă a « negustorilor armeni », cu așezământ întărit de Grigore Ghica în Octombrie 1764. Mai erau bresle de Armeni la Chi-

șinău, la București, unde în 1694, sub Brâncoveanu, au darea lor specială la visterie, apoi în Transilvania, în diferitele centre colonizate de ei (vezi mai sus, p. 522-4). La Gherla, de pildă, meșterii tăbăcari și pielari armeni aveau un statut al lor, întărit de Împăratul Carol al VI-lea la 24 Mai 1706.

Chiproviceni erau Bulgari catolici din Chiprovaț și Cobilovaț, două localități din regiunea izvoarelor râului Ogost, la Vest de Ferdinandovo. De origine săsească, asimilați de populația înconjurătoare în decursul veacurilor, dar păstrându-și vechea credință, acești Chiproviceni se răscoală împotriva stăpânirii turcești în anul 1688; înfrânți, ei sunt nevoiți să se refugieze în Muntenia, la începutul domniei lui Brâncoveanu; încă mai înainte, sub Șerban Cantacuzino, erau de altfel dincoace de Dunăre peste o sută de negustori chiproviceni: ne-o spune misionarul catolic Del Monte. Cea dintâi emigrare a acestui element la noi pare să dateze din 1638. În timpul ocupației austriece în Oltenia (1718—1739) găsim așezați pe Chiproviceni, în trei locuri în această provincie anume la Craiova, la Râmnic și la Brădiceni. Indelețnicindu-se mai ales cu negoțul, ei formau o breaslă, având fixată o dare specială la visterie. Astfel, la 3 Decembrie 1693, contribuția Chiprovicenilor la «vel seamă» este de 250 de ughi sau galbeni; spre comparație, precizăm că orașul București plătea la aceiași «vel seamă» 3.200 de ughi.

Primele bresle de Evrei le constatăm documentar la sfârșitul veacului al XVII-lea. În București, sub Brâncoveanu, în 1694, «Jidovii» plătesc, ca breaslă, la «poclonul Hanului» suma de 100 ughi, la fel cu «Armenii». La 28 Ianuarie 1739, Constantin Mavrocordat întărește pe Marco al lui Lazăr ca «staroste de jidovi» în târgul Bârlad. În Iași, breasla întreagă dă un act la 24 Septembrie 1741: «Adecă noi căpitanii breslei — citim în act — și împreună cu toată breasla noastră dela mic până la mare, am socotit toți...». Pentru București, menționăm și cartea domnească din 7 Octombrie 1783 pe care Mihai Sutz u o dă «lui Iosif Simoni pe care l-am făcut Domnia mea staroste de Evrei». Aceștia vor avea «ruptoare» la cămara domnească, adică vor plăti ca dare anual o sumă fixată prin bună înțelegere. Ei vor continua să ție și «povernele ce le-au avut făcute cu cheltualia lor în București pe locul ce li s'au dat de Domnie...».

Breslele de străini cuprindeau pe toți ceilalți străini, în afară de Armeni, de Evrei, de Chiproviceni și de cei care făceau parte din breslele « Brăilenilor » « Iârstorenilor » și « Almăjenilor ». În Moldova, un staroste de străini e pomenit în așezământul financiar al lui Grigore Ghica din Septemvrie 1776; un « Tănase staroste de streini » din Iași apare într'un act din 1788, Aprilie 1.

Brașovenii erau Români din Scheii Brașovului, care făceau în Muntenia negoțul de « brașovenie »; unii dintre ei aveau aci și locuințe stabile, erau, cum spune hrisovul pe care li-l dă Brâncoveanu, la 8 Ianuarie 1701, « găzători cu case ». Aveau « ruptoare » dela Vistierie — adică plăteau o sumă fixată prin bună înțelegere — încă « mai dinainte, dă la alți răposați domni ». Brâncoveanu le face și el ruptoare nouă, hotărându-le să plătească 1.000 taleri anual, în patru câștiuri; la sfârșitul actului se adaogă: « Așijderea, de se-ar întâmpla, de mare nevoe, ca să mai iasă niscăi neguțători dâin Schiai, cu casele lor și ar veni aici în țară și aceia, făcând știre Domnii mele, . . . să fie și aceia legați tot la această sumă ».

Brăilenii erau negustori veniți din raiaua Brăilei — Turci, Greci, Români, etc. — care făceau de asemenea negoț în Muntenia și plăteau, ca și Brașovenii, tot pe temeiul de « ruptoare », o sumă anual vistieriei. Numărul lor întrecea cu puțin pe al Chiprovicenilor, dacă e să judecăm după contribuția pe care o vărsau: în timp ce aceștia din urmă dădeau la « poclonul Hanului » 250 de ughi, Brăilenii dădeau 270, iar Armenii și Jidovii numai câte 100. O breaslă de negustori brăileni, plătind darea deosebit, era și în Iași, pe vremea lui Eustratie Dabija. Un document al acestuia, din 1662, Aprilie 5, privind pe un negustor rus din Șarhorod (Ucraina poloneză), stabilit în Moldova, arată că Șarhorodeanul va plăti « cu ruptul, dajde pre an, osăbit de altă țară, precum plătesc și Brăileanii din Iași ».

Dârstorenii erau de asemenea negustori, de origine etnică diferită, veniți din Dârstor sau Siliștra și care făceau negoț în Muntenia. Istoria editată de frații Tunusli îi prezintă ca « fugari din cauza Turcilor ». Se pare că această breaslă relativ recentă — nu figurează în Condica Vistieriei lui Brâncoveanu — n'a avut însemnătatea Chiprovicenilor.

Almăjenii apar ca o breaslă aparte, asemeni Braşovenilor şi Brăilenilor, în Condica sus amintită. Erau, foarte probabil, locuitori veniţi, după plugărie sau negoţ, din Banat, de pe Valea Almăjului (plasa Bozovici, judeţul Caraş). Judecând după contribuţia pe care o dau la « poclonul Impăratului », în 1695, Noiembrie 1, şi anume de 133 de ughi faţă de 100 a Armenilor, 100 a Evreilor şi 100 a Braşovenilor, rezultă că erau mai numeroşi decât fiecare din aceştia din urmă. Se stabiliseră în judeţul Mehedinţi; de aceea, când, la 20 Ianuarie 1694, se înşiră, în sus menţionata Condică, sumele plătite de fiecare judeţ « la birul Ali-Paşei » (birul pentru construcţiile navale!), după judeţul Gorj, sunt trecuţi « Mehedinţii i Hălmăjanii ». În legătură cu ei trebuie să stea numele localităţilor de azi *Almăj* şi *Almăjel* din judeţele Dolj şi Mehedinţi.

Breslele de caracter etnic repartizau între membrii lor impozitele ce trebuiau plătite domniei; tot prin ele se comunicau şi dispoziţiunile speciale de ordin administrativ sau judecătoresc. Starostele breslei reprezenta pe connaţionali faţă de autorităţi.

Organizarea breslelor. Breslele erau alcătuite din *meşteri* sau *jupâni*, din *calfe* şi *ucenici*; unele, ca breasla ciubotarilor din Iaşi şi din Botoşani, aveau şi *simbriaşi*.

Ucenicii învăţau meşteşugul, timp de câţiva ani, pe lângă un meşter; în răstimpul cât dura învăţătura nu primeau simbrie, ci numai întreţinere; la început, când se tocmeau, trebuia să plătească starostelui breslei o taxă numită *merul* sau *mearul*; ea era, la breasla ciubotarilor din Botoşani, de un ort.

Prin simbriaşi se înţelegeau cei care, isprăvindu-şi ucenicia, slujeau cu simbrie « o jumătate de an » la meşterii care-i învăţaseră; simbria era de « trei lei ». Calfele sau, cum am zice azi, « lucrătorii calificaţi », lucrau cu plată la meşteri, n'aveau însă drept să ia parte la *conducerea* breslei. Meşterii sau *jupânii* — adică stăpânii de ateliere — aveau toate drepturile în breaslă, ei alegeau pe staroste şi puteau fi aleşi la rândul lor. Când intrau în breaslă, adică îşi deschideau atelier propriu, trebuiau să dea — potrivit obiceiului « din veac » — un « poclon » starostelui; el era la Roman, în 1724, de doi lei şi jumătate; când feciorul moştenea atelierul tatălui, atunci plătea o taxă mai mică — numai un leu — numită « bărbântă ». În fruntea breslei era starostele;

În Muntenia i se spune și *vătaf*; el conduce pe breslași. Mitropolitul Veniamin Costachi îl definește drept « purtătoriu de grijă și povățuitor a tuturor rânduielilor lor și a obiceiurilor ci au avut dintru început ». Starostele era *ales* pe timp de un an; mandatul lui se putea prelungi însă, prin realegere, ani de-a-rândul. La unele bresle din Iași, precum aceea a ciocliilor (1751), a bărbierilor (1755) și a ciubotarilor (1801) constatăm uneori câte doi staroști în același timp. În secolul al XVIII-lea, sub influența Stambulului, staroștii capătă nume formate din substantivul *bașa*, precedat de numele turcesc al indeletnicirii respective. Astfel starostelui de băcani i se spune *Bacalbașa* (de aci numele familiei!), starostelui de croitori, *Terzibașa*, starostelui de jocari *Chiurcibașa*, starostelui de argintari, *Cuiumgibașa*, etc. Starostele era întărit în Muntenia de Domn; în Moldova, în epoca veche, de înalții ierarhi, în orașele lor de reședință; în epoca mai nouă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, uneori de Domn, dar de obicei de diverși dregători; așezământul lui Grigore Ghica, din 1776, acordă — cu unele excepții — acest drept lui vel agă.

Starostele era ajutat în conducerea breslei de 12 *bătrâni*, breslași de frunte, purtând și titlul de *protomeșteri*; era ajutat de asemenea, de doi *proestoși* în Muntenia, de un *vătaf* și de unul până la șase *epitropi* în Moldova, aleși, bineînțeles, tot dintre breslași. Vătaful moldovean poate fi considerat drept vicestaroste. Fiecare breaslă avea și câte un *ceauș*, slujbaș plătit, care strângea dările, transmitea breslașilor hotărârile luate, era, într'un cuvânt, agentul executiv al starostelui. Adunarea generală a membrilor unei bresle sau, cum se spunea în vechime cu un termen foarte sugestiv, a « fraților », purta numele de *longe*; cuvântul e de origine italiană (*loggia*), venit însă la noi prin intermediul limbii turcești unde are înțelesul de « loc sau cameră în care se strâng meșterii ». Tot din turcă se împrumută, în veacul al XVIII-lea, termenii de *rufet* și *isnaf* pentru breaslă, precum și aceea de *nizam* și *nart* însemnând respectiv șart, normă, regulament și preț fixat, preț maximal. Pentru păstrarea hrisoavelor, a catastifului membrilor și a sumelor care se strângeau din taxe, amenzi și daruri, breslele aveau câte o *cutie*; cuvântul a ajuns cu vremea să însemne și *fondul bănesc* al breslei. Ni s'au păstrat câteva exemplare de asemenea cutii, cum e, de pildă, cutia breslei ciubotarilor din Suceava, la

camera de muncă a acestui oraș, sau cutia cojocarilor din Lugoj, aflătoare actualmente în Muzeul județului Severin. Ele aveau de obicei două capace, în spațiul dintre acestea păstrându-se, în mod obișnuit, scriptele. Se deschideau odată pe an, cu prilejul praznicului, în fața tuturor breslașilor.

Fiecare breaslă avea ca patron protector un sfânt la a cărui zi se făcea slujbă mare și praznic la o biserică anume hotărâtă. Astfel, în București, tăbăcarii sau tabacii aveau pe Sfântul Nicolae și făceau slujba la biserica Sf. Nicolae Tabacu din Calea Victoriei, biserică refăcută în 1710 de popa Cozma și Dima tabacul; cojocarii și căruțașii aveau pe Sf. Ilie, iar ca biserică Sf. Gheorghe Nou; argintarii pe Sf. Ierarh Spiridon, cel ce a prefăcut un șarpe în drug de aur; praznicul era la biserica Spirea Veche; căldărarii aveau pe Sfinții Atanasie și Chiril, la biserica Popa Soare; curelarii, pe Sf. Visarion, la biserica Sfinților; grădinarii pe Sf. Trifon, cel ce gonește lăcustele, omizile și șoarecii, la biserica Manu Cavafu, etc. În ziua praznicului, breslașii mergeau cu toții la biserică, în frunte cu starostele, bătrânii și proestoșii; *praporul* sau steagul breslei, cusut cu fir și mătase, era purtat înainte; după ascultarea slujbei, urma ospățul, însă cuviincios, fără excese, cei ce-și dădeau în petec făcând cunoștință cu toegele și cu « cutia ». În biserică se păstra și *făclia* breslei, de ceară curată și de dimensiuni impresionante. O făclie de 16 oca este amintită la Roman în 1756; făclia Tălpălarilor din Iași, păstrată până azi la biserica Tălpălari, cântărește 42 de kilograme, are 1,80 m înălțime, 65 centimetri circumferință la bază și 52 la vârf. Aceste făclii, *simboluri* ale breslelor, se purtau pe umeri la ceremoniile funerare ale membrilor. Celălalt simbol, *praporul* sau *steagul*, se pare că s'a introdus mai târziu, neîntâlnindu-se în Moldova înainte de veacul al XIX-lea.

Unele bresle ajung să-și aibă *biserica lor proprie*, ridicată de breslași sau de un staroste mai chiabur. În Iași este biserica *Cură-lari*, înălțată de această breaslă în 1675; biserica *Vulpe*, în același oraș, se pare că a fost zidită de breasla brăharilor, înainte de 1781. În București, amintim biserica *Oțetari*, ai cărei ctitori, în 1681, au fost, după cât se pare, Mărgărit starostele și Nicolae cupețul. Biserica Manea Brutarul se datorește lui Manea, starostele brutarilor (1777); tot niște brutari au refăcut din zid, în 1764, și biserica *Stejarul*. Biserica *Sf. Nicolae-Șelari* e rezidită de Șerban Can-

tacuzino, nepotul voievodului cu același nume, și de negustorii Iorgu starostele și Apostol Lazăr. Tot rezidită a fost și biserica *Olteni*, în 1722; drept noi ctitori se pomenesc Nicolae, protopopul Bucureștilor, Constantin Vătaful și enoriașii. Biserica *Pitar Moșu*, datând din 1795, păstrează amintirea lui Moș Sârbul «pitarul» adică brutarul; biserica *Zlătarilor*, aceea a giuvaergiilor, a meșteșugarilor care lucrau aurul (zlat, în slavonește!). La Bârlad, breasla blănarilor ridică împreună cu protopopul Ioan Chiril biserica *Sf. Ilie*, rămânând din 1795 înainte, numai ea singură ctitoră; în același oraș, breasla abagerilor reface complet biserica *Sf. Gheorghe*. La Focșani, biserica *Săpunaru* a fost zidită în 1783 de «Dinu Săpunaru, Ioniță Margoș și Ioniță Blănaru». La Botoșani, breasla blănarilor a ridicat biserica cea veche cu hramul *Sf. Ilie* (vezi și fig. 12) și pe cea nouă, începută în 1837. La Moscopole, strălucitul centru aromânesc din veacul al XVIII-lea (vezi vol. III, ediția 2-a, p. 419—427), breasla arămarilor a înălțat biserica *Sfinții Apostoli*; cea mai mare parte de astfel a numeroaselor biserici din acest centru se datoresc breslelor care sprijină și întreaga vieță culturală a orașului. Lista se poate lungi mult; exemplele de mai sus cred că ajung însă pentru a arăta în mod convingător legătura strânsă ce exista și pe această cale între breaslă și biserică.

Breslele își aveau «rânduielele» adică statutele lor, cu dispoziții precise privind pe ucenici, calfe și meșteri, alegerea starostelui și drepturile lui, ținerea dughenilor, praznicele, etc. Cea mai veche rânduială de breaslă păstrată până azi este aceea comună a blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abăgerilor și cojocarilor din Roman, reinnoită la 28 Dechemvrie 1724, după cea veche întărită de episcopul Venedict (1641-2) și care, poate, la rândul ei, reproducea una și mai veche. În această rânduială, praznicul e hotărât în ziua de Sf. Mihail și Gavril, arătându-se și aspectul de milostenie al lui: «să ospăteze săracii și mișei și străinii și să-i adapce, să zică Bogă da prosti, să fie primit pentru sufletili morților, părinților...». «Și să dea la praznic — adaogă rânduiala — toți frații — adică breslașii — câte un ortu bătut și câte o litră ceară și câte patru colaci». Rânduiala tăbăcarilor români din Făgăraș datează din 28 Martie 1643; ea imită pe aceea a tăbăcarilor din Bălgrad (Alba-Iulia). Ni s'a păstrat și stema — am zice

mai bine firma — celor din Făgăraș: înfățișează doi meșteri cu plete lungi care rad pieile pe o masă; poartă data 1643.

Breslele au avut în trecutul nostru o deosebită însemnătate. Ele erau, evident, în primul rând, organisme de caracter *economic*, având ca scop producția, în bune condițiuni și fără concurență neleală, a mărfurilor. Dar alături de caracterul economic, fundamental, ele aveau și un caracter *religios, moral și militar*. Caracterul religios e învederat prin strânsa legătură dintre breaslă și biserică, prin patronul și praznicul breslei, prin ajutorarea bisericii unde se face praznicul, biserică ridicată uneori chiar de breslași sau de starostele lor, în sfârșit prin respectarea repaosului duminical, potrivit prescripțiilor bisericii. Caracterul moral se face simțit pe două planuri: unul *social*, prin regulile de cuviință, respect reciproc și ajutorare reciprocă pe care «rânduiala» le stabilește între membrii breslei precum și prin atitudinea acestora față de public; unul *economic* prin faptul că marfa trebuie să fie de bună calitate, bine lucrată și cinstit cântărită. Caracterul *militar* constă în obligația pe care o aveau breslele de a da fiecare un număr de «oameni de oaste» adică de a înarma și a întreține fiecare o sumă de ostași precum și de a apăra o porțiune din zidul înconjurător al orașului pe care-l locuiau. La 7 Mai 1665 breasla butnarilor «de Mărățai» (Piatra Neamț!) vinde niște locuri ale ei mănăstirii Bisericanii spre a putea face, cu banii luați, «oameni de oaste» ceruți de Eustratie Dabija. În Ardeal, atât la Sibiu cât și la Brașov, la Bistrița și în celelalte orașe, breslele aveau spre apărare fiecare câte o porțiune din zidul înconjurător, cu turnul respectiv. De aceea și până astăzi, turnurile poartă numele acestor bresle; astfel la Sibiu există încă turnul olarilor, al fierarilor, al dulgherilor, etc. (vezi fig. 18).

Prin acest împătrit caracter al lor, economic, religios, moral și militar, breslele erau organisme *naționale*, puternice și solidare. Ele constituiau, ca și vechile noastre sate, adevărate *cetăți* în care nu se putea pătrunde decât cu greutate și numai în anumite condițiuni. Cine nu era creștin, de pildă, nu putea intra în breaslă, trebuind să rămâie în breasla străinilor sau a Ovreilor. Cine încerca să facă în mod neleal concurență, vânzând ieftin marfă de calitate inferioară, era exclus din breaslă. Solidaritatea între membrii breslei, între «frați», întemeiată pe conștiința

propriului interes, dar și pe reguli de caracter etic, era o puternică realitate. Când această solidaritate va slăbi, când elemente alo-

Fig. 18. — Trei din turnurile zidului de apărare care înconjură altă dată cetatea Sibiului. Fiecare turn purta numele breslei al cărei membri erau datori să-l apere în vreme de războiu.

gene, supuse puterilor vecine (sudiții) vor începe să pătrundă tot mai numeroase în viața economică, făcând o concurență

deseori neleală, când Statul, în urma presiunilor străine, nu va mai putea acorda suficientă protecție alor săi, când, în sfârșit noua modă, apuseană, și mai ales principiile noi, revoluționare, de libertate și egalitate, vor influența societatea românească, atunci va începe decadența breslelor. Primele simptome apar spre sfârșitul secolului XVIII; ele se accentuează la începutul celui de al XIX-lea, spre a duce, treptat, treptat, la desființarea de fapt a acestor organisme, căreia îi va urma, ca o consacrare, și desființarea de drept (legea din 1873). Pătrunderea elementelor alogene, supuse puterilor vecine, se produce după tratatul dela Kiuciuk Kainargi care prevede înființarea consulatelor străine la noi. O sumă de negustori și meseriași străini, mai ales Ovrei, supuși austriaci, bucurându-se deci de protecția consulului respectiv, se așează în țările românești, în special în Moldova. Încă pe timpul lui Alexandru Mavrocordat I (Deli Bey) comerțul acestora ia o atât de mare desvoltare încât produce îngrijorarea localnicilor care încep să reacționeze. Atunci consulul austriac trimite un raport la Viena, la 26 Iunie 1784, cerând ca protecția împărătească să se facă simțită în țară; într'un atare caz — spunea el — «negustorii noștri vor pune mâna pe aproape tot comerțul acestor regiuni». Tratatul dela Șiștov, încheiat la 4 August 1791, le dă un nou sprijin, îi face deci și mai îndrăzneți. Intr'adevăr prin articolul IX al acestui tratat se prevede că negustorii străini au și dreptul «de a reclama în toate cazurile asistența tribunalelor și guvernelor respective, care, la rândul lor, vor face să li se dea dreptate, în mod prompt și imparțial». În asemenea împrejurări, nu e de mirare că ofensiva sudiților se întetește. În 1804, croitorii bucureșteni se plâng Domniei împotriva acestor sudiți care, neplătind birurile și angaralele la care sunt supuși pământeni, le fac o concurență neleală, ba le mai smomesc și calfele. Domnul trimite plângerea lui Vel Agă, cu rezoluția următoare: «croitorii ce lucrează aci în politie (în oraș !), nu cunoaștem de sudiți; cum îndrăznesc dar unii ca aceia a se împotrivi la rânduielile breslei croitorilor și a nu fi supuși la cele care sunt acestui isnaș? Ci dar poruncim să cercetezi jalba aceasta și fiind arătarea lor adevărată, vericine va fi acela care nu se supune la rânduiala isnașului, să-i pecetluiești Dumneata prăvălia». Totuși curentul de minare, de destrămare a breslelor nu poate fi oprit. Contribue

a aceasta și introducerea *modei apusene* în îmbrăcăminte, în mobilier, în ținerea caselor; transformarea a fost favorizată în gradul cel mai înalt de ocupațiunea rusă din anii 1806—1812. Iată ce ne spune, în privința aceasta, generalul Langeron, în «Memoariile sale»: « În 1806 mai găsirăm încă multe dintre aceste doamne (moldovene!) în costum oriental, casele lor fără mobile și bărbații foarte geloși. Dar revoluția ce se făcu atunci la Iași, apoi la București și în provincie, fu pe cât de rapidă pe atât de complectă: după un an toate doamnele moldovence și muntence adoptară costumul european. Din toate părțile sosiră în ambele capitale negustori de mode, croitorese, croitori și magazinele din Viena și Paris se desfăcură de toate vechiturile care părură foarte noi la Iași și se plătiră foarte scump. Se văzură, de asemenea, curând, în toate casele, mobile cam vechi, aduse dela Viena cu mari cheltueli... Casele se populară cu servitori străini, bucătari franțuzi și, în saloane, nu se mai vorbea decât franțuzește... Petru I nu schimbă mai iute fața imperiului său decât schimbă sosirea noastră pe aceea a Moldovei ». Dar toți acești meșteșugari și negustori străini concurează pe cei autohtoni care nu fac produse atât de reușite. Puterea breslelor slăbește din ce în ce. Meșteșugarii români încep să imite pe cei străini și nu vor să se mai supună regulilor stricte de odinioară. Individualismul își face drum; el va fi, în cele din urmă, biruitor.

Importul și exportul. În intervalul 1601—1821 constatăm, în general, *aceleași caracteristice* ca și în epoca precedentă în ce privește mărfurile importate și exportate. Continuăm să importăm stofe, țesături, blănuri scumpe, metale și articole feroase, coloniale și diverse produse manufacturate; continuăm să exportăm, în primul rând, animale și materii prime adică vite mari, oi, lână, piei, grâne, sare, miere și ceară, pește, lemne și vin. Evident, atât la import cât și la export se adaogă o listă de *produse noi*, apărute între timp. Dar dacă în ce privește *mărfurile*, deosebirile nu sunt mari față de epoca precedentă, constatăm, în schimb, în alte privințe, o serie de fapte noi. Primul și cel mai însemnat este *sporirea considerabilă*, atât ca volum cât și ca valoare, a schimburilor cu imperiul turcesc, statul suzeran. Produsele noastre iau, în mare parte, drumul Constantinopolului care se aprovizionează din ce în ce mai mult din Muntenia și Moldova, ajunse

« chelerul » adică magazia Împărăției. Pentru unele produse precum *grânele, oile* și, se pare, și *lemnul de construcție*, se ajunge chiar, în veacul al XVIII-lea, la un adevărat *monopol* de desfacere; ele nu pot fi vândute în altă parte, *decât după ce aprovizionarea imperiului e asigurată*. Prin hrisovul, inedit, din 11 Martie 1749, aflător la Academia Română, Grigore Ghica, răspunzând la plângerile unor mocani bârseni, precizează: « din porunca împărătească, toți alți negustori sunt opriți, *nimeni să nu cumpere oi, până nu se va împlini suma oilor care iaste a să cumpăra pentru treaba împărătească* ». Evident, mai erau și vânzările pe ascuns, prin contrabandă, totuși cea mai mare parte a grânelor și oilor disponibile a fost supusă regimului de monopol. Printr'un firman din 1792, sultanul desființează *formal* acest monopol, numit *mucaiesea* sau *mucaiesân*; în realitate însă, el continuă, desființat rămânând numai numele. Iată într'adevăr ce se specifică în firmanul amintit: « zahereaua — adică grânele — ce se va strânge împreună și dobitoacele, ducându-se la schele și vânzându-se *după prețul hotărît*, să se trimită la Țarigrad prin înadins corăbii a capanului (a oficiului de aprovizionare turcesc!) și *într'altă parte să nu se dee* ». Această livrare obligatorie a produselor, deși mucaieseaua se « desrădăcinase », a continuat până la tratatul dela Adrianopol (1829), când ea a fost ridicată.

Al doilea fapt nou, apărut tot în veacul al XVIII-lea, este aprovizionarea negustorilor români *direct* din marele târg al Europei centrale, dela Leipzig. Negustorii noștri, dându-și seama de marele câștig ce pot realiza, încep să evite pe intermediarii sași, germani sau poloni, și se duc deadreptul la « Lipsca » de unde vin cu marfă de « lipscănie ». « Lipscanii » ajung din ce în ce mai numeroși; ei dau numele lor unei străzi din București, în plin centru comercial. Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu și al lui Ștefan Cantacuzino (1710—1717), amintește pe negustorii care vin « de două ori pe an » dela Lipsca, aducând cristaluri de Boemia și « tot soiul de alte mărfuri », fără să precizeze dacă ei sunt români sau străini. Într'un raport din Viena, datat 28 Dechemvrie 1737, se spune însă lămurit că în câteva zile se va deschide târgul din Leipzig unde vin « o mulțime de Poloni...; vin de asemenea Munteni (« Valacchi ») și Transilvăneni ». Într'adevăr, un act oficial din 16 August 1726 arată că în acel an, negustorii bucureșteni au adus,

dela târgul de primăvară din Lipsca, opt care cu marfă, în timp ce brașovenii numai două. În condica de porunci a lui Constantin Mavrocordat e vorba de un « pastport » care « s'au dat la Dumitru Duca și la Hristofor, neguțitori, mergând la Liptșca ». Iar ur raport din 11 Iunie 1798, al viceconsulului francez din Iași arată că negustorii din capitala Moldovei « se duc de două, trei ori pe an la Leipzig, la târgurile care se țin acolo »; transportul mărfurilor este asigurat de către Evrei.

Al treilea fapt nou este formarea în țările noastre în acest răstimp de *asociații de negustori*; sunt așa zisele « companii » și « bresle » alcătuite după criteriul naționalității, limbii, supușeniei sau locului de origine și funcționând pe temeiul unor « privilegii » date de domni sau principii. Astfel sunt *companiile grecești*, reunind pe negustorii greci și *aromâni* (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 427—430); ele iau o dezvoltare deosebită în Transilvania unde găsim pe « companiștii greci » la Sibiu, Brașov, Oradia, Beiuș, etc. Cel mai vechiu privilegiu al lor datează din 8 Iulie 1636; urmează acela din 29 Dechemvrie 1641; ambele sunt date de Gheorghe Rákoczy I și se referă la companiștii din Sibiu. Aceștia au dreptul să-și aleagă ca organ conducător un sfat alcătuit dintr'un staroste și 12 jurați; sfatul va judeca pricinile dintre negustori; va repartiza între companiști suma globală la care au fost impuși de către vistierie; va strânge cota fiecăruia prin « haragherii » companiei. Primul sfat este ales în Ianuarie 1639; în Iulie 1640, « Grecii » din Sibiu își au și preotul lor, pe Serafim din mănăstirea Ivir (Muntele Athos). Sub stăpânirea austriacă, ei plătesc anual, potrivit noului privilegiu din 12 Septemvrie 1701, suma de 1.000 florini renani. Cu vremea, intră în « compania » din Sibiu și o sumă de negustori români; astfel, în 1710, făceau parte din ea Ion Poplăceanul, Dimitrie Moldoveanul, Antonie din Râmnic, Gheorghe Cucul și alții. Această companie va dura până în 1854. « Grecii » din Brașov capătă și ei un privilegiu, la 4 Noemvrie 1678; potrivit lui, urmau să plătească 300 de taleri anual; în 1768 « companiștii » aveau aci nu mai puțin de 80 de firme mari. În afară de companiile grecești — o asemenea companie constatăm și la Craiova în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea — mai erau în Muntenia diverse alte « companii » precum și breslele de « Chiproviceni », de « Brașoveni », de « Brăileni » și de « Dârstoreni », analizate mai

înainte (vezi p. 582). La 1 August 1803 Constantin Ipsilante dă starostelui și episcopilor « dela compania Chiproveților » din Oltenia, un hrisov, hotărînd să plătească anual 1.296 de taleri, membrii companiei cisluiindu-se între ei. În Craiova, pe lângă vechea companie, se mai înființează încă una *nouă* căreia i se acordă de către domnie, la 28 August 1803, un hrisov, specificând contribuția totală, de 4.558,60 taleri anual, negustorii companiști avînd iarăși dreptul să se cisluiască între ei. În Caracal exista de asemenea în 1813 o companie a « streinilor », alcătuită din 44 negustori, plătind anual 1.452 de taleri. O altă companie a « streinilor » era în București; hrisovul ce li se acordă, din 26 Martie 1815, afirmă că acești străini erau de fel « dela Alvanitohorul » — recte Arvanitohori ! (Bulgaria).

Pentru cunoașterea mărfurilor importate și exportate ne sunt de un deosebit folos, ca și în epoca precedentă, *tarifele vamale*. Ni s'au păstrat câteva asemenea tarife din veacurile XVII și XVIII. Astfel e tariful vamal din 1676, dat de Duca Vodă vameșilor dela Căineni; el e valabil și sub Brâncoveanu, în 1691. E apoi tariful lui Brâncoveanu, tot pentru vameșii dela Căineni, tradus mai târziu, în 1717, din românește în latinește. E tariful pentru vama dela Vâlcan și Târgul Jiu; el poartă data 1717, Februarie 1 (?). Foarte amănunțit, cuprinzând o mare varietate de produse, pe categorii, este tariful maximal alcătuit de Austriaci pentru Oltenia, la 18 Iunie 1727 și publicat recent. El arată în mod limpede cât de vie era mișcarea comercială a vremii, ce mare număr de articole începuse să se importe și să se exporte.

Printre mărfurile importate, țesăturile ocupă, ca și în trecut, primul loc. Aduceam *postavuri* de pretutindeni: din Olanda, foarte scump — o varietate de postav olandez numită mahut e trecută în tariful maximal din 1727, pentru Oltenia, cu 300 florini balul de 60 de coți — din *Anglia*, din *Franța*; aceste categorii de postavuri ne soseau mai ales prin intermediul Lipscei; din *Italia* — postavul de Veneția și de Padova — din *Austria* — sunt specificate în tariful sus amintit nu mai puțin de *nouă* varietăți de postav de Moravia între care cel de Neuhaus, Trebisch, Iglau, Meseritsch, Brunn, precum și *cinci* varietăți de Bratislava — din *Germania*, din *Polonia* — postavul de Danzig — și, bine înțeles, din *Transilvania* (postavul de Sibiu și de Brașov). Cel mai scump

era postavul roșu închis, așa zisul «șarlat» (ecarlat); un bal de 50 de coți e trecut în tariful din 1727 cu 360 de florini, ceea ce revine la 7,20 florini cotel. Țesăturile de *bumbac* — apretate și vopsite: bogasiile, sau mai groase, pentru căptușeală: astarul — ne veneau mai ales din diferitele provincii ale *Turciei* — din Mosul, Tokat, Urfa, Borla, Brusa, Adrianopol, Rumelia — și din *Persia*; veneau însă și din apus. Tot din Turcia importam o bună parte a *țesăturilor de mătase*; o altă parte ne venea prin Veneția, care își făcuse o specialitate din aceste produse. Tariful din 1727 prevede, sub rubrica «mărfuri venețiene» o serie întreagă de asemenea țesături dintre care cităm patru varietăți de brocard de mătase, cu flori de aur și mătasă, două din ele purtând în popor numele de «belacoasă» (*bella cosa*), apoi atlasuri cu flori și fără, taffetas, damaschin, mătasă moarăată și nemoarăată, ciorapi de mătasă și cingători din aceiași materie. Unele țesături de mătasă ne veneau și din Franța, dela Lyon. Din răsărit aduceam *țesături de cămilă*, *mohairuri tătărești*, unele *țesături* de cânepă și diverse *pânzeturi*. Majoritatea pânzeturilor ne veneau însă din Europa centrală și apuseană. Vestita pânză de Olanda — din in — apare în tariful din 1727; tot acolo se menționează pânzeturile de *Silezia* — unsprezece varietăți — de *Linz*, mai scumpe, balul de 50 de coți revenind la 12 florini, de *Polonia*, de *Ungaria* (vezi și fi. 19.)

Pe lângă țesături, importam și diverse articole de îmbrăcăminte și casnice confecționate din asemenea țesături. În afară de cingătorile și ciorapii de mătasă venețiană aduceam mărâmi din Olanda, așa cum se vede din inventarul unui negustor român din Brașov; acesta avea în «boltă» adică în prăvălia sa, în 1774, «14 mărâmi de Olandia, mari, mici» iar în 1776 «6 mărâmi de Holandia, galbene, mari». Aduceam apoi *brâne* de mătasă, dela Brusa; în inventarul brașoveanului amintit figurează și «17 brâne mari de Brusa, de mătase» și «14 brâne naramgii» adică de culoarea năramzei (un fel de portocale mici); tot el avea și «27,2/10 testele călțuni — sau ciorapi — de Serez» (Serres, în Tracia Occidentală) precum și «durmele» sau broboade. Aduceam, în sfârșit, *șaluri* scumpe orientale, de mătasă și de lână, și *cașmiruri*. Pentru curtea din Iași a lui Grigore Vodă Callimah, se cumpăraseră, în anii 1762—3 «12 perini englizăști...» și «macaturi englikești».

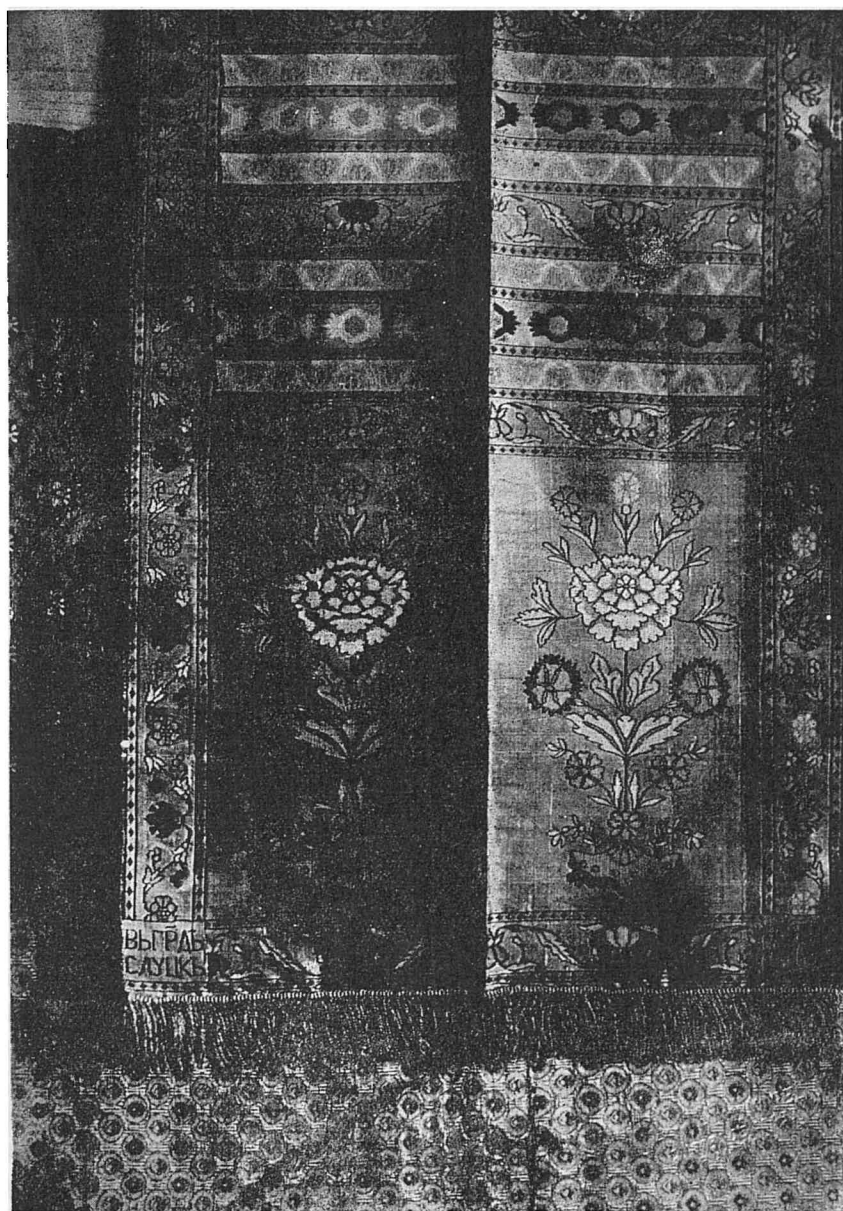

Fig. 19. — Țesătură veche, zisă «Brăul lui Radu Vodă». În partea inferioară, de două ori inscripția în limba slavă: «**БѢГЛАКЪ СЛѢПЪ**» (În cetatea Sluțk), localitatea polonă de unde s'a importat această țesătură. Începutul secolului al XVII-lea. (Colecția Comisiunii Monumentelor Istorice).

Pentru articolele *obișnuite* de îmbrăcăminte și încălțăminte, în afară de ce produceau meșterii munteni și moldoveni — și am arătat mai înainte, p. 577 la ce specializare remarcabilă se ajunsese în privința aceasta spre sfârșitul veacului al XVIII-lea — se mai aducea, după o veche obișnuință, și din Ardeal. O însemnare din anii 1809—1814 cuprinde mărfurile trimise de un negustor brașovean altuia din Câmpulung; între ele se află «pălării înalte rumânești», «pălării măcelărești», «pălării săcelene», brâie, chimire, apoi cizme bărbătești și cizmulițe pentru femei.

Tot mai mult încep să pătrundă la noi, de pe la sfârșitul secolului al XVII-lea, covoarele, chilimurile și scoarțele turcești. În condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim între altele cheltuieli, și 292,50 taleri ce «s'au dat la vel cămărașu pentru covoarele și perdealele caselor ot Târgoviște ce am cumpărat dela Țarigrad». În tariful din 1727 sunt trecute *cincisprezece* varietăți de covoare: de Anatolia, pentru perete, de mătase cu flori de aur și de argint, chilimuri de Tokat, de Brusa, de Constantinopol și de Târnova, covoare ordinare de Sofia, covoare din păr de cal, de Anatolia și de Sofia. Între mărfurile pe care le avea, la 1 Noemvrie 1774, negustorul român din Brașov, pomenit mai sus, figurau și «6 chilimuri de Țarigrad» și «3 scoarțe de Tokat».

De o deosebită trecere continuă să se bucure blănurile străine. Se importă din Rusia blănuri scumpe: de samur — cea mai scumpă — de hermelină sau cacom, de vulpe «neagră» (azi îi zicem «albastră»!), de Astrahan, numite toate, cu un termen generic «blane de Mosc». Pe acestea le aduceau mai ales negustorii ruși; unii din ei, originari din Șarhorod, se refugiaseră la noi, în urma răscoalei Cazacilor din 1648 și se așezaseră parte în Iași — unde găsim în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o «uliță rusească» — parte în Suceava și Galați. În tariful din 1727 sunt trecute și blănile de răs din Turcia, blănile de miel negru de Raguză precum și blănile rusești, de lup, urs și vulpe.

Alături de blăni importăm *piei lucrate*; din Turcia ne veneau așa numitele «cordovane», din Rusia «iuftul» — «pellis Muscoviticae vulgo Bagaria seu Iucht» — din Germania piei de vițel, de miel și de cerb și încălțăminte gata.

Importul *colonialelor* sporește din ce în ce. Se aduc tot felul de mirodenii, fructe, conserve și ingrediente din Turcia; o parte

din ele încep să sosească însă și prin Veneția, Triest și Fiume, iar în Moldova, spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, și prin Hamburg, mai târziu prin Danzig. Iată, după nartul prețurilor — precursorul prețurilor maxime de azi — stabilit de Alexandru Moruzi la 24 Decembrie 1792, ce se putea găsi în Iași, pe acea vreme, în materie de coloniale: « untdelemn, orez, strafide roșii rozane în cutie, strafide negre, strafide roșii beclerge, curmali misir (adică de Egipt !), migdale . . . cu coajă, migdale fără coajă, fede galbână și albă, masline negre, zamă de alămăe, roșcove sacăt, roșcove proaste, chiperiu, emin cafe, cabac cafe, halva Edirne — adică de Adrianopol — halva de Tarigrad, smochine în cutie, smochine sorte, smochine nesmime, cracatiță bună, cracatiță melidon, lacherdă, sardele, zahar canar ». Așa dar nu mai puțin de 27 de articole; din unele produse erau, după cum se vede, mai multe varietăți. Dar lista nu e completă; se mai aduceau mirodenii: scorțișoară, cuișoare, ghimber, nucșoare și enibahar; fructe zemoase: portocale, năramze, lămâi, rodii; în tariful din 1727 găsim pomenite fisticurile, caperele, năutul, sacâzul sau mastică și șerbetul de lămâie; de asemenea ceaiul și șocolata, ocaua costând respectiv 10 și 5 florini. Se importa apoi vin sudic; călătorul italian Niccolo Barsi ne spune că în 1633 era abundență la Chilia de vin și de undelemn, aduse dela Trebizonda; în 1763, Grigore Vodă Callimachi își aduce, pentru curtea sa din Iași, « 4 buți de vin dela Chipru ». Spre finele epocii fanariote e semnalat și importul de șampanie franțuzească. Se aducea, în sfârșit, din Italia parmezan, cognac și cofeturi, din Olanda brânză, din Rusia și Polonia, vutcă și diverse rachiuri iar din Turcia tutun de calitate superioară, tabac pentru prizat, stridii, midii, licurini, icre de chefal și scrumbii.

O altă categorie de articole al căror import sporește sunt *metalele și obiectele de metal*. Fierul brut, necesar fierarilor și potcovarilor, se aducea din Turcia — fierul de Bosnia și de Nicolopol — din Germania, din Polonia dar și din Rusia. La Iași, în 1792, se vindea 13 parale « oca de fier muskicesc Sibiru ». Tot din Germania se mai aducea plumb, cositor, oțel și argint viu; oțelul venea și din Turcia; cel de Bosnia era simțitor mai ieftin.

În privința obiectelor de metal, Muntenia și Moldova erau tributare — după o veche tradiție — Ardealului. De aci veneau fiarele de plug late și lungi — ele apar în tariful vamal din 1717

care se aplica la Vâlcan și Târgu-Jiu — de aci coasele, secerele, ciocanele, cleștele, cuiele și piroanele, broaștele, pilele, fierăstraele, sfredelele și toată mulțimea de scule de care aveau nevoie

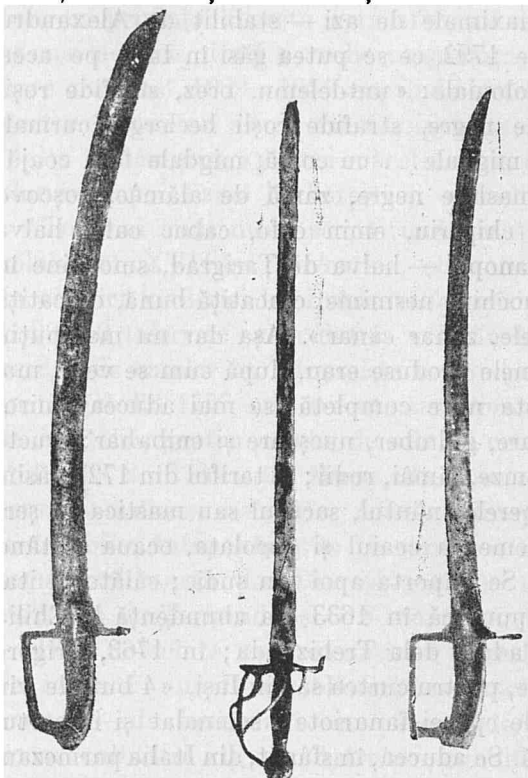

Fig. 20. — Săbii din secolele XVII—XVIII, întrebuințate la noi. Cea din stânga este de origine orientală: lama poartă o inscripție cu caractere arabe. (Muzeul Militar București).

meșteșugarii. Multe din ele și Ardelenii le aduceau din Austria și Germania; astfel, la începutul veacului al XIX-lea (1809—1814), între articolele trimise dela Brașov la Câmpulung se amintesc și «200 coase de Ștair» adică Stiria (Steyr). Iar un raport francez din Iași, datat 11 Iunie 1798, amintește de târgul «celebru» din Gratz, spre Paști, de unde se aduceau, în capitala Moldovei, tot soiul de obiecte de metal «și în special multe coase». Odată cu punerea în funcțiune a furnalelor

înalte din Banat și din Hunedoara, fabricarea articolelor de fier sporește peste munți. Tot din Ardeal, dar și din Turcia, aduceam tabla de fier alb, «blech»-ul, cum îi spuneau Ardelenii, tinicheaua, cum îi spuneau Turcii (teneke); se știe că în limba noastră ultimul termen s'a impus. Deasemenea din Ardeal, dar și din Polonia aduceam clopotele pentru biserici (vezi și fig. 21).

Armele — tunuri, puști, pistoale și săbii — veneau atât din Austria și Polonia cât și din Turcia. Ultima dădea în special săbii și junghere de oțel foarte bun; apoi puști și pistoale, frumos împodobite cu fildeș și sidef (vezi și fig. 20 și 22).

Fig. 21. — Clopote, la mănăstirea Arnota. Cel de sus poartă data 7208 (1700), stema Munteniei — vulturul cu crucea în cioc — și numele lui Iw Costandin Basarab Voevod; cel de jos, de asemenea, stema țării și numele lui Brâncoveanu; data însă nu e vizibilă.

În secolul al XVI-lea, se comandau în Ardeal și în Polonia *rădvanele*, *leagănele* și *caretele* de care aveau nevoie Domnii noștri și marii dregători (vezi vol. II, ediția a patra, p. 545). În veacul următor e aceeași situație. Pe vremea fanarioților începe însă a se introduce obiceiul de a comanda *trăsuri de lux* la Viena, obicei care devine în curând o adevărată manie, ruinătoare pentru boierimea mijlocie și mică. Lucrurile ajunseseră atât de departe încât Alexandru Moruzi, voevodul Munteniei (1793—1796) ia o măsură radicală: interzice importul de trăsuri străine.

Odată cu trăsurile, începe a se aduce și *mobilier* străin, dela Viena și chiar dela Paris. Schimbarea interiorului în casele boie-

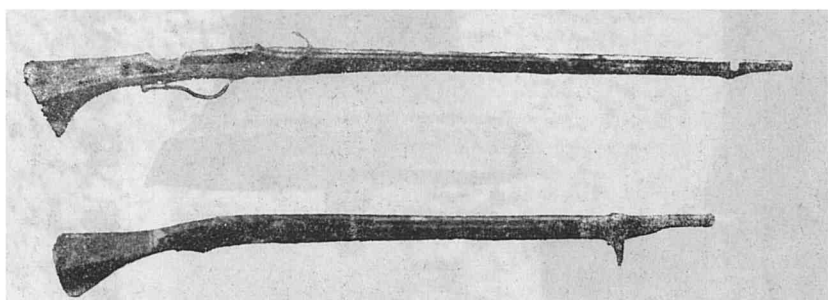

Fig. 22. — Puști cu fitil din secolele XVII și XVIII, întrebuințate la noi. Găsite în Transilvania. Ele fac parte acum din colecțiile Muzeului Militar din București.

rești, urmează paralel cu schimbarea costumului; prefacerea aceasta formală, în sens apusean, se accentuează considerabil în timpul ocupațiunii rusești din 1806—1812 (vezi și mai sus p. 592). Moda, după 1812, nu mai vine dela Stambul, ci din Apus. Aceasta va avea repercusiuni și asupra comerțului nostru exterior, o serie de articole ne mai importându-se ca până acum din Turcia, ci din Austria și chiar din Franța.

Și mai înainte adusesem din apus o parte a *obiectelor de podoabă*, a *gătelilor*. Tariful din 1727, cuprinde sub titlul generic de «mărfuri venețiene» vestitele oglinzi, în patru mărimi (nr. 8, 10, 12, 14), apoi piepteni de fildeș, cercei, flori artificiale, de două calități; mai târziu, în 1809—1814, între mărfurile trimise dela Brașov la Câmpulung, sunt trecute și «cinci oca albcă de Veneția» deci pudră sau fard, precum și «2,5 litre făioară de Veneția» tot pudră, dar prinsă, probabil pe foițe de hârtie, cum întrebuințează

Fig. 23. — Paftale de argint. Cele de sus, rotunde, se află la Biserica Zlătari din București. Cele de jos, în formă de inimă, fac parte din colecțiile Comisiei Monumentelor Istorice

și astăzi încă sătencele noastre. Bijuterii sau giuvaeruri — inele, broșe, pandantive, brățări, colane, etc. — se aduceau tot dela Veneția și din Franța, dar și din Turcia. Paftalele mai ales ajun-

Fig. 24. — Cîtorii bisericii din Calvini (azi în județul Buzău): • Jupanița Ancuța vătășoaca dumnealui vâtafului Tudor • și cu fiicele ei • Maria • și • Anghelina •: Tustrele poartă paftale mari la cingătoare care le cuprinde mijlocul. Secolul al XVIII-lea.

seseră o specialitate turcească: ele se fabricau în diferite părți ale imperiului; într'o listă de mărfuri, din 1774, Noemvrie 1, aflătoare la Brașov, găsim trecute, între altele, «13 paftale de Tokat» a șase florini perechea, și «paftale de Târnovo» (vezi fig. 23 și 24). În Peninsula Balcanică, printre fabricanții de paftale, și în genere de podoabe de argint și de aur, veneau în locul dintâi *Aromânii*:

breslele aurarilor și argintarilor din Moscopole erau doar în fruntea breslelor din oraș.

Prin raritatea lor, în veacul al XVI-lea, *ceasornicele* «de sân» adică de buzunar erau socotite asemenea giuvaerurilor. În veacul următor, numărul lor e încă redus, întocmai ca și acela al orologiilor de pe clădiri. Totuși constatăm prezența «ceasornicarilor» în Moldova, în epoca lui Vasile Lupu, ca și în Muntenia pe vremea lui Brâncoveanu. Ceasornicele se importau, în genere, din apus, din Austria, Germania, Anglia. În socotelile din 1762—3 ale lui Grigore Callimachi, Domnul Moldovei, citim: «70 lei un ceasornic de argint englezăsc». O însemnare inedită din 7 August 1756, aflătoare la Academia Română, ne arată că între darurile făcute «dum. Caftan aga al Mării sale Vizirului» se află și «un ciasornic de aur cu lăntuh» în valoare de 80 de lei. Iar Neculce amintește și el că Turcilor ce veneau cu diferite însărcinări în țară în epoca 1730—1740 li se dădeau și «ceasornice de aur», pe lângă «belacoase» și «cai cu șele cu rafturi». Se făceau ceasornice însă și în Ardeal, în marile centre săsești.

Dela Veneția aduceam unele *medicamente*, cum era faimoasa *teriacă* — un fel de magiun în compoziția căruia intra și opium — camforul și spirtul de camfor, vopsele, hârtie fină din soiul numit «tricapello», în genere produse de volum mic dar valoare mare. E caracteristica de altfel a aproape tuturor mărfurilor pe care le importam, invers de ce se întâmpla la export.

Evident, nu e locul aci să dăm o listă *completă* a tuturor articolelor de import în țările noastre în intervalul dintre 1601—1821. Am arătat mai sus *categoriile principale*; vom adăuga numai pentru a încheia acest capitol, că atât *numărul* articolelor cât și *volumul* total al importului crește cu cât ne apropiem de vremea noastră. Această creștere e naturală; ea se explică nu numai prin înmulțirea populației și a nevoilor ei, dar și prin punerea în circulație a unor produse nouă sau înmulțirea, cu ajutorul industriei, a celor care mai înainte, prin raritatea și scumpetea lor, fuseseră rezervate unei minorități. Fenomenul se va accentua și mai mult în cursul veacului al XIX-lea.

La export, locul întâi îl ocupă, ca și în trecut, turmele de vite și produsele animale. Cărduri imense de oi treceau în fiecare an

Dunărea pentru aprovizionarea imperiului turcesc, a Constantinopolului în special; cirezi numeroase de vite mari se îndreptau spre Polonia, Austria, Germania, ajungând — așa cum ne asigură francezul Philippe Dupont care a fost în Moldova în 1686 și italianul Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu — până la Strassburg și la Veneția. În privința exportului de oi, Dimitrie Cantemir ne spune că « în fiecare an mai mult de șasezeci de mii » de oi de munte numite de turci « kivirgik » se trimit din Moldova la Constantinopol « pentru bucătăria Sultanului ». « Carnea lor — adaugă învățatul domn — e preferită de Turci față de oricare alta și pentru că are gust bun și pentru că se mistuiește ușor ». Sub Grigore Callimachi (1761—1764), diplomatul și învățatul sârb Boškovich, străbătând Moldova, evaluează la 2—300.000 numărul oilor exportate anual. Un alt străin, Raicevich, dă cifra de 5—600.000 pentru ambele țări, ceea ce corespunde, socotim, realității.

Boii se exportau în număr mare prin Polonia la Danzig; de acolo se vindeau în ținuturile vecine sub numele de boi polonezi. Informația ne-o dă Dimitrie Cantemir care precizează și cifra anuală a exportului: 40.000 de capete. Tariful din 1727 arată că se vindeau multe vite mari — boi, vaci, tauri, viței, bivoli și bivolițe — în Austria; perechea de boi moldovenеști e socotită la 30 de florini, în timp ce aceea din Muntenia numai la 22. Boškovich dă și el pentru Moldova, cifra anuală de 40.000 boi grași, adăugând însă că sunt exportati în special în Silezia. Aceiași direcție — Silezia prusiană — ne-o indică și un document din 1797, Ianuarie 29. În sfârșit, o relație turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea, privind țările noastre, spune că în Muntenia e « o așa de extraordinară mulțime de vite mari și de miei, încât se exportă din ele în Rusia, Polonia, Ungaria, Danzig, Boemia, Silezia, Austria, Bosnia, chiar și la Roma ».

Caii — mai ales cei moldovenеști — se bucurau de o faimă deosebită pretutindeni. Francezul Dupont, amintit mai sus, îi califică « dintre cei mai frumoși, dintre cei mai buni din Europa ». În tariful din 1727 sunt pomenite patru soiuri, dela cei mai buni prețuiți 50 de florini bucata, până la cei ordinari care valorau numai 12. Sub Grigore Callimachi, se exportau din Moldova 10.000 de capete, pe prețul de 20—30 de galbeni unul; pentru sfârșitul veacului se dă cifra de 20.000, trimiși în Polonia, cu

toată interzicerea Porței. Tot din Moldova se mai aprovizionau cu cai pentru armată și Austriacii, plătind 13—15 galbeni de cap precum și remonta prusiană și saxonă. Se mai exportau, în special din Muntenia, *porci îngrășați*, — ei figurează și în tariful din 1717 și în cel din 1727 — apoi, în număr redus, capre și țapi. Dintre produsele animale amintite, în primul rând, *pieile de vită*, crude, neargășite, dar și argășite, care se exportau mai ales în Austria; apoi *pieile de miel* și *blănurile de animale sălbatice*. Se trimeteau peste hotare blăni de jder, de răs, de vulpe, de pisică sălbatică, de lup și de urs; în epoca fanariotă încep să se caute și pieile de iepure; ele se exportau în Polonia și Austria; Evreii din Brody cumpărau aproape 200.000 de bucăți anual, plătindu-le cu 50 de piaștri suta (vezi și fig. 25). *Coarnele* de vite mari se trimeteau, cu câștig bun, în Germania; perechea se vindea în țară, cu 3—4 parale. *Lâna de oi* avea o deosebită căutare în Austria. În timpul ocupațiunii austriace (1718—1739) se trimeteau numai din Oltenia în Transilvania anual o mie de saci de lână foarte fină (« die feinste Wolle »), desigur *țigaie*. Această varietate e trecută în tariful din 1727 sub calificativul « turcească » și costă 7 florini cântarul, în timp ce « lâna obișnuită din Valachia » numai 4 florini și 24 de creițari. Dintr'o corespondență a Camerei aulice austriace, datată 26 Iulie 1730, aflăm că lâna noastră ajungea până la Veneția și în Italia. Articole căutate la export în Turcia erau *pastrama*, *cervișul* și *seul*. Pastrama se făcea mai ales din carne de vacă, dar și din aceea de oaie și de capră; un centru important de pregătire era, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, la Brăila, pe o insulă a Dunării, în fața orașului (vezi fig. 26); un altul, la Galați. Pe la 1760, se plănuise, cu ajutorul fraților Linchou, exportul de pastramă moldovenească în Franța; se aduseseră și specialiști din această țară; executarea unuia din frați, la Constantinopol, în legătură cu luptele politice, împiedecă însă punerea în aplicare a planului. Cervișul (vezi mai sus p. 554) încărcat în burdufe, se exporta în cantități mari. Naturalistul Hacquet, trecând prin Moldova în 1789—90, arată că « nu mai puțin de 40.000 de vite se fierb pe an pentru cervișul care se vinde la Constantinopol »; preotul armean Hugas Ingigian dă, pentru ambele țări, cifra de « 80.000 de vite și o mulțime de berbeci ». Adăogăm, în sfârșit, la lista produselor animale, *brânza* și *untul*. Italianul Niccolo Barsi ne

spune că ele se exportau, în 1633, dela Galați în Turcia; le găsim apoi trecute printre produsele care se trimiteau, în 1717, pe la Vâlcan, în Ardeal; ele figurează și în tariful din 1727 unde «cântarul» de unt, cuprinzând 44 de oca, e socotit la 12 florini, în

Fig. 25. — Biserica din Olănești (Vâlcea). Pridvorul împodobit cu picturi exterioare; pe porțiunea dintre arcade e înfățișată o vânătoare, cu capre negre, «epure», «vulpi», «cocoși», etc. Veacul al XVIII-lea.

timp ce acela de brânză, numai 4 florini și 24 creițari sau chiar 2 florini și 45 de creițari, după varietate.

Peștele a fost întotdeauna în vechime un articol căutat de export. Misionarul Bandini descriind abundența lui în Moldova, pe vremea lui Vasile Lupu, adaogă că «în fiecare an se exportă

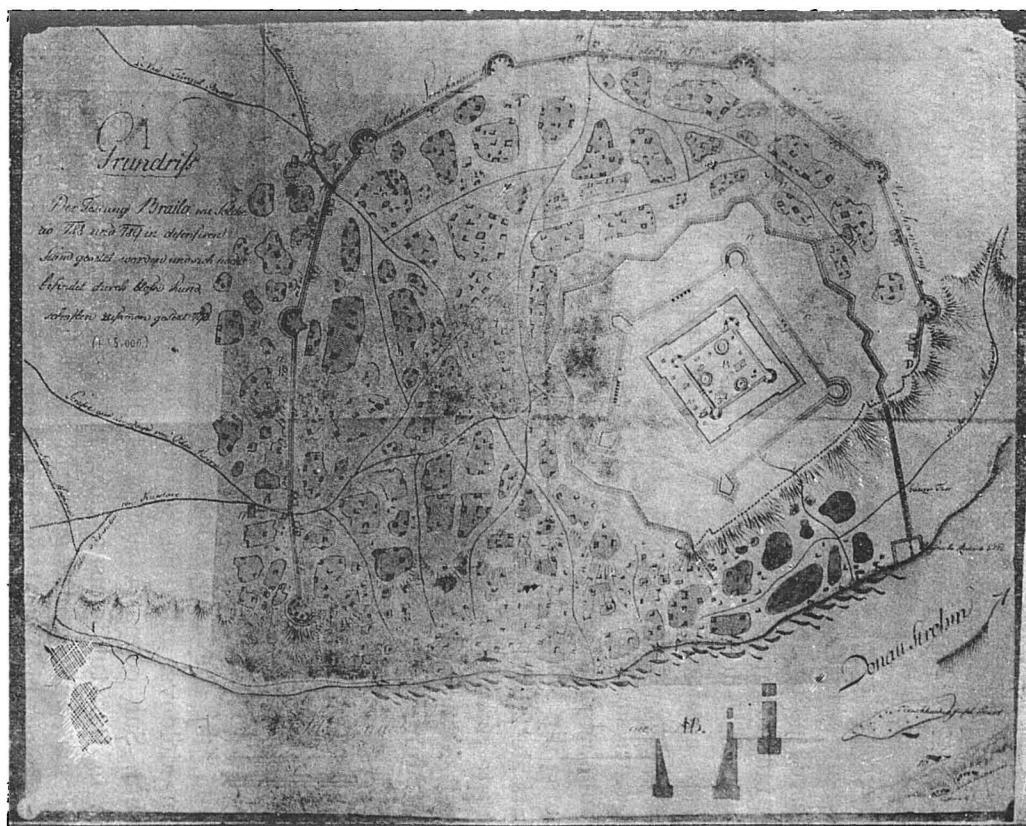

Fig. 26. — Planul, ridicat de Austriaci, al cetății și orașului Brăila în 1788—1789, pe timpul războiului ruso-turco-austriac. În față, sub inscripția «Donau Strohm» insula Prundu «a măcelarilor». («Fleischhacker Insel Prunt»). Aci se pregătea pastrama.

mai multe mii de care în Polonia, Rusia, Ucraina și Transilvania ». E vorba, bine înțeles, de pește sărat, și în primul rând de morun și crap. În 1633, la Chilia, erau « mulți negustori raguzani » care se ocupau cu săratul morunului: știrea ne-o dă un alt misionar catolic: Niccolo Barsi da Lucca. Morunii, icrele de morun — icre negre — și peștele sărat în genere figurează în tariful vamal muntean din 1717; sub Grigore Callimachi, peștele e trecut printre articolele de export ale Moldovei.

Mierea și ceara au constituit de asemenea bogății căutate peste hotare, fiind de o calitate superioară. Între mărfurile care se încarcă pe corăbii străine la Galați, Dimitrie Cantemir pomeneste, îndată după lemn și înaintea sării, silitrei și grâului, mierea și ceara. Sub domnia lui Grigore Callimachi, câștigul rămas de pe urma acestor două articole, care se trimit până la Veneția, este evaluat — numai pentru Moldova — la o mie de pungi anual adică cinci sute de mii de lei. Și Del Chiaro, secretarul lui Brâncoveanu, ne spune că Veneția se aprovizionează cu ceară dela noi și anume din Muntenia. Știrea e confirmată de un raport austriac cu data de 26 Iulie 1730; potrivit acestuia, mierea și ceara sunt exportate nu numai în Ardeal și în țările împărăției austriece, dar și la Veneția și în Italia; câștigul e important. Raicevich dă, pentru Muntenia, cifra de 50.000 de ocale de ceară vândute anual. Bine înțeles, Stambulul era un client important; mierea se strângea de negustori turci special veniți în Principate și care se numeau *balgii*.

Grânele se trimeteau mai ales în împărăția turcească; în secolul al XVIII-lea se ajunsese, așa cum am arătat mai înainte, chiar la un adevărat monopol. Călătorul sârb Boškovich dă, pentru Moldova, cifra de 300.000 de chile exportate anual la Istanbul. Sub ocupația austriacă, Oltenia trimitea adesea grâu și orz în Banatul temišan care, intrat de curând în stăpânirea Vienei, nu ajunsese încă grâнарul ce va fi mai târziu; trimetea, de asemenea, în Ardeal, potrivit tarifului vamal din 1717, grâu, orz și porumb (tritico turcico).

« *Lemnele moldovenești* » cu specificarea « stejar, corn, brad » sunt trecute de Dimitrie Cantemir în fruntea listei de articole de export ale Moldovei. Și într'adevăr se exportau cantități însemnate prin portul Galați: trunchiuri de brad pentru catarge,

cherestea — între altele și pentru casele din Stambul, ale căror ziduri sunt acoperite, după cum se știe, cu scânduri — apoi material pentru corăbii și poduri, în sfârșit, esențe de preț pentru mobile. O însemnare din 1763 ne arată că s'au trimis la Galați « 100 butuci de tisă... 13 scânduri de teiu... 100 scânduri de nuc ». Tisa e o varietate — azi foarte rară — de conifer; un exemplar se găsea încă în 1943 în ograda uneia din casele de lângă mănăstirea Neamțului. Din lemn de tisă s'ar fi înălțat, potrivit legendei, primul lăcaș dela mănăstirea Tismana. Disparația acestei varietăți se datorește și faptului că ciobanii o stârpesc, fiind otrăvitoare pentru oi. O altă esență rară — cornul — se exporta tocmai în Egipt; el servea — așa cum ne arată o relațiune turcească dela mijlocul veacului al XVIII-lea — la confecționarea gârbacelor, toiegelor și măciucilor (mathrak, de unde francezul matraque!). Moldova mai mult decât Muntenia era furnizoarea Stambulului în ce privește lemnul de construcție; hătișeriful din 4 Noemvrie 1774, după tratatul dela Kiuciuk Kainargi, prevede că sumele reprezentând tăiatul și transportul lemnului se vor scădea din tributul pe care țara îl plătește anual porții. Un raport francez, din 11 Iunie 1798, arată că lemnul de export pentru nevoile marinei turcești se tăia mai ales din marea pădure din împrejurimile Pietrei; pe Bistrița și apoi pe Siret, el ajungea în Dunăre la Galați. Tot din acest raport aflăm că Poarta exercita, în privința exportului lemnului de construcție, un adevărat monopol, neîngăduind să fie vândut în alte țări.

Sarea se exporta, sub formă de grunji mari sau « drobi » în țările din miazăzi și răsărit. Dimitrie Cantemir arată în « Descriptio Moldaviae » că, în afară de locuitorii băștinași « vin din Bugeac și din Crimeea și din alte ținuturi mai depărtate ca să ia în corăbii sare în tot anul ». Iar călătorul englez Bargrave, din vremea lui Vasile Lupu, ne spune că « se exportă în Turcia mari cantități » de sare moldovenească. Intr'o plângere din 20 Februarie 1673, hatmanul Cazacilor Ivan Samuilovici arată că nu mai puțin de 900 (nouă sute) de care cu boi, pline cu sare, fuseseră oprite împreună cu negustorii respectivi, să plece din Moldova. La Iași exista un « drum al sării »; el e pomenit în documente înainte de 1675. Și în Muntenia erau asemenea drumuri; ele mergeau dela ocnele din regiunea deluroasă la Dunăre și anume dela Slănic și

Telega la Brăila, Silistra, Oltenița, Giurgiu și Zimnicea, și dela Ocnele Mari la Islaz, Calafat și Orșova (document din 1807, Noiembrie 14).

Un alt produs cerut peste hotare era *vinul*. La începutul veacului al XVII-lea, francezul Joppecourt relevă abundența lui în Moldova, ceea ce îngăduie ca, pe lângă acoperirea consumului intern, să se și exporte « în Podolia și în celelalte țări vecine ». Faptul este confirmat de Dimitrie Cantemir care precizează că ieftinătatea vinului moldovenesc « aduce negustori ruși, poloni, cazaci, ardeleni și chiar unguri care transportă în țara lor cantități mari de vin, deși nu e mai bun decât ale lor ». Șiruri întregi de care ale negustorilor « cazaclii » porneau toamna târziu din podgoria țării de jos, în special dela Odobesti, unde un cartier întreg și o biserică înălțată în 1777 poartă până azi numele lor. Vinul de Cotnari, vestit în Polonia încă din veacul al XVI-lea, era « foarte iubit » și la Constantinopol, — cu toată interzicerea religiei — așa citim într-o descriere germană, anonimă, din 1800, a țărilor noastre. În Muntenia erau vestite vinurile de Pitești; orașul avea și o măsură a lui « vadra de Pitești », făcută de Constantin Brâncoveanu: ne-o spune scrisoarea trimisă de biv vel clucerul Știrbey la 17 Dechemvrie 1700 județului Brașovului; această vadră diferea de « vadra ungurească » ce se întrebuința în aceeași vreme în Ardeal.

Pentru a încheia lista principalelor articole de export, trebuie să amintim *potasa caustică*, *silitra*, *păcura*, *tutunul* și *scumpia*. Potasa caustică era un produs moldovenesc (vezi mai sus, p. 567) și se exporta spre Danzig. O amintește — sub numele de « cendres » — și francezul Delacroix, secretarul ambasadei franceze din Constantinopol, care trece în 1675 prin țările noastre. Silitra se exporta atât în Polonia cât și în Turcia; Raicevich, în opera sa *Osservazioni* . . ., apărută în 1788, dă cifra de 20.000 de oca exportată anual la Constantinopol; aceiași cifră o dă și preotul armean Hugas Ingigian; ea se vindea acolo, potrivit unei relații turcești dela mijlocul veacului al XVIII-lea, cu 40 de aspri ocaua. Păcura se exporta în Turcia și Austria. Tariful din 1727 menționează, alături de păcura propriu zisă (« Pokura ») și *dohotul* care era un produs din țiței; ambele se vindeau în vase de câte 10 oca, dohotul fiind de trei ori mai scump decât păcura. Tariful vamal

muntean din 1811, Ianuarie 1, arată că se trimetea păcură peste Dunăre, în Turcia, cu carul; acesta cuprindea două « berbenițe » sau butoiase; se plătea pentru amândouă 120 de bani drept vamă. Tutunul se exporta în Ardeal; tariful din 1727 ne arată că ocaua de tutun muntean era evaluată la 4 creițari. Un firman turcesc inedit, din Maiu 1787, amintește de tutunul de prizat, fabricat atât în Muntenia cât și în Moldova, și pe care negustori ruși, cumpărându-l cu șase parale ocaua, îl exportau la Constantinopol, spre a-l vinde acolo clandestin. Scumpia, produsă de un arbust și întrebuințată la tăbăcit, se trimetea în Ardeal; tariful din 1727 evaluează cântarul de scumpie la 45 de creițari.

Drumurile. Sub raportul comunicațiilor, nu constatăm deosebiri *fundamentale* față de epoca precedentă. Se merge cu care și rădvane pe aceleași șleauri nepietruite, trecându-se adeseori râurile prin vad. Sunt însă și câteva fapte noi ce merită a fi semnalate. În primul rând se deschid *două drumuri noi* spre Ardeal, prin munți. Unul este pe valea Prahovei, dela Comarnic. În sus și răspunde, pe la Predeal, în valea Timișului. Mai înainte fusese pe aci numai o potecă pentru pedestri și călări, drumul de care — mai lung — urmând dela Comarnic, plaiul. În timpul războiului turco-austriac din 1788-1791 și în legătură cu operațiunile militare purtate în munți — Austriacii ocupă la început mănăstirea Sinaia — se lărgeste însă poteca existentă și se transformă în drum de care. Aceasta va avea drept urmare părăsirea progresivă a vechiului drum de pe plaiu. Cel de al doilea drum nou este pe valea Oltului, între Căineni și Jiblea. Mai înainte, el evita, între aceste două localități, cursul apei, locurile fiind foarte grele — în unele părți nici nu era loc între apă și stânca muntelui — ci întocmai ca și pe valea Prahovei, urca sus pe plaiu, trecând prin Loviștea, prin satele Sălătruc, Perișani și Titești. În timpul ocupațiunii Olteniei de către Austriaci, aceștia se hotărîră să taie o șosea dealungul Oltului, spre a lega *direct* Căinenii de Jiblea; lucrul fu dus la bun sfârșit, cu mari cheltueli și greutatea; noul drum capătă numele de *Via Carolina*, după numele împăratului Austriei, Carol al VI-lea (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 552 și vol. III, ediția a doua, p. 254). Când, în urma tratatului dela Belgrad, Austriacii trebuiră să restituie Oltenia, ei se temură ca noua șosea să nu faciliteze o invazie a Ardealului de către Turci; de aceea

făcură să se specifice în tratat distrugerea ei. Podurile și lucrările de artă fură distruse într'adevăr; circulația vehiculelor încetă, nu însă și a călăreților și pedestrilor; abia mult mai târziu vor merge din nou carele și trăsurile pe acest drum *mai scurt*; celălalt, prin Loviștea, va pierde, treptat-treptat, din importanță, așa cum se întâmplase și cu cel de pe plaiul Prahovei.

Al doilea fapt care merită a fi relevat este *înmulțirea podurilor*. Numărul lor crește continuu, odată cu îndesirea populației și cu sporirea traficului. E vorba, bine înțeles, de poduri simple, de lemn, foarte rar câte unul de piatră cum e, de pildă, acela dela *Podul Dâmbroviței* (1711), cel dela *Cornățel* peste Ialomița sub Ioan Mavrocordat (1717) sau acela dela *Cănțălărești*, în județul Vaslui, zidit de Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu, și de soția lui Liliana, în anul dela facerea lumii 7144, deci, dela Hristos, 1635 sau 1636. Lângă Orhei, se amintește, în anaforaua din 1806, Iulie 17, «un pod de piatră ci esti piste pîrtul Cogâlnicul». Un pod peste Jijiea, nu departe de Capul Stâncei, e menționat cu prilejul luptei dintre Gheorghe Ghica și Constantin Șerban Basarab în 1659. Lângă Iași, «de lătura târgului, pre pîrtul Căcainii», exista pe vremea lui Ștefăniță Lupu (1659—1661), «podul lui Ștefan Vodă»: pare că e vorba de Ștefan cel Mare mai degrabă decât de Ștefan Tomșa. Pe Bahlui, «din gios de Iași», Neculce amintește «podul lui Bâtcă»; aci a poposit un corp de oaste rusă în 1711. Un pod peste Prut, pe «dubase» adică pe vase, în dreptul satului Tabăra, este amintit sub Constantin Mavrocordat (1742). În București, podul «răposatului Mihail Voevod», deci al lui Mihai Vi-teazul, este amintit într'un act inedit din 1623, iar podul «Șerban Vodă» într'un hrisov din 1631, ceea ce înseamnă că a fost făcut de Radu Șerban (1602—1611), iar nu de Constantin Șerban Basarab sau Șerban Cantacuzino. Peste Prahova era un pod de lemn la Gherghița; îl amintește Miron Costin relatând expediția făcută de Gheorghe Ștefan în Muntenia, când cu răscoala Seimenilor (1655). Harta Stolnicului Cantacuzino, tipărită la Padova în 1700, arată existența în Muntenia, a 23 de poduri și anume: cinci peste Ialomița, trei peste Colentina, câte două peste Jiu, Dâmbovița și Neajlov și câte unul peste Motru, Olteț, — aceasta e calificat de către Austriaci în 1727 drept «măreț» — Olt, Argeș, Râstoaca, Prahova, Vânăta, Mostiștea și gârla care leagă Dâm-

bovița de Colentina; desigur vor fi fost și altele, mai mici, de oarece harta Stolnicului nu înregistrează totul.

Un al treilea fapt nou îl constituie începuturile de organizare oficială a transporturilor pe apă. Și mai înainte avuseseră loc transporturi de mărfuri și produse pe Dunăre, pe Siret (mai ales plute!) și pe Prut; ele se datorau însă exclusiv inițiativelor particulare; vreun serviciu organizat de stat nu știm să fi existat în privința aceasta; documentele cunoscute până acum, cel puțin, nu-l menționează. În secolele XVII-XVIII intervine și inițiativa oficială. Am amintit mai sus luntrile sau «năvrățile» pentru transportul sării pe Olt pe care le comandă, în cursul anului 1661, cămărașul dela Ocnele Mari, deci *dregătorul sau funcționarul oficial* care avea în grija sa exploatarea acestei însemnate avuții miniere. Am amintit de asemenea (vezi p. 569) hrisovul domnesc de organizare a flotilei comerciale de Dunăre, din 1793, flotilă cuprinzând câte un vas de fiecare județ al Munteniei. Adăugăm că Austriacii, atât în timpul ocupațiunii Olteniei cât și mai târziu, au făcut repetate încercări de navigație pe Olt. În ce privește pe Turci, ei s'au folosit în mod obișnuit, după ocuparea Cameniței (1672) de apele Prutului pentru a transporta zaharea și proviziile necesare acestei cetăți precum și, mai târziu, cetății Hotinului. La *Țuțora* exista un depozit de subsistență al fiscalului otoman; punctul maxim până la care puteau sui șăicile pe Prut era, după mărturia unui Turc cărturar din Hotin, târgul *Podului* numit mai târziu *Lipcani* iar în turcește *Kanlı Köprü* adică Podul sânger (vezi și mai jos, p. 754).

În legătură cu circulația, trebuie însemnată o inovație a epocii pe care o cercetăm și anume *înființarea poștei*. În epoca veche era, pentru transmiterea veștilor grabnice, instituția curierilor domnești sau a *olacului* — cuvântul e de origine tătară (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 567—568). În 1641, Aprilie 20 Gheorghe Rákoczy I, reglementează în Transilvania *serviciul de poștă*, arătând în mod precis drepturile și îndatoririle poștașilor. În Principate, constatăm poșta sau, cu un termen turcesc, *menzilul* în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În Moldova, cea dintâi mențiune este din timpul domniei lui Antonie Ruset (1675—1678). Referindu-se la greutățile care căzuseră asupra țării în urma cuceririi Cameniței de către Turci, greutăți între care era și asigurarea unei

comunicații rapide cu noua posesiune din Polonia, Neculce arată că « Antonie Vodă ținea mezilul din Ștefănești până în Camenița ». Greutățile au continuat și sub Duca Vodă: « atunce era greu în țeară — povestește cronica — pentru zaharele și meziluri, la drumul Cameniței ». Pe timpul cât a stat Carol al XII-lea, regele Suediei, la Varnița, lângă Tighina, iar soldații lui prin diferitele târguri ale Moldovei de nord, acest monarh își organizase un serviciu propriu de poștă. Axinte Uricarul relatează că « Șvezii aveau cai de poștă la toate conacele, din Tighina până în Iași, și din Iași până la Cernăuți și până la Ocnă, numai pentru purtatul cărților ». Un document inedit, din 29 Mai 1696, dela Antioh Cantemir, amintește între obligațiile țăranilor birnici, alături de « caii de olac » și « caii de mezâl » adică de poștă; documentul se află la Academia Română. Un al doilea document inedit, dela Grigore Ghica, din 7 Iulie 1741 și aflător tot la Academia Română, enumeră, între obligațiile acelorasi țărani, « fânul gospod » care trebuie cosit și cărat și « fânul de menzil » adică acela necesar cailor poștei. În anul următor, 1742, cu prilejul încasării « sfertului » din Mai, se amintește « menzilul Chișinăului » de care trebuiau să aibă grijă târgoveții de acolo, procurând caii necesari și suportând « chieltuiala musafirilor ce ar trece în sus » adică a persoanelor oficiale care mergeau cu poșta spre Iași. În Oltenia, Austriacii organizează, potrivit decretului general împărătesc din 22 Februarie 1719, un serviciu al poștelor, cu un conducător, 20 de postași și 80 de vătăfi. Alexandru Ipsilanti (1774—1782) reorganizează « menzilul », fixând în amănunțimi, printr'un hrisov special, modul de funcționare și tariful pentru transportul călătorilor. Căci poșta la noi a fost și precursora diligenței sau, mai târziu, a trenului. Serviciul cuprindea un număr de stațiuni, la distanțe determinate, circa 20 de kilometri, de unde și unitatea de măsură: *o poștă*; aci se făcea schimbul cailor iar călătorii, eventual, se puteau odihni și ospăta. Una din stațiunile de poștă sau de menzil între Buzău și Ploști a dat numele actualului târg *Mizil*.

Călătorii mergeau în niște cărucioare joase, foarte puțin confortabile, dar trase cu mare iuțeală de patru sau șase cai, îndemnați cu chiote năprasnice de *surugii*. Viteza acestor vehicule a impresionat pe toți străinii care le-au întrebuințat; se pare că

poșta noastră era cea mai rapidă din Europa; e adevărat că uneori, din pricina rapidității, cărucioarele se stricau pe drum și mai întotdeauna pasagerii ajungeau frânți de oboseală și amețiți de zdruncinături.

O însemnare de cheltuieli ale curții din Iași, cu data 1763, Noemvrie 29, prevede, între altele, « 174,20 <lei> liafa lui Poșta Maestru pe 6 luni ». Pentru serviciul « menzifului » moldovean s'a cheltuit în 1776 suma de lei 49.986 deci aproape o sută de pungi; e un capitol important din bugetul țării.

« Calendariu » de Buda, pe 1815, între alte informațiuni dă și « Cel de căpetenie al poștelor curs prin țara Ungurească, Ardeal și Țara Românească ».

Circulația monetară. A stabili *lista completă* a monetelor în-trebuințate la noi în intervalul 1601—1821 și mai ales a fixa *valoarea lor*, în raport cu aceeași unitate de măsură, este una din problemele grele ale istoriografiei românești. Emeriții cercetători, d-nii G. Zane și C. Moisi, au adus o serie de contribuții prețioase în această direcție; rezolvarea definitivă a problemei rămâne totuși în sarcina viitorului. Greutatea stă mai întâi în faptul că în țările noastre s'au întrebuințat tot felul de monete — reale și ideale — străine, turcești, austriace — în special după tratatul dela Carlovitz (1699) — polone, — mai ales în veacul al XVII-lea — italiene, rusești, olandeze și, în mod excepțional, și românești, sub Dabija Vodă și Mihail Radu. Spunem « în mod excepțional », deoarece, în urma accentuării suzeranității turcești, domnii noștri n'au mai bătut monedă proprie. Sub Dabija, s'au bătut, la

Suceava, « șalăi » — echivalentul moldovenesc al « Schillingului » (vezi fig. 27-29); sub Mihail Radu sau Mihnea al III-lea, în 1658, s'au bătut în Țara Românească, probabil la Snagov, *dinari* de argint, cu legende latinești; cea de pe verso, dând ocol unei acvile bicefale, are următorul mândru cuprins: « Si Deus nobiscum, quis contra no<s> »? (vezi fig. 30). Tot ca monete locale, menționăm

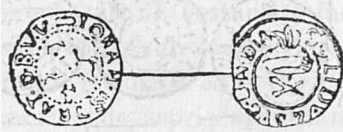

Fig. 27. — Șiling (« șalău ») bătut de Dabija Vodă. Pe avers, jos, sub călăreț, se vede stema Moldovei: capul de bour.

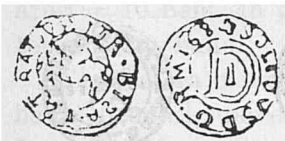

Fig. 28. — Șiling bătut de Dabija Vodă în monetăria sa dela Suceava (1661—1665).

și pe cele bătute de armata rusă de ocupație, la Sadagura, lângă Cernăuți, în răstimpul dintre 1769—1774. De aramă, ele au pe avers stemele unite ale Moldovei și Munteniei, iar pe revers valoarea, în parale și bani rusești (1 para = 3 denghi; 2 parale = 3 copeici).

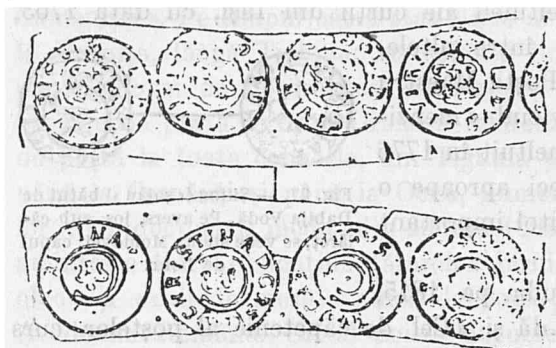

Fig. 29. — Șilingi suedezi falsificați în bănăria lui Dabița Vodă din Suceava. Noi le spuneam «șalăi».

O altă dificultate a cercetării problemei monetare stă în împrejurarea că nu s'a încercat până acum să se raporteze toată această mulțime de monete la un etalon, la galben sau ughiu de pildă sau la florinul împărătesc. Se adaogă faptul că, sub unul și același nume, se ascun-

deau monete diferite, din diferite țări. Astfel, *ortul* putea fi și cel polon, și cel din Brandenburg, dar și ortul turcesc; *groșul*, de asemenea, putea fi și cel austriac, dar și cel polon. În sfârșit, trebuie să se ție seamă de faptul că din una și aceeași monedă erau *emisiuni cu valoare diferită*, după titlul lor, adică după cantitatea de metal prețios pe care o cuprindeau. De aceea, se menționează uneori în cronici și în documente dacă e vorba de «aspri noi» sau «aspri vechi», de «bani noi» sau «bani vechi», de «lei noi» sau «lei vechi». Nu intră în cadrul acestei lucrări de a rezolva *comp et* problema pusă în rândurile de mai sus: ar însemna să întocmim o monografie detaliată. Vom încerca totuși să

Fig. 30. — Monedă de argint bătută în 1658 de Mihnea al III-lea. Pe avers, mândra deviză: «Si Deus nobiscum, quis contra nos».

facem oarecare ordine în acest domeniu stufos și să fixăm o serie de echivalențe. În acest scop, vom grupa alfabetic monetele principale pe categorii: aspri, galbeni, groși, zloți, lei, etc. și în interiorul fiecărei categorii vom enumera varietățile, specificând, de câte ori se va putea, și valoarea lor în raport cu a altor monete, bine cunoscute.

Asprii, moneda mică de argint, întrebuințată în secolele anterioare (vezi vol. II, ediția a patra, p. 555), continuă să circule și în secolul al XVII-lea și chiar al XVIII-lea. Două sute de aspri făceau un galben sau un ughi; așa rezultă din tranzacțiile vremii. Astfel, într'un act muntean datat 7 Aprilie 1623, citim: «stânjeni 200 drept 70 galbeni, însă stânjenul câte 7 costande, fac aspri 14.000». Intr'alt act, din 10 Martie 1649, sub Matei Basarab, găsim echivalența: «drept aspri 6600, fac ughi 33». O sută de mii de aspri erau tot una cu o «*povară*» de aspri; așa aflăm din două acte inedite dela Academia Română, unul nedatat, dar care poate fi pus în anii 1618—1620, celălalt din 1627. Erau de asemenea tot una cu «*somma*» italiană dela sfârșitul veacului al XVI-lea.

Banii, ca monetă, iar nu ca nume generic, sunt *tot una* cu asprii, sunt al doilea nume pentru această mică monetă curentă de argint. Intr'un act din 1683, privind o vânzare de stânjeni, se specifică: «1200 stânjeni câte 100 bani stânjenul fac talere 900, fac ughi 600», ceea ce înseamnă că un ughi era egal cu 200 de bani sau cu un taler și jumătate. În condica vistieriei, sub Brâncoveanu (1700), un galben e egal cu 200 de bani. De unde rezultă în mod evident că asprul era tot una cu banul, după cum galbenul era tot una cu ughiul. În mod excepțional, la începutul veacului al XVII-lea, găsim și aspri care sunt mai mari decât banii. Astfel întâlnim odată echivalența 6 aspri = 10 bani; altă dată chiar 5 aspri = 10 bani. În genere însă, după cum am arătat, asprul era tot una cu banul.

Copeica era o monetă de argint, de origine rusă, valorând doi bani. Cronica, povestind alianța dintre Dimitrie Cantemir și Petru cel Mare, spune că acesta din urmă a trimis domnului Moldovei «câteva mii de ruble, bani de argint, tot copeice». Iar mai departe, descriind scumpetea ce era în țară din cauza lipsei de grâne — precizează: «că acum agiunsesese sacul de făină câte 10 ruble, cumu-i la noi 10 ughi; eară la obuzu (la tabăra armatei rusești) pânea de 60 dramuri 6 copeice adecă 12 bani».

Costanda era o monetă de argint, egală cu 10 aspri sau 10 bani; ea reprezenta deci a douăzecea parte dintr'un galben sau un ughi. În 1622, Noemvrie 12, în Muntenia se vând 50 de stânjeni, câte 4 costande stânjenul, primindu-se în totul 2000 de aspri.

Iar în 1648, Iulie 20, la o vânzare similară, în Barboși, lângă Căldărușani, se obține pentru 100 stânjeni, câte două costande stânjenul, 10 ughi în totul.

Creițarul, din nemțește Kreuzer, după crucea care era bătută pe una din fețele lui, reprezenta a șaiszecea parte dintr'un florin austriac. Mai exista și *creițarul polon*; potrivit cursului fixat de Camera Aulică, la 18 Iulie 1729, pentru Oltenia, el valora trei sferturi din creițarul împărătesc, trebuiau deci optzeci de creițari poloni pentru un florin.

Ducații erau de două feluri: de argint și de aur. Cei dintâi continuau — se pare — ducații din secolele anterioare; o mărturie din 1642 dă echivalența 200 bani «care face 4 ducați». Ceilalți erau — pe vremea ocupației austriace în Oltenia — de trei feluri: ducatul venețian, ducatul ordinar și ducatul de Kremnitz. La început tustrei valorau câte 4 florini și 10 creițari; ulterior, această valoare a rămas numai pentru ducatul de Kremnitz; celelalte două fiind echivalente numai cu 4 florini și 6 creițari. În Transilvania, principii și orașele au bătut monete de aur de 10 ducați (Gheorghe Rákoczy I în 1646, Acațiu Barcsay în 1659, Brașovul în 1612) și chiar de 100 de ducați (Mihai Apaffy în 1677).

Dutca era o monetă rusească, de argint, valorând două copeici, adică patru bani. În 1711, după retragerea armatelor lui Petru cel Mare, caimacamul de scaun din Iași, Lupu Vornicul, primise ordin dela Vizir să-i trimită 60 de pungi de bani. A încercat să execute ordinul: «ce alți bani nu prea erau — povestește cronica — fără cât copeice și *dutce de câte patru bani* și timfi de cei noi moskicești. Deci, cu mare nevoință, deabia s'au strinsu 12 pungi de acei bani și au trimis la urdie la Vezirul, și *i-au luat tot cu scădere*», ceea ce înseamnă că agiul a fost ridicat, că banii n'au fost socotiți la valoarea nominală.

Un document din 1645, scris în Dragoslavele din Muscel, pomeneste — dacă a fost bine citit — și o altfel de dutcă, de o valoare mai mult decât întreită față de cea amintită mai sus; citim în document: «*dutce pentru 24 florini, dutca de socotit în 13 bani*».

Florinii, *florinții* sau *fiorinii* erau vechile monete de aur, de origine italiană, dar care s'au bătut, în secolele XVII și XVIII, și în Austria; erau, la începutul veacului al XVIII-lea, și monete

de argint. Un florin de argint avea 60 de creițari și era egal în valoare cu guldenul împărătesc și cu cel francez, afară de cel bătut de Ludovic al XV-lea și de cel strasburghez. În timpul ocupațiunii austriace a Olteniei, și zlotul românesc a fost, la început egal cu florinul; apoi el a fost succesiv devalorizat, ajungând în cele din urmă la 51 de creițari, deci cu 9 creițari mai puțin.

Sub numele de *galbeni* s'au înțeles în Țările noastre o serie de monete reale, de aur, dar și o monedă ideală, de calcul. Găsim în cronică și în documente diferite numiri în legătură cu galbenii și anume: galbeni, galbeni roșii, galbeni de aur, galbeni de aur ungurești, galbeni tătarești, galbeni venetici, galbeni austriaci (vezi fig.

Fig. 31. — Ducat austriac, de aur, bătut în 1787, de Iosif al II-lea. Încă unul din soiurile de « galbeni » care circulau la noi.

31), galbeni friederici, galbeni împărătești, galbeni chezăricești, galbeni carolini, galbeni olani, galbeni zingirlii, galbeni funducii, galbeni turalii, galbeni olandezi (vezi fig. 32), galbeni de Cremnitz sau, cum le spunea poporul, crimenți, galbeni dodecari etc.

Galbenul, moneda ideală sau de calcul, întrebuințată atât în veacul al XVII cât și al XVIII-lea, era egal cu 200 de aspri sau bani; era egal de asemenea cu un taler și jumătate sau un leu și jumătate; era în sfârșit tot una cu ughiul. În 1611, 66 de galbeni

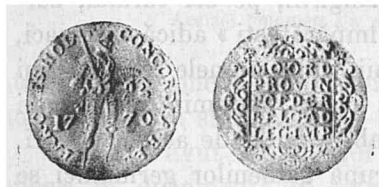

Fig. 32. — Ducat olandez de aur, bătut în 1770. Era unul din « galbenii » care circulau la noi.

fac 13.200 de aspri; în 1620, 185 de galbeni de aur echivalează cu 37.000 bani; la 7 Aprilie 1624, se dă identitatea: 70 galbeni sau 14.000 de aspri. În condica vistieriei, la 1700, sub Brâncoveanu, un galben e socotit drept 200 de bani. În sfârșit, în 1726 (?), într'un dicționar de termeni românești, alcătuit în Oltenia,

sub dominația austriacă, găsim următoarea definiție: « Galbin. Moneta ideale calculată per un talero leonino e mezzo ».

Dar alături de această valoare *constantă*, găsim pomeniți în documente și galbeni cu alte valori. Astfel, în Muntenia, într'un act din 1601, citim: « și galbenul câte aspri 120 »; în 1698: « 12 galbini care fac 48 de zloți », ceea ce înseamnă că un galben de

aceștia era egal cu patru zloți; în 1745, Octomvrie 1: « galbeni de aur 80 care fac taleri 293, bani 40 » adică 3,66 taleri pentru un galben. Iar în Moldova, la 19 August 1617, aflăm de « 18 galbeni cari fac 30 taleri însă talerul câte 12 potronici și potronicul câte 9 șalenghi » (șalăi !); de unde rezultă un galben care valora ceva mai mult decât cel ideal, adică ceva mai mult de un taler și jumătate. La aceeași concluzie ne duce documentul moldovenesc din 1679, Iunie 5 în care se spune că 12 galbeni erau egali cu 20 de lei, deci galbenul prețuia 1,66 lei. Credem că acești galbeni de valori atât de diferite — dela 120 de aspri până la 4 zloți — corespundeau la monete *reale* de aur; astfel, de pildă, galbenul de patru zloți pare să fi fost vreun ducat — venețian, ordinar, sau de Kremnitz — de oarece aceștia din urmă aveau o valoare asemănătoare.

Numeroșii galbeni reali pomeniți în actele și cronicile noastre pot fi împărțiți pe categorii, după țara în care au fost băuți: Sunt mai întâi galbenii italieni; în această categorie intră « galbenii venetici » adică venețieni și cei « tătărești », în realitate genovezi, numiți însă astfel, deoarece la început ne-au parvenit prin intermediul cetăților genoveze din *Crimeea*, unde stăpâneau Tătarii (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 557). Urmau apoi « galbenii ungurești » băuți mai înainte în Ungaria, iar în veacul al XVII-lea în Principatul Transilvaniei. Erau « galbenii turcești », cuprinzând stambolii, galbenii funducii, pe cei zingirlii, pe cei turalăi, zarmacupii și sultaninii. Erau « galbenii împărătești » adică austriaci, în această categorie intrând și carolinii, după numele împăratului Carol al VI-lea, dar și olandezii sau olanii, în amintirea vremii când Olanda era supusă împărăției habsburgice (de aceea, uneori, li se spune și austro-olandezi). În grupa galbenilor germanici se cuprindeau, în afară de cei împărătești, și galbenii « chezăricești » sau bavarezi, băuți de Karl Philipp la începutul veacului al XVIII-lea, și « fridericii » băuți de Friederic cel Mare la Berlin în 1778.

Valoarea « galbenilor » crește continuu față de valoarea monetelor de argint, a talerilor, de pildă, sau a leilor. Spre sfârșitul epocii fanariote, în 1814, galbenul venetic valorează 13 lei, cel olandez 12 lei și 20 de parale iar cel împărătesc 12 lei și 10 parale; în 1819, toate aceste trei varietăți au același curs, de 14 lei.

Groșii erau monete de argint, foarte răspândite în Austria, Polonia și alte țări europene (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 556-7). La noi circula groșul împărațesc pe care Austriacii îl echivalau, în timpul dominației lor în Oltenia, cu 3 creițari și groșul polon, echivalat cu 2 creițari și jumătate.

Leul, monetă reală de argint, era tot una cu talerul sau talerul leonin și valora 133 de aspri sau bani deci două treimi dintr'un galben sau un ughiu; trebuia un leu și jumătate ca să faci un galben. I se spunea așa, deoarece, pe una din fețe, era reprezentat un leu; tipul acesta de monetă a fost atât de răspândit și a plăcut

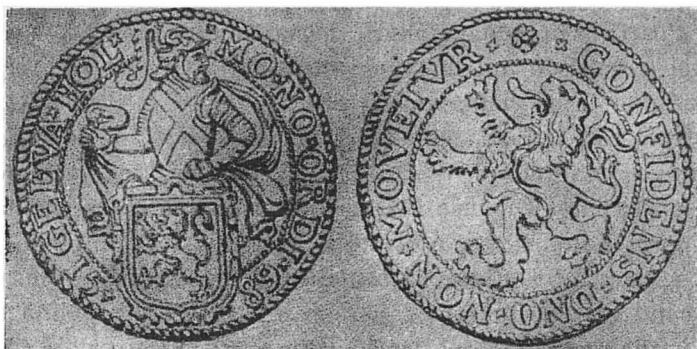

Fig. 33. — Taler olandez din 1589 având reprezentat atât pe revers cât și pe avers un leu. Taleri asemănători «leonini» au fost bătuiți și de alte țări. Fiind foarte prețuiți la noi, au dat numele monetei noastre naționale.

Același fenomen s'a petrecut și în Bulgaria (leva).

atât de mult încât numele ei a devenit numele monetei noastre naționale (vezi și fig. 33).

Leul n'a avut tot timpul aceeași valoare; de aceea și găsim uneori în documente și cronicile expresiile de «lei vechi», «lei noi» și chiar «lei proști». În 1587, în Țara Românească, un leu valora optzeci de aspri în loc de 133, iar un galben 120 în loc de 200. În veacul al XVIII-lea constatăm prezența «leilor noi»; două documente moldovenești, din 1742, Aprilie 2 și 1777, Iunie 4, ne arată că un leu nou era egal cu 40 de parale, deci cu 120 de bani; o altă însemnare, posterioară anului 1761, ne dă lămurirea că un «leu vechiu este acum un leu și 4 parale»; ceea ce înseamnă că noua monetă era devalorizată față de cea veche. Și într'adevăr, o însemnare austriacă din 21 Iulie 1728, referitoare la cursul

monetelor în circulație din Oltenia, ne arată că leul vechiu era egal cu 100 de creițari (133 bani), în timp ce leul nou numai cu 90 (circa 120 bani).

Din expresia « lei bătuți » pe care o întâlnim în letopiseț pentru domnia lui Dumitrașco Cantacuzino în Moldova (1684—1685), se poate trage concluzia că existau și lei « nebătuți » adică lei de calcul, monetă ideală, întocmai ca și galbenul. Faptul nu are nimic excepțional, în trecutul nostru existând mai multe asemenea monete ideale (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 554).

Cinci sute de lei alcătuiau o « pungă » de bani, punga fiind de obicei unitatea de măsură în care se socotea tributul țării către Poartă sau sumele mari, încasate din impozite și vămi. Treizeci și șase de mii de pungi alcătuiau o « hazna »; termenul e de origine turcă și înseamnă tezaur.

Lescaia sau *lăscaia*, monetă de mică valoare, ce se întâlnește în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, era intermediară între ban și para. Dionisie Ecclesiarhul, vrând să arate ieftinătatea din timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti în Muntenia (1774-1782), spune, între altele, că ocaua de făină de grâu ajunsese « o para, când era mai scumpă a para și o lăscaie », iar « făina de porumb un ban sau mult o lăscaie ». Din cauza micii valori a acestei monete s'a ajuns și la expresia, semnificativă: « nu dau » sau « nu face nicio lăscaie ».

Ortul era o monetă reală, de argint, des întrebuințată în țările noastre; expresia « a da ortul popei » adică a plăti preotului un ort pentru înmormântare, e o dovadă. Circulau mai multe feluri de orți: ortul polon egal în 1728 cu un sfert de leu vechiu, valorând adică 25 de creițari sau 33 de bani (cu această valoare de 33 de bani apare și în corespondența lui Constantin Brâncoveanu cu Brașovul); ortul turcesc, egal, în Oltenia, la aceeași dată, cu un sfert de leu nou; valoarea deci 22,5 creițari sau circa 30 bani; ortul brandemburghez egalat, după noul tablou de cursuri din 18 Iulie 1729, cu 20 de creițari.

Faptul că în letopiseț se pomenește și de « orți bătuți » (ajunsesse sub Dumitrașco Cantacuzino, în Moldova, pe vreme de foamete, « ocaua de unt câte doi orți bătuți ») pare să arate că ortul era, uneori, și o monetă de calcul, întocmai ca și galbenul (cf. mai sus p. 624 « lei bătuți »).

Paraua era o mică monetă turcească de argint. Tabloul de cursuri austriac din 21 Iulie 1728 o socotește egală cu 4 bani și jumătate sau cu doi creițari și jumătate ceea ce nu-i în niciun caz exact, cele două echivalente nefiind egale între ele; pe de altă parte, dicționarul italian de termeni românești din 1726 (?) o echivalează cu un polturac și jumătate, deci cu doi creițari și un sfert, polturacul împărătesc având un creițar și jumătate. Aceste trei echivalențe nu coincid, după cum se vede. Fapt sigur este că un leu nou avea 40 de parale; o aflăm din două documente moldovenești, datele 2 Aprilie 1742 și 4 Iunie 1777; *așa dar paraua era egală cu trei bani*; aceasta corespunde însă întocmai cu valoarea dată de dicționarul italian. În traducerea engleză a operii lui Dimitrie Cantemir, « Istoria imperiului otoman », găsim de asemenea că trei aspri fac o para.

Pitacul era o monetă de argint egală cu șapte creițari; tablourile austriace de cursuri din 1728 și 1729 o numesc respectiv « septenarius » și « Sibner ».

Polturacul, monetă reală, de circulație zilnică, corespunzând paralei turcești, era de două feluri: polturacul împărătesc și cel polon. La început erau socotiți egali; tabloul din 1729 hotărăște însă pentru cel dintâi valoarea de un creițar și jumătate, iar pentru cel de al doilea numai de un creițar și un sfert. E de observat de altfel că Austriacii, în timpul ocupației Olteniei, au căutat în mod sistematic să devalorizeze monetele polone în raport cu cele împărătești. Raportat la leul nou, polturacul împărătesc era egal așa dar cu trei bani, întocmai ca și paraua.

Potronicul era o monetă reală de argint, de origine polonă, circulând mai mult în Moldova și având aceeași valoare ca și costanda, anume zece bani. De aceea se și dă în Moldova, la 3 August 1706, echivalența 1 ughi = 20 de potronici. Constatăm însă și alte valori pentru potronic: astfel, într'un document moldovenesc din 19 Aprilie 1621 citim: « 750 talere, banii câte noauo bani un potronic » și tot acolo mai jos: « însă potronicul câte noauo bani ». La 19 August 1617, în Iași, talerul era socotit « câte 12 potronici și potronicul câte 9 șalenghi », de unde rezultă că banul era tot una cu șilingul sau, cum îi spuneau Moldovenii, cu « șalăul ». Pe de altă parte, în Pravila lui Vasile Lupu se specifică: « 12 aspri carii fac 2 potronici de argint », de unde rezultă că potronicul era

egal cu 6 aspri. Cum se explică aceste valori diferite ale potronicului? Pentru aceea de 9 bani sau 9 șilingi, am putea să admitem că avem de-aface cu un *agiu*, cu un scăzământ adică de zece la sută, valoarea oficială rămânând aceea de 10 bani. Mai greu de explicat e pasagiul din pravilă.

Șuștacul era o monetă polonă, de argint, egală cu patru polturaci sau șase creițari: așa ne spune tabloul austriac de cursuri din 21 Iulie 1728.

- *Rubla*, monetă rusească « per excellentiam », era egală în valoare cu ughiul nostru, deci cu 200 de bani. Echivalența ne e confirmată de cronicarul Ion Neculce care în *Letopisețul* său spune că senatul rus a hotărît să i se dea lui Dimitrie Cantemir « *câte douăzeci de pungi de bani pre an care fac șase mii de ruble* ». O pungă de 500 lei era egală așa dar cu 300 ruble, deci rubla egală cu un leu nou și două treimi sau cu un leu vechi și jumătate. Cum leul avea, pe vremea aceea în Moldova, 120 bani, rezultă că rubla era tot una cu 200 bani, deci cu ughiul. Într'o rublă intrau 100 de copeici sau 50 de dutce (vezi și mai sus, sub aceste nume!). S'a întrebuințat în țările române mai ales după expediția din 1711.

Șalăii sau șilingii sunt singura monetă moldovenească din intervalul 1601—1821. De aramă, având un diametru de 14,5 milimetri, ei au fost bătuți la Suceava, în bănăria înființată de Dabija Vodă în 1661 și care a durat până în 1668 (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 138). S'au descoperit până acum șapte tipuri de asemenea « șalăi » moldovenеști.

Talerul, ca și galbenul, a însemnat la noi atât o monetă de calcul cât și o grupă întreagă de monete reale, de argint, foarte des întrebuințate. Moneta de calcul era tot una cu leul și valora obișnuit două treimi dintr'un galben sau un ughiul. Fiind tot una cu leul, găsim, în documente, echivalența un taler = 133 de bani dar și un taler = 120 de bani, după cum e vorba de lei vechi sau lei noi. Câte odată, în actele vremii, socoteala se face însă și pe 132 de bani, astfel, de pildă, într'un act din 22 Octomvrie 1713, când 620 de stânjeni vânduți cu 66 de bani stânjenul dau suma totală de 310 taleri.

În privința talerilor monete reale de argint, cel mai răspândit era *talerul leonin* (vezi mai sus, p. 623), a cărui valoare corespunde

cu aceea a talerului de calcul. Alături însă de acesta, mai circulau în Țările noastre o sumă de alți taleri, de valori diferite. În condica vistieriei lui Brâncoveanu, din 1700, găsim, pe lângă talerul obișnuit de 133 de bani, un altul de 123,5 bani și un al treilea de 138 de bani. La 25 Iunie 1641, se face o vânzare de 50 de stânjeni în Făgărița, lângă Căldărușani, cu prețul de 44 de bani stânjenul, primindu-se în total 16 taleri ceea ce înseamnă că talerul era egal cu 137,5 bani. Iar într'un act inedit dela Matei Basarab, din 12 Mai 1651, se spune precis: «taleri 3 pol (3 și jumătate !), taleru câte aspri 154». Tabloul de cursuri fixat de Camera Aulică austriacă, la 18 Iulie 1729, pentru Oltenia, prevede, în afară de «Lewenthaler»-ul sau talerul leonin (leul !) nu numai puțin de șase feluri de taleri, plus două subdiviziuni de taler. Erau talerul olandez, talerul burgund și perntalerul, valorând fiecare câte un florin și 54 de creițari, fiind deci superiori cu 20 de creițari talerului leonin. Urmau apoi talerul împărătesc — i se spunea și «imperial» și «sgriptor», după pajura bătută pe una din fețe — și talerul francez (afară de acela al lui Ludovic al XV-lea), echivalenți fiecare cu 2 florini. Era, în sfârșit, talerul polonez, a cărui valoare nu se precizează. Ca subdiviziuni sunt amintite sfertul de taler burgund, valorând 28,5 creițari și jumătatea de taler leonin, valorând 47 de creițari. Dar pe lângă varietățile de taleri pomeniți în tabloul Camerei Aulice, au mai circulat, în țările noastre și alții precum talerii rusești, talerii turcești, talerii venețieni cărora li se mai spunea și scuzi, talerii ioachimici, etc.

Timfii erau monete de argint rusești; sub numele de «timfi de cei noi moskicești» sunt amintiți în cronică, în legătură cu expediția din 1711 a lui Petru cel Mare.

Tultul, monetă reală de argint, era de două feluri: turcesc și imperial. Cel turcesc, pe vremea lui Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino, era tot una cu o treime de leu sau 44 de bani; la atât se urca văcăritul în 1713. Înainte de fixarea cursurilor, făcută de Austriaci în Oltenia, ambii valorau la fel și anume o jumătate de florin; în preajma fixării, se propune o diferențiere în defavoarea tultului turcesc: acesta să fie primit numai la 28 de creițari și jumătate, în timp ce celălalt să rămâie la valoarea anterioară de 30 de creițari. Totuși, când se fixează cursurile, la 18 Iulie 1729, Camera Aulică decide să scoată din circulație tultul turcesc;

aceiași măsură se ia și pentru ortul turcesc: ambele făceau, se vede, concurență pe piață monetelor similare imperiale. Termenul tult este de origine turcească și înseamnă « a treia parte ».

Ughii erau cel de al doilea nume al galbenilor, așa încât cele spuse asupra acestora din urmă (vezi mai sus, p. 621), li se aplică și lor. Există deci un *ughiu*, monedă ideală, de calcul, valorând 200 de bani sau 20 de costande sau un taler și jumătate; îl întâlnim adeseori în tranzacțiile secolului al XVII-lea. La 1 Septembrie 1644, se vând 60 de stânjeni cu câte 60 de bani stânjenul, luându-se în total 18 ughi, ceea ce înseamnă că ughiul avea 200 de bani; documentul se găsește în condica mănăstirii Căldărușani. În 1683, vânzându-se 1200 de stânjeni cu câte 100 de bani stânjenul, suma totală este de 900 taleri sau 600 de ughi, de unde echivalența un ughiu = un taler și jumătate = 200 bani. La 18 Noembrie 1669, se vând iarăși 260 de stânjeni cu câte 60 bani, obținându-se 78 de ughi; ughiul e egal cu 200 de bani. În Moldova, găsim în 1654 echivalența: 1333 ughi = 2000 taleri, deci un ughiu valora cât un taler și jumătate.

Alături însă de *acest* ughiu, întâlnim uneori în documente și un altul a cărui valoare diferă de cea fixă, arătată mai sus. Astfel la 6 Decembrie 1670, Matei paharnicul și Ion hânsariul din Schiopeni, județul Râmnic, vând lui Șarban spătarul 370 de stânjeni, cu câte 28 de bani stânjenul, primind în totul 58 de ughi și jumătate. De unde rezultă că ughiul are aci numai 177,09 sau, rotund, 178 bani. În 1641, se vând 600 de stânjeni cu câte 4 costande stânjenul, primindu-se 140 de ughi. Prin urmare, un ughiu are, în cazul acesta, 17,1 costande adică 171 bani, costanda valorând 10 bani. Avem de-a face în cazurile de mai sus — și nu sunt singurele — cu ughi a căror valoare diferă, ca și la galbeni, de aceea a ughiului ideal de calcul.

Numele de « ughiu » vine din prescurtarea paleografică *ugg.* (*уґг.*), întrebuințată în actele noastre vechi pentru « uggrăski » (*уґгрѣски*) = ungurești, referitoare la galbenii ungurești, adică florinii de aur bătuți în Ungaria și des întrebuințați în tranzacții. Din « ug », la singular, s'a format pluralul « ughi », de unde apoi s'a refăcut singularul « ughiu ».

Zloții ar fi trebuit să fie, potrivit numelui, *exclusiv* monete de aur, deoarece zlot vine din vechiul slav zlat, rusește zoloto, care

înseamnă aur (cf. Zlatna !). Constatăm într'adevăr că, sub acest nume, se înțeleg în actele secolelor XVII și XVIII monete de aur; așa, de pildă, în condica vistieriei lui Brâncoveanu, găsim adeseori pomeniți « zloți » sau « zloți venetici » valorând fiecare câte doi taleri și jumătate: 400 zloți sunt arătați ca egali cu 1.000 taleri, 1.000 zloți cu 2.500 taleri, etc.

Dar alături de aceste monete de aur, de valori diferite, întâlnim sub numele de *zloți* și monete de argint, iarăși de valori diferite. O însemnare munteană, din 1698, precizează « 12 galbini care fac 48 de zloți », deci patru zloți la un galben. În testamentul Dospinei Strâmbeanu, din 1 Octomvrie 1745, citim: « bani de argint, zloți 640, care fac taleri 450 », de unde rezultă că un zlot era egal cu 0,70 dintr'un taler sau că trebuia 1,42 zloți pentru un taler. Dicționarul italian de termeni tehnici românești, întocmit în Oltenia, în timpul dominației austriace, definește zlotul drept o « monetă turcească având curs în Valahia și valorând 66 de creițari ». Un alt izvor, cam din aceeași vreme și referindu-se tot la Oltenia, dă echivalența un zlot = 44 de polturaci adică iarăși 66 de creițari, polturacul împărătesc valorând un creițar și jumătate (vezi și mai sus, p. 625). O valoare foarte apropiată și anume 67,5 creițari e indicată într'o notă asupra stabilirii cursului diferitelor monete în Oltenia, din 21 Iulie 1728. Austriacii au dus o politică monetară cu totul ostilă *zlotului* nostru: dela cursul de 66 sau, după alte izvoare, 67,5 creițari cât prețuia înainte de ocupație, ei îl reduc mai întâiu la 60 de creițari, îl fac adică egal cu florinul, pentru ca, mai târziu, să-l scadă treptat-treptat până la 51 de creițari; aceasta înseamnă însă o devalorizare de 25%, deci o pagubă însemnată pentru toți deținătorii de zloți. Chestiunea « zlotului » a iritat multă vreme spiritele în Oltenia austriacă și le-a îndepărtat Imperialilor multe simpatii (vezi și vol. III, ediția a II-a, p. 254).

Cronica atribuită lui Nicolae Costin, povestind a doua domnie a lui Mihai Racoviță, arată că în vara anului 1708 s'au adaos « și pogonăritul de vii... cu un zlot mai mult peste leu, de au dat bieții oameni cei cu viile câte un galben de pogon și tare... oftau și se văietau ». De unde rezultă că un leu plus un zlot era egal cu un galben. În ipoteza că ar fi vorba de lei vechi, de 133 de bani unul, zlotul ar fi deci egal cu 67 de bani, galbenul având,

după cum se știe, 200 de bani; dacă socotim în lei noi (= 120 bani), atunci zlotul are 80 de bani.

Acest zlot de argint, superior florinului, dar inferior leului sau talerului, a fost una din monetele des întrebuintate la noi; în operațiunile fiscale ale secolelor XVII și XVIII el revine frecvent; a dat, întocmai ca și galbenul și leul, numele uneia din dări: zloții; agenții care o strângeau se numeau zlotași. Tot din pricină că era o monetă curentă a servit și ca monetă de calcul, monetă ideală întocmai ca și galbenul, leul și ortul. De aceea și întâlnim adesea în documente, în secolul al XVII-lea, expresiunea de « zloți bătuți » adică efectiv, peșin, spre deosebire de zloții de calcul.

Dar în afară de aceste monete mai însemnate, dela *aspri* până

Fig. 34. — Sfant (sau sorocovăț) de argint, din 1783, dela Iosef al II-lea, împăratul Austriei.

la *zloți*, au mai circulat în Țările Românești, în intervalul dintre 1601 și 1821, o sumă altele. Amintim, astfel *burlincii*, *caragroșii*, *ecsildarii* numiți uneori și *eizindari*, *filerii*, *funducii*, *greslele*, *groșițele*, *horgroșii*, *irmilicii*, *leițele*, *marghiolii*, *mariașii*,

misirii, *nesfielele*, *piaștrii*, *rubielele*, *sfanții*, *stambolii*, *tumblii* și *zarmacupii*. Dintre acestea, unele erau monete de argint, altele de aur.

În prima categorie intrau: *groșița*, *mariașul* și *sfanții* (dela *zwanzig*; vezi fig. 34), tustrele monete austriace, valorând pe vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782) respectiv 2, 10 și 13,5 parale. Intrau apoi *leița*, *piastrul* și *irmilicul* de origine turcească. Cea dintâiu, inferioară zlotului, valora o jumătate de leu; piastrul era egal, în 1719, cu 120 de aspri deci cu talerul sau leul nou iar irmilicul cu 60 de aspri sau *douăzeci* de parale (yirmi în turcește). Valoarea piastrului a mers însă scăzând necontenit, pentru a ajunge, în 1830, la a zecea parte din ce fusese inițial. Intra, în sfârșit, *horgroșul* sau *horgoșul* (hergoșul), valorând 17 creițari; termenul e de origine maghiară (din *horgas*, încovoiat, strâmb).

În a doua categorie, a monetelor de aur, intra bogata serie a galbenilor: *rubiaua* și *nesfieaua* însemnând respectiv « un sfert »

și « o jumătate » de galben; apoi *caragroșul*, valorând sub Brâncoveanu 1,1666 lei iar în 1719, 181 de aspri. În acelaș an, galbenii noi bătuți la Stambul (li s'a mai zis și *stamboli*) prețuiau 390 de aspri; *zingirlirii* (« cu lanț » din cauza lanțului imprimat pe dungă) și *turalirii* (dela turga, stema oficială; în românește tura, turaua) bătuți la Cairo, 330 și 315 aspri. Un alt galben egiptean se numea *mîsîr* (sau misir), după numele turcesc al țării. *Funduciu* era galbenul bătut de Mustafa al III-lea și urmașii săi până la Mustafa al IV-lea (1757—1807); i se zicea astfel din cauza perlelor ce dau ocol monetei pe margine și cărora Turcii le spuneau « alune » (findik). *Zarmacupul* (din turcește « zer-mahhub », « aur favorit ») a fost bătut începând dela Ahmet al III-lea (1725); era dintre monetele de aur cele mai căutate, având un titlul superior (24 carate).

B I B L I O G R A F I E

I. Agricultură și bogățiile miniere. 1. N. IORGA, *Ancienneté de la culture du maïs en Roumanie*, în *Bull. Sect. Hist. Acad. Roum.*, IX (1921), p. 185—191; 2. M. STAMBU, *Istoricul exploatărilor de sare din regiunea Slănic-Prahova*, în *Mem. Sect. Științ. Acad. Rom.*, seria 3, t. XVIII (1942-13), p. 219—247. 3. I. DOBRESCU, *Documente inedite privitoare la petrolul românesc* (sub tipar).

II. Industria. 4. V. A. URECHIA, *Istoria Românilor*, t. I—XIII, București, 1892—1901; 5. N. IORGA, *Istoria industriilor la Români*, București, 1927, 226 p. în 8°; 6. FR. BABINGER, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, în *Mem. Sect. Ist. Acad. Rom.*, t. XVIII (1935—1936), p. 141—189; 7. MIHAI POPESCU, *Fabricile de hârtie ale lui Matei Basarab*, în *Rev. Ist. Rom.*, VII (1937), p. 384—388; 8. CONST. C. GIURESCU, *Inceputuri de industrie în Țările Românești*, București, 1938, 13 p. în 8°; 9. E. BĂDESCU, *Metalele prețioase*, în *Enciclopedia României*, III, București, 1939, p. 705—728; 10. PETRE CAPRIEL, *Metalele diverse*, în *Enciclopedia României*, III, p. 729—754; 11. C. ORGHIDAN, *Industria Metalurgică*, în *Enciclopedia României*, III, p. 831—870; 12. A. BUNESCU, *Industria hârtiei și industria grafică*, în *Enciclopedia României*, III, p. 941—966.

III. Meșteșugurile. 13. N. IORGA, *Breasla blănarilor din Botoșani. Catastihul și actele ei*, în *An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.* s. 2, r. XXXIV (1911—1912), p. 1—34; 14. DR. M. A. HALEVY, *Comunitățile Evreilor din Iași și București. I. Până la 1821*, București, 1931, 112 + XVIII p. în 8°; 15. CONST. C. GIURESCU, *Din istoricul breslelor bucureștene*, în *Albumul Lunei Bucureștilor*. București, 1936, p. 27—35; 16. V. PAPACOSTEA, *Despre corporațiile moscopolene*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 127—136; 17. EUGEN PAVLESCU, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, 639 p. în 8° (lucrare de căpetenie); 18. CONST. C. GIURESCU, *Populația județului Putna la 1820*, Bucu-

rești, 1941, 40 p. in 8°; 19. NESTOR CAMARIANO, *L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balcania*, VI (1943), p. 201—241.

IV. Comerțul. 20. GHERON NETTA, *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*, Zurich, 1920, 150 p. in 8°; 21. N. IORGA, *Istoria comerțului românesc*, vol. II, București, 1925, 210 p. in 8°; 22. GHERON NETTA, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1931, 270 p. in 8°; 23. C. STOIDE, *Negustorii din Șarhorod în Moldova*, în *Rev. Ist. Rom.*, V—VI (1935—1936), p. 382—387.

V. Drumurile. 24. GHERON NETTA, *Incerări de navigațiune pe Olt*, București, 1928, 144 p. in 8°; 25. I. MINEA, *Podul lui Ștefan cel Mare la Iași*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX, 3 (1932—1933), p. 250; 26. ST. NICOLAESCU, *Comunicare despre podul Șerban-Vodă la Soc. Bucureștii-Vechi*, în *Universul* cu data 25 Mai 1938; 27. CONST. C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1943, 28 p. in 8°; 28. CONST. C. GIURESCU, *Constructions navales roumaines au XVII-e et XVIII-e siècles* (sub tipar).

VI. Circulația monetară. 29. Dr. G. SEVEREANU, *Monetele lui Dabija-Vodă (1661—1665) și ale lui Mihnea-Vodă Radul (1653—1660)*, în *Bul. Soc. Numism. Rom.*, XVIII (1923), p. 103—109; 30. N. DRĂGAN, *Horgoș (Hergoș)*, *ibidem*, p. 97—98; 31. I. MINEA, *O povară de bani*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 256—257; 32. G. ZANE, *Sisteme monetare și monete principale din veacurile trecute*, în *Cercet. Ist.*, IV, 1 (1928), p. 3—36; 33. G. ZANE, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, 461 p. in 8° (lucrare de căpetenie); 34. FLORICA C. MOISIL, *Monetele din Țara-Românească în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1934, 8 p. in 8°; 35. C. MOISIL, *Monetele României*, în *Enciclopedia României*, I, București, 1938, p. 98—124; 36. H. DJ. SIRUNI, *Monetele turcești în țările române*, în *Balcania*, II—III (1939—1940), p. 31—82.

ORGANIZAREA FINANCIARĂ

*Problema financiară constituie
elementul central al organizării
noastre de stat în veacurile XVII
și XVIII.*

Organizarea financiară a avut întotdeauna un rol de căpetenie în viața de stat, prin influența pe care a exercitat-o asupra tuturor domeniilor de activitate. Finanțe înfloritoare înseamnă, în genere, prosperitate, continuitate, creație; invers, finanțe desorganizate sunt totuna cu instabilitate, lipsă de continuitate, lipsă de securitate. Între politic și financiar există un raport permanent iar influența lor este reciprocă.

Aceste constatări se aplică întregii vieți istorice românești; ele capătă însă un relief deosebit când e vorba de epoca dintre 1601 și 1821. Niciodată, în trecutul nostru, problema financiară nu are atâta importanță ca în acest răstimp; putem spune, fără exagerare, că ea constituie acum elementul *central*, în jurul căruia gravitează totul, dela relațiile interne până la cele externe, dela viața satelor, târgurilor și boierimii noastre până la raporturile cu Poarta. Domnii caută să-și asigure, prin diferite mijloace, încasări cât mai mari, pe de o parte spre a face față cererilor, din ce în ce mai însemnate, ale Turcilor, pe de altă parte spre a dispune, în cazul mazăririi, de un fond de rezistență care să le îngăduie să aștepte momentul prielnic pentru reluarea tronului și, odată acest moment sosit, să poată plăti importante sume legate de o asemenea împrejurare. O constatare se impune: Domnii din acest răstimp care știu să-și asigure printr-o riguroasă — uneori dură — organizare financiară, resurse importante, *stăpânesc timp îndelungat*: E cazul lui Radu Mihnea, Matei Basarab, Vasile Lupu,

Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Neculai și Constantin Mavrocordat, Mihai Racoviță, Grigore al II-lea Ghica, Alexandru Ipsilanti; dimpotrivă, cei care nu sunt în stare s'o facă, își văd timpul de stăpânire scurtat; Constantin Hangerliu, Domnul Munteniei, își pierde chiar și vieța (1799), din cauza nenorocitei sale politici fiscale.

În linii mari, epoca dintre 1601—1821 continuă organizarea financiară a epocii precedente. Vom găsi deci și acum, un sistem de *dări*, cuprinzând *dijme* în natură din produsele solului, *biruri* în bani și *lucru* sau *munci*; vom găsi de asemenea un complex de *venituri* provenind din *vămi*, din *ocne* și din *amenzi*, la care se vor adăoga veniturile extraordinare provenind din *împrumuturi*. Se va menține principiul *inegalității* în repartiția impozitelor, acela al *scutirilor* și *sloboziilor*, precum și metoda *cislei* în ce privește perceperea (vezi vol. II, ediția IV-a, p. 559—580). Dar alături de aceste moșteniri ale trecutului, apar acum și o serie de *elemente nouă*, în diferite direcții.

Trebue subliniat, în primul rând, *sporirea numărului dărilor*; constatăm, în intervalul dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscola lui Tudor Vladimirescu, în cele două Principate, *circa 90 de nume noi de obligații fiscale*, îmbrățișând un domeniu foarte variat, dela *zdrențele de cârpă* necesare fabricii de hârtie a lui Matei Basarab până la « *birul șeicilor* » sau corăbiilor, sub Brâncoveanu, și dela « *alămul* » și « *ușurul* » plătite lui Mihai Racoviță de Tătarii bucegeni pentru terenurile pe care le încălcase, până la « *birul temniței* » și « *birul femeilor rele* » ambele înființate de Ioan Vodă Caragea. Sub Constantin Brâncoveanu, contribuabilii plătesc, în anul 1696, nu mai puțin de *patruzeci și două* de dări. Iată-le, așa cum apar ele, pe luni, în condica oficială a vistieriei: 1 Ianuarie, birul lui Ianuarie; 12 Ianuarie, seama a doua; 15 Ianuarie, birul șeicilor; 1 Februarie, birurile lui Februar; 1 Februarie, boii Belgradului; 10 Februarie, dajdea cailor; 16 Februarie, rânduiala carelor; 1 Martie, birul lui Martie; 1 Martie, haraciul; 1 Martie, birul slugeriei; 10 Martie, birul viilor; 15 Martie, rânduiala oilor împărătești; 1 Aprilie, birurile lui Aprilie; 1 Aprilie, lipsa haraciului; 1 Mai, birurile lui Mai; 14 Mai, birul lefilor; 18 Mai, rânduiala boilor; 1 Iunie, birurile lui Iunie; 1 Iunie, dajdea casapbașii; 16 Iunie, birul pentru cheltuiala vistieriei; 1 Iulie, birurile

lui Iulie; 2 Iulie, birul împrumutării; 8 Iulie, birul salaorilor; 10 Iulie, vacile și oile pentru conacele Tătarilor; 10. Iulie, plocoanele Sultanului; 1 August, birurile pe August; 1 August, rânduiala fânului; 5 August, dajdea datoriilor; 1 Septemvrie, birurile pe Septemvrie; 1 Septemvrie, rânduiala găleții; 14 Septemvrie, birul slugeriei; 14 Septemvrie, rânduiala cânepii; 25 Septemvrie, rânduiala mierii; 1 Octomvrie, birul lui Octomvrie; 5 Octomvrie, birul mierii; 9 Octomvrie, dajdea mirisii; 1 Noemvrie, birurile lui Noemvrie; 10 Noemvrie, ploconul Hanului; 20 Noemvrie, birul zaherelii; 1 Decemvrie, birurile lui Decemvrie; 10 Decemvrie, vel seamă; 24 Decemvrie, dajdea cherestelii. Așa, dar, în medie, câte 3—4 dări *pe lună*; în trei luni, câte 5 dări și într'una singură, Aprilie, numai 2. Aceiași situație fusese și în vremea lui Matei Basarab. Un document inedit al acestuia, din 12 Mai 1651, aflător la Academia Română și privind între altele, satul Amărăști făcut danie de Domn mănăstirii Sadova, cuprinde o informație revelatoare. «Și le-am scos însumi domnia mea — spune bătrânul voievod referindu-se la sătenii din Amărăști — din vistierie taleri 3 pol., taleru câte aspri 154 (sic!), fac acești taleri 3 pol. într'un an aspri 23.000». Trei taleri și jumătate a 154 aspri talerul sunt egali cu 539 aspri. Pentru ca, plecând dela această bază, considerată drept *un bir* să se ajungă într'un an la 23.000 de aspri, înseamnă că sătenii au plătit *aproape 43 de biruri în acel an* (exact 42,67!). Era, într'adevăr, mult; birnicii dădeau o mare parte din venitul lor vistieriei; uneori, dădeau chiar din avere, fiind nevoiți să-și vândă vitele și însuși pământul

Nu trebuie să ne închipuim însă că presiunea fiscală a fost *neîntreruptă* în tot acest răstimp de peste două secole. Perioadelor de mare apăsare le-a urmat aproape întotdeauna perioade de destindere; ele erau neapărat necesare deoarece, altfel, satele se risipeau și vistieria își vedea scăzând catastrofal veniturile. După Matei Basarab, a cărui politică financiară n'a cunoscut ezitări, a urmat o destindere sub Constantin Șerban Basarab; după Constantin Brâncoveanu, unul din cei mai abili financiari ai noștri care, după părerea contemporanilor, transmisă prin pana italianului Del Chiaro «știa să jupoaie oaia, fără s'o facă să țipe» («sapeva pelar la gazzuolo senza farla gridare»), au urmat unele ușurări simțitoare, în special desființarea «*văcăritului*». Tot ast-

fel și în Moldova, apăsarea din a doua domnie a lui Mihai Racoviță (1707—1709) e compensată prin destinderea de sub urmașul său Neculai Mavrocordat, după cum sporirea dărilor sub cei doi Callimachi — Ioan Teodor și Grigore — e urmată de scăderea lor sub gospodarul Grigore al III-lea Ghica. Unele dări apăsătoare, care provocaseră mari nemulțumiri — așa de pildă *văcăritul* și *cunița*, ambele privind cirezile de vite și caii — sunt desființate prin blestem; nevoi urgente și considerabile aduc însă după câțeva vreme reînființarea lor.

Cu privire la perceperea dărilor, alături de procedeul colectiv al *cislei*, constatăm aplicându-se acum, în anumite perioade, și procedeul individual al *pecetluitei* sau *hârtiei* (azi am zice al « rolului » personal!). Cisla avea avantajul *echității*: suma globală de plată pentru un sat repartizându-se asupra locuitorilor lui de către sfatul bătrânilor — și aceștia cunoșteau bine situația materială a fiecărui consătean — nu se comiteau abuzuri sau nedreptăți: dădea fiecare proporțional cu averea. Sau, ca să întrebuițăm o definiție din vremea lui Constantin Mavrocordat, « cisla iaste bună că, cine pe ce are, pe aceia dă ». Prezenta însă și un dezavantaj *pentru vistierie*, deoarece ea favoriza *tăinuirea* birnicilor fugiți din alte părți și așezați în sat. Intr'adevăr, cu cât erau mai mulți locuitori într'un sat, — peste cei pe care-i știa vistieria și în raport cu care fixase suma globală — cu atât cota ce revenea individual se micșora. Locuitorii aveau deci interes să primească pe cei fugiți din altă parte și să-i tăinuiască. Procedeul *pecetluitei* sau *hârtiei* însemna impunerea *individuală*: el producea mai mult *vistieriei*, deoarece evaziunea era mai dificilă, sătenii ne mai având interes să tăinuiască pe străini; dădea naștere însă și la favoruri și nedreptăți, agenții fiscali putând impune după aprecierea lor, apreciere influențată de daruri, rudenie, prietenie sau resentimente. În Muntenia, prima impunere individuală pe care o cunosc e din vremea lui Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591). Nepotul acestuia, Alexandru Coconul întărind, la 24 Iulie 1624, o moșie în Ciobănești, județul Săcueni, arată că proprietarul o stăpânea « încă din zilele moșului domniei mele, Mihnea Voevod, *de când era birul pe nume* ». S'a revenit apoi la sistemul impunerii colective, pe care Matei Basarab o părăsește din nou în folosul impunerii individuale, mai favorabilă *vistieriei*.

Întărind în 1645 « slugilor » sale Preda și Udriște din Șirineasa satul Dăești din Vâlcea, cu rumânii, Voevodul arată că acești rumâni « fost-au megiași cu toată moșia lor încă mai denainte vreme. Deci când au fost acum în zilele Domnii mele, deacă m'au adus Dumnezeu aicea în țeară la cinstit scaunul strămoșilor Domnii mele, iar *Domnia mea făcut-au samă țărâi de i-au pus talere, cineș pre capul lui. Deci acești oameni ce scriu mai sus de în Dăești, aflatu-s'au și ei la sama scripturii în sat în Șirineasa și li s'au scris numele lor acolo în Șirineasa cu 5 talere.* Deci ei ca nește oameni răi și fugari, neînvățați a să suferi cu bir după capul lor, n'au vrut să șază să-ș plătească birul și toate dăjdile unde i-au apucat sama, ce tot au umblat fugari de în sat în sat și dăjdile lor au rămas în spinarea slugilor domniei mele ce scriu mai sus, de le-au tot plătit ei dela casa lor, fără voia lor, cu bani gata și cu vite, cu vaci, cu boi, cu cai și cu oi și cu stupi și cu haine, până și cărțile și odăjdiile besericii au luat, de n'au rămas cu nimica, până s'au umplut multă samă de bani, 29.000, de au dat pentru dâșii, de au rămas numai cu sufletele ». De aceea, Domnul le dă, în schimb, satul Dăești, proprietatea celor fugiți. Documentul inedit, relatând cele de mai sus, se află la Arhivele Statului; el face parte din documentele mănăstirii Dintr'un lemn. În Moldova, impuneri individuale, pe « hârtii », au făcut, între alții, Dumitrașco Cantacuzino (1673-5) și — una din cele mai apăsătoare — Gheorghe Duca, într'a treia domnie (1678—1684).

Din cauza înmulțirii dărilor, deci a greutății încasării lor, la termene prea apropiate și de un personal prea numeros, pe de altă parte din cauza necesității introducerii de noi norme, noi procedee și noi împărțiri, în legătură și cu schimbările administrative, sociale și economice, unii domni au simțit necesitatea modificării organizării financiare și au procedat la *reformele fiscale*. Cele mai însemnate din aceste reforme au avut loc, în Muntenia, sub Matei Basarab (1632—1654), Constantin Brâncoveanu (1688—1714), Nicolae Mavrocordat (1719—1730), Constantin Mavrocordat și Alexandru Ipsilanti (1774—1782), iar în Moldova sub Dumitrașco Cantacuzino (1673—1675), Antioh Cantemir (1695—1700), Constantin Mavrocordat (1741—1743) și Alexandru Moruzi (1802—1806).

Matei Basarab a urmărit o politică fiscală riguroasă. A căutat să-și asigure încasări *importante și regulate*, pe de o parte spre a

putea face față cererilor turcești, pe de altă parte spre a avea cu ce întreține oastea însemnată cu care și-a cucerit mai întâi tronul, a respins apoi atacurile repetate ale lui Vasile Lupu și a impus tot timpul respect Porții. Tocmai în vederea sporirii încasărilor fiscale, a introdus Matei Basarab — așa cum am arătat mai sus — impunerea individuală « cineși pre capul lui », în locul impunerii colective a cislei. Tot în același scop, n'a permis scăderi sau amânări la plata dărilor. Cine nu putea plăti, trebuia să-și vândă moșia; de aceea constatăm, în timpul acestui voevod, o serie de sate de moșneni care ajung rumâni, își vând adică pământul și libertatea. Se poate afirma că există, în privința aceasta, un paralelism între politica fiscală a lui Mihai Viteazul și aceea a lui Matei Basarab.

Domnia lui Constantin Brâncoveanu are o deosebită însemnătate sub raportul organizării financiare. În această vreme se introduce pentru întâia dată o dare generală *în bani* asupra vitelor mari: e vestitul și pe nedrept hulitul *văcărit*; tot acum se face și prima reformă fiscală în sensul *simplificării*, a *reducerii* marelui număr de dări. Introducerea văcăritului are loc în 1689, așa dar chiar în cursul primului an de domnie. Acest prim an a fost fără îndoială, cel mai greu, în ce privește finanțele, din întreaga stăpânire a lui Brâncoveanu. Turcii, din cauza războiului cu Austriacii, cer sume importante: ele sunt evaluate, în scrisoarea contemporană din 8 Februarie 1690 a postelnicului Mihai Băjescu, la *de cinci ori* haraciul obișnuit adică la 1.500 de pungi. Admițând chiar o oarecare exagerare a cifrei, fapt este că s'a dat *cu mult* peste haraciul obișnuit; numai așa se explică de ce Poarta scutește Țara Românească de haraci pe anul următor, 1690. Se adaogă apoi contribuția foarte ridicată, în bani și zaherea — cronica lui Radu Popescu o evaluiază la 700 de pungi — cerută de Ducele de Baden, comandantul armatei austriace venite să ierneze în țară. În sfârșit, ca și cum n'ar fi fost de ajuns, bântuia și ciuma, năvăliseră și lăcustele. Într-o asemenea strâmtorare, Brâncoveanu este nevoit să recurgă la o dare nouă; pentru că avea nevoie de sume importante, el hotărăște ca această dare să fie impusă asupra vitelor mari — boi, vaci, cai și bivoli — care constituiau averea mobilă de căpetenie. Nu era nimeni scutit: nici boier, nici mănăstire, nici breslaș: toți trebuiau să dea câte un ort adică 33 de bani

de cap de vită. Neculce afirmă că s'ar fi luat mai mult: câte un tult de vită și câte doi orți de cal, nu știm însă cât temeiu se poate pune pe informația lui. Fapt este că și mai târziu, în 1705, când, după o întrerupere de cincisprezece ani, văcăritul se reintroduce sub numele de «seama a doua pe vite», se plătea tot numai un ort; în anii următori — nu putem preciza când, se pare însă că înainte de 1710 — suma sporește cu o treime, adică dela 33 la 44 de bani. Răspunzând, la 13 Ianuarie 1707, sfatului cetății Brașov, care ar fi vrut ca vitele din țară ale Brașovenilor să nu fie impuse, Brâncoveanu relevă caracterul general al acestei dări, fără privilegii sau excepții. «Începând întâi dela noi înșine — spune Domnul — vitele noastre ce avem domnești le plătim, și toți boierii cei mari și mănăstirile toate și arhieriei și toți dela mare până la mic... nimănui măcar o vită nu se scutește». Iar în 1713, Dechemvrie 26, aducând la cunoștința întregii țări nouile obligații fiscale pentru anul următor — câte 44 de bani de cap de vită dar și o taxă fixă de 66 de bani de contribuabil — Brâncoveanu insistă asupra caracterului echitabil pe care-l are văcăritul, fiind proporțional cu averea. «Pentru multele păsurile ce au căzut asupra țării — explică el — n'am putut găsi altă dajde mai cu dreptate și să iasă și sumă de bani ca să putem face trebile și poruncile, ci am socotit că la această dajde cine are mult dă și mai mult, cine mai are puțin, dă și mai puțin și ajută cu toții, după putință, cu dreptate». Tocmai din cauză că această dare se aplica fără excepție, *tuturor* proprietarilor de vite și în raport *direct proporțional* cu numărul vitelor, *văcăritul poate fi socotit, într'adevăr ca darea cea mai chibzuită și mai echitabilă din trecutul nostru*. Dacă totuși el a stârnit atâtea nemulțumiri, dacă cronicile sunt pline de aprecieri extrem de defavorabile — Neculce îl califică drept «obiceiu rău și spurcat», «rană fără de leac ce se chiamă lepra sau fistula în pântice — dacă a fost desființat, în repetate rânduri, atât într'o țară cât și în cealaltă, cu blesteme cumplite și cu afurisenie, pentru ca totuși — sub imperiul necesității — să se reînființeze, faptul se explică prin aceea că el lovea mai ales în proprietarii mari — boierii și mănăstirile — deoarece aceștia aveau numeroase cirezi de vite și herghelii de cai. Dar atât boierii cât și mănăstirile nu erau învățați să plătească dări pe avere, fiind scutiți de ele, potrivit unei îndelungate tradiții. De aceea, când se rupe această tradiție, când

sunt și ei impuși, și încă greu, deoarece și averea era mare, protestul e natural. Dacă el se face într'o formă mai vehementă în Moldova, aceasta se datorește faptului că într'adevăr aci impunerea e mai ridicată. Constantin Duca, ginerele lui Brâncoveanu, introducând — după pilda socrului său — vâcăritul peste Milcov, în toamna anului 1694, hotărăște să se plătească de vacă și de bou câte un zlot, iar de cal câte un leu, ceea ce înseamnă cam de trei ori mai mult decât în Muntenia. Înțelegem acum de ce, când un domn voia să-și facă atmosferă bună printre boieri și clerici, desființa vâcăritul. E ceea ce va face, îndată după suirea, în condiții atât de penibile, pe tron, Ștefan Cantacuzino, succesorul lui Brâncoveanu. Actul de desființare al vâcăritului a fost citit la 18/29 Aprilie 1714 în biserica Mitropoliei, în fața boierilor, a clerului și a norodului, iar catastifele cuprinzând socotelile acestei dări « au pus... de le-au ars în mijlocul Curții domnești, de le-au văzut toți ». Bucuria a fost însă de scurtă durată deoarece, în 1717, Ion Mavrocordat reînființează vâcăritul. Peste un deceniu și jumătate se ajunge chiar să se ia *două vâcărituri* anual. Grigore Ghica, în hrisovul din 17 Iulie 1733, spune: « Mutându-ne cu domnia dela cinstitul scaun al Țării Moldovii la cel de mare cuviință scaun al Țării Ungrovlahiei, am găsit domnia mea un obicei de multă stricăciune țăării aceștia care (pentru ca să nu defăimăm) poate fi domnii cei denaintea noastră l-au făcut de sfaturi rele, *dela o seamă de vreme încoace a fi două vâcărituri într'un an*, care obicei fiind pricină de multă pagubă țărai și de sărăcie pământenilor... am socotit domnia noastră a deșrădăcina această rea și nefolositoare și de mare stricăciune rânduială ». De aceea desființează vâcăritul al doilea, lăsând numai unul pe an.

Reforma fiscală a lui Brâncoveanu în ce privește reducerea numărului mare de dări are loc în primăvara anului 1701. Am arătat mai sus, după condica oficială a vistieriei, cele *patruzeci și două* de dări încasate în 1696: e numărul maxim pe care-l constat; în anul precedent, 1695, el fusese de 38 de dări, în 1694, de 35. În 1697 găsesc 40 de dări, în 1698, 37. Încasarea tuturor acestor dări, la intervale atât de scurte — câte 3-4 pe lună, uneori chiar 5 — însemna nu numai alergătură multă, socoteli numeroase dar și un spor de greutate pentru contribuabili. Într'adevăr, aceștia trebuiau să plătească, pe lângă cifra impozitului, și cheltuelile de

percepere sau *răsura*, apoi trebuiau să facă diferite daruri în natură — în special alimente — pentru întreținerea agenților fiscali și să-i găzduiască. O reducere a numărului dărilor și o încasare a lor la intervale mai depărtate însemna deci o ușurare a contribuabililor, în special a contribuabililor de rând din sate, așa zișii birnici. Intr'adevăr aceștia plăteau *numărul cel mai mare* de o.ii. În 1696 de pildă, din cele 42 de dări, birnicii plăteau 40, breslele 11, iar satele cu ruptoare, orașele și slobозиile numai 5. Dar ușurarea pentru birnici mai provenea și din împrejurarea că obligațiile celelalte fiscale, în afara haraciului și a sânilor, dispărând, sumele provenind din ele înglobându-se deci în acestea din urmă, *care erau plătite și de bresle*, rezulta, implicit, o mai justă repartitie, așa dar o scădere pentru birnicii de rând. În timp ce în 1700, breslele plătesc 151, 656 taleri iar birnicii 306, 418, raportul între ele fiind de 1 față de 2,02, în 1701, în primul an al reformei, breslele vor plăti 188.016,50 taleri iar birnicii 350.851,50, raportul fiind de 1 față de 1,86. Deși cifra globală a dărilor este superioară celei anterioare reformei — și de sigur această creștere a încasărilor a fost unul din scopurile reformei — totuși repartitia lor *e mai echitabilă*, sarcinile sunt repartizate mai just. Brâncoveanu întreprinde deci reducerea numărului dărilor după primul trimestru al anului 1701. În timp ce în Ianuarie, Februarie și Martie se continuă cu încasarea birului mărunț de țară, birul lunar, și a celorlalte obligații fiscale începând din Aprilie constatăm numai patru dări principale numite *Seama a doua* (25 Aprilie), *seama a treia* (10 Iulie), *vel seama* (1 Octomvrie) și *Haraciul* (12 Dechemvrie). Toate celelalte obligații dispar, afară de «rânduiala cailor» care se încasează la 25 Aprilie și de «rânduiala untului» pusă numai pe mănăstiri. În 1702, găsim aceleași dări principale, cu deosebire că seama a doua se încasează în două rânduri, odată la 20 Februarie, a doua oară la 20 Dechemvrie. Din obligațiile celelalte, mai rămâne iarăși «rânduiala cailor și untul», la 1 Aprilie și una excepțională «pentru solul englezesc» după 10 Mai.

Simplificarea era considerabilă. Din nefericire însă, în situația în care se găsea țara, cu greutățile care se iveau neconținut din afară, cu exigențele tot mai mari ale Turcilor, ea n'avea să dureze multă vreme. Chiar în 1703 se produce un fapt care înseamnă o sporire considerabilă a cheltuelilor. E vorba de chemarea lui

Brâncoveanu la Poartă, chemare provocată în special de intrigile adversarilor constantinopolitani; ea are drept urmare sporirea haraciului cu 240 de pungi anual. Ceea ce însemna stricarea echilibrului financiar existent, înmulțirea și sporirea dărilor. Consecința directă va fi reintroducerea, la începutul anului 1705, a văcăritului, sub numele de « seama a doua pe vite ». În scrisoarea sa din 23 Ianuarie, adresată Brașovenilor, Brâncoveanu afirmă « *această dajde numai estimpu va fi*, iar dând Dumnezeu să mai răsuflăm den greul ce ne aflăm, altă dată... această dajde nu va mai eși ». Nădejdea Domnului rămase însă deșartă; văcăritul fu scos și în anii următori — ba chiar mărit, dela 33 la 44 de bani — iar în 1713 i se adăogase, după cum am văzut, și o dare fixă pe cap de contribuabil, indiferent de avere, de 66 de bani.

Trebue să adăogăm că nici repartizarea mai justă, obținută prin reforma din 1701, nu putu fi menținută. Chiar în anul următor, 1702, această repartizare se schimbă din nou în favoarea breslelor care plătesc 138.796 taleri în timp ce birnicii 319.768,50. Schimbarea se accentuează și mai mult în 1703. Deși condica nu cuprinde toate dările impuse, din cele existente se vede că, în acest an, breslele dau 132.027,50 taleri iar birnicii 310.021. Necesitățile și interesele erau și de data aceasta mai tari decât intențiile binevoitoare față de masă. E un fenomen care se va repeta în istoria financiară a Principatelor; din cauza lui, chiar reformele cele mai bune, cum vor fi de pildă acelea ale lui Conștantin Mavrocordat, nu vor putea da rezultatele așteptate, autorii lor înșiși fiind obligați să le calce.

Încă înainte de Constantin Mavrocordat, tatăl său Nicolae revenise, în 1723, la măsura lui Brâncoveanu, hotărînd ca birul să se plătească în 4 sferturi; el făcuse și o nouă impunere *pe sate*, pe temeiul de « *ruptoare* » adică de învoială, ținând seamă de numărul contribuabililor și de averea lor, suma globală urmînd a fi repartizată apoi de contribuabili între ei, prin *cislă*. Dar în 1728, din cauza inconvenientelor legate de acest sistem (vezi mai sus, p. 636), el trebue să revină la sistemul celălalt al « *pecet-luiturilor* » individuale.

Constantin Mavrocordat, în cele zece domnii ale sale, a desfășurat o întinsă activitate reformatoare și în domeniul organizării financiare. Prima măsură în acest sens o ia în 1733, în Mol-

dova, când hotărăște scutirea mănăstirilor de dajde; ultima are loc în 1758, în Muntenia, când el unifică impozitele sub numele, transmis nouă de generalul Bauer, de «socoteli generale»; în românește va fi fost poate «sama obștească». Măsurile financiare ale lui Constantin Mavrocordat se întind deci pe un interval de 25 de ani. Cele mai însemnate și cele mai numeroase sunt luate în a treia domnie din Muntenia (1735—1741) și anume în anul financiar 1739—1740, când voievodul iscălește, la 7/18 Februarie 1740, vestitul său «așezământ» (vezi și vol. III, 1, ediția II-a, p. 256); de asemenea, în domnia imediat următoare din Moldova (1741—1743) când el aplică acolo chiar dela început măsurile luate în Muntenia. Se poate vorbi, pentru acești ani, de adevărate *reforme financiare*.

El desființează, în primul rând mulțimea de dări personale (poclonul steagului, seama mare și cea mică sau haraciul, peșcheșul bairamului, pecetluitul, etc.), înlocuindu-le cu o dare fixă de zece lei pe an de cap de contribuabil, plătitibilă în patru *sfer-turi* de câte doi lei și jumătate, adăogându-se la fiecare sfert câte zece bani — în Moldova câte cinci parale, adică cincisprezece bani — drept răsura pentru strângătorii dării. Din zece țărani, unul plătea pe jumătate adică numai cinci lei pe an. Făcându-se recensământul contribuabililor în vederea aplicării noului sistem, s'au găsit 147.000, afară de bresle.

Constantin Mavrocordat desființează de asemenea unele din *dările pe avere* și anume *văcăritul* și *pogonăritul*; hotărîrea e cuprinsă în articolele 9 și 10 ale «așezământului» său din 1740. În schimb, urcă oieritul la 16 bani de oaie iar vinăriciul dela 1 la 5 bani de vadră. Urcă de asemenea, prin firman împărătesc, prețul sării.

O latură însemnată a reformei lui Constantin Mavrocordat constă în precizarea scutirilor și obligațiilor fiscale ale diferitelor categorii sociale, potrivit cu noua împărțire pe care a introdus-o el. Astfel pe boierii de clasa întâi sau veliți, în număr de nouăsprezece, dela ban până la clucerul de arie, precum și pe urmașii lor numiți neamuri îi scutește de orice dare; pe boierii de clasa a doua și pe urmașii lor numiți mazili îi scutește de dijmărit și de vinărici. Mănăstirile și preoții sunt scutiți de «dajde» adică de darea fixă anuală; dimpotrivă, se suprimă avantajile de care se

bucurau diferitele bresle de subalterni ai marilor dregători — vistiernicei, șetrărei, păhărnicei, postelnicei, comișei, etc. — alcătuite din locuitori ai satelor, înglobându-i în regimul obișnuit al contribuabililor țărani. Se poate spune că Mavrocordat, prin această măsură, a pus, de fapt, capăt existenței acestor bresle care avuseseră un important rol în armatura militară, administrativă și fiscală a țării. Desagregarea lor înseamnă în același timp desagregarea elementului de căpetenie al vechilor noastre armate — curtenii. De altfel e foarte probabil că tocmai slăbirea puterii noastre militare, începând dela Brâncoveanu încoace, faptul că, sub Fanarioți, nu mai era nevoie de o forță armată, inițiativele în materie de politică externe dispărând complet, să fi determinat pe Mavrocordat să ia această măsură care-i sporea veniturile. În aceeași direcție, trebuie notată și imputinarea « slujitorilor » adică a soldaților permanenți și a agenților executivi — icioglani, armășei, aprozi, agiași — cei suprimați fiind de asemenea înglobați în regimul obișnuit al contribuabililor. În sfârșit, el unifică și birul rumânilor — care era mai scăzut — cu acela a contribuabililor de rând, al birnicilor. Prin această unificare, vistieria, evident, câștigă. Rumânii nu plătesc mai mult deoarece, mai înainte, ei dădeau *stăpânilor lor*, sub diferite forme, *diferența* pe care o dau acum vistieriei. Cei care pierdeau prin noua măsură fiscală erau stăpânii rumânilor, adică dregătorii, mănăstirile și boierii de țară. Pentru a compensa pierderea acestora, Mavrocordat le acordă un număr de *scutelnici*, adică de țărani care nu mai plătesc dare vistieriei, în schimb le dau lor, acestor stăpâni, câte 2 lei pe lună sau 24 lei pe an. Și mai înainte fuseseră scutelnici, adică locuitori care nu plăteau vistieriei, dar această situație privilegiată a lor era urmarea serviciilor militare pe care le prestau; așa, de pildă, scutelnicii dela hotarul spre Moldova (vezi mai jos, p. 760) Numărul scutelnicilor acordați de Mavrocordat e în raport cu însemnătatea dregătoriei sau mănăstirii respective. Astfel, în Muntenia, în preajma războiului ruso-turc din 1768—1774, vel banul, vel vornicii, vel logofătul și vel vistierul au câte 70 de scutelnici fiecare, deci câte 140 lei lunar sau 1.680 lei anual, vel clucerul numai 50 de scutelnici, deci 100 lei lunar sau 1.200 lei anual și așa mai departe. În Moldova, potrivit mărituriei lui Neculce, marii dregători primesc câte 50—60 de scutel-

nici; ceilalți, precum și mazilii, câte 20,10 sau mai puțin, după rangul respectiv; văduvele boierilor primesc și ele un număr de scutelnici, după dregătoriile pe care le avuseseră soții lor. În genere, numărul scutelnicilor atârnă de bunăvoința domnească.

Singurii desavantajați în urma unificării fiscale a lui Constantin Mavrocordat au fost boierii mici de țară, proprietarii rurali care nu ajunseseră la dregătorii; lor nu li se dau, în mod obișnuit, scutelnici. De altfel, potrivit noii concepții a Domnului reformator, boierii sunt acum numai cei ce au slujbe sau dregătorii precum și urmașii lor.

Prin unificarea birului rumânilor cu acela al contribuabililor de rând și prin înființarea scutelnicilor s'a grăbit și ușurat desființarea rumâniei. Și fără reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat, ce-i dreptul, curentul era în sensul acesta; numărul rumânilor era în scădere continuă de peste trei sferturi de veac, din vremea lui Mihnea al III-lea (vezi mai jos, p. 721). Țăranii liberi, pe de altă parte, datorează și ei *muncă* stăpânilor de moșii și anume din ce în ce mai multă, aproape cât rumânii. Trăsătura esențială deosebitoare se atenuează deci tot mai mult. Așa că atunci când se produce unificarea fiscală și, ca o compensare, înființarea de scutelnici, rațiunea de a fi a rumânilor capătă o ultimă lovitură. Instituția, intrată în declin în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pierde dela sine, fără convulsii sociale; nu s'a păstrat — cel puțin nu cunoaștem până acum — niciun protest împotriva desființării ei.

În sfârșit, trebuie notată unificarea *vistieriei* — tezaurul statului — cu *cămara* — tezaurul Domnului — veniturile ne mai mergând, ca până atunci, în două locuri deosebite, ci strângându-se împreună; după efectuarea tuturor cheltuelilor, în țară ca și la Stambul, tot ce rămânea era al Domnului.

Mihai Cantacuzino, în lucrarea sa publicată de frații Tunusli și utilizată atât de Bauer cât și de Dionisie Fotino, afirmă că, în urma reformei financiare din 1740, « țara a intrat în bună rânduială, mergea spre sporire și se adunau într'însa locuitori de peste Dunăre și din Ungaria ».

Totuși, din nefericire, sub presiunea nevoilor financiare, în special a exigențelor turcești, nici Mavrocordat însuși, necum succesorii săi, nu putu să respecte în totul măsurile pe care le

luase. Astfel, trebui să sporească numărul « sferturilor »; în domnia a cincea (1756—1758), ele ajunseseră la 12. Tocmai de aceea, pentru a evita o asemenea anomalie, hotărî Mavrocordat în 1758 desființarea numeroaselor « sferturi » și a altor dări și înlocuirea lor printr'un nou impozit, plătit de patru ori pe an și numit, în lucrarea lui Bauer « socoteli generale ».

Dar nici nouile sferturi nu pot fi menținute. Urmașul său în scaun, Scarlat Ghica (1758—1761), mărește numărul lor, iar Mavrocordat însuși, în a șasea domnie (1761—1763), trebuie să calce regulile ce stabilise, deoarece nevoile sunt tot mai mari; între altele, trebuie plătit, începând din 1761, noul dar anual numit *zaigea*, în valoare de 625.000 lei, dintre care 500.000 revin Sultanelui iar 125.000 marelui vizir.

O nouă reformă financiară face Alexandru Ipsilanti (1774—1782). El înlocuiește sferturile, care se înmulțiseră iar, prin patru « sămi » întocmai ca pe vremea lui Brâncoveanu; una din ele e destinată plății haraciului, celelalte trei, de câte un galben fiecare, acoperirii cheltuielilor generale.

Pe vremea lui Ioan-Vodă Caragea se încearcă a se introduce în codicele de legi al acestuia, apărut în 1818, dispozițiile privind împărțirea pe categorii a boierilor și a urmașilor lor precum și scutirile de dări de care se bucură. Intr'un anteproiect al legiurii se prevede, în capitolul 8, « despre liberi », că boierii, dela ban până la clucerul de arie, precum și văduvele acestora nu plătesc dare, nici oierit, dijmărit și vinărici; cei dela clucerul de arie în jos, boierinașii, neamurile precum și văduvele lor nu plătesc dare, nici dijmărit și vinărici, plătesc însă oierit; în sfârșit, mazilii nu plătesc dijmărit nici vinărici, plătesc însă oierit precum și darea « în cruce », hotărîtă prin carte domnească. Aceste dispozițiuni n'au rămas însă în textul definitiv, promulgat de voievod, fie că ele se deosebeau întru câțva de situația de fapt, fie că nu s'a socotit potrivit a se legifera situații de ordin fiscal care puteau fi, sub imperiul necesităților, schimbate de pe un an pe altul.

În Moldova, prima reformă financiară de seamă din veacul al XVII-lea are loc sub Dumitrașco Cantacuzino. Acesta, spre a suprima evaziunea fiscală care luase, în urma campaniilor în Polonia din ultimii ani, proporții considerabile, schimbă, în iarna lui 1674—1675, sistemul de impunere, înlocuind cisla, pe sate,

prin « hârțiile » sau « pecetile » individuale. Face, cu alte cuvinte, același lucru ca Matei Basarab în Muntenia (vezi mai sus, p. 637). În același timp, el unifică, în fapt dacă nu în drept, camera cu vistieria. « Și câți bani venea din țeară — povestește cronica — nu-i trâmitea la Vistierie să-i strângă după obiceiul țării, ci-i număra el singur și-i strângea în casă la dânsul ». Aceiași măsură o va lua, în secolul următor, Constantin Mavrocordat în Muntenia.

O altă reformă însemnată face Antioh Cantemir în ultimul an de stăpânire al primei sale domnii (1695—1700). Aplicând acelaș sistem al pecetilor sau « pecetluiturilor », el stabilește, în primăvara lui 1700, pe bază de « ruptă » sau înțelegere, suma globală pe care o va plăti fiecare contribuabil în categoria din care face parte, desființând toate celelalte dări personale. El procedează deci la o simplificare și o stabilizare fiscală, așa cum va face, mai târziu, Constantin Mavrocordat. Totdeodată, hotărăște « cu giurământ mare » ca plata să se facă « în patru sferturi »; măsura va fi imitată, în Muntenia, de Nicolae și Constantin Mavrocordat. Urmările reformei lui Antioh Cantemir nu întârziară să se arate: fugarii începură a se întoarce « cineși la locul său și la moșia sa », după cuvântul lui Neculce. Din nefericire, Antioh fu mazilit chiar în toamna acelui an iar urmașul său, Constantin Duca, nu-i respectă hotărârile: numărul « sferturilor » ajunsese până la opt într'un an iar mazilii fură îngreunați « cu dăjdii grele și dese ». Rezultatul ni-l povestește tot Neculce: « oamenii începură a se spăriare și a fugire ».

Constantin Mavrocordat introduce și în Moldova reforma financiară pe care o făcuse în Muntenia; dar și aci împrejurările fură mai puternice; regulile stabilite fură călcate; numărul sferurilor fu sporit, ajungând, în următoarea sa domnie, la 12.

Pentru partea ultimă a epocii fanariote e de semnalat, în Moldova, acțiunea de sistematizare și centralizare pe care o întreprinde Alexandru Moruzi în a doua sa domnie (1802—1806). În urma întrebuintării tot mai frecvente a sistemului « ruptei » adică a fixării, pe bază de înțelegere, a impozitului ce trebuie plătit, existau, la începutul veacului al XIX-lea, patru categorii de atari contribuabili: « ruptașii, ruptele vistieriei, ruptele cămării și mazălii »; ei plăteau, cum se vede, dările lor atât la

vistierie cât și la cămară. Alexandru Moruzi grupează toate aceste «trepte privilegiate» într'un singur loc, numai la vistierie.

Dărilor noi. În răstimpul de peste două secole dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscoala lui Tudor Vladimirescu, documentele și cronicile menționează circa 90 de nume de dări pe care nu le întâlnisem în epoca anterioară (vezi vol. II, ediția IV-a, p. 560—571). Cele mai multe din ele sunt *dări noi*, despre care știm precis când și de cine au fost înființate. Se poate însă ca unele să fi existat și mai înainte, *fie cu nume schimbat*, fie în *documente care sunt încă inedite*. Evident, aceste zeci de dări noi nu se constată toate în același timp și în aceeași țară. Multe sunt temporare: înființate într'un anumit moment, ele se desființează după un interval mai scurt sau mai lung; unele apar în Muntenia, altele în Moldova; tendința este însă, în legătură și cu organizarea foarte asemănătoare a țărilor și cu mutarea domnilor dintr'o parte în cealaltă a Milcovului, *de a se împrumuta inovațiile*.

Pricina înmulțirii dărilor și a îngreunării lor trebuie căutată, în primul rând, în exigențele din ce în ce mai mari ale Turcilor. Aceștia sporesc neconținut haraciul, îl dublează apoi prin diferitele daruri sau peșcheshuri ce devin obligatorii, introduc sarcini noi ca *mucarerul mare* și cel *mic* (vezi mai sus, p. 462), cer tot felul de *provizii*, *furaje* și *materiale de construcție*, atât pentru armată cât și pentru capitala imperiului, impun în sfârșit, prestațiuni de *munci diverse*.

Dintre dările noi, o serie întreagă arată, *chiar prin numele lor*, legătura directă cu exigențele turcești. În această categorie intră, numai pentru epoca lui Brâncoveanu și numai în Muntenia, următoarele douăzeci și opt: 1. «*Lipsa haraciului*», dare în bani, care se lua pentru a se completa suma necesară haraciului. În 1694, ea reprezintă 27,336 de taleri sau lei față de 74.646 cât era darea numită haraciu, așa dar mai bine de o treime din aceasta din urmă; în 1695, cifra e de 26771; în 1696, 27020; se plătea atât de birnici cât și de privilegiați sau bresle. 2. «*Adaosul haraciului*», care se lua — deși numele e exact contrariu celui precedent — exact în acelaș scop. În documentul inedit din 24 Iulie 1714, aflător la Academia Română, Ștefan Cantacuzino scutește pe preoții, diaconii și grămăticii dela Biserica Curții Domnești din București de dări și slujbe și anume «de haraci, de lipsa ha-

raciului, de adaosul haraciului, de vel seamă... » 3. « *Poclonul steagului* », dare luată la începutul domniei, când se primea steagul de investitură; reprezintă, în genere, o sumă apreciabilă. 4. « *Banii miriei* » (câte odată banii mirisii), destinați a plăti diferite obligații către fiscul imperial (în timp ce tezaurul particular al Sultanului, corespunzând *cămării* noastre, se numea *hazna*); darea se ridică în 1696 la 42.299,50 taleri. 5. « *Birul sau dajdea datoriilor* » care se lua în vederea achitării datoriilor făcute de obicei la Constantinopol; în 1696, el reprezintă 28.845 de taleri, în 1697, numai 22.050. 6. « *Ploconul Împăratului* », pentru darul care se făcea în mod obligator anual Sultanului; acest impozit plătit și de birnici și de breslași, însumează în 1695, nu mai puțin de 47.954,50 taleri. În aceeași categorie intră alte patru impozite anume. 7. « *Ploconul Hanului* » *tătăresc*, 8. « *Ploconul sultanilor* » *tătari*, 9. « *Ploconul Vizirului* » și 10. « *Ploconul chehaelii* », probabil a chehail Vizirului. Primul se întâlnește regulat; cifra lui variază însă: dela 21.048 de taleri în 1694, el trece la 17.757 în 1697 pentru a scădea apoi la 6337,50 în 1696 și la 4223 în 1697; în acest ultim an, e numit, e adevărat, « ploconul obișnuit al Hanului ». Intr'un act din 8 Ianuarie 1701 pe care Brâncoveanu îl dă breslei de negustori brașoveni din țară, acest plocon apare sub numele de « poclonul (sic!) Hanului și a Sultanilor » adică a Sultanilor tătari din Bugeac, ceea ce înseamnă că și ei beneficiau de darul Domnului muntean. De altfel și în condica Vistieriei întâlnesc în 1696 *plocoanele Sultanului*, în sumă de 5230 de taleri, *deosebite* de ploconul Hanului. În Moldova, darurile către Sultani datează din vremea lui Ieremia Movilă și Vasile Lupu; Miron Costin ne spune că cel dintâi, în afară de cele șapte sate din Bugeac care urmau « să hie de Căștele Hanului », s'a legat « să-i dea din an în an daruri și miere » (anul 1595); despre cel de al doilea afirmă că, în timpul năvălirii din 1650 a Tătarilor uniți cu Cazacii lui Hmielnițchi, « atunci au legat Vasile Vodă banii ce se dau Sultanilor den an în an și cabaniță ». Cabanița era o haină scumpă domnească, de blană; se purta la ceremonii. Tot din timpul lui Vasile Lupu datează, în Moldova și *bairamlăcul*, plătit Porții cu prilejul sărbătorii bairamului (vezi și mai jos, p. 687!). Ploconul vizirului nu apare continuu; îl găsesc, de pildă, în 1694 și apoi în 1697, lipsind în anii

intermediari; suma e însă mare; 55.463 de taleri, prima oară, 24.623 a doua oară. Ploconul chehaili, întâlnit o singură dată în condica lui Brâncoveanu, și anume în 1699, Noemvrie, nu reprezintă mult, cum e și normal de altfel: numai 2947,50 taleri. În 1698, Mai, găsesc 11. « *Biru capichehailii de oaste* » reprezentând 1848, 50 taleri; s'ar putea să fie tot una cu « ploconul chehailii »; mai probabil însă să fie o dare deosebită, mai ales că în condică se face deosebirea între « plocon » și « bir ». 12. « *Dajdea Timișvarului* », menționată în Aprilie 1700, e o dare specială, scoasă pentru a împlini poruncile turcești în legătură cu cetatea în care-și avea reședința pașa de Timișoara. De o natură asemănătoare sunt 13. « *Banii Vozianilor* », destinați cetății dela Vozia sau Oceakov, la gura Niprului; 14. « *Zahereaua Cameniței* » reprezentând alimentele trimise în 1695 în cetatea dela nord de Nistru (Kameniec-Podolsk) 15: « *Boii Belgradului* » și 16. « *Carele Belgradului* » destinate puternicei cetăți de pe Dunăre, ale cărei aprovizionări veneau adesea din Muntenia. Tot în legătură cu aprovizionarea cetăților turcești dunărene, în special a Belgradului, este și 17. « *Birul pentru pesmed* » (pesmet sau biscuit), în valoare de 4650 de taleri, scos la 15 Mai 1695. Șantierul naval turcesc din Giurgiu, unde se făceau construcțiile și reparațiile pentru flota de pe Dunăre (vezi și mai sus, p. 568), beneficia de nu mai puțin de trei dări speciale: 18. « *Birul Ali Pașei* », comandantul șantierului, sau « *birul șeicilor* », scos cinci ani la rând (1694—1698), din care se plătea personalul conducător și lucrătorii. 19. « *Dajdea cherestelei* » numită uneori și « *Rânduiala lemnului lui Ali Pașa* » din care se procura lemnăria necesară construirii șeicilor și celorlalte vase; în 1694, ea însumează 7200 de taleri. 20. « *Rânduiala cănepii* » pentru sfoară sau « *birul sforii* » din care se făcea sau se cumpăra sfoara și odgoanele sau parâmele trebuincioase corăbiilor; această dare e trecută în 1698 cu suma de 8550 de taleri. 21. « *Dajdia pentru hotarul Brăilei* », scoasă în Februarie 1695, și reprezentând 8845 de taleri, a servit probabil pentru plata cercetării și restabilirii hotarului raiiei Brăilei; se știe că asemenea încălcări erau frecvente la toate raielele dunărene.

Un grup aparte de dări îl formau acelea în legătură cu aprovizionarea împărăției, în special al Constantinopolului. În această

categorie intrau: 22. «*Rânduiala oilor împărătești*». Scoasă la 15 Martie 1696, ea prevede procurarea a 11.640 de oi, câte un leu oaia; în același an, la 1 Iunie, Condica vistieriei menționează și 23. «*Dajdea casap-bașii*» adică a căpeteniei măcelarilor dela curtea Sultanului, pentru suma importantă de 46.509,50 taleri; cu ea se cumpărau, probabil, restul oilor și vitelor necesare. Pentru comparație, cităm pasagiul din cronica lui Ioan Canta în care, relatându-se a doua domnie din Moldova a lui Constantin Mavrocordat, se spune, între altele, că în anul 1742 «lui Casap-bașa i s'au dat câteva pungi bani, de au cumpărat oamenii lui oi împărătești». 24. «*Rânduiala untului împărătesc*» prevede, la 25 Dechemvrie 1695, cantitatea de 444 de cântare de unt, a zece taleri cântarul; la această dare contribuie atât birnicii cât și breslele. 25. «*Rânduiala mierii și cerii împărătești*» apare regulat, în cursul lunii Septemvrie sau Octomvrie; în 1694, ea este în valoare de 6213 taleri; în 1695, mai mult decât dublu: 13.416 taleri; în 1696 scade la 5840 taleri.

În afară de aprovizionările destinate «Împăratului» adică Sultanului, erau și acelea ale Hanului tătăresc, din Crimeea. În condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecută o dare de acest fel și anume 26. «*Vacile și oile Hanului*» sau «*pentru conacele Hanului*» sau «*pentru conacele Tătarilor*», în valoare totală, la 15 Iulie 1694, de 14.616 taleri (2436 vaci a 5 lei una și 2436 oi a 1 leu una).

În legătură cu transporturile și construcțiile (la poduri, la cetăți, etc.) făcute în contul Turcilor, găsim două obligații fiscale: 27. «*Rânduiala carelor*» și 28. «*Birul salahorilor*». Cea dintâi cuprindea îndatorirea de a da un număr de care de transport, gata de drum, având adică și cărașii respectivi. La 8 Aprilie 1695, «rânduiala» este de 241 de care, dintre care birnicii dau 195 iar breslele 46, în valoare totală de 15.665 de taleri, carul complet revenind deci la 65 de taleri sau lei. Birul salahorilor însumează cifre variabile, desigur după mărimea lucrărilor ce trebuiau executate. Astfel, în 1695, el este de 10.056 de taleri, în 1696, de 12.815,50, în 1697 de 12,797 iar în 1698 de 17.234 taleri.

Sumele pe care le iau Turcii, sub diferite forme, reprezintă pe vremea lui Brâncoveanu, circa *trei sferturi* din totalul veniturilor Vistieriei. Astfel, în 1702, ei primesc 430.000 taleri sau lei,

În timp ce pentru nevoile țării (întreținerea oștirii) întreținerea Curții, cheltuielile vistieriei, solii, daruri la nunțile boierilor, etc.) se cheltuiesc 117.000; în 1703, 481.000 față de 123.000. Câte odată, proporția apropiie chiar patru cincimi pentru Turci față de o cincime pentru țară; aceasta e situația în 1701 când cifrele sunt de 514.000 și 135.000 taleri.

Vitele și caii, constituind o bogăție principală a țării, au fost supuse, încă din primele vremuri ale organizării de stat, la diferite sarcini fiscale. Cu ajutorul lor se făceau transporturile sau cărăturile pentru domnie, și anume *podvezile* sau *podvoadele* cu boii iar cărăturile sau, în slavonește, *ногоса*, cu caii, purtând samare. (vezi și vol. II ediția a patra, p. 567). Pentru transmiterea grabnică a știrilor sau ordinelor se întrebuintau *caii de olac*; pe de altă parte, satele erau obligate *de a paște caii domnești și de a cosi fân* pentru ei. Darea calului (« *cal să nu dea* ») e amintită în legătură cu orășenii, cu curtenii și cu cnejii cure mureau fără urmaș militar, încă din veacul al XV-lea. Mănăstirile erau impuse și ele la darea « *calului domnesc* ». Ne-o spune un act din 28 Aprilie 1634 prin care Matei Basarab întărește lui Dragul logofăt ocină în Șoplea — satul din Prahova unde au fost bătuți Seimenii revoltați ai lui Constantin Șerban — precum și o țigancă. Aceasta din urmă fusese a mănăstirii Aninoasa, o dobândise însă Dragul « *fiindcă a plătit el pe sfânta mănăstire de calul domnesc, cu toată cheltuiala lui, 25 de ughi, în domnia lui Alexandru Iliăș voevod* ».

Când nevoia cerea, fie în legătură cu prestațiunile față de Turci, fie cu nevoile oștirii proprii, domnul putea impune țării adică satelor și târgurilor să procure un număr determinat de cai buni. O informație în sensul acesta ne-o dă hrisovul, fără dată, dar dela începutul veacului al XVII-lea, al orășenilor din Scheia (ținutul Roman), prin care ei se plâng « *de a noastre nevoi și greutăți și strâmbătăți ce purure ne vin noao, pentru niște cai domnești carile i-au aruncat pe toată țara și pe toate târgurile să-i facă și să-i cumpere cai buni, grași și frumoși, să fie de triaba Măriei Sale Domnului și a țării Măriei Sale* ». Orășenii neavând, cumpără un asemenea cal dela vel vistiernicul Nicoară Prăjescul, dându-i, în schimb, o bucată din hotarul târgului.

Pentru alimentarea curții voevodului, exista, în sfârșit, darea «*vacilor grase*» și a «*sulgiului*». Unii Domni, în momente de strâmtoare financiară, nu s'au sfiit să puie chiar dări foarte grele asupra vitelor; astfel Iancu Sasu (1579—1582) a instituit *zeciuiala boilor* iar Aron Tiranul (1591—1592) a luat *dela fiecare birnic câte un bou*.

Nu e de mirare așa dar că și după 1601, s'au înființat o serie de dări noi în legătură cu vitele mari (boi, vaci, bivoli) și cu caii. Încă dela începutul secolului al XVII-lea, constatăm, în Muntenia, o dare care se lua asupra boilor. Printr'un hrisov inedit, din Septembrie 1612, Radu Mihnea scutește satul Călinești al mănăstirii Cozia de dări și anume «*de bir și de găleată și de fân și de oierit și de oae uscată (oae seacă!) și de rămători și dijmăritul de stupi și de boi și de cai de olac... și de pârcălabii dela Râmnic și să fie în pace și de toate slujbele câte sunt peste an...*» Scutirea e repetată la 8 Ianuarie 1619 de către Gavril Moghilă, pasagiul respectiv din formula de mai sus fiind: «*și de dejmărit de rămători, de stupi și de bou și de cal de olac...*» Faptul că această obligație fiscală «*boii*» este pusă lângă aceea a «*cailor de olac*» să însemne oare că e vorba de îndatorirea de a face podvezi sau transporturi cu boii, îndatorire pe care o constatăm dela începuturile vieții noastre de stat? E foarte probabil.

Intr'a doua domnie a sa din Moldova (1668—1672), Gheorghe Duca se pare că a scos darea numită *ialoviță*. Era o completare a sulgiului, în sensul că se plătea, la început, numai de către curteni, în timp ce sulgiul se plătea numai de către țăranii birnici. Mai târziu, e adevărat, ambele dări s'au generalizat, ne mai păstrându-se limitările inițiale. Motivul înființării ialoviței — numele, la origine, în limba slavă înseamnă «*vacă stearpă*» — se pare că e în legătură cu noile cereri de bani ale Turcilor la confirmarea în domnie din 1671 a lui Duca Vodă. Când, la începutul lui 1684, el e luat prizonier de un podgheaz și dus în Polonia, cronica amintește reflecția unei țărănci căreia Duca îi ceruse, pe drum, puțin lapte: «*N'avem lapte să-ți dăm — ar fi spus aceasta, necunoscându-l — că au mâncat Duca Vodă vacile din țară, de l-ar mânca viermii iadului cei neadormiți*». Ieșirea aceasta violentă se referă, desigur, la presiunea fiscală extraordinară din cea de a treia domnie când oamenii ajunseseră să-și vândă vitele pe nimic —

«boul doi galbeni și vaca un galben» —; ea poate să fie însă și ecoul întârziat al dării celei noi — al ialoviței — înființate de Duca în a doua domnie și care avusese drept urmare împuținarea vacilor de lapte. Același voevod, în cea de a treia domnie, (1678—1684), scoate încă o dare nouă în legătură cu vitele, anume *mortasipia* (prin turcă din arabul: *muhtesib*, socotitor). Ea se percepea la început asupra vitelor vândute în târguri; mai târziu s'a extins și asupra altor produse și mărfuri, devenind un fel de taxă asupra vânzării. Dimitrie Cantemir în «*Descriptio Moldaviae*» (1716), definește *mortasipia* drept «taxă din tot ce se vinde în piață cu număr sau cu măsură». Hrisovul acordat la 5 Dechemvrie 1767 de către Grigore Callimachi Câmpulungenilor prevede într'adevăr următoarele: «Pentru celi ce au di vânzari și duc di vând pre la târguri: sucmani, cergi, brâi, catrință, brânză, lână, să nu dea *mortasipie*, nici pârclăbie. Iară pentru vitili lor ci vor vinde la târguri sau ori unde să scutească *mortasipia* pi giunătare, adică numai partea lor, iară pi giunătare să dea cumpărătorul». Prin urmare, *mortasipia* se plătea pe din două, de vânzător și de cumpărător. Un document din 18 Februarie 1797 ne arată la cât se ridica *mortasipia*: «câte 24 bani de toată vita: cal, iapă, bou, vacă ce să va vinde într'acel târg» (Focșanii I); un alt document din 7 August 1818 dă aceeași cifră de «24 bani noi de toată vita» adăogând că ea este conformă cu «hotărârea condicii ce este în visterie cu pecete gospod». Și într'adevăr, condica oficială de venituri și lefi din 1776, Septemvrie 1, prevede cifra indicată, cu specificarea: «însă 12 bani noi să dea vnzătorul și 12 bani să dea cumpărătorul». Din Moldova această dare a trecut și în Muntenia. Într'un dicționar de termeni administrativi și de numiri geografice, alcătuit în Oltenia, sub dominația austriacă, în anul 1726, pe cât se pare, figurează și termenul «*mortasipi*» cu explicarea, cam generală, de «*nomini ehe servono alle tricesime*». De fapt, *mortasipia* fiind o taxă care se plătea la vânzare — cumpărare, poate fi considerată ca un fel de vamă (tricesima).

Similar *mortasipiei* moldovene este, în Muntenia, *ierbăritul* sau *oluc-hacul*. Il constatăm documentar sub Șerban Cantacuzino, care poruncește, la 19 Iulie 1682, celor «carii umblați pentru oluchacul... să aveți a lăsarea în paace de oluchac oi 800 și

vite de vaci 30 (sic!) care sântu ale priiatenului domnii mele Pater Ianăș, nemic să nu le bântuiți ». Acest impozit se percepea asupra tuturor vitelor vândute și anume — așa cum ne spune cartea de oluc-hac dată de Brâncoveanu în 1695 — « de cal, de bou, di bivol câte bani 24 și di oae, di capră, di rămător po (câte!) bani 8, precum iese obiceiul ». Plătesc toți cei ce fac neguțatorie de vite, inclusiv « boiarii cei mari » și mănăstirile, indiferent de naționalitate, român « au turc au tătar ». Plătesc, potrivit « cărții » din 1 Ianuarie 1713, și « măcelarii ce tae vite de vând prin târguri domnești în București și în Târgoviște și prent'alte târguri... pentrucă și măcelărie să cheamă negustorie ». Cuvântul oluc-hac este de origină turcească și înseamnă « sumă datorită ».

Odată cu introducerea poștei, în a doua jumătate al veacului al XVII-lea, se creiază pentru țăranii birnici o nouă obligație fiscală: « *caii de menzil* ». Ei sunt amintiți într'un document moldovenesc inedit din 29 Mai 1696, dela Antioh Cantemir, *alături* de « *caii de olac* », cunoscuți din vechi.

Condica oficială a vistieriei lui Constantin Brâncoveanu arată că la 5 Septemvrie 1699 s'a ridicat darea numită « *boii curuților* »: ea a constat din 400 boi prețuiți la 4000 taleri, câte zece taleri bucata, și din 6150 taleri numerar, totul în sarcina birnicilor. Judecând după nume, această dare, întâlnită o singură dată, s'a perceput în legătură cu resturile oastei de « *curuți* », — ostași unguri — de sub Emeric Tököli, pretendentul la tronul Transilvaniei, oaste care, după ce luptase alături de Brâncoveanu și de Turci împotriva Austriacilor, la Zărnești, și apoi zăbovisc câțeva vreme prin Muntenia, trebuise, în cele din urmă, să fie scoasă de prin sate unde comitea tot felul de neorândueli și jafuri.

Pentru a plăti datoriile pe care le făcuse la Constantinopol, cu prilejul luării domniei de a doua în Moldova (1705—1707) și, contribuind, — cum spune Neculce — și lăcomia noului vistiernic Ilie Cantacuzino, scoase Antioh Cantemir o sumă de dări noi între care *cornăritul* « de tot boul de negoț... câte un leu ». E probabil că acest cornărit dubla în ce privește vitele, mortasipia care fusese înființată de Gh. Duca.

O dare identică văcăritului a fost *cunița*. Ea se lua tot asupra vitelor; fiindcă însă domnul moldovean care a introdus-o, Mihai

Racoviță, în iarna anului 1725-6, n'a vrut să-i zică tot văcărit — ar fi însemnat că ia aceeași dare grea de două ori într'un an — a botezat-o cuniță. Cuvântul e de origină slavă și înseamnă rusește: «blană de jder» dar și «impozit». La înființare, cunița a fost de «doi orți pe vită» — așa ne spune cronica atribuită lui Neculai Muste — și s'a plătit numai de boierime și de mănăstiri. Ulterior însă ea s'a extins și asupra celorlalte categorii fiscale. Dintr'o socoteală «de banii cuniții ot ținutu Putnii», cu data 6 Martie 1751, rezultă că această dare se ridicase mult, anume la «2 lei noi. Când se scotea în același an și văcărit și cuniță, atunci una din aceste dări și anume prima se încasa iarna iar cealaltă vara. O însemnare din 1766 arată că Grigore Matei Ghica, domnul Moldovei (1764—1767) a introdus cunița «turcească și leșească». De fapt, a reintrodus-o, deoarece existase și mai înainte (document din 16 Iunie 1734), paralel cu cunița datorită de pământeni și simțitor mai mică decât aceasta. Ea însemna, așa cum ne spune un act oficial moldovenesc din 1769, cuniță plătită de Leșii, Armenii și alți străini din Polonia precum și de Turcii din Turcia care-și țineau vite la pășune în Moldova; valoarea ei se ridica la 40 de bani de vită vara și la 150 iarna. Și în Muntenia găsim în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, vite ale Turcilor din Tuzla, Mangalia (vezi și fig. 35) și Ostrov (Dobrogea) trimise la pășune în Bărăgan (la Jigălia și în alte părți).

Dacă în Moldova cel de al doilea văcărit s'a numit cuniță, în Muntenia, darea care înlocuiește văcăritul poartă denumirea de *ajutorință*. Ne-o spune un document inedit, din 21 Ianuarie 1763, aflător la Academia Română, prin care Constantin Mavrocordat cere ispravnicilor de Dolj să ia măsurile necesare pentru încasarea ei în acest județ. «Vă facem domnia mea în știre — citim în document — că iată după hotărîrea ce s'au făcut la așezământ cu toată stenhoria domnii mele, văcărit nu am scos, ci iată s'au scos obicinuita dajde a *ajutorinții*, ci nu cu altă încărcătură fără de numai după suma civertului lui Dichemvrie dajde indoită. Ci luând cartea domnii mele, foarte să dați în știre lăcuitorilor ca să caute fieștecarele așăzându-se și astâmpărându-să la satul unde s'au așăzat la dajdea așăzământului, *să-și facă fieștecare sat cislile pe debitoace*. . . și rînduri, rînduri să-și dea banii la dumneavoastră ca și dumneavoastră să puteți păzi soroacele să-i istoviți la vistierie» .

Și în Moldova a existat darea numită ajutorință, pusă tot în

Fig. 35. — Piatră mormântală la moscheea din Mangalia.

locul văcăritului; numai că acolo, ea s'a aplicat nu pe vite, ci pe case, mai precis pe ogiașuri sau hornuri (vezi mai jos, p. 675-6).

Tot sub Mihai Racoviță și tot într'a treia domnie a sa, găsim o nouă dare pe vite anume *alâmul*. De data aceasta însă e vorba de o dare pe care o plătesc nu băștinașii moldoyeni, ci Tătarii din Bugeac pentru cirezile de vite, hergheliile de cai și turmele de oi ce pășteau în ținutul pe care-l ocupaseră la Nord de hotarul lui Halil Pașa, ținut în lungime de 32 de ceasuri și lățime de 2 ceasuri (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 229). Cuvântul *alâm* e de origine tătară; el înseamnă « redevență ». O însemnare oficială ne arată că în preajma războiului din 1768—1744 se plătea drept alâm « 2 lei de 100 oi și 6 bani de cal, iapă, vacă »; de asemenea « 40 bani de casă i de stogul de fân ».

În legătură cu oile, constatăm dări noi: *folăritul* și *oile de sursat*. Folăritul, după cum arată și numele, dela foale, piele, era darea impusă la început, asupra pielicelelor de miel și de oaie; ea se lua, după toate probabilitățile, în natură. Prima mențiune cunoscută nouă este din 1712, când o însemnare pe un manuscris ne arată că « au venit Ioan Șeptelici biv stol... la sf. mănăstire la Moldavița cu folăritul ». De unde rezultă că această dare, întâlnită numai în Moldova, se plătea și de mănăstiri. O carte domnească din 23 Mai 1742 interzice « fularilor » să mai ia « fulărit » dela satul Faraoane din județul Bacău; ea cuprinde și amănuntul că păstorii bârsani, veniți cu turmele dincoace de munte, erau supuși și ei folăritului. O confirmare a acestui ordin, din 17 Iunie 1763, după ce precizează că e vorba numai de stânile de lângă sat, nu și de cele din munți, specifică în ce consta anume, la acea epocă, folăritul: de fiecare stână se dădea: « câte 2 ughi... și 2 pelcele negre și 2 cașcavali ».

Condica vistieriei lui Constanțin Brâncoveanu amintește, ani dearândul, de *birul sursatului*, de *rânduiala sursatului* sau de *oile de sursat*. Atât cifrele cât și categoria de contribuabili care e supusă dării variază. Astfel, în 1694 și 1695, « birul sursatului » se ridică la 7.395, respectiv 3.562, 50 taleri; plătesc breslele. În 1697, « oile de sursat » reprezintă 25.514 taleri; plătesc birnicii. În 1698, « rânduiala sursatului » privește tot pe birnici; suma trecută e de 19.076,50 taleri. Cuvântul sursat, de origine turcească, înseamnă « rechiziție pentru armată ».

În ce privește *oieritul*, vechea dijmă întâlnită din cele dintâi vremuri ale organizației de stat (vezi vol. II, ediția a patra, p.

562-3), constatăm că ea nu se mai percepe în natură, ci s'a transformat, ca multe alte dijme, într'o *dare în bani*. Quantumul acestei dări, după diferitele categorii de proprietari de turme, apoi scutirile acordate precum și eventualele sancțiuni ne sunt lămurite de o circulară oficială a lui Constantin Brâncoveanu anume de o « Carte de oerit ce s'au vândut (i.e. s'au arendat !) la Târgoviște la leat 7206 (1697) Noemvrie 16 ». Domnul se adresează « slugilor domnii mele... (loc alb !) oiarii ot sud (din județul !) ... (loc alb !) ca să fie volnici cu această carte... să umble să scrie oeritul într'acest județ la tot omul câți vor avea oi și să aibă a luare oeritul dela toți duple cum iaste obiceiul, afară din boiarii cei mari i boiarii mazili i sutașii i mănăstirile cele mari i jupânesele sărace i ertații cu cărți iscălite, slujitorii cari ajunge un nume singur la ug. 4 i cămărășai cari dau la haraci de nume ug. 8 i neguțitorii bucureșteni i brăileni i logofeții za divan (de divan !) i căpeteniile de slujitori. Iar afară dintr'aceștea, să aibă a luarea oerit dela tot omul, însă dela slujitori de oae po (câte !) bani 14 și dela birnici po bani 15 și dela bârseni de oae po bani 10 și dela oile turcești i sârbești ce sânt pre locul țării, afară din cei ce au cărți să nu dea, și cât vor avea mai mult din cât le va fi scriind în cărți, să ia de oae po bani 8. Și *poclonul* să ia dela slujitori po bani 12 și dela birnici po bani 30. Iar care dintr'aceștea nu-și vor spune toate bucatele la slugile domnii mele oiarii, și-i vor afla ficleani, ascunzându-și bucatele, să aibă a le luarea oeritul îndoit și mâna de slujitori po bani 300, iar dela birnici po bani 60, după cum au fost obiceiul și mai denainte. Iar și slugile domnii mele oiarii, ce scriu mai sus, afară din ce scrie în carte domnii mele, mai mult să nu să tinză a face săracilor altă supărare, că ver care oiar va lua mai mult din cât scrie mai sus, să știe că pe oiariul acela voi trimite domnia mea de-l va spânzura acolo în județ. Și într'alt chip nu va fi, că așa iaste porunca domnii mele ».

Un alt document dela Constantin Brâncoveanu, o scrisoare din 15 Noemvrie 1707, adresată marelui județ al Brașovului, adaogă lămurirea că scutirile de oierit de care beneficiau categoriile arătate în circulara precedentă, se aplicau *numai doi ani din trei*, în cel de al treilea trebuind să plătească toată lumea « și boiari mari și mici și mănăstiri ». Se poate ca această plată generală, să fie în legătură cu *mucarerul mare* care se trimetea la Poartă

tot la trei ani odată. În anul 1767, oieritul a produs în Muntenia suma de lei 218.500.

La 30 Martie 1747, Ioan Mavrocordat scutește « un trunchiu de meserniță de tăiat carne » al Bisericii ungurești din Iași « de camănă, de bezmăn, *de său domnesc*, de mortăsăpie și de toate angăriile câte vor fi pe alte trunchiuri ori domnești ori a zapciilor ». O scutire similară acordă Scarlat Ghica la 10 Iunie 1758 pentru un trunchiu al lui Ioniță Cantacuzino biv vel agă. Rezultă așa dar că între alte obligații ale trunchiurilor » sau « scaunelor » de măcelari era și aceea a da anual o cantitate hotărîtă de seu pentru nevoile Curții domnești. Ea servea în primul rând la fabricarea lumânărilor domnești; ne-o spune Condica lui Constantin Mavrocordat, din 1741-2, în care e trecută și o poruncă « lui Pascale vel ispravnic de curte, ca să aibă a opri seul dela toate mesernițele dăn Iași, să nu să vînză la alții, fără cât numai la Domnie; să-s dea tot seul cu prețul lui, pe bani gata, pentru treaba lumânărilor de Curtea gospod ». Această obligație fiscală se aplica nu numai târgurilor dar și satelor. Un hrisov din 11 Mai 1660, dela Ștefăniță Lupu, scutește satul Hlincea al mănăstirii cu același nume, de toate dările și muncile, precizând că nu va avea să dea « nici ceară, nici unt, *nici său, nici piei* ». Nu știm la ce anume « piei » se referă hrisovul; se poate să fi fost piei de vite mari, necesare fabricării încălțăminteii. Și în Muntenia, măcelarii din București și din Târgoviște erau obligați să vînză seul la curtea domnească, pentru fabricarea lumânărilor. Un ordin în acest sens, din 21 Martie 1698, precizează și prețul care se va plăti pe ocaua de seu de către lumânărarii domnești: câte opt bani.

A existat în Moldova și un *bir al săului*, plătit în bani. Il găsim amintit în zăpisul din 19 Ianuarie 1683 prin care târgoveții din Galați vînd locul și dughiana lui Mihai Cofariul; acesta fugise, neplătindu-și dările adică « dajde birului și *banii săului* și *banii mezelgiului* și *banii năpăștilor* ». N'am întîlnit același bir și la măcelarii din București unde numele străzii Scaune păstrează până astăzi amintirea lor.

Asemănătoare « rânduiei untului împărătesc » pe care o găsim în Muntenia sub Constantin Brâncoveanu și avînd același scop (vezi mai sus, p. 651), constatăm darea « untului » în Moldova, în veacul al XVII-lea. Între scutirile pe care, la 18 Iunie 1658

Gheorghe Ghica le acordă sătenilor ce se vor așeza în siliștea Trebujenii din ținutul Orheiului, este și aceea « de sulgiu și de iliș și de untu și de alte dabile ». Darea apare, după cum am văzut, și în hrisovul dela Ștefăniță Lupu, amintit mai sus.

Peștele era supus dijmei sau zeciuielii precum și vechii dări a *pârpărului* (vezi vol. II, ediția a patra, p. 564). Un document inedit din vremea lui Antonie Vodă (1669—1672) ne îngăduie să precizăm la cât se ridica acum această dare. Întărind mănăstirii Căldărușani vama din balta satului Cioranii (Ialomița), Voevodul hotărăște « să ia călugării această vamă întru toți anii deplin și de năvoade câte ar umbla pre cât ține balta mănăstirii, iar să scoată la vad pre moșia mănăstirii și să ia călugării *pârpărul*, de car câte bani 9 și de luntre de raci câte bani 10, precum au fost obiceiul răposatului Matei Vodă și la ceștilalți domni... ». Fr. Sulzer, în lucrarea sa « Geschichte des transalpinischen Daciens », apărută în 1781, afirmă că, pentru a avea dreptul să pescuiască în bălțile Dunării, pescarii trebuiau să plătească « o mică taxă » numită *măjărit* (dela majă, unitatea mare de măsură pentru cântărit peștele; în documente din veacul al XVII-lea, cum e, de pildă, acela inedit din 11 Iunie 1618, aceste taxe i se spune chiar așa: « majă ». Cf. numele lui Petru *măjarul* sau Rareș!). La cât se ridica măjăritul, Sulzer nu precizează. Pentru cei ce pescuiau cu undița în Dunăre, dela Orșova la Calafat, această taxă, numită și *havaetul undiței* era de 1 galben de cap pe an: ne-o spune un document din 5 Iunie 1813.

În domeniul agriculturii găsim de asemenea o serie de dări noi. Sunt mai întâi dările asupra plantelor recent introduse, ca porumbul sau popușoiul și tutunul. Sunt însă și dări noi privind cereale cultivate din vechime precum pârângul, grâul, orzul.

Constantin Duca, în prima sa domnie din Moldova (1693—1695), este cel care s'a gândit să impună la dări speciale plantele de curând introduse. Cronica lui Neculce povestește că acest domn « au scornit un obicei nou pe țeară, de au scos de pogonul de popușoiu și de pârîng ce-l făceau oamenii cu sapele prin curături, să nu moară de foame, el le lua câte un zlot și de pogonul de tutun câte patru lei; lucruri deșerte și fără nicio socoteală sau vreun spor, să poată să rădice nevoia ». Ultima apreciere ar îndreptăți concluzia că suprafața cultivată cu aceste plante nu era prea în-

tinsă de vreme ce, chiar cu o impunere apreciabilă ca aceea asupra tutunului — patru lei de pogon — rezultatul global era de puțină însemnătate.

Cronica atribuită lui Nicolae Costin, referindu-se la impunerea popușoiului, dă o povestire asemănătoare: «Și s'au mai scornit și alt obicei, câte doi orți de pogon de pre popușoiu, că acum la oameni se impușinase boii și sărăcimea câtă era în țară se'nvățase de-și făceau ogoare cu sapa, prin păduri și prin siliști, pe sub păduri, de semănau păpușoiu, și cu acea hrană se țineau; eară la plug a nimănuui nu vrea să imble. Și mai mult pentru această pricină cu tot sfatul au socotit de s'au scos pogonăritul pe popușoiu ». Nicolae Mavrocordat, în prima sa domnie din Moldova (1709—1710), a desființat darea pe popușoiu și « au legat să nu mai fie » a făcut adică jurământ scris să nu se mai înființeze nicio-dată. Intocmai însă ca și la văcărit și la alte dări, din cauza greutăților financiare, jurământul n'a putut fi ținut de domnii următori și impozitul pe pogonul de popușoiu s'a pus din nou mai târziu. La fel, impozitul pe pogonul de tutun, desființat între timp, a fost reintrodus de Constantin Mavrocordat în cea de a treia domnie a sa (1748—1749).

În Muntenia găsim, la începutul veacului al XVIII-lea, *tutunăritul*. Într'un document inedit dela Arhivele Statului, din 7 Iulie 1702, Constantin Brâncoveanu acordă mănăstirii «Lipnicul de peste Dunăre» să-și facă slobozie la satul Băneasa din Vlașca, locuitorii lui având a fi scutiți de toate dările către domnie, între altele și «de tutunărit». Agenții fiscali, «dejmari, oiari, *tutunari*» n'au a se amesteca în acest sat. Dicționarul de termeni românești, alcătuit în timpul ocupației austriace din Oltenia, poate în 1726, explică tutunăritul drept «gabella di tabaco» deci impozit asupra tutunului. O descriere armeană a țărilor noastre, din epoca fanariotă, ne arată că în Muntenia «de fiecare pogon se plătește în luna August 4 piastri și 16 parale; în 1751, din cauza abundenței tutunului s'a plătit dublu». Sub Mihai Sutz, în 1784, se plătea câte 4 taleri vechi de pogon, plus «poclonul» de 80 de bani de fiecare cultivator. Tutunăritul a produs în 1767 suma de 7.950 lei.

Odată cu introducerea alămului, darea plătită pentru vitele ce pășunau în cele «32 de ceasuri» (vezi mai sus, p. 634), se înființează, într'a treia domnie a lui Mihai Racoviță (1716—1726) și

ușurul, darea pe semănăturile ce se făceau de către Tătari în amintitele «ceasuri». Cuvântul e de origine turcă: *ușur* și înseamnă «dijmă din produsele solului». *Ușurul* s'a perceput tot timpul cât Tătarii au stăpânit regiunea dela nord de hotarul lui Halil Pașa, așa dar până la războiul din 1768—1774. El s'a luat, cel puțin în primii ani, *în natură*; quantumul era unul din zece, ca și la alte dijme. Neculce, povestind lipsa de grâne ce a fost în țara de sus, în 1732, adaogă: «deară Grigore Vodă (Ghica), având mălai mult la Fălci și la Chișinău, *strâns din ușur*, da acelor oameni dela ținuturile de sus, câte zece potronici merța și-i aștepta de bani până toamna. În preajma războiului din 1768—1774, *ușurul* împreună cu alâmul producea vistieriei suma de lei 8.600 anual.

Sub numele de *chile* se înțelegea, în veacul al XVII-lea, în Moldova, o dare în bani care servea la cumpărarea de făină de grâu și de orz pentru aprovizionarea armatelor sau cetăților turcești. În cronicile și documentele moldovene sunt pomenite uneori «chilele Cameniței», după numele vestitei cetăți din Podolia, ajunsă sub stăpânirea Sultanului, între 1672 și 1699. Un document inedit, din Iulie 1728, aflător la Academia Română, cuprinde «sama dumisale Manolache Costache vel căpitan di Ticuci di banii chililor și a ialovițelor ci au strânsu ot Ticuci». În «samă» sau socoteală se cuprind 261 lei 10 potronici «pi 190 merță făină grâu și pi 207 merță orzu», apoi 595 lei «pi 170 ialoviț câte 3 lei pol di ialoviță, pi 85 ialovițe îndoite» și în sfârșit, 21 lei 8 potronici «pe 2 ialoviță și 11 merță făină grâu și 11 merță orzu». În vara anului 1736, venind Vizirul cu oaste la Cartal — începuse războiul cu Rușii — Neculce povestește că «eșit-au grele ialovițe pe țeară... și *chile de pâne și de orzu*, în două-trei rânduri și le-au dus la Vezirul la Cartal și la Hotin». Numele acestei dări vine dela *chilă*, unitate mare de măsură pentru cereale, o chilă având 400 de oca sau 20 de banițe. Se pare însă că erau și chile mici deoarece în 1742 găsim echivalența: o chilă = 18 dimerlii, iar dimerlia avea, potrivit condicei din 1776, Septemvrie 1, unsprezece ocă. Cuvântul e de origine arabă (kile), ajuns la noi prin Turci. În aceeași ordine de idei, menționăm că *mierța*, potrivit tot condicei din 1776, avea 110 ocă, așa dar 10 dimerlii.

În Muntenia găsim, la începutul domniei lui Brâncoveanu, într'un document inedit din 15 Ianuarie 1689, alături de «găleata

cu fân », de « zaherele », de « birul untului » și alte biruri, menționat și « *birul meuului* ». Într'un alt document din acelaș an, Martie 21, zece argați lumânărari domnești din București sunt scutiți, în schimbul unei sume globale de 120 taleri, de toate dările și prestațiile între care și « de podvoadă, de *meiu*, și de conace, de cai, de soli, și de alte dăjdii și mâncături... ». Restul acestui bir, care obișnuit nu apare în actele muntene, poate să fie în legătură cu obligația de a aproviziona armatele turcești sau tătărești, pe atunci în plină campanie.

Condica vistieriei lui Brâncoveanu amintește în mai multe rânduri și *birul jigniții*: de două ori în cursul anului 1697, la 25 Ianuarie și la 20 Mai, însumând respectiv 2025 și 3178,50 taleri, și câte o dată, la 20 Mai, în anii 1699 (3035 taleri) și 1700 (2148,50 taleri). Era o dare în *bani* pentru aprovizionarea jigniței sau jitniței domnești adică a magaziei de grâne de sub conducerea marelui jitnicer. În 1697, alături de « birul jigniței », apare, la 22 August, și « *rânduiala găleții* », în sumă de 9800 taleri, plătită tot de birnici. Ceea ce înseamnă că pe lângă vechea găleată sau dijmă din grâne (vezi vol. II, ediția a patra, p. 561), plătită acum în bani, se adăogase darea nouă a jigniții, tot în bani.

Tot în legătură cu cerealele, trebuie să amintim și *morăritul*, dare nouă introdusă de Mihai Racoviță spre sfârșitul domniei sale celei de a treia (1716—1726). Neculce, povestind acest sfârșit, spune că domnul « au scos și de moară câte doi ughi și de prisacă câte doi ughi și țigănit (sic!), de tot țiganul câte doi ughi ». În schimb, urmașul său în scaunul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica (1726—1733), « au scăzut — tot potrivit lui Neculce — « și desetina și țigănăritul (sic!) și morăritul și prisăcăritul și cârciumăritul *care le scornise Mihai Vodă*, acestea le-au iertat Grigorie Vodă de'ntăiu ».

Aci ar fi locul să menționăm, în sfârșit, și o dare de natură specială — de fapt un străvechiu dar sau plocon obligatoriu — anume *colacii*, din făină de grâu, pe care orașele îi trimeteau Domniei de Crăciun. Interpolarea privitoare la dregătorii din cronica lui Grigore Ureche — Simion Dascălușul, ne dă, în privința aceasta, următoarea lămurire: « Clucer mare, ispravnic pre beciurile domnești, pre unt și pre miere și *pre colacii ce vin dela orașe la Născut* ». Observ că și rumânii sau vecinii aveau față de stă-

pânii lor o obligație asemănătoare: le făceau un plocon la Crăciun. Ne-o spune documentul din 4 Noemvrie 1620 referitor la rumânii din Vlădeni ai mănăstirii Sf. Ioan din București. «Drept aceia și voi rumânilor — poruncește domnul — în vreme ce veți vedea cartea domniei mele, iar voi încă să căutați să dați găleata și fânul și *ploconul lui Crăciun* și ce va trebui lucru la sfânta mănăstire să ascultați de părintele, și mai mult val să nu faceți, că rea rușine veți petrece de cătră domnia mea ».

Dar cuvântul colac mai are și un alt înțeles, acela de răsplată — obligatorie — dată celui ce găsește sau descoperă un lucru sau o vită pierdută, de către proprietarul respectiv. Iată, în privința aceasta, o serie de documente inedite concludente. La 29 Octomvrie 1639, Matei Basarab întărește lui Tudor logofătul din Țoba, toată partea de moșie a lui Ion bănișorul «pântru că au furat Ion bănișorul 2 cai ai unor dărăbani de aicea de în București, anumea Oprea și Antonie. Deci au îmblat acești dărăbanți colăcind în toate părțile pân s'au aflat acești cai la casa lui Tudor log, duși de Ion bănișorul. Deci Ion bănișorul au scăpat, iar păgubașii au apucat pre Tudor log. și l-au adus aicea înaintea domniei mele cu caii. Deci ș'au luat păgubașii cai și am dat domnia mea să plătească Tudor log. *colacul* ce au cheltuit tot ci au zis păgubașii cu suflete lor și a dat bani gata 2400 și treapăd încă au dat bani 400, fără alte cheltuiale ce au cheltuit pân s'au împăcat cu păgubașii... ». Tudor, în schimb, primește moșia hotului. Tot Matei Basarab, la 3 Dechemvrie 1640, întărește mănăstirii Panaghia mai multe sate ce-i fuseseră dăruite de Udrea banul, care a și fost îngropat în acest sfânt lăcaș. «Iar dac'au încăput egumeni străini greci la Panaghiea — spune voevodul — ei au petrecut și răsipit și au vândut și moșii și bucate și tot și au ascuns și cărțile mănăstirii, de moșie. Deci le-au aflat călugării, acum cu *colac*, ce-au venit nainte domniei mele în divan de se-au citit tot pre rând pre aceste moșii ce scriu mai sus... ». În sfârșit, acelaș voevod, la 4 Octomvrie 1646, întărește lui Ștefan spătarul moșia de cumpărătoare din Mircești pentru care avea o carte de ocină dela Petru Cercel. «Pentru că au venit Ștefan spătarul aici înainte domnii mele la conacul dela Urichești de au jeluît și au spus cum această carte de ocină a lu Pătru Voevod, ce scrie mai sus, au fost perită de cându rău-

tățile, iar când au fost acum în zilele domnii mele, iar această carte ia se-au aflat la Bogdan vtorii stolnic. Deci ș'au cerșut *colacul*, cum iaste obiceiul, iar alalți săteani den sat, ei n'au vrut să dea la cheltuială să-ș răscumpere cartea, ce au aruncat cheltuiala numai la Ștefan spătariul. . . ». Valoarea acestui colac varia, după însemnătatea lucrului pierdut. Astfel, în 1818, Ianuarie 5, colacul pentru un «uric sârbesc cu tălmăcire lui din velet 6961, Iunie 2, dela Alexandru voivod » este de «cincizăci și cinci lei». Pentru vitele găsite, colacul, revenind vorniciei, era, pe vremea lui Brâncoveanu, următorul: de cal și de vită mare câte un taler, de rămător 40 de bani, iar de oaie și de stup, 12 bani: ne-o spune o poruncă domnească din 1 Ianuarie 1695.

Viile și vinul sunt supuse la o serie de dări noi, în intervalul 1601—1821. Mai înainte se plătise vinăriciul sau dijma din vin, reprezentând a zecea parte din recoltă; se plătiseră de asemenea unele taxe, atât de către producători — *ploconul de nume și pârpărul* — cât și de către cârciumarii din orașe: *bani de păhărnicie*. Aceste dări și taxe continuă în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea; astfel, pe vremea lui Ștefan Cantacuzino, vinăriciul, plătit încă de multă vreme în bani, nu în natură, reprezenta în județul Argeș și Vâlcea 20 de bani de «vadra domnească»; ploconul de nume se urca la 12 bani, când producătorul era preot sau «slujitor» adică ostaș și la 30 de bai când era birnic de rând; în dealul Târgoviștei la 33 de bani pe vremea lui Brâncoveanu; pârpărul însemna 12 bani de bute și 6 bani de puțină sau berbeniță: «precum au fost obiceiul încă mai denainte vreme»: așa citim în hrisovul din 15 Iulie 1715. Dar, pe lângă aceste dări moștenite, constatăm, în veacul al XVII-lea, și dări noi, asupra viei însăși, asupra pământului cultivat. Inceputul îl face Eustratie Dabija, în Moldova. Cronica atribuită lui Nicolae Costin ne spune că «în zilele acestui Domn s'au scornit și *pogonăritul* de vii; însă numai în două rânduri s'au luat pogonărit. Eară pre urmă cu mare blestem au legat și au lăsat să nu mai fie. . . ». Neculce precizează că noua dare a fost «de pogonul de vie câte un leu» și că «mulți Domni» au aplicat-o după Dabija. Sub Constantin Cantemir (1685—1693), pogonăritul se menține la «un taler — adică un leu — de pogon»; el se percepea însă nu în fiecare an, ³ci la doi ani odată. Mihai Racoviță, într'a doua domnie, îl sporește, adăo-

gând un zlot la pogon. Grigore al II-lea Ghica, îl desființează în anul 1729, «din bunăvoia sa, neîndemnat de boieri», după cum ne arată cronica lui Amiras. Constantin Mavrocordat îl percepe din nou în prima domnie. Intr'a doua însă (1741—1743), cu prilejul reformei fiscale pe care o face, desființează această dare împreună cu o serie altele.

Din Moldova, pogonăritul s'a introdus și în Muntenia. La 27 Mai 1726, Nicolae Mavrocordat scutește lui Ștefan, episcopul Buzăului, «*de pogonărit* pogoane de vie 20»; documentul, inedit, se află la Academia Română. Constantin Mavrocordat desființează această dare prin articolul zece al vestitului său hrisov de reforme din 7/18 Februarie 1740; necesitățile fiscale aduc însă reînființarea ei în scurtă vreme. Un act inedit dela Ștefan Racoviță din 15 Ianuarie 1765, aflător tot la Academia Română, ne arată că în ultimii ani pogonăritul nu se mai plătea de către băștinași, ci numai de către «streinii ce sânt cu șăderea într'altă țară și au vii aici». Scarlat Ghica (1758—1761) i-a scutit însă și pe aceștia din urmă. Ștefan Racoviță, prin actul amintit mai sus, hotărăște că, pe viitor, când va da țara pogonărit, vor plăti și Brașovenii care au vii în Muntenia; altfel, nu. Pentru vinul pe care-l vor duce acasă, vor plăti vamă numai 100 de bani în loc de zece taleri ca mai înainte; puținile cu struguri pentru casă nu vor da nimic, iar vierii sau chelarii pe care Brașovenii aveau obiceiul să-i aducă din țara ungurească vor fi scutiți de toate dăjdiile. În 1767, pogonăritul se percepea iarăși; el produce în acest an suma de lei 2100.

În legătură tot cu viia, nu cu vinul, găsim, în Muntenia, o obligație fiscală nouă. Este vorba de «*birul viilor*» sau «*birul viilor domnești*» sau «*birul pentru lucrul viilor*» pe care îl menționează condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu. Era o dare în bani, modestă (961 taleri în 1695, 338 taleri în 1696; 746,50 taleri în 1698, etc.), suportată numai de birnici și servind — cum o arată și numele — la plata lucrului viilor domnești. O singură dată, în Iunie 1694, această dare apare în condică sub numele de *birul «pentru cheltuiala caselor domnești dela Târgoviște și pentru lucrul viilor domnești»*; suma, 3000 taleri, e mult mai mare decât cea obișnuită. Diferența a servit pentru refacerea sau repararea «caselor domnești» amintite.

Documentele menționează, referitor la .vii, și *gărdurăritul*. Fiecare proprietar trebuia să-și îngrădească via cu gard; era, evident, interesul lui, de oarece își păzea recolta, dar era și interesul domniei care lua dijma din vin. Cine nu se supunea, plătea *gărdurăritul*. În Moldova, proprietarul care nu-și îngrădea via sau o lăsa nelucrată, o pierdea, potrivit obiceiului din vechi, obiceiul întărit și de ordinele scrise domnești. Avem, în privința aceasta, un interesant document inedit, din 27 Aprilie 1675, aflător la Academia Română, cu următorul cuprins: «Adecă eu Giurge Capră Șoltuzul și Petre ce au fost pivnicer tij (de asemenea!) Capră și Ștefan pivnicerul și Frâncul și Măteș Bărcuță și Hanos brat (fratele lui!) Frâncul și Giurge pârgar mare și Ion tij pârgar mare și Vasile Tudor și Toader Alei și alți orașeni dela mare până la mic de târgul Cotnarului, scriem și mărturisim cu această scrisoare a noastră *precum au vinit cinstită carte mării sale lui Dumitrașco Cantacuzino voevoda scriindu la Peniță pârcălabul pentru triaba viilor într'acest chip, care om nu-și va îngrădi viile să aibă a le da pentru garduri*. Deci noi văzând carte Mării Sale scriind într'acest chip și fiindu obicina noastră și din bătrâni și din descălecatul orașului, noi am dat o vie ce este în dialul Mândru, ce au fost a călugărilor dela Aron Vodă fiindu pustie de 4 ai și țelenită o am dat dumisale lui Dămiiian *ca să o îngrădiască și să o plătiască de taleri și de alte cheltuele de toate*, iar dumisale să-i fie driaptă ocină și moșie în veci neclintită ».

În Muntenia, *gărdurăritul* — aplicabil numai în județele de răsărit: Râmnicul Sărat, Buzău și Săcuieni — e amintit pe vremea lui Șerban Cantacuzino; acesta scutește, la 16 Aprilie 1686, doi preoți și doi diaconi ai episcopiei Buzăului, de diferite dări între care «de vinărici, *de gărdurărie*, de mertice, de conace... ». La cât se ridica această dare ne spun două porunci ale lui Brâncoveanu, din 1 și 5 Ianuarie 1695; potrivit lor, urmează a se plăti, pentru o vranită lăsată deschisă 300 de bani, iar pentru un pârliaz 50 de bani; pentru vite ce s'ar găsi prin vii, câte 40 de bani de bivol, cal sau bou și câte 20 de bani de rămător; pentru o groapă de boștină o taxă fixă de un taler; dela buțile de vin ce «să vor vinde în dealuri», iarăși câte un taler de bute. Pe vremea lui Mavrogheni, (1786—1790), *gărdurăritul* din Râmnicul Sărat și din Buzău constituia un venit al spătarului al doilea.

Vinul însuși, în afară de vie, este supus la noi taxe. Antioh Cantemir, într'a doua domnie (1705—1707), înființează, în urma insistențelor marelui vistiernic Ilie Cantacuzino, *vădrăritul*: «câte doi bani de vadră de vin» — cum ne spune Neculce —, plătit în însă numai de țărani birnici, nu și de boieri. Ulterior, această dare a tot crescut — Mihai Racoviță într'a doua domnie (1707—1709, a ridicat-o la patru bani — ajungând așa cum aflăm dintr'o adnotare sau interpolare, și la «doisprezece bani de vadră». Tocmai de aceea, din cauza exagerării, hotărăște Constantin Racoviță într'a doua domnie, desființarea *vădrăritului* (12 August 1756); hrisovul solemn de desființare s'a și tipărit. Ceea ce n'a împiedecat însă ca domnii următori să-l perceapă din nou; în Mai 1796, Alexandru Callimachi hotărăște ca banul care se lua în plus «de vadră de vin la slujba *vădrăritului*» să se verse nu la cutia milelor ca până atunci, ci «la casa răsurilor» din care se plăteau lefii dregătorilor. În 1810, Octomvrie 31, un «baș vădrar» întărește o danié, constând dintr'o porțiune de vie și două poloboace de vin, care se face schitului Frumoasa din ținutului Orheiului.

Această dare se întâlnește și în Muntenia; ea durează și dincolo de epoca fanariotă; în 1823, Grigore Ghica, pentru a putea plăti datoriile țării, fixează *vădrăritul* la 24 de aspri de «fiecare măsură» sau vadră. Numele dării vine dela numele unității de măsură, *vadra*; aceasta era egală cu zece oca, deci cu 12,5 litri. Până astăzi, la țară, în regiunea de deal, producătoare de țuică, se mai vorbește încă de «vadră veche» de zece oca, spre deosebire de vadră nouă care este decalitrul.

Cârciumăritul, o dare nouă, asupra cârciumelor, a fost înființată, după câte se pare, de Mihai Racoviță, spre sfârșitul domniei sale celei de a treia (1716—1726). Cel puțin așa rezultă din textul lui Neculce care afirmă că Grigore al II-lea Ghica, la începutul stăpânirii, «au ertat» «țigănitul și morăritul și pescăritul și cârciumăritul care le scornise Mihai Vodă». Mai târziu, în a doua domnie a sa, sub imperiul necesității, Grigore al II-lea Ghica este nevoit să reînființeze totuși cârciumăritul «câte cinci lei de cârciumă în toată țeara; și... au stricat blăstemul ce era făcut de mai înainte să nu dee».

O dare similară este *pivniceritul*, pe care-l întâlnim atât în Moldova cât și în Muntenia. La început, el trebuie să se fi perceput,

cum îl arată numele, asupra *pivnițelor* de vin; ulterior însă, constatăm că se lua pe butoaiile cu vin. Un act moldovenesc, din 1741, menționează «pivniceritul a doi vase cu vin». În aceeași vreme neguțătorii care aveau vii la Odobesti plăteau vel pivnicerului dela Curtea domnească, doi potronici de fiecare pogon.

Prin *cepărit* se înțelegea o taxă care se plătea în Moldova de fiecare vas de vin atunci când se punea în vânzare adică atunci când i se da cep. În 1742, ea era de 6 potronici de bute și de 3 potronici de boloboc. Taxă plăteau și căldările sau cazanele de fabricat rachiu; în același an, ea era pentru acestea de 2 ughi și 6 potronici de bucată.

De altfel asupra pivnițelor de vin sau cârciumilor apăsau o serie întreagă de obligații fiscale. Unele din ele sunt de caracter general, privesc, cu alte cuvinte, și restul prăvăliilor sau dughenilor, altele sunt însă specifice lor. La 30 Iulie 1718, Mihai Racoviță scutește de dări o pivniță a iezuiților din Iași, dând ordin în consecință către «cei ce vor fi cu slujba *camenii, bezmenul, boorul, braniștea, locul agesc și alte dări ce sânt asupra pivnițelor de aici din Eși*». Iar la 8 Martie 1717, Ioan Mavrocordat scutește Baraților din București o pivniță «*de cămănărit, de fumărit și de vinurile domnești ce să înparte în târg pre la cârcime...* ca să fie de treaba vânzării vinurilor lor». Fumăritul, camena, bezmenul, braniștea și locul agesc trebuiau plătite și de alte prăvălii; boorul și vinurile domnești erau însă obligații specifice cârciumelor.

«*Boorul*» era, se pare, darea plătită de cârciumile moldovenești pentru marcarea măsurilor de capacitate, a ocalelor și vedrelor; această marcă se făcea prin imprimarea în lemn cu fierul roșu, sau în metal, prin batere, a stemei moldovenești, capul de bour; o dare similară este la negustorii ce vindeau cu cotul, *cotăritul* (vezi mai jos, p. 678).

Obligația de a desface *vinurile domnești* este și ea, se pare, anterioară veacului al XVII-lea. Ea face parte din sistemul general medieval, care prevedea dreptul pentru seniori de a impune supușilor consumarea, în primul rând, a băuturilor produse pe moșiile lor. În Moldova, un asemenea drept avea și marele hatman. Printre scutirile pe care Constantin Mavrocordat le acordă, la 18 Martie 1734, călărașilor de Bârâiac (ținutul Orheiului), este

și aceea ca «nici fân, nici lemne, nici orz să nu dea, *nici vin hătmănesc să nu li se lepede*».

Pentru alte obligații fiscale în legătură cu vinul, ca *pârcă-lăbia* și *ortul stărostesc*, vezi mai jos, p. 680.

Mierea și ceara fiind, alături de vite, oi, grâne și vin, produse de seamă ale țării, constatăm și asupra lor unele dări noi. Vechea dijmă, desetina, continuă, cu acelaș nume, în Moldova; în Muntenia i se spune acum dijmărit; și într'o parte și în cealalta, ea nu se mai percepe însă în natură, ci în bani. Pe vremea lui Brâncoveanu, de pildă, se lua, potrivit «cărții dedijmărituri ce s'au vândut la Târgoviște la leat 7204 (1696), Iulie 20», câte 13 bani «de litră», — ea nu trebuie confundată cu litra actuală (250 ml), fiecare contribuabil fiind obligat să mai plătească și un «poclon» de 30, respectiv 12 bani, după cum era birnic sau «slujitor» adică breslaș. Cei ce erau prinși cu produse ascunse, nedecarate, plăteau «îndoit». Dijmăritul se încasa în Iulie.

În condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecute, de obicei în lunile Septemvrie și Octomvrie, două obligații fiscale în legătură cu mierea și ceara. Una este «*rânduiala mierii și cerii împărătești*», servind pentru aprovizionarea Înaltei Porți; ea se ridică la 6213 taleri în 1694, 13416 în 1695, 5840 în 1696, 4641 în 1697, 3483 în 1698 și 3894 taleri în 1700. Cea de a doua obligație este «*birul mierii*», reprezentând 8265 taleri în 1694, 5595 în 1696, 9313,50 în 1697, 4272 în 1698 și 3255 taleri în 1700. Ele nu trebuiesc — se pare — confundate cu dijmăritul care era o dare deosebită.

În Moldova, Mihai Racoviță, spre sfârșitul domniei sale celei de a treia (1716—1726), scoate o dare nouă, *prisăcăritul*, câte doi unghi sau galbeni de fiecare prisacă. Urmașul său în scaun, Grigore al II-lea Ghica, o desființează însă și așa rămâne, desființată, până la sfârșitul epocii fanariote.

Unele produse fabricate ca săpunul și lumânările precum și unele bogății minerale ca țițeiul și sarea erau supuse la dări speciale.

Fabricanții de săpun plăteau, încă de pe vremea lui Brâncoveanu, *săpunăritul*, câte un taler anual; pe vremea lui Mihail Sutzu (1791—1793), această dare constituia un venit al vornicului de harem.

Pentru aprovizionarea cu materie primă a fabricii de hârtie înființate de Matei Basarab pe valea Oltului, în regiunea Călimăneștilor, poate chiar în Călimănești, locuitorii satelor de prin-prejur — nu știu pe ce rază — erau obligați la darea « *cârpei* ». E vorba, desigur de cârpele uzate, rupte, din gospodăria fiecăruia. Această obligație fiscală e amintită într'un document din 4 Aprilie 1646.

Sarea constituia un monopol al domniei; totuși în partea de răsărit a Răsărit a țării, în județele Râmnicul-Sărat, Buzău și Săcuieni, localnicii — potrivit unui vechiu privilegiu nescris, urmă poate a autonomiei locale, de dinainte de întemeierea Munteniei — aveau dreptul să ia din « malurile de sare » atât cât le trebuia pentru consumul casei, nu însă și pentru vânzare. Domnii au socotit, se vede, că privilegiul era totuși prea mare, de aceea au impus pe beneficiari la o dare specială numită *sărărit*. O găsim pomenită într'o serie de acte dintre care cităm pe acela, înedat din 12 Ianuarie 1678 și un altul cu data 10 Martie 1784. Prin cel dintâiu, Gheorghe Duca acordă la zece mănăstiri din județul Buzău și anume « Sfântul Pinul i Skipturile i Găvanile i Coziianii i Vornicii i Fundătura i Boguslovul i Stii Ghiorghe i Agaton i Profir » scutire de dări între care și « de vinărici și de *sărărie* ». Prin actul din 10 Martie 1784, Mihai Sutzcu arată că locuitorii din cele trei județe pot lua sare din « malurile de sare » amintite, însă « numai cu traista, pentru trebuința caselor lor », nu și « cu carul sau cu calul ». Ciobanii care vor lua sare pentru oi vor da de fiecare turmă « mielul, hârșie, cașul și 6 oca lână » sau în lipsă câte cinci taleri. « Pe cine va prinde furând, seau cu carul seau cu calul, vitele toate să le ia de gloabă, iar pe oameni, după obicei, ... să-i trimită la pedeapsa ocnei ». Pe vremea lui Brâncoveanu, sărăritul era de 44 de bani « de nume » adică de locuitor.

Puțurile de petrol sau țițeiuri erau supuse și ele la anumite « dări și cheltuieli ». Ne-o spune documentul din 1 Mai 1813, prin care Ioan-Vodă Caragea, îngăduind Mănăstirii Sinaia și biv vel paharnicului Teohari să-și deschidă câte două puțuri, le lăsa tot venitul pe care îl lua domnia « *fiindcă sunt scutite de dările și cheltuielile ce dau alte puțuri* ». Acest venit era apreciabil: în 1792, la capitolul « vâmi » și « slujbele vâmlor », « Vălenii cu păcurile » figurează pentru 7.000 de taleri iar « Câmpina cu păcurile » pentru 9.200.

Prăvăliile plăteau o serie întreagă de dări, către domnie — cele mai multe — către diferiți dregători care-și exercitau autoritatea în târguri sau orașe — în sfârșit, către autoritatea comunală. Pentru a ne da seamă de mulțimea și diversitatea lor, cităm hrisovul pe care Constantin Brâncoveanu îl dă, la 8 Ianuarie 1701, breslei de negustori brașoveni (din Schei!), care făceau negoțul de «brașovenie» în Muntenia. Domnul, ținând seamă de faptul că acești Brașoveni aveau «ruptoare» adică înțelegere prin bună învoială — dela Vistierie «mai denainte, dă la alți răposați domni», le face și el una nouă. Vor avea deci să dea anual 1.000 de taleri, în patru termene, la vel seamă, la haraciu, la seama a doua și a treia. În colo, sunt scutiți de toate dările: «de bir slujitoresc și de alte orânduiale ce-s pun pren țaară, *de schimbul banilor, de fum dă prăvălii, de cotărie, de covoară, de răși, de păhară, de sur-saturi, de zahereale, de cară de oaste, de birul oștii, de birul lefilor, de seama a treia, de poclonul Hanului și a Sultanilor, de cai împărătești și domnești, de rânduiala vacilor și a oilor, de podvoade, dă mertice, de conace, de cai de olac, de către starostea de neguțători, de către județul de aici den București, de'nprumutările și alte cheltuiiale ce dau neguțătorii și pentru orânduialele cât și sataralele ce să pun aici în oraș, pre mahalale și prent'r'alte târguri și sate și pentru alte toate dăjdii».*

Înșirarea de mai sus arată că dacă n'ar fi făcut o înțelegere cu Vistieria pentru o cifră globală anuală, dacă n'ar fi fost, cu alte cuvinte, supuși sistemului «ruptoarei», negustorii brașoveni ar fi trebuit să plătească *toate dările enumerate*. Între acestea sunt însă unele care privesc și alte categorii de contribuabili ca birnicii și slujitorii. Specifice prăvăliilor sau lovindu-le în primul rând ni se par numai cele subliniate, de ele ne vom ocupa așa dar, adăogându-le însă și o serie de dări ca *bezmenul, camena și locul alesc* plătite de prăvăliile moldovene.

Una din cele mai vechi obligații fiscale de acest fel din Muntenia, anterioară poate chiar veacului al XVII-lea, este aceea numită «fum» sau «galben de fum». Primele mențiuni le găsim în două documente inedite din anul 1632. Într'unul din aceste documente, din 11 Decemvrie, aflător la Academia Română, Matei Basarab, scutind pe preoții și diaconii dela Biserica Curții Domnești din București de diferite dări, se adresează la sfârșit:

agenților fiscali: «Drept aceia și voi toate slugile domniei mele și voi vinăricerilor și voi păhărniceilor și voi carii umblați de fum, încă să aveți a-i lăsa în bună pace». La 11 Ianuarie 1659, Mihail Radu (Mihnea al III-lea!) dă un ordin «*voao fumarilor carii scrieți de fum acii la orașul domniei mele la București*» ca să lase în pace pe toți poslușnicii (servitorii!) și pe toți morarii mănăstirii Sf. Troiță. Reînnoind dispoziția cu privire la preoții și diaconii Curții Domnești, Radu Leon îi scutește, la 4 Februarie 1665 «de bir și de miiare și de ceară, de găleată și de fân, de dijma de stupi, de rămători, de oerie, de vinărici, de chirie, *de galben de fum*, de păhărnicie și de pivnițe, de schimbul banilor, de împrumut, de podvoade, de mertice, de conace, de cai de olac și de cară de oaste și de alte dajdi de toate...». Același ordin dă și Constantin Brâncoveanu, la 31 Ianuarie 1689; tustrele actele, citate mai sus, sunt inedite. Darea se punea pe fiecare prăvălie, pe «fumul» fiecăreia; și cum prăvăliile constituiau majoritatea caselor în târguri, înțelegem tendința fumarilor de a o aplica și celorlalți locuitori, cum erau preoții, diaconii, poslușnicii mănăstirești, etc.

În privința quantumului acestei dări, știri precise aflăm în cartea «dă fumărit din București i dăn Târgoviște, datată 20 Noemvrie 1724, prin care Nicolae Mavrocordat ordonă fumarilor să scrie fumăritul dă la tot omul, dă la câți oameni să află lăcuitori într'aceste orașe. Însă la cei ce au prăvălii și fac neguțătorii și la cei ce au pivnițe și magazii dă vând vin, afară dăn veliții boiari i mănăstirile cele mari să aibă a-și scuti câte o pivniță, iar alalți să dea cu toții, or ce fealiu de neguțătorie ar face, or tabac (tăbăcar!), or cizmariu, măcar ver ce fealiu dă om ar fi. Însă dă vel (mare!) pivniță po taleri 5 și de prăvălie mare po taleri 5 și dă pivniță mică po taleri 2 pol (2 jumătate!) și dă la magazii iar po taleri 2 pol și de prăvălie mică iar po taleri 2 pol și dela slujitorii cei ce au prăvălii și vând vinuri, po taleri 1,33 după cum au fost obiceiul și mai dănnainte vreame. Așijderea să aibă a-și scuti și cliseariul dă la biserica domnească o pivniță iar alți popi i diiaconi i grămătici să de cu toții».

În epoca mai veche, această dare va fi fost poate de un galben; așa s'ar explica expresia «galben de fum» pe care o întâlnim în documentele veacului al XVII-lea.

Prin asimilarea cu negustorii s'a impus fumăritul și pescarilor dela baltă care-și aveau patul sau pologul, cu inevitabilul fum împotriva țăntarilor, lângă apă. Știm aceasta din « Cartea dă fumăritul după baltă » emisă de domnie între 1718—1739, când Oltenia se afla sub dominația Austriacilor, carte prin care agentul fiscal respectiv e autorizat « a scrie *fumăritul* din hotariul Brăilii până la Turnu la gura Oltului și să ia *fumăritul dela tot omul câți vor fi lăcuiitori pe baltă și dela toți oamenii cei ce le vor ajunge moșiile cu căpătăiul în baltă, dă la toți să ia fumăritul de pat po (câte!) bani 72 după obicei, au fie slujitor, au popă, au călugăr, au do-robanț, au călăraș, au scutelnic pedestru, au călăreț, au saragele, au martalogi (vezi pentru aceste două categorii mai jos, p. 753 și 708), au birnic, au armeni, au chiproviceni, au ȝigani, au ce fel de om o fi, dă la toți să ia fumăritul... ».*

În timp ce în Muntenia, darea se aplica pe prăvălii și pe așezările pescărești dela baltă, în Moldova, o constatăm, încă de pe vremea lui Vasile Lupu, ca o dare generală, aplicată *pe orice casă*, indiferent de situația locuitorului. Cronicarul Ion Neculce povestește că Vasile Lupu, obținând dela Poartă o amânare a birului pe doi ani, urmând ca în al treilea să-l plătească și pe trecut, izbutise să umple « țeara de oameni ». « Și au scos atuncea pre țeară *fumărit*, câte un leu de casă și au plinit atuncea tustrele birurile... și încă au rămas și lui Vasile Vodă o mie de pungi de bani dobândă ». Ștefăniță Lupu, fiul lui Vasile, scoțând și el *fumărit*, l-a mărit la « șase orți de casă » adică un galben, în loc de un leu cât fusese mai înainte; au încercat să se opună Cantacuzinii, Toma vornicul și Iordache vistierul, la această mărire, n'au izbutit însă. Intr'adevăr, un hrisov din 11 Mai 1660, dela Ștefăniță Lupu, scutind satul Hlincea de dări, înșiră între acestea, pe lângă « zloții » și « lei », și « galbenii de case ». În a doua domnie a lui Antioh-Vodă Cantemir, fumăritul era un zlot. « Scoase Antioh Vodă — citim în Neculce — nevoi grele pe țeară, orânduiele multe și satarale și hârtii și *fumărit*, câte un zlot de toată casa ». Urmașul său, Mihai Racoviță, spori darea, ridicând-o la doi ughi « de tot hornul »; « de care dacă au înțeles ticăloșii pământeni — scrie alt letopiseț — mulți și-au stricat căscioarele de le-au răsipit din temelie, alții răsipiau hornurile de pen căscioare; *căci câte hornuri avea omul în casele lui, de tot hornul da câte 2 ughi*; și măcar că

era iarna, eară beții oameni și babele și altă sărăcime pustiau casele și fugiau în lume plângând, cu lacrimi suspinând; că altă căscioară nu plătea nici doi orți. Eară încă și aceia carii au cumpărat acel fumărit dela koki-vechi (mezat!), li s'au stins a mulți casele (au rămas săraci!), că au luat bani dela Turci de au dat pentru slujbă, ș-apoi n'au putut scoate slujba la cap». Tot sub Mihai Racoviță plătesc și Tătarii din «cele două ceasuri (vezi mai sus, p. 662-3) o dare pe locuințe și anume — potrivit cronicii traduse de Amiras — câte un ort de casă pe an».

Mai târziu, sub Ioan Teodor Callimachi (1758—1761), se înființă, tot în Moldova, o dare similară numită *ajutorință*. Domnul ar fi vrut la început să puie din nou *văcăritul*; fiindcă însă se pusese blestem greu de către Constantin Racoviță (1756—1757) asupra celui ce ar îndrăzni să-l reînființeze, boierii ajunseră în cele din urmă la soluția *ajutorinței*, o reeditare a fumăritului. Ea se lua «pe ogiağuri» sau hornuri și era de trei feluri, după mărimea caselor: de unsprezece lei, de cinci lei și jumătate și de trei lei; nimeni nu era scutit de această dare. Sub fiul și urmașul lui Ioan Teodor, sub Grigore Callimachi (1761—1764), ajutorința e sporită «cu some mari» după expresia croniciei lui Ioan Canta.

Camăna era o veche dare, anterioară veacului al XVII-lea; numele ei vine dela slavicul «camen» care înseamnă piatră și se explică prin faptul că, la început, această dare se lua pe «pietrele» de ceară vândute, pietre având o formă și o greutate determinată (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 562). Cu vremea, aceasta «taxă pe vânzare» s'a aplicat și la alte produse, naturale sau industriale. Un hrisov din 1660, Mai 11, dela Ștefăniță Lupu, ne arată că ea se aplica pe băutură. Scutind satul Hlincea al mănăstirii Hlincea, de toate dările și muncile către domnie, în schimbul unei sume de 60 de galbeni anual, Domnul precizează: «de toate dabilele și angăriile să fie lăsați în pace, *nici cămână pentru băutură*, nici bezmăn să nă aibă a da». Condica lui Constantin Mavrocordat, din 1741—1742, arată că ea se lua pe *ceară*, pe *carne* și pe *băuturi* (vin, mied, rachiu); ea se plătea de asemenea de unii meseriași și anume de *blănari* și de *cojocari*, chiar și de cei din sate. La 31 Ianuarie 1662, Eustratie Dabija scutind pe locuitorii ca se vor așeza în slobozia Țigăneștii, de dări și slujbe timp de 5 ani de zile, adaogă: «Așijderea și un cojocar să hie în pace

de camână ». O plăteau și cei ce fabricau « horilcă » sau rachiu; ea era, pe vremea lui Constantin Mavrocordat (1742) de 2 galbeni și 6 potronici de « căldare » adică de cazan.

Camăna se ridica în 1742 la 2 bani de vadra de vin sau mied; în 1775 ea era de 2 bani și jumătate, iar pentru « horilcă » sau rachiu, « atât horilca ce vine din țara leșească, cât și horilca ce se face aicea în țară », de 3 bani. Crășmarii din Iași plăteau în 1760 camăna cu « rupta » câte 15 ughi de pivniță, unii câte 10 și chiar câte 8 ughi.

Ca unitate de măsură pentru greutate, « camena » se întâlnește și în veacul al XVIII-lea. Astfel, într'un hrisov din 9 Iunie 1767, Grigore Callimachi întărește călugărilor dela Putna dreptul de a lua anual « din vama cea mare în afară de grâu, secară, untdelemn, tămâie », lumânări, și « câte 5 *camine* pește moron și 5 *camine* crap ».

Cămănăritul muntean — i se mai spune în documente și *că-mănărie* — corespunde în parte camenii moldovenești; el se plătea de cei ce vindeau vin în târguri. Cu privire la cămănărit ni s'a păstrat o « carte » a lui Constantin Brâncoveanu, din 1 Ianuarie 1695 prin care Domnul hotărăște să se ia această dare dela oricine va vinde vin în București « veri dela boiari mazili, veri dela sutași, veri dela căpitani, veri dela iuzbași, veri dela călărași, veri dela dărăbanți, veri dela cămărășei, veri dela slujitori, veri dela săimeni, dela căzaci, veri dela lefegii, veri dela călugări, veri dela popi, veri dela diiaconi, veri dela turc, veri dela ȧigan sau măcelar, ce fel de om va vinde vin într'acest târg »; vor fi scutite numai câte o pivniță a celor 12 boieri mari și a mănăstirilor celor mari. Cămănarii vor trebui de asemenea să ia seama cărciumarilor « să pue ocale drepte »; pe cei ce « i-ar prinde cu ocale mai mici », să-i globească cu 300 de bani.

Bezmenul se plătea de negustorii și târgoveții care-și făceau prăvălii sau case pe locul altuia. Era deci o chirie pentru locul ocupat, plătită proprietarului respectiv. La Galați, în 1776, bezmenul anual încasat de mănăstirea Sf. Spiridon din Iași, proprietara locului, varia între 3 lei — magaziile mari la loc bun și dușenile — și 1 leu — magaziile mici, la locuri « din dos » și casele de locuit. Abatoarele sau « salhanalele » plăteau de zece ori mai mult ca magaziile mari, adică 30 de lei. Cuvântul bezmen este de origine tătară.

Țotăritul era darea pe care o plăteau toți negustorii care vindeau marfă cu cotul (vezi și mai sus, p. 670). Detalii asupra ei aflăm din « Cartea de cotărie » pe care o dă, la 19 Februarie 1699, Constantin Brâncoveanu « slugilor domnii mele cotarilor anume . . . (loc alb !) ca să fie volnici . . . să umble în toată țara domnii mele *pre la toate târgurile să scrie cotăria de la tot omul cine se va afla vânzând marfă cu cotu* și să ia cotărie dela tot omul ori fie sutaș, au slujitor, au neguțător, ori cămărășel au armean, au jidov veri chiproviceni, au ce fel de om ar hi și va vinde marfă cu cotu, au ertat, au neertat, au cu cărțile domnii mele iscălite, dela toți să aibă a luarea cotărie, de nume (de persoană !), po bani 142. Iar cojocarii i mătăsarii să dea pre jumătate po bani 71 după obicei. Iar pre carii i-ar afla vânzând marfă cu cotul mai mic au ascunzând cotăria, ca să nu-ș dea adetul, pre unii ca aceia să-i globească cu mâna (a) bani 300 și să-i facă certare după vina lui după obicei ».

În Moldova, potrivit condicei lui Grigore Ghica, din 1 Septembrie 1776, cotăritul se lua « dela fieștecăre dughiană ce va vinde marfă cu cotul, atât în orașul Iași cât și dela celalte târguri de pe la ținuturi »; el se plătește vel cămărășului și anume nu în fiecare an, ci numai la instalarea acestui dregător. « Și dând la fiecare dughiană câte 2 coturi » — marcate cu bourul domnesc — un halep și un arșin (varietăți turcești și rusești ale cotului !) să ia dela toată dughiana câte 30 bani ».

O dare similară era *cântăritul*; ea se plătea pentru mărfurile care se cântăreau cu cântarul oficial, al domniei. Se întâlnește atât în Muntenia, unde, menționată în « Anatefterul » sau condica de porunci din epoca lui Brâncoveanu, ea reprezenta zece bani de fiecare sută de ocale, cât și în Moldova. În aceasta din urmă, cântăritul constituia, la 1776, potrivit condicei lui Grigore-Vodă Ghica, unul din veniturile mănăstirii Sf. Spiridon din Iași. Se plătea câte șase bani de fiecare 44 de oca de marfă, afară de *sare* pentru care tariful era de trei bani la suta de oca, și de *fier* care plătea șase bani la 59 de oca.

O grupă separată de îndatoriri ale negustorilor erau acelea în legătură cu primirea oaspeților sau « musafirilor » oficiali. În asemenea împrejurări, se cerea dela stăpânii de prăvălii să contribuie la procurarea obiectelor necesare precum *covoare*, *pahare*, *așter-*

nuturi. De primele două categorii de obiecte, covoarele și paharele, face amintire chiar actul dela Brâncoveanu, din 1701, Ianuarie 8, reprodus mai sus (vezi p. 673). De cea de a treia categorie ne pomeneste documentul inedit din 15 Ianuarie 1765, aflător la Academia Română, prin care Ștefan Vodă Racoviță scutește pe negustorii brașoveni din țară de o serie întreagă de dări; între ele este și « *cheltuiala așternuturilor ce să fac la mosafiri* ». Din felul cum e formulată această ultimă obligație, pare că ea se percepea *în bani*; cred că același era cazul și în ce privește primele două, « covoarele » și « paharele ». De multe ori însă ele se luau și în natură. În felul acesta se explică asigurarea dată de Constantin Mavrocordat în 1741 « lăcuiitorilor din Iași » cum că « nimini de nimio din casa lui să nu-s jăcuiască, nici covor, nici scoarță, nici mindir, nici plapomă, nici vase, nici blide, nici lighean, nici alt preț de un ban, nici dela creștin, nici dela Armean, nici dela Jidov ». Iar Nicolae Mavrocordat, într'un document fără dată dintr'a doua domnie a sa moldoveană (1711—1716) prin care scutește pe clericii armeni din Iași de dări și slujbe, o spune lămurit: « Nici să aibă a le duce Turci sau Tătari sau alți oameni streini la casă lor fără de voia lor, *nici așternuturile lor să nu le ia ușărei la Turci sau la Tătari...* ». Să între și obligația « râșilor » adică a blănilor de râși în aceeași grupă? Să fi fost negustorii obligați să dea un număr de asemenea blăni pentru împodobirea caftanelor care se ofereau de domnie dregătorilor turci de alt neam care veneau cu treburi sau în trecere pe la noi? Sau să fi servit ele pentru întocmirea hainei somptuoase care — potrivit informației lui Dimitrie Cantemir — se dăruia anual Sultanului cu prilejul Bairamului? Cert este că asemenea obligații existau pentru alte categorii de contribuabili. Astfel, de pildă, fiecare preot moldovean, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, dădea anual ierarhului — episcop sau mitropolit — de care depindea, în afară de suma de 200 de aspri și o *blană de vulpe sau de jder*. Slujitorii adică ostașii supuși autorității marelui sărdar erau de asemenea obligați să-i dea, la început, de fiecare sat, câte o *blană de vulpe*; mai pe urmă, împutinându-se acești slujitori, au dat nu anual, ci numai o singură dată, la instalarea sărdarului: ne-o spune un interesant document din 5 Aprilie 1730 care precizează, în același timp, și atribuțiile acestui dregător. Dintr'un alt document, cu data de 18 Martie 1734, aflăm că și

călărașii — e vorba de aceia de Bârâiac, în Orhei — trebuiau să dea marelui hatman de care depindeau, *o vulpe*. Nu e de mirare deci ca și neguțătorii să fi fost supuși la darea « râșilor ». Pentru comparație, observăm, în sfârșit, că în Moldova, la numirea unei nou mitropolit sau episcop, acesta, înfățișându-se Domnului, îi închina — după cum ne arată *Condica de obiceiuri*, alcătuită în 1762 — « și oarecari obișnuite pocloane adecă *covor, râși, cafea și zahăr* ».

O altă grupă de obligații erau acelea de caracter personal, către « județul » orașului respectiv, către « starostele de neguțători », către vel agă și către cihodar. Documentul lui Brâncoveanu din 8 Ianuarie 1701, în care cele dintâi sunt pomenite, nu ne dă alte lămuriri; probabil că era vorba de o taxă specială sau o cotă parte din anumite taxe sau, în sfârșit, de anumite plocioane. Asemenea taxe speciale erau *pârcălăbia* și *ortul stărostesc* în Moldova și *ortul vătășesc* în Muntenia. Despre primele două aflăm unele lămuriri în documentul inedit din 5 Dechemvrie 1767, aflător la Academia Română și privind regimul fiscal al Câmpulungului din Suceava. Între altele, domnul hotărăște ca pentru produsele turmelor lor, adică brânză, lână, sumane, cergi, brâne, catrințe, Câmpulungenii « să nu dea mortasipie, *nici pârcălăbie* ». « Așijdire — continuă actul — și pintru vinul ci ș-ar aduce din gios, di la Odobești, pi dreptă vine (sic! în loc de vii) ci vor avea ei, *cu pârcălăbia sau cu ortul stărostesc* să nu să supire ». De unde rezultă că *pârcălăbia* era o taxă ce se lua pe mărfurile vândute în târguri; potrivit numelui, credem că *pârcălăbii*, conducătorii adică ai ținuturilor respective, beneficiau de o parte a acestei taxe, de nu vor fi primit-o chiar în întregime. Știm exact la cât se urca *pârcălăbia* în ce privește vinul. Neculce, povestind măsurile luate de Constantin Mavrocordat în cea de a doua domnie din Moldova (1741—1743), arată că, între altele, ca interzis *pârcălăbilor* să mai ia cele două ocă de vin sau rachiu de fiecare bute, ocă ce adesea se transformau în patru, cinci, « ce numai să ieie *pârcălăbiile* drept pe obicei, câte doi potronici de car, eară mai mult să nu supere oamenii și neguțătorii ». Așa dar, *pârcălăbia* se ridica la 20 de bani de carul cu vin sau rachiu; înainte de Mavrocordat se luau și câte două ocă, deci un adaos în natură. O obligație fiscală asemănătoare *pârcălăbiei* era *vadra domnească* ce se lua anual dela

fiecare cramă din Odobești. Constantin Mavrocordat, într'a doua domnie a sa din Moldova (1741—1743), o desființează, după cum desființase și cele două oca de vin sau rachiu ce se luau de bute.

Ortul stărostesc era o taxă specială pe vinul adus spre vânzare în târguri; ea se percepea în folosul integral sau parțial al unui staroste, poate a starostelui de neguțători. În ce privește ortul vătășesc, știm că era taxa pe care o dădeau «scaunele» de carne și pivnițele din târguri vâtafilor de măcelari și vâtafilor de cârciumari respectivi. La 25 Aprilie 1754, Constantin Racoviță dă o carte preoților, diaconilor, cântăreților și grămăticilor dela cele două biserici din Curtea domnească «să ție un scaun pe care să vândă carne... în București și să fie acel scaun în pace și ertat de fumărit, de vamă, de erbărit și de ortul vătășesc și de alte angării». La sfârșit, domnul adaogă: «Drept aceia poruncim domnia mea dum. vel vameș i voao erbarilor i vâtaș de măcelari... toți să aveți a vă feri...». De asemenea, la 15 Mai 1749, Grigore Ghica, scutind o pivniță din Craiova a mănăstirii Tismana «de fumărit, de cămănărit, de vamă și de vin domnesc și de ortul vătășesc și de toate alte orânduiale și calabalăcuri», se adresează «dumneavoastră boieri vameși i fumarilor i cămănarilor și ție vâtașe de cârciumari i altora ce veți fi orânduți de dați vin domnesc pe la cârciume» să se ferească de această pivniță. Documentele, inedite, se află la Academia Română.

În legătură cu vel aga, dregătorul însărcinat cu paza capitalei și cu supravegherea breslelor, sunt o serie de dări sau taxe: *locul ageșc*, *pecetea agească* și *mortasipia agească* în Moldova și *vama agească* în Muntenia. Primele două apar în documente, împreună cu alte dări ca bourul, camăna, cepăritul, plătite de pivnițele de vin sau de cârciume. Ca exemplu, putem cita actul inedit, din 8 Februarie 1762, prin care Grigore Callimachi scutește «o pivniță cu băutură din Iași», a lui Manolache Costache biv vel logofăt, «de camănă, de băzmăn, de branști, de boor, de loc ageșcu, de pecete agiască și de toate alti dări și angării or câte or fi pe alte pivnițe...». Mortasipia agească se plătea de către măcelării; dovadă actul, tot inedit, din 10 Iunie 1758, privitor la «un trunchiu de mesărniță de tăiat carne» din târgul Iașilor, aparținând lui Ioniță Cantacuzino biv vel agă, trunchiu scutit de către voevod «de camănă, de bezmăn, de său, și de toate altea angării... cum

și de *mortasăpie agiască*... ». Nu putem preciza deocamdată la cât se ridicau aceste trei dări.

Cât despre *vama agească* din Muntenia, ea se plătea, ca și locul și pecetea agească din Moldova, tot de pivnițe. La 5 Dechemvrie 1758, Scarlat Ghica scutește pe Theofilact vel cliucer za arie, dregător « procopsit și cu știința învățaturii elinești », de diferite dări; îi scutește și o pivniță « aici în orașul București », « de fumărit, de cămănărit, de vamă domnească i *agească*, de vin domnesc, de ortul vătășesc... ». Documentul, inedit, se află, ca și celelalte citate mai sus, la Academia Română.

În sfârșit, cihodarul sau cel ce se îngrijea de încălțăminte Voevodului și a personalului Curții, a determinat numele dării *ciohodăritul*. La 23 Iunie 1786, Nicolae Mavrogheni întărind orășenilor din Câmpulung privilegiile lor, specifică, între altele: « și iar să fie în pace și ertați de ciohodărit, care din orășeni se vor hrăni cu meșteșugul cismăriei, să nu dea ciohodărit ». La cât se ridica ciohodăritul, nu putem preciza deocamdată.

De caracter edilitar e obligația *podinilor* pe care o amintește documentul din 15 Ianuarie 1765, privind pe negustorii brașoveni din Muntenia. Cred că ea se referă la îndatorirea de a întreține podurile sau « podurile » care pavau ulițele (cf. Podul Mogoșoaiei », azi Calea Victoriei !). În același scop, înființează Grigore al III-lea Ghica (1764—1767) o dare nouă în Iași; ea consta dintr'o taxă pe carele cu produse care intrau în oraș. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu precizează: « câte o para de bou și câți boi avea carul atâtea parale da și orânduise oameni de treabă de strângeau acești bani și cu banii aceștii plătea podelele și făceau poduri pe toate ulițele ».

« Schimbul banilor » și « împrumuturile » nu erau obligații fiscale care să privească exclusiv pe negustori; ele cuprindeau categorii mult mai largi de contribuabili; loveau însă în primul rând în locuitorii târgurilor, deoarece aici se strângea numerarul în mai mare cantitate. Prin « schimbul banilor » se înțelegea îndatorirea pentru contribuabil de a primi o monedă în locul alteia, domnia oprindu-și un agiu. « Împrumuta » sau « împrumuturile » erau sumele pe care domnul, în momente de nevoie, le cerea cu împrumut diferitelor categorii de contribuabili: negustorilor, preoților, mănăstirilor, boierilor și chiar înalților ierarhi. În principiu, aceste im-

prumuturi se restituiau; uneori se plătea și dobândă cum e cazul cu cei 1.500 taleri dați de episcopia Buzăului în cursul anilor 1742-3, pentru care primește, în Ianuarie 1744, o dobândă de 210 taleri. Matei Basarab, în hrisovul său din 2 Dechemvrie 1646, referindu-se la împrumuturile dela mănăstiri, spune că domnul este dator « foarte de grabă și fără nemic zăbavă, cu mare grijă și cu frica lui Dumnezeu, să întoarcă și să plătească împrumuta și datoria ce va fi luat... ». Se întâmpla însă câteodată ca sumele împrumutate să nu mai fie restituite; astfel despre Antioh Cantemir, într'a doua domnie (1705—1707), Neculce ne spune că « pre mazili îi îndesia cu dăjdi grele și cu împrumute dese, și nu le mai da » — subînțeles « îndărăț ». În atari cazuri, datornicii își puteau valorifica drepturile la o nouă domnie: e ceea ce face Preda banul Buzescul căruia Radu Șerban îi dăruiește satul domnesc Izbiceni pentru un împrumut de 77.000 de aspri acordat lui Mihai Viteazul după înfrângerea dela Teleajen și nerestituit.

Partea finală a pasajului referitor la obligațiile fiscale în documentul din 8 Ianuarie 1701 dat negustorilor brașoveni din Muntenia pomeneste de « alte *cheltuiiale* ce dau neguțătorii... și *orânduiale*... și *satarale* ce să pun aici în oraș pre mahalale și pentr'alte târguri și sate » și « alte toate dăjdi ». În unele documente se adaogă și termenul, expresiv, de *mâncături*. « Satara » — de origine turcească — are înțelesul de dare sau impozit excepțional care se pune sau se « aruncă » asupra contribuabililor; e interesant de remarcat că acest termen s'a păstrat până azi în limba română, mai întâi într'o expresiune caracteristică: « satara-belea », apoi pentru a designa o plasă de pescuit — prevăzută cu plumbi la partea inferioară — care, târită prin apă de doi oameni, prinde la mijloc, în matită, peștele. În ce privește « cheltuelile », ele par a fi tot una cu *năiamele* de care ne pomenesc unele documente muntene din veacurile XVII—XVIII. Astfel într'un hrisov inedit din 30 Iunie 1682, aflător la Academia Română, și referitor la preoții și diaconii din eparhia Buzăului, se spune că de « s'ar întâmpla oroșanilor și altor cine ar fi lăcuitori în oraș niscare cheltuiiale sau năiame pentru niscare trebi domnești sau boierești sau pentru soli sau verice cheltuiială s'ar pune pre oraș, nimeni la nimic, preoții, diaconii să nu-i pue ». Rezultă deci că și « cheltuelile » sau « năiamele » aveau tot un caracter întâmplător, erau tot

un fel de dări excepționale ca și «sataralele». Termenul *năiamă* care apare în acte și sub forma *năem*, *năima*, sau *naema*, este, se pare, împrumutat din slavă, având, în această limbă, înțelesul de «ființă sau lucru luat cu chirie» (de aci și «a năimi!»). Năiamele s'ar putea referi deci și la obiectele care se luau dela orășeni (scoarțe, covoare, vase, etc.) când trebuia primit vreun dregător turc sau vreun sol străin. Felul generic în care sunt exprimate aceste ultime obligații fiscale ale orășenilor și negustorilor: «alte cheltueli... și orândueli... și satarale» nu ne îngăduie mai multe precizări. Reținem faptul că în afară de mulțimea dărilor analizate mai sus, erau încă o sumă altele, cuprinse în termenii generici amintiți. Fiscalitatea, atât la oraș cât și la sat, a fost o dură realitate în țările noastre, în intervalul 1601—1821.

Constatăm, în unele târguri, și taxe speciale care se pun asupra prăvăliilor sau dugheneilor *în folosul bisericii*. La Roman, de pildă, Episcopia lua de fiecare dugheană «câte doi bani»; Mihai Racoviță îi întărește acest drept, la 14 Iunie 1709, lămurind că el va servi «pentru tămâi și lumânări». Grigore Ghica îl confirmă și el, la 19 Ianuarie 1727, adăogând câte 2 bani și «de carul cu pește sau cu alte bucate, ori ce ar fi, ce aduc oamenii la târg să vândă». În Mai 1775, Grigore al III-lea Ghica reduce privilegiul Episcopiei la «un ban» de dugheană și de carul cu pește sau altă marfă.

Birul sau darea personală. Darea esențială rămâne însă și în răstimpul dintre 1601 și 1821, ca și mai înainte, *birul* adică impozitul personal. În timp ce dijele și diferitele taxe sunt în funcție de avere — și mulți dintre contribuabili n'au avere sau au prea puțină — birul se pune asupra persoanei sau, după expresia cronicelor, *pe nume* sau *pe față*; quantumul lui fiind, pe de altă parte, ridicat, cu tendință generală de sporire, e ușor de înțeles de ce birul reprezintă darea cea mai însemnată. De aceea, în actele privind scutirile de impozite, el e citat, de obicei, în frunte. La 10 Mai 1692 Alexandru Iliaș, scutind pe preoții Bisericii Curții Domnești din București de toate dările, le înșiră în următoarea ordine: «de bir și de bou și de oae seacă și de cal și de miiare și de ceară și de galbeni și de cai de olacu și de vinărici și de păhărnice și de schimbul banilor și de găleată cu fân și de unt de lemn și de dijmă și de năem și de împrumutare și de toate slujbele și

mâncăturile... ». Aceeaşi ordine se păstrează în confirmările din 14 Ianuarie 1630 şi 11 Dechemvrie 1632 acordate respectiv de Leon Vodă şi de Matei Basarab. Când e vorba de sate de fugari, care nu-şi plătesc dările, tot birul este cel menţionat în frunte, câteodată chiar singurul menţionat. La 10 August 1642, Matei Basarab, întărind lui Leca comisul satul Berceni din Vlaşca, dă următoarea explicare: « pentrucă acest sat Bercenii, ce scrie mai sus, ei ca nişte oameni răi şi hitleni şi *fugari de bir*, s'au sculat de şi-au părăsit moşiile şi birul şi au fugit pre vremea când ţinea judeţul Vlaşca de birărie Calotă slugerul ot Popeşti. Deci într'aceea şi domnia mea, văzând hitlenia lor, cum sunt tot fugari şi la a lor moşie nu-şi vin, domnia mea i-am dat boiarinului domniei mele jupan Oprea aga, tatăl boiarinului domniei mele Lecăi comisul, *ca să-i plătească el de bir* şi să-i ție pre dânşii rumâni cu toată moşia lor... Deci acum, după moartea agăi Oprei, iar rumânii din Berciani ei au venit în pără înaintea domniei mele la conacul dela Ioneşti, fiind domnia mea în primblare, cu boiarinul domniei mele Leça comisul, zicând rumânii *cum nu i-au fost plătit aga Oprea de bir* »; ei rămân însă de lege şi sunt scoşi din divan cu rea ruşine, ca nişte oameni răi şi înşelători. Documentul, inedit, se află la Arhivele Statului, între acelea ale Mitropoliei din Bucureşti. Tot astfel, la 16 Februarie 1643, Matei Basarab dă « cînsitutului deregătoriul domnii mele jupan Stroe vel vistier... moşiile Vulpeştilor judeci de pre tot hotariul câtă se va aleage, *pentrucă au fost nişte oameni hicleni de sântu tot fugari de bir şi i-au tot plătit cînsitul deregătoriul domniei mele ce iaste mai sus scris şi-i plăteşte şi acum* ».

Fîindcă birul se socotea şi se plătea de obicei în *taleri*, de aceea, într'o sumă de acte, în loc de bir se întrebuintează acest termen. La 28 Noemvrie 1640, Matei Basarab întăreşte lui Sima biv vtori vistier moşia şi rumânii din Păuşăşti (Vâlcea). « Cari rumâni — spune domnul — ... au fost oameni răi şi fugari, *n'au vrut să şază să-şi plătească talerile şi miarea împărătească*, ci au fugit ». Sima, plătind în locul lor, le ia moşia. Sinonimia termenilor *taler* şi *bir* se vede şi mai bine în actul inedit, din 15 Dechemvrie 1645, aflător la Arhivele Statului, prin care Matei Basarab întăreşte pe Ursu din Pietrari (Dâmboviţa) « să vînză partea lu Dragotă de moşie dela sat dela Ghimpaţi, toată partea lui, câtă se va aleage de preste tot hotarul; pentrucă au venit acest om Ursu —

spune voevodul — aicea la divan înaintea domniei mele de se-au jăluit și au spus *cum au fost la taler împreună cu Dragotă. Deci Dragotă el au fugit și se-au dat în laturi, iar Ursu el se-au sculat de și-au vândut partea lui de moșie de au plătit partea a lu Dragotă de bir* ». Pentru a se despăgubi, domnul îl autoriză să vândă, la rândul-i, moșia fugarului și să-și întoarcă banii. Termenii *taler și bir* având același înțeles, redactorul actului întrebuițează mai întâi pe primul, apoi pe cel de al doilea.

E normal deci ca atunci când se procedează la un recensământ sau, cu termenul vechiu, la o « samă » în vederea fixării birului, să se întrebuițeze de către cancelaria domnească expresiunea « sama talerului ». În afară de importantul document din 1645, citat mai înainte (vezi p. 637), în care Matei Basarab declară: *făcut-am samă țării, de i-am pus talere, cineși pre capul lui* », iată un al doilea document, tot inedit, care cuprinde chiar expresia pomenită mai sus. La 15 Iunie 1644, același voievod se adresează « ție Jipo postelnic și ție Stanciule de Vernești, cătră aceasta vă dau în știre dumnii mea, că aici înaintea dumnii mele jăluit-au boiarinul dumnii mele Negoită paharnecul cumu-i trageți niște slugi la bir și veți să le luoți viile și treabă cu dânșii nu aveți, că nici i-au apucat seama talerului aciia în sat, nici au dat bir cu dinșii. Derept aceia — încheie domnul — de vreme ce veți vedea această carte a dumnii mele, iar voi să căutați să-i lăsați slugile foarte în bună pace, nimica să nu-i bântuiți, mai mult cu jalbă să nu vie la dumnii mea . . . ». Documentul se află la Arhivele Statului, între acelea ale Episcopiei de Buzău.

Tocmai din cauza importanței pe care o avea seama birului sau a talerului, i se mai spune, în unele acte, și « *seama cea mare* ». Astfel în actul inedit din 26 Mai 1678 prin care Toader spătărelul din Stănțești (Buzău) vinde lui Hrizea vel vistier moșia consătenilor săi « Dumitru chivărar » (meșter de chivere sau coifuri !), Radu Radului și Șarban sin Năstase. « Pentrucă acești oameni, ce scriu mai sus — citim în act — fostu-se-au scris la seama cea mare, în saat în Stănțești, iar duple ce se-au scris ei au fugit și numele lor au rămas asupra mea ». A plătit deci pentru ei și acuma, ca să-și scoată banii, le vinde moșia marelui vistier. Și acest document se află tot la Arhivele Statului, între acelea ale Episcopiei de Buzău.

Dela numele recensământului «seama cea mare» sau, cu termenul slav, «vel seama» s'a numit și unul din cele 4 «sferturi» sau rate în care se plătea de obicei birul. În condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim în fiecare an «*vel seama*»; alte două sferturi poartă numele de «*seama a doua*» și «*seama a treia*»: celui de al patrulea sfert i se spune «*haraciul*». Tuspatru însumează, în anul 1699, 228.951,50 taleri din totalul din 410.971 taleri cât reprezintă toate dărilor din acest an, așa dar mai mult decât jumătate. Același raport se menține în 1700: 232.000 de taleri din totalul de 450.140. Se înțelege și mai bine, prin urmare, de ce Brâncoveanu, în reforma pe care a făcut-o în 1701, s'a sprijinit pe aceste sferturi, în care s'a înglobat marea majoritate a celorlalte dări. Când, din cauza nevoilor crescânde, el trebuie să sporească «sferturile» la 5, cel de al cincilea poartă tot numele de «seama a doua»: aceasta se încasează deci în două rânduri, odată la 20 Februarie, a doua oară la 20 Dechemvrie (vezi și mai sus, p. 641).

Sub domnii următori, în loc să se repete una din «semi» — ceea ce putea da naștere la încurcături — se înființează o rată nouă numită «*pocloanele bairamului*». O întâlnim în hrisoavele de «ruptoare» pe care Nicolae Mavrocordat, la 30 August 1720 și Mihai Racoviță, la 10 Februarie 1731, le acordă catolicilor din Câmpulungul Muscelului.

În Moldova, birului i se mai spune, obișnuit, și «*dajde*», uneori «*dajde împărătească*»; ea ocupă acelaș prim loc în documentele referitoare la scutiri. Astfel, la 11 Ianuarie 1666, Gheorghe Duca, scutind pe un negustor din Roman de o sumă de obligații fiscale, face această restricție, importantă: «*numai să-și plătească dajdea și zloții și să aibă a griji tămâe și untulemnu la sfânta Episcopie*». Antonie Ruset, la 23 Dechemvrie 1675, lărgind scutirea acordată de Duca, hotărăște ca negustorul pe care-l va designa Episcopia să fie în pace «*de dajde și de zloți și de galbeni și de împrumute și de schimb și de cai de olac și de podvoad*»... Iar Antioh Cantemir scutește, la 23 Octomvrie 1706, pe toți preoții și diaconii din Roman «*de dajdie împărătească și de zloți și de galbeni de casă sau de fum, ori pre scrisoare și de desetina de stupi și gorștina de mascuri și de gorștina de oi... și de cai de olac și de podvoad și de alte de toate...*».

Alături de dajde, documentele moldovene înșiră printre obligațiile fiscale, *zloții, leii, talerii, galbenii și orții*. Cităm astfel documentul din 20 Dechemvrie 1700 prin care Constantin Duca scutește pe preotul dela biserica ungurească din Iași de « dajde, de *zloți, de lei, de taleri, de galbeni*, de iliș, de sulgiu » etc. Aceeași formulă, cu deosebirea că în loc de *galbeni* sunt *ughi*, revine în actul dat de Antioh Cantemir la 16 Iunie 1705, pentru o moșie de peste Prut, din ținutul Iașilor. Mai completă e formula documentului din 28 Februarie 1658 prin care Gheorghe Ștefan scutește pe toți cei ce se vor așeza în siliștea Trebujeni din Orhei, pe timp de șase ani, de toate dările: « de dajde și de *zloți și de lei și de taleri și de galbeni și de orți* și de alte dări și angherii... ». Exemplele se pot ușor înmulți; ele nu ne dau explicațiuni însă asupra acestor dări.

La ce anume obligații fiscale se refereau *zloții, leii, talerii, galbenii și orții*? Din felul cum sunt citate, *printre cele dintâi dări*, apoi din împrejurarea că existau corpuri de agenți fiscali însărcinați cu strângerea lor și numiți, după darea respectivă, *zloțași, leuași, talerași, gălbinași și ortași*, după cum alții se numeau *vinăriceri, goștinari, fânari, dăsetnici*, rezultă că aceste dări aveau însemnătate, că nu e vorba de obligațiuni minore. Dar dacă putem trage o asemenea concluzie de caracter general, e mai greu, în schimb, să dăm, deocamdată, lămuriri asupra fiecăreia în parte.

Tot aci trebuie să menționăm și darea de « *cincizeci de aspri* ». Ieremia Moghilă, întemeind slobozii în ținutul Chigheciului, hotărăște în 1603, ca acei ce se vor așeza în ele, nu vor plăti, timp de trei ani, nici iliș, nici darea de « *cincizeci de aspri* », nici goștina de oi sau de porci, nici sulgiu pe vaci și pe oi, nici o angherie. Va fi fost, bănuim, tot o dare *personală*, nu pe avere. În afară de impozitul personal general, birul sau dajdea, constatăm o serie de impozite personale asupra unor categorii restrânse de locuitori, cum erau *roșii* în Muntenia, *curtenii* în Moldova, *călărașii* în ambele țări, apoi *preoții și călugării, moldovenii* așezați în satele din Muntenia, în sfârșit *țiganii*. Ca o curiozitate a sfârșitului epocii fanariote semnalăm și birurile puse asupra unor categorii sociale de clasă, ca « *pușcăriașii* » și « *femeile rele* ».

Prin *roșii* se înțelegeau, la început, breslele de *slujitori* sau subalterni ai marilor dregători, locuind în satele țării, din Oltenia

până la Milcov, având în frunte vătafi și mari vătafi și bucurându-se de un regim special militar, administrativ și fiscal (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 504—7). Numele lor (compară cu actualii « roșiori »!) pare a se explica prin culoarea îmbrăcăminții acestor slujitori, ei purtând o tunică roșie; se știe că postavul de această culoare era în deosebi prețuit, « scharlat- »ul (ecarlat-ul!) costând, potrivit tarifelor vamale, mai mult decât alte varietăți.

Documentele veacurilor XVI—XVII, ne arată că se dădea numele de roșii atât paharnicilor, cât și postelnicilor, spătarilor, logofeților, armașilor, etc. numiți adeseori, în calitatea lor de subalterni ai marilor dregători, și păhărniceii, postelniceii, spătăreii, logofeteii, armășeii, etc. Ni s'a păstrat la Academia Română cartea inedită din 25 August 1625, a celor 12 jurători olteni, luați pe răvașe domnești, ca să cerceteze o pricină de moșie la Brănești. Ei sunt: « ot Gaia Stan postelnicu i ot Desa Radul logofățul i ot Pârâeni Hamza banul i ot Ivancoți Barbu paharnicu i ot Goești Bistrean logofățul i ot Socoteni Dona vătaful i ot Vățulești Mihart postelnicu i ot Bibești Vlăduțul postelnicul i ot Cernaia Iacov postelnicu ». Un document inedit, posterior cu cinci ani, din 1630, Mai 20, aflător tot la Academia Română, referindu-se la cei 12 jurători, îi numește « *boeri roșii aleși* ». Pentru extremitatea celaltă a țării, județul Buzău, s'a păstrat iarăși o carte inedită, a megiașilor din satul Șchiopeni — între ei și un *Dima roșul* — din 1646, Aprilie 23, aflătoare la Arhivele Statului. După ce arată că au fugit din sat « unie pren Brăila, alție la Moldova, alție pentr'alte părți », părăsindu-și « moșiele și birul », și că, din cauza aceasta, dările lor au fost plătite de jupan Dumitrașco stolnicul și jupan Marco vel armaș care țineau « județul Buzeu de birărie », ei convin să întoarcă acestor doi boieri suma plătită « ug. 250 », în caz contrar rămânându-le rumâni și pierzându-și ocina. La această înțelegere au fost și « *mulți boiari roșie de județ*, aume Dragomir iuzbașa ot Sărata i Sava căpitan ot Mărăcineni i Savu lu Avram i Dragomir căpitan ot Rătești i Jipa postelnic ot Vernești, Dumitru căpitan ot tam i Mărcan ceaș i Lefter ot Hodobeni ».

Cu vremea însă, numirea de *roșii* a rămas alipită numai unei singure bresle, celelalte păstrându-și numirile speciale de spă-

tărei, armășei, vistiernicei, postelnicei, etc. De aceea, când cronica munteană vrea să descrie frumoasa oaste a lui Grigore Ghica, care a participat în 1672 la asediul Cameniței, arată că ea se alcătua din «călărași, dorobanți, roșăi, vistiernicei, spătărei, postelnici, stolnicei, vornicei, păhărnicei». De aceea și ordinul, din 9 Iunie 1668 al lui Radu Leon, ca mănăstirea Clocociov să-și ia dijma și celelalte venituri dela oricine ar lucra moșiile ei «și dela boieri și dela slujitori, ver fie roș, au călăraș, au dărăbanț, au măcar ce fel de slujitor ar fi».

La sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, misionarul italian Del Monte, descriind Muntenia, spune despre roșii că erau atunci (nunc) sub conducerea marelui paharnic; din felul cum se exprimă el, rezultă, pare-se, că, mai înainte, acest înalt dregător n'ar fi avut o asemenea atribuție. Roșii plăteau birul sub o formă specială numită «*bir de roșii aleși*» sau «*rușală*». Termenii aceștia apar în documentul din 25 August 1625 amintit mai sus, privitor la pricina moșiei din Brănești. Moșia fusese a lui Stan vâtaful; acesta murind, copii săi, rămași mici, n'au mai putut plăti «birul de roșii aleși», care trecuse acum asupra lor, precum și birurile rumânilor lor. Le plătește, în loc, Stan logofătul; plătește și pentru scoaterea dela bir a copiilor; le ia, în schimb, pământul. Fiul lui Stan logofătul, Drăghici, arată cum «au plătit tatăl lui... *bir de roșii aleși a lui Stan vâtaful*... și birul rumânilor lui 8 năpăști încă în zilele răposatului Mihnea voevod (1577—1583 și 1585—1591). Și așa zicea Drăghici cum au fost dat tată-său Stan log. și au cheltuit *pentru acel bir de roșii* și pentru acele năpăști boi 30 și un cal i o iapă și aspri de argint 1700 și încă zicea că au cheltuit și la *crestători* — pe răboj, deci strângătorii sau «tăetorii» birului — când au scos acea *rușală* și acele 8 năpăști, că au dat aspri de argint 900». În Moldova, birul «curtenilor» care corespund roșilor din Muntenia, — Miron Costin dă, în letopisețul său echivalența: «curtea ce se zice la dânșii roșii — se numea «curtenie» sau «dajde curtenească». La 29 August 1624, Radu Mihnea întărește diacului Dumitrașcu Fulger din Todirești niște case în sat, ale lui Gheorghe, fiul lui Ștefan Danco. Aceasta, de oarece «au fugit Gheorghe din casele lui și s'au lăsat curtenia asupra slugei noastre ce mai sus scrie Dumitrașcu Fulger diacul; au plătit multe dăjdi curte-

nești pentru Gheorghe și i-au perit multe bucate pentru dânsul». Prin cedarea caselor, *curtenia* rămâne în grija lui Fulger; iar Gheorghe — ne spune un alt act din 27 Iunie 1625 — «*să hie slobod, numai să plătească cisla țărănească*». Birul de roșii aleși sau rușala era destul de ridicat, după cum se poate deduce din cele de mai sus; el reprezenta o contribuție fiscală importantă. Acelaș lucru se poate afirma și despre birul curtenilor. Așa se explică dece Miron Costin, descriind domnia lui Miron Vodă Barnowski arată că pe acei dintre curteni care, «*de nevoie*», «*are hi răsărit den ocinile sale la sat boieresc, la sat domnesc, pre toți i-au adus la breslele sele și la locurile sale*». Pentru ca un curtean să-și părăsească moșia și să se mute într'un sat boieresc sau domnesc, printre rumâni, aceasta înseamnă că apăsarea fiscală era într'adevăr grea. Înțelegem totdeodată și dece cronicarul adaogă informația că «*făcuse Barnowski Vodă mare volnicie, întâi curții — aceasta înseamnă: curtenilor — să deie la bir numai odată în an*». În Moldova, sub Gheorghe Ștefan, pe la 1654, curtenii plăteau un bir de 29.000 de ughi sau galbeni, din totalul de 70.000 cât se strângeau din țara întreagă. În catastihul de contribuabili al lui Petru Șchiopul, din 20 Februarie 1591, găsim trecuți 5574 de curteni, inclusiv vătăfii; admitând că numărul lor nu va fi sporit între timp, rezultă că, sub Gheorghe Ștefan, birul unui curtean era de aproximativ 5,2 galbeni anual. Cam aceiași trebuie să fi fost și situația roșilor în Muntenia. Sub Brâncoveanu, contribuția breslelor la haraciul, lipsa haraciului și cele trei semi a fost, în 1699, potrivit condicii vistieriei de 101.264,50 taleri față de 129.995,50 cât au dat birnicii; în 1700, de 114.574 față de 141.043. Ținând seamă de faptul că numărul birnicilor întrecea cu mult pe acela al breslașilor, rezultă că birul acestora din urmă *era mai mare* decât a celor dintâi. Și, într'adevăr, breslașii plăteau, se pare, la această dare, *cu o treime mai mult* decât birnicii de rând adică rumânii sau vecinii. Erau, în schimb, avantajați la plata dijmelor — oierit, dijmărit, goștină; se adăugau apoi și foloasele pe care le obțineau din exercitarea atribuțiilor lor. Astfel, de pildă, *stolniceii* aveau venituri în legătură cu dijma din pește pe care o percepeau la Dunăre și în baltă, în Muntenia, la Dunăre, Prut și Nistru, cu lacurile lor, în Moldova; *păhărniceii* încasau banii de păhărnicie dela câr-

ciumile din sate și târguri; *bănișorii* și *armășeii* beneficiau de unele gloabe sau amenzi în pricinele mici pe care le judecau, etc.

În legătură cu impunerea și cu perceperea birului pe vremea lui Matei Basarab constatăm o importantă atribuțiune a roșilor, nu lipsită de grave riscuri, de altfel. Știri asupra acestei atribuțiuni aflăm, în primul rând, într'un document inedit din 20 Aprilie 1650, aflător la Arhivele Statului și privind «bucatele» adică vitele și produsele mănăstirii Sf. Troiță sau Radu Vodă din București. Voevodul dă ordin ca aceste bucate «să hie în pace... de cătră toți birarii, nimea să nu se ispitească a trage bucatele mănăstirii pentru birul rumânilor mănăstirii care vor fugi, au măcar den ce sat al mănăstirii, *ci să aibă a apuca birarii pre roșii, care au tocmit județele să plătească ei birul acelor rumâni*, iar bucatele sfintei mănăstiri să aibă bună pace de către toți birarii...» Așa dar roșii «tocmiseră» județele în ce privește birul, supraveghiaseră adică repartizarea pe sate a sumelor fixate de vistierie. Dar nu numai atât; ei aveau și grijă ca aceste sate să nu se risipească; erau «paznici» ai birului, răspunzând de încasarea lui. Ne-o arată, în chip limpede, un alt document inedit, din 6 Iunie 1648, aflător la Academia Română; e un zăpis al sătenilor din Dârza care declară următoarele: «Adică noi sătenii ot Dârza anume Fiera i Ivul i Năvrap i Vasilie i Stan tatăl lui Năvrap i Neagoe, dat-am zăpisul nostru la mâna dumnealui jupan Bunei vel sluger ca să se știe când au fost acum în zilele domnu nostru Io Matei Basarab veovod, *iar noi am fugit den sat de bir. Deci au apucat domnu nostru pre roșii ot Rușceni și spătărei ot Cucuruzi carii au fost paznici, de ne-au plătit de bir și ne-au vândut moșia ot Dârza dumnealui jupan Bunei sluger. După aceia, ei au umblaț de ne-au căutat până ne-au aflat și ne-au adus acum la curte de ne-au băgat în pușcărie. Intr'aceia noi am căzut cu multă rugăciune la jupan Bunea sluger de ne-au luat dumnealui în chizășie den pușcărie de cătră domnu nostru cum să șădem în sat să ne plătim birul și dajdea domnu nostru. Iar de vom mai fugi și să lăsăm și pre dumnealui sulgeriul în nevoe și în val, așa ne-am prinsu să-i fim dumnealui rumâni cu feciorii noștri cu tot, rumâni de moșie ohabnici, coconilor în veaci și să-și facă dumnealui și carte domnească pre noi». Ni s'a păstrat și actul de vânzare, inedit, al moșiei din Dârza la care*

se referă zăpisiul de mai sus. El poartă data 1 Septemvrie 1646, se află la Academia Română și prezintă interes nu numai pentru problema fiscală pe care o urmărim, dar și sub raportul toponimic — cuprinde numirile *Cocoruz* (Cucuruzi!) și *Porumbrini*, care poate veni însă și dela porumbe, boabe negre — precum și sub acela al istoriei sociale, prin «*mazilii*» pe care-i menționează. «Adecă noi păhărniceii ot Cocoruz dela județul Vlășcei — citim în act — anume Malco păhărnice și Ion păhărnice și Odor păhărnice și Stanciul mazilul i Negul mazilul, Cernat mazilul, *Pătru roșuul* i Radul mazilul i Albul păhărnice, Manolache păhărnice, Stan postelnice ot Porumbrini, Bale mazilul, Hurvat mazilul, *Mușitu roșul* ot Rușiceni i pac Mușii ot tam (și iarăși Mușii de acolo!) i Itodie spătărelul ot Rușiceni, Cazan spătăriul (sic!) ot tam, scriim și mărturisim cu al nostru zăpis ca să fie de mari credență la mâna jupânului Ghirghi biv vtori vistier și la mâna jupânului Bunii biv vtori vistier, pentru să știe că i-am vândut domnie lor ocina dela Dârza toată, de în hotar până în hotaru... drept bani gata 14.600... *Pentru că acesta moșii ce strii mai sus fost-au megieșască, iar ei s'aau sculat de au fugit și n'aau vrut să-și plătească birul. Iar domnu nostru Matei Băsărab voevod ne-au pus de l-am plătit noi birul lor și toate dăjdele lor întru anu și jumate (sic!) și le-mu poruncit la dinșii ca să fie să-și plătească birul și să-și fie moșie, iar ei n'aau vrut să viei*». Deci le vând moșia boierilor amintiți.

Din aceste două documente rezultă că se produsese, pe la jumătatea veacului al XVII-lea, diferențierea între roșii și celalte bresle. Totuși, primul termen *își păstra încă înțelesul său generic*, deoarece vedem pe sătenii din Dârza, în documentul lor din 1648, numind *roșii* pe toți breslașii din Rușiceni, deși între ei erau și spătărei ca Itodie și Cazan. Interesant e și titlul de *mazil* pe care și-l dau jumătate din locuitorii citați ai satului Cucuruzeni; e incontestabil un titlu de distincție socială, care va fi legiferat un secol mai târziu, prin reforma lui Constantin Mavrocordat, și care s'a păstrat până astăzi în ținuturile Orheiului, Sorocei și Lăpușnei.

În ce privește locul unde se strângea birul roșilor și curtenilor, observăm că în timp ce primii îl vărsau *la vistierie*, ultimii îl dădeau, spre sfârșitul veacului al XVII-lea, *la vistierie* și *la cămară*. În-

tr'adevăr, un zapis din 1690, de pe vremea lui Constantin Cantemir, e alcătuit în fața « a șapte curteni de cămară »; într'un act din 1696, Septemvrie 4, dela Antioh Cantemir, sunt amintiți iarăși « curtenii de țară și cei de cămară ». Ceea ce înseamnă că, pe lângă curtenii « de țară » care-și plăteau birul la vistierie deci la tezaurul *public*, mai era încă o categorie care-și dădeau birul la cămară, deci la tezaurul *domnesc*. De când datează această ultimă categorie, nu putem preciza încă; n'ar fi exclus ca ea să fi fost înființată de către Dimitrașco Cantacuzino (1673—1675) sau Gheorghe Duca (1678—1684).

Călărașii plăteau și ei un bir special, numit, în Muntenia, « bir călărășesc » iar în Moldova « dabilă călărășască » sau « dajde călărășască ». Ea era, se pare, uneori, destul de apăsătoare, ca și a roșilor, pentru ca să determine pe călărași a fugi, a trece peste hotar. La 7 Mai 1660, Ștefăniță Lupu scrie tuturor agenților fiscali din ținutul Fălciului « la zloțași și la leoași și la gălbănași și la tălerași și la ortași și la *dajnici călărășești* și la alți slujitori la toți » să lase « în pace de dajde și de zloți și de lei și de taleri și de orți și de *dajde călărășească* și de alte dări și angherii de toate. . . *pre acești călărași și oameni carei au fugit în țara turcească* și acum au venit de s'au așezat la slobozia ». . . Mănăstirei Aron-Vodă, pe valea Rânzeștilor. Despre mărimea contribuției călărașilor, aflăm din documentul muntean inedit, cu data de 30 Septemvrie 1655, emis de Andronic, căpitanul « ot Gherghiță ». Acesta întărește vânzarea moșiei unui călăraș, dispărut sau mort, a cărui soție nu putuse plăti « *birul călărășesc de ug. 11* ». « Pentrucă — adaugă Andronic — *așa iaste cuvântul Domnului să fie volnic a vindere moșia călărașului să dea banii Domnului* ». Dar călărașii mai aveau obligațiuni și față de marii dregători de care depindeau. Astfel, în Muntenia, trebuiau să dea anual vel spătarului, de fiecare « *cruce* » — cuvântul designează unitatea fiscală a călărașilor, unitate cuprinzând un călăraș, dacă e mai bogat, doi, trei sau patru, dacă sunt mai săraci — câte « un leu, o baniță de grâu și una de orz, un car de fân și unul de lemne »: știrea o luăm din raportul călugărului italian Del Monte care a trăit la Curtea lui Șerban Cantacuzino.

Preoții n'au avut sub raportul fiscal în genere și acela al birului în special, aceiași situație în intervalul 1601—1821. Prin-

cial, ei erau supuși obligațiilor fiscale ca și sătenii și târgoveții peste care păstoreau; plăteau deci *bir*; acesta poartă într'un act, inedit, din 16 Aprilie 1686, aflător la Academia Română, numele de « *bir popesc* ». Se adăogau apoi obligațiile față de ierarhii, episcopi sau mitropolit, de care depindeau; aveau și unele îndatoriri specifice cum era darea « *untdelemnului* » — pentru candelile foarte probabil — amintită în hrisovul muntean din 10 Mai 1629 referitor la preoții Bisericii dela Curtea Domnească din București. Așa încât starea preoților nu era întotdeauna de invidiat. În unele perioade ei plătesc chiar atâtea dări, încât nu ne surprinde când întâlnim preoți care, părăsindu-și bisericile, fug, își iau lumea în cap, întocmai ca simplii birnici. Tocmai din cauza acestei situații, se introduce, în secolul al XVII-lea, sistemul *ruptoarei* și pentru ei, întocmai ca pentru negustorii companiști. La 15 Aprilie 1673, Grigore Ghica acordă o asemenea ruptoare preoților din eparhia Râmnicului; aceștia vor avea să dea la vremea haraciului 750 de ughi, birul lor, iar la înnoirea domniei, vor contribui la poclonul steagului; sunt scutiți, în schimb, de seamă, cai de olac, podvoade, mertice, conace, năiame și isprăvnicii. La vinărici, vor da o vadră din zece; la dijmărit de litra de stup sau de rămător câte 13 bani iar poclonul, de nume, adică de fiecare contribuabil, câte 12 bani, după obicei. Poporeni vor face clacă preoților lor, câte 4 zile pe an, una toamna și una primăvara, cu plugul, una la secere și una la coasă. Cine nu va lucra, va da preotului « câte un obroc de grâu de oca 44 » sau i-l va plăti în bani, după prețul zilei. La orașe, preoții vor lua dela fiecare locuitor al parohiei respective — sau, cum se spunea pe atunci, dela fiecare « mahalagiu » — tot câte un obroc de 44 de oca de grâu. O ruptoare generală, pentru preoții din toate eparhiile muntene, dă Gheorghe Duca, la 2 Martie 1674. Când acest voievod scoate apoi, pentru achitarea datoriilor predecesorilor săi, un « *bir al datoriilor* » și impune, contrar ruptoarei, la această nouă dare și pe preoți, rezultatul e o mare turburare între aceștia din urmă, « mulți » dintre ei fugind chiar « de ș'au năpustit bisericile ». În consecință, Gheorghe Duca trebuie să revie asupra măsurii: o face prin hrisovul din 9 Aprilie 1676. Șerban Cantacuzino reînnoește, la 30 Iunie 1682, ruptoarea preoților și diaconilor din Eparhia Buzăului, fixându-le birul tot la 750 de ughi anual, plătibili la haraciu; vor plăti de asemenea

seama cea mare și poclonul steagului, la înnoirea domniei, la fiecare trei ani. Toate documentele de mai sus, inedite, se află la Academia Română.

Cel care a modificat însă complet regimul fiscal al preoților munteni, *scutindu-i de toate dările față de domnie, a fost Ștefan Cantacuzino*. Ni s'a păstrat și în original și sub forma unei tipărituri, hrisovul solemn al acestuia, din 27 Aprilie 1714, așa dar imediat după suirea pe tron, prin care hotărăște « să fie slobozi de acum înainte toți preoții și diaconii țării de toate dajdile ce au avut ruptoare cu hrisoave dela alți domni mai dinainte și de toate alte dăjdi câte vor ieși peste an dela vistierie, să n'aibă a plăti de acum nainte nimic, ci numai să aibă a da în toți anii poclonul cel obicinuit prea sfințitului Mitropolit și celor doi iubitori de Dumnezeu episcopi... , pe an po ug. 1 de preot, iară nu mai mult »... Scutirea, explicabilă și prin dorința lui Ștefan Cantacuzino, venit la tron în condiții penibile, de a-și crea popularitate, e reînnoită de Nicolae Mavrocordat, în 1716, și de Ioan Mavrocordat, la 21 Noemvrie 1718. Necesitățile inexorabile financiare ale epocii fanariote au făcut însă ca, ulterior, această scutire generală să nu mai poată fi menținută și ca preoții să plătească din nou dări.

În Moldova e vrednică de semnalat ruptoarea pe care o face Constantin Cantemir preoților în 1692 sau primele două luni din 1693, hotărându-le « ca să dea pre an numai câte doi ughi la bir și la înnoirea domniei iar câte doi ughi, eară altă peste an la nimică să nu dea... Și s'au dat acel testament în vistierie — continuă cronica povestirea — și de atuncea au hălăduit — adică au scăpat — preoții din cisma țăranilor ». Feciorul lui Constantin, Dimitrie Cantemir, merge mai departe; el acordă, la 18 Decemvrie 1710, o scutire generală, dar numai preoților, diaconilor și țărcovnicilor *din Iași*. Documentul, scris de Axintie Uricariul, pare a fi fost redactat, după toate probabilitățile, de însuși învâțatul domn. Formula de scutire e următoarea: « să fie în pace de dajde împărătească și domniască și *vlădicească* și de *colaci vlădicești* și de toate dările și angheriile. Așijderile și de desetină de stupi și de goștina de oi și de mascuri și de vin și de dejmă de pâine. Nici să lucreaze noo nici un fel de lucru, nici la curte gospod, nice la mori, nici cu târgul, *nici mitropolitului*, nice pod-

vozi să nu ducă, nici caii lor de olac să nu le ia slujitori, nici bucatele lor pentru darea altora oameni să nu li se tragă, *nici la podvozele Mitropolitului să nu înble*, și nici la un fel de darea ori cât de mică să nu dea. Așijderile în casele lor fără de voe lor nim a să n'aibă a găzdălui, nici boierii, nici slujitorii, nici curtenii, nici solii, nici alții, ori fie ce fel de limbă ar hi, pentru căci ei sintu la orașul și besericili unde este scaunul domniei noastre a Moldovei. Deci nici la văcărit, nice la fumărit, cându s'ari tâmpla, ei să nu dea, căci slujesc în besearicile dumnezești purure zua și noapte și să roagă lui Dumnezeu pentru pravoslavnici răpăosați domni și pentru cei vii ce domnescu țara aceasta și pentru toți pravoslavnicii creștini». Părțile subliniate privesc îndatoririle față de mitropolit: *dare în bani* (dajde vlădicească), *daruri obligatorii* (colaci vlădicești asemănători colacilor pe care-i trimit Domnului orașele de Crăciun, vezi mai sus p. 664) și *muncă* (lucru și podvezi). Constantin Mavrocordat, prin reforma sa (1741), scuti complet de *dajde* adică de bir mănăstirile și preoții; dar dacă un preot era nepregătit, în ce privește învățătura, atunei el trebuia să plătească bir la rând cu țărani. «Care nu putem scrie ce frică trăgeau bieții preoți — exclamă un cronicar contemporan — că se apucau la bătrânețe să învețe carte».

Alături de scutirile generale, acordate *tuturor* preoților dintr'o eparhie sau un oraș, întâlnim, atât într'o țară cât și în cealaltă, și scutiri individuale, de care se bucură, pentru pricini speciale, ușor de înțeles, preoții unei anumite biserici. Astfel e cazul cu scutirea, la 29 Mai 1696, a celor doi preoți, a diaconului și a țârcovnicului bisericii din *Ceucani* (Tutova). Explicația stă în faptul e biserica e ctitoria lui Constantin Cantemir iar scutirea se datorește fiului acestuia, Antioh. Întâlnim apoi scutiri acordate preoților care slujeau în *bisericile curților domnești*: la București, la Târgoviște, la Iași, precum și în *bisericile episcopilor*: la Roman, la Buzău, la Râmnic, etc.

În afară de dările obișnuite, tradiționale, preoții au mai fost supuși, în anumite momente și la *dări speciale* sau *extraordinare*. În această categorie intră așa zisa «*mucarea*» a lui Grigore Ghica, din timpul primei sale domnii în Moldova (1726—1733). * Scos-au odată și pe preoți — povestește Neculce — un bir ce-i zicea *mucarea*, de agiungea pre preot, cât de sărac, trei galbini; eară pre

cei mai de frunte si opt galbini i-au agiunsu ». Din fericire, n'a fost impus decât într'un singur an.

Odată cu reorganizarea și extinderea învățământului în Moldova de către Grigore al III-lea Ghica (1764—1767), se înființează și o dare nouă numită « *banii școalei* ». Ea e amintită în hrisovul din 5 Decemvrie 1767 acordat Câmpulungenilor; despre preoții acestora, spune: « di dajdi domnească, di poclon vlădicesc, și di poclon vlădicesc și di *banii școalei* să nu fii supărați ». Cu toate că darea era nouă, ea n'a însemnat totuși un adaos la sumele plătite până atunci de preoți; aceasta, de oarece ea s'a defalcat din dajdia sau birul lor, care era de 4 lei noi pe an.

Călugării nu plăteau în mod obișnuit bir sau dări personale. Când în 1713, Brâncoveanu hotărăște ca, pe lângă văcărit, să se plătească și de fiecare contribuabil, indiferent de avere, câte 66 de bani anual, ordinul respectiv e formulat astfel: « Și să dați de tot numele vostru po bani 66 și cei cu vite și cei fără vite, veri ce fel de om va fi, *afară de veliții boiari i călugări și din Turci i țigani i calici, aceștea să nu dea nimic de numele lor, numai vitele să-și plătească* ». Mănăstirile — afară bine înțeles de cazul când aveau scutiri — erau supuse însă la dările pe avere — grâne, oi, vite, vin — precum și la obligația « împrumutei » (vezi și mai sus, p. 682). Egumenii moldoveni, din afara capitalei, trebuiau apoi, potrivit unui vechiu obicei, anterior veacului al XVIII-lea, să se înfățișeze la domnie în fiecare an, în ajunul Bobotezei. Cu acest prilej ei aduceau daruri sau « pocloane » constând — așa cum aflăm din *Condica de obiceiuri* alcătuită în 1762 — din « vulpi, jderi, pește de munte, brânză de oi, smântână de bivolițe și de altele ». Egumenii din Iași se înfățișau a treia zi de Crăciun, aducând « câte un miel; eară carii nu pot găsi miei — adaugă *Condica* — aduc viței mici, curcani, găini ».

În secolul al XVII-lea, documentele muntene menționează uneori « birul moldovenesc ». Astfel în hrisovul din 10 Ianuarie 1630, prin care Leon-Vodă acordă Episcopiei de Buzău « să-i fie în pace poslușnicii ce sânt înprejurul sfintei Episcopii strânși, niște săraci, unii de pre în Moldova, alții de în Brâila, alții de pre într'altă parte, să aibă pace de bir și de galbenu și de osluhă și de cătră județul cu 12 pângari și de cătră călărași pentru cai de olac și de toate slujbele și mâncăturile... *Însă care va fi mol-*

dovean, el să aibă a-și darea birul moldovenesc, iar care nu va fi moldoveanu, să aibă bună pace de toate, cum scrii mai sus... ». Câteva ani mai târziu, la 14 Noemvrie 1633, Matei Basarab, îngăduind mănăstirii « Molomoc » să-și facă slobozie pe ocina mănăstirii, la mori, din jos de Buzău, « să aibă a strângerea oameni streini fără dajde, Moldoveni, Sârbi, Greci și Arbănași... », îi scutește pe viitorii coloniști de toate dările, între care și « *de bir moldovenescu* ». Face aceasta — explică Domnul — « ca să poată strânge să hie de *aret* prejur de aceste mori ale Sf. mănăstiri să nu să pustiască ». La 1 Iulie 1634, Matei Basarab se adresează direct « voao birarilor carii umblați de galben de fum aciia în târg la Buzău și voao carii sânteți de birul moldovenescu », arătându-le cum să procedeze cu oamenii Episcopiei. Astfel în privința celor din satul Găvănești, le hotărăște: « care va fi moldovean, voi dela acela să luați bir moldovenescu », iar celorlalți oameni « bună pace să le dați ». Scutiri de acest bir mai acordă Matei Basarab unor vieri din satul Cărciumarii (județul Săcuieni) ai mănăstirii Snagov și unor vecini ai mănăstirii Bradul, tot din județul Săcuieni. O altă scutire sub Mihnea al III-lea, la 4 Mai 1658, privind o slobozie a mănăstirii Măxineni din Râmnicul-Sărat. Rezultă deci că « birul moldovenesc » se plătea de Moldovenii stabiliți în sloboziile și în satele din Muntenia, și numai de aceștia, nu și de alți coloniști. Pricina acestui tratament mai puțin favorabil poate fi în aceea că domnii nu aveau interesul să se mute rumânii sau vecinii dintr'o țară în alta, producând perturbări în încasarea dărilor. S'ar putea ca acest bir să fi fost instituit de Radu Mihnea care, domnind de două ori în Muntenia (1611—1616 și 1620—1623) și de două ori în Moldova (1616—1619 și 1623—1626), avusese prilejul să constate desavantagiile acestei fluctuațiuni. Documentele citate mai sus sunt toate inedite, dela Academia Română și Arhivele Statului; material nou poate să lămurească deplin rostul și data instituirii acestui bir.

Țigarii nu erau supuși aceluiași regim fiscal. Zlătarii sau rudarii, adică cei ce strângeau aurul din nisipul râurilor plăteau birul lor în aur (vezi mai sus, p. 556). Ceilalți țigani domnești (lingurarii, ursarii, lăeșii) plăteau în mod obișnuit *bir*. În 1756, el varia între doi taleri și jumătate și un taler de cap de om anual. Uneori, țigarii *mănăstirești* erau scutiți de această obligație fis-

cală: așa se întâmplă în Moldova, în 1627, pe vremea evlaviosului Miron-Vodă Barnowski. Un document din 20 August 1708 ne arată de asemenea că ȣiganii mănăstirii Neamțului nu dădeau domniei nici bani, nici cai de olac, nu făceau nici podvoade. Mai târziu, la 10 Ianuarie 1744, găsim pe ȣiganii care ședeau în «cutul» adică în satul de lângă Suceava aparținând Mitropoliei, apărați de darea «banii grajdului»; vor plăti-o numai ȣiganii locuitori în însuși orașul Suceava. La sfârșitul epocii fanariote, ȣiganii din Muntenia plăteau marelui armaș nu mai puțin de 36.800 de piaștri sau lei dintre care vătăfii de lăutari dădeau 8.000 iar geambașii crescători de cai 10.000.

În împrejurări dificile financiare, unii domni nu ezită să impună greu și pe ȣigani. Astfel, Nicolae Mavrocordat, în a doua domnie a sa din Moldova (1711—1716) scoate într'un an, la «o nevoie ce au avut atuncea» *ȣigănaritul*, pe care apoi îl desființă cu blestem. Cronica lui Amiras, din care luăm această știre, nu precizează quantumul noii dări. Urmașul său, Mihai Racoviță (1716—1726), a scos și el, cu tot blestemul predecesorului, «ȣigănit» și anume, potrivit croniciei lui Neculce, «de tot ȣiganul câte doi ughi». «Deară apoi — continuă cronica — de ȣigănit au făcut legătură — deci tot blestem — să nu mai dea». Ceea ce nu împiedecă însă — istoria se repetă — pe urmașul său Grigore al II-lea Ghica (1726—1733), să scoată și el, într'un singur an, «*pre ȣigani hârtii grele*». Aceasta înseamnă că i-a impus *individual*, pe nume, potrivit sistemului hârtiilor (vezi mai sus, p. 636 iar nu colectiv.

Arghirofilia lui Ioan-Vodă Caragea (1812—1818), a acestui domn tipic fanariot, este pricina impunerii la bir a două categorii sociale declasate, la care nimeni nu se gândise mai înainte: pușcăriașii și femeile de moravuri ușoare. Asupra celor dintâiu pune «*birul temniței*»; asupra celorlalte *birul «femeilor rele»*; acesta din urmă era plănuisit să producă la 100.000 de piaștri anual.

Din momentul în care — pe lângă vechiul sistem de plată, prin venituri și pocloane legate de natura slujbei — dregătorii au început să primească și o *leafă fixă lunară*, s'a pus problema *fondurilor necesare* în acest scop. Să se fi luat din sumele pe care le produceau diversele biruri și dijme ar fi însemnat să se scadă veniturile vistieriei. De aceea se recurse la un alt sistem și anume

la înființarea unei adiționale numite *răsura*. De fiecare leu sau taler încasat, se fixă un adaos de câțiva bani; acesta servi la plata dregătorilor. În hrisoavele pentru dări din veacul al XVIII-lea se menționează adeseori la cât se urcă răsura. Astfel în hrisovul din 28 Ianuarie 1737, dela Grigore Ghica, referitor la dările satului Trebeș, se prevede: «Și vor da și răsuri pe acești bani câte 3 parale de galbăn». Când Constantin Racoviță scoate, în 1749, văcăritul, câte un leu și jumătate adică un galben de vită, răsura e ceva mai mare; «4 parale de vită». La începutul celei de a doua domnii în Moldova (1741), Constantin Mavrocordat percepe darea numită «banii steagului»; Neculce ne arată că ea a fost «de tot omul câte o sută și cinci parale eară acele cinci parale să fie a boierilor ce or strânge banii, eară o sută de parale să meargă la Vistierie». Concomitent cu creșterea numărului dregătorilor, a crescut și răsura; condica moldovenească de lefuri și venituri, a lui Grigore al III-lea Ghica, din 1 Septembrie 1776, o fixează la «14 parale de tot leul».

În condica vistieriei lui Brâncoveanu găsim trecut, mai mulți ani la rând, *birul lefilor*. În 1696, el se ridică la 7.530 taleri, în 1698 la 16.500, în 1699, luat de două ori, în Martie și în Iulie, la 12.105, în 1700 iar de două ori la 13.000 iar în 1701 la 7.303,50 taleri. Deși, după nume, s'ar putea bănuî că el servea la plata lefilor dregătorilor, credem că mai de grabă se referă la lefile *soldăților cu plată sau lefegiilor*. La această concluzie ne duce și constatarea că în aceeași condică apare și *birul oștii*, dar numai în anii când nu există «birul lefilor», adică în 1695 (13.093,50 taleri) și în 1697 (11.412 taleri).

Tot aci semnalăm și *birul pentru cheltuelile vistieriei* în sumă de 4.815 taleri, pe care-l găsim trecut în condică la 16 Iunie 1696, și pe care-l amintește împreună cu alte 25 de dări, și un hrisov inedit, din 19 Noembrie 1698, aflător la Academia Română. Care erau aceste cheltueli nu putem preciza; poate să fi fost tot unele lefi sau daruri.

În afară de numele speciale pe care le poartă strângătorii de biruri de prin județe — zloțași, leuași, ortași, gălbinași, vinăriceri, fânari, etc. — ei au și un nume generic, acela de *ciocoi*, cu varianta *ciocotniți*, sing. *ciocotnic*; îl întâlnim atât în Muntenia cât și în Moldova. Stavrinov vistierul în poemul său închinat lui Mihai

Viteazul (vezi vol. II, ediția a patra, p. 589), pomeneste, pe vremea acestuia, pe *ciocotniși* (τζοκκότνητες); un glosar al ediției din Veneția, 1672, le dă înțelesul de «strângători de biruri ai voevodului». Pe vremea lui Gheorghe Duca (1673—1678), întâlnesc pe un «Oprea ciociul din Pleșoi» care se judeca pentru satul Comani cu mănăstirea Tismana. În ce privește Moldova, citez documentul din 24 Aprilie 1718, dela Mihai Racoviță, în care se spune referitor la darea numit *solărit*: ... «ce avea obiceiul camarașii de ocnă până acum de lua solărit de pe o parte de loc dela ținutul Sncevii, și o vindea acea slujbă și cămărașii de ocnă *la ciocoi de ținut*, drept 40 sau 50 de lei și apoi *acei ciocoi făcea multe supărări săracilor*, că lua dela tot omul și dela femei sărace și dela babe bătrâne și neputincioase tot câte un ort de cap și borfăea pe toți săracii cu acel obicei...». Sub Grigore Ghica (1735—1741) — povestește Neculce — «*se îmbogățise ciocoi că lua slujbele (adică birurile!) cu dări (daruri!) și vite dela Greci*, eară boierii mazili nu aveau căutare și rămăsese la sărăcie; și începuse a-i și boieri pre ciocoi, că se mândria socotind că n'a mai avea sfârșit...».

Originea acestui termen nu e limpede; spre comparație, se citează de obicei turco-persanul «*çokadar*» = lacheu, «cel ce poartă batista stăpânului». Prin caracterul lor interesat și brutal, prin mijloacele dure și, adesea, nepermise, cu care strângeau dările, iar pe de altă parte, prin slugărnicia față de cei mari, de care depindeau, ciocoi au ajuns să însemne categoria antipatică de subalterni pe care a imortalizat-o Filimon în puternicul său roman «Ciocoi vechi și noi».

Muncile. Sub raportul muncilor sau a lucrului, nu constatăm atâtea inovații ca sub raportul dărilor propriu zise. Continuă vechile obligații: lucrul domnesc la cetate, la mori, la iazuri, la poduri, apoi lucrul pentru diferitele nevoi ale curții domnești (cositul fânului, seceratul grânelor, tăiatul lemnului, păscutul cailor, etc.), în sfârșit transporturile, de vin, de lemne, de fân, de sare, etc. (vezi vol. II, ediția a patra, p. 566—570). Odată cu sporirea obligațiilor față de Poartă, sporesc și îndatoririle de muncă sau lucru ale contribuabililor. Domnii trebuie să dea în repetate rânduri *salahori* pentru repararea cetăților turcești, pentru construirea de poduri și drumuri. În condica vistieriei lui Brâncoveanu, găsim, în fiecare an, trecut «*birul salahorilor*»; el servea tocmai pentru plata

acestor lucrători ceruți de Turci. În 1699, apar chiar două obligații în legătură cu ei: una la 1 Aprilie «*birul carelor și al salahorilor*» plătită atât de breslași (10.341 taleri) cât și de birnici și de ruptași din orașe (22.050 taleri), alta la 10 Mai «*rânduiala salahorilor*»; plătită numai de breslași (7.575 taleri). În total pe anul 1699, contribuabilii plătesc așa dar pentru salahori și o parte din care aproape 40.000 taleri (exact: 39.966) sau 80 de pungi de bani: o sumă considerabilă.

Am întrebuințat mai sus expresia «o parte din care» deoarece, în același an, condica mai menționează, la 20 Iulie, și *rânduiala carelor* în sumă totală de 20.542,50 taleri plătită de breslași, de birnici și de slobozii. Indatorirea aceasta a transporturilor cu carele revine, de altfel, în fiecare an în socotelile domniei, și sub diferite forme. De obicei, ea e trecută sub denumirea generică amintită «*rânduiala carelor*»; uneori se dau însă și lămuriri, ca, de pildă, în 1697: «*Carele Belgradului*» sau în 1700: «*birul pentru carele solului nemțesc*». În Moldova, o carte domnească din 1 Septembrie 1715 pomenește, alături de «care de oaste» și carele «de Hotin»; acestea din urmă erau destinate în mod special aprovizionării cetății de curând ocupate de către Turci (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 227). Un alt document, din 20 Deceembrie 1700, pomenește printre obligațiunile contribuabililor din Iași, și *carele de braniște*. Erau carele servind la transportul fânului din braniștea domnească dela Bohotin, situată la sud-est de Iași. În unele acte, cum e cel din 30 Iulie 1718, această obligație e trecută sub forma prescurtată: «braniștea». De fapt, ea nu se presta numai de Ieșeni, dar și de locuitorii altor târguri. La 28 Deceembrie 1756, Constantin Racoviță scutește pe poslușnicii episcopiei de Roman, care sunt «sat vlădicesc, dară nu târg» de diferite slujbe și de cei «*care-i strâng braniște lui vel comis di pre la târguri*»; documentul, inedit, se află la Academia Română. În cazul celorlalte târguri — și poate, dela un moment dat, chiar și pentru Iași — e probabil ca această «slujbă» sau muncă să se fi transformat tot într'o dare în bani: felul în care e redactat documentul de mai sus: braniștea «se strânge», ca și birul, ne duce la această concluzie. În ce privește îndatoririle de transport și de lucru pentru Curtea domnească, ale sătenilor din jurul Iașilor o specificare interesantă cuprinde hrisovul din 20 Noembrie 1662 acordat de Eustratie Dabija mănăs-

tirii Hlincea și accesibil nouă numai în traducere românească. Domnul scutește pe locuitorii satului Hlincea, din apropierea mănăstirii, « de lucru dela Curtea noastră și de *iezi* și de braniște și de *ceir* și de cosit fân și de cărat fân și de lemne și de cărbuni la Curtea domnii mele ». « Iezitul » era obligația de lucru la marele iaz din marginea Iașilor, fie pentru a-i întreține iezătura sau digul, fie pentru a-i întări malurile sau a-i curăți gura. Intr'un act anterior, din 11 Mai 1660, accesibil iarăși numai în traducere românească, se întrebuințează expresia: « nici sala-hornici (sic!) la iaz să nu lucreze ». Pentru Muntenia, citez cazul asemănător al satului Spanțov din Ilfov, la Dunăre, pe care Matei Basarab « pentru voia priiatinului domnii mele jupânului Hozun Mustafa », îl scutește prin actul, inedit, din 13 Martie 1643, « de lucru domnesc, de podvoade, de mertice, de cai de olac... » *numai să aibă a lucrurea (sic!) la zăgaz cându va fi lucru*. E vorba probabil de un zăgaz care închidea gârla de comunicație între Dunăre și bălțile din regiunea Spanțovului, poate balta numită Buldu.

Ceirul trebuie să fi fost o obligație de muncă în legătură cu ținerea cailor domnești la ceair adică la locul de pășunat. Scoaterea la ceair a « telegarilor » sau cailor de trăsură, a armăsarilor și a « povodnicilor » sau cailor de călărie, în frunte cu vestitul « tabla-bașa », avea loc în ziua de Sfântul Gheorghe, cu un ceremonial deosebit, descris de Iorghachi logofătul, în « Condica » sa de obiceiuri (1762). Sătenii erau obligați, probabil, să dea un număr de păzitori care să pășuneze și să poarte caii, întocmai după cum făceau, în secolele anterioare, și sătenii din Țara Românească și din Serbia.

Indatorirea « cărbunilor » poate fi înțeleasă în două feluri: sau în acela — mai probabil, după părerea noastră — de a *transporta* cărbuni de lemn sau mangal pentru nevoile Curții domnești, așa cum transportau și lemne și fân, sau în înțelesul de *a-i fabrica* în pădurile de prin prejur. Pentru primul înțeles pledează și comparația cu documentul similar din 11 Mai 1660, referitor tot la mănăstirea Hlincea, în care pasagiul respectiv, mai puțin amănunțit, are următoarea redacție: « nici un lucru nouă să nu ne lucreze, nici la braniște, nici la fân să nu ne cosească, *nici să ne care fân sau lemne la curtea noastră* ». De aceeași natură pare să fie și îndatorirea fiscală a *gunoiului* amintită în câteva acte moldovenesti

din veacul al XVII-lea. La 13 Dechemvrie 1659, Ștefăniță Lupu ordonă agenților care percepeau camăna și bezmenul să lase în pace o pivniță din Iași a mănăstirii Aron Vodă; feciorul ce va fi la acea pivniță e scutit « de dajde și de zloți și de lei și de taliri și de orți și de galbeni și de ghiață și de gunoiu și de fân și de lemne și de podvoade și de cai de olac și de alte dări și anghirii ». Privilegiul e reinnoit de Eustratie Dabija (1661 Dech. 15), de Iliăș Alexandru (1666 Aug. 1), de Gheorghe Duca (1670 Fevr. 13) și de Antonie Ruset (1675 Dech. 19): documentele respective, toate inedite, se află la Academia Română. Prin *gunoiu* se înțelegea fie îndatorirea de a căra gunoiul dela grajdurile și Curtea domnească — deci o podvodă ca și în cazul lemnelor, fânului, cărbunilor — fie o dare pentru întreținerea curățeniei ulițelor. Ținând seamă de starea generală edilitară a Iașilor la mijlocul veacului al XVII-lea, mai probabilă ni se pare însă prima explicație.

O altă obligație a târgoveților și a satelor de prin prejurul târgurilor era *ghiața*. În 1650, Vasile Lupu scutind pe locuitorii satelor Episcopiei de Huși de dări și slujbe, se adresează șoltuzului și pârgarilor din acest târg, poruncindu-le: « Să nu-i învăluți cu târgul nici la lucru, nici la podvoade, nici să le luați cai de olac, nici care la fân, nici la teslărie, *nici la ghiață*, nici la alte lucruri ce sunt pe târg ». Urmează seria de acte amintite mai sus, dela Ștefăniță Lupu până la Antonie Ruset, prin care un pivnicer din Iași al mănăstirii Aron Vodă e scutit între altele, și de această obligație a gheței. Neculae Mavrocordat, într'un act fără dată din a doua domnie moldoveană (1711—1716), scutește și el pe cei cinci preoți și un diacon dela cele două biserici armenesti din Iași, de toate dările și muncile, ei neavând să dea « nemică, nici zloți, nici lei. . . *nici la ghiață*, nici la gunoi ». E vorba, credem, de obligația de a tăia și transporta ghiața necesară Curților Domnești și poate și Mitropoliei și Episcopieiilor. Tot locuitorii satelor mai făceau și transportau, după cum arată documentul de mai sus, din 1650, și *teslăria* necesară acelorași curți și — poate — și reședințelor înalților ierarhi. S'ar putea ca această teslărie să fie tot una cu sau să cuprindă și *bilele* adică grinzile, de care amintesc, ca obligații de muncă, alte acte moldovenesti. Astfel, de pildă, actul din 1676, Ianuarie 12, dela Antonie Ruset, prin care scutește pe locuitorii ce se vor strânge în siliștea dela Crețești (Fălciu) a episcopiei

de Huși, de toate dările și muncile, între care și « de braniște și de care de jold și de bile și de șeici... ». În cazul însă când teslăria n'ar cuprinde și aceste bile, atunci avem de a face cu încă o îndatorire de muncă. În privința « șeicilor », putem înțelege sau construirea lor sau procurarea oamenilor necesari vâsliului sau trasului la edec, așa zișii *oameni de șăici*; ei apar în documentul moldovenesc din 29 Mai 1696, referitor la scutirile acordate clerului bisericii din Ceucani (Tutova). Această expresie se referă la numărul de săteni ce trebuiau dați pentru vâslit sau pentru trasul la edec al șăicilor turcești pe Prut, poate și pe Nistru, șăici care duceau provizii pentru cetatea Cameniței și, mai târziu, a Hotinului sau pentru armatele în campanie din Ucraina. Axinte Uri-carul arată, în cronica sa, că lui Neculai Mavrocordat, în a doua domnie (1711—1716) « i-au venit poruncă de au trimis... salahori ca să lucreze la Hotin și alții ca să tragă șăicile ce veneau pe Prut în sus cu zahere... ». Iar Neculce precizează că după ce s'a curățat Prutul, « cu multe sute de oameni, de copaci și plăvii », șeicile au fost trase « până la Țuțora ».

O obligație asemănătoare în Muntenia este aceea a « *opăcinașilor* » pe care o întâlnesc într'o serie de documente din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Pentru întâia oară ea apare într'un hrisov din 15 Iunie 1625 prin care Alexandru Coconul scutește pe locuitorii ce se vor așeza pe un loc al mănăstirii Sf. Troiță din București, loc « lângă mănăstire... unde iaste palanca care o au făcut Sinan pașa » de toate dările și slujbele, între care și de *opăcinași*. O scutire identică acordă Leon Vodă la 6 Februarie 1630 satului Dobrușeștii al mănăstirii Snagovului; documentul, inedit, se află la Arhivele Statului. Cuvântul « opăcinași » (опачинашї), înseamnă cel ce trage la « opăcini » sau vâsle, deci « vâslași ». Anumite sate, din apropierea lacurilor, bălților sau a Dunării, erau obligate așa, dar să dea un număr de vâslași, după cum unele sate din Moldova dădeau « oameni de șăici ».

Tot la domeniul navigației, se referă și îndatorirea fiscală numită *navlon*. Am întâlnit-o pentru prima dată în documentul inedit din 15 Ianuarie 1689, dela Constantin Brâncoveanu, prin care satul Costeștii din Vâlcea al mănăstirii Bistrița, urmează să plătească vistieriei anual 300 de ughi, fiind scutit în schimb de toate dările și slujbele. Adică: « de bir slujitoresc, de

bir mărunț de țară, de miere cu ceară, de găleată cu fân, de seama a doua și a treia, de cară de oaste... de poclonul hanului și al pașii, de *navlone*, de birul sulgiului, de cai domnești și împărătești... etc., etc. În condica vistieriei lui Brâncoveanu, navlonul apare în mai multe rânduri: odată, în 1695, când se specifică: « 1146 taleri s'au dat *navlonul burazanilor* ce au dus posmagii la Belgrad » deci navlul corăbiilor numite obișnuit bolozane; o altă dată, în același an, în legătură cu transportul mierei: « 500 taleri s'au dat la Balgi bașa pentru *navlon* ». Așa dar, navlonul, care amintește prin rădăcină *năvrățile* de pe Olt (vezi mai sus, p. 615), era un bir în vederea transportului pe Dunăre, eventual pe mare. (Compară cu termenii tehnici moderni *navlu* și *a navlosi*, în legătură cu transporturile fluviale și maritime).

Vămile și ocele. În linii generale, sistemul vamal al țărilor noastre în intervalul 1601—1821 rămâne tot cel din veacurile anterioare. Se continuă vămuirea la hotare, sau în apropierea lor, dar și în orașele din interior, la locul de desfacere. Se observă însă o *sporire* a punctelor de vamă — a *schelelor* cum se spune acum, cu un termen turcesc — atât la Dunăre și la Nistru — de fapt schelă înseamnă, în limba de origină, port mic, debarcader — cât și la munte. La Dunăre, de pildă, constatăm ca puncte de vamă noi: 1) *Ciocăneștii*, în județul Ialomița, spre nord-vest de Silistra; anatefterul sau condica vistieriei lui Brâncoveanu înregistrează, la data de 1 Ianuarie 1695, un ordin către « vama dela Ciocănești i Lichirești » (pentru aceasta din urmă vezi vol. II, ediția a patra, pag. 572); un act din 1794, Noemvrie 25 amintește de asemenea pe « vameșii ot Ciocănești »; 2) *Oltenița* care figurează, împreună cu Ciocăneștii, în anatefterul vistieriei lui Brâncoveanu; 3) *Zimnicea*, fixat ca punct de export și import la Dunăre, de către Alexandru Ipsilanti, prin actul din 6 Mai 1775, subsequent anaforei veliților boieri. Localitatea e totuși mai veche; o găsim amintită pe vremea lui Brâncoveanu, la 3 Ianuarie 1695. Prin Zimnicea, Giurgiu, Oltenița, Silistra și Brăila se exportă în Turcia sarea ocnelor dela Slănic și Telega. Ne-o spune un document oficial din 1807, Noemvrie 11; 4) *Islaz*, fixat, asemenea Zimnicei, ca punct de export și import, de către Alexandru Ipsilanti, la 6 Mai 1775; 5) *Bistrețul*, la vest de balta Nedeia și 6) *Cerneții*, reședința județului Mehedinți, trecute amândouă în anatefterul lui

Brâncoveanu, la data de 1 Ianuarie 1695; 7) *Ruşava* sau Orşova, arătată, la 1807, Noemvrie 11, ca fiind în judeţul Mehedinţi. Prin Islaz, Calafat şi Ruşava se exporta sarea provenită dela Ocnele Mari. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se mai putea trece Dunărea, potrivit operei lui Mihail Cantacuzino, editată de fraţii Tunusli, şi prin următoarele schele (dela Brăila în sus !): *Berteştii* şi *Plopii*, ambele pe Pasca (braţul de vest al Dunării, în balta Brăilei !); *Stelnică Casapbaşii* şi *Timpureştii*, ambele pe Borcea; *Cornăţelul*, *Kiseletul* şi *Spanţovul*, tustrele între Ciocăneşti şi Olteniţa; *Slobozia lui Celebi-Aga* şi *Petruşeanii*, între Giurgiu şi Zimnicea; *Celeiul*, *Ciobanul* şi *Nedeia*, între Islaz şi Bistreţ; *Ţifa* şi *Jdegla*, între Bistreţ şi Calafat; *Florentinul*, *Salcia* şi *Balta Verde*, între Calafat şi Cerneţi. Când veneau apele mari, o bună parte din aceste «schele», cum erau, de pildă, Cornăţelul, Kiseletul şi Spanţovul, deveneau impracticabile. Nu e sigur dacă în toate aceste puncte de trecere existau vameşi speciali sau dacă ele erau puse sub jurisdicţia vameşilor din schelele principale (cele de sub Nr. 1-7 şi cele existente încă înainte de 1600).

La munte, pornind iarăşi dela răsărit spre apus, găsim următoarele staţiuni de vamă sau «schele» noi: 1) *Vălenii de Munte*, ai căror vameşi sunt semnalăţi pe vremea lui Brâncoveanu; aici îşi desfăceau adesea roţile de caşcaval mocanii veniţi cu turmele din Ardeal; 2) *Câmpina*, pomenită ca «scală de neguţători» într'un document din 1674; 3) În loc de Rucăr, vama se plăteşte, în veacul al XVIII-lea, la *Dragoslavele*; 4) De asemenea, în loc de vama dela Vâlcăneşti, constatăm că există vama dela *Târgu-Jiu*; zona supusă controlului acestei vămi, pe timpul lui Brâncoveanu, era, ca şi mai înainte, în secolele XV-XVI, «muntele din apa Olteţului până în apa Vodiţai». În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, aflăm un punct nou de vamă, în partea occidentală a zonei, anume la *Bahna*, la nord de Vârciorova.

Cei însărcinaţi cu controlul punctelor vamale sau *schelelor* şi cu încasarea vămilelor se numeau *schileri* (de aci şi numele Schileru); pentru paza acestor puncte şi pentru prinderea contravenienţilor aveau la dispoziţie corpul *martalogilor* în frunte cu căpitani de martalogi. În privinţa atribuţiilor acestor două categorii de slujbaşi, cităm ordinul din 3 Ianuarie 1695 dat de Brân-

coveanu « schilearilor de la Câineani ». Ei trebuie « să aibă a luarea vama » dela orice negustor va trece pe acolo cu marfă « au Ovreai, au Moldovean, au Ungurean ». De asemenea, ei urmează « a judeca pre tot omul den satele care sânt supt ascultarea schilii ». Căci în jurul fiecărei schele, ca și în jurul orașelor mai de seamă din interior unde se percepea vama, era un număr de sate ai căror locuitori depindeau, sub raportul judecății, de schileri. În jurul Bucureștilor erau 12 sate de acest fel, în jurul altor orașe 8. « Și să aibă schilearii a puni de sat câte o bute de vin, să-l vînză, după obicei, — un venit deci special al schilerilor, întocmai cum avea dreptul să impună vinul lui spre vînzare și hatmanul (vezi mai sus, p. 670-1) — și să caute și pentru vite de pripas, unde s'ar afla, să li ia schilearii » — un alt venit deci. « Și voao, tuturor satelor... să aveți a ascultarea de toate de ce v'ar da poruncă schilearii pentru paza plaiului și pentru alte trebi și porunci domnești ». Voevodul se adresează, în același timp, « și ție căpitane de martalogi și voao, martalogilor, voi încă să căutați, când v'ar porunci schilearii pentru niscari oameni răi stînd împotrivă a nu-și da vama, să săriți să-i apucați să-și dea vama ».

Tarifele vamale suferă diferite ajustări, pe măsură ce prețul mărfurilor se suie. Pe de altă parte, ele cuprind un număr din ce în ce mai mare de articole, în raport cu creșterea nivelului de viață al populației. Printre modificările pe care le suferă sistemul vamal muntean, o mențiune specială merită aceea întreprinsă de Grigore al II-lea Ghica. Acestui voevod i se datorește « carvasaraua » sau clădirea vămii din București (termenul e de origine turcă: kervan serai sau kiarvansarai), ridicată în 1733. În anul următor, el sporește taxele vamale și revizuește totdeodată cotele pe care le primeau mănăstirile, în urma diferitelor donații domnești, din aceste taxe. O nouă sporire are loc la 1 Ianuarie 1792; în actul ce-o însoțește, voevodul Mihai Sutzcu arată că sporirea era necesară, deoarece « negustorii... din vreme în vreme au scumpit prețul la toate felurile mărfurilor ». Acest nou tarif sau « catalog » e foarte detaliat: el cuprinde nu mai puțin de *cinci sute douăzeci și nouă de articole*, adăogându-se în încheiere că, pentru articolele care nu s'au trecut în « catalog », se va plăti 3%; mai erau deci și altele. Față de cele patruzeci și șapte de articole ale tarifului lui Mircea cel Bătrîn — care cuprinde, ce-i

dreptul și unele colective ca «mărfurile ce vin de peste mare» e o deosebire considerabilă.

Vămile continuă să fie un venit al cămării, deci al Domnului, iar nu al vistieriei; încasările sunt în funcție de volumul importului și exportului; ele cresc deci în epocile de liniște, pentru a scădea vertical în timpul războaielor. În genere, se poate afirma că au o linie ascendentă în cursul veacului al XVIII-lea. Dacă Dimitrie Cantemir dă, pentru Moldova, la începutul veacului, cifra de numai 30.000 de imperiali sau lei noi — deci 60 de pungi, ea este pe vremea lui Dionisie Fotino, în 1815—1817, de 230.000 lei. În Muntenia, dela 115.000 lei cât produceau în 1768, veniturile se ridică în 1815-6 la 500.000 lei iar în 1817, la 550.000 lei.

Ocnele constituie, ca și vămile, un apanagiu al Domniei; venitul lor merge deci la cămară și reprezintă un coeficient important din totalul încasărilor acesteia. În «*Descriptio Moldaviae*» citim, e adevărat, că «salinele» au produs numai 10.000 de lei; Cantemir adaogă însă că această cifră reprezintă doar «a șasea parte din vechile venituri»; scăderea se datorește războaielor și năvălirilor. În veacul al XVIII-lea, încasările cresc considerabil; în 1815—1816, ele ajung la cifra de 400.000 lei.

În ocne lucrau, în afară de *ciocănași* și *meșteri* (vezi mai sus, p. 556) și *mâglași*; aceștia din urmă nu lucrează însă zi de zi, ci numai atunci «când este trebuință». Așa ne informează un act oficial muntean din 1811, precizând totdeodată că mâglașilor li se plătește 8 parale pe zi, în timp ce ciocănașilor numai 6 parale; ambele categorii primesc și un mertic zilnic de zece oca de sare de fiecare lucrător. Denumirea de mâglaș vine din *măglă* care însemnează, în româneasca veche, movilă, grămadă. S'a păstrat până astăzi numele satului Păușești-Măglași, în județul Vâlcea, în apropiere de Ocnele Mari. Însemnarea fiscală pe care o dă, în 1811, arendașul ocnelor muntene, arată că la ocna Slănicului erau 64 de «lude» sau contribuabili «ciocănași, mâglași și meșteri», la Telega 18, iar la «Ocna Mare» (Vâlcea) numai 3 mâglași, ciocănașii ei fiind țigani ai mănăstirii Cozia. Mai erau apoi 5 lude «la malurile» de sare din județul Buzău, «păzitori» împotriva celor ce ar vrea să ia cantități mari, cu carul sau cu calul; se știe că din aceste maluri se putea lua numai «cu traista», pentru trebuințele casei, de către localnici (vezi și mai sus, p. 556).

Repartiția impozitelor. Scutirile. Inegalitatea fiscală, o caracteristică a vechii societăți românești — ca și a societății europene în genere, înainte de revoluția franceză — s'a menținut în tot răstimpul dintre 1601—1821; mai mult chiar, ea s'a accentuat considerabil prin reforma lui Constantin Mavrocordat. Intr'adevăr, până în 1739, boierii, scutiți de unele dări pe avere, plătesc însă impozitul personal, precum și unele dări în legătură cu exigențele turcești; pe vremea lui Brâncoveanu, contribuția lor este chiar importantă. Prin reformă, boierii, deci dregătorii — atât cei din clasa întâia și a doua cât și urmașii lor, sunt scutiți și de impozitul personal. Scutirea devine o consecință și un avantaj al dregătoriei; la sfârșitul epocii fanariote se încearcă chiar, să se introducă această scutire, împreună cu celelalte, asupra averii, în textul legiurii lui Caragea; alineatele respective, figurând într'unul din anteproecte, nu sunt primite însă în textul definitiv, promulgat. Abolirea privilegiilor fiscale va avea loc la noi abia prin Convenția dela Paris (1858).

Sub raportul fiscal se constată în Principate în veacurile XVII-lea și XVIII-lea, o serie întreagă de categorii contribuabile. Cei dintâi, sub raportul numărului și a obligațiilor, sunt *birnicii*, satele de țărani. Ei suportă întreaga masă a contribuțiunilor fiscale, plătind *lunar* câte trei sau chiar patru dări (vezi mai sus, p. 634-5). Și între aceștia se fac însă unele diferențieri. Astfel satele de *plăeși*, care păzeau hotarul la munte, satele situate *dealungul drumurilor* mari sau *șleaurilor*, supuse deci, prin deplasările armatelor și ale diversilor dregători, la tot felul de prestații, rechiziții și angarale, apoi satele de *mâglași* sau lucrători în ocne, în sfârșit satele de *mărginași*, la restul hotarelor, se bucură de o *reducere* la plata unor dări. Pe vremea lui Brâncoveanu, de pildă, în 1694, satele de plăeși și cele dela drum plătesc *jumătate* din «rânduiala fânului», din «rânduiala găleții» și din «rânduiala mierii și a cerii împărătești». Reducerea era necesară fie ca o contravaloare a serviciilor aduse, fie spre a reține locului pe contribuabilii care, prin așezarea la graniță a satelor lor, puteau ușor trece în țara vecină.

O categorie deosebită o formează «*satele cu ruptoare*» care plătesc vistieriei — pentru o serie de dări sau chiar pentru toate dările — o sumă fixă, stabilită pe bază de înțelegere sau *rup ă*

(cf. expresia: «a rupe prețul!»). Acest sistem se va bucura de o trecere din ce în ce mai mare. El s'a aplicat la început în mod curent *străinilor* grupați în comunități naționale sau economice cum erau Armenii, Ovreei, Chiproviceni, Brăilenii, Brașovenii, Almăjenii și diferitele «companii» (vezi și mai sus, p. 582). S'a aplicat apoi însă și unor grupe de contribuabili naționali; chiar pe vremea lui Brâncoveanu, în 1694, găsim «*satele cu ruptoare*». La finele epocii fanariote, constatăm, într'unul din județele moldovene, în Putna, pe «ruptași», apoi «*ruptele Vistieriei*», pe «*hri-sovuliți*», în care intrau unii negustori români, ovrei și armeni și pe «*companiști*», cuprinzând mai ales negustori greci și aromâni. E demnă de remarcat împrejurarea că birul *ruptașilor* și al ruptelor vistieriei era mai mare decât al birnicilor de rând; a fi trecut în aceste două categorii era însă o cinste, un semn de distincție socială; faptul comporta, se pare, și scutirea de alte obligațiuni fiscale, cum erau prestațiile de muncă. De aceea când cineva era trecut cu birul între ruptași sau rupte și nu-l putea plăti, expresia consacrată era că «m'a învrednicit».

O categorie fiscală deosebită au format-o așa zișii «*slujitori*» adică subalternii marilor dregători, grupați pe județe și având și o organizare militară. La dările *personale* (haraciul, lipsa haraciului, vel seamă, poclonul Hanului, poclonul Vizirului, etc.) erau destul de greu impuși. În cursul anului 1694, ei plătesc de pildă haraciul *îndoit* (15.000 de ughi) iar birul Vozianilor *odată și jumătate*. În schimb, li se face o reducere la dările *pe avere* (oierit, dijmărit), reducerea fiind chiar însemnată la poclonul pe care trebuie să-l dea strângătorilor acestor dări pe avere. Sub Brâncoveanu, apăsarea fiscală asupra «slujitorilor» a fost considerabilă.

«Popii» sau preoții de mir alcătuiesc și ei o categorie fiscală deosebită. Regimul lor e variabil: astfel de, pildă, sub Brâncoveanu, sunt greu impuși: majoritatea impozitelor personale, în intervalul Dechemvrie 1693 — Dechemvrie 1694, li se dublează, unul din ele, *vel seama*, li se triplează chiar! Sub urmașul lui Brâncoveanu, în schimb, sub Ștefan Cantacuzino, preoții sunt complet scutiți de dări (vezi și mai sus, p. 696).

Deși înaltele fețe bisericești — mitropolitul și episcopii — și mănăstirile sunt în principiu și printr'o îndelungată tradiție, *scutite de dări*, totuși contribuie și ele, sub o formă oarecare, la

acoperirea greutăților financiare. În primul rând, sunt supuse obligației «*împrumutei*» sau «*împrumutării*», cu sume adesea considerabile; uneori, aceste împrumuturi se restituie; alteori însă, ele rămân bune date. Se mai adaogă apoi unele contribuții speciale, în legătură cu cerințele turcești. Astfel, în cursul anului 1694, înalții ierarhi și mănăstirile contribuie la procurarea *cailor* necesari împărăției; de asemenea la acoperirea «*sursatului*» adică a rechizițiilor de oi pentru armata aceleiași împărății. Cu acest ultim prilej, suma răspunsă — 1130 ughi — e cea mai mare dintre sumele plătite de «breslele» fiscale; în rândul al doilea vin «aleșii» — fruntași ai satelor — cu 800 de ughi.

Boierii mazili, adică cei fără dregătorii, suportă o bună parte a sarcinilor fiscale. În curs de un singur an, 1694, îi găsim plătind nu mai puțin de *nouă dări* dintre care șase de caracter personal și trei privind furnituri cerute de Poartă. Dintre acestea nouă, trei sunt «*îndoite*» adică suma inițială prevăzută în scriptele vistieriei se dublează, iar una «*întreită*».

Nici chiar boierii veliți despre care se crede în deobște că nu plăteau dări, nu sunt scutiți de cele personale, înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat. În acelaș an în care boierii mazili plăteau — cum am arătat mai sus — *nouă dări* de acest fel, veliții plătesc *opt*: între ele, haraciul — *îndoit* —, poclonul Vizirului, poclonul Hanului, birul Vozianilor și birul Ali Pașei, ultimele două fiind iarăși *îndoite*.

Haraciul e o dare atât de însemnată și de generală încât nici chiar Turcii aflători în țară, cu diverse treburi comerciale, nu sunt scutiți de plata lui. La 20 Martie 1694, îi găsim trecuți cu suma de 593 de ughi; pentru comparație, semnalăm că «dărăbanții muntelui» dau 600 ughi.

În privința *sloboziilor*, continuă regimul existent înainte de 1600 (vezi vol. II, ediția a patra, p. 579).

B I B L I O G R A F I E

Organizarea financiară. 1. A. D. XENOPOL, *Finanțele în epoca fanarioșilor în Rev. ist. arh. fil.*, I (1883), p. 45—73; 2. PETRE RĂȘCANU, *Lefile și veniturile boierilor Moldovei în 1776. Document dela Grigorie A. Ghica v. v.*, Iași, 1887, CXX + 81 p. în 8°; 3. C. CALMUSCHI, *Principalele dări ale Mol-*

dovei și Terei Romanesci, mai ales în secolul al XVIII-lea, Vaslui, 1891, 174 p. în 8°; 4. L. COLESCU, *Geschichte des rumänischen Steuerwesens in der Epoche der Fanarioten (1711—1821)*, München, 1897 (tradusă în românește: *Sistemul de impozite în România în epoca Fanarioților*, în *Economia Națională*, XXII (1898), nr. 7, p. 369—386; nr. 10, p. 561—573; nr. 12, p. 960—971 și XXIII (1899), nr. 1, p. 61—84; 5. V. A. URECHIA, *Din domnia lui Ioan Caragea... Finanțele*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secț. Ist.*, s. II, t. XXII (1899—1900), p. 222—300; 6. N. IORGA, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor române*, I, București, 1902, 184 p. în 8°; 7. CONST. GIURESCU, *Introducerea la Documente și regeste privitoare la Constantin Brâncoveanu*, București, 1907, L p. în 8°; 8. I. VLĂDESCU, *Despre dări sau impozite. I. Birul*, București, 1925, 71 p. în 8°; 9. NICOLAE LABUȘCĂ, *Despre cunișă*, Iași, 1925, 71 p. în 8°; 10. I. MINEA, *Banii Calului*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 258—259; 11. I. MINEA, *Reforma lui Constantin Mavrocordat. Generalități și păreri vechi*, în *Cercet. Ist.*, II—III (1926—1927), p. 97—248; 12. CONST. C. GIURESCU, *Organizarea financiară a Țării-Românești în epoca lui Mircea cel Bătrân*, în *Mem. Secț. Ist., Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1926—1927), p. 1—58; 13. C. STOIDE, *Despre sulgiu și ialovișă*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 493—502.

CLASELE SOCIALE

*La 1805, între Prut și Siret
țăranul fruntaș avea 12 vite, mij-
locașul 8, iar țăranul codaș 4
vite.*

(Așezământul agrar al lui A-
lexandru Moruzi din 3/15
Ianuarie 1805).

Istoria claselor sociale din Principate în veacurile XVII și XVIII se caracterizează prin câteva fapte esențiale. Cel dintâi, în legătură cu pătura superioară, cu boierii, este înlocuirea progresivă a vechiului criteriu de noblețe, *moșia*, prin noul criteriu *slujba domnească*, și chiar consacrarea acestui nou criteriu prin reforma lui Constantin Mavrocordat. Al doilea fapt, în legătură cu pătura de jos, este slăbirea și în cele din urmă dispariția însemnatei și străvechei instituții a *rumâniei*. Paralel cu aceasta, are loc formarea unei pături de *țărani liberi* în drept, legați însă în fapt, prin dijmă, dări și clacă, de moșia pe care se așează. E cel de al treilea fenomen însemnat al evoluției noastre sociale în răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscoala lui Tudor Vladimirescu. În sfârșit, ca o consecință a acestui fenomen, e *legiferarea așezămintelor agrare*, adică a obligativității pe de o parte pentru proprietari de a da țăranilor de pe moșiile lor, fânaș și imaș, în suprafețe determinate, pe de altă parte pentru săteni de a presta muncă, servicii și dijmă, după norme iarăși determinate.

Boierii. În primele veacuri ale vieții noastre de stat, criteriul fundamental al nobleței a fost *stăpânirea pământului*: era boier cine avea moșie, indiferent de suprafața acesteia. De aceea erau boieri nu numai deținătorii de mii de fâlcii și de sate întregi, dar și moșnenii sau răzeșii care stăpâneau în devălmășie un singur sat. Evident, tot boieri, și foarte însemnați încă, erau și dregă-

torii domnești, aceia care administrau țara, care strângeau dările,

Fig. 36. — Palatul brâncovenesc dela Mogoșoaia (Ilfov). Fațada dinspre est. Restaurat în zilele noastre, acest palat e o adevărată podoabă; el ne arată gradul de rafinament și eleganță al Curții Voevodului Constantin Brâncoveanu.

împărțeau dreptatea și conduceau oștirea. Accentul principal cade

totuși în epoca veche, asupra nobleței teritoriale, asupra stăpânilor de moșii. Cu cât trece timpul însă, cu cât organismul de stat devine mai complex, cu cât sarcinile fiscale cresc, în legătură, în primul rând, cu accentuarea suzeranității turcești, cu atât în-

Fig. 37. — Ruinele palatului Cantacuzinilor, la Măgureni (Jud. Prahova). Contrafortul de pe planul întâi dă impresia unei așezări masive, fortificate.

semnătatea dregătorilor sporește. Bucurându-se de favoarea domnească, de scutiri de dări și de veniturile legate de slujbele ce îndeplinesc, ei ajung *bogați*, posesori nu numai de numeroase moșii și de așezări frumoase (vezi fig. 36 și 37) dar și de capital mobiliar, de *bani*. Dregătoria devine o țintă din ce în ce râvnită, un adevărat titlu de noblețe, care întunecă tot mai mult pe celă-

lalt. Cine a fost dregător poartă titlul respectiv, precedat de particula *biv*, toată viața; în hrisoave când se înșiră martorii, acest titlu ține locul numelui de familie; urmașii pun preț pe faptul că se trag dintr'un dregător; ei țin la titlul de *mazili* care se dă acestor scoborători, fără dregătorii, ai foștilor demnitari. *Apariția acestei categorii sociale a mazililor este un semn netăgăduit de importanța tot mai mare pe care o ia dregătoria ca criteriu de noblețe.* Cea dintâi mențiune documentară a lor este din 1601: Stavrinov vistierul ne spune că Mihai Viteazul, pe când se afla încă pe câmpia Turdei, a poruncit căpitanului Gheorghe Raț, să ia « cătanele, pe Mârza cu *mazilii* ($\mu\alpha\sigma\acute{\eta}\lambda\eta\delta\epsilon\varsigma$) și pe Valoni » și să înconjure cetatea Făgărașului unde era deținut fiul său Nicolae Pătrașcu. Ii întâlnim apoi în acte interne, cum e acela din 1 Septembrie 1646, în care ei alcătuiesc, împreună cu roșii, păhărniceii și spătăreii, populația de seamă a satului Cocoruzi din Vlașca (vezi și mai sus, p. 693). Acești mazili aveau o *organizare militară*, asemenea roșilor și curtenilor; ei reprezentau și o elită *socială*. Până astăzi încă, în ciuda tuturor prefacerilor, titlul de mazil e un titlu de mândrie în satele răzășești din Orhei, Soroca și Lăpușna. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir, criteriul nobleței îl formează deopotrivă slujba ca și moșia: împărțirea pe care o dă învățatul domn boierimii moldovene — dregători, curteni, călărași, răzăși — ține seamă de ambele. Din faptul însă că el înclină totuși să considere pe răzeși « mai de grabă ca țărani liberi decât ca boieri » (Rezessi quos colonos liberos quam nobiles vocare mallems) rezultă că cel de al doilea criteriu pierduse din valoare, că stăpânirea pământului nu mai era suficientă, *în toate cazurile*, pentru a conferi neapărat calitatea de boier.

Sub Constantin Mavrocordat evoluția în acest sens e terminată: *boieri sunt numai aceia care dețin sau au deținut slujbe*. Împărțirea pe care o dă domnul boierimii ține seamă *exclusiv* de acest criteriu. Sunt *boieri mari* sau *veliți*, dregătorii dela ban până la clucerul de arie; ceilalți sunt *boieri de clasa a doua*. Urmașii celor dintâi se numesc *neamuri*, a celorlalți *mazili*. Fiecare categorie se bucură de anumite scutiri fiscale. Pentru a stabili calitatea lor de neamuri sau mazili, solicitanții trebuiau să prezinte comisiilor instituite în acest scop acte din care să rezulte că ascendenții lor imediați — deci părinții și bunicii — ocupaseră dregă-

torii. În primul an de aplicare a măsurii în Moldova, în 1742, s'au eliberat numai 27 de cărți de neamuri. Nu știm numărul lor în Muntenia, la început; pe vremea alcătuirii operei lui Dionisie Fotino însă, așa dar la începutul veacului al XIX-lea, erau 765 de neamuri și 1694 de mazili, afară de cei din județul Mehedinți.

Spre sfârșitul epocii fanariote, cu prilejul alcătuirii codicelui de legi a lui Caragea, se încearcă a se introduce în acest codice definițiile diferitelor categorii de nobili precum și scutirile fiscale respective. Criteriul rămânea tot slujba domnească; se preciza însă că *boieri* erau cei numiți *cu caftan domnesc* într'o dregătorie, iar *boiernași* cei numiți *cu carte domnească*; despre *neamuri* se hotăra că erau nu numai « *fiii și descendenții fără caftane ai celor căftăniți* dar și cei numiți *cu carte domnească în categoria aceasta* ». Redacția definitivă, tipărită, a legiurii lui Caragea a apărut, ce e dreptul, fără definițiunile de mai sus și fără scutirile fiscale respective; ele au continuat însă să existe. Abia în 1858, Convenția dela Paris, prin articolul 46, desființează diferitele categorii sociale, proclamând egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii.

Clasa noastră boierească n'a fost o clasă închisă, exclusivistă, în care să nu poată pătrunde elemente din afară. Dimpotrivă, ea a primit, în decursul veacurilor, o sumă de atari elemente, atât românești, din pătura inferioară, cât și străine. În privința celor dintâi, cronicile ne dau o serie de cazuri. Alexandru Lăpușeanu, după ce a tăiat într'a doua domnie, cu aprobarea Turcilor de altfel, pe boieri, « au trimis și au ales din curteni de țeară pre Racovițești și pre Sturzești și pre Bălșești și pre alții mulți » și le-au dat lor dregătoriile. Dintre aceștia, unii, aparținând primelor două familii, au ajuns apoi, în veacurile XVIII și XIX, chiar la domnie. Despre Moise Movilă (1630—1631 și 1633—1634) aflăm de asemenea că « multe case de gios, lipsite, a lăcuiitorilor țării au ridicat, ales pe Ciogolești ». Vasile Lupu (1634—1653) face boier pe Ștefan Sărdarul; acesta o mărturisește însuși, la judecată: « Doamne cine au fost mai crezut la Măria Ta și cinstit ca mine și m'ai scos den obiale și den sărac m'ai înbogățit? ». Constantin Cantemir (1685—1693) a urmărit sistematic politica de ridicare în rândul boierimei a elementelor de jos, în special a Fălcienilor — de unde era de fel — și a Covurluienilor. Neculce, care relatează faptul,

adaogă însă că urmașul la domnie, Constantin Duca, n'a vrut să ție seamă de această acțiune a predecesorului său, ci «început-au a prindere pe boiernașii lui Cantemir Vodă, cei rădicați din neamuri proaste, ce zicea Cantemir Vodă că i-a face neamuri, și începură a-i batere și a-i închidere prin temnițe și pe la Siimeni și-i sărăciră, de rămaseră precum le-au fost postrigul, mojici». In ce privește pe străini, e de ajuns să amintim numai pe Grecii sau Grecizații veniți la noi în cursul veacurilor XVII-XVIII și boieriți, spre a ne da seama de proporția însemnată a acestor elemente. Actualele familii Cantacuzino, Caragea, Duca, Fillitti, Ghica, Lambrino, Mavrocordat, Moruzi, Palade, Rosetti, Sutz, Villara, etc. au o asemenea origină.

Pe de altă parte însă, procesul a fost și invers. Unii dintre descendenții boierilor, ne mai fiind numiți în dregătorii și sărăcind, prin împărțirea neconținută a patrimoniului între urmași și prin diverse împrejurări defavorabile, s'au scoborât în clasa de jos, a țăranilor, ajungând uneori chiar și rumâni sau vecini. Nu odată întâlnești astăzi, în lumea satelor, atât în Moldova cât și în Muntenia, nume purtate odinioară de mari dregători. A existat așa dar un fenomen de osmoză între cele două mari categorii sociale ale noastre: dintre cei de jos s'au ridicat unii în pătura boierească; din cei de sus s'au scoborit alții în pătura țăărănească. Intrepătrunderea n'a încetat niciodată, nici chiar în epoca Fanariotilor, în care spiritul de clasă devine totuși mai puternic, în special în boierimea înaltă.

Rumânii sau vecinii și-au văzut considerabil sporit numărul lor în timpul lui Mihai Viteazul. Nu prin vestita «legătură» a acestuia care a avut cu totul alt rost, ea împiedecând pe proprietarii ai căror rumâni fugiseră înainte și în timpul expediției lui Sinan Pașa să-i mai revendice, dar prin marele număr de sate moșnenești, care, silite de politica financiară inexorabilă a voevodului, și-au vândut, odată cu moșia, și libertatea. Zeci de asemenea sate sunt cumpărate numai de domn și de sfetnicii lui apropiați. Dar tocmai fiindcă se vânduseră constrânși, în împrejurări excepționale, foștii moșneni caută să-și recâștige, cu tenacitate, libertatea. O primă încercare are loc chiar sub Mihai Vodă «când s'a fost ridicat toate satele din țară să se giudicească» — adică să devină libere, așa cum ne spune un hrisov al lui Radu

Șerban privitor la satul Loloiești din Romanați (vezi vol. II, ediția a patra, p. 307. Ea nu izbuteste; sub Radu Mihnea însă, (1611—1616 și 1620—1623), mulți dintre rumâni se răscumpără, domnul favorizând procesul de emancipare. Matei Basarab, sub raportul politicei financiare, a urmat, în oarecare măsură, pilda lui Mihai Viteazul; și sub el constatăm, de aceea, că o serie de sate se vând rumâni. Reacția este similară: sub urmașul său, Constantin Șerban Basarab (1654—1658), care imită, în privința aceasta, pe Radu Mihnea, răscumpărarea rumânilor are un ritm viu, susținut. Ea se intensifică și mai mult în scurta domnie a lui Mihnea al III-lea sau Mihail Radu (1658—1659): acesta, spre a-și procura mijloacele financiare necesare planurilor sale militare, eliberă, pe bani, satele de rumânie și nu numai pe cele domnești, dar chiar și pe cele boierești și mănăstirești care puteau plăti.

În Moldova, diferitele expediții ale Turcilor împotriva Polonilor, la începutul veacului al XVII-lea, și în special expediția sultanului Osman din 1621, cu luptele din jurul Hotinului, provocaseră o mare perturbare printre vecini sau rumâni, întocmai cum se întâmplase în Muntenia, cu prilejul campaniei lui Sinan Pașa. Mulți fugiseră, schimbându-și stăpânul și mutându-se în alte sate; unii fuseseră luați robi; revendicările foștilor stăpâni amenințau să nu se mai isprăvească; aduceau în același timp și serioase prejudicii vistieriei, de oarece birurile nu se mai puteau încasa regulat. De aceea, luă Miron Barnowski, la 16/26 Ianuarie 1628, o măsură similară aceleia decretate de Mihai Viteazul: hotărî anume că vecinii fugiți *înainte* de expediția sultanului Osman, din 1621, vor fi liberi să se așeze unde vor; cei fugiți *după*, se vor readuce însă la locul lor, adică la vechiul stăpân, sau cislă cu tot.

Dintre domnii moldoveni ai veacului al XVII-lea, Constantin Duca (1693—1695) a fost acela care a favorizat mai mult eliberarea de rumânie sau vecinie. Letopisețul atribuit lui Nicolae Costin relatează, în privința aceasta, următoarele: «Așijderea și la divan făcea dreptate tutulor și mai *vârtos celor ce se pârau pentru vecinătate*; nu-l da fiecum la vecinătate și fără jurământ, ci mai cu deadinsul răspundea celui ce avea nevoie de vecinătate, zicându-i: pas de-ți caută trei-patru oameni jurători, cum n'au fost nici tată-său, nici moșul său vecin de moșie

aceluia cine-l trăgea », și așa, jurând, îi da volnicie să fie slobod în veci de vecinătate; că acum făcuse boierii obicei nou, de ziceau: « cine au șezut în sat boieresc 12 ani, să rămână vecin ». Eară Constantin Duca Vodă nu se uita acolo, și încă zicea: « Cu păcat este să robești pe frate-tău, căci păgânii își cumpără robii pe bani și în al șaptelea an îi iartă, iară alții și mai curând le dau slobozenie, eară tu ești creștin și, neluându-l pe bani și fiind creștin ca și tine, și tu vei în veci să-l vecinești ».

De fapt, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, eliberarea de rumânie — prin răscumpărare, iertare sau fugă — se produce pe-o scară întinsă, covârșind cu mult rarile cazuri de rumânire. Vânzarea moșiei nu mai atrage acum în chip automat și pierderea libertății, așa cum se întâmpla în veacul al XVI-lea. Schimbarea se explică prin faptul că vistieria nu mai face responsabil pe proprietar de birul rumânilor de pe moșia lui, ci se adresează acestora direct, impunerea fiind acum individuală, iar nu colectivă. Pentru ca cineva să se vândă rumân, trebuie ca actul s'o specifice acum explicit; altfel vânzarea nu se subînțelege, cum se întâmpla în veacurile anterioare. Așa se face că la sfârșitul veacului al XVII-lea, majoritatea țăranilor fără pământ erau *oameni liberi*. De aceea desființarea rumâniei de către Constantin Mavrocordat, la 1746 în Muntenia, la 1749 în Moldova (vezi pentru detalii, vol. II, ediția a patra, p. 264 și 278—9), n'a întâmpinat rezistența boerilor: era consacrarea, în drept, a unei stări de fapt.

Țăranii liberi. Această pătură țărănească liberă începe a se forma de pe la sfârșitul veacului al XVI-lea înainte; punctul de plecare este pe de o parte reforma fiscală a lui Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591) care introduce *impunerea individuală*, în locul impunerii colective, pe de altă parte chiar vestita « legătură » a lui Mihai Viteazul, deși faptul ar părea la prima vedere paradoxal. Intr'adevăr țăranii care vin să se așeze pe o moșie *după* această legătură și care pot dovedi că nu sunt rumâni nici « de moștenire », nici « de legătură », *rămân liberi*, nu mai depind personal de proprietarul respectiv. Sub raportul fiscal, de asemenea ei nu mai depind de vechiul *sat* din care plecaseră, dar nici de noul sat, al noului proprietar de oarece impunerea e acum individuală. Fiind liberi, aceasta înseamnă că — princi-

pial — nu mai datoresc *ascultare*, că nu mai sunt obligați să lucreze la ce-i va pune acel proprietar. Se știe doar că *lucrul* sau *munca* era obligația de căpetenie și caracteristica rumâniei.

Dar dacă nu datoresc muncă, în schimb acești țărani liberi trebuie să dea *dijmă* din produsele recoltate pe pământul altuia și să plătească *suhaturi* pentru vitele pe care le cresc pe același pământ. Dijma se dă *din toate produsele*. Radu Leon eliberând la 9 Iunie 1668 un hrisov mănăstirii Clocociovul, o împuternicește « să-și ia dijma de pre toate moșiile sfintei mănăstiri, *den grâu, den meu, den orz, den fânuri, den in, den cânepă*, tot den zece 1 precum este obiceiul, și *den grădini*. Așisderea să fie volnici să-și ia dijma și *den stupi și den rămători*, den 30, 1 și den *suhaturi* și de pre loc slobod, izleaz, dela tot omul să aibă a-și luare călugării dijma, venitul sfintei mănăstiri, și *dela boiari și dela slujitori, veri fie roș, au călăraș, au dărăbant, au măcar ce fel de slujitor ar fi*, hrânindu-să și având bucate pre moșiile sfintei mănăstiri să aibă a-i lua fieșcăruia dijma den toate duple obicei ». De asemenea, la 30 Octomvrie 1703, Constantin Brâncoveanu împuternicește pe egumenul mănăstirei Popei Robului din județul Dolj « să-și strângă și să-și ia toată dijma și venitul de pe moșia sfintei mănăstiri ce să chiamă Plopul... dela tot omul, ver fie turc sau sârb, au grec, au alți oameni streini au măcar oameni de țară, slujitori, neguțători, birnici sau măcar ver ce fel de om ar avea *bucate sau suhaturi de boi au de oi, de bivoli sau rămători în păduri pre această moșie Plopul, sau măcar arătură în grădini, dela tot omul să fie volnic părintele egumenul să-și ia venitul din suhaturi și dijma din grâu, din meu, din orzu, din ovăs, din cânepă, din in, tot din zece una, duple obicei. Așisderea din fânețe și din stupi și din toate bucatele ce s'ar afla la el, de pește, pe moșia sfintei mănăstiri; dela tot omul să aibă a lua călugării dijma și venitul moșii ».*

Uneori dările se plăteau *în natură*, cum e cazul în documentul din 9 Iunie 1668, al mănăstirii Clocociov, citat mai sus, alteori *în bani*. Astfel, de pildă, locuitorii satului Măceși din județul Dolj plăteau mănăstirii Arnota, pentru vitele pe care le creșteau pe locul acesteia, câte 4 bani de fiecare cal, vacă sau rămător; de asemenea, 4 bani de stup: știrea ne-o dă documentul din 17 Aprilie 1677.

Treptat-treptat, proprietarii izbutesc să impună însă acestor țărani liberi și *prestarea unei câtimi de muncă*: la început mai mică, apoi din ce în ce mai mare. Cine nu se supunea era alungat de pe moșie. Un exemplu caracteristic de felul în care s'a procedat ni-l oferă documentul din 25 Septembrie 1643 adresat de Matei Basarab « voao Cernăteștilor megiași, carii șadeți pe moșia mănăstirii Glăvăciocul ». Domnul le face cunoscut « că aici naintea domnii mele venit-au Dobre sluga mănăstirii, de au jăluit și au spus *cum nu vreți să dați ajutor mănăstirii la lucru nemica, ce ziceți că n'are treabă cu voi*. Derept aceea de vreme ce veți vedea această carte a domnii mele, iar voi să cautați să dați ajutor la lucrul sfintei mănăstiri, au să eșiți afară de pre moșia mănăstirii ».

În prima jumătate a veacului al XVII-lea, țăranii liberi au lucrat mai puțin: trei, patru zile pe an; se ajunge apoi, sub Gheorghe Duca (1673—1678), la cinci, iar sub Mihai Racoviță (1741—1744), la șase. Această ultimă cifră este trecută și de Constantin Mavrocordat în hrisovul său de desființare a rumâniei (1746). Treptat-treptat, numărul zilelor de lucru crește apoi până la 12. Legiuirea lui Caragea, promulgată în 1818, prevede, prin articolul 4, că, în afară de cele 12 zile de muncă pe an, clăcașul e obligat să are proprietarului o zi primăvara sau toamna și să-i dea și un car de lemne la Crăciun, cărându-le la moșie sau în alt loc, a cărui depărtare să nu treacă însă de șase ceasuri.

În Moldova, numărul de zile pe care trebuie să le lucreze țăranii liberi proprietarilor pe moșiile cărora locuiau, e mai mare: el ajunge, pe vremea desființării rumâniei, în 1749, la 24, hrisovul specificând: « ori la ce lucru se va pune ». Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu adaogă amănuntul că cele 24 de zile de muncă — ele purtau și numele de « clacă » sau « boieresc » — puteau fi reduse la jumătate — 12 — dacă țăranul respectiv plătea proprietarului suma de 2 lei anual.

Față de cât lucraseră rumânii înainte, munca prestată de țăranii liberi reprezenta totuși puțin pentru proprietari. Așa încât, aceștia caută s'o sporească, pedeparte măbind numărul zilelor de lucru, pe de altă parte fixând drept normă zilnică o câtime de muncă depășind pe cea obișnuită. Astfel, în așezământul pentru boieresc, din 1 Ianuarie 1766, dat de Grigore al III-lea Ghica,

se prevede, de pildă, că se vor socoti sătenilor la prașilă 12 prăjini, la secere 3 clăi, iar la coasă o jumătate de falce drept o zi. În realitate, un lucrător obișnuit nu poate prăși mai mult de 6 prăjini pe zi, deci pentru suprafața de 12 prăjini îi trebuie 2 zile. Iar dacă se înțelege prașila completă, de 2 ori, — și așezământul nu precizează că e vorba numai de prima prașilă — atunci sunt necesare 4 zile. Cele 3 clăi necesită iarăși în realitate 4 zile: 3 pentru seceratul a 30 de prăjini de pe care rezultă clăile și o zi pentru cărat și clădit. În sfârșit, la coasă este deasemenea nevoie de un timp aproape dublu, un cosaș obișnuit făcând maximum 20 de prăjini pe zi iar suprafața impusă fiind de 36 (o jumătate de falce). În anaforaua din Aprilie 1775, boierii din divanul Moldovei cer aceluiași Grigore al III-lea Ghica ca țăranii « să lucreze la stăpânii moșiilor pe cari se hrănesc și se chivernisesc, *din zece zile una*, dând și dijmă de a zecea după obicei »; domnul nu admite însă cererea lor.

Paralel cu sporirea obligațiilor de muncă, proprietarii încearcă și o împuținare a terenului pe care trebuiau să-l pună la dispoziția țăranilor. Până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, aceștia nu erau supuși, în privința folosirii terenului, la nici o restricție: pământ era destul doar, iar oameni puțini. Un rumân sau un clăcaș putea deci ara, cosi și întrebuința drept imaș suprafața pe care o voia; putea de asemenea să-și ia lemne de foc din pădure; limitarea — în afară, bine înțeles de aceea impusă de întinderea proprietății — era determinată doar de brațele de muncă de care dispunea, adică de numărul membrilor familiei lui. Când populația începe însă a se îndesi, iar pământul capătă tot mai multă valoare, proprietarii încep a pune restricții la folosirea terenului și la întrebuințarea pădurilor. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea erau dese neînțelegerile și plângerile la domnie în această pricină. Pentru a le curma și pentru a fixa norme precise, dă Alexandru Moruzi, la 3/15 Ianuarie 1805, un așezământ prin care, precizând pe de o parte obligațiile sătenilor în muncă, dijmă și diferite servicii față de proprietari, fixează, pe de altă parte, suprafața de teren pe care aceștia din urmă sunt datori s'o pună la dispoziția sătenilor. Se hotărăște astfel că, în ce privește *fânațul*, se va da 8 fălci — adică 12 hectare sau 24 de pogoane — frunțașului (cu 16 vite), 6 fălci mij-

locaşului (cu 12 vite) şi 3 fălci codaşului (cu 6 vite); aceasta între Nistru şi Prut, unde e pământ mai mult; suprafaţa se reduce la 6, respectiv, 4 şi 2 fălci între Prut şi Siret şi la 3, respectiv 2 şi 1 falce între Siret şi munţi, unde satele fiind mai dese, locul e mai strâmt. Pentru *imaş* se va da iarăşi câte o jumătate de falce de vită, socotindu-se că între Nistru şi Prut, fruntaşul are 16 vite, mijlocaşul 12 iar codaşul 6; între Prut şi Siret 12, respectiv 8 şi 4 vite, iar între Siret şi munţi, numai 6, respectiv 4 şi 2 vite. *Este pentru prima dată când se precizează şi se limitează suprafaţa care trebuie pusă la dispoziţia sătenilor.* Relevăm, în acelaşi timp, faptul, semnificativ pentru nivelul de viaţă de atunci al ţărănimii, că era socotit *codaş*, ţăranul care între Nistru şi Prut avea *numai* 6 (şase) vite, iar între Prut şi Siret 4 (patru) !.

În Muntenia unde populaţia era mai deasă şi pământ mai puţin, suprafeţele pe care trebuie să le pună la dispoziţie proprietarii erau mai mici şi ele au scăzut mereu. Prin 1817—1818, anteproectul legiurii lui Caragea prevedea că aceştia trebuiau să dea fiecărui clăcaş, în primul rând loc de casă şi lemne de foc; apoi un loc de arătură în mărime de două zile, ceea ce înseamnă 32 de «prăjini pătrate» — locul de arătură de o zi fiind socotit egal cu 16 prăjini pătrate — sau 6675 metri pătraţi, deci circa un pogon şi o treime; în sfârşit, un loc de fânaţ de întindere egală. Suprafeţele erau aşa dar minime, ele ne putându-se compara, nici pe departe, cu cele din Moldova. E drept că aceste dispoziţii n'au rămas în textul definitiv al legiurii; aceasta însă nu fiindcă ar fi fost prea defavorabile clăcaşilor, ci invers fiindcă proprietarii n'au voit să fie îngrađiţi printr'un *text de lege*.

Orăşenii sporesc ca număr şi ca însemnătate în răstimpul pe care-l cercetăm, în special spre sfârşitul acestui răstimp. Târgurile se înmulţesc, populaţia lor, în genere, se măreşte; cazurile în care se constată un regres ca, de pildă, la Târgul de Floci sau la Scheia, sunt compensate cu mult prin progresul restului de centre urbane.

Numărul şi diversitatea breslelor creşte; meşteşugarii, micii industriaşi şi negustorii devin tot mai numeroşi (vezi şi fig. 38 şi 39); *capitalul mobil* sporeşte şi el; spre sfârşitul epocii fanariote apar, în Principate, *bancheri*, dispunând de capitaluri importante şi în legătură cu casele similare din Viena, Stambul, Veneţia,

etc. Un raport consular austriac, din 16 Octomvrie 1806 vor-

Fig. 38. — Orășean din Botoșani la începutul secolului al XIX-lea. Poartă costum de modă turcească.

bește de « cel dintâi bancher din Iași, Andrei Pavlu »; el se afla

în relații de tovărășie cu casa grecească Betlis din Viena. Aceiași casă mai avea, tot pe atunci, un alt corespondent în Iași, pe grecul H. Maxares. În București, oamenii de afaceri ca vornicul Hagi-Moscu puteau lua în arendă vămile și diferite dări, plătind, în primii ani ai veacului al XIX-lea, sute de mii de lei anual. Astfel, în 1810, el plătește 386.000 de taleri sau lei; în 1807, le

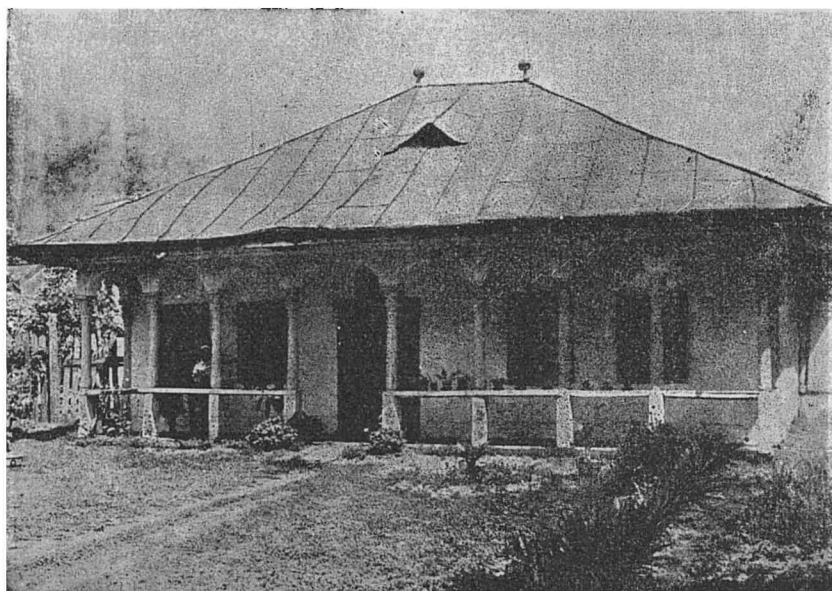

Fig. 39. — Casă de târgoveț, din prima jumătate a veacului al XIX-lea. Remarcabil cerdacul cu stâlpi sculptați. Se află în București, în strada Maria Rosetti, Nr. 9.

revinde cu 324.390 lei, iar în 1809 cu 444.450.

Ceea ce scade, în acest răstimp, este «hotarul» sau terenul care aparține târgurilor sau orașelor și care e folosit pentru agricultură, fânaț, pășunat, etc. de către orășeni. Despre felul cum se făcea împărțirea ogoarelor între orășeni, ne dă o informație extrem de interesantă călugărul italian Niccolo Barsi care străbate Moldova pe vremea lui Vasile Lupu. El arată că la vremea semănatului, șoltuzul și cu pârgarii ies pe teren și împart «câmpurile» (câmpii) — noi le spuneam «pământurile» sau «jirebiile» — potrivit cu numărul sufletelor din fiecare gospodărie; Cine avea, de pildă, opt suflete în seamă, primea opt «câmpuri»

sau «pământuri», cine numai trei, primea trei câmpuri. Acestea erau deci de *aceeași mărime*, fapt care se adevărește și când e vorba de «jirebiile» sau «delnițele» din sate; erau apoi atât de multe, hotarul târgului era, în genere, atât de întins încât — potrivit tot afirmației lui Barsi — se putea face *cultură* prin *rotație*, doi ani într'o parte a hotarului, doi ani în cealaltă parte.

Domnii încep însă dela o vreme să dăruiască părți din hotarul târgurilor și chiar târguri întregi la diferiți partizani. Știm astfel că Iliș Alexandru (1666—1668) dăruise lui Ursaki vistiernicul, la nunta acestuia, târgul Șcheia și Drăcșanul; Constantin Cantemir (1685—1693) le dăduse apoi lui Iordache Ruset vornicul. Nicolae Mavrocordat în prima sa domnie din Moldova (1709—1710) era hotărât — ne spune cronica — «să strice daniile cele ce s'au făcut de Domnii mai de curând, cu împușinarea locurilor târgurilor domnești; că venise jalobele dela câțiva târgoveți a câteva târguri, cum n'au unde se hrăni»; pe urmă, văzând că măsura i-ar fi adus dușmănia boierilor care beneficiaseră de aceste danii, renunță la ea.

Vezi pentru orașeni și capitolul *Orașele sau Târgurile*, mai sus, p. 522.

Robii sunt reprezentați între 1601 și 1821, în țările noastre, numai de *Țigani*. Așezări sau sălașuri de robi *tătari*, așa cum întâlnerăm în Moldova în veacurile XIV—XV, nu mai întâlnim acum; ele au dispărut între timp, probabil cu prilejul năvălirilor și războaielor când unii dintre acești robi tătari vor fi fugit sau vor fi fost eliberați de conaționalii lor; alții, iertați de către stăpâni, se vor fi asimilat populației băștinașe. Numărul Țiganilor crește în schimb; și Dimitrie Cantemir în «*Descriptio Moldaviae*» amintește de «fecunzii Țigani». Ei continuă a fi stăpâniți de către Domn, boieri și mănăstiri, care-i puteau pune la orice fel de munci și pedepsi după voie, nu le puteau însă lua vieața. Cercarea care se face în antreproiectul legiurii Caragea de a se introduce dispoziția că Domnul e stăpân nu numai pe persoana și pe avutul Țiganilor, dar și pe *vieața* lor nu e admisă în redacția definitivă: aceasta se referă, atât în ce privește pe Domn cât și boierii și mănăstirile, numai la persoana și avutul Țiganilor.

În Moldova, prin anaforaua din 1766, întărită de Grigore al III-lea Ghica, se hotărăște ca să nu se mai poată vinde sau dărui separat membrii aceleiași familii de Țigani. Căci — spune Mitro-

politul Țării « și ei sunt făcuți tot de Dumnezeu ca și ceilalți oameni și este mare păcat de a fi împărțiți ca niște dobitoace ». O măsură și mai însemnată se ia apoi prin hrisovul din 1785 al lui Alexandru Mavrocordat. El prevede că în căsătoriile mixte — Țigani cu Moldovence sau invers — soțul moldovean să fie liber de aci înainte, să nu mai urmeze condiția celuilalt soț, rob, așa cum era datina și legea până atunci. De asemenea, copiii sub șapte ani precum și cei ce se vor naște de aci înainte din asemenea căsătorii, să fie slobozi, cei de peste șapte ani urmând condiția părintelui rob. Puțin mai târziu, în 1793, Mihai Sutzu dă un « Hrisov domnesc de așezământ » prin care hotărăște ca niciodată — « nici odinioară » cum spune actul — « să nu se mai dea danie Țigani domnești adevătați ursari și lingurari »; totdeodată le întărește « obiceiurile » și « pronomiile » — sau privilegiile — lor. Prin aceste măsuri din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se pășește pe drumul care va duce, în veacul următor, la *desrobirea Țiganilor*.

Cât despre robii moldoveni și munteni pe care-i luau Tătarii în incursiunile lor, ei erau duși în Crimeia; acolo cei mai de neam sau mai bogați se răscumpărau, cu bani trimiși de rudele din țară sau împrumutați la fața locului, ceilalți erau vânduți deseori negustorilor care-i duceau mai departe, în Asia Mică, în Siria, Mesopotamia, etc. Cei care ajungeau la Stambul, dacă erau descoperiți de capichiaele adică de reprezentanții Domnilor noștri la Poartă, puteau fi răscumparați « fără plată » de către aceștia și puși în libertate: știrea ne-o dă tot Dimitrie Cantemir în « *Descriptio Moldaviae* ». Alexandru Ipsilanti (1774—1782), îndată după suirea pe tron, a trimis să caute și să elibereze pe Muntenii robiți de Turci în războiul din 1768—1774; pe unii i-a găsit în împrejurimile Smirnei, pe alții tocmai în Mesopotamia.

În *Transilvania*, evoluția claselor sociale în răstimpul amintit, prezentând unele trăsături similare acelorora de dincoace de Carpați, își are totuși caracteristicile ei proprii.

Nobilimea își vede sporind rândurile prin înnobilările făcute de principii țării, după cum în Principate boierimea își îngroașe rândurile prin ridicarea celor de jos sau prin cooptarea străinilor (Greci în special). Cazuri ca acela al iobagului Ioan Halga din Hălmagiu, ridicat în rândul nobililor, la 18 Septemvrie 1680, de către Mihai Apaffy, nu sunt rare. Odată cu conferirea titlului de

noblețe se preciza și *stema* pe care avea s'o poarte noul nobil (vezi fig. 40); descrierea ei face parte integrantă din diploma no-

Fig. 40. — Stema Bălăcenilor, acordată de Austriaci, în epoca lui Brâncoveanu. Provine dela casa lor din București. Pe scut un leu ținând o sabie. În partea inferioară, două decorații: una creștină, în formă de cruce, cealaltă turcească, având pe ea «tugra» sau turaua. Aceste două decorații au fost adăoase, se pare, ulterior.

biliară, ceea ce nu există în Principate, unde diploma e înlocuită prin caftan sau carte domnească. Evident, majoritatea celor în-

bilați sunt Unguri; se găseau însă printre ei și Români, mai ales din cei aparținând categoriei cnezilor și voievozilor. Istoricul ungar Ladislau Makkai afirmă chiar, în recenta sa *Istorie a Transilvaniei*, că aportul românesc, în urma « înnobilării masive » din veacul al XVII-lea, ar fi fost « important ». Un fapt este sigur și anume că nobilii români de origine mai veche, din secolele anterioare, se mențin încă în unele regiuni ca *Maramureșul* (vezi și fig. 41), *Banatul Temișanei* și *Țara Făgărașului*, în timp ce în altele, ei se asimilează nobilimii maghiare. Aceasta a fost, de pildă, soarta familiei Barcsai, care va da chiar și un Principe în veacul al XVII-lea. La 3 Aprilie 1609, Gabriel Báthory confirmă atât diploma din 1457 a nobililor și chinezilor români din opt districte bănățene cât și pe aceea a nobililor români din Lugoj, conferită lor de Regina Isabella în 1551. Ni s'a păstrat de asemenea lista « boierilor » români din Țara Făgărașului care iau parte, în armata lui Apaffy, la asediul Vienei, în 1683. Această listă cuprinde 67 de nume din 27 de comune, în frunte venind *Veneția-de-Jos* cu 7 « boieri », *Marginea* cu 6, *Săvestreni* și *Lisa* cu câte 5, *Drăguș* și *Mândra* cu câte 4, *Scorei* și *Ilieni* cu câte 3, celelalte având câte 2 sau unul singur.

Dar nobilii români nu reprezintă decât o mică minoritate în sânul nobilimii transilvane, aceasta din urmă însăși fiind « cam a zecea parte a populației totale », după un calcul recent (vezi și fig. 42).

Grosul populației românești continuă să fie format din *iobagi* și situația acestora merge înrăutățindu-se. Dela o zi pe săptămână cât fusese *robota* sau munca datorită stăpânului, la începutul veacului al XVI-lea, ea ajunge prin hotărârea Dietei din 1714 la *patru zile* pe săptămână pentru iobag și la *trei zile* pentru jeler adică pentru cultivatorul « liber ». Ceea ce înseamnă să primul lucra 208 zile pe an, cel de al doilea « numai » 156 pentru proprietarul respectiv. Regulamentul urbarial dat de Împărăteasa Maria Tereza la 12 Noemvrie 1769 menține obligația a patru zile pe săptămână pentru iobagul care lucrează cu palmele și o reduce la trei zile dacă întrebuintează și vitele sale; jelerii vor lucra două zile pe săptămână, dacă au pământ și vite, iar dacă n'au, numai o zi. Chiar în vremea umanitarului Iosif al II-lea, urbariile prevăd trei zile pe săptămână pentru iobagii fără vite și două pentru cei

Fig. 41. — Pictură murală în biserica satului Sârbi din Maramureș. În rândul de sus: Evangheliștii Ioan și Matei și Sf. Apostol Iacov; în rândul de jos: Sf. Nicolae, Sf. Ioan Zlataust (gură de Aur) și « Sfântul Domnul Nostru Isus Hristos ». Sus, în dreapta, inscripția « Aceasta altariu plateat (i-au plătit) doi boeri »; calificativul de « boeri » și-l dau în mod obișnuit descendenții vechilor maramureșeni, întocmai ca și cei din țara Făgărașului.

care lucrau cu vitele lor. Acesta era regimul legal; trebuie să ținem seamă că mulți dintre nobili, mai ales în secolul al XVIII-lea, când averile lor se reduc prin continua împărțire între urmași, *cereau mai mult*; alții interpretau obligația lucrului ca privind nu numai pe capul familiei, dar și pe membrii ei, soție și copii.

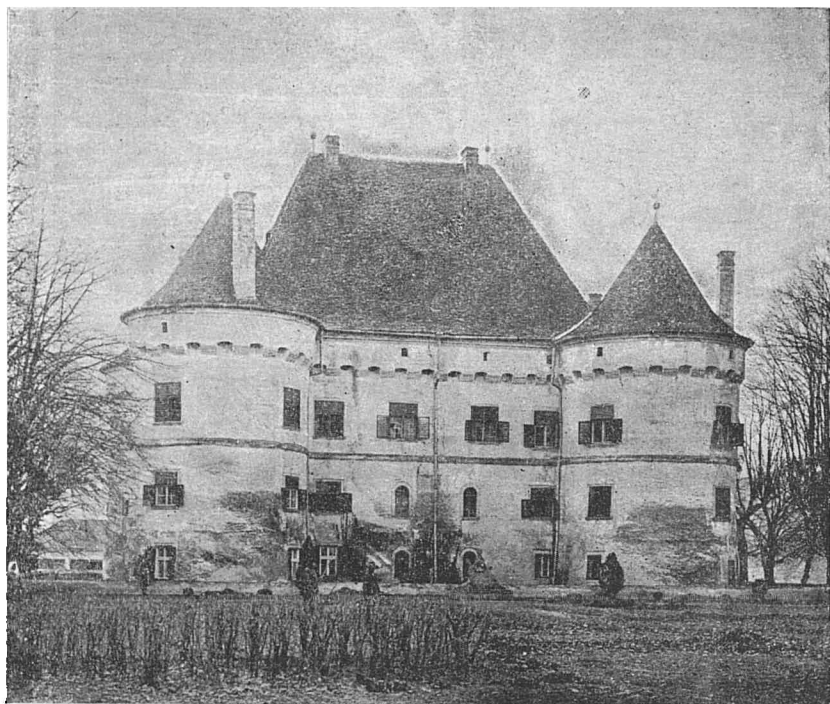

Fig. 42. — Castelul contelui Haller, la Cetatea de Baltă (județul Târnava Mică). Fațada dinspre parc. Secolul al XVIII-lea.

Pe de altă parte, deși erau patru zile pe săptămână, totuși repartitia lor nu se făcea *în mod uniform* pe întreg anul, ci stăpânii de moșii îngrămădeau zilele de lucru de primăvara până toamna, în perioada muncilor agricole, lăsându-i mai liberi iarna. Rezultatul era că, adeseori, iobagii lucrau toată săptămâna pentru « domnii de pământ », nerămânându-le lor, câteodată, nici Duminea. Caracteristică este, în privința aceasta, mărturia din 1726 a iobagilor lui Iosif Teleki, din regiunea Făgărașului. « Domnul nostru de pământ — spun acești iobagi — după ce și-a isprăvit

tot lucrul, spre iarnă ne lasă și nouă 2 zile să ne lucrăm, dar primăvara, îndată ce începe lucrul, cei care avem boi, lucrăm când cu carul când cu plugul; asemenea, la strâns, facem slujbă săptămâna întreagă și care n'au vite, pe aceia îi mână pedestru în fiecare zi, și *astfel nouă nu ne dă o singură zi*; când avem sărbătoare, afară de Duminică, pe toți oamenii din casă buni de lucru îi scoate la slujbă». Dar chiar și Duminica trebuie să mergem să adunăm tot pentru gospodăria domnului mere pădurețe, jir, muguri de arin, hamei, alune și altele, «căci în timpul săptămânii n'ajungem din pricina slujbelor, fiind noi la lucrul domnului, iar soțiile noastre torc într'una, iarna cânepă și vara lână». Alți iobagi declară, în concluzie: «Lucrul domnesc niciodată nu se isprăvește din casa noastră, noi într'o parte, iar muierile noastre torc neconținut, și e de mirare că mai avem cămașe în spate sau o bucată de pâine în gură».

La această obligație, esențială, a robotei, trebuie să se adauge *dijmele* și *nonele* către același stăpân și către biserică, similare celor din Principate, acestea din urmă plătindu-se boierului și Domnului; în decretul din 15 Martie 1659, prin care Principele Acațiu Barcsai scutește pe preoții români ardeleni «de toată darea dijmelor și nonelor», enumerarea detaliată e următoarea: «adecă de dijma grâului, secării, orzului, ovăzului, meiului, linteii, mazării, bobului, fasolii, cânepii, inului, oilor, mieilor și a altor vite și marhe (produse)». Urmează *taxele către stat*, apăsătoare și în Transilvania, mai ales sub stăpânirea austriacă; unele din ele ca *taxa domorum* și *taxa capitis* sunt aidoma *fumăritului* și *birului* de dincoace de munți. În sfârșit, trebuie să adăugăm la acest bogat tablou și *contribuțiile militare* pentru întreținerea armatei imperiale, precum și *obligația de încartiruire* a aceleași armate, care însemna, de fapt, și hrănirea ei, ba chiar și *înzestrarea soldaților* cu pânză pentru cămăși și, adeseori, și cu bani ghiață.

Toate aceste îndatoriri fac ca situația iobagilor din Transilvania să fie *foarte grea*, mult mai grea decât a rumânilor, apoi a clăcașilor, din Principate. Simpla comparație, la mijlocul veacului al XVIII-lea, a obligației principale — munca — de o parte și de alta a Carpaților, este concludentă. Iobagul cu palma lucrează în Transilvania 4 zile pe săptămână, deci 208 zile pe an, în timp

ce plăcașul moldovean numai 24 de zile pe an, iar cel muntean, 12; chiar cel moldovean poate fi scutit de 12 zile din cele 24, dacă dă proprietarului moșiei 2 lei. Așa dar iobagul ardelean lucra de opt până la nouă ori mai mult decât iobagul de dincoace de Carpați. Nu provoacă mirare deci afirmația consulului englez Bargrave Wyborn, la începutul veacului al XIX-lea, că «starea țăranimii din Principate, în ce privește drepturile feudale ale boierilor», este «*infiniit superioară*» (infinitely superior) aceleia din Transilvania ».

Această situație ne face să înțelegem mai bine lupta de desrobire socială dusă de reprezentanții poporului românesc din Transilvania în tot veacul al XVIII-lea (vezi și vol. III, ediția II-a, p. 393—411), și explică limpede mișcarea lui Horia (vezi acelaș volum, p. 402—409). Ea explică în acelaș timp și *puternicul curent de emigrare al iobagilor din Ardeal spre Muntenia și Moldova*.

Căci împotriva teoriei oficiale maghiare care caută să justifice majoritatea numerică a populației românești din Transilvania printr'o *imigrare* a țăranilor munteni și moldoveni, striviți de birurile fanariote, realitatea este aceasta: țăranii ardeleni treceau, în grupuri mai mari sau mai mici, în fiecare an, la miazăzi și la răsărit de Carpați, unde găseau condiții de trai mult mai lesnicioase și în primul rând, o *robotă* de opt până la nouă ori mai mică decât «acasă». Una din primele măsuri ale Impăratului Leopold I, îndată după tratatul de pace dela Carlovitz, prin care-i revenea Ardealul, a fost să ordone, la 7 Mai 1699, împiedecarea «prin orice mod» ca «plebea» adică iobagii să mai fugă «spre părțile turcești și în statele vecine ale Munteniei și Moldovei». Dar emigrarea nu poate fi împiedecată. În 1717, comandantul dela Rodna comunică Bistriștenilor că «oamenii fug în Moldova»... căci ei știu toate potecile și șed în pădure». Un nou ordin, similar aceleuia al lui Leopold I, se dă în 1739; iobagii din cauza sărăciei — o spune însăși oficialitatea — fugeau peste munți. În 1746, Impărăteasa Maria Tereza trimite chiar o comisie de anchetă în Ardeal spre a stabili cauzele pentru care populația emigra. Încheierea comisiei e semnificativă: *iobagilor li se stoarce și măduva din oase*. Nu e de mirare deci că Sulzer socotește numărul emigranților din Muntenia la 8.000 de familii, deci circa 40.000 de suflete. Un raport oficial austriac din 1777 constată și el că «multe mii

de familii românești din Transilvania » au trecut « atât în Moldova cât și în... Muntenia ». Numai în anul 1800 s'au stabilit în Muntenia — după o statistică a consulului austriac din București — 808 familii românești, deci peste 4.000 de suflete. Exodul ia, la un moment dat, așa proporții, încât în 1773, locuitorii din Principate puteau afirma: « Tota Transilvania ad nos venit » (« Intreaga Transilvanie vine la noi »).

Nu este de mirare că întâlnim deci la miazăzi și la răsărit de Carpați zeci de așezări ale acestor emigranți din Ardeal. Ei sunt cunoscuți îndeobște sub numele de *Ungureni* (vezi mai sus, p. 532); de aci și dubletele de sate, unul purtând acest adaos, în timp ce celălalt, spre diferențiere, își adaogă Pământenii, adică băștinași. Spre exemplu: Măneci-Pământenii și Măneci-Ungureni, Valea Stâlpului-Pământenii și Valea Stâlpului-Ungureni, Posești-Pământenii (vezi și fig. 25) și Posești-Ungureni, tustrele în județul Prahova. Alteori, satele întemeiate de acești Români din Ardeal poartă chiar numele așezărilor de unde plecaseră. De aceea găsim, de o parte și de alta a Carpaților, câte un *Tohani*, un *Corbi*, un *Galeș*, o *Lisa*, o *Hobița*, etc.

Dar nu emigrează numai iobagi români; alături de ei vin și o sumă de *Secui* care se așează în orașele și satele Munteniei și Moldovei. E semnificativ că acești Secui se îndreaptă spre versantul estic și sudic al Carpaților iar nu spre pusta Ungariei unde ar fi putut găsi totuși un mediu național; faptul dovedește că orientarea economică a Secuimii este spre Principate iar nu spre câmpia Tisei.

B I B L I O G R A F I E

Clasele Sociale. 1. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Legiuirea lui Caragea. Un anteproiect necunoscut*, București, 1923, 32 p. în 8°; 2. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, Paris-Bucarest, 1925, 56 p. în 8°; 3. IOAN C. FILITTI, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, București, 1935, XV + 304 p. în 8°; 4. AL. CIORĂNESCU, *Domnia lui Mihnea III (Mihai Radu) 1658—1659*, București, 1936, 181 p. în 8°; 5. G. POTRA, *Contribuțiuni la istoricul Țiganilor din România*, București, 1939, 376 p. în 8°; 6. CONSTANTIN GIURESCU, *Studii de istorie socială Vechimea rumâniei, Despre rumâni, Despre boieri* București 1943, 351 p. în 8°; 7.

I. NISTOR *Clasele boierești din Moldova și privilegiile lor* în *Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.* s. 3 t. XXVI (1943—1944), p. 511—550; 8. L. PĂTRĂȘCANU, *Un veac de frământări sociale*, București, 1945, 295 p. în 8°.

II. 9. I. NISTOR *Emigrările de peste munți*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.* s. 2 t. XXXVII (1914—1915), p. 815—865; 10. ȘT. METEȘ, *Situația economică a Românilor din Țara Făgărașului*, I, Cluj, 1935, CXI + 489 p. în 8°; 11. I. CONEA, *Tota Transilvania ad nos venit*, în *Geopolitica și Geoistoria*, II (1942), p. 11—23; 12. AVRAM TODOR, *Die Szekler und die rumänischen Fürstentümer*, în *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 207—225; 13. D. PRODAN, *Teoria imigrațiilor Românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic*, Sibiu, 1944, 173 p. în 8°; 14. LADISLAS MAKKAJ, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, 382 p. în 8°.

ORGANIZAREA MILITARĂ

Evoluția puterii noastre militare în intervalul cuprins între moartea lui Mihai Viteazul și mișcarea lui Tudor Vladimirescu este, în genere, regresivă.

Evoluția puterii noastre militare, în intervalul cuprins între moartea lui Mihai Viteazul și mișcarea lui Tudor Vladimirescu este, în genere, *regresivă*. Reprezentând încă pe vremea lui Matei Basarab, o forță apreciabilă, cu o largă bază națională, și capabilă de acțiuni în afara hotarelor, forță pe care Turcii preferă să n'o provoace, ea ajunge, spre sfârșitul epocii fanariote, o simplă gardă personală a domnului și un element de poliție internă.

Încercările sporadice de reorganizare ale unor domni ca Grigore Ghica (1726—1733), Nicolae Mavrogheni (1786—1790) și Constantin Ipsilanti (1802—1807) în legătură cu războaiele dintre Ruși, Turci și Austriaci, nu pot schimba cursul general al acestei evoluții. Factorul de căpetenie care o determină este *accentuarea suzeranității turcești*, cu urmările ei firești: pe de o parte *limitarea și, în cele din urmă, anularea inițiativelor de politică externă*, pe de altă parte *creșterea presiunii fiscale*. Se adaogă la aceasta și *schimbarea armamentului*, preponderența tot mai accentuată a armelor de foc, scumpe, greu de procurat și implicând prezența ostașilor de meserie, ceea ce înseamnă iarăși cheltuieli urcate, în opoziție cu cheltuielile mai reduse ale armatei secolelor anterioare, înzestrate cu arme albe și formate din proprietarii de pământ.

Momentele cele mai de seamă ale evoluției militare regresive din intervalul amintit sunt: 1. *Răscoalele repetate ale «slujitorilor»*

adică ale lefegiilor și ostașilor « în scuteală » și mai ales răscoala seimenilor și dărăbanilor dela începutul domniei lui Constantin Șerban Basarab (1655). 2. *Slăbirea puterii economice a breslelor militare*, în urma grelelor impuneri ale lui Constantin Brâncoveanu. 3. *Desființarea celor mai multe din breslele militare* prin reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat, după ce în prealabil, numărul breslașilor fusese micșorat prin reforma lui Nicolae Mavrocordat.

Alcătuirea oștirii. La începutul epocii pe care o cercetăm, oștirea cuprinde aceleași elemente componente ca și în veacurile anterioare. Ea se alcătuiește deci, în primul rând, din proprietarii de pământ, mari și mici; aceștia sunt obligați să se prezinte, la orice chemare a domnului, spre a apăra țara. În această masă boierească locul de frunte îl ocupă *dregătorii* de tot felul, cu numeroșii lor subalterni din sate, grupați pe *bresle* (vezi vol. II, ediția a patra, p. 504—507). Vin apoi *lefegii* sau ostașii cu plată, după aceea *ostașii dați de târguri*, în sfârșit *păzitorii granițelor*, *transmițătorii de știri și vânătorii*. Țărănimea dependentă de un stăpân și, în imensa ei majoritate, fără pământ, nu prestează serviciu militar, ca și mai înainte, face însă diverse munci (reparații, transporturi, etc.).

Să urmărim evoluția fiecăruia din elementele componente ale oștirii, pe baza documentelor de care dispunem.

Dacă proprietarii de pământ datorează principial serviciu militar și dacă ei, în veacul al XVII-lea, în special în prima jumătate a lui, răspund regulat la chemarea domnului, situația se schimbă în epoca fanariotă. Nu că s'ar fi schimbat principiul, dar oastea fiind acum redusă, iar domnii fiind — în genere — lipsiți de inițiative politice externe, ne mai fiind deci prilej de expediții militare, stăpânii moșiilor ajung să nu mai presteze, de fapt, serviciul militar. Atenția lor e îndreptată acum nu asupra armelor, ca pe vremea lui Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, ci asupra dregătoriilor și favorurilor domnești, acestea ducând la *avere*.

Breslele boierești își păstrează, până în vremea lui Brâncoveanu, întreaga lor însemnătate ca element militar. Sunt pline satele moșnenești și răzășești de acești subalterni ai marilor dregători; ei formează, putem spune, *armătura permanentă* a oști-

rilor muntene și moldovene; grupați pe cete și având în frunte iuzbași (de aci numele de familie Izbășoiu și Izbășescu !), ceași și stegari — așa apar, de pildă, păhărniceii lui Constantin Șerban Basarab în 1655 — ei sunt *curtenii* și *roșii* amintiți adeseori în ceasurile de cumpănă ale trecutului nostru. Mărturia lor e adusă deobicei în hotărnicii, în judecăți, în zapisele de vânzare ale pământului: sunt oamenii de încredere ai satului. Când, la 1 Noemvrie <1614>, se vinde o parte din Sămășcani, în Orhei, figurează ca martori: Vlasie *pătărelul* din Morozeni, Lupul *păhărnicelel* din Verca, Hanțul *pitarul* din Zahorna; vânzătoare este Antemia, soția lui Pătrașco vistiernicelel. În 1603, Dechemvrie 4, Ieremia Movilă întărește «slugilor noastre Ioachim și Onciul *pitărei* (пѣтрѣи) din Mihăileasa» moșia pe care o cumpăraseră în acest sat cu 50 de taleri de argint. Acelaș lucru în Muntenia. La o vânzare de ocină, din 1647, Iunie 3, martori sunt: «ot Farcaș Radul *căpitanul de roșii*, i ot Brăteșani Ghinea *cliucerul* i ot Roșiani Preda *postelnicul* i ot Fălcoi Drăgoi *logofătul* i ot Brătiani Mihalcea sin Stoicăv *logofet* i ot Titoi Cănda *logofătul* și alți mulți boieri». Iar într'o carte de judecată, fără dată, pentru moșie în Goești, se spune: «Și am fost noi judecători anume Iscrul *logofătul* ot Gaia i Mircea armașul ot Fratoștița i Lambrul *postelnicul* ot Șitoaia i Barbul *postelnicul* ot Negoști i Radul ot Mălăești i Părvul *postelnicul* ot Vâlcănești». O repartitie a breslelor boierești pe județe găsim în Condica vistieriei lui Brâncoveanu. Arătând contribuția lor la darea numită «banii cailor», dare percepută în 1694, Februarie 20, această condică grupează breslele astfel: *Roșii* în județele Buzău, Gorj și Mehedinți, *Vistierniceii* în Ilfov, Teleorman și Mușcel, *Spătăreii* în Săcuieni și Ialomița, *Păhărniceii* în Râmnicul-Sărat, *Cămărășeii* în Prahova, *Portăreii* în Dâmbovița, *Mazilii* în Vlașca, *Stolniceii* în Argeș, *Postelniceii* în Olt, *Vorniceii* în Romanați, *Armășeii* în Vâlcea și *Bănișorii* în Dolj. În total deci 12 bresle repartizate în 17 județe. Cei mai numeroși sunt, după cum se vede, Roșii și Vistierniceii, în câte trei județe fiecare, urmează spătăreii în două, celorlalte bresle revenindu-le numai câte un județ.

Această repartitie nu trebuie înțeleasă însă în chip absolut. Mai întâi, existau și alți breslași boierești în afara celor înșirați în condică astfel, de pildă, *logofeșeii*, *șetrăreii*, *comișeii*, *ușereii*.

Apoi breslașii nu erau confinați exclusiv în județul sau județele respective; ei se mai întâlnesc și în alte județe. Găsim, bunăoară, stolnicei în Ilfov și în Dolj, roșii, spătărei și păhărnicei în Vlașca (vezi mai sus, p. 693), bănișori și armășei în Argeș, postelnicei în Gorj, etc. Ceea ce înseamnă că repartitia din Condica vistieriei a avut în vedere, probabil, *majoritatea* breslașilor din județul respectiv; se mai poate deasemenea ca, la această dare, să fi fost impusă numai câte o categorie de breslași din fiecare județ, lăsându-le pe celelalte.

Reforma fiscală a lui Constantin Brâncoveanu, din Aprilie 1701, prin care se reducea numărul mare de dări și se institua o nouă repartitie a lor, însemna o îngreunare pentru breslași față de ceilalți contribuabili. Intr'adevăr, de unde în 1700, breslele plătesc 151.656 taleri iar birnicii 306.418, raportul între ele fiind de 1 față de 2,02, în 1701, în primul an al reformei, breslele vor plăti 188.016 taleri iar birnicii 350.851,50, raportul fiind de 1 față de 1,86. Așa dar, este și o creștere absolută a dărilor: 36.350 taleri în plus, și o creștere relativă, în raport cu a celorlalți contribuabili. E adevărat că această situație nu va dura, că în anii următori chiar, raportul se va schimba din nou în favoarea breslașilor; totuși începutul fusese făcut; breslele militare fuseseră impuse mai greu, se făcuse un prim pas spre desființarea lor. De altfel Dionisie Fotino ne spune în opera sa « Istoricul vechei Dacii » că roșii « puși sub comanda marelui paharnic », « au fost desființați de Constantin Brâncoveanu ». Notăm că în această epocă numele de roșii care la început se da tuturor breslașilor militari, rămasese alipit numai de o grupă a lor, aceea comandată de marele paharnic (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 507). Dacă împrejurările politice următoare ar fi fost altele, dacă războaie la care oastea țării să trebuiască a participa ar fi fost de prevăzut, desigur că nu s'ar fi continuat pe acest drum și că importanța breslelor militare ar fi rămas aceeași sau ar fi crescut chiar; dar cum, în urma instalării Fanarioșilor, țările noastre își pierd și puțină inițiativă ce le mai rămăsese și cum armata noastră nu mai e chemată să colaboreze la expedițiile militare turcești (amintirea acțiunii lui Dimitrie Cantemir în Moldova, a lui Toma Cantacuzino în Muntenia era încă vie!), domnii care vin acum nu se mai sfiesc să se atingă de acești breslași spre a spori veniturile visteriei. De aceea,

Nicolae Mavrocordat «*reduce numărul lor*», pe cei scoși din bresle trecându-i la categoria birnicilor de rând, care, ținând seama de toate dările, atât cele personale cât și cele pe avere, plăteau mai mult, iar Constantin Mavrocordat «*îi desființează aproape cu totul*, lăsând numai un mic număr spătarului, agăi și celorlalți «zabeți» (ofițeri de poliție) pentru nevoile Bucureștilor». Știrile le luăm din opera lui Mihai Cantacuzino, editată de frații Tunusli, și din aceea a lui Dionisie Fotino. De fapt, după reforma lui Constantin Mavrocordat, numărul breslașilor militari din sate e disparent; în locul lor încep a apare tot mai des alte categorii fiscale privilegiate și anume «ruptele», «ruptașii» și «aleșii», așa dar contribuabilii care-și plătesc darea pe bază de înțelegere, de «ruptoare» cu visteria sau cu cămara. Cazuri ca al lui «Costea sin Stroe Băltean, ce este așezat la breasla ruptașilor ot sud Mehedinți» și căruia Alexandru Moruzi îi dă la 3 Martie 1793 «privilegiu de a fi deosebit cu dajdiile din țărani birnici duprin sate» se înmulțesc mereu.

În Moldova, breslele militare sunt apăsate sub raportul fiscal de către Gheorghe Duca, în cea de a treia domnie a sa (1678—1684). Povestind despre grelele dări care s'au luat pe acea vreme, letopisețul atribuit lui Nicolae Costin afirmă următoarele: «Blestemat era boierul de pe atunce ce avea sub ascultarea lor breasla, cumu-i la vel logofăt curtenii, la vel vornic hânsarii, la hatman călărașii, că și ținuturile istoveau și *breslele ce aveau sub ascultarea sa*, care de atunce s'au stins casele boierești mai toate...». Evoluția acestor bresle a avut apoi un curs *similar celui din Muntenia, din aceleași cauze*. Mihai Racoviță, în a treia domnie a sa (1716—1726, le supune și el la dări mai mari; Constantin Mavrocordat, introducând și în Moldova reformele sale de dincoace de Milcov, le dă o lovitură puternică.

În ce privește comandanții acestor breslași, dacă «vătăfii» se mențin — într-o situație însă inferioară, — și în veacul al XVII-lea, în schimb «marii vătăfi» par a fi înlocuiți prin «căpitani» și «mari căpitani». Cea mai veche mențiune de căpitan în Moldova datează din 1612. Constantin Cantemir, înainte de domnie, fusese «căpitan mare» și apoi sărdar. Dimitrie Cantemir afirmă că, pe vremea lui, existau 19 «căpitani de mie», câte unul de ținut; de fapt — cum recunoaște însuși — nici unul nu mai avea în subordine câte

o mie de breslași, ci mult mai puțini. În ținutul Hotinului, după ce se luase cetatea de Turci (vezi și fig. 43), dar înainte de a se face raia, așa dar în 1713—1714, era — potrivit cronicei — «și pârcălab la Hotin, trimis de Nicolai Vodă, și căpitan mare și căpitani mici; eară dacă au luat ținutul s'au rădicat toți». În 1762, odată cu împrăștierea considerabilă a breslașilor, rămăseseră 8 căpitani mari sau «vel căpitani»: de Iași, de Codru, de

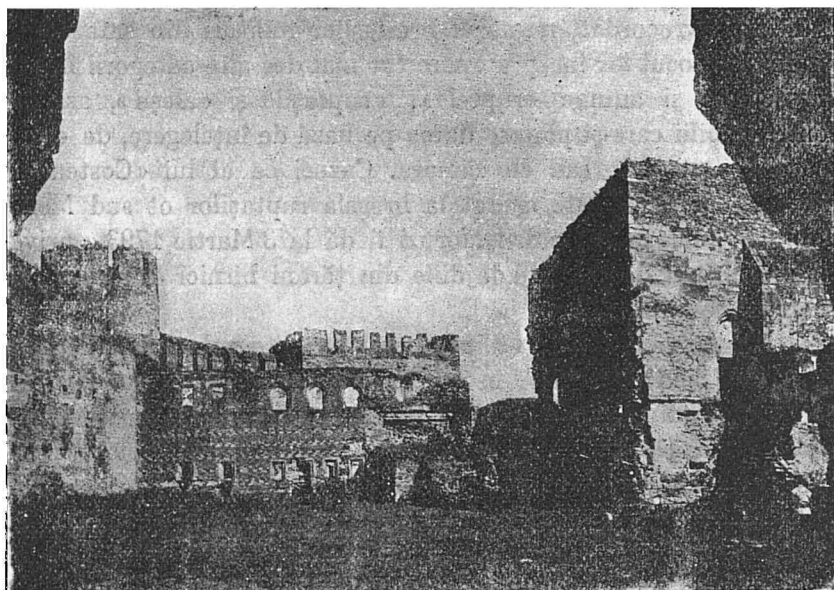

Fig. 43. — Ruinele Cetății Hotinului. Curtea interioară.

Coțman, de Soroca, de Tecuciu, de Ropcea (pe Siret, în nordul Moldovei), de Dorohoi, de Covurlui.

Lefegii sau ostașii cu leafă continuă a forma o parte apreciabilă a armatelor noastre în veacul al XVII-lea; în epoca Fanariotilor, mai ales spre sfârșit, ei constituie chiar singura forță militară; de fapt, sunt, tot timpul, o gardă personală a Domnului și un corp de poliție. În privința aceasta, cităm cuvintele caracteristice ale lui Gheorghe Ștefan, domnul Moldovei: «Oastea cu simbrie — scrie el la 12 Iunie 1657 — nu o putem trimite de lângă noi, căci o ținem pentru apărarea noastră. Dacă nici aceasta n'ar fi lângă noi, atunci prostimea ne-ar alunga din

scaun pentru dările multe, pe care de nevoie le aruncăm asupra ei ».

Recrutarea lefegiilor se făcea și dintre băștinași, dar mai ales dintre străini. Neculce povestește în cronica sa că, spre a stârpi pe făcătorii de rele, care din pricina necontenitelor războaie și năvăliri se înmulțiseră peste măsură, Constantin Cantemir « au început... a facere steaguri de lefecii în Roman și în Cosmești și în Târgul Frumos, în Hârlău, la Podul Iloaiei, în Iași și au început a-i biruire pe tâlhari și a-i prindere ». Ba a înrolat chiar și 40 de « Codreni tâlhari » care veniseră de bună voie să i se supuie; le-a dat leafă câte 4 lei lunar și, cu ajutorul lor, a putut să bată un « podghiaz » adică un detașament de pradă leșesc, la Piatra Neamț. Mai târziu, în preajma războiului cu Rușii, în vara anului 1736, tot Neculce ne spune că venind vizirul la Cartal, la Dunăre, « trimis-au bani la Grigorie Vodă să facă oaste Moldoveni; și au trimis Grigorie Vodă pe sub munte, la Suceava, la Câmpulung, la Neamțu, la Bălțătești și la Grumăzești, la Bacău, la Comănești, de au strâns oaste tineri, cu sinețe, ca la vre-o trei-patru sute, *de le da bani leafă și tain*, de i-au ținut la Iași toată vara ». Iar cronicarul tradus de Amiras, referindu-se la acelaș voevod, amintește de « slujitorii de curte » și ...dărăbanți agești și... vânătorii și... panțirii *ce erau cu leafă din țeară* ».

În deosebi însă, recrutarea lefegiilor se făcea dintre străini. Ei aparțineau în primul rând neamurilor vecine: Sârbi, Bulgari, Unguri, Poloni, Tătari, dar și unora mai depărtate ca Nemți, Cazaci, Arnăuți, Greci, Turci. De asemenea, Moldoveni în Muntenia și, invers, Munteni în Moldova.

Numărul lefegiilor n'a fost același în răstimpul pe care-l cercetăm, ci a variat în raport cu nevoile și cu posibilitățile fiecărei domnii, în raport de asemeni cu preferința pe care o arătau unii voievozi acestor ostași de meserie. Cel mai mare număr de lefegii l-au avut, în Muntenia, Matei Basarab, urmașul său Constantin Șerban și Șerban Cantacuzino; acesta din urmă întreținea chiar, în chip secret, un însemnat corp și dincolo de Dunăre, alcătuit din Bulgari și Sârbi. În Moldova, a avut lefegii mulți Ștefan Tomșa, el însuși în tinerețe lefegiu, slujind atât în apusul Europei cât și în Asia; a avut de asemenea Vasile Lupu, urmașul său Gheorghe Ștefan și Dimitrie Cantemir. Acesta din urmă, cu banii trimiși

de Țarul Petru cel Mare, își înjghebează în pripă o oaste de lefegii relativ numeroasă, dar nu tocmai bine înarmată. Neculce arată că « se făcuse până la șaptesprezece polcovnici și o sută șaptezeci rotmistri, cu steaguri, în cincisprezece zile; numai steagurile încă tot nu apucase a se plini bine, câte o sută de oameni la steag, neavând când să se plinească ». Ar fi fost deci — cu terminologia de astăzi — șaptesprezece regimente, comandate de colonei, fiecare regiment având câte 10 companii, comandate de căpitani. Cum însă efectivele nu se putuseră completa și cum lefegii erau — după expresia lui Neculce însuși — cam « de strânsură » — se « scri-seseră » nu numai « slujitorii, ce și cibotarii, croitorii, blănarii, cârciumarii, slugile boierești » « mai mulți fără de arme decât cu arme », forța combativă a armatei lui Cantemir n'a fost mare. În ce privește devotamentul, menționăm că numai unul singur din cei șaptesprezece polcovnici, « Ion Mirescul », l-a urmat pe domnul pribeag în Rusia.

Termenii polcovnic și rotmistru sunt luați de Neculce dela Ruși; ei existau însă și la Poloni. În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, serdarul avea, sub ordinele lui, « pe polcovnicul serdăriei » care primea o leafă de 30 lei lunar.

Niciunul din domnii noștri, între 1601—1821, în nicio țară, n'a atins marele număr de lefegii ai lui Mihai Viteazul (vezi vol. II, ediția a patra, p. 509). În genere, cifra lor nu trecea de o mie, două, mult trei, patru mii în cazuri excepționale. De altfel, o masă mare de lefegii nu se putea ține nu numai din pricina cheltuelilor însemnate pe care le implicau prin lefurile, tainurile și postavurile ce primeau, dar și prin primejdia pe care o reprezentau în caz de nemulțumire sau de revoltă. Răscoalele lefegiilor sunt un lucru frecvent în istoria noastră militară în veacul al XVII-lea; în afară de acelea, bine cunoscute, ale seimenilor și dărăbanilor dela sfârșitul domniei lui Matei Basarab și începutul domniei lui Constantin Șerban (vezi vol. III, ediția a doua, p. 60 și 107; vezi și fig. 44), mai amintim răscoalele lefegiilor lui Gheorghe Ștefan: una, numită indulgent de Miron Costin « zarvă », la începutul domniei, când seimenii veniți din Muntenia se ridică asupra « Nemților », ucid o sumă dintr'ânșii și trebuiesc, după decapitarea câtorva căpetenii, trimiși îndărăt peste Milcov; cealaltă, la plecarea voevodului din scaun. Atunci, pe când Ștefan Vodă ajunsese la Podul Iloaei — spune Miron

Costin — «s'au rădicat să jăcuească carele domnești; și să nu se

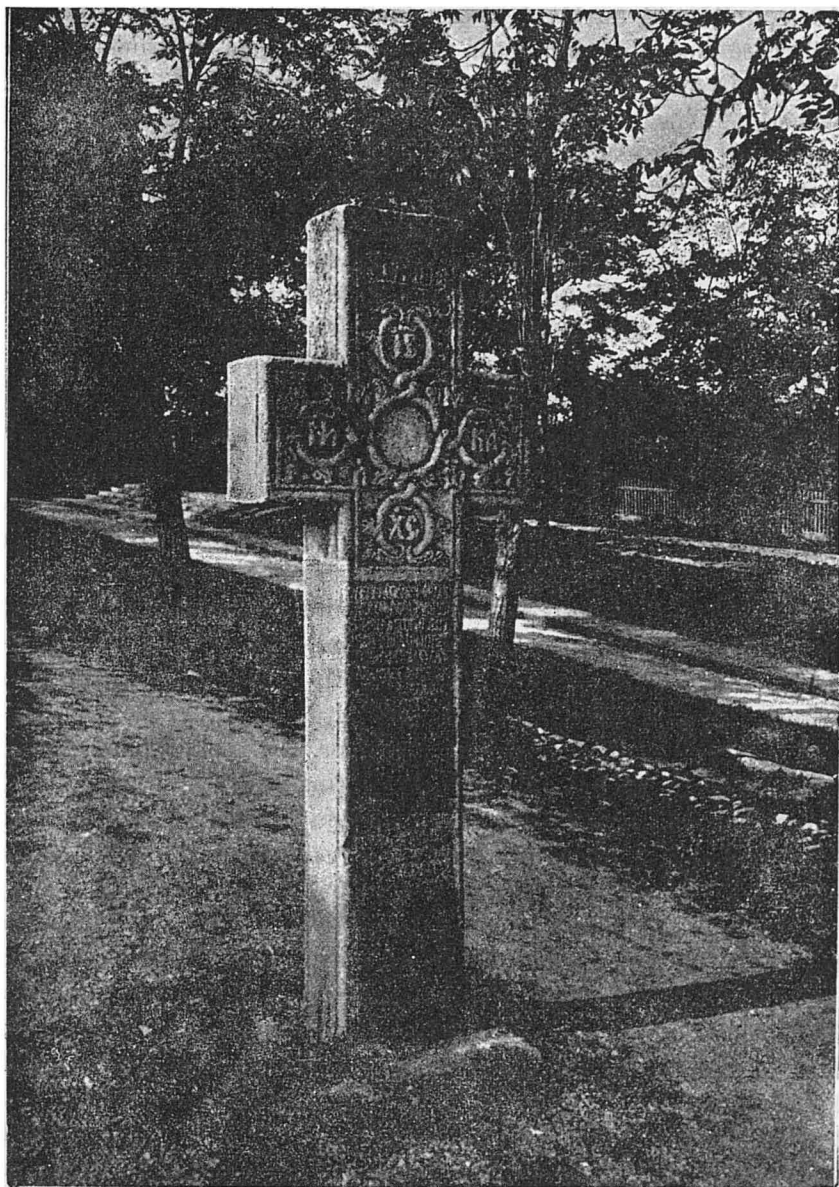

Fig. 44. — Cruce de piatră cu inscripție în românește relatând uciderea lui Papa Brâncoveanu de dărăbanii răsculați. Lângă dealul Patriarhiei, București.

hie prilejit Grigorașcu aga, feciorul Ghicăi Vodă, arătându-le mari

certări, n'ar hi hălăduit de aicea, că strigau: « lefe, lefe să ne dea ! ». Acea mulțămită au făcut atunci lui Ștefan Vodă slujitorii pentru mila care nice la o domnie așa n'au avut, cum au avut dela Ștefan Vodă ». O altă revoltă are loc în 1659, cu prilejul retragerii lui Gheorghe Ghica, în fața lui Constantin Șerban care venea să ocupe scaunul la Iași. « Mers-au dărăbanii bine până în Lăpușna — povestește Miron Costin — acolo pre loc o zi răsuflând oastea. A doua zi, agiușii dărăbanii de Constantin Vodă cu giuruită de milă și de lefe, dimineața s'au sculat și au apucat pușcile câte erau de'npreună și cu siimenii au purces înapoi, făcând mare gâlceavă căpeteniilor, și nice ar rămânea, cu moarte lăudându-se; care gâlceavă a lor văzând boierii de câți erau, să nu-i apuce cu sila, s'au dat în lături; eară singur Ghica Vodă au eșit la dâșșii, cu șlicul a mână, rugându-să să fie îngăduitori, nu mai mult de cinci șese zile, spuindu-le adevărat de venirea Sultanului; ce n'au avut cui zice... Ce au înpins dela pușci pre Ghica Vodă și au purces cu pușcile spre Iași; eară curând au luat plată deplin pentru faptele sele... ». În sfârșit, o nouă răscoală fac seimenii munteni ai lui Grigore Ghica, pe când se aflau, împreună cu Domnul, la Hotin, însoțind pe Sultan, în 1673; cari seimeni — povestește Amiras — « dintr'acui îndemnătură nu se poate ști, se rădicase cu gâlceavă asupra Domnului; ce Domnul cu cealaltă slujitorime a țarei, gățindu-se și cu tunuri, au mers asupra lor. Ei, văzând oastea gata și tunurile, au lepădat armele, și i-au prins pre toți, și pre cei mai zurbagii, ca 80 de oameni, i-au băgat în butuci, și cu care i-au trimis de i-au băgat în ocnă; eară pe ceilalți i-au slobozit iarăși pe la steagurile lor, puindu-le alte căpetenii ».

Corpurile cele mai însemnate de lefegii care se întâlnesc în țările noastre între 1601—1821 sunt, în ordine cronologică, următoarele:

Dărăbanii, pedestrași, înarmați cu sinețe, sunt pomeniți atât în Moldova cât și în Muntenia; li se mai spunea și *dărăbanți*; numele acesta din urmă apare la Miron Costin, în legătură cu lupta dela Finta, precum și la Amiras, în legătură cu domnia lui Grigore Ghica (1726—1733). Ștefan Tomșa îi prețuia mult și le făcuse uniforme frumoase. « Erau la Ștefan Vodă dărăbanii foarte îmbrăcați bine, — spune Miron Costin — cum n'au fost nice la o domnie grijită bine pedestrima; cu haine tot de feleandrăș (postav scump de Flandra!), cu nasturi și ceprage

(ceaprazuri!) de argint în pilda Haiducilor de țeară leșească, cu pene de argint la comănace și cu table de argint la șolduri pre lădunci». La a doua domnie a lui Tomșa, același cronicar amintește că «la toate birurile, din an în an se ținea la vistieria împărătească (sic!) câte 5.000 de galbini, *lefile dărăbanilor*». Sub Vasile Lupu, când domnul a trebuit să fugă în fața Tătarilor și a Cazacilor, în 1650, dărăbanii «erau gata să jăcuască carele cele domnești; eară după ce s'au așezat Vasile Vodă, s'au făcut a le facere căutare — expresia veche românească pentru modernul «a-i trece în revistă!» — încins cu sabie și Nemții ce aveau gata cu sinețele pline. Întâi au luat dărăbanilor armele, apoi pe toți i-au închis în temniță; pre unii i-au trimis în ocnă și pre unii cu alte pedepse i-au pedepsit».

În afară însă de dărăbanii *lefegii*, recrutați dintre străini — letopiseșul lui Grigore Ureche-Simion Dascălul amintește în 1592 de «odăile» dela Curtea domnească ale «dărăbanilor celor ungurești» — mai erau dărăbanii băștinași sau «*de țeară*», cum îi numesc uneori cronicile, recrutați dintre localnici și slujind în schimbul scutirii de anumite dări sau a reducerii acestora. Unele sate erau obligate să dea un număr de dărăbani, după cum dădeau și opăcinași și oameni de șăici. Astfel, de pildă, la 6 Februarie 1630, Leon Vodă scutește satul Dobrușești din Ilfov, al mănăstirii Snagov, «ce sânt dîrvari ai sfintei mănăstiri», de toate slujbele și dările între care și «de lucru domnesc și de bani de județ și *de dărăbani* și de opăcinași și de împrumută și de miere și de ceară și de berbece de sulgiu...». Condica vistieriei lui Brâncoveanu amintește pe «dărăbanții ot Cerneți» și pe «dărăbanții muntelui». Aceștia din urmă, așezați în satele de munte, contribue la haraciu cu suma de 600 de ughi, adică de două ori mai mult decât Brașovenii și de trei ori cât Armenii.

Dărăbanii erau comandați de *căpitani* cum e acel «Brahă, căpitan de dărăbani» care urma să ducă pe Dimitrie Cantemir dela Stănilești la Iași, în 1711; comandantul întregului corp era, în Moldova, *vel aga*. În Muntenia, potrivit unui izvor din epoca fanariotă — descrierea preotului Hugas Ingigian — dărăbanii erau parte sub comanda Agăi, parte sub aceea a căpitanului de dărăbani. Scindarea ar fi făcut-o Șerban Cantacuzino, reducând totdeauna cu mult numărul acestor lefegii.

Termenul dărăban este de origine germană: «Trabant», venit la noi însă prin intermediul Ungurilor: «darabant» unde avea același înțeles. Dela acești lefegii a rămas numele localității Dărăbani din județul Dorohoi, aproape de Prut; aci era una din reședințele lor, întocmai cum la Lipcani și la Călărași erau reședințe ale altor categorii de ostași.

Seimenii, ca și dărăbanii, erau tot pedestrași și înarmați cu sinețe. Alcătuiau, atât în Muntenia cât și în Moldova, temeiul gărzii voevodului; aveau odăile lor chiar la curte. Despre Grigore Ghica, domnul Moldovei, letopisețul ne spune că, în primăvara anului 1727, «*au mai prefăcut odăile seimenilor*, precum și portul lor le-au schimbat, o samă tot cu haine verzi, alții roșii, eară în capul lor chivere negre, și era curtea împodobită». Un Hariton Cazacul, seimen de curte, face niște însemnări pe o evanghelie la Iași, în 1744. Uneori, când un boier rămânea dator vistieriei și se arăta îndărătnic în ce privește plata, Domnul hotăra ca el să verse suma seimenilor, în contul lefilor ce urmau să primească acești mercenari; îl da deci pe mâna lor. Așa a pățit, de pildă, Gheorghe vel vistiernicul, în timpul stăpânirii din 1709—1710 a lui Nicolae Mavrocordat. Letopisețul arată că «l-au aruncat la Siimeni, la lefe, de l-au închis la odăile seale... Ținutu-l-au Siimenii la odăile seale închis pentru lefile seale; au dat de nevoe, văzându-se de niște oameni, peste poroncă, pedepsit. O seamă de bani au dat pe la steaguri siimenești la carii era orânduit; și atunce l-au slobozit siimenii, când au nemerit mazilia lui Nicolai Vodă».

Când Alexandru Iliaș este silit să plece din Moldova, în Aprilie 1633, boierii, spre a-l apăra, pun «siimeni cu sinețe gata pre lângă dânsul». Mihai Racoviță, în expediția împotriva mănăstirii Cașinului unde se adăpostiseră cățanele, are cu el «ca la o mie siimeni cu sinețe».

Del Chiaro, secretarul italian al lui Brâncoveanu, ne spune că la curtea acéstuia era un corp de *seimeni călări*, îmbrăcați în roșu și alcătuind garda personală a voevodului; adaogă și amănuntul că erau plătiți *de către Sultan* din banii haraciului muntean.

În afară de seimenii domnești sau «de curte», mai erau, în Moldova, în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat (1711—

1716), și « seimeni hătmănești » și « seimeni agești » puși sub comanda vel hatmanului, respectiv vel agăi. La curtea Hanului tătarăsc sunt pomeniți « seimenii hănești ».

Seimenii domnești erau împărțiți pe « steaguri », comandate de « buluchași »: termenul e turcesc și înseamnă: comandant de detașament, de companie; în fruntea tuturor era un « bașbuluchaș »: odăile acestor căpetenii erau tot la curte. Și în Transilvania erau seimeni la Curtea Principelui. Astfel, Mihai Apaffi avea și *seimeni români*; ni s'a păstrat jurământul de credință a zece dintre aceștia, depus la 22 Mai 1686, în limba română și transcris cu caractere latine, cu ortografia maghiară.

Seimen este cuvânt de origine turcească: « seymen », însemnând soldat din anumite regimente de ieniceri; uneori se mai întrebuința și termenul *seghan*, tot turcesc.

Levenții (levinții, livenții) slujeau în armata lui Matei Basarab; cronica îi amintește pentru prima oară în 1637, apoi cu prilejul luptei dela Finta, în 1653, și după aceea. În ajutorul acordat de Matei lui Gheorghe Ștefan spre a scoate din domnie pe Vasile Lupu erau dărăbani, seimeni « și den livenți o seamă ». Miron Costin îi definește drept « călări de ai noștri moldoveni, acolo merși în leafă ». Ei sunt numeroși în armata turcească; în războiul cu Rușii din 1736—1739, se amintește de cei « șezeci de mii de oaste levinți » trimiși de Poartă « agiutoriu Tătarilor ». Numele e de origină turcă: « levent » și înseamnă, în această limbă, « soldat voluntar », în special în flotă.

De menționat că Ungurii, după războiul din 1914—1918, au dat numele de « levenți » unei formații paramilitare a lor.

Fuștașii, amintiți documentar în veacul al XVII-lea — un « Radul iuzbașa za fuștași » într'un act muntean inedit din 5 Iulie 1654 — se întâlnesc mai ales la ceremoniile dela Curte în veacul următor. Ei își trag numele dela latinul *fustis* adică suliță; erau soldați pedestri, purtând într'adevăr sulițe cu vârful de fier; în epoca veche, acestor suliți li se spunea « fuști » (cuvântul s'a păstrat azi numai în aromână cu înțelesul de « bătaie »); pe vremea Fanarioților se mai întrebuința și termenul « dardă » (compară cu francezul *dard* !). Condica de obiceiuri, descriind ceremoniile din preajma Crăciunului, spune că în seara dinaintea ajunului, « se face înștiințare, *cu fuștașii*, mitropolitului țării, episcopiilor și tuturor boierilor celor

mari și al doilea ca să vie la biserică la atâtea ceasuri, că va să iasă domnul ». Iar când Domnul vine la biserică, în ajun, atunci, în spatele șiragurilor de alai « stau *fuștașii cu dardele a mână*, pe amândouă părțile dela ușa divanului celui mare până la ușa bisericeii ». Erau deci, și prin armament și prin rosturi, soldați de paradă, nu de luptă. Dimitrie Cantemir dă, pentru vremea sa (1711), numărul de 24 fuștași « la curte ». Același caracter îl aveau *satârrii*, alt corp de ostași de ceremonial. În slujba din ajunul Crăciunului asistă și ei în biserică « cu zapcii lor, pe rânduială ».

Drăganii apar numai în Moldova, în veacul al XVII-lea; la 5 Iulie 1667 găsesc pe un Stoica « ce-au fost izbași de drăgani »; într-o listă a dregătorilor militari din 1757, precum și în condica de obiceiuri (Iași, 1762), e menționat, alături de căpitanul de dărăbani, și « căpitanul de drăgani ». Aveau sinețe, după modelul dragonilor nemți și ruși; nu putem preciza însă dacă erau călăreți, ca « dragunii moscali » pomeniți de Neculce în legătură cu războiul dela Prut (1711), sau pedestrași cum par a fi fost cele șase mii de « drăgani » leși care apărau Camenița în 1672. Miron Costin amintește de « drăgănimea nemțească » a lui Constantin Șerban Basarab venit să ocupe tronul Moldovei; în bătălia dela Capul Stânței ea « era în frunte tocmită... cu focu ».

Peicii (paicii) erau un corp de pedestri, imitați după aceia dela curtea sultanului; îi întâlnim atât în Muntenia cât și în Moldova. La Finta, când a fost rănit la picior viteazul domn muntean, cronica povestește că « l-au priceput îndată un peicu și au năvălit la scara lui Matei Vodă să nu cumva cază »; Matei însă l-a gonit « cu sudalmă ». La întâlnirea lui Nicolae Mavrocordat, domnul Moldovei, cu Iosif Potocki, voevodul de Haličz, acesta din urmă a venit « cu alaiu domnesc, siiméni, paici, până la curte ». Condica de ceremonial, alcătuită de Gheorgachi logofătul la Iași în 1762 precizează că atunci când merge Domnul la biserică, în ajunul Crăciunului, participă la alaiu și « paicii cu satârbașu pe rânduială ». Atât numele peicilor sau paicilor cât și acela al căpeteniei satârbașa sunt de origine turcească.

Nemții se întâlnesc ca lefegii mai ales în Moldova. Vasile Lupu avea un detașament de o sută asemenea ostași, înarmați cu sinețe sub comanda unui căpitan; cu ajutorul lor dezarmează pe dărăbanii care erau să prade carele domnești în 1650. (vezi mai sus,

p. 749). La Finta, povesteşte Miron Costin, « au pierit şi căpitanul cel de nemţi a lui Vasile Vodă, un oştean drept, de neamul său leav » adică polon. Şi la celelalte detaşamente de lefegii, numele nu indica numaidecât şi originea etnică. Astfel, între Leşi erau şi Moldoveni, după cum între beşlii puteau fi şi balcanici care ştiau turceşte, etc.

Cazacii formau detaşamente de lefegii atât în Muntenia cât şi în Moldova. Aceia ai lui Brâncoveanu au contribuit în chip însemnat la biruinţa dela Zărneşti, din 1690: ne-o spune Neculce care adaogă, cu satisfacţie, că aveau drept comandant « un moldovan anume Costin căpitanul de Focşani, feciorul Nenu-lui ». Dimitrie Cantemir afirmă că în Moldova erau, pe timpul său, patru căpitani de cazaci având fiecare câte 40-50 de soldaţi; întreg detaşamentul cuprindea deci între 160 şi 200 de oameni. Condica de obiceiuri alcătuită la Iaşi în 1762 nu mai aminteşte decât un « sotnic de cazaci ».

Unii domni au avut şi câte un corp de *Leşi* sau *Poloni* lefegii. Astfel în oastea lui Matei Basarab se aflau în 1637, « Leşi călări »; voevodul « ţinea pururea câte 200 »: ştirea ne-o dă Miron Costin care arată prezenţa lor şi în lupta dela Finta.

Beşlii erau un detaşament de Turci şi Tătari, sub comanda unui beşliagasi sau, agă al beşliilor care ajuta pe domn când era vorba de judecarea şi sancţionarea Turcilor din ţările noastre. Mircea Ciobanul, în domnia sa de a doua (1558-9), era apărat de o gardă de beşlii; Călătorul italian Niccolo Barsi, ne spune că Vasile Lupu avea o gardă de 150 de Turci; pe vremea lui Dimitrie Cantemir, existau numai cincizeci de beşlii în Moldova. Dela numele comandantului lor a rămas în limba noastră termenul de « beşleagă », având un înţeles pejorativ, de om bătrân, neputincios.

Saragelele erau în Muntenia un corp de călăreţi, făcut după modelul regimentelor de călăreţi anatolieni numiţi sariğa (dela sari = galben, culoarea uniformelor sau steagurilor). Pe vremea lui Constantin Cantemir, în 1686, Şerban Cantacuzino trimite în Moldova « *pre Mănăilă căpitanul cu saragele*, să prinză pre giupâneasa lui Iordaki Ruset »; aceasta scapă cu fuga, « eară altă ce au avut agărlăc (bagaje!) — povesteşte cronica — i-au luat tot saragele, şi peste noapte s'au întors saragele peste munte în ţara muntenească ».

Lipcanii erau călăreți tătari: în cea de a treia domnie a lui Gheorghe Duca, fugind de răul dărilor și a purtării Domnului câțiva boieri în Polonia, Neculce povestește că « i-au ajuns gonașii lipcani în codrul Herții și s'au bătut cu dânșii și nu le-au putut strica nimic ». Atunci când a fost prins la Domnești, în Ianuarie 1684, acelaș Duca Vodă avea cu sine două steaguri de lipcani, însumând optzeci de oameni, sub comanda căpitanului Muhareciko. Dimitrie Cantemir afirmă că, pe vremea lui, ar fi existat patru atari căpitani — cifra ni se pare exagerată — comandând în totul o sută de oameni. Dar Neculce nu știe decât de un singur căpitan; povestind lupta dela Stănilăești, din 1711, el spune între altele: « acolo prinseră de viu *pe căpitanul de lipcani, de lege turc* » — deci unul singur — ; acesta « pristănise » — adică abjurase — a ținea cu creștinii; și ducându-l la Vezirul, îndată i-au tăiat capul ». Dela acești lefegii tătari vine numele localității Lipcani — mai înainte Podul Lipcanilor — în județul Hotin, pe Prut. Și în Muntenia constatăm, pe vremea lui Brâncoveanu și a lui Constantin Mavrocordat, un steag de lipcani; între ei se aflau și băștinași.

Talpoșii erau un corp de ostași pedestri care făceau serviciul la curtea domnească. Li întâlnim în Muntenia, pe vremea lui Brâncoveanu și, după aceea, sub Constantin Mavrocordat (1735-1741). Acesta din urmă avea un steag de 59 de oameni, cu un căpitan și doi « zapcii » sau gradați. Originea « talpoșilor » este croată; noi i-am împrumutat prin intermediul curții din Transilvania. Francezul Carra, preceptorul copiilor lui Grigore Ghica (1774—1777) atribuie — nu știm pe ce temei — înființarea talpoșilor lui Șerban Cantacuzino.

Neculai Mavrocordat, în cea de a doua domnie a sa din Moldova (1711—1716), își face un steag de « *catane* », alcătuit tot din « voinici sârbi », sub comanda unui căpitan; ședea la curtea domnească; acest steag e amintit și pe vremea lui Grigore Ghica (1726—1733). Termenul catană e de origine maghiară (katona); el s'a întrebuințat la început în Ardeal pentru a desemna pe soldați în genere; de aci a trecut și în Moldova; Miron Costin, referindu-se la domnul muntean Mihnea al III-lea, spune că Gheorghe Rákoczy al II-lea i-a dat în 1659 « o seamă de Nemți ai săi și catane ».

✱:

În Muntenia, un corp de catane (κατάνοι) e amintit sub Mihai Viteazul de către Stavrinov vistierul, în lucrarea sa asupra « vitejiilor » voevodului. În 1776, între elementele militare ale județului Olt erau și « catanele Slatinei » iar în județul Romanați « catanele Călărașilor ».

Alte două creațiuni noi au loc în Moldova sub domnia lui Grigore Ghica (1726—1733), voevodul care, urmând pilda strămoșului său din veacul al XVII-lea, a dat o atenție deosebită chestiunilor militare. El înființează două steaguri de *vânători*, însumând în totul « până la o sută de oameni » și două steaguri de *roșii*, cu acelaș efectiv. Existase, ce-i dreptul, și mai înainte, un corp de vânători, sub un vătaf; ei nu erau lefegii însă și nu ședeau la curte, ci la țară, în satul Vânători de lângă Cetatea Neamțului; aveau grijă — în schimbul scutirii de bir — să alimenteze cu vânat bucătăria domnească; făceau de asemenea de pază la cetatea amintită. Lefegii lui Grigore Ghica nu trebuie deci confundați cu acești omonimi ai lor, după cum și roșii moldoveni, înființați tot acum, sunt altceva decât roșii din Muntenia. Aceste noi steaguri de lefegii primeau de Paște « postavuri groase » dela domnie; confecționarea uniformelor și a « comănelor » sau « băratelor » adică a capelelor se făcea prin îngrijirea vel agăi. Cronicarul Amiras precizează că vânătorii aveau « port unguresc » și « bărate negre de pâslă » iar roșii « port arnăuțesc » și « bărate roșii de postav ». Condica de obiceiuri a lui Gheorgachi logofătul adaogă detaliul că « fieștecăre comănac avea câte o slovă însemnată, care de ce steag este ». Steagurile de vânători erau comandate de căpitani, acelea de roșii de un « polcovnic » sau colonel. Amintim că un « *polcovnic de Lunca Mare* » (în nordul județului Putna !) apare în condica de lefuri moldovene din 1795; el se menținea și în 1818. Tot sub Grigore Ghica și anume cu prilejul participării la înăbușirea răscoalei Tătarilor din Bugeac, în iarna lui 1727-8, întâlnim în Moldova corpul de oaste al *panțirilor* « ce erau cu leafă din țeară ». Numele le vine din germanicul « Panzer » (zea, zale, cui-rasă) ajuns la noi fie direct, fie mai curând prin intermediul polon. Dar pe când la Poloni, panțirii erau « înzăoați » sau « cu zale » după cum arată atât Miron Costin cât și Amiras, la noi ei n'au avut asemenea uniformă grea, cel puțin în veacul al XVIII-lea. În condica de orânduiele din 1775 a lui Grigore Ghica, găsim tre-

cuți pe căpitanul de călărași mezilgii (adică postași!) ot Lăpușna, cu 80 de *panțiri*, apoi pe vel căpitanul de Lăpușna cu 30 de *panțiri* și pe căpitanul de Orhei cu 30 de *panțiri*, deci 140 de panțiri în totul, întrebuințați în legătură cu paza graniței și cu transmiterea știrilor și corespondenței. Acești soldați existau în Moldova și în preajma anului 1821.

Constantin Mavrocordat instituie un nou corp de legegii. În cea de-a doua domnie a sa din Moldova (1741—1743) el înființează «steagul *Arnăuților*» sau Albanezilor alcătuit din acești aspri și credincioși descendenți ai Illyrilor de odinioară. Tocmai din cauza caracterului lor devotat, ajung Arnăuții «la slujbele cele mai de trebuință a Domnilor» după sugestiva expresie a «Condicei de obiceiuri». Ei stau la Curte; în 1757 e amintit, printre comandanții militari de aci, «căpitanul de Arnăuți»; depinzând ierarhic de marele hatman, el îi dă acestuia, în fiecare an, un plăcon de 30 lei. Bine înțeles, fiind garda personală a voevozilor, oamenii lor de credință, arnăuții au uniforme foarte frumoase, împodobite cu fir; au și arme foarte bune. Din această pricină, ei stărnesc adesea invidia celorlalți «slujitori» și însăși a Turcilor; la începutul războiului din 1768, se ajunge chiar la un conflict serios cu aceștia din urmă; drept urmare, arnăuții lui Grigore Callimăchi trec la Ruși (vezi și fig. 45).

În Muntenia, gardă de Arnăuți apare tot sub Constantin Mavrocordat, în timpul domniei a treia (1735—1741).

Pandurii apar documentar pentru întâia oară într'un document inedit din 1607, Ianuarie 12, dela Radu Șerban, în care se vorbește de o pradă și un jaf făcute de «panduri și Turci» (пандурѣ и турциѣ). Din context rezultă însă că e vorba mai curând de ostași străini, balcanici, decât de un corp de oaste muntean. Un înțeles similar reiese și din documentul cu data 18 Dechemvrie 1616 prin care Alexandru Vodă Iliș scutește satul Tismana de toate dările, numai să păzească mănăstirea. «Pentru că sfânta mănăstire — adaogă voevodul — este departe la marginea țării Domniei Mele și de multe ori au venit tâlharii și pandurii (тальхари и пандури)... și au prădat-o și au jefuit-o»...

Întâlnim pe «panduri» și în Slovacia, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, alcătuiind un corp de oaste; remarcându-se prin vitejie, organizația pandurilor se introduce și în celelalte țări

Fig. 45. — Colonel de arnăuți din armata turcă; a trecut împreună cu 50 dintre oamenii săi, în Iulie 1788, de partea Rușilor, la Hotin.

tăpânite de Austriaci, între altele și în Banat, de unde se pare că trece apoi în Țara Românească. Mihai Cantacuzino enumeră în 1776 «căpităniile» și elementele militare ale județului Argeș astfel: «Lovișteea, Piteștii, Vânătorii și *Pandurii* județului»; cât despre acelea ale județului Ialomița, ele erau, la aceeași dată: «Lichirești, Stelnică, Orașul de Floci, Gârbovii, Slobozia și *Pandurul*». (vezi fig. 46). În Oltenia, găsim un corp de panduri români în frunte cu Tudor Vladimirescu, servind în oastea rusă, în timpul războiului din 1806—1812. Proiectul rus de organizare a armatei muntene, din Iulie 1812, prevedea, între altele înființarea unui corp de 5000 de panduri în Oltenia (vezi și mai jos p. 768).

Termenul de pandur este împrumutat de noi din maghiară (pandur); îl au, în aceeași formă (pandur), și Sârbii și Slovenii.

Păzitorii granițelor sunt aceiași ca și în epoca precedentă adică plăieșii, străjerii și călărașii (vezi vol. II, ediția a patra, p. 509-511); li se mai adaugă însă acum *martalogii* și *scutelnicii*. Unii dintre plăeși — în Moldova dintre străjeri — poartă, în veacul al XVII-lea, numele de «țimiri» sau «țimirași»; aceștia erau călăuze și însoțitori oficiali ai călătorilor de seamă, dela hotare până la curtea domnească. Purtau ca însemn al funcțiunii lor o placă de argint cu stema țării; aveau grijă ca, la popasuri, călătorii pe care-i însoțeau să găsească de îndată locuință, mâncare și mijloace de transport. Cu privire la străjeri, Miron Costin ne dă informația că ei depind, spre sfârșitul veacului al XVII-lea, de cei doi mari vornici. Despre călărași, care erau nu numai păzitori ai graniței, dar și purtători de vești — Matei Basarab îi trimitea tot la două săptămâni la Țarigrad și uneori chiar săptămânal — avem o serie de informații noi. Aflăm astfel că ei erau obligați, la începutul veacului al XVII-lea, să vie «la căutare» adică spre a fi trecuți în revistă periodic de domn. Acesta ținea un «catastiv» în care erau însemnate numele tuturor, pentru control. Pe vremea lui Gheorghe Duca (1678—1684), călărașii ascultau de marele hatman, după cum curtenii ascultau de marele logofăt iar hânsarii de marele vornic. Comandanți mai mici erau căpitanii și hotnogii adică locotenenții. Ambele categorii apar în actul din 19 August <c. 1639>, dat în Orhei și privind cumpărarea unui țigan. În veacul al XVIII-lea se ajunge la o diferențiere a călărașilor; condica de orânduiești din 1775 a lui Grigore Ghica precizează că erau cinci

Fig. 46. — Pandur, înarmat cu pușcă cu cremene, sabie, pistoale și hanger.
 Secolul al XVIII-lea. Copie depe desenul în colorii aflat în colecțiile
 Marelui Stat Major din Paris.

sute de asemenea păzitori ai marginii și curieri repartizați astfel: o sută zece sub căpitanul de călărași mezilgii (postași !) ot Bârâiac ; o sută zece sub căpitanul de călărași mezilgii ot Chișinău ; optzeci sub căpitanul de călărași mezilgii ot Gangura ; o sută cincizeci sub căpitanul de călărași sârdărești și cincizeci sub căpitanul de Jora. În Țara Românească, erau, în 1699, căpităanii de călărași « la margine », în « *Slam-Râmnic* » adică în județul Râmnicul Sărat, spre granița cu Moldova ; apoi dealungul Dunării : la *Orașul de Floci*, la *Lichirești* — care-și va și schimba ulterior numele în *Călărași* — și la *Ciocănești* ; tot spre Dunăre, dar pe o linie mai retrasă, la *Călugăreni*, la *Odivoia*, la *Rușii de Vede* și la *Caracal* ; în sfârșit, la *Ploești*.

Tot în legătură cu paza hotarelor trebuiesc amintiți și *martalogii* sau păzitorii trecătorilor și vadurilor, având în frunte un căpitan. Ei ajutau pe vameși sau pe « schileri » (dela schelă !), silind pe cei recalcitranți să-și plătească vama. Din porunca dată, la 3 Ianuarie 1695, schilerilor dela Căineni, aflăm de pildă, că martalogii prindeau pe oierii care nu voiau să plătească vama de bună voie pentru turmele lor. În 1699 e amintit, în condica vistieriei lui Brâncoveanu, un « Leonard, căpitan za martalogi ot Bistrița ». Termenul martalog vine din turcescul *martoloz* care înseamnă păzitori ai granițelor, ai fortărețelor, dar și corsari de Dunăre (vezi și mai sus, p. 708).

O ultimă categorie de păzitori ai graniței, la finele veacului al XVII lea, sunt *scutelnicii* ; îi găsim, sub comanda câte unui căpitan, în Râmnicul Sărat și la Zimnicea ; în acest din urmă loc întâlnim, în 1699, pe un « Mișca căpitan za scutelnici ».

După cum în Moldova paza hotarului spre Nistru era încredințată vel sârdarului, tot așa în Muntenia, spre Milcov, era în acelaș scop un « *vel căpitan de margine* ». Când în Ianuarie 1716, Nicolae Mavrocordat, strămutat dela Iași la București, se apropie de Focșani, îi iese înainte « la gârlele Putnei, Vintilă vel căpitan de margine, cu toată slujitorimea și cu steagurile câte sunt pe margine » : știrea ne-o dă Axinte Uricarul. Ni s'a păstrat și un act, din 9 Martie 1705, dela « Doni vel căpitan za margine » prin care, imitând pe domn, autoriză mănăstirea Măxineni (sud. Râmnicul Sărat) să strângă oameni străini « Moldoveni, Ungureni, Sârbi », « fără de bir și fără de gâlceavă », în satul ei, făgăduindu-le scutire

de dăjdi « multă vreme » și « căutare » din partea sa la « toate păsurile și greul lor ».

O deosebită grijă de paza marginii a arătat Antioh Cantemir, la sfârșitul primei sale domnii, în 1700. « Eară Antioh Vodă — povestește Neculce — de primăvară... au mutat slujitorii de pin Piatră și din Roman și de pin toate târgurile ce erau pin mijlocul țării așezați, și i-au mutat pe la marginile țării, pe la vaduri, pe Nistru și pe Prut îi așează ».

Flotila de Dunăre. Pe vremea lui Ștefan cel Mare, când Moldova stăpânea Chilia și Cetatea Albă, am avut cu siguranță și vase de război, atât pe Dunăre cât și pe mare. După aceea, Turcii ocupând întreg țărmul mării și cetățile dela Dunăre, era normal ca flota de război să le aparție lor. Așa se face că nu avem, pentru veacul al XVI-lea și cea mai mare parte din al XVII-lea, știri despre existența vreunei flote românești. Odată însă cu strămutarea din nou a teatrului de război la Dunăre, în luptele cu Austriacii de o parte, cu Rușii de alta, constatăm și prezența vaselor de război. Ele patrulează pe Dunăre, în regiunile amenințate, adică în Oltenia și pe Dunărea maritimă, dela Brăila în jos.

Pe vremea lui Brâncoveanu, condica vistieriei înseamnă în anul 1698 cheltuielile făcute cu plata și întreținerea echipajului a două « caice » care patrulau în regiunea Rahova-Cerneți. Fiecare caic, prevăzut cu un tun, avea 28 de vâslași (« chiriccii »), un pilot, (« dumengiu ») un tunar (« topciu ») și unul sau doi ofițeri (« căpitani »). Erau vase ușoare și iuți — cu 14 perechi de rame — capabile să intre în orice cotlon al Dunării, indiferent de vânt, un fel de « vedete rapide » cum am spune azi.

Mai târziu, pe vremea lui Alexandru Ipsilanti în Muntenia (1774—1782) și a lui Grigore Ghica în Moldova (1774—1777), țările noastre construiesc fiecare, *pentru paza Dunării*, câte un *galion*, adică un vas de război mai mare, înarmat cu mai multe tunuri. Aceste vase sunt văzute la gura Siretului, în 1780, de către un agent polon care mergea spre Constantinopol. Echipajul galionului — galiongii — figurează în alaiul domnesc, la intrarea lui Nicolae Mavrogheni în București (1786), mergând în rânduri de câte patru, în frunte cu căpitanul lor. Mavrogheni însuși, un protejat al marelui amiral turc, era un preșurător al

marinei. În luptele pe care le-a purtat, alături de Turci, împotriva Austriacilor, la Calafat, s'a folosit și de flotila de Dunăre (12 Aprilie și 26 Iunie 1790); după ce Austriacii ocupă țara, comandantul lor, principele de Saxa Coburg, desființează această flotilă, scoțând la mezat ultimul vas care mai rămăsese.

E interesant de relevat că atunci când, la 23 Noemvrie 1793, se înființează o flotă comercială domnească pe Dunăre, ea este pusă «sub ascultarea și ocârmuirea» marelui spătar, «*sub oblăduirea căruia este și paza a tuturor marginilor țării*». Probabil ca și flota de război să fi ascultat tot de marele spătar, pe vremea lui Brâncoveanu, a lui Alexandru Ipsilanti și a lui Mavrogheni.

Încercări de organizare militară în epoca Fanarioților. În răstimpul de peste o sută de ani cât ține stăpânirea Fanarioților, răstimp de decădere sub raportul militar, întâlnim totuși și câteva încercări de organizare a oștirii. Ele se datoresc fie inițiativei voevozilor, fie unui impuls venit din afară: mai toate sunt în legătură cu războaiele dintre Turci deoparte, Ruși și Austriaci de alta.

Grigore al II-lea Ghica, urmând pilda înaintașului său din veacul al XVII-lea (vezi vol. III, ediția a doua, p. 123 și vol. II ediția a patra, p. 506), izbutește să-și organizeze o oaste de peste șapte mii de oameni, înfățișetoare. Cronicarul tradus de Amiras, relatând participarea domnului la expediția de pedeapsă contra Tătarilor din Bugeac, în iarna lui 1727—1728, spune că acesta avea «multă și frumoasă oaste, de vreme că slujitorii săi... au fost foarte miluiți; ce, cu slujitorii de curte și cu dărbanii agești și cu vânătorii și cu panțirii ce erau cu leafă din țeară, erau trei mii de oameni pedestrime; așijdere și călărime, boierinași, copii de casă, ce le făcuse Grigore Vodă. tuturor sulii zăgrăvite, cu prapure, armășeii, aprozii și alte rufeturi, cineși cu steagul său (vezi și fig. 47, 48 și 49); Constantin Costachi cu toată slujitorimea hătmăniei și cu alți slujitori de țeară ce-i făcuse cu leafă; Iordachi sărdarul de mazili cu toți mazilii; și călărimea s'au făcut patru mii de oameni; eară peste tot au fost șapte mii de oameni oastea lui Grigore Vodă, fără de curtea gospod și fără de oamenii ce erau pe lângă boierii cei mari, având Grigorie Vodă și 12 pusce cu săcălușe».

O încercare de a-și organiza oaste proprie face și Grigore al III-lea Ghica (1774—1777), nepotul de frate al lui Grigore al II-lea Ghica: tradiția militară a familiei Ghica se menține deci. Numai că el nu izbutește s'o utilizeze; dinpotrivă, ea contribuie la pierderea celui ce ocreiase. Intr'adevăr, un izvor grec, ocupându-se de sfârșitul lui Grigore Ghica, arată că printre motivele care au dus la uciderea lui, a fost pâra boierilor cum că are legături secrete cu Rusia și că și-a făcut o oaste proprie (καὶ ὅτι ἔκαμεν ἰδιὸν τοῦ στρατεύμα).

În timpul războiului ruso-turc din 1787—1792, se alcătuiește un corp de voluntari moldoveni, între Prut și Nistru, sub comanda podpolcovnicului—deci locotenent colonelului—Nicoriță. Aflăm faptul din a-

deverința eliberată la 7 Martie 1827, de adunare nobilimei basarabene, lui Timoftei Bulat, relativ la noblețea neamului acestuia. Adeverința citează în primul rând «pașportul dat la anul 1790, Iulie 12, no. 318, supț iscălitura pod polcovnicului Nicoriță, ci au fost comandiru cohurtei voluntirești din Basarabia, că Theodor Bulat au fost cadet». «Cohorta» cuprindea deci și cadeți sau aspiranți la gradul de sublocotenent. Ea a fost, în unele privințe, o anticipare a corpului de panduri al lui Tudor Vladimirescu, din

Fig. 47.— Steag ostășesc dela Ieremia Moghilă, Domnul Moldovei (1595—1606). După un desen aflat în colecțiile Muzeului Militar din București.

războiul ruso-turc dela 1806—1812. Adăogăm că Nicoriță a participat și la acest ultim război, fiind în 1808, locotenent-general.

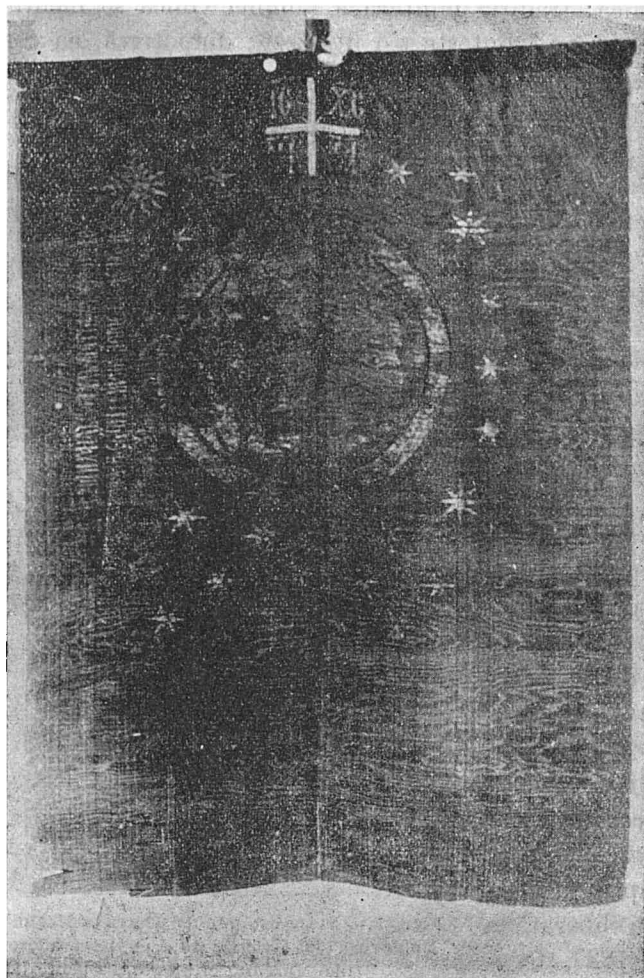

Fig. 48. — Steagul, de mătase grea, vișinie, al voevodului Mihail Radu (Mihnea al III-lea: 1658—1659). Inscripția are următorul cuprins: «Io Mihail Radu, cu mila lui Dumnezeu ighemon al Ungrovlahiei și arhiduce al părților învecinate». (Muzeul Național din Beograd, Jugoslavia).

Paralel cu organizarea — sub auspiciile și cu ajutorul Rușilor — a corpului de voluntiri moldoveni dintre Prut și Nistru, are loc alcătuirea — din inițiativa unui grup de boieri din Iași

(Aprilie 1788) și sub auspiciile austriace — a unui corp similar de «volintiri» moldoveni; comandat de căpitanul Vițu, acest de al doilea corp e întrebuințat la paza Prutului.

Fig. 49. — Steag ostășesc moldovean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În colțul din stânga, sus, o inscripție în românește cu următorul cuprins: «Vitejia dreaptă să biruiască» (Muzeul Militar).

În Muntenia o primă încercare face Constantin Mavrocordat, în timpul războiului turco-austriac din 1737—1739. El ridică un «steag de boerime», format din 57 de reprezentanți ai familiilor mai de seamă; între ei este și Pârvu Cantacuzino Măgureanu,

viitorul conducător al «volintirilor» din 1769. Ridică apoi un steag din «copiii den casă cei mari», 52 cu toții, «cei mici» fiind numa 8. La aceștia se adaogă diferite corpuri de slujitori, între care «mocanii» șapte steaguri, în partea muntelui, «saragelele», opt steaguri, «neamții de poartă» așadar cei care păzeau intrarea în curtea domnească, un steag, «slujitorii Focșanlâi» patru steaguri și alții. În totul 2375 de oameni, ostași și căpetenii.

Cu prilejul războiului ruso-turc din 1768—1774, se alcătuieste, pentru prima dată un corp de «volintiri» sub comanda spătarului Pârveu Cantacuzino, amintit mai sus. Format însă din elemente disparate, el nu are o forță combativă deosebită. Intr'o ciocnire cu Turcii, superiori în număr, lângă Comana, Pârveu este ucis (1769).

O încercare mai importantă de a organiza o oștire de țară face Nicolae Mavrogheni, cu prilejul războiului din 1787—1792. El întocmește 90 de steaguri mari și 6 steaguri mici de seimeni, 8 steaguri de scutelnici, 4 steaguri de arnăuți, un steag «spătăresc» și unul «căpitănesc». În totul, zece mii trei sute cincizeci de oameni, în afară de «slujitorii» dela marginile țării. Ostașii primeau soldă lunară; se organizează aprovizionarea și se instituie depozite. Mulțumită acestei forțe armate și a detașamentelor trimise de Turci, Mavrogheni care avea comanda supremă în Muntenia, putu în 1788 să reziste Austriacilor, ba chiar îi sili să se retragă din mănăstirile Sinaia, Cozia și Tismana pe care le ocupaseră la început (vezi și fig. 50). El avu unele succese și în Moldova, aproape de Vaslui și în valea Trotușului (vezi vol. III, ediția a doua, p. 299—300). Dar lupta dela Martinești (22 Septemvrie 1789), la care alături de marele vizir, participă și Mavrogheni cu o parte din ostașii lui, înseamnă o victorie hotărâtoare pentru armata ruso-austriacă; voevodul muntean e silit, puțin după aceea, să se retragă peste Dunăre.

Noi încercări de organizare au loc în timpul războiului ruso-turc următor (1806—1812). Constantin Ipsilanti, reînstatat în domnie de armatele rusești, hotărăște înființarea unui corp de oaste pământeană, cu uniforme căzăcești; printre noii ostași e, în Oltenia, Tudor Vladimirescu; acesta va ajunge, în 1810, comandantul «primului batalion de panduri» iar în 1811 va conduce spre Calafat un corp de «peste șase mii de panduri».

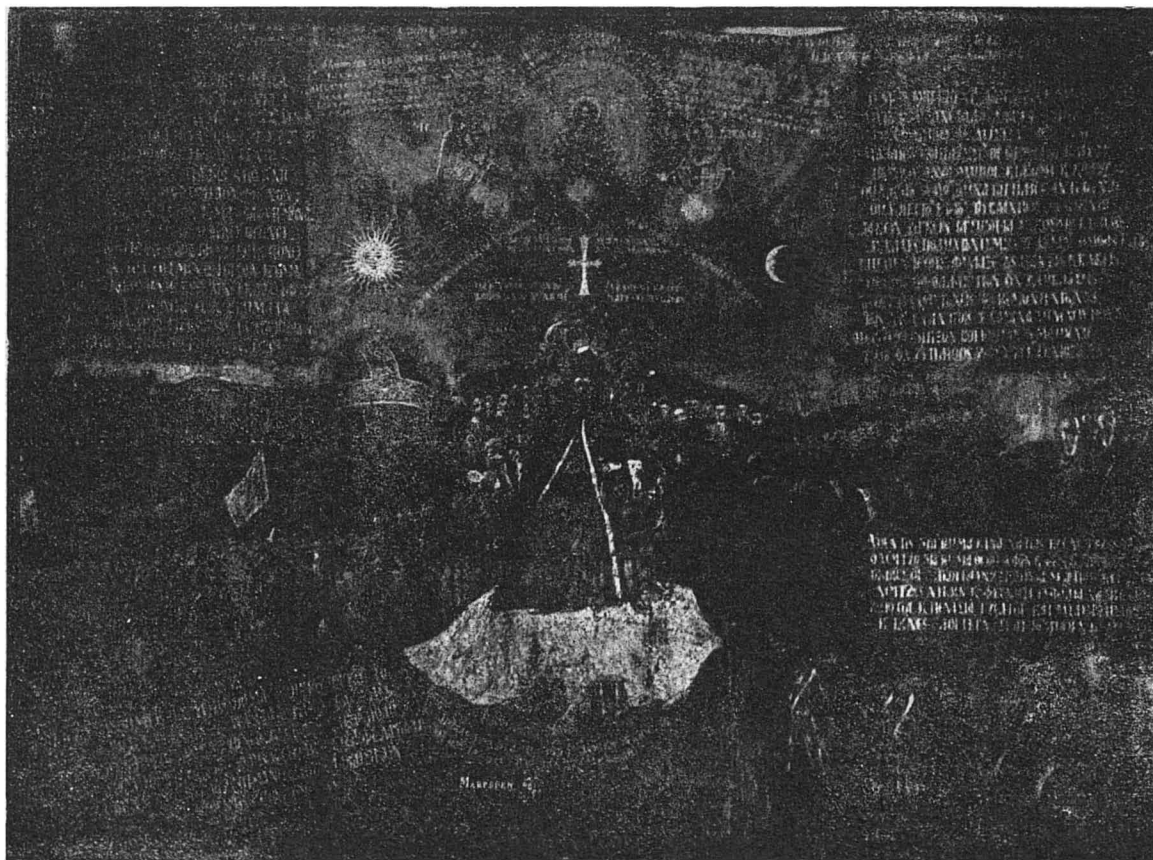

Fig. 50. — Voevodul Mavrogheni răsplătind armatele victorioase: tablou în ulei, contemporan. La picioarele Domnului sunt câțiva saci cu bani. Dinspre dreapta, jos, se apropie ostașii ținând de păr sau purtând în vârful sulitelor capete tăiate de ale dușmanilor. Inscripțiile sunt în limba greacă.

Totdeodată se înființează — pentru scurt timp însă — și un corp de « dragoni » moldoveni, purtând pe coifuri stema Moldovei, precum și un « polc » adică un regiment de husari « negri » munteni. Mai erau și un « polc » de Sârbi, numit al lui Caragheorghe, având steagul lui deosebit, și un polc « elin » sub comanda maiorului Pangal. Cu puțin înainte de a părăsi Principatele, în vara lui 1812, comandantul rus, amiralul Ciceagov, trimite divanului muntean — la 10 Iulie — și celui moldovean — la 14 Iulie — câte un proiect de organizare a unor armate naționale românești: ele urmau să se opună încercărilor austriace sau turcești de a ocupa țările noastre și să mențină, în același timp, ordinea internă. Armata munteană urma să se alcătuiască din « miliții » și « gărzile cetățenești »; milițiile trebuiau să cuprindă un corp de « panduri » — 5000 de oameni, recrutați în satele Olteniei și un corp de « catane » — 15.000 de oameni, recrutați în satele din Muntenia propriu zisă. Gărzile cetățenești erau să fie recrutate exclusiv din orășeni. Precipitarea retragerii armatei ruse — din cauza campaniei lui Napoleon — făcu să nu se mai dea însă nici o urmare acestui interesant proiect.

Armamentul. Vechile arme ale veacurilor XV și XVI continuă a fi întrebuințate; ostașii se folosesc încă, în veacul al XVII-lea, de arcuri, săgeți, sulite și topoare; se întrebuințează încă, în vorbirea curentă și în acte, termeni în legătură cu aceste arme ca « pestreala » sau « pistreala » adică bătaia săgeții și « făr-cușul » sau teaca săbiei; săhăidăcarii continuă să facă « săhăidace » adică tolbe sau, cu vechiul termen latin, « cucure » pentru purtatul săgeților. Dar locul întâi îl ocupă acum *armele de foc*, tot mai numeroase, mai variate și mai perfecționate. Ele hotărăsc adesea soarta bătăliilor. Armata trimisă în 1653 de Matei Basarab la Focșani ca să întâmpine pe Vasile Lupu, trebuie să se retragă din fața acestuia, « căci — ne spune cronica — n'avea arme cu foc ». Incă în veacul anterior, bătălia dela Cahul fusese pierdută și pentru că artileria lui Ioan Vodă Viteazul nu mai putuse trage, praful de pușcă fiind udat de o ploaie mare, pornită între timp.

Tunările se diferențiază după rolul pe care au a-l îndeplini; ele poartă nume deosebite. Termenul generic rămâne acela vechiu de « pușcă »; în cronicile moldovene se amintesc, în mai multe

rânduri, « pușcele cele mari și mici ». Astfel, la prima înscăunare a lui Dimitrie Cantemir (1693), Neculce ne spune că « au început a slobozire puscele cele mari »; iar la un « șinlic » adică la o demonstrație de bucurie, sub Constantin Duca Vodă, în 1695, s'au slobozit « pușcele cele mari și mici ».

Tunurile de asediu sau de cetate se numeau, cu un termen turcesc, « *balimezuri* » sau *baliemezuri*; când se restituie Polonilor cetatea Cameniței (1699), Antioh Cantemir merge și el cu oastea acolo « și cu câteva perechi de bivoli pentru rădicarea balimezurilor »: așa citim în cronica lui Neculce. Miron Costin amintește de asemenea într'un loc de « 60 de puști... tot de cele mari, ce se zic baliemezuri ».

Mortierele purtau numele de *piue*; cuvântul e, se pare, de origine latină (*pilla); *proectilelor* aruncate de aceste tunuri li se spunea, cu un termen turcesc, *cumbarale*. Descriind lupta dela Stănilești, la care a participat ca hatman al lui Dimitrie Cantemir, Neculce arată că « aruncau Turcii și cumbarale de cele mari și suindu-se sus, nu apucau să cadă jos și se spărgeau; și deși cădea vreuna, cădea în laturi și nu nemerea în obuz » adică în formația de luptă rusească. « Zicea împăratul moschicesc — continuă Neculce — că are și el două cumbarale de cele mari făcute cu alt meșteșug, cu otravă, care îl ținea una câte cincizeci pungi de bani (25.000 lei !) și se căia că n'au luat mai multe... că acel fel de cumbarale sunt nu numai hierle ce sunt într'insele să fie otrăvite, ce și mirosul pre cine agiunge, cade de moarte ». E vorba, așa dar, de proectile cu gaze toxice. Asemenea « combarale cu otravă » a întrebuințat Petru cel Mare și la asediul cetății Riga; aruncând de acel fel de combarale în cetate — povestește Neculce — i-au lovit pre Svezi (Suedezi !) o moarte, cât le-au căutat numai a se închinare, că se spăriese că n'a mai ră-mănea nime dintr'inșii ».

Obuzierelor sau tunurilor cu tragere curbă, li se spunea *pusci hușnițe*. Cuvântul e de origine germană: Haubitze și înseamnă « obuzier »; la noi se pare însă că a ajuns prin intermediul Cehilor sau Polonilor (houfnice).

Tunurile mici, cu tragere directă, se mai numeau și *săcălușe* sau *țacălașe* (din ungureșul *szakallás*). Când Vasile Lupu, fugind din fața lui Gheorghe Ștefan, se oprise pe malul stâng al Nis-

trului, târgoveții din Hotin « au slobozit... un sacaluș » asupra Domnului; « den care săcăluș — adaogă Miron Costin — glonțul foarte pe aproape de Vasile Vodă au lovit ». Iar într'un inventar al mănăstirii Tismana citim: « 7 tunuri mari, 24 țacălaşe mai mici ».

Amintim, în sfârșit, ca o curiozitate, și *pușcele de apă* de care s'au folosit niște Cazaci, Leși și Moldoveni prădalnici, ca să stingă focul, aprins tot de ei, la mănăstirea Putna, sub Constantin Cantemir (1685—1693). Aceste tunuri, pomenite de Neculce într'« O seamă de cuvinte », improșcau în loc de proiectile, apă, fiind precursorarele pompelor moderne.

Termenul de *tun*, cu înțelesul de astăzi, e întrebuințat în prima jumătate a veacului al XVIII-lea de cronicarii Neculce și Amiras. Cel dintâi, descriind expediția din 1672 care a dus la cucerirea Cameniței, spune: « trecut-au Impărăția Dunărea și de acolo au purces spre Prut cu multă oaste și cu multe tunuri grele și mari; și la un tun puneau câte optzeci de bivoli; unele erau și mai mici... ». Amiras, referindu-se la campania din 1673, împotriva Hotinului, arată că Leșii « au început a bate din tunuri, din pusce ». Amândoi termenii sunt întrebuințați aci în înțelesul lor de azi. Se știe că în veacurile XVI—XVII, puștilor li se spunea *sinețe* (din vechi slavicul *sviniți* = plumb), cuvântul pușcă însemnând, așa cum am arătat mai sus, tun. În afară de sineață, mai întâlnim, în veacul al XVIII-lea, și termenii *flintă* (de origine germană: Flinte!) și *iniceră*. Neculce amintește, în legătură cu lupta dela Stănilești, de « flintele Moscalilor »; despre inicerce adică puștile Ienicerilor turci, spune că erau « mai lungi și de fier mai bun decât ale Moscalilor ».

« Sinețarii » sunt amintiți încă de pe vremea lui Petru Rareș (vezi vol. II, ed. 4-a, p. 515); la începutul veacului al XVII-lea exista în Moldova, un corp de sinețari domnești, în frunte cu un vătaf. « Ionașco, vătaf de sinețari » participă la o restabilire de hotare a moșilor Trebujeni și Oxintia din Orhei; documentul poartă data « c. 1617 », Iulie 25; același personaj apare și într'un act din 18 Iulie 1617.

Pistolul s'a introdus la noi, după câte se pare, în prima jumătate a veacului al XVII-lea; nu e exclus însă ca unii domni precum Despot Vodă care servise în armatele apusene, sau Petre

Cercel, să-l fi cunoscut și întrebuințat, încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Intre mărfurile, în valoare de 12.000 de fiorini, pe care le importa, în 1646, Matei Basarab, dela Nüremberg și dela Viena pentru uzul său personal și al rudelor sale, se află și «două perechi de pistoale» (zway paar pistolen). Iar la moartea lui Mihnea al III-lea, în Ardeal, între lucrurile ce-a lăsat — inventariate la 6 Aprilie 1660 — figurează și «trei perechi și jumătate de pistoale». Constantin Șerban Basarab, când a ocupat, în 1659, pentru puțină vreme, tronul Moldovei, avea și «două steaguri de Unguri»; în lupta de lângă Iași, aceste steaguri nu s'au purtat însă de loc bine: fugeau, «dela o vreme, numai de un Tătar»; «și fugind, *dau înapoi den pistoale în sus*, nevăzând unde dau». Termenul *pistol* e de origine italiană, dela localitatea Pistoia, în Toscana, unde această armă s'a fabricat de predilecție. Turcii, în campaniile purtate pe la noi, s'au folosit de tot felul de pistoale, dela cele mai simple până la cele mai împodobite, cu sîdef, abanos, aur sau argint; așa s'a născut zicăla populară: «cum e Turcul și pistolul».

S'au fabricat arme de foc la noi în veacul al XVII-lea? Un răspuns sigur e greu de dat, pentru Muntenia și Moldova, deoarece n'avem suficientă informație. Cronica munteană afirmă că Mihnea al III-lea, îndată după suirea sa pe tron (1658), începu a face «steaguri multe și tunuri și erbării multe și palancă împrejurul mănăstirii Radului Vodă». Iar Dimitrie Cantemir afirmă în *Istoria Cantacuzinilor și a lui Brâncoveanu* că Șerban Cantacuzino, pregătind o oaste însemnată împotriva Turcilor, «a pus de s'au turnat patruzeci de tunuri». Inseamnă aceasta oare că s'au turnat tunurile *în țară*, așa cum făcuse, în veacul al XVI-lea, Petru Cercel? Sau și le-au procurat, pe bani, de peste hotare? Cert este numai că în Transilvania, orașele săsești fabricau atât tunuri cât și puști; de aci se aprovizionau adesea domnii noștri. La 26 August 1641, Matei Basarab scrie lui Gheorghe Rákoczy I, principele Transilvaniei, rugându-l să poruncească *turnătorului de tunuri* să-i toarne «anul acesta» clopotele comandate. Știm de asemenea că Gheorghe Ștefan și-a înzestrat armata cu tunuri, bune și mari, turnate la Lwów, în Polonia.

În ce privește praful de pușcă, este sigur că el se lucra *în tustrele țările*. Silitră exista din abundență atât în Moldova cât și în

Muntenia (vezi mai sus, p. 561 și 612); sulful nu lipsea de asemenea. Se putea deci fabrica « pravul » sau « iarba » și într'adevăr întâlnim în documente asemenea meșteri « prăvari ». În Iași, exista, la finele veacului al XVII-lea, o « ierbărie » adică o fabrică, eventual un depozit de praf de pușcă. Neculce spune că un sârb mercenar anume Dimaiurucu « au venit aici în țeară în Moldova de au fost bașbulucbașu la Constantin Duca Vodă (1693—1695 și 1700—1703) și au pierit și el de foc împreună cu Totoescul vel căpitan, *când s'au aprins erbăria în Iași* ». Numele de « erbării » se da însă și căruțelor sau chesoanelor care cuprindeau praful de pușcă și care însoțeau tunurile în deplasările armatei. În acest înțeles e întrebuințat cuvântul în pasagiul de mai sus privind pe Mihnea al III-lea; același înțeles are el și în cronica munteană care, relatând revolta seimenilor împotriva lui Matei Basarab, afirmă că aceștia « i-au laut tunurile și *erbăriile* și le-au scos afară den târg ».

În asediul cetăților, în războaiele dintre Turci de o parte, Ruși și Austriaci de alta, se întrebuințează tot mai mult minele sau, cu termenul turcesc de atunci, *lagumurile*.

Înmulțirea armelor de foc și creșterea însemnătății lor face să scadă *însemnătatea militară* a păturii de mici proprietari și în genere a tuturor acelor elemente care nu-și pot procura asemenea arme. În secolul XIV, când ostașii se băteau exclusiv cu arme albe, ca și în al XV-lea, când ele ocupă încă un loc precumpănitor și când micul proprietar rural poate să-și fabrice singur sau prin țigani meșteri locali armamentul de care are nevoie, însemnătatea militară a acelei pături e considerabilă; cu ajutorul ei câștigă Basarab Intemeietorul, Vlaicu Vodă, Mircea cel Bătrân și Ștefan cel Mare bătăliile. Iar când nevoia o cere, când se ridică « oastea cea mare », se face apel chiar și la țărănimă fără pământ. Începând însă cu veacul al XVI-lea, mai ales din a doua jumătate a lui înainte, când armele de foc încep să-și impună supremația, armata capătă tot mai mult un *caracter tehnic*, necesitând, pe de o parte, cunoscători ai acestor arme, adevărați meșteșugari ai războiului — deci *lefegii* sau *mercenari*, pe de alta, *fonduri importante* pentru plata lor și pentru cumpărarea sau fabricarea noilor arme. Așa se face că numărul mercenarilor crește; armata lui Mihai Viteazul cuprinde un contingent foarte însemnat de asemenea

ostași; Radu Șerban și Matei Basarab în Muntenia, Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan în Moldova au și ei numeroși mercenari sau lefegii.

Cetățile. În epoca dintre 1601 și 1821 cetățile nu mai au pentru organizarea militară română însemnătatea pe care o avuseseră în secolele anterioare. În primul rând, cele mai importante dintre aceste cetăți, acelea dela marginile țărilor, sunt mai toate în mâna Turcilor; singura care mai rămăsese Moldovei, Hotinul, este și ea luată în 1713, formându-se o nouă raia (vezi vol. III, ed. 2-a, p. 227).

Ocuparea ei coincide cu începutul epocii fanariote și contribuie în chip însemnat la anularea oricărei veleități de politică externă proprie; Domnul Moldovei ajunge de fapt un prizonier. De acest lucru își dăduseră seama Petriceicu Vodă și Grigore Ghica atunci când, veniți cu armata turcă în 1673 și tăbăriți lângă Hotin, hotărâseră să cheme pe Leși « ca să nu apuce a se așeza în cetatea Hotinului Pașă, pe cum se așezase în Camenița; *că așezându-se în Hotin, de aci în Moldova n'are de ce mai domni Domn* ».

Cât despre cetățile din interior, ele ne servesc — asemenea mănăstirilor întărite — mai mult ca loc de adăpost în vreme de năvălire decât ca puncte de rezistență. De altfel, tocmai pentru a le scădea valoarea ca eventuale atari puncte, ordonă Turcii, în urma răscoalei din 1673, a lui Petriceicu Vodă, când detașamente de lefegii nemți ocupaseră câțva timp Suceava și Neamțul, ca aceste cetăți să fie stricate. Ordinul se execută, extinzându-se și asupra Hotinului; totuși stricăciunile nu fură decât superficiale, deoarece cetățile putură să slujească și mai departe; astfel, Neamțul, apărat numai de o mână de vânători, se împotrivi în 1691, timp de patru zile, numeroasei oștiri a regelui polon Ioan Sobieski.

Același lucru se întâmplă și în Muntenia; după răscoala lui Mihail Radu sau Mihnea al III-lea (1659), instalându-se noul domn Gheorghe Ghica, Turcii dădură ordin — și el fu adus la îndeplinire — ca întăriturile Târgoviștei să fie dărâmate.

În Transilvania și în Banat, Austriicii modernizează vechile întărituri sau fac altele nouă, potrivit concepțiilor introduse de Vauban, celebrul inginer militar al lui Ludovic al XIV-lea. La Alba-Iulia, pentru ridicarea acestor noi întărituri, se dărâmă în 1714, mănăstirea Sf. Treime, zidită de Mihai Viteazul și devenită apoi reședința episcopului unit.

Austriacii au ridicat unele întărituri și în Oltenia, în timpul dominației lor acolo (1718—1739); nefiind construite în piatră, ele n'au durat însă. Aceeași soartă au avut și întăriturile înjghebate în unele puncte din Muntenia (la Perișani, la Câmpulung, la Târgoviște) în timpul campaniilor contra Turcilor.

O importanță sporită, sub raportul militar, joacă, în schimb,

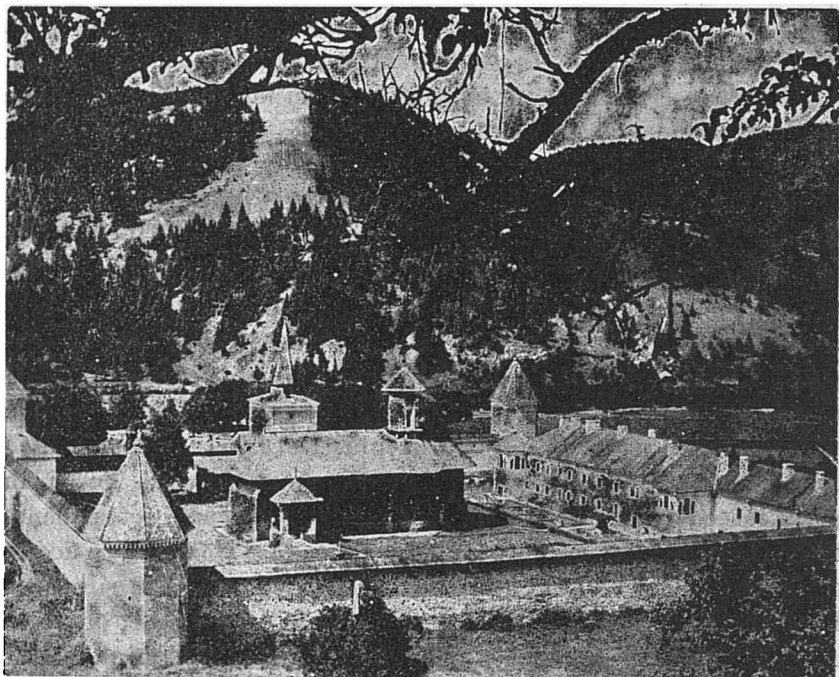

Fig. 51. — Mănăstirea Sucevița din Bucovina, ctitoria Movileștilor. Întărită cu ziduri puternice prevăzute cu turnuri, ea putea servi și ca loc de adăpost, în vremuri de primejdie.

în veacurile XVII—XVIII, *mănăstirile* noastre. În Moldova, mănăstirile Agapia, Secu și Hangu îngăduiră unor detașamente polone, lăsate de Sobieski, în 1691, să reziste *ani de zile*; mai târziu, sub Mihai Racoviță, mănăstirile Cașin și Miera adăpostiră cătanele austriace care-l atacaseră și partizanii băștinași ai acestora; trebuiră două atacuri, la luni de zile interval, în 1717, pentru ca cea dintâi să cadă; domnul însuși își găsisse scăparea în mănăstirea Cetățuia (vezi și fig. 51). În Muntenia, Matei Basarab

susținu în Septemvrie 1631, un adevărat asediu în mănăstirea Tismana împotriva urmăritorilor lui Leon Vodă. Acest lăcaș, se putea de altfel bine apăra; Radu Șerban îl întărise cu trei tunuri sau «puști». «Pentru că aceste trei puscii — spune Domnul în actul de danie din 1 Iulie 1605 — le-am cumpărat Domnia Mea pe banii Domniei Meale și le-am pus Domnia Mea să stea în sfânta mănăstire, să-i fie de a sa apărare de oameni răi și să stea acolo în vecie». Potrivit unui inventar ulterior, Tismana avea: «7 tunuri mari» și «24 țăcălașe mai mici»; armamentul sporise deci cu timpul. În războiul dintre Austriaci și Turci, terminat prin pacea dela Șiștov, cei dintâi ocupară în 1788, pentru câțva timp, mănăstirile Tismana, Cozia și Sinaia, făcând din ele puncte de sprijin. La mănăstirea Secul, în Moldova, avu loc ultima rezistență a lui Iordache Olimpiotul, unul din șefii mișcării eteriste.

Tot ca locuri de apărare, dar pentru scurtă vreme și puțină lume, au servit și *culele* precum și unele *curți boierești întărite cu ziduri*. Cele dintâi erau case înalte, solid construite, cu ziduri groase, și având ferestre strâmte numai la ultimul sau ultimele etaje; tot la ultimul etaj era și un cerdac de unde se vedeau până departe împrejurimile și se putea împiedeca, cu săgeți sau cu arme de foc, accesul ușei de intrare. Această ușă, mică, solid ferecată, prevăzută cu drugi interiori, nu putea fi ușor stricată (vezi fig. 52 și 53). Numele culei e de origine turcească (kule) și înseamnă «turn»; compară cu yedikule = șapte turnuri, vestita închisoare din Constantinopol. Forma obișnuită a culelor oltene e cea pătrată sau ușor dreptunghiulară; ca exemplu poate servi cula dela Măldărești, din județul Vâlcea. În ce privește curțile boierești întărite cu ziduri, cităm pe aceea dela Brâncoveni, proprietatea lui Matei Basarab.

- **Influența turcească în terminologia militară.** Creșterea progresivă a influenței turcești în țările noastre, în perioada dintre 1601 și 1821, s'a manifestat, cum era natural, și în domeniul militar. Am avut în garda veovozilor și între «slujitori», soldați turci și tătari — *beșlii*, sub *beșli-aga*, *peicii*, *satării* și *lipcanii*; am introdus arme turcești: săbiile încovoiate, *iataganele* și *hangerele*, am adoptat *terminologie turcească*, fie pentru a desemna elemente noi, fie pentru a înlocui vechii termeni militari. Astfel, căpitanilor li se

spune acum *bulucbași*, marii căpitani fiind tot una cu *baș bulucbași*; hotnogii sunt numiți și *iuzbași*; între căpeteniile mari ale oștirii este *serdarul*, căruia i se adaogă uneori *serdarul de mazili*; încă din veacul al XVI-lea exista *aga*.

Dintre micii comandanți cităm pe *odobași* și *ceauși*, inferiori căpitanilor; dintre ostași, pe lângă mai vechii seimeni sau *segbani*,

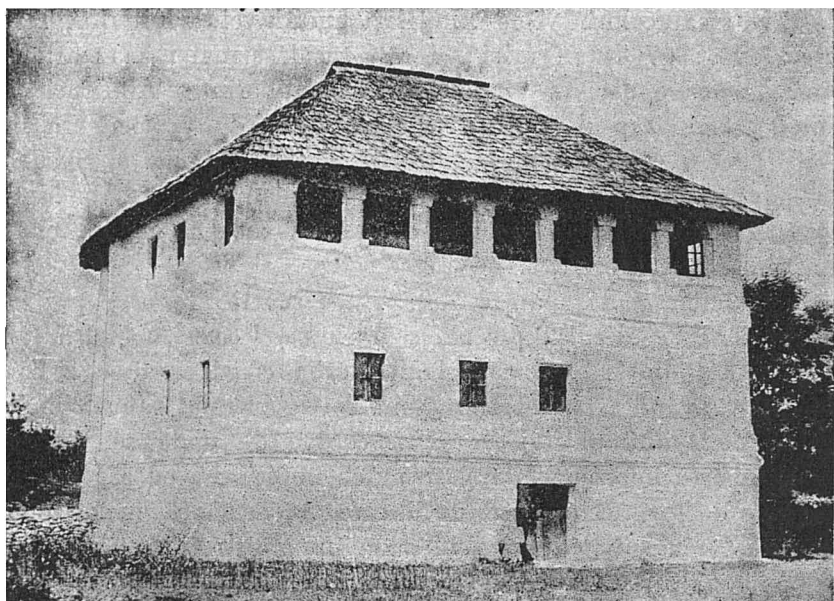

Fig. 52. — Cula lui Duca dela Măldărești, județul Vâlcea. Ferestrele dela primul etaj nu par a fi fost dela început.

pe *arnăuți* și pe *saragele* (de aci numele de familie Saragea!). Artileria cuprinde *balimezuri*, *fișicuri* sau cartușe *ghiulele*, *cumbarale* și *gephanaua* sau arsenalul; lucrările de fortificație *meterezuri*, *lagumuri* sau mine, *tabii* sau băști de pământ, *pălânci*, cum era aceea dela Radu-Vodă, din București; un fel de cetăți sunt și *culele*. Harnașamentul poartă numele de *rafturi*, cortul acela de *saivan*; în loc de provizii se spune *zaherea*. Flotila de Dunăre e alcătuită din *caice*, *galioane* și *șăici*; se mai întrebuințează și *ceamuri* și *ghimii* (cf. gârla Ghimii între Brateș și Dunăre!) care, câteodată, sunt trase la *edec*. Muzica domnească,

imitată după aceea a sultanului, poartă două nume: *tabulhana* și *mehterhanea*; ea are în frunte un *mehterbaș*.

Dar din toată această terminologie nu a rămas decât foarte puțin în limba noastră. Introdușă din cauza influenței politico-militare, ea se menține atâta vreme cât se menține și aceasta din urmă. Pe de altă parte, schimbarea organizării armatei, după modele apusene, ca și schimbarea armamentului, a dus la schimbarea termenilor respectivi. Așa se face că astăzi moștenirea turcă în domeniul militar e foarte redusă, pe când în alte domenii ea s'a păstrat mult mai bine.

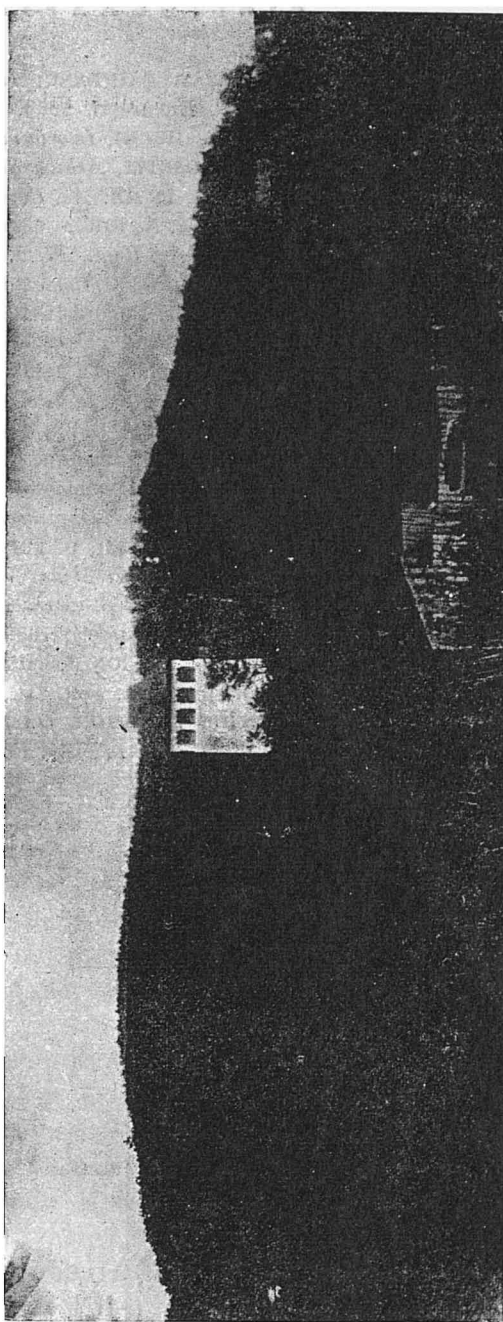

Fig. 53. — Cula Crâsnaru, din comuna Groșera, Județul Gorj.

BIBLIOGRAFIE

Organizarea militară. 1. LAZĂR ȘĂINEANU, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I—II, București, 1900, CCCXXXV + 407 + 279 p. în 8°; 2. LOCOT-COMANDOR C. CIUCHI, *Istoria marinei române*, Constanța, 1906, 392 + VII p. în 8°; 3. RADU ROSETTI, *Arhiva Senatorilor dela Chișinău și ocupația rusească dela 1806—1812*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secf. Ist.*, s. 2, t. XXXI (1908—1909), p. 581—724; 4. N. IORGA, *Ceva despre ocupațiunea austriacă în anii 1789—1791*, în *An. Ac. Rom., Mem. Sect. Ist.*, s. 2, t. XXXIII (1910—1911), p. 211—265; 5. C. GIURESCU, *Comentarii la Descriptio Moldaviae* curs litografiat și editat de G. Janet, București, 1915, 544 p. în 8° (cu multe erori datorite editorului, textul nefiind corectat de autor); 6. N. IORGA, *Istoria armatei românești*, vol. II, București, 1930, 256 p. în 8°; 7. General R. ROSETTI, *Știri mărunte și note relative la istoria armamentului la noi*, în *Mem. Secf. Ist., Acad. Rom.*, t. XI (1931), p. 23—29; 8. R. ROSETTI, *Evoluția mijloacelor și a chipului de făptuire a războiului, dela moartea lui Ștefan cel Mare până la a lui Matei Basarab*. I. Armamentul, în *Mem. Secf. Ist., Acad. Rom.*, s. III, t. XI (1931), p. 165—199; II. Organizarea, Ibidem, p. 247—280; IV. Fortificațiunea, Ibidem, t. XII (1932), p. 291—33; 9. ȘTEFAN CHICOȘ, *Cum se făcea aprovizionarea armatelor lui Mihai Viteazul, Matei Basarab și Nicolae Mavrogheni*, București, 1939, 80 p. în 8°; 10. CONST. GRECESCU, *Căpeteniile oștirii moldovene la 1757*, București, 1939, 6 p. în 8°. (Extras din Bul. Muzeului Militar, II, 2—3); 11. ION I. NISTOR, *Primele încercări de restaurare a oștirilor pământene*, în *Mem. Secf. Ist., Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 15—33; 12. ION I. NISTOR, *Un proiect de organizare a oștirilor pământene din 1812*, în *Mem. Secf. Ist., Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 149—163.

Văzi și p. 737 Nr.

VIEȚA CULTURALĂ. I

Manifestările culturale românești în intervalul dintre 1601 și 1821, întrec cu mult pe cele politice.

În istoria noastră, răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscoala lui Tudor Vladimirescu este însemnat mai ales prin *manifestările sale culturale*. Cele politice — războaie, tratate, alianțe — au mai puțină însemnătate și mai puțin răsunset, deoarece, în această privință, Muntenia și Moldova atârnă tot mai mult de Turci, nu mai au *libertatea* de acțiune anterioară, iar Transilvania, depinzând de Înalta Poartă în veacul al XVII-lea, ajunge, după 1699, sub dominația austriacă. Dar dacă însemnătatea politică scade, în schimb, în domeniul culturii, spiritul românesc, eliberat de influența slavonă, își găsește forme de manifestare noi, alese și puternice. Acum se ivește conștiința limpede a *originei noastre latine* și a *unității neamului nostru*; acum se scriu *cronicile în graiul țării*, acum se fixează *limba literară*, acum *în-vățămintul se desvoltă*, extensiv și intensiv, iar *arta, bisericească și laică, înflorește*, dând adevărate capo-d'opere de gust și eleganță.

Cultura unei epoci este rezultanta unei serii întregi de factori. În primul rând vin, evident, *operile originale*, în literatură, știință și artă. Ele sunt dovada *puterii de creație* și a *originalității* acelei epoci. Urmează apoi *traducerile* și *adaptările* care fac accesibile creațiile celorlalte neamuri și contribuie, uneori, la *îmbogățirea limbii*. Se adaugă, după aceea, *tiparul* care îngăduie *difuzarea* lucrărilor, originale sau traduse, în marile mase ale poporului, constituind prin însuși acest fapt, un mijloc de *unificare* a limbii

și a mediului cultural; în această ultimă privință trebuie relevat rolul *periodicelor*. Nu mai puțină însemnătate are *școala* — mijlocul cel mai bun de ridicare a nivelului cultural — și complementele ei firești: *manualul școlar* și *biblioteca*. Menționăm, în sfârșit, *societățile literare, științifice și artistice*, urmărind promovarea ramurei respective și difuzarea ei în cercuri cât mai largi.

În anumite perioade, fericite, toate elementele pomenite mai sus, există simultan, în număr mare și bogată diversitate: sunt perioadele de înflorire culturală. În altele, constatăm numai o parte din aceste elemente.

Întotdeauna însă, în orice epocă sau perioadă, hotăritoare rămâne *personalitatea*, acea întrupare reprezentativă, înzestrată cu putere de creație, mergând dela talent până la geniu, capabilă să dea lumii valori noi în fond și în formă. Personalitățile sunt, în ultimă analiză, determinante pentru dezvoltarea culturală a unei epoci, cum sunt determinante și pentru dezvoltarea politică. Ele creează seria de factori amintită mai sus, ele sunt garanția succesului.

Ținând seamă de toate acestea, putem deosebi în răstimpul dintre 1601 și 1821 patru epoci de înflorire culturală; este dela sine înțeles că limitele cronologice ale acestor epoci — fixate potrivit unor fapte culturale mai de seamă sau caracteristice — au totuși o valoare *relativă*.

1. *Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu* (1620—1660). Începând cu cronograful român al lui Moxalie și mergând până la data cea mai târzie a alcătuirii cronicii lui Simion Dascălul, această epocă are ca personalități reprezentative în Moldova pe cronicarul *Grigore Ureche*, pe Mitropolitul *Varlaam* și pe *Eustratie logofătul*, în Muntenia, pe învățatul boier *Udriște Năsturel*, cumnatul lui Matei Basarab, în Transilvania, pe Mitropolitul *Simion Ștefan*. Tot în această epocă, trăiește, în afara hotarelor, la Kiev, vestitul Mitropolit *Petru Movilă*, din familia domnitoare a Moldovei.

2. *Epoca lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir* (1673—1729); ea începe cu tipăriturile Mitropolitului moldovean *Dosofteiu* și se încheie cu moartea cronicarului muntean *Radu Popescu*. Celelalte personalități reprezentative sunt: în Moldova, cronicarii *Miron Costin* și fiul său *Nicolae precum* și istoricul *Dimitrie Cantemir*; în Muntenia Mitropolitul

Antim Ivireanul, Episcopul *Damaschin*, cronicarii *Stoica Ludescu* și *Radu Greceanu* și istoricul *Constantin Cantacuzino*. Un loc deosebit ocupă moldoveanul *Nicolae Miclescu*, a cărui activitate culturală s'a desfășurat, în mare parte, dincolo de hotare și anume în Rusia.

3. *Epoca lui Constantin Mavrocordat în Principate, a lui Inochentie Clain în Transilvania (1730—1769)*. Încheiată cu moartea voievodului iubitor de cultură, această epocă are ca personalități reprezentative pe cronicarul *Ioan Neculce* în Moldova și pe însuși *Inochentie Clain* în Transilvania.

4. *Epoca Școlii Ardelene (1780—1821)*, caracterizată prin activitatea celor trei reprezentanți de seamă a acestei școli: *Samuil Clain*, *Gheorghe Șincai* și *Petru Maior*; în Moldova, personalități proeminente sunt mitropolitul *Iacov Stamate*, și *Gheorghe Asaki*; în Muntenia, cronicarul *Mihail Cantacuzino* apoi poetul și cronicarul *Ianache Văcărescu*, iar, la sfârșitul epocii, profesorul *Gheorghe Lazăr*.

Activitatea culturală n'a fost egal răspândită în aceste epoci, în tustrele țările românești; ea n'a avut pretutindeni aceeași intensitate. În prima epocă, locul de frunte îl ține Moldova, după care vine Muntenia și apoi Transilvania. În cea de a doua, se poate afirma că Muntenia egalează Moldova. În cea de a treia, Moldova deține iar întâietatea, Muntenia și Transilvania având cam aceiași importanță. În sfârșit, în epoca a patra, Transilvania vine în primul rând, urmată de Muntenia iar aceasta de Moldova. În genere însă, se poate spune că, în domeniul culturii, în răstimpul amintit, Moldova e aceea care deține locul întâi.

Influențele culturale străine. Dar pentru înțelegerea dezvoltării culturale românești este nevoie să se arate, în prealabil, care au fost influențele străine exercitate asupra spiritului nostru. Căci și la noi, ca și la toate celelalte popoare, fenomenele culturale nu s'au produs și dezvoltat în mod izolat, prin generație spontanee; ele au fost, dimpotrivă, în strânsă legătură cu fenomenele similare străine, fiind uneori influențate de acestea, alteori exercitând ele o asemenea acțiune. Influențele străine pot fi socotite foarte adesea ca adevărați *fermenți*, provocând reacțiuni, determinând noi procese de creație într'o masă etnică pregătită în acest scop.

În veacul al XVII-lea, al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, până la mișcarea lui Tudor Vladimirescu, s'au exercitat

asupra noastră mai multe influențe culturale care pot fi reduse, în ultima analiză, la două: *influența occidentală* și *influența orientală*. Cea dintâi, având ca elemente componente principale *spiritul critic*, de cercetare științifică, trezit de Renaștere, apoi *limba latină*, mai târziu cea *franceză*, și *catolicismul*, a ajuns la noi pe mai multe căi: prin Polonia, prin școlile catolice din țară, prin Italia și prin școlile uniților, continuate de acelea dela Viena și Roma. Această influență occidentală a dat rezultate mai ales în domeniul *operelor originale* și, spre sfârșitul epocii pe care o cercetăm, în *școală* și în complementele acesteia: în *manualele școlare* și în *biblioteca*.

Influența orientală, având ca elemente componente principale *tradiția*, *limba greacă* și *ortodoxismul*, s'a exercitat prin intermediul Grecilor și al Rusiei. Rezultatele s'au făcut simțite mai ales în domeniul *traducerilor*, al *tiparului*, al *artei*, și, până spre sfârșitul răstimpului cercetat, al *școlii*. Ca un element secundar, subsidiar, al influenței orientale, putem adăuga *elementul turcesc*; el apare în unele domenii ale artei, mai ales în arhitectura civilă.

Nu trebuie să se creadă însă că între aceste două grupe de influențe: cea occidentală și cea orientală ar fi fost o separare completă, o lipsă totală de contact. Cercetarea amănunțită dovedește, dimpotrivă, că influența occidentală s'a exercitat la noi și *indirect*, pe calea ocolită, prin unii învățați greci care au studiat în apus, prin unii dascăli și tipografi ruși veniți dela Chiev ca și prin *ofițerii ruși* în timpul ocupațiilor militare.

În Polonia au stat și învățat reprezentanții a trei generații de cărturari moldoveni: prima generație, pe vremea Movileștilor, — ei îi aparține Grigore Ureche —; cea de a doua, pe vremea lui Vasile Lupu — din ea face parte Miron Costin; cea de a treia, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, având ca element reprezentativ pe Neculae Costin, fiul lui Miron. Se poate afirma prin urmare din capul locului că istoriografia moldovenească, în epoca ei de înflorire, se dezvoltă sub influența polonă, deci sub influența occidentală.

Școlile latine din Moldova veacului al XVII-lea, se datoresc călugărilor catolici; atari școli erau la Iași, la Cotnari și la Galați. Vasile Lupu și-a dat chiar pe fiul său Ioan să învețe în școala Jezuitorilor din Iași; mai târziu, în 1647, le-a dăruit un teren întins

și bine așezat, spre a face o nouă clădire. La Cotnari exista, prin 1665, o școală-seminar pentru pregătirea viitorilor preoți catolici din satele de Ciangăi. La Galați era o școală asemănătoare. Spre finele veacului al XVII-lea, învățătura în limba latină, în școlile catolice din Moldova făcuse progrese; chiar dacă nu e să credem în întregime scrisoarea jezuitului Francesco Renzi, din 24 Iulie 1693, în care se afirmă că « astăzi toată floarea nobilimii vorbește latinește și mulți dintre dâșii chiar sunt foarte învățați », cert este că exista o serie de cunoscători ai limbii și culturii latine, în fruntea lor stând chiar tânărul voevod Constantin Duca (1693—1695).

Dacă în Muntenia nu găsim asemenea școli, constatăm, în schimb, că fiii de boieri de aci sunt trimiși chiar la izvorul învățaturii latine, în Italia. În afară de cazul binecunoscut al lui Constantin Cantacuzino, viitorul stolnic, care a studiat la Padova și Veneția, și de acela al lui Gheorghe din Trapezunt, bursierul lui Constantin Brâncoveanu, care și-a luat tot la Padova doctoratul laureat în medicină, avem mărturia banului Mihai Cantacuzino *pentru cei 12 tineri, fii de boieri munteni, care au fost trimiși la studii la Veneția, de către Constantin Mavrocordat*. După ce au stat acolo, *trei ani*, i-a rechemat, în urma unui ordin formal al Porții, prevenită de un adversar al voevodului.

Cât privește școlile Uniților, primele s'au deschis la Blaj, în ziua de 11 Octomvrie 1754: erau școala « cea de obște », școala « latinească » și cea « de preoție ». Absolvenții care se distingeau erau trimiși mai departe, la Viena și la Roma.

Pe o cale sau alta, se poate spune deci că poporul nostru n'a pierdut contactul cu învățătura apusului. Dacă această învățatură nu s'a putut impune decât târziu, după mișcarea lui Tudor Vladimirescu, este că a avut în fața ei puternica influență orientală, în special cea de formă grecească, ajutată pe de o parte de tradiție, pe de alta de identitatea confesiunii.

Influența greacă s'a exercitat asupra noastră pe mai multe căi: în primul rând prin *școlile superioare*, cu limba de predare greacă, din Constantinopol, București și Iași. Având ca profesori învățații cei mai de seamă ai lumii orientale, aceste școli au fost adevărate centre de creiere și difuzare a culturii grecești, în timp ce Elada însăși nu dispunea de nici o instituție similară. La Academia cea

mare din Constantinopol, în cartierul Fanarului, aproape de Patriarhie, au învățat o sumă dintre viitorii dregători, clerici și profesori ai Țărilor Române; ba chiar și unii dintre viitorii domni tot aci au căpătat elementele de cultură superioară; e cazul lui *Nicolae Mavrocordat*.

Deși venit la tron în urma unei reacțiuni a băștinașilor împotriva elementului grecesc, Vasile Lupu ajunge el însuși un sprijinitor al acestui element: în divanul domnesc din 1652, din cei zece boieri mari, șapte erau greci și trei români. Școala superioară, înființată de el la Iași, după o primă perioadă, în care influența Chievlui lui Petru Movilă, deci — indirect — și a apusului, este preponderentă, cunoaște o a doua, de caracter precumpănitor grecesc. În catedrala domnească din capitala țării, acelaș voevod hotărăște ca o parte a serviciului religios să fie făcută în grecește; în mănăstirile cele mari se primesc monahi greci cari învață pe fiii de boieri limba și scrierea greacă. Un alt sprijinitor al culturii grecești a fost *Gheorghe Duca*: sub el se înființează, în 1680, prima tipografie specială greacă — din cele șapte — care au existat la noi în intervalul 1601—1821.

O altă cale de influență a fost prin *înalții ierarhi răsăriteni* care s'au stabilit în țările noastre, ajungând — unii din ei — chiar conducători ai bisericii românești. La începutul secolului al XVII-lea, întâlnim figura lui *Luca*, mai întâi episcop de Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei; el era grec, originar din Cipru.

Cam în aceiași vreme, un mitropolit al Monembasiei se află la curtea munteană și piere ucis în mișcarea lui Lupu Mehedințeanul (1618). Deosebit de însemnată este figura lui *Matei*, mitropolit al Mirelor; după ce zăbovește câțva timp la Moscova (1595—1597) și în Polonia, el se stabilește, începând din 1602, în Muntenia; egumen al mănăstirii Dealul, unde a și murit, în 1624, Matei e autorul a două povestiri istorice originale privind Țara Românească și a slujbelor sfântului Grigore Decapolitul și Sfintei Paraschiva, ambele având de asemenea legătură cu noi. În epoca lui Brâncoveanu, stau la București și Iași străluciți ierarhi greci precum *Dositeiu*, patriarhul Ierusalimului, și nepotul și urmașul acestuia în scaun, *Hrisant Notara*. Tot la curtea lui Brâncoveanu se află, ca « predicator », *Athanasie*, fostul patriarh al Antiohiei; sub

Îngrijirea acestuia se tipărește la Snagov, în 1701, Liturghierul greco-arab, după cum sub îngrijirea și cu cheltuiala lui *Auxentie*, fostul mitropolit al Sofiei, se tipărește la București « Explicarea și serviciul la sfințirea bisericei », în grecește. Nu e cu puțință a înșira aci pe toți înalții ierarhi — și cu atât mai puțin — pe clericii greci de rang mai mic, care au trăit în țările noastre în răstimpul cercetat; numărul lor este foarte mare. Acțiunea conjugată a acestor clerici pe de o parte, a școlilor pe de alta — de altfel sferele lor de acțiune erau secante — fac ca influența greacă să meargă crescând: punctul maxim este atins spre sfârșitul epocii fanariote, în anii 1790—1812. Tocmai această creștere provoacă însă și reacțiunea care se va produce, atât în domeniul cultural cât și în cel politic, la începutul veacului al XIX-lea.

În ce privește influența rusă, trebuie însemnat, în ordine cronologică, momentul, foarte important, din prima perioadă, aceea a lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Exponentul muntean al acestei influențe este însuși cumnatul voevodului, învățatul boier *Udriște Năsturel*, traducătorul în « limba sfântă slavonă » cum o califică el însuși, a « Imitației lui Isus Hristos ». Pentru fiul său Radu, Udriște aduce profesor dela Chiev; sub raportul tipăriturilor, el publică la Govora în 1642 o Evanghelie învățătoare « scoasă și primenită de pre limba rusească pre limba rumânească ». Și în cancelaria voevodului se face simțit curentul rusesc: explicația stă în faptul că « vtori logofătul » Udriște era, de fapt, conducătorul ei. Un rol asemănător joacă în Moldova, în aceeași vreme, mitropolitul *Varlaam*. El se duce la Moscova ca arhimandrit, în 1629, trimis de Miron Vodă Barnovski care voia să-și procure de acolo icoane pentru ctitoriile sale. Mai târziu, în 1637, ajuns păstor sufletesc al Moldovei, Varlaam scrie Țarului, arătând că a tradus și are gata de tipar « cartea Sf. Calist, cuvântările la Sf. Evanghelie, ca s'o cetească preoții în biserică, spre învățătura Românilor credincioși ». Ii cere totdeodată ajutorul spre a o putea tipări; nu cunoaștem ce răspuns i s'a dat. Dar chiar dacă el a fost negativ, un fapt e sigur: în cursul veacului al XVII-lea, tiparul românesc are strânse legături cu cel din Rusia. Reintroducerea lui în Muntenia, sub Matei Basarab ca și introducerea lui în Moldova, sub Vasile Lupu, se face cu ajutorul mitropolitului Chievului *Petru Movilă* (vezi mai jos, p. 895). După ce tipografia moldovenească

se desființează, instalarea alteia nouă, sub Gheorghe Duca (1679) se face iarăși cu ajutorul patriarhului Moscovei *Ioachim*. O sumă de tipografi, în cursul acestui veac, vin din Ucraina; tot de acolo vin și modele, în ce privește cărțile de tipărit, gravurile și ornamentele.

În veacul al XVIII-lea, o serie întreagă de înalți ierarhi români au legătură cu Rusia și sunt influențați de *noua viață monahală* de acolo. Inceputul îl face *Pahomie*, egumenul de Neamț, care prin 1703—1704, se duce la Chiev, atras de fama călugărului *Dimitrie de Rostov* din mănăstirea Pecerska, întemeietorul noii vieți monahale amintite. După ce stă lângă Dimitrie câțiva ani, însoțindu-l chiar în călătoriile de propovăduire, se întoarce în țară, unde Mihai Racoviță îl face episcop de Roman. El introduce în mănăstirile moldovene noile norme ale schivniciei; aduce și diferite cărți în limba slavă, între altele, celebra operă a maestrului său Dimitrie, « Rostul de aur » care s'a răspândit în țările noastre. Pahomie s'a întors spre sfârșitul vieții la Chiev, la mănăstirea Pecerska; aci a și murit, în 1724. Mitropolitul Moldovei, *Gheorghe*, urmașul lui Ghedeon care primise pe Țarul Petru cel Mare la Țuțora, aduce și el cărți bisericești din Rusia și anume, așa cum ne arată o însemnare din 24 Dechemvrie 1729, « 12 Mineie moschicești, cu două trioade și liturghii canonice, de toate trebile arhieresti ». Mai târziu, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, exponenți ai influenței rusești sunt egumenul dela Putna, *Vartolomeiu Măzăreanu* și egumenul dela Dragomirna, Secul și Neamț, *Paisie Velicovski*. Cel dintâi călătorește în două rânduri în Rusia, în 1757 și 1769; aduce de acolo cărți, icoane, odăjdii, traduce de asemenea din rusește texte religioase și laice ca *Itica* sau *Ieropolitica*, după o ediție apărută la Chiev în 1712, apoi calendare, letopisește, etc. Paisie, ucrainian din Pultava, a stat o bucată de vreme la mănăstirile *Poiana Mărului* și *Vărzărești* din Muntenia (județul Râmnicul Sărat), apoi a fost la Muntele Athos, în cele din urmă s'a stabilit în mănăstirile moldovene pomenite mai sus, unde a desvoltat o remarcabilă activitate, dând o nouă înflorire monahismului, potrivit cu învățătura lui Dimitrie din Rostov. Ultimul dintre clerici care, în răstimpul cercetat, stabilesc legătura cu lumea rusească, este *Mihail Strilbițki*, personaj interesant, cu o activitate complexă: traducător, tipograf, gravor, administrator

*

bisericesc, el ia, la un moment dat, în 1789, pomposul titlu de «protopopul Moldovei, Munteniei și Basarabiei». I se datoresc o serie de tipărituri bisericești și laice, la Iași, Dubăsari și Movilău.

Mult mai puțin însemnată a fost, în domeniul cultural, influența turcească. Ea se manifestă numai în artă și anume în special în *arhitectura civilă*, în felul cum se construiesc unele părți ale locuințelor boierești (sacnacsiul!) și în mobilierul acestora, apoi în construcția hanurilor, cișmelelor și havuzelor.

Istoriografia. Dintre operele originale alcătuite în răstimpul 1601—1821, locul cel dintâi îl ocupă, fără îndoială, cele de caracter *istoric*. Ele întrec cu mult, atât calitativ cât și cantitativ, pe celelalte. S'au scris, în răstimpul amintit, peste *cincizeci* de lucrări originale de acest fel, marea majoritate în proză, câteva în versuri.

Nici una *nu s'a tipărit* de către autorul respectiv; nu se poate spune că n'ar fi interesat: dovada contrară o formează marele număr de manuscrise ale lor care au circulat — din letopisețul lui Miron Costin, de pildă, se cunosc până acum nu mai puțin de 49 de manuscrise, dintre care trei în limbi străine (latină, greacă și franceză). Explicația trebuie căutată mai curând în faptul că autorii se temeau ca, prin publicare, să nu aibă neplăceri pe deoparte cu Turcii, puterea suzerană, pe de altă parte cu descendenții personagiilor băștinașe descrise.

În ordinea însemnătății, istoriografia moldoveană e cea dintâi, urmează apoi, la mică distanță, istoriografia munteană, cea transilvăneană venind mult în urma acestor două.

Istoriografia moldoveană. În veacul al XV-lea și al XVI-lea, cronicile sau letopisețele țării se scriseseră *în limba slavă*; în veacul al XVII-lea apar primele cronici *în limba română*. După toate probabilitățile, acela care a tradus pentru întâia oară vechile letopisețe în românește și a alcătuit o cronică mergând până la Vasile Lupu, a fost *Eustratie treti logofăt*, un boier învățat, cunosător al limbii grecești și căruia i se datorește și întocmirea *Pravilelor Împărătești*, tipărite la Iași, în 1646 (vezi mai sus, p. 593). Din nefericire, cronica sau letopisețul lui Istrate logofătul nu ni s'a păstrat (sau n'a fost încă descoperit!) cert este numai că de el s'au folosit mai întâi Grigore Ureche — acesta cunoștea o

redacție mergând numai până la Petru Șchiopul —, apoi Simion Dascălul, care a avut redacția completă, până la Vasile Lupu, în sfârșit Ion Neculce care a luat din el o parte a tradițiilor ce figurează în *O seamă de cuvinte*.

Primul letopiseț moldovenesc în limba română ajuns până în zilele noastre este acela *al lui Grigore Ureche și Simion Dascălul*. Intrebuințăm această titulatură deoarece letopisețul lui Grigore Ureche nu ni s'a păstrat *în forma originală*, așa cum a fost scris de învățatul boier moldovean, în intervalul dintre începutul anului 1643 și Aprilie 1647, ci numai *în forma prelucrată*, amplificată, a lui Simion Dascălul, alcătuită între 1654 și 1660. O separare a adaoselor lui Simion Dascălul nu e cu puțință, de aceea cronica trebuie înfățișată sub numele amândurora.

Grigore Ureche, fiu al marelui logofăt — deci, am zice azi, al primului ministru — Nestor Ureche, din vremea lui Aron Tiranul, a învățat carte în Polonia, poate la Liov; știa limba latină, polonă și vechea slavă bisericească. Cariera și-a început-o, se pare, sub Miron Vodă Barnowski, când îl întâlnim, la 20 Dechemvrie 1628, ca *treți logofăt*, dregătorie care nu putea fi ocupată decât de un cărturar și un om de credință. Sub domnii următori, el înaintează pe scara demnităților: vel spătar în Noemvrie 1631, își păstrează această dregătorie și sub Vasile Lupu. La începutul lui Ianuarie 1643, Grigore Ureche e «vel vornic al țării de jos»; pentru ultima oară e pomenit cu acest titlu la 8 Aprilie 1647. Data morții nu se știe în mod precis; nu e exclus ca să fi trăit însă și după 3 Mai 1647, dată la care se scrie actul de împărțeață a averii lui.

În ce privește pe Simion Dascălul, om de condiție socială mai modestă, el pare să fi fost din Ardeal, poate din Maramureș; știa ungurește, leșește, latinește și vechea slavă; cunoștea amănunte din viața Ungurilor. A fost identificat — și faptul pare probabil — cu Simion Dascălul din satul Roșiaci, care iscălește între martorii unui zapis la 8 Iulie 1669, și cu «Simion Dascălul» din târgul Focșanilor, amintit în două rânduri în anul 1676.

Cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul povestește răstimpul dintre întemeierea Moldovei și domnia a doua a lui Aron Tiranul (1359—1595); e o lucrare neterminată, încheindu-se printr'un *titlu* de capitol. Ca izvoare principale ale ei au servit:

letopisețul moldovenesc alcătuit de Eustratie logofătul, *letopisețul leșesc* care e — după toate probabilitățile — cronica polonă a lui Ioachim Bielski, și *letopisețul latinesc*, un izvor, se pare, intern, scris latinește. La acestea se adaugă câteva izvoare secundare și anume: o *cosmografie latină*, *cronica lui Al. Guagnin* în traducerea polonă a lui Martin Paszkowski, apărută în 1611, și un *letopiseț unguresc*, din care s'a scos vestitul capitol « De ijderenia Moldovenilor » cuprinzând legenda infamantă a descendenței Românilor din tâlhari. Ultimele două izvoare au fost utilizate numai de Simion Dascălul, al cărui simț patriotic, era, după cum se vede, redus. Din potrivă, Grigore Ureche este *patriot*, dar și *om de partid*.

Cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul nu este numai *cea dintâi cronică originală în limba română*, din câte cunoaștem astăzi; ea cuprinde și *prima afirmare românească despre unitatea neamului nostru și originea lui latină*. În « Predosloviea descălecării a Țării Moldovei » citim: « Noi aflăm că Moldova s'au descălecat mai pre urmă și Muntenii mai dintâi, *măcar că s'au tras dela un izvor, Muntenii întâi iar Moldovenii mai pre urmă* ». Iar în alt loc: « Românii câți se află lăcuiitori la țara Ungurească și la Ardeal și la Maramureș, *dela un loc sânt cu Moldovenii și toți dela Râm se trag* ». Tema va fi reluată și amplificată de Miron Costin.

Ca izvor istoric, cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul prezintă însemnătate mai ales pentru epoca 1574—1595; pentru acest interval ea formează singura povestire cunoscută azi și se întemeiază pe *tradiția orală* transmisă lui Grigore Ureche de tatăl său Nestor.

Adaosele pe care le face cronicei, între 1660—1667, un *Misail Călugărul*, adaose în bună parte de caracter bisericesc, n'au valoare istorică; ele sunt, mai toate, rezultatul unor confuzii sau informații greșite.

Miron Costin, cel mai mare dintre cronicarii români, s'a născut în 1633, ca fiu al vel hatmanului, apoi vel postelnicului Iancu Costin. Refugiat în Polonia, din cauza luptelor politice, Iancu trimite pe fiul său la colegiul iezuit din Bar; aci Miron învață temeinic latinește și leșește. Intors în țară spre sfârșitul domniei lui Vasile Lupu, el face o frumoasă carieră, ajungând, în cele din urmă, vel logofăt, așa dar al doilea personaj după domn (vezi și

fig. 54). Șef al partidului polon, Miron intră în conflict cu Constantin Cantemir (1685—1693); acesta, descoperind un complot la care

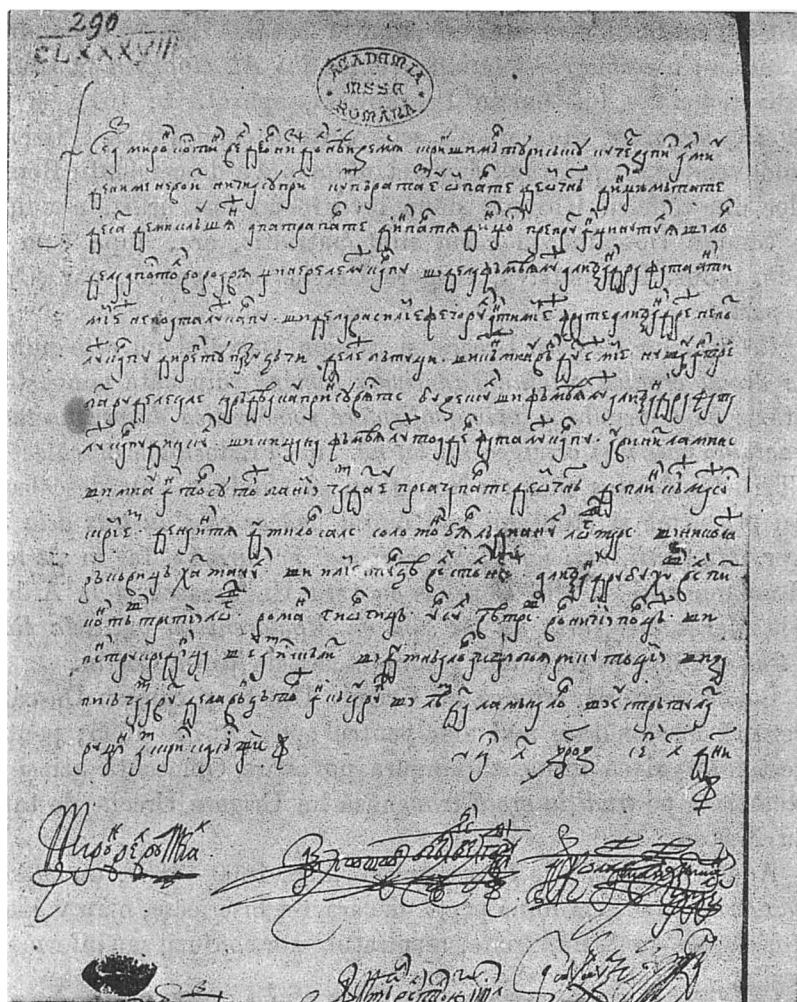

Fig. 54. — Act autograf din 30 Septembrie 1668 prin care Miron Costin vel dvornic al Țării de jos cumpără o parte din satul Miclăușani, pe Prut, în ținutul Iașilor, dela Apostol Voroavă, ginerele lui Carp și alții, cu patruzeci de lei bătuși. Jos, în stânga, iscălitura: Miron vel vor(nic) iscal. (Biblioteca Academiei Române, secția manuscrise).

participase Velicico Costin, nu însă și Miron, fiind pe deasupra atârnat de adversarii politici și personali ai Costineștilor, dădu

ordin să fie executați amândoi frații. Sentința se aduse la împlinire în împrejurări dramatice: luat de lângă sicriul soției sale, la țară, la Barboși, Miron fu dus până în târgul Romanului și aci, sosind o nouă confirmare a poruncii domnești, i se tăie capul (Dechemvrie 1691). Avea 58 de ani.

Opera istorică a lui Miron Costin se alcătuiește dintr'o lucrare asupra originii noastre latine, purtând titlul sugestiv: *De neamul Moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, apoi din *Letopisețul Țării Moldovei* și din *două scrieri în limba polonă*, una în proză, alta în versuri. Cea mai de seamă dintre lucrările sale este Letopisețul. Scris în Iași, în 1675, el povestește evenimentele dintre anii 1595 — unde se oprișe cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul — și 1661, moartea lui Ștefăniță Lupu. Pentru prima parte a povestirii, se folosește de izvoare polone, în special de cronica episcopului Piasecki (1587—1648) și de cronicile în versuri ale lui Otwinowski și Twardowski; pentru partea ultimă, de ceea ce văzuse și auzise el însuși. Intrebuințează și unele mărturii de caracter *arheologic*; nu disprețuiește nici *tradițiile* orale transmise din generație în generație. Letopisețul a fost tradus: în *latinește*, probabil de un tânăr boier român aflat la studii în Polonia; în *grecește* de către Alexandru Amiras (lucrul începe în Februarie 1729, la Iași) și în *frânzuzește* de către Nicolas Genier, la Ankara, în 1741.

În *De neamul Moldovenilor*, Miron Costin, după ce combate «ocara» și «basna» cu descendența din tâlhari, arată originea latină a poporului nostru, nu numai a Moldovenilor, dar și a Muntenilor și Ardelenilor. «Biruit-a gândul — spune marele cronicar — să mă apuc de această trudă, să scot lumii la vedere felul neamului, din ce izvor și seminție sânt lăcuiitorii țării noastre Moldovei și Țării Muntenesti și Româniî din țările Ungurești... că tot un neam și odată descălecați sunt». Și Miron aduce la îndeplinire gândul său, arătând, cu mijloacele științifice ale vremii, cum s'au luptat Dacii cu Romanii sub «Traian, împăratul Râmului», cum a fost colonizată Dacia, care e numele neamului nostru, portul și credința lui.

De neamul Moldovenilor ni s'a păstrat în două redacțiuni: una în cinci capitole, alta în șapte, ultimele două fiind adaose ulterior de unul din fiii lui Miron, mai probabil Nicolae. Data alcătuirii

acestei lucrări este nesigură: sunt cercetători care se pronunță pentru anii 1673 — 1674, alții cred că a fost scrisă spre sfârșitul vieții, după 1685.

Cele două lucrări în limba polonă — una în proză, intitulată « *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei* » și fără indicarea datei la care a fost scrisă, cealaltă, în versuri, cu titlul « *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* », alcătuită în Polonia, la Daszow, în Iulie 1684, în urma dorinței regelui Ioan Sobieski, tratează aceeași temă: originea română și unitatea poporului român, explicarea numelui său și întemeierea sau descălecatul celor două țări; la sfârșit și mai mult în prima decât în cea de a doua, se adaogă date asupra limbii, religiei, geografiei și organizării administrative românești.

În afară de opera istorică, Miron Costin ne-a lăsat și o încercare de poem filozofic: « *Viața lumii* ». Scrisă înainte de 1673, ea dezvoltă, în 84 de versuri, tema precarității vieții, aidoma unui fir subțire care se rupe ușor. Toate sunt deșertăciuni; singură fapta bună dă liniște și mulțumire. « Predoslovie » adică prefața acestui poem este cel dintâi tratat de versificație românească, arătând ce sunt « stihurile », ce condiții trebuie să îndeplinească ele. Poemul însuși a fost scris — citim în Predoslovie — « mai mult să se vadă că poate și în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce se chiamă stihuri ».

Calificativul de « cel mai mare cronicar român » pe care l-am dat lui Miron Costin se justifică întru totul. El întrunește în opera sa istorică însușirile corespunzătoare: informație bogată și variată, simț superior al obiectivității, remarcabil talent literar. Cunoștea, din proprie experiență, asemenea lui Eminescu, întreg pământul și neamul românesc; străbătuse Ardealul și Muntenia, cunoscuse pe Maramureșeni, văzuse podul lui Traian, la Dunăre. Era drept în aprecieri și judecăți: cuvântul pe care-l rostește, în legătură cu povestirea războiului dintre Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan: « nimică nu strică credința . . . celor ce scriu leatopisețele, ca fățaria, când veghe voea unuia și pogoară lucrul cu hulă altuia », el l-a și aplicat. În sfârșit, știe să înfățișeze cu talent, într'o limbă plină de miez, colorată și armonioasă, oameni și întâmplări. O seamă din portretele sale, acela al lui Gheorghe Ștefan, al lui Ștefan pârcălabul de Soroca, ale lui Tomșa, Barnowski, Radu Mihnea, redate

atât de expresiv și concis, au devenit clasice în literatura românească.

« *Izvoadele* » continuatorilor lui Miron Costin. Letopisețul marelui cronicar a fost continuat epigonic de o serie întreagă de « izvoade » adică de narațiuni istorice — cel puțin șase la număr — care porneau toate dela Dabija Vodă (1661), unde se oprise Miron, și mergeau până spre finele secolului al XVII-lea sau începutul celui de al XVIII-lea. Cel mai însemnat dintre aceste « izvoade » este acela care povestește răstimpul dintre Dabija și a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1661—1705); el a servit ca izvor atât Cronicii Racovițene atribuite lui Neculai Muste (vezi mai jos) cât și lui Neculce. Un alt « izvod », scris în 1694 de un copist din anturajul marelui logofăt Teodosie Dubău, cuprinde după o confuză predoslovie în versuri și proză, expunerea, foarte sumară, a domniilor dela Dabija până la Constantin Cantemir. Dacă un al treilea « izvod » — cu autor necunoscut — se referea la evenimente din iarna anilor 1673—1674, nu știm în schimb ce răstimp cuprindea cel de al patrulea, alcătuit de « Vasile Dămian, ce-au fost trei logofăt ». Al cincilea izvod expune evenimentele din răstimpul 1678—1711 în mod favorabil boierilor Gavriliță și Lupu Costachi, poate fi deci numit « izvodul Costăcheștilor ». A fost scris, după toate probabilitățile, de un om de casă al acestora, Ștefan Pădure, în 1712. Despre cel de al șaselea izvod n'avem informații precise. Utilizate de marile cronici scrise în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, « izvoadele » continuatorilor lui Miron Costin, au fost scoase din circulație de acestea, după cum « letopisețul moldovenesc » al lui Eustratie logofătul, în diferitele lui redacțiuni, fusese scos de cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul, la a cărei alcătuire contribuisese în chip însemnat.

Nicolae Costin, fiul — născut pela 1660 — al lui Miron, a învățat întâi în Iași, cu un talentat călugăr jezuit, apoi, ca și tatăl său, în Polonia. Mulțumită acestei învățături, adăugându-se și faptul că a luat de soție pe sora voevodului și colegului său de școală, Constantin Duca (1693—1695), el a făcut — ca și tatăl său — o frumoasă carieră, ajungând la urmă, sub Dimitrie Cantemir (1710—1711) și sub Neculai Mavrocordat (1711—1716), vel logofăt. A murit în Septemvrie 1712, la țară, unde se dusesese să-și cerceteze averea.

Nicolae Costin își pusese în gând să scrie un letopiseț începând, după moda bizantină, imitată și de Poloni, cu facerea lumii și ducând povestirea până în zilele sale. Dar acest ambițios plan n'a fost realizat în întregime. El a ajuns cu narațiunea până la anul 1601 apoi, cedând dorinței lui Neculai Mavrocordat care voia să vadă mai de grabă cronica domniilor lui (1709—1710 și 1711—1716), a întrerupt-o și a redactat partea privind evenimentele contemporane, între 14/25 Octombrie 1709 și 7/18 Octombrie 1711. Moartea l-a surprins în plin lucru, fără să fi avut timpul nu să termine opera plănuită, dar nici măcar să transcrie pe curat partea ultimă.

Nicolae Costin este tipul cronicarului *erudit*. El își adună știrile din toate izvoarele pe care le cunoaște; nu vrea să-i scape nimic, și dacă, prin aceasta, povestirea devine greoaie, disproporționată, cu digresiuni care, neîntregindu-se organic, supără. Chiar în capitolul întâi « Pentru ridicarea lumii și pentru împărțirea limbilor și pentru neamurile oamenilor și descălecarea țărilor » sunt citați nu mai puțin de 27 de autori romani, greci și evrei, dela Thales din Milet și Homer până la Cicero și dela Plato și Aristoteles până la Diogene Laertius. Pentru descălecatul dintâi, temeiul îl formează scrierea — cu cât mai unitară și armonioasă! — a părintelui său; pentru epoca dela descălecatul al doilea până la Aron Vodă, cronica lui Grigore Ureche și Simion Dascălul. La acestea, Nicolae Costin adaogă toate știrile, interne și externe, pe care le-a putut aduna.

Superioară prin unitate arhitectonică și caracterul ei de mărturie directă, este povestirea celor două domnii din anii 1709—1711. Cu rezerve față de Dimitrie Cantemir, total elogioasă față de Nicolae Mavrocordat, această povestire, opera unui curtean, arată totuși că Nicolae Costin moștenise o parte din talentul părintelui său. În nici un caz ea nu justifică aprecierile atât de severe pe care le-au formulat unii istorici literari cu privire la întreaga sa operă istoriografică.

Tot lui Nicolae Costin i se datorește traducerea din latinește și prelucrarea — sub titlul « Ceasornicul Domnilor » — a celebrului roman spaniol « Il libro aureo... » de Antonio de Guevara. E viața romanțată a împăratului filosof Marcu Aureliu, întrețesută cu norme și sfaturi privind tineretul, familia și statul. Limba

traducerii românești e limpede și păstrează ceva din ritmul frazei latine.

Nicolae Miclesu este primul dintre cărturarii români care a desfășurat o însemnată activitate literară în afara hotarelor. Născut în 1636 la Milești, în ținutul Vasluiului — tată-său era însă grec din Peloponez — el a învățat carte mai întâi în țară, apoi la școala cea mare din Constantinopol. Poliglot, bogat, iubind fastul, bucurându-se de prietenia voevodului Ștefăniță Lupu (1659—1661), era sortit unei rapide ascensiuni; ambiția sa nemăsurată sfârșimă însă acest început plin de făgăduinți și dădu un alt curs vieții sale. Participând la un complot împotriva domnului și prietenului său — alți cercetători cred — socotim cu mai puțin temei — că împotriva lui Iliș Alexandru (1666-1668) — Miclesu fu descoperit și suferi pedeapsa infamantă a «tăerii nesului», trebuind să renunțe astfel la o carieră politică în Moldova. După câțiva ani în slujba domnului muntean Grigore Ghica și după o lungă călătorie în apusul și nordul Europei — a stat și în preajma și în slujba pribeagului Gheorghe Ștefan, la Stettin (1666-1668) — el ajunse, în 1671, prin recomandarea călduroasă a lui Dositeu, patriarhul Ierusalimului, șef al corpului de tâlmaci sau dragomani de pe lângă Consiliul diplomatic (Posolski Pricaz) din Moscova. În slujba Țarului rămase el apoi până la moarte, în 1708.

În activitatea literară a lui Nicolae Miclesu, deosebim o primă fază, în care el scrie în *românește* și o a doua, mult mai lungă, în care scrie în *rusește*; între ambele se situează mica sa lucrare în limba latină intitulată «Enchiridion». Scrierile din faza întâi sunt *traduceri*. Începutul îl face *Istoria despre sfânta icoană*, făcătoare de minuni, a Maicei Domnului, dela mănăstirea Neamț, istorie redactată în 1655, la vârsta de 19 ani. E, foarte probabil, traducerea în românește a unui text slav păstrat în mănăstire, asupra originii bizantine a amintitei icoane; aceasta ar fi fost trimisă lui Alexandru cel Bun de către împăratul Ioan Paleologu. Urmează, în 1661, o «*Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*»; ea cuprinde traducerea, din grecește, a unei serii de răspunsuri alcătuite de Atanasie, patriarhul Alexandriei, privind credința creștină. Foarte interesantă e observația asupra latinității noastre, pe care o adaogă Miclesu la

răspunsul despre numele lui Dumnezeu: «Dumnezeu să zice pre limba grecească teos, iară pre limba letenească deus, iară rumânește să chieamă Dumnezeu, care nume iaste luat dela letinie în ce chip și mai jumătate de limba rumânească luat dela Letini».

Nu ni s'a păstrat — nici în original, nici în copie — *traducerea în românește, din grecește, a Vechiului Testament*, făcută de Nicolae Milescu, la Constantinopol, pe când era capicheaia a lui Grigore Ghica, deci prin anii 1661—1664. Ea a fost întrebuințată însă de autorii (frații Greceanu?) sau autorul muntean al unei noi traduceri, aflate în manuscrisul 4389 al Academiei Române; în cuvântul către cititori, acest autor, deplângând faptul că Vechiul Testament nu fusese tradus până atunci, amintește de «un izvod, scris cu mâna, care l-au fost prepus Nicolae spătariul moldovan, dascăl și învățat în limba elinească, care l-au izvodit de pre izvodul elinesc, ce se-au fost tipărit la Frangofort...» (Frankfurt)); acest izvod — adaogă el — fiind prepus cu «multă pripă», are însă greșeli. În sfârșit, tot lui Milescu i se datorește traducerea câtorva *Rugăciuni de seară*, păstrate în codicele miscelaneu ce a aparținut odinioară pribeagului Gheorghe Ștefan și care se află azi în biblioteca arhiecezană din Blaj.

Mica lucrare în latinește «Ἐγγεπιδιον sive *Stella orientalis occidentali splendens...*», alcătuită la Stokholm în iarna din 1666—1667, la cererea ambasadorului francez, e o expunere asupra dogmei transsubstanțierii, așa cum o înțeleg ortodocșii. A fost tipărită la Paris, în 1669 și apoi, într'o nouă ediție, în 1704.

În perioada a doua a vieții sale, aceea petrecută în Rusia, Milescu a alcătuit o serie întreagă de lucrări de caracter istoric, religios, educativ și filologic; multe dintre ele sunt simple traduceri și nu au o valoare deosebită. Cu atât mai importante ne apar în schimb *lucrările originale* în legătură cu misiunea sa în China, efectuată din ordinul Țarului, în răstimpul 4 Martie 1675—16 Ianuarie 1678. Aceste lucrări sunt în număr de trei. E, în primul rând, *Itinerarul siberian*, cuprinzând jurnalul drumului, dela Tobolsk până la Peking și îndărăt la Moscova. Milescu descrie amănunțit, exact și cu talent locurile și oamenii; face totdeodată o hartă a regiunilor străbătute. «Itinerarul» e o adevărată mină de informații pentru istoric, geograf și etnograf; după aprecierea învățatului englez John Baddeley (Londra 1919), el nu are —

pentru Siberia — comparație nu numai în literatura rusă, dar chiar în aceea a lumii. A doua lucrare este *Descrierea Chinei*, ce-i fusese cerută de Ministrul afacerilor străine din Moscova. Cum însă Milescu nu văzuse decât o parte din acest « celest imperiu », aceea situată între granița siberiană și Peking, pentru rest s'a folosit de lucrarea jezuitului Martini, *Novus Atlas Sinensis*, căruia-i adaogă câteva capitole noi și foarte numeroase observațiuni personale. Unul din manuscrisele cele mai vechi și mai importante ale *Descrierii Chinei* se păstrează la Biblioteca Națională din Paris. Cea de a treia lucrare determinată de misiunea în China e cunoscută în deobște sub numele ei rusesc de *Stateini Spisok* și descrie însăși această misiune la curtea împăratului din Peking. Nu există până astăzi, o ediție completă, în românește, a operelor Spătarului; realizarea ei este o datorie a forurilor noastre culturale; ea va fi și un omagiu adus uneia din mințile cele mai luminate pe care le-a dat poporul dela Dunăre și Carpați.

Aceleiași categorii a marilor cărturari cari ne-au făcut cunoscuți, prin scrierile lor, peste hotare, aparține și *Dimitrie Cantemir*; viața lui prezintă de altfel, un oarecare paralelism cu viața lui Milescu.

Fiu al voievodului Constantin Cantemir, Dimitrie, născut la 26 Octomvrie st. v. 1673, a învățat întâi în Moldova, având ca dascăl pe doctul călugăr cretan Ieremia Cacavela. Trimis apoi la Constantinopol, cheazășie că părintele său nu va trece de partea creștinilor — era vremea unor astfel de conversiuni — tânărul beizadea își îmbogăți cunoștințele, luând lecții cu profesorii cei mai de seamă ai Stambulului — creștini și turci — ; învăță apoi limbile turcă, persană, arabă și italiană — știa de acasă greaca și slava veche; își creiă, în sfârșit, numeroase și importante relații, grație minții sale agere, talentului său muzical remarcabil și farmecului personal neobișnuit cu care era înzestrat. Reședința sa din Istanbul — avea un minunat palat la Ortakiöi, cumpărat în 1692 și mai târziu, după 1700, un al doilea pe colina *Sangiakdar Jokușu*, deasupra Cornului de Aur, dela socrul său Șerban Cantacuzino — deveni în curând centrul vieții intelectuale și mondene a capitalei turcești. Meghistanii Porții socoteau pe Dimitrie Cantemir complect devotat împărăției; de aceea, când fu vorba de de a supraveghea pe diplomatul Brâncoveanu și — eventual —

de a-l prinde, alegerea se opri în mod firesc asupra lui. Dimitrie cunoștea însă, din experiența celor două decenii petrecute pe țărmurile Bosforului și racilele adânci care minau împărăția; văzuse, fiind în suita marelui Vizir, dezastrul dela Zenta (1697); își închi-puia deci că sfârșitul stăpânirii otomane se apropie și spera ca, alăturându-se creștinilor, să-și poată rotunji hotarele, prin ocuparea raielor turcești dela Dunăre și Mare, și să-și statornicească dinastia în Moldova. Așa se explică dece, atunci când izbucni războiul între Ruși și Turci, el, în loc să execute planul inițial de prindere a lui Brâncoveanu, trecu de partea lui Petru cel Mare. Lupta nenorocită dela Stănilești (1711) puse capăt nu numai nădej-dilor sale, dar și domniei. Insoțind pe Țar, trecu el Nistrul în Rusia și acolo rămase până la moarte (1723, Septemvrie 1 stil vechi). Marele său aliat îi dădu moșii întinse — 50 de sate cu 15.000 de oameni — îl numi consilier intim — făcea parte din consiliul de trei. — și-i arătă tot timpul o deosebită prețuire.

Activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir cuprinde, ca și aceea a lui Milescu, două faze: prima, mai puțin însemnată, până la plecarea în Rusia, cea de a doua, esențială, după stabilirea sa în această țară. Din prima fază datează unele încercări filosofice, «*Divanul*» și «*Istoria Ieroglifică*». Inceputul îl face un mic tratat de logică, primul la noi, intitulat «*Compendiolum universae logices institutionis*», în latinește. Ii urmează, tot în latinește, un elogiu — un *encomium*, cum se spunea atunci — adus medicului și filosofului belgian Van Helmont (1577—1644), a cărui operă, antiscolastică, asupra constituției materiei și facerii lumii, era discutată nu numai în Occident dar și în Orient, în cercurile constantinopolitane. Mai târziu Cantemir va alcătui, plecând tot dela sistemul lui Van Helmont, o altă lucrare filosofică sub impunătorul titlu: «*Sacrosanctae scientiae indepingibile imago*». Aceste încercări filosofice, autorul nu le-a tipărit; a tipărit însă, în schimb, «*Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*». Este o operă de tinerețe, o compilație filosofico-teologică, arătând superioritatea spiritului asupra materiei; are o sintaxă nenaturală, cu intercalări nefirești, care face lectura grea, obositoare. S'a sfârșit de tipărit în Iași, la 30 August 1698, în românește și grecește, pe când domnea fratele său Antioh Cantemir căruia i se dedică, de altfel, cartea. Mult mai însemnată, și ca va-

loare literară și ca substanță, este « *Istoria ierografică în dooaspră-prăzece părți împărțită, așiderea cu 760 de sentenții frumos împodobită* ». Alcătuită între Mai 1704 și Octomvrie 1705, ea înfățișează alegoric societatea românească din vremea sa, în special lupta și intrigile dintre Cantemirești deoparte, Constantin Brâncoveanu și Cantacuzino de alta. Personagiile au nume de animale — așa de pildă, *corbul* închipuie pe voevodul muntean, *mreana* pe fiica acestuia Maria, *cămila* pe Mihai Racoviță; pentru identificarea lor, se întrebuințează șiruri de cifre, fiecareia din acestea corespunzându-i o literă; de aci și numele de « *Istorie ieroglică* ». « *Sentențiile* » redau, câteodată în formă lapidară, cugătări, reflexiuni și proverbe; unele constituie excelente « motto ».

În faza a doua a activității sale de scriitor, accentul a căzut pe lucrările de caracter istoric; ele i-au adus faima de mare învățat și au făcut ca numele său să fie cunoscut în întreg Apusul. Materialul pentru unele din aceste lucrări, Cantemir a început să-l strângă de timpuriu, încă de pe când studia la Constantinopol; la redactare n'a pășit însă decât după ce s'a stabilit în Rusia. A scris aci în latinește, după 1714 și înainte de 1716, biografia părintelui său: « *Vita Constantini Cantemyrii* ». E o lucrare de caracter panegiric, cu defectele inerente genului și cu unele inadvertențe cronologice; nici afirmația despre originea tătarască a familiei nu e convingătoare. Tradusă în rusește, această biografie s'a tipărit la Moscova în 1783.

Ca să răspundă unui deziderat al Academiei din Berlin care-l proclamase membru al ei (11 Iulie 1714) alcătuiește Dimitrie Cantemir tot în latinește, lucrarea « *Descriptio Moldaviae* », însoțind-o de o hartă foarte amănunțită a țării. Terminată în 1716, pe când domnea Mihai Racoviță, această operă e o adevărată *enciclopedie* a Moldovei, descriind-o sub raportul fizic, administrativ, politic, militar, economic, social, al obiceiurilor, religiei și al limbii. Nici aci nu lipsesc unele inexactități și chiar unele naivități; — așa de pildă știrea că apa Prutului e cu 30% mai ușoară decât a celorlalte râuri — ; privită în genere însă și ținând seamă și de *hartă* — această are nu mai puțin de 978 de elemente, dintre care 654 de sate și 182 de ape — o putem considera drept una din cele mai valoroase scrieri ale trecutului nostru; ea a și avut o circulație europeană. A fost tradusă în *nemțește* și tipărită în 2 ediții

(1769 și 1771), apoi în rusește și tipărită la Moscova (1789) în sfârșit în grecește, în 1819. Prima traducere în românește s'a tipărit în 1823, ultima în 1935; nici una nu redă în chip absolut fidel textul latin. Dar opera care s'a bucurat de cea mai mare prețuire din partea lumii intelectuale europene și care a avut și cea mai mare circulație a fost, fără îndoială, «*Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*» sau în traducerea însăși a autorului, «*Istoria pentru creșterea și descreșterea curții aliosmănești*». Scrisă în latinește, în diferite epoci — ultimul fapt povestit incidental, într'o notă, e din 1716 — ea cuprinde istoria turcească dela Soliman Șah, tatăl — zice Cantemir — al lui Ertogrul (1214) până la înapoierea lui Petru cel Mare în Rusia, după înfrângerea dela Stănilești (1711). Momentul culminant al creșterii este cucerirea Cameniței (1672); după aceea vine scăderea. Ideea aceasta a evoluției progresive și regresive era în atmosfera științifică a vremii; au întrebuințat-o, după Cantemir, și contele Marsigli (1732) și Montesquieu (1734), în titlurile operelor lor de căpetenie. Dacă textul latin al «*Istoriei creșterii și descreșterii Curții Otomane*» nu s'a publicat nici până azi, au apărut, în schimb, două ediții ale traducerii engleze (1734 și 1756), alte două ale traducerii franceze (ambele în 1743), o ediție a traducerii germane (1745) și una a celei românești (1876—1878). S'a tradus și în rusește, fără a se tipări. Tot în legătură cu Poarta Otomană a mai alcătuit Dimitrie Cantemir, în latinește, lucrarea intitulată «*De statu politico aulae othomanicae*»; manuscrisul ei s'a pierdut însă cu prilejul expediției în Persia, într'un naufragiu din Marea Caspică (1722). Cu prilejul aceleiași expediții a scris el un *Catehism* persan și diverse fragmente privind tecutul Persiei și unele regiuni ale ei.

Cantemir plănuise să înfățișeze istoria poporului românesc, de pretutindeni, «în două tomuri»: primul începând cu vremile cele mai vechi până la descălecatul lui «*Dragoș Vodă*» și al lui «*Radu Vodă Negrul*»; cel de al doilea, dela aceste descălecături «până la vremile noastre». Imprejurările nu i-au îngăduit însă nici să termine lucrarea — n'a scris decât primul tom — nici s'o tipărească. Dar și așa, neterminat, *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* este o adevărată demonstrație — bine înțeles cu mijloacele științifice ale vremii — a celor două idei care au for-

mat apoi temelia istoriografiei românești moderne: *romanitatea* noastră și *continuitatea* noastră. Ele sunt desbătute sau numai atinse în *treizeci de pasagii* din *Hronic*. Nu ni s'a păstrat textul latin al acestei opere; traducerea românească, făcută de însuși Cantemir, s'a început la Petersburg, în 1717, și s'a tipărit pentru prima oară, la Iași, în 1835—6.

Ultima lucrare a lui Cantemir în legătură cu noi a fost « *Istoria Cantacuzinilor și a Brâncoveanului* ». Scrisă în românește după 1718 —cuprinde pasagii întregi din lucrarea italianului Del Chiaro apărută în acest an — ea înfățișează, pe scurt, răstimpul dintre execuția postelnicului Constantin Cantacuzino și pribegia soției voevodului Ștefan Cantacuzino. A fost tradusă în rusește și în nemțește; aromânul Ioan Zavira din Siatîștea a tradus-o în greaca modernă și a tipărit-o în 1795.

Cu aceasta, tabloul activității culturale a lui Dimitrie Cantemir nu e complet încă; pentru a-l desăvârși, trebuie să amintim de lucrările sale *teologice*, dintre care una, intitulată « *Cartea sistemii sau despre starea religiunii mahometane* », a fost tipărită în rusește la Petersburg, în 1722; trebuie să amintim și de lucrările sale asupra *muzicii turcești*, Cantemir fiind și descoperitorul unui sistem nou de notație muzicală; trebuie, în sfârșit, să amintim de *desenele* și *picturile* sale, dintre care o parte — poate portretele care împodobesc traducerea engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* — se păstrau în 1735 la Academia de Științe din Petersburg. A fost o personalitate foarte complexă, dintre cele mai puternice pe care le-a dat neamul nostru; minte cuprinzătoare, curiozitate nesfârșită, talent multiplu, Cantemir poate fi socotit nu numai ca primul nostru istoric, în accepțiunea modernă a termenului, dar și ca unul dintre cei dintâi enciclopediști europeni; pe bună dreptate, numele său stă înscris alături de acele vestite ale umanității pe zidul de piatră al bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris.

Axinte Uricariul. În afară de Dimitrie Cantemir, domnul care s'a arătat mai grijuliu de judecata posterității a fost Nicolae Mavrocordat. El a pus, în scaun fiind, să se alcătuiască cronica domniilor lui. Pentru cea dintâi din Moldova, rolul acesta l-a avut Nicolae Costin (vezi mai sus, p. 793); pentru cea de a doua, *Axinte Uricarul*; în Muntenia, ambele domnii (1716 și 1719—1730) au fost descrise de *Radu Popescu* (vezi mai jos, p. 816).

Dar în afară de această preocupare interesată, Nicolae Mavrocordat a fost și un prețuitor al istoriografiei pentru ea însăși. Deaceea, el a dispus, iarăși pentru ambele țări, transcrierea în continuare a cronicelor anterioare, spre a forma *un singur corp*. Operațiunea i-a revenit tot lui Axinte Uricarul.

De origine modestă, răzășească, din Scânteia Vasluiului, acest funcționar al cancelariei domnești și subaltern al lui Nicolae Costin, căruia-i poartă admirație, a început să scrie, potrivit poruncii, după ce se împliniseră trei ani din domnia cea de a doua a lui Nicolae Mavrocordat, așa dar după 6 Octomvrie 1714. El povestește detaliat și documentat evenimentele cuprinse între 25 Dechemvrie st. v. 1710 și 22 Ianuarie st. v. 1716. Voevodul e prezentat, evident, în lumina cea mai favorabilă; stilul este plăcut, smălțat cu *neologisme* apusene și cu *turcisme*; uneori face apel și la locuții populare sau proverbe.

În corpul de cronici pe care-l alcătuiește — corp cuprins în manuscrisele 2591 și 5367 ale Academiei Române — Axinte nu s'a mărginit însă numai la transcrierea simplă a textelor anterioare, ci a adăos și unele informații proprii căpătate din hrisoave, manuscrise sau dela boieri bătrâni, cum sunt acelea referitoare la fiii lui Roman I, în Moldova, sau la domniile lui Mihnea al III-lea, Gheorghe și Grigore Ghica, în Muntenia.

Cronica lui Nicolae Chiparissa, Cronica Racovițeană și Cronica tradusă de Alexandru Amiras. Cea dintâi cronică în limba greacă privind istoria Moldovei este aceea alcătuită de Nicolae Chiparissa, sub titlul: « *Povestirea celor întâmplare în Moldova în anul 1716, în a treia domnie a prea înălțatului... domn... Ioan Mihai Racoviță Voevod* ». Ea cuprinde descrierea amănunțită a luptelor și biruințelor repurtate în 1716—1717 împotriva « cătanelor » adică a Nemților. E o cronică de caracter oficial, lăudând mult pe domn și mai ales pe postelnicul acestuia Constantin Ipsilanti. Textul grecesc a fost tradus încă în veacul al XVIII-lea în românește; această traducere veche, păstrată în ms. 157 al Academiei Române, e superioară traducerilor moderne.

Kogălniceanu și Bălcescu au publicat o cronică povestind evenimentele din Moldova între 1661 și 1729; unul din manuscrisele folosite se datorește *copistului* Nicolae Muste, « stari diac de divan », adică făcând parte dintre scriitorii « bătrâni » sau

calificați ai cancelariei. Autorul cronicei n'a fost identificat încă; el este, după toate probabilitățile, unul din boierii voevodului Mihai Racoviță; domnia acestuia e povestită amănunțit și cu simpatie. Deaceea, în lipsa numelui autorului, cronicei i se spune îndeobște *Cronica Racovițeană*. Pentru prima parte a povestirii, redactată prin 1719—1720, autorul s'a folosit de *Letopisetul Țării Moldovei dintre 1661—1705* (vezi mai sus, p. 793) pe care, cu modificări, îl reproduce aproape în întregime. Pentru rest, redactat după 1723, paralel cu evenimentele, au fost puse la contribuție amintirile personale, eventual și ale celorlalți boieri.

O altă cronică povestind același răstimp: 1661-1729 — ultimele rânduri relatând foarte pe scurt sfârșitul domniei lui Grigore Ghica: 1729—1733, sunt un adaos ulterior — a început a fi tradusă în grecește din ordin domnesc, «în Iași, la anul 1729, Februarie» de către biv vel sulgerul Alexandru Amiras din Smyrna. Acum Mihai Racoviță, în ultima sa domnie, e criticat; în schimb se laudă inițiatorul alcătuirii cronicei și a traducerii ei, Grigore Ghica (1726—1733), «acest domn vrednic de veșnică pomenire». Și autorul acestei cronici e necunoscut; n'ar fi exclus ca el să fie chiar traducătorul Amiras; stilul arată totuși mai degrabă un pământean decât un grec. Ca și în cronica racovițeană, deosebim și aici două părți: o primă parte, până la domnia a doua a lui Duculeț (1661—1703); ea cuprinde unul din izvoarele ce continuau pe Miron Costin, cu informații noi, precise și ample, asupra răscoalei lui Hâncu și Durac, din 1671—1672 (vezi vol. III, ediția a doua, p. 140—142) precum și asupra prinderii lui Gheorghe Duca la Domnești (4 Ianuarie 1684); o a doua parte, finală, (1703—1729), se datorește autorului, cine va fi fost el, biv vel sulgerul Amiras sau alt boier. Alcătuirea acestei cronici a avut loc în intervalul Iulie 1725—finele lui 1729, când se termină traducerea în grecește. Această traducere, păstrată într'un manuscris al Bibliotecii Naționale din Paris, a fost, la rândul-i, tradusă în franțuzește de Nicolae Genier, la Ankara, în 1741.

Între *Cronica Racovițeană* și aceea tradusă de Amiras sunt o sumă de asemănări; în genere, povestirea ultimei e mult mai rezumată.

Tot lui Amiras i se datorește și o «*Istorie autentică*» a celor 5 ani și 3 luni petrecuți de Carol al XII-lea, regele Suediei, în

Turcia, cea mai mare parte la Varnița, lângă Tighina; în acest răstimp, Amiras i-a servit de interpret; originalul grec al « Istoriei » nu e cunoscut până acum; ni s'a păstrat însă o traducere italiană continuată a ei, în Biblioteca Arhivelor din Viena. Povestirea lui Amiras redă punctul de vedere suedez. Cel turcesc se găsește exprimat într'o lucrare similară, aceea a grecului *Afenduli clucerul*, reprezentantul lui Brâncoveanu pe lângă Pașa de Tighina. Opera lui, scrisă tot în grecește și intitulată « *Istoria parțială a celor întâmplare regelui suedez Carol* » cuprinde răstimpul Ianuarie 1711—Octomvrie 1714 și e mai mult o culegere de documente oficiale decât o expunere a evenimentelor.

Ioan Neculce s'a născut în 1672 ca fiu al sulgerului, apoi visțierului Ianaki Neculce; prin maică-sa Alexandra, poreclită « Muta » era descendent direct din Cantacuzini. După ce stă, copil orfan fiind, patru ani în Muntenia, dus de bunică-sa « visțierniceasca Iordăchioaia », « de răul Leșilor » (era vremea războaelor dintre Poloni și Turci), el se întoarce în Moldova și-și începe cariera boierească sub Duculeț, în 1693, ca postelnicel. Vătaf de aprozi sub Antioh Cantemir în 1699, apoi vel agă, Neculce ajunge la a doua domnie a acestuia, în 1705, vel sulger și apoi vel spătar. Această ultimă dregătorie o păstrează și sub Dimitrie Cantemir, când devine cel mai influent boier al divanului. După înfrângerea dela Stănilești, la care participă în calitate de hatman adică de comandant al oștirii, el își însoțește domnul în pribegie, stând în preajma acestuia, în Rusia, doi ani. Trece apoi în Polonia, unde zăbovește alți șapte, pentru ca să se reîntoarcă, în sfârșit, în 1719, îndărăt acasă. Își reia moșiile, iar domnul următor Grigore Ghica îl face vel vornic al țării de sus. Spre sfârșitul vieții, în 1741, Constantin Mavrocordat l-a numit judecător înalt, în Iași, cu leafă lunară. A murit în cursul anului 1745, după 25 Februarie; la 12 Ianuarie 1746, fiul său Ilie îl arată ca răposat (vezi și fig. 55).

Ioan Neculce este autorul uneia din cele mai însemnate realizări istoriografice și literare românești; se poate spune, fără exagerare, că letopisețul său, împreună cu acela al lui Miron Costin în Moldova și al lui Radu Popescu în Muntenia, reprezintă cele trei capod'opere ale genului la noi. A început să redacteze la bătrânețe, ca biv vel vornic, când împlinise 60 de ani;

prima indicație sigură în acest sens se referă la anul 1733, ultima la un eveniment dela mijlocul anului 1744 (numirea lui Constan-

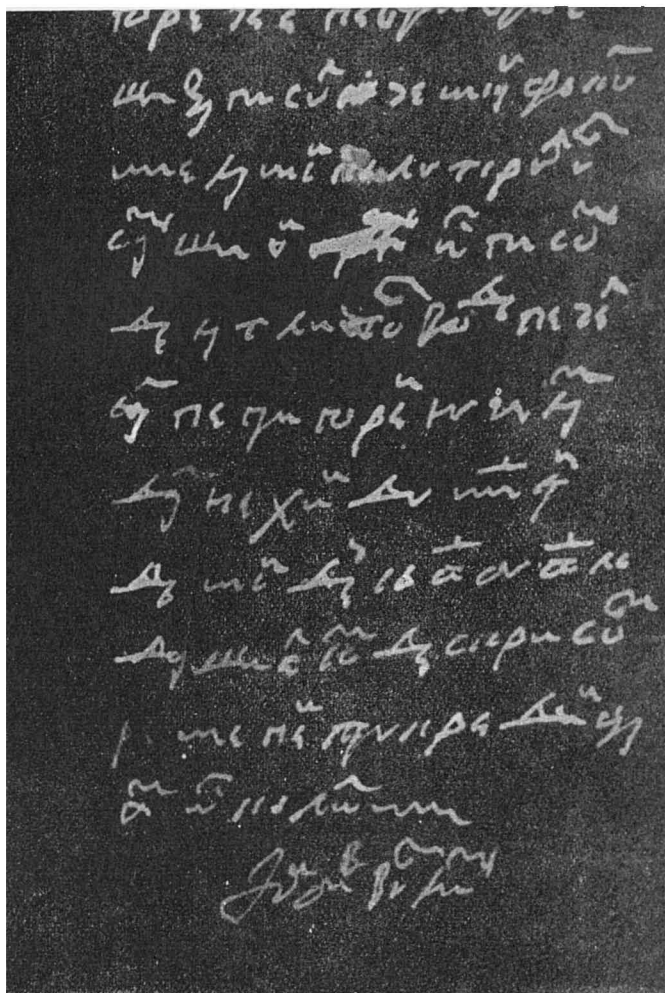

Fig. 55. — Autograf al lui Ion Neculce. Ultimul rând de jos e iscălitura lui: «Ion div. vel hatman». (Academia Română, secția manuscrise).

tin Mavrocordat ca domn al Munteniei). Redactarea istoriei din ultimii 11 ani s'a făcut deci progresiv, paralel cu evenimentele.

Letopisețul Țării Moldovei cuprinde răstimpul dintre 1661 — începutul domniei lui Eustratie Dabija — și 1743 — mazierea lui Constantin Mavrocordat; ultimul fapt amintit, din 1744, se referă, cum am arătat, la istoria munteană. Ca izvoare, Neculce afirmă că s'a folosit, până la domnia lui « Duca Vodă cel bătrân » (1678—1684) de « niște izvoade ce am aflat la unii și alții (vezi mai sus p. 793) și din auzitele celor bătrâni boieri »; de acolo înainte, « am scris singur dintru a mea știință câte s'au tâmplat de au fost în viața mea ». Observ însă că la sfârșitul domniei lui Gheorghe Duca, Neculce n'avea decât 12 ani ! Oricum, partea cea mai mare a letopisețului poartă pecetea martorului ocular. Deși amestecat direct în evenimentele pe care le povestește, el caută să păstreze totuși obiectivitatea. « Să nu gândiți — se adresează el cititorilor — că doară, pe voia cuiva sau în pizma cuiva... s'au scris »; ci, « într-o adevăr ». De fapt, în genere, el și reușește să fie imparțial; pe alocuri însă se vede partizanul și boierul; în acele locuri, seninătatea și bonomia sunt numai aparente. Față de o singură categorie nu-și poate stăvili Neculce resentimentul și chiar indignarea: față de Greci sau, mai bine zis față de « *dregătorii greci* », concurenții la posturi, deci la onoruri și venituri, ai boierilor pământeni.

Valoarea « Letopisețului » ca izvor istoric e remarcabilă pentru epoca dela 1685 înainte: o sumă de fapte și detalii le aflăm numai la el; în special, povestirea sa e prețioasă pentru domnia lui Dimitrie Cantemir (1710—1711), apoi pentru domnia lui Mihai Racoviță (1716—1723) și cele următoare.

Dar și mai mare este valoarea *literară* a Letopisețului. Neculce e un scriitor de mare talent. Are darul observației, știe să redea, în câteva trăsături caracteristice, oameni și împrejurări; portretele sale sunt, pe drept cuvânt, clasice. Iată, de pildă, pe acela al lui Constantin Cantemir voevod: « carte nu știa, ce numai iscălitura învățase de o făcea; practică bună avea; la vroavă era sănătos; mânca bine și bea bine. Semne multe avea pe trup dela războaie, în cap și la mâni, de pe când fusese slujitor în țeara leșească. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumân la față, buzat; barba îi era albă ca zăpada. Cu boierii trăia bine până la o vreme, pentru că era om de țeară și-i știa pre toți, tot anume, pre carele cum era; și nu era mândru, nici făcea cheltuială țarei, că era un moșneag, fără doamnă ».

Limba lui Neculce este o limbă vie, colorată, savuroasă; adeseori se folosește de expresii sau locuții populare și de proverbe; nu disprețuiește însă nici *neologismele*, atunci când relatarea evenimentelor, mai ales a celor din țările străine, o impune. Căci împotriva părerii curente, care vede în Neculce numai tipul boierului de țară, «necărturar» (G. Călinescu), sau «cu înțelegere populară» (P. P. Panaitescu), pot afirma că a fost și un om de cultură, știind câteva limbi (rusă, polonă, greacă, poate și turcă) și având un orizont istoric larg, nemărginindu-se deci numai la evenimentele țării sale. O bună parte a Letopisețului este rezervată faptelor din țările vecine și chiar din țări mai depărtate ca acelea din apusul Europei (Franța, Spania, Anglia și Germania), din nordul ei (Suedia) sau din Orient (Persia).

Neculce este cronicarul român care a dat mai multă importanță *tradițiilor* transmise prin viu graiu, din generație în generație. Găsise — se pare — o sumă de asemenea tradiții consemnate în letopisețul moldovenesc alcătuit de Eustratie logofătul (vezi mai sus, p. 787); altele i le spusese ră Cantacuzinii, rudele și protectorii săi, precum și unii boieri bătrâni; în sfârșit, adunase câteva și din popor, dela târgoveți, săteni, preoți și călugări. El se hotărâște să le pună în scris pe toate — 42 la număr — și le așează la începutul letopisețului, înainte de domnia lui Dabija, sub titlul: «*O seamă de cuvinte, ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni...*». Critica modernă constată că o serie întreagă din aceste tradiții corespund unui adevăr istoric: astfel sunt tradițiile despre *aprodul Purice* și despre *tirul artileriei din cetatea Neamțului*, asediată de Turci, confirmate ambele prin cronica moldovenească în limba germană descoperită nu de mult la München. De asemenea tradiția despre *Petru Rareș pescar* și despre *calul lui Miron Vodă Barnowski*. Cred că și acelea în legătură cu Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, Ghica Vodă și Ștefăniță Lupu corespund adevărului; de altfel, în tinerețea cronicarului trăiau încă boieri bătrâni care puteau să certifice faptele.

Neculce a scris, la cererea lui Constantin Mavrocordat, în 1744, și un tratat — un «*trătaș*» cum spune el — de istorie fiscală, cuprinzând dările vechi și noi scoase de diferiți Domni. Din nefericire, această lucrare — prima în genul ei în Principate — nu ni s'a păstrat.

Cronica Ghiculeștilor. Asemănătoare cronicei alcătuite din porunca lui Grigore Ghica și tradusă în grecește de Alexandru Amiras (vezi mai sus p. 803) există o a doua cronică alcătuită și tradusă de asemenea în grecește din porunca lui Matei Ghica, fiul lui Grigore (1753—1756). Ea cuprinde povestirea evenimentelor din Moldova între 1695 și 1754 și ni s'a păstrat într'un singur manuscris (nr. 38) în biblioteca Metohului Sfântului Mormânt din Constantinopol. Inceputul și sfârșitul manuscrisului care ne-ar fi putut da, potrivit obiceiului, indicațiuni despre numele autorului cronicei, eventual al traducătorului, lipsesc; așa încât, acest autor a rămas, cel puțin până acum, anonim. El este un apropiat, un om de casă al Ghiculeștilor; detaliile și aprecierile superlative la adresa lui Grigore al II-lea Ghica și a lui Matei Ghica abundă; deaceea cronica și poartă numele de *Cronica Ghiculeștilor*. Partea întâi a ei, între 1695 și 1730, este o compilație după letopisețul atribuit lui Nicolae Costin, după acela al lui Axinte Uricarul, după letopisețul Țării Moldovei între 1661—1705 și după cronica tradusă de Alexandru Amiras. Partea cea de a doua (1730—1754) cuprinde însă o povestire originală și importantă, cu detalii noi și precise.

Cronica lui Cantă și Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu. Cea mai scurtă dintre povestirile istorice moldovenești și, în acelaș timp, și cea cu mai puține date este aceea a lui Ioniță Cantă (prescurtare din Cantacuzino). Autorul, cumnat cu Grigore Al. Ghica și posesor al unei averi întinse, ocupase dregătoria de mare spătar, era deci biv vel spătar, când a început să scrie, prin 1769. Răstimpul povestit cuprinde anii 1741—1769. Fără un simț critic deosebit, Cantă nu observă, chiar la prima domnie, aceea a lui Constantin Mavrocordat, contrazicerea între izvoarele întrebuițate; se pare că el s'a folosit și de un *izvor rusesc* din care a luat unele date precise. Nici cronica lui Cantă nu ni s'a păstrat completă, fie că autorul n'a terminat-o, fie că manuscrisele cunoscute azi sunt lacunare.

Intocmai după cum Nicolae Muste nu fusese decât *copistul* unei cronici alcătuite de altcineva, tot așa și Enache Kogălniceanu copiază numai, între 1789 și 1795, o cronică alcătuită de un anonim în 1774 și cuprinzând răstimpul 1733—1774. Argumentele invocate în favoarea paternității lui Enache, se întorc, la o exa-

minare amănunțită, împotriva lui. Și în primul rând pasagiul, aparent peremptoriu, din cronică în care se spune: « ... înștiințându-se domnul *dela mine* Enachi Kogălniceanul, ce eram comis al doile atunce... ». În realitate, în manuscrise, acest pasagiu e la persoana *a treia*, nu la întâia: « ... înștiințându-să Domnul din Enachi Kogălnicean, ce era vtori comis atunce... ». Modificarea se datorește editorului, lui Mihail Kogălniceanu, care dorea să facă din strămoșul său — om cult, iubitor de istorie, bibliofil, — cu tot dinadinsul și un cronicar.

Condica de obiceiuri a lui Gheorgache vtori logofăt. Un loc deosebit în vechea noastră istoriografie ocupă « *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și noă a prea înălțaților domni...* ». E vorba de o lucrare de ceremonial — similară celor bizantine — alcătuită la Iași în 1762 — s'a terminat la 5 Noemvrie — din ordinul voevodului Grigore Callimachi, de către « Gheorgache vtori logofăt ». Ea descrie amănunțit și exact ceremoniile care au loc la luarea domniei, la darea boierilor, la mucarer, la sărbătorile însemnate de peste an, la trecerea solilor prin Iași, la întâlnirea Domnului cu Pașii cu trei tuiuri sau cu Hanul Tătarilor, etc. Numele de familie al autorului n'a putut fi identificat până acum; el nu este însă, în nici un caz, Sutz, așa cum s'a afirmat de către Nicolae Iorga. Condica ni s'a păstrat într'un singur manuscris, copia pe curat a originalului, cu unele locuri albe în text care trebuiau să fie completate de autor; acesta n'a mai făcut-o, fie că a murit curând după Noemvrie 1762, fie din altă pricină.

Povestirile istorice în versuri. Un gen care cunoaște o deosebită faoare și înflorire în veacul al XVIII-lea este *povestirea istorică în versuri*. Încă în veacul anterior, apăruseră unele manifestări de acest fel; ele formau însă rari excepții. Astfel este *Cronologia în versuri* a Mitropolitului Dosoftei, tipărită îndată după prefața Molitvenicului din 1681 și reprodusă în « Parimiile de preste an » din 1683. Ea înșiră, în 136 de versuri, pe toți domnii Moldovei dela descălecat până la Gheorghe Duca (1678—1684); la unii din ei se indică și soțiile, de asemenea ctitoriile și anii de domnie. Tonul e, în genere, apologetic; se găsesc cuvinte de laudă până și pentru Iliăș și Ștefan, feciorii ucigași ai lui Alexandru cel Bun sau pentru Iliăș Rareș care și-a părăsit credința, turcindu-se.

Valoarea poetică a acestei cronologii este, cum se poate lesne bănuî, foarte redusă, ca să nu zicem inexistentă.

Ceva mai reușită sub raportul literar ni se înfățișează « *Istoria* » în versuri pe care « o seamă de slugi » din țară, sosite la Istanbul cu Domnii și boierii mazili, au făcut-o pe la începutul anului 1774, stăpânilor lor ajunși în strâmtorare. Cuprinzând 134 de versuri de factură populară, rimând două câte două, această « *Istorie* » a fost adaosă la finele cronicei atribuite — pe nedrept — lui Enache Kogălniceanu. Ea înfățișează regretele celor care au cârmuit odinioară Moldova și care acum, lipsiți de bani, sunt avizați la îndeletniciri prozaice.

Și mai însemnate sub raportul istoric sunt cele două povestiri istorice în versuri, provocate, una de omorirea lui Grigore al III-lea Ghica (vezi și mai jos, p. 831) iar cealaltă de executarea celor doi boieri haini, Manolachi Bogdan vel vornicul și Ioan Cuza biv vel spătarul. Cea dintâi, având 274 de versuri, ni s'a păstrat în nu mai puțin de *patrusprezece* versiuni — plus una în proză — dovadă a impresiei adânci produse asupra contemporanilor de asasinarea lui Ghica. Autorul nu e cunoscut; nu pare a fi fost boier; mai degrabă vreun dascăl dela școlile de care voevodul avusese atâta grijă. El a scris îndată după omorirea acestuia (12 Octomvrie 1777). Cea de a doua povestire are 618 versuri și a fost alcătuită și ea la scurt interval după executarea boierilor haini (29 August 1778). Nici autorul acesteia nu e cunoscut; n'ar fi exclus să fie unul și același cu autorul stihurilor asupra uciderii lui Ghica. Mihail Kogălniceanu atribuia ambele povestiri strămoșului său Enache Kogălniceanu; nu există însă nicio dovadă în sprijinul părerii sale.

Valoarea literară a celor două bucăți este redusă. Versurile, de factură populară, nu impresionează nici prin imagini, nici prin rimă. Sub raportul istoric, ele ne dau însă câteva detalii care nu figurează în celelalte izvoare.

În sfârșit, menționăm *Cântecul lui Potemchin*, o povestire în versuri relatând, fără talent, moartea acestui general rus pe pământul Moldovei (1791).

Istoriografia munteană. Matei al Mirelor. În Muntenia, primele opere istoriografice originale din veacul al XVII-lea — excepție făcând acelea privitoare la Mihai Viteazul, care a fost analizate an-

terior (vezi vol. II, ediția a patra, p. 589) — sunt cele două cronici ale Mitropolitului Matei al Mirelor, una în proză, cealaltă în versuri, ambele scrise în grecește. Originar din Pogoniana Epirului, unde a văzut lumina zilei pe la 1550, Matei, îmbrățișând călugăria, a fost întâi protosinghel și arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol; a stat apoi la Moscova (1595—1597) și la Lwów (1600), pentru ca, prin 1602, să se stabilească în Țara Românească unde Radu Șerban l-a primit bine și l-a făcut egumen al mănăstirii Dealul. El a rămas aci până la sfârșitul vieții (1624, după 17 Martie), deși între timp fusese numit (1605) Mitropolit al Mirelor, — eparhie cu foarte puțini credincioși, ce-i dreptul — în vechea Lichie din sudul Asiei Mici. Cronica în proză, intitulată « *Povestire pe scurt...* » înfățișează, cu detalii numeroase și noi, năvălirea lui Gabriel Báthory în Țara Românească (finele lui Dechemvrie 1610), fuga și apoi reîntoarcerea lui Radu Șerban, precum și primii ani de domnie ai lui Radu Mihnea. Alcătuită, după toate probabilitățile, în iarna din 1613—1614, această « *Povestire* » nu e decât amplificarea Introducerii la *Slujba sfântului Grigore Decapolitul*, scrisă tot de Matei, introducere în care se povestește aceeași năvălire și fugă. Cea de a doua operă, în versuri, poartă titlul, rezumativ: « *Istoria celor petrecute în Țara Românească dela Șerban Vodă până la Gavrilă Vodă care domnește acum* » — deci: 1602-1618 — și e închinată boierului Ioan Catargi. A fost scrisă după executarea — pe care o amintește — a răsculatului Lupu Mehedințeanu, așa dar după Noemvrie 1618, mai probabil în iarna ce a urmat. Constituind singurul izvor narativ pentru împrejurările muntene din primele două decenii ale veacului al XVII-lea, « *Istoria* » lui Matei al Mirelor a fost utilizată de cei doi cronicari dela sfârșitul acestui veac, de Stoica Ludescu și Radu Popescu; ultimul îl citează: « cum spune un istoric Vlădică anume Maței dela Mira ». Tot Matei a alcătuit, în timpul domniei lui Alexandru Iliaș (1616—1618), « *Câteva sfaturi...* » către acest voevod, îndemându-l să judece după pravila împărătească și după legea țării și să facă școli, deoarece nici clericii, nici mirenii n'au unde învăța. I se datorește, de asemenea, în grecește, « *Slujba sfintei Parascheva* »; (vezi mai jos p. 857). Regretatul Russo îi atribuie și traducerea în grecește a unui alt text slav, a faimoaselor « *Învățăături* » ale lui Neagoe Basarab. În sfârșit adăogăm

că Matei al Mirelor a fost și un harnici caligraf: manuscrise copiate de el se întâlnesc, în număr apreciabil, în întreg orientul creștin.

Cronica lui Matei Basarab. Cineva din preajma lui Matei Basarab a notat cu grijă și amănunțit toate evenimentele din momentul în care acesta — ajutat de boierii olteni — s'a ridicat împotriva lui Leon Vodă, la 17/27 Octomvrie 1629 și până când s'a întors dela Țarigrad la București, ca Domn al țării, la 5/16 Noemvrie 1633. Datele sunt precis indicate, cu luna și ziua anului, numele boierilor sunt trecute toate pe rând; se vede bine că este un contemporan și un martor ocular cel ce însemnează aceste fapte. Nu tot așa se prezintă povestirea evenimentelor ulterioare, adică a războaielor dintre Matei și Vasile Lupu: nicio indicație cronologică, niciun nume de boier; autorul acestei părți este, evident, o altă persoană. Cronica începuturilor lui Matei Basarab nu ni s'a păstra ca o entitate separată; o cunoaștem numai din Cronica lui Stoica Ludescu în alcătuirea căreia ea a intrat ca un element constitutiv.

Cronica lui Stoica Ludescu sau a Cantacuzinilor. Apriga luptă politică între cele două partide boierești muntene, între Cantacuzini, conduși de bătrânul postelnic, apoi de fiii acestuia, de o parte, și Băleni, având în frunte pe banul Gheorghe Băleanu și ca element activ pe Stroe Leurdeanu, de alta, a influențat și domeniul istoriografiei. Fiecare din cele două tabere și-a alcătuit câte o cronică în care fazele luptei politice sunt prezentate favorabil pentru tabăra respectivă și defavorabil pentru cealaltă. Cantacuzinii au avut drept istoric pe bătrânul lor om de credință, *Stoica Ludescu*, iar Bălenii pe *Radu Popescu*, fiul lui Hrizea, al uneia deci din numeroasele victime ale acestei îndârjite lupte.

Stoica Ludescu a împărtășit în totul vicisitudinile familiei pe care o sluja. De origine din satul *Ludești* (Dâmbovița), unde a ridicat cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino o frumoasă biserică în 1682, el e trimis la ocnă, atunci când, în vara anului 1672, urgia se deslănțuise iarăși împotriva stăpânilor săi; stă închis acolo un an și zece luni. În schimb, sub Șerban Cantacuzino, ajunge judecător al scaunului Târgoviștei, dregătorie însemnată: așa îl găsim într'un act din 1 Octomvrie 1681. El redactează actele mai de seamă ale familiei: astfel catastiful averii lui Șerban Cantacuzino, din timpul boieriei acestuia, apoi testamentul cel de

al doilea al Elenei, soția postelnicului. Dar opera cea mai de seamă a lui Stoica Ludescu este cronica ce-i poartă numele, cronică zisă, tocmai din cauză că reprezintă punctul de vedere al familiei, și a Cantacuzinilor.

Ea cuprinde răstimpul dintre întemeierea Țării Românești — eveniment pe care-l explică printr'un *descălecat din Ardeal* și-l fixează în anul 1290 — și sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, ultimul eveniment povestit fiind retragerea trupelor austriace ale generalului Veterani peste munți, în 1688. Nu e o lucrare unitară ca informație și însemnătate: alături de părți amănunțite și precise, în care datele cronologice sunt exacte, iar boierii și celelalte personaje sunt pomeniți nominal, găsim părți cu cronologie vagă sau greșită și fără amănunte. Partea cea mai slabă este aceea dela început: dela descălecat până la domnia lui Radu cel Mare (1290—1495); nu numai că succesiunea domnilor este inexactă dar și anii de stăpânire ce li se atribue nu corespund realității. Pentru această epocă, Stoica Ludescu sau n'a avut anale, în genul celor moldovenesti, sau dacă ele au existat, au fost de calitate inferioară, atât sub raportul cronologiei cât și al faptelor. Pentru domniile lui Radu cel Mare, Mihnea, Vlăduț și Neagoe Basarab, (1495—1521) Ludescu s'a folosit de *Viața Sfântului Nifon*, o lucrare hagiografică-istorică, favorabilă Craioveștilor și lui Neagoe, (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 587), pe care, omițându-i începutul și sfârșitul, o intercalează aproape cu totul, reproducând multe pasagii cuvânt cu cuvânt. Pentru epoca următoare, până la Mihai Viteazul (1521—1593), informația a fost luată, după toate probabilitățile, din niște *anale interne*, care nu ni s'au păstrat însă ca o entitate separată, cum e cazul cu cele moldovene. Tot așa nu ni s'a păstrat separată nici cronica Buzeștilor (vezi vol. II, ediția a patra, p. 588) care a intrat în compilația lui Ludescu pentru epoca lui Mihai Viteazul. La domniile următoare, până la Gavril Moghilă (1618—1620), s'a utilizat *cronica lui Matei al Mirelor* (vezi mai sus, p. 811), apoi pentru începutul domniei lui Matei Basarab, *cronica acestuia*, (vezi, de asemenea, mai sus, p. 812). Din timpul lui Matei Basarab încep, în sfârșit, și amintirile personale ale lui Ludescu însuși precum și acelea ale Postelnicului Cantacuzino și, eventual, ale boierilor mai bătrâni. Utilizând toate aceste izvoare narrative, poate și altele

pe care nu le cunoaștem, utilizând o povestire greacă în versuri despre uciderea Postelnicului, adăogând apoi citate și comparații biblice precum și câte un document bisericesc în felul cărții lui Teofan, patriarhul Ierusalimului, din 1635, își alcătuiește Stoica Ludescu, sub formă de compilație, cronica sa. Ca izvor istoric, ea are o valoare inegală, după valoarea diferitelor izvoare pe care le întrebuițează. Dar defectul ei de căpetenie, în această privință, este *parțialitatea* vădită pe care o arată în partea ultimă a povestirii (1658—1688), familiei Cantacuzino. Stoica Ludescu, « slugă bătrână la casa răpsatului Costandin Postelnicul », prezintă evenimentele într'o lumină favorabilă acestei familii și defavorabilă Bălenilor. Domnii sunt buni sau răi după cum au sprijinit sau nu interesele Cantacuzinilor.

Redactarea croniciei a avut loc în mai multe rânduri. Partea cea început și până la sfârșitul domniei lui Grigore Ghica (1664) a fost scrisă în ultimul timp al pribegiei acestuia în împărăția austriacă, după ce trecuse la catolicism (1667—1671); dovadă este pasagiul din cronică în care se spune despre Ghica: «... au fugit în Ardeal și au trecut în țeara nemțească *de șade acolo și s'au făcut papistaș...* ».

O a doua parte (1664—1679) a fost scrisă în anul 1679, îndată după reîntronarea mitropolitului Teodosie (26 Aprilie st. v.), fapt povestit cu detalii și cu precizie cronologică. Ultima parte a croniciei, aceea relatând domnia lui Șerban Cantacuzino (1679—1688) a fost redactată după retragerea armatelor lui Veterani peste munți (toamna lui 1688); judecând după unele pasagii, s'ar părea chiar, că nu Stoica Ludescu, ci un alt partizan al Cantacuzinilor — și anume partizan mai mult al văduvei postelnicului și a celorlalți frați decât al lui Șerban — e autorul acestei părți; s'ar putea da însă și explicarea că Stoica Ludescu ținea, în această ultimă perioadă, mai puțin cu Șerban, fire autoritară și care ajunsese, pentru moștenirea lăsată de mamă-sa, în oarecare divergență cu restul familiei.

Radu Popescu este cel mai de seamă dintre cronicarii munteni, comparabil, prin însemnătatea operii sale, cu Miron Costin și Ion Neculce. Cronica sa este *cea mai întinsă* dintre cronicile românești: ea cuprinde răstimpul între 1290 — data atribuită întemeierii Munteniei — și 1729, penultimul an de domnie al lui

Nicolae Mavrocordat: așa dar aproape patru veacuri și jumătate.

Multă vreme a fost discuție asupra paternității acestei cronici; unii cercetători, în frunte cu N. Iorga, au atribuit partea dela început și până la 1688 lui Constantin Căpitanul Filipescu, luându-se după o notiță târzie, din 10 Mai 1761, care arată că «această carte s'au scris de Costandin Căpitanul». În realitate, Constantin Căpitanul n'a fost decât un *copist* al textului, asemenea lui Neculai Muste și lui Enache Kogălniceanu. Pornind dela analiza textului cronicei, ținând apoi seamă de împrejurările vieții lui Radu Popescu, de înclinările și opiniile acestuia, așa cum apar ele în fragmentul de cronică ce nu i-a fost contestat, părintele meu a ajuns la încheierea că întreaga lucrare, dela 1290 și până la 1729 îi aparține. Cercetările mai noi ale profesorilor Constant Grecescu și Alexandru Vasilescu au confirmat această concluzie.

Radu Popescu, născut înainte de 1655, era fiul vel vistierului Hrizea, cel ucis în chinuri groaznice și spoliat de întreaga avere de către Șerban Cantacuzino. Pribeag din țară după năpraznica moarte a părintelui său, întâmplată în 1680, toamna, Radu se reîntoarce peste câțiva ani. Sub Brâncoveanu are unele însărcinări oficiale, până în 1702; dela această dată și până la sfârșitul domniei nu mai ocupă nicio dregătorie. Sub Ștefan Cantacuzino e din nou în slujbe, dar înălțarea sa la marile dregătorii are loc abia în timpul lui Nicolae Mavrocordat, când ocupă demnitățile de vel vornic (Martie 1716) și îndată după aceea de vel ban (Octomvrie 1716), cea mai înaltă treaptă în ierarhia boierească. După această satisfacție, Radu Popescu, ajuns la vârsta «de bătrânețe și de slăbiciune» — cum singur spune — socotind apoi «că și ale lumii sunt toate deșarte», se retrage din lume, călugărindu-se, la 16 August st. v. 1723, sub numele de Rafail Monahul, la Mănăstirea Radu Vodă din București. A murit, după cât se pare, în 1729, în intervalul Martie-Octomvrie. Era un om învățat, știa latinește, turcește, grecește și probabil și vechea slavă, limba în care se citiseră atâta vreme textele noastre bisericești. Putea deci întreprinde alcătuirea unei cronici care să răspundă aceleia întocmite de Cantacuzini, dușmanii părintelui său și ai partidului Bălenilor. Opera aceasta i-a luat un timp considerabil; ea n'a fost edactată deodată, ci în mai multe rânduri. Prima parte, ducând

povestirea până în Mai 1688, a scris-o probabil, după 1703, când el nu mai ocupă dregătorii. Partea a doua, cuprinzând răstimpul Mai 1688—1720, a fost alcătuită prin August-Septemvrie al acestui an. Partea a treia (1720—25 Mai 1724: sfințirea mănăstirii Văcărești) urmează spre finele anului 1725; a patra (25 Mai 1724—1729), a fost terminată după împlinirea a zece ani de domnie ai lui Neculai Mavrocordat, deci după Martie 1729. Radu Popescu avea intenția să-și ducă povestirea mai departe, deoarece, în ultimele rânduri ale textului păstrat astăzi, el afirmă: «de aicea înainte, cu ajutorul și mila lui Dumnezeu, voi scrie începând dela al unsprezecelea an» al domniei lui Neculai Mavrocordat. N'a mai apucat s'o facă însă, moartea surprinzându-l.

Pentru alcătuirea acestei întinse cronici, a avut la îndemână o serie întreagă de izvoare: Mai întâi chiar *cronica adversă a lui Stoica Ludescu*, din care ia, în special pentru epoca veche, o sumă de fapte. Apoi *cronica lui Grigore Ureche-Simion Dascălul* din care împrumuturile, privind istoria Moldovei, sunt numeroase. A cunoscut direct și utilizat *poema lui Stavrinov* asupra lui Mihai Viteazul; de asemenea, *opera în versuri a lui Matei al Mirelor* pe care-l și citează. Cunoaște două cronici bizantine: pe aceea a lui *Phrantzes* ca și o redacțiune a cronicei dela 1570. Pentru fapte privind istoria Ardealului sau a Ungariei citează «*Istoria Țării Ungurești*» neidentificată până acum, ca și «*un istoric*» «*din cetatea Făgărașului*»; pentru Polonia citează pe «*un istoric leșesc*», iarăși neidentificat. A avut *anale sârbești* pentru fapto privind viața vecinilor noștri; a avut de asemenea *izvoare turcești*; pe două din ele le indică precis: «*tablele gheograficești ale lui Nasirtusi*», în legătură cu așezarea Tiflisului caucazian și «*tablele gheograficești ale lui Uluk bei gheograful*», în legătură cu aceea a cetății «*Hemeda*» sau Hamadan. Se folosește și de *tradiția orală* pentru unele evenimente neconsemnate în cronici, iar, în ce privește epoca nouă, dela Radu Leon încoace, de *amintirile sale proprii* și, desigur, și de acelea ale boierilor mai bătrâni.

Cronica lui Radu Popescu se citește cu interes și cu plăcere. Evenimentele Țării Românești sunt puse în legătură cu acelea din țările vecine; istoria acestor țări ocupă chiar, în veacurile XIV—XVI, un loc mult mai larg decât istoria proprie. În spe-

cial, sunt urmărite de aproape evenimentele din Impărăția turcească și din Moldova.

Ceea ce dă apoi o deosebită savoare cronicei este *stilul său*. Radu Popescu are un fel personal de a se exprima, spunând apăsător lucrurilor pe nume, intrând în detalii de multe ori intime, întrebuițând expresii și comparații plastice. În special, când e vorba de adversari, nu se sfiește. Portretele ce le face sunt vii, impresionante, dar ele nu înfățișează decât o latură a personalităților respective. Iată, de pildă, ce spune despre Șerban Cantacuzino, din ordinul căruia — ce-i dreptul — fusese chinuit și ucis tatăl său: « Mare și întunecat nor și plin de fulgere și de trăsnete au căzut pre Țara Rumânească Șarban Vodă, carele, ca cu nește trăsnete, cu răotatia lui au spart și dăzrădăcinat nenumărate case de boiari și de slujitori și de săraci, și pre mulți au omorât cu multe feluri de cazne și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse... ».

Tocmai de aceea întrebuițarea ca izvor istoric a cronicei lui Radu Popescu, pentru judecarea împrejurărilor și a oamenilor descriși, trebuie făcută cu mare prudență. Cronicarul muntean nu se ridică — nici nu încearcă să se ridice — la imparțialitatea spre care tinde Miron Costin, din care acesta-și face un ideal. El e un om de partid — al Bălenilor — și un curtean — al lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l laudă fără rezerve. Are talent, dar n'are *obiectivitate*, n'are deci prima însușire a istoricului.

Cronica lui Radu Greceanu și Cronica Anonimă. Lunga domnie a lui Constantin Brâncoveanu a fost descrisă nu numai în crônica lui Radu Popescu, dar și în alte două: în *Cronica logofătului Radu Greceanu* și în *Cronica Anonimă*.

Cea dintâi este o cronică oficială, de curte, aproape un jurnal, în care se arată amănunțit și într'o formă potolită, tot ceea ce s'a petrecut în timpul stăpânirii lui Brâncoveanu, atât sub raportul relațiilor cu Turcii și cu ceilalți vecini cât și sub raportul intern. Primul eveniment povestit este trimiterea unei solii la Viena de către Șerban Cantacuzino, la 2/12 Octomvrie 1688, cu puțin înainte de moartea sa; ultimul este înapoierea lui Brâncoveanu dela Târgoviște la București, prin Potlogi și Mogoșoaia, în postul Paștilor din 1714, cu puțin înainte de sosirea maziliei. Predoslovia cronicei a fost alcătuită în 1698, după ce se redactaseră primii zece ani ai domniei; restul redactării a urmat ulterior.

Autorul croniciei, Radu Greceanu, n'a ocupat vreo dregătorie înaltă; a purtat toată viața titlul modest de logofăt; era originar din satul Grecii, în Dâmbovița (pe atunci în Vlașca). Bun cunoscător al limbii grecești, el a făcut și diferite traduceri în românește, dintre care unele în versuri.

Superioară ca obiectivitate și ca formă este *Cronica Anonimă*. Ea începe cu alegerea ca domn a lui Brâncoveanu, în Octomvrie stil vechi 1688 și se încheie cu data de 15/26 August 1714 când Doamna lui Ștefan Cantacuzino, fiind la mănăstirea De un lemn, « au lovit pe această Doamnă... nevoie, lovitură, îndrăcire, cât s'au spăriat toți ». Era — turburătoare coincidență, interpretată de contemporani și de autorul cronicii însuși ca o « minune » dumnezeiască — tocmai ziua în care la Stambul cădeau, sub securea călăului, capetele Brâncovenilor. Nici această cronică n'a fost alcătuită deodată: prima parte a ei — cea mai însemnată ca proporții — e redactată în 1709, într'o epocă de liniște și prosperitate, când voevodul, înconjurat de numeroasa sa familie și stăpânind uriașe bogății, putea fi cu drept cuvânt, considerat pe deplin fericit. Cea de a doua parte, cuprinzând ultimii ani de stăpânire, a fost scrisă în vara anului 1716.

Autorul acestei cronici n'a fost identificat încă. Ostil Cantacuzinilor, el nu este totuși Radu Popescu, așa cum s'a crezut mai de mult — n'ar fi avut niciun rost să redacteze două cronici pentru același răstimp; nu este — așa cum s'a propus recent — nici Teodor Corbea, unul din agenții diplomatici ai lui Brâncoveanu și partizan al Cantacuzinilor. Ceea ce putem afirma despre el — pe temeiul analizei croniciei — este că avea o serioasă cultură. Știa mai multe limbi: latinește — citează maxime ca « laus in fine cadit » și « finis coronat opus »; întrebuințează de asemenea neologisme de această origine —; știa grecește; știa bine turcește, limbă în care reproduce propoziții și o serie întreagă de termeni; se pare că avea și oarecare cunoștințe de polonă și rusă. Cititor de istorie antică, derivă numele Cladovei dela împăratul Claudiu și al Severinului dela Sever (în treacăt fie zis, ambele etimologii sunt inexacte); amintește de podul lui Traian; amintește un « stih » din « Aristofan poetul »; e, în genere, un spirit doritor de a ști, curios; între altele, notează și apariția muștelor columbace « ce es primăvara la Cerneți, de fac multă pagubă oamenilor

în dobitoace ». Tocmai această bogăție și varietate de cunoștințe, unite cu talentul de a reda într'o formă pregnantă împrejurările și oamenii pe care i-a cunoscut ca boier de seamă la curtea domnului, fac valoarea documentară și literară a cronicii. Unele scene ca aceea a înfățișării, în fiare, a boierului viclean Staico și a complicilor acestuia în fața lui Brâncoveanu, sau scena judecării clucerului Constantin Știrbei, care « fiind cam lung la unghii din feliul Stirbeștilor », luase « dela țeară câte ceva și despre domnie au ascuns », sunt redată în toate amănuntele, unele pitorești, altele de-a-dreptul dramatice. Se notează schimburile de cuvinte, în formă directă, se redă atmosfera vremii: autorul, necunoscut încă, al cronicii este un meșter al cuvântului, asemenea lui Neculce, Miron Costin și Radu Popescu.

Stolnicul Constantin Cantacuzino. Asemănător lui Dimitrie Cantemir în privința pregătirii științifice și a preocupărilor istorice și geografice, dar fără să-l atingă, ca număr și varietate a realizărilor, a fost în Muntenia Stolnicul Constantin Cantacuzino. Născut între 1645 și 1650, ca fiu al treilea al celebrului Postelnic, el pleacă, la un an după moartea năprasnică a părintelui său, în străinătate, la studii. Zăbovește aproape doi ani — dela 12/22 Martie 1665, până în Ianuarie 1667 — la Adrianopol și Constantinopol, învățând cu dascăli greci, călugări, ca Gherasim Cretanul, viitorul Mitropolit al Filadelfiei. Pornește apoi, pe mare, la Veneția unde debarcă la 13/23 Martie 1667. După un popas de o lună și ceva în cetatea Dogilor, ajunge, în sfârșit, la *Padova*, sediul uneia din cele mai vestite universități italiene. Aci ia lecții, sânguincios, cu profesorii renumiți ai locului, ca, de pildă, *Albanus Albanus*, profesorul de logică, sau *Valeriano Bonvicino*, profesorul de filosofie și matematică. Își cumpără în același timp cărți, în special operele clasicilor greci și romani, precum și diferite gramatici, dicționare și manuale. Știm toate aceste detalii din *ziarul său de călătorie* care, din fericire, ni s'a păstrat. În 1668, spre sfârșitul anului, se întoarce în țară, tot prin Veneția, aducând cu sine dovezile esențiale de vinovăție ale boierului Stroe Leurdeanu, dușmanul părintelui său; grație acestor dovezi, Stroe fu condamnat în procesul care avu loc în Aprilie 1669 (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 120). El împărtășește apoi vicisitudinile familiei, în timpul stăpânirii lui Grigore Ghica (1672—1673). Trimis în mi-

siune diplomatică în Polonia, în 1675, sub Gheorghe Duca, el ajunge, prin cultura și abilitatea lui, la o deosebită influență în timpul domniei fratelui său Șerban, pentru ca apoi să devie cel mai influent boier din divan sub nepotul său Constantin Brâncoveanu. Se poate spune că stolnicul a fost, de fapt, conducătorul politicii externe a Țării Românești, timp de două decenii și jumătate. Din nefericire, gelos de strălucirea și puterea casei lui Brâncoveanu și dorind să vadă pe tron pe fiul său însuși, pe Ștefan Cantacuzino, stolnicul duse în ultimul timp o politică de subminare; rezultatul fu mazilia și apoi cumplita execuție din August 1714. Ștefan ocupă tronul, într'adevăr; dar nu-l putu păstra multă vreme. La doi ani numai după ce îndepărtase pe Brâncoveanu, Stolnicul și fiul său căzură și ei victime aceluiaș sistem, fiind închiși și apoi executați la Stambul (vezi, pentru detalii, vol. III, ediția a doua, p. 205—6).

Opera Stolnicului se alcătuiește din lucrări de caracter *istoric* și *geografic* și din traduceri de *texte religioase*. Cea mai însemnată — după părerea noastră — dintre lucrările lui și aceea care — fiind tipărită — s'a bucurat de o largă răspândire, este *Harta Țării Românești*. A fost imprimată la Padova, în 1700, în grecește și latinește, prin îngrijirea lui Hrisant Notara. Lucrare originală, alcătuită pe temeiul observațiilor proprii, ea este cea dintâi hartă detaliată a Munteniei și totdeodată, ținând seamă de epocă, o capo-d'operă a genului. Cuprinde împărțirea pe județe și raielele turcești, apoi orașe, cetăți, sate cu așezări boierești și sate obișnuite; munții de căpetenie precum și dealurile cu vii vestite; râuri, pâraie, lacuri, fântâni; poduri peste ape; mănăstiri mari și mici precum și schituri; bogății minerale; păduri, urme arheologice. În total, circa 900 (nouă sute) de elemente geografice, dintre care 526 de sate, 132 de cursuri de apă și 78 lăcașuri bisericești. Această hartă a fost utilizată de geografi contemporani și de cei următori; este exclus ca Dimitrie Cantemir să n'o fi cunoscut, deși n'o menționează niciodată.

Tot așa de vechi ca preocupările geografice ale Stolnicului sunt și cele istorice. El voia să scrie o *Istorie a Țării Românești* începând cu cele dintâi timpuri și mergând până în vremea sa. Strângea în acest scop material privind tustrele provinciile românești. Pe temeiul acestui material poate el răspunde, la 4 Martie

1694, generalului Marsigli care, pregătind o mare lucrare asupra Dunării, îi pusese o serie de întrebări asupra geografiei și istoriei Principatelor. Între răspunsurile Stolnicului este și lista cronologică a Domnilor Munteniei și Moldovei, dela întemeiere și până la Constantin Duca Vodă (1693—1695) « care domnește acum ». Tot pentru a-și completa materialul documentar, roagă el, în Septemvrie 1706, să i se trimită din Transilvania istoria lui Al. Bethlen. Cu acest prilej, aflăm că Stolnicul voia « să compileze Istoria Țării Românești » și că își procurase, în acest scop, operele lui Bonfinius, Istvanfi și Ioan Bethlen. Redactarea « *Istoriei Țării Românești dintru început* » are loc așa dar după această dată; Stolnicul n'a izbutit s'o ducă însă până la sfârșit; ea a rămas, ca atâtea alte opere ale istoriografiei românești, vechi și moderne, neterminată. « Istoria Țării Românești »... se ocupă de problema originilor noastre; cercetarea începe cu Dacii sau Geții și amintește de marele lor rege Boerebista; trece apoi la împăratul Traian și la luptele lui cu Dacii; precizează hotarele Daciei Romane și soarta ei sub noua stăpânire. Cu acest prilej explică numele de Vlahi și combate basna cu originea din tâlhari, scoasă din letopisețul unguresc de Simion Dascălul. Foarte interesantă — cu argumente valabile și azi — este pledoaria pentru continuitatea elementului romanic în Dacia. De asemenea, impresionantă este proclamarea unității ca neam și ca origine a Românilor, pe care o face Stolnicul. « Iară noi... credem — zice el — adevărându-ne din mai aleșii și mai adeveriții bătrâni istorici... că noi Românii sântem adevărați Romani și aleși Rômani în credință și în bărbăție, din care Ulpie Traian i-au așezat aici, în urma lui Decheval... și apoi și alalt tot șireagul împăraților așa i-au ținut și i-au lăsat așezați 'aici și dintr'acelor rămășiță să trag până astăzi Românii aceștia. Însă Românii înțeleg nu numai ceștia de aici, ci și den Ardeal, care încă și mai neaoși sânt, și Moldovenii și toți câți și într'altă parte se află și au această limbă, măcar fie și cevași osebită în nește cuvinte... (aluzie la Aromâni!)... Pe aceștia... tot Români îi ținem, că toți aceștia dintr'o fântână au izvorât și cură ». « Istoria Țării Românești » merge — din nefericire — numai până la stăpânirea Hunilor și la domnia lui Attila. Bogat documentată, referindu-se la o serie întreagă de clasici și moderni, această lucrare precede « Hronicul » lui Dimitrie Cantemir, în-

chinat aceloraș probleme; se poate chiar ca învățatul domn al Moldovei să fi știut de această lucrare — cum a știut și de harta Munteniei — și să fi găsit în ea un imbold în plus pentru realizarea importantei sale opere.

S'a atribuit Stolnicului și o « *Cronologie tabelară* » care cuprinde, în 177 de articole, cronologia Țării Românești, pe domni, dela descălecat — fixat în 1215 — până la 1666. O cercetare recentă, a profesorului Al. Vasilescu, a dovedit însă că ea nu poate fi opera Stolnicului, deoarece cuprinde trimiteri la persoane care au trăit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Se pare că, în realitate, autorul este Popa Florea « dascăl slovenesc » la școala domnească dela Sf. Gheroghe din București, și că alte versiuni ale « *Cronologiei* » mergeau până în 1765.

În ce privește traducerile de texte religioase, Stolnicul, emerit cunoscător al limbii grecești și al problemelor teologice, a ajutat cu sfatul său pe traducătorii contemporani — pe frații Greceanu, de pildă —; a revizuit traducerile, fiind, așa cum se spune în prefața « *Pravoslavnicei Mărturisiri* » tipărite la Buzău în 1691, « ajutoriu și îndreptătoriu mai grelelor cuvinte și noime... ». El însuși a tradus în întregime « *Molitva către Dumnezeuul Savaoth...* », o rugăciune mai întinsă, tipărită în « *Acastistul* » din 1746 dela Râmnic și reprodușă apoi și în alte cărți bisericești.

În sfârșit, Stolnicul este inițiatorul unor traduceri sau alcătuirii de opere. Din îndemnul lui, traduce din bizantină în greaca modernă Hrisant Notara, Patriarhul Ierasalimului, lucrarea « *Despre oficiile palatului din Constantinopol și despre oficiile marelui biserici* », atribuită — pe nedrept — lui Codinos Curopalates. De asemenea « după cererea prea nobilului și învățatului boier, domnul Constantin Cantacuzino » și spre « răsptinde la întrebările puse de acesta, alcătuiește Ioan Cariofil, marele logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, un « *Manual despre câteva nedumeriri* », tipărit la Snagov în 1697. Istoric, geograf, teolog și filolog, Stolnicul s'a bucurat, ca învățat, de un prestigiu deosebit; mărturiile contemporanilor străini și localnici, sunt, în această privință, unanime.

Cronica lui Mitrofan Grigoras. Reluând tradiția lui Matei al Mirelor, dar cu mai puțin succes decât acesta, alcătuiește clericul grec Mitrofan Grigoras, în București, în primele luni ale anului

1717 — și în limba greacă veche — o « *Istorie* » a Țării Românești. Ea povestește evenimentele anilor 1714—1716, arătând pe scurt pieirea lui Brâncoveanu — pedeapsă trimisă țării de Dumnezeu — apoi aceea a lui Ștefan Cantacuzino și a Stolnicului, autorii morali ai morții predecesorului, și insistând asupra domniei lui Nicolae Mavrocordat. Cu privire la acesta din urmă, ne dă unele detalii necunoscute celorlalte izvoare contemporane. Povestirea se isprăvește printr'un elogiul hiperbolic, de curtean solicitator, la adresa noului domn, a lui Ioan Mavrocordat; se știe că, în realitate, sub acesta, și, în parte, din vina lui, s'a pierdut, pentru două decenii, Oltenia. Mitrofan Grigoras, corector al cărților grecești tipărite la București, în răstimpul 1705—1715, și-a sfârșit zilele în țară, nu mult după Iulie 1730, la adânci bătrânețe.

Cronica stolnicului Dumitrache. Războiul ruso-turc, isprăvit prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi, a fost povestit în amănunțime de biv vel stolnicul Dumitrache — numele de familie nu i se cunoaște —, într'o « *Istorie* » care cuprinde răstimpul Noemvrie 1769—Februarie 1775. Stolnicul relatează cele văzute de el personal; se folosește însă și de acte și lucrări oficiale precum și de informații orale date de diverse persoane. Povestește și evenimente din țări vecine; astfel, arată împrejurările care au precedat prima împărțire a Poloniei; reproduce manifestele date de cele 3 puteri cu prilejul acestei împărțiri; descrie luptele dintre Turci și Ruși în Asia Mică și în Mediterană; de asemenea, împrejurările din Egipt. « *Istoria* » a fost scrisă în București, înainte de 15 Ianuarie 1782; ea cuprinde un mare număr de grecisme. Dumitrache știa această limbă, precum și turca, poate și italiana. Om de credință al Ghiculeștilor, el e numit epitrop al Pantelimonului, loc pe care-l ocupă până la moarte (1796, între 12 Februarie și 28 Martie). A participat, împreună cu fiul său Răducanu, și la fixarea hotarului Țării Românești spre Transilvania, în 1792.

Mihai Cantacuzino prezintă, prin viața și opera sa, unele asemănări cu Dimitrie Cantemir. Invățat și poliglot ca și acesta — știa limbile greacă, turcă, latină și franceză, mai târziu și rusa — a fost de asemenea partizan al Țarului, trebuind, la sfârșitul războiului din 1768—1774, să-și părăsească țara și să se ducă la Petersburg. A alcătuit o importantă lucrare de caracter istoric, geografic și statistic asupra țării sale — o adevărată

« Descriptio Valachiae », după cum Cantemir dăduse « Descriptio Moldaviae »; a întocmit de asemenea, o genealogie a familiei, pe când învățăatul domn scrisese viața părintelui său.

Mihai Cantacuzino s'a născut în 1723, ca fiu al lui Matei și al Păunei; cariera sa boierească a fost remarcabilă. Vel medelnicer în 1747, el este vel stolnic în 1753 iar peste doi ani vel vistier. La patruzeci de ani e numit vel logofăt iar în timpul războiului ruso-turc, în 1770, conduce de fapt întreaga țară, cu titlul de vel ban. Silit să se expatrieze, capătă în Rusia șapte sate cu 2.000 de suflete în gubernia Moghilev, gradul de general-maior și titlul de « sfetnic de stat ». A murit între 1790 și 1793.

Înainte de a pleca din țară, alcătuiește el în limba greacă « *Istoria Țării Românești* », terminând-o la data de 30 Ianuarie st. v. 1776. Cuprinde o expunere a evenimentelor din răstimpul 1215 — dată fixată pentru așa zisul descălecat din Ardeal — și 1774 — tratatul dela Kiuciuk-Kainargi; cuprinde de asemenea o serie de date amănunțite, geografice și statistice: ele formează partea cea mai interesantă și prețioasă a lucrării. Aceste date privesc hotarele țării și ale raielelor turcești; munții cu vârfurile dinspre Ardeal și cu potecile; apele, mari și mici; drumurile, cu distanța în ceasuri, podurile și trecătorile; împărțirea pe eparhii și pe județe, în fiecare județ arătându-se orașele, mănăstirile și căpităniile; se indică de asemenea punctele de vamă și tariful vamal, apoi industriile, comerțul, minele. Deosebit de însemnate sunt capitolele privind împărțirea pe categorii sociale, dările, judecata, școlile, spitalele, veniturile Domniei și ale boierilor, reforma lui Constantin Mavrocordat, tributul dat Porții, etc. Avem de a face cu o adevărată enciclopedie asupra Munteniei din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Această lucrare a lui Mihai Cantacuzino a servit atât generalului Bauer la alcătuirea operei sale « *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie* », Frankfurt și Lipsca, 1778, cât și lui Naum Râmnicăneanu și lui Dionisie Fotino. (vezi mai jos, p. 826). A fost publicată, fără nume de autor însă, de către frații Tunusli, la Viena, în 1806, în grecește, sub titlul: 'Ιστορία τῆς Βλαχίας. O bună traducere în românește a acestui prețios text este, încă, un deziderat de seamă al istoriografiei naționale.

Cea de a doua lucrare a lui Mihai Cantacuzîno, «*Ghenealoghia Cantacuzinilor*», terminată în 1787, după 4/15 Mai, interesează prin partea ultimă a ei, aceea începând cu postelnicul Constantin Cantacuzino; aflăm aci date noi asupra familiei și asupra evenimentelor din țările noastre. Partea dela început însă, cu descendența «din neamul de Valoa, din perii de Franția, începându-se dela anul 800» — cum citim în titlu — are un caracter fantezist, fără o bază serioasă documentară. «*Ghenealoghia*» avea ca anexe «trei condici pe limba românească»; ele conțineau acte, corespondență și manifeste din timpul războiului ruso-turc (1768—1774). Din nefericire, s'au pierdut; cunoaștem numai cuprinsul celei dintâi, tradus în grecește.

Ianache Văcărescul. Cea mai pregnantă figură culturală din Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, a fost fără îndoială «*Ianache Văcărescul*»: așa își spune în titlul lucrărilor sale, tipărite sau manuscrise. Inrudit, după mamă, cu Ioan Neculce, marele cronicar al Moldovei, Ianache a fost fiul vel spătarului Ștefan Văcărescu, dintr'o veche familie, ajunsă la notorietate încă din vremea lui Matei Basarab. A parcurs întreaga ierarhie boierească, dela vel căminar în 1760, până la vel ban în 1792. Și-a însușit o cultură aleasă; vorbea turca, greaca și italiana, știa franceza, latina și persana; era un remarcabil diplomat și politician. Și-a încheiat viața la 12 Iulie 1797: data se află în r'un manuscris dela Academia Română.

Deschizător de drumuri nouă în *poezia* și în *gramatica* românească (vezi mai jos, p. 846), Ianache Văcărescul s'a remarcat și în domeniul istoriografiei, prin opera sa «*Istoriia a prea puternicilor împărați otomani*». Incepută în 1788, la Nicopole, în Bulgaria, și isprăvită «la veleatul 1794» în țară, ea cuprinde o serie de vieți ale Sultaniilor — 31 de toate — din răstimpul 1300—1791; fiecare viață se termină printr'o caracterizare în versuri a Sultanelui respectiv. Partea dela 1300 până la 1757 e foarte succintă și se întemeiază pe izvoare turcești și bizantine precum și pe diferiți scriitori apuseni. Partea ultimă, mult mai dezvoltată, are caracterul unor adevărate memorii: cuprinde fapte trăite și văzute de autor. Judecata sa nu este însă imparțială; ca exemplu pot servi pasagiile referitoare la Mavrogheni, la a cărui cădere, de altfel, a contribuit.

Călugării cronicari. Protosinghelul Naum Râmniceanu și Dionisie Ecclesiarhul. Spre sfârșitul epocii Fanarioților, apar în istoriografia munteană doi călugări cronicari; unul este Naum Râmniceanu, celălalt Dionisie Ecclesiarhul.

Naum Râmniceanu, născut în satul Corbi (Mușcel) la 27 Noemvrie st. v. 1764, era originar, prin bunicul său după tată, din satul Jina, de lângă Sibiu. Copilăria și-o petrece în București unde învață temeinic grecește. Imbracă apoi rasa monahală — îl întâlnim la Hurez în 1784 — stă ca refugiat în Ardeal între 1788 și 1795; mai târziu e preot și protosinghel — rang onorific călugăresc — în eparhia Buzăului iar spre sfârșitul vieții se retrage la mănăstirea Cernica unde și moare în 1839.

Naum Râmniceanu a alcătuit mai multe lucrări dintre care relevăm aci numai două: o *Cronică a Țării Românești*, în limba greacă, povestind sobru, în stil de anale, fără explicații cauzale, dar cu indicații cronologice precise, evenimentele din răstimpul 1768—1810, și o « *Hronologie a Domnilor Țării Românești* » cuprinzând domnii dela Radu Negru până la 1800 și precedată de un « *Cuvânt înainte* ». Această « *Hronologie* », terminată la 9 Iunie st. v. 1800 și păstrată într'un manuscris al Bibliotecii Metropolitane din Blaj, a fost continuată ulterior până la Constantin Ipsilanti (1802); ea cuprinde și o reproducere a părții descriptive, geografice și statistice, a operii lui Mihai Cantacuzino, atribuită însă greșit fratelui acestuia, lui Pârvu.

În « *Cuvânt înainte* » — partea cea mai interesantă din întreaga sa operă — Naum Râmniceanu se ocupă de problema originilor noastre, începând cu Dacii — din care crede că un milion și un sfert au rămas în Dacia după cel de al doilea războiu al lui Traian — și până la întemeierea Principatelor. Patriot înflăcărat, Naum vrea restabilirea, în folosul poporului român, a hotarelor vechii Dacii; combate « mincinoasa defăimare » și « bârfeala de nimic » asupra descendenții noastre din tâlhari, pusă în circulație de Unguri « pururea dușmanii neamului nostru », și nu se dă în lături chiar a plăsmui un act, « hrisovul Clococioștenilor » dela leat 1396, ca să dovedească viețuirea neîntreruptă a Daco-romănilor pe pământul patriei.

Câteva din ideile « *Cuvântului înainte* » le-a expus Naum și în limba greacă în 1802, când și-a continuat « *Hronologia* ».

Dionisie Ecclesiarhul, originar din părțile Mehedințului, a fost un călugăr cărturar în slujba Episcopiei Râmnicului. Caligraf vestit și « dascăl slovenesc », știind adică să citească și să traducă textele slave, el a descifrat mii de acte de proprietate ale mănăstirilor oltene și chiar ale particularilor, transcriindu-le apoi frumos, în românește, în condici groase. În 1819, isprăvisse de alcătuit a douăzeci și cincea condică de acest fel, aceea a boierului Almăjanu.

În acelaș an, Dionisie Ecclesiarhul se hotărăște să povestească — sunt propriile-i cuvinte — « câte am auzit dela cei bătrâni și câte îmi sunt prin știință în zilele stării vieții mele ». Fusesse — în vremea războiului turco-austriac din 1788-1791 — și peste hotare, în Ardeal, împreună cu Naum Râmniceanu, însoțind amândoi pe episcopul Filaret; străbătuse apoi Banatul și ajunsese până la Buda, unde văzuse « palaturile » craiului Mateiaș. Citise și câte ceva — se pare că în afară de limba slavă a documentelor, se putea descurca binișor și în turcește și rusește. Dar valoarea « *Cronografului Țării Românești dela 1764 până la 1815* » nu stă în informația străină — aceasta, de mâna a doua, e naiv redată — ci în felul bătrânesc, simplu și limpede, în care povestește întâmplările din locurile noastre și mai ales din Oltenia. Tabloul, de pildă, pe care-l face despre belșugul și ieftinătatea din vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774-1782) — când oaia cu miel era un leu, găina două sau trei parale, ouăle zece de o para, făina de grâu, fasolea, linte, mazărea, o para ocaua, vinul zece parale vadra (12,5 litri!) « pe ales », iar icrele tescuite de morun treizeci de parale ocaua (cele proaspete numai douăzeci!) — face o impresie extraordinară: este imaginea însăși a vieții ieftine și îmbelșugate dela noi, din timpurile de liniște și prosperitate.

Se pare că Dionisie Ecclesiarhul a închis ochii în 1820, în orice caz înainte de răscoala lui Tudor de care nu amintește nimic.

Sintezele în limba greacă despre istoria și geografia « României ». *Daniil Philippide și Dionisie Fotino.* Ca o încununare a istoriografiei din epoca Fanarioților, apar, la finele acestei epoci, în limba greacă, operele lui Daniil Philippide și Dionisie Fotino. Favorabile Românilor, ele au în vedere întreg poporul nostru; de aceea și titlurile respective: « *Istoria României* » și « *Geografia*

României » — e prima dată când apare acest nume « România » în știință — la Philippide și « *Istoria vechii Dacii* » la Fotino.

Dimitrie Philippide, născut în satul Milies, în Tesalia, între 1760 și 1770, îmbracă de tânăr rasa monahală, sub numele de Daniil și pleacă în Apus la studii. După ce peregrinează prin Franța, Austria, Elveția, Italia, îl întâlnim la Iași în 1801. Rămâne apoi mulți ani în Țările noastre, mai ales în Moldova, străbătând între timp aproape întreg pământul românesc; numai Oltenia n'a cercetat-o. A stat și în București: odată, se pare, în tinerețe, a doua oară sub Caragea. Asupra anului morții sale există discuție: ultimul său biograf îl așează înainte de 1826, în timp ce în familie s'a păstrat data de 7 Noemvrie 1832; sfârșitul ar fi avut loc la o mănăstire din județul Bălți.

Ca un rezultat al interesului și simpatiei arătate de Daniil Philippide neamului nostru au apărut cele două lucrări ale sale: « *Istoria României* » (Ἱστορία τῆς Ρουμανίας) și « *Geografia României* », (Γεωγραφία τῆς Ρουμανίας), ambele formând un singur volum — partea întâi și a doua — imprimat la Leipzig în 1816, de Tauchnitz.

Cea dintâi înfățișează istoria veche a « țărilor din stânga Dunării de jos », dela « năvălirea Egiptenilor » (sic!) până la întemeierea Principatelor, subliniind vechimea și continuitatea poporului Român în Dacia Traiană; utilizează izvoarele vechi grecești și cele bizantine precum și o istorie universală în limba germană. În « *Geografia României* », alcătuită așa cum aflăm chiar din titlu, « ca mijloc pentru o mai bună și mai deplină înțelegere a istoriei ei », se face, în bună parte, pe baza celor văzute personal, descrierea întregului pământ românesc sub raportul fizic, economic și politic; lucrarea e însoțită de trei hărți.

Pentru aceste lucrări, atât de favorabile nouă, Daniil Philippide a avut de suferit o aspră critică din partea connaționalilor săi, grupați în jurul organului « Ἀόγειος Ἑρμῆς » (Hermes cel învățat) din Viena. El a răspuns apăsător, dar nefiind sprijinit, n'a putut continua « *Istoria* » care a rămas astfel neterminată.

Ceea ce n'a împlinit Philippide, a izbutit să ducă la bun sfârșit *Dionisie Fotino*, cu a sa « *Istorie a vechii Dacii* » (Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας) în 3 volume, apărută la Viena, în anii 1818—1819.

Fiu al lui Atanasie Fotino, doctorul sultanului Abdul Hamit, Dionisie, născut în 1777, după ce-și face studiile la Constantinopol, vine în Țara Românească în anul 1800 și-și găsește un protector în marele ban Dimitrie Ghica. Bun cunoscător al muzicii religioase bizantine, el începe prin a alcătui un volum de cântări bisericești pe care-l dedică în 1801 vistierului Constantin Filipescu. În acest an, poartă titlul de vătaf; în 1819 și 1821 iscălește ca serdar; a îndeplinit în 1812 și slujba de ispravnic al județului Ialomița. A murit tânăr încă, la 10 Octomvrie 1821 și a fost înmormântat în biserica Sfinților din București; avea 44 de ani.

Fire studioasă, iubind trecutul și simțindu-se bine în mediul nostru care l-a prețuit dela început, Dionisie Fotino se hotărăște să alcătuiască o mare sinteză asupra istoriei românești. Incepe să-și strângă deci materialul documentar, se informează cu grijă și, după o muncă de zece ani, dă la tipar «*Istoria vechii Dacii*» adică — așa cum ne lămurește titlul însuși — «a Transilvaniei, Valahiei și Moldovei». Lucrarea tratează istoria pământului românesc din cele mai vechi timpuri — «cu multe secole înainte de Christos» — până la 1818. Se ocupă de istoria Dacilor, de Dacia Traiană — părăsirea e pusă în anul 275 — apoi de perioada evului mediu; cu acest prilej se analizează numele de Valahi, Moldoveni și Bogdani, limba română și alfabetul chirilic. Intemeierea Principatelor se face prin descălecate din Transilvania și din Maramureș. Urmează expunerea domniilor până la Ioan Vodă Caragea și Scarlat Calimachi. La sfârșit se dă o descriere amănunțită, fizică, economică și administrativă a Munteniei și una, mai sumară, a Moldovei.

Ca izvoare, Dionisie Fotino s'a folosit de un mare număr de cronici — în primul rând cele interne, muntene și moldovene, apoi cele polone — Cromer, Dlugosz, Miechowki, Strikowski, etc. — cele ungare, bizantine, sârbești și turcești. Utilizează de asemenea acte oficiale: o hotărnicie a Țării Românești din 1741, hrisoave din sec. XVIII privind organizarea internă, o foarte importantă statistică administrativă munteană din 1815, statistici financiare din anii 1767—1768 și 1816—1818, hatașeriuri turcești — cele din sec. XIV—XV nu sunt autentice însă — manifeste rusești, etc. Pentru epoca veche întrebuițează izvoarele grecești, romane și unele bizantine — dela Herodot și Tucicide până la Ovidius,

Cassius Dio și lexicograful Suidas; pentru epoca sa, se folosește de experiența celor 18 ani petrecuți în țară și de notele date de contemporani, cum e de pildă nota autografă a lui Iacovachi Rizo referitoare la sfârșitul lui Mavrogheni. Uneori face apel la inscripții mormântale sau la resturi arheologice, alteori la istorii universale și cosmografii în genul aceleia a lui Sebastian Münster. Intr'un cuvânt, o mare mulțime și varietate de izvoare. Dacă astăzi, sinteza lui Dionisie Fotino, scrisă într'un spirit înțelegător și de simpatie față de neamul nostru, nu mai are valoare pentru perioada până la Constantin Mavrocordat, ea și-o păstrează — ca izvor istoric însă — în ce privește răstimpul dela acest domn până la 1818. O bună traducere a ei în limba română se impune, aceea a lui Gheorghe Sion fiind foarte defectuoasă, cu omisiuni, adaose și prescurtări inadmisibile.

Dionisie Fotino a mai scris — înainte de 1807 — și o serie de *Vieți ale Sultanilor*, dela Othman I până la Mahomed II, lucrare împodobită cu frumoase miniaturi, dar rămasă neterminată; a avut de asemenea o remarcabilă activitate în domeniul *muzicii bisericești*, ca profesor și compozitor; dela el ne-au rămas un « *Nou Doxasticar* », un *Triod*, un « *Nou Anastasimatar* » și alte lucrări.

Subliniem, în sfârșit, că « din îndemnul prietenilor săi culți și nobili din Bucureștii Valahiei » — cum declară însuși în prefață — a dat Dionisie Fotino, sub numele de « *Noul Erotocrit* » (Νέος Ἐρωτοκρίτης) și o prelucrare modernă în versuri variate a vechii epopei cretane. De o însemnătate deosebită pentru istoria literaturii grecești, ea a apărut în două volume, la Viena, în 1818, odată cu « *Istoria vechii Dacii* ».

Povestirile istorice în versuri. Ca și în Moldova, secolul al XVIII-lea aduce și în Muntenia, moda povestirilor în versuri. De o valoare literară redusă, cu imagini și rime în deobște banale, aceste povestiri s'au bucurat totuș — probabil prin noutatea genului — de trecere în fața contemporanilor: o dovadă este și faptul că unele din ele ni s'au păstrat în mai multe versiuni și că asupra aceluiaș eveniment s'au alcătuit mai multe asemenea povestiri.

Inceputul îl face « *Cântecul lui Ștefan-Vodă cu a lui Constantin-Vodă, când l-au tăiat Împăratul* » care este, în realitate, o cro-

nică rimată a cumpletei tragedii brâncovenești. Autorul, un contemporan anonim — pare mai curând un om de mijloc, decât un boier — povestește mazilia voevodului, apoi schimbul de cuvinte între acesta și Ștefan Cantacuzino, drumul la Țarigrad și execuția. O sumă de detalii, între altele popasul în Giurgiu și îndemnul dat de Brâncoveanu fiilor săi, în ceasul morții, sunt confirmate de celelalte izvoare contemporane, cum e, de pildă, relația lui Del Chiaro, secretarul italian al Curții. Cântecul ni s'a păstrat în mai multe versiuni; cele mai vechi copii sunt din 1756, 1778 și 1809.

Războiul din 1768—1774 între Ruși și Turci a prilejuit alcătuirea a două povestiri în versuri. Una, intitulată *Trâmbiță Românească*, tipărită fără nume de autor, la Râmnic în 1769, este un manifest îndemnând pe Români să se ridice împotriva Turcilor, alăturându-se armatei rusești eliberatoare. S'a atribuit acest manifest lui Ianache Văcărescul; argumentele nu sunt însă convingătoare. Cealaltă povestire, cu titlul *Istoria Țării Românești la leat 1769*, descrie sugestiv intrarea «stupailor» adică a Rușilor și a partizanilor lor în București; textul ni s'a păstrat în mai multe variante; autor pare a fi un anume *Ștefan Rusănescu*.

Sfârșitul năprasnic al lui Grigore Gbica a produs o adâncă impresie nu numai în Moldova unde s'a alcătuit — așa cum am arătat — o cronică rimată păstrată în 14 versiuni și una în proză dar și în Muntenia unde a dat naștere la o povestire în versuri asemănătoare. Păstrată în manuscrisele românești nr. 830 și 2507 ale Academiei Române, această povestire are 339 de versuri de o valoare literară redusă. Ea dă însă, în privința întrevederii dintre domn și trimisul sultanului, o altă relație decât cea moldoveană.

O scurtă cronică rimată, păstrată fragmentar — 109 versuri — s'a alcătuit în legătură cu fuga fiilor lui Alexandru Ipsilanti (Dechemvrie 1781); autorul, anonim și fără talent, pare a fi bucu-reștean; el a scris îndată după întâmplare.

Figura atât de interesantă și de ciudată a lui Nicolae Mavrogheni, voevodul Țării Românești (1786—1790), felul său de a se purta, reformele introduse, atenția pe care a dat-o armatei, organizând un corp de oaste băștinaș și participarea sa, cu rang de comandant, la războiul turco-austriac, au provocat o serie întreagă de povestiri istorice în versuri. Două dintre ele sunt în limba

greacă; e vorba, mai întâi, de povestirea extrem de elogioasă — un adevărat « encomion » de curtean — a marelui căminar *Manolachi Persiano*, povestire din care se pot scoate totuși unele știri utile istoricului; ea a fost tipărită la București în Februarie 1789; cealaltă, numărând 168 de versuri, e, dinpotrivă, un atac violent, determinat de stoarcerile de bani la care erau supuși boierii și de alte abuzuri. Alte două povestiri istorice în versuri sunt adevărate cronici rimate ale domniei lui Mavrogheni. Una din ele numărând nu mai puțin de 1328 versuri și alcătuită de un autor anonim, un martor ocular al evenimentelor povestite, este o prezentare, în genere fidelă, a actelor neobișnuitului voievod. Ea pare a fi servit drept model celeilalte povestiri, scrise de asemenea de un martor ocular, Pitarul Hristache. Și această a doua cronică rimată e destul de lungă: cuprinde 1100 versuri și înfățișează, fără patimă, întâmplările domniei dela început până la intrarea trupelor austriace în București, eveniment pus în ziua de 29 Octomvrie stil vechi 1789. Pitarul este un patriot; priveliștea defilării armatei naționale, alcătuită din « Românași voinici » de către Mavrogheni, îl face să găsească accente de deosebită satisfacție. În schimb, îi critică pe Greci care credeau că ai noștri nu pot să fie « buni pentru ostășie ». Ca valoare literară, povestirea lui Hristache este superioară celor dinainte; versurile sale, de factură populară, se citesc ușor; ici colo, întâlnim chiar câte o rimă nouă, ca de pildă; « Brava, Mavrogheni, brava! altul ca tine mai sta-va? ».

O slabă încercare de cronică rimată — mai mult o înșălare — s'a făcut cu prilejul mazălirii lui Alexandru Ipsilanti (1796). Păstrată fragmentar în manuscrisul nr. 1437 al Academiei Române, această cronică are 90 de versuri și cuprinde unele detalii asupra sosirii mazăliei în București. N'are valoare literară.

Un eveniment care a impresionat adânc pe contemporani a fost executarea de către Turci a hrăpărețului voievod Constantin Hangerliu, în propriul său palat din București (1 Martie 1799). După cum executarea lui Grigore Ghica determinase alcătuirea în Moldova a unui cronici rimate în mai multe versiuni — (vezi mai sus, p. 810), tot așa executarea domnului din București face să apară aci o astfel de povestire iarăși în mai multe versiuni. Cunoaștem până acum cinci; nu e exclus să se mai descopere și altele; autorul, rămas anonim, și aparținând — se pare — păturii

de mijloc, scrie curând după moartea lui Hangerliu, probabil chiar în 1799; talentul lui literar este destul de modest.

Un amestec de versuri și proză ne oferă opera lui *Zilot Românul*: sub acest pseudonim care înseamnă, de fapt, « Românul zelos », se ascunde un cărturar oltean ce și-a petrecut tinerețea în casa vel vistierului Nicolae Brâncoveanu. El scrie mai întâi, între 1812 și 1821, o « *Dăslușire* » în versuri, intercalând și unele explicațiuni în proză. Este o alegorie în care, punând să vorbească « cinci hiare » și anume mistrețul (Românul), leul (Turcul), vulpea (Grecul) lupul (Neamțul) și ursul (Muscalul), Zilot arată, în realitate, în lumina ultimelor războaie, situația noastră politică și proclamă ideile naționaliste, pe care le va susține și Gheorghe Lazăr. În cea de a doua scriere, în « *Istoria* » sa, iarăși un amestec de versuri și de proză, el descrie întâmplările din Țara Românească dela a doua domnie a lui Alexandru Vodă Ipsilanti (1796-7) și până la răscoala lui Tudor Vladimirescu (1821). Zilot este un patriot cu durere de țară; nu poate suferi pe Greci; împotriva lor are accente de revoltă; aceștia au ajuns stăpâni din « bunătatea cea cu prostime (sic !) a Românilor ». Altfel, vrea să fie obiectiv; o afirmă și în Cuvântul către cititori și în câteva versuri care merită a fi cunoscute: « Istoric sint, n'am frate, N'am rudă, n'am vecin, Stăpân am p'adevărul, Lui cată să mă'nchin ! » Și în această lucrare, scrisă în anii ce urmează răscoalei lui Tudor, Zilot manifestă aceleași idei naționaliste ca și în « *Dăslușire* ». Se simte apropierea vremurilor noi.

Istoriografia ardeleană, spre deosebire de cea moldoveană și munteană, nu înregistrează opere remarcabile în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea; doar câteva cronici locale, cu interes limitat, în legătură cu biserica. În schimb, însă, la începutul veacului al XIX-lea, ea trece pe planul întâiu prin lucrările corifeilor din « Școala ardeleană », lucrări având ca idei centrale *romanitatea* și *continuitatea* noastră pe pământul Daciei Traiane.

Prima cronică din Transilvania, despre care știm că s'a scris în limba română, este *Cronica popei Vasile* dela biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului. Alcătuită nu mult după 1633, poate chiar în acest an, ea privește viața bisericii amintite și unele împrejurări locale, din Brașov și Țara Bârsei. Primul eveniment pomenit este din 1392, când ar fi venit « Bulgarii » în Brașov; ultimul

din 1633. E o cronică de mică întindere: 5 pagini în 4° și ni s'a păstrat numai în traducere germană, în trei manuscrise.

La mai bine de o sută de ani după popa Vasile, în 1742, un alt preot al bisericii Sf. Nicolae din Șchei, anume *Radu Tempea*, alcătuește o nouă cronică a lăcașului în care slujea. El începe prin a rezuma opera predecesorului, fără să-l pomenească însă; arată apoi vieța tuturor slujitorilor bisericii din Șchei — 44 la număr — neomițând chiar certurile și vrăjmășile dintre ei. Se dau și unele fapte privind cetatea Brașovului; astfel, de pildă, se descrie cumplita epidemie de ciumă, din 1718, care a secerat, în oraș și în suburbii, 17.000 de oameni, afară de cei ce au pierit neștiuți. Radu Tempea e un adversar hotărât al Unirii cu Roma; el insistă asupra împrejurărilor în care a avut loc acest act, reproducând documente oficiale ale vremii, ba intercalând chiar și o cronică rimată, alcătuită din 112 «stihuri», împotriva Vlădicăi Athanasie. Ultimul eveniment povestit în «*Istoriia beserecei Șcheilor Brașovului*» este din 23 Mai 1742.

Tot împotriva Unirii este și «*Plângerea sfintei mănăstiri a Silvașului, din eparhia Hațegului, din Prislop*», o cronică în versuri, alcătuită de un călugăr în anul 1782 sau puțin după aceea. «*Plângerea*» începe prin pomenirea lui Nicodim, întemeietorul, după tradiție, al mănăstirii din Prislop, amintește apoi de refacerea, la 1520, a lăcașului prin Zamfira, fiica lui Moise-Vodă, amintește de asemenea de Mihai Viteazul «ce vrea pe Români să uniască» pentru a critica după aceea violent Unirea cu Roma și pe ierarhii uniți, în deosebi pe Petru Aaron. Nu e numai o despărțire de ordin religios, ci și una națională, prin aceea că se încearcă «să ne răsniască de frații din Țara-Românească și din Țara Moldovenească». Visarion Sarai, călugărul propovăduitor *împotriva* unirii, «om prea puternic și luminat», este în schimb laudat. Din altă parte n'a venit niciun ajutor în lupta contra «*Blașului*», centrul uniților; împărăteasa Rusiei e prea departe, iar frații de peste munți nu pot face nimic, țara lor fiind «cotropită de Turci și de Greci jăfuită».

Față de aceste încercări, de importanță locală și confesională, lucrările istorice ale fruntașilor «*Școlii Ardelene*» se situează pe un plan național; ele nu constituie numai arme de luptă în mișcarea de dobândire a drepturilor politice și sociale pentru Românii

din Ardeal, dar sunt un izvor de încredere și de mândrie pentru toți Românii, de pretutindeni.

Cea dintâi din aceste lucrări este aceea a lui *Samuil Micu-Clain*; purtând titlul: « *Istoriia și lucrurile și întâmplările Românilor acum într'acest chip așezată și din mulți vechi și noi scriitori culeasă...* », ea a rămas până astăzi inedită; numai începutul unui rezumat al ei a apărut ca anexă la Calendarele de Buda pe 1806 și 1807. Dacă împrejurările ne vor fi favorabile, întreaga lucrare, păstrată în patru volume manuscrise la Oradea Mare, va apărea în editura Institutului de Istorie Națională din București.

Samuil Clain s'a născut în satul Sad (jud. Sibiu), în Septembrie 1745; tatăl său, protopopul, era fratele vestitului vlădică Inochentie (vezi vol. III, ediția a doua, p. 395). Carte a învățat întâi în sat, apoi la Blaj, în cele din urmă la Viena, unde ajunge și prefect de studii al seminarului Sfânta Barbara, întemeiat pentru tinerii români uniți. Intors la Blaj în 1783, el rămâne aci două decenii, lucrând și publicând. În toamna anului 1804, din cauza unui îndelungat conflict cu mediocrul, interesatul și invidiosul episcop Bob, el pleacă la Buda, unde este numit revizor al cărților românești ce se tipăreau acolo. La Buda a și murit, după un an și jumătate, în ziua de 13 Mai 1806, fiind îngropat în biserica Sârbilor catolici.

Samuil Clain a arătat din tinerețe însușiri de cărturar. A alcătuit și tradus o serie de cărți bisericești, a întocmit apoi în latinește o *gramatică a limbii române*, operă capitală pentru vremea sa, în sfârșit a scris *Istoria Românilor*, amintită mai sus, în două redacțiuni, una desvoltată și una rezumată. Era pe punctul de a scoate și un *Dicționar* latin-român-german-ungar, precum și un altul român-latin-german-ungar. În acest scop a publicat și două prospecte, la Buda, în Aprilie 1806; din nefericire, moartea l-a surprins înainte de a-și realiza gândul. Totuși munca lexicografică de ani de zile a lui Samuil Clain nu s'a irosit; manuscrisul său, continuat, completat și remaniat de o serie întreagă de colaboratori, între care relevăm pe *Petru Maior*, se va tipări în 1825, la Buda: e vestitul « *Lesicon* » de Buda, care a servit decenii întregi cărturarilor români.

Istoria Românilor a lui Samuil Clain începe tocmai dela Troia, dela legendarul Aeneas și dela întemeierea Romei, pentru a arăta

apoi istoria acesteia din urmă, istoria Dacilor și războaiele lor cu Romanii. Odată cu moartea lui Decebal, *dispare* și poporul dac; pământul e ocupat, în schimb, de coloniștii romani. Traian este «săditorul și părintele Românilor, celor ce astăzi sunt în Dacia, adică în Moldova, în Țara-Românească, în Ardeal și în Țara Ungurească, până în Tisă». Coloniștii au rămas apoi în Dacia și după părăsirea ei oficială de către Aurelian. Ungurii au găsit așa dar în Ardeal pe Români «moștenitorii cei vechi, cari era Romani și pururea au rămas în moșiile și sălașele sale». Urmează, după aceea, pe scurt, istoria regilor unguri — despre Mateiaș se afirmă că e originar din Țara-Românească și «viță de Domn» — apoi istoria Ardealului până la dominația austriacă. Unirii cu Roma i se acordă, evident, atenție; împăratul Iosif al II-lea, autorul reformelor umanitare, e laudat; Clain n'are însă aceeași înțelegere pentru răscoala lui «Horia, Cloșca și Giurgiu» (Crișan!), «oameni blăstămați»!; povestirea se încheie în timpul împăratului Francisc I, deci după 1792, semnalându-se războaiele grele pe care le poartă cu Francezii. În ce privește pe Munteni, se expun legăturile cu Bulgarii — relevându-se rolul jucat de Asănești —; descălecatul din Ardeal e fixat în anul 1259, iar pentru șirul Domnilor se urmează cronicile interne și Cronologia tabelară. Pentru Moldova, expunerea e mai redusă decât pentru Muntenia; se utilizează pe lângă cronicile lui Grigore Ureche—Simion Dascălul și Miron Costin, și cronicile polone. Partea dela urmă — de mari proporții — a «Istoriei Românilor», cuprinde «Istoriia bisericească a episcopiei românești din Ardeal»; întru cât neamul nostru dincolo de munți n'a avut stăpânitori politici proprii, locul lor a fost ținut de înalții ierarhi, de episcopi; ei corespund Domnilor noștri. Clain le face deci biografiile atât a celor de dinainte, cât și a celor de după Unire; în special sunt prețioase știrile pe care le dă despre Inochentie, unchiul său, vajnicul apărător al drepturilor românești. Povestirea se oprește în timpul păstoriei lui Grigore Maior; ea ni s'a păstrat și într'o formă mai prescurtată, dar cu unele interesante amintiri personale, formă publicată de Timotei Cipariu, sub titlul de «*Istorie ecleziastică*».

În dezvoltarea istoriografiei românești, Samuil Clain poate fi considerat drept primul susținător al *teoriei puriste*, Românii fiind — după el — descendenți numai din coloniștii romani; poporul

dac fusese nimicit în urma războaielor. Această teorie a fost însușită atât de Gheorghe Șincai, cât și de Petru Maior; prin operele lor «*Hronica Românilor*», tipărită fragmentar în 1808—1809, și «*Istoria pentru începutul Românilor în Dachia*», apărută în 1812, aceștia i-au asigurat o largă difuziune în opinia publică românească și străină. Evident, teoria este lipsită de temei, deoarece Dacii — așa cum au arătat cercetările din ultimele trei sferturi de veac — au continuat, și încă în număr mare, să locuiască vechea lor țară, alcătuind baza etnică a neamului nostru. Nu e mai puțin adevărat însă că această teorie s'a bucurat de o deosebită trecere, timp îndelungat, și că ea a influențat atât istoriografia, dar mai ales filologia veacului al XIX-lea.

Gheorghe Șincai s'a născut — ne-o spune el însuși — la 28 Februarie 1753, sau 1754, în satul Șamșud (județul Sălaj), din părinți aparținând micii boierimi. A învățat carte la colegiul Reformaților din Târgu-Mureșului, apoi la Jezuiții din Cluj — unde a fost primul — și la Bistrița. Numit canonic la Blaj — avea 19 ani — el pleacă după puțin timp cu o bursă de studii la Roma, unde îl găsim în August 1775. Muncind sârguincios, își ia doctoratul atât în teologie, cât și în filosofie, la 28 Ianuarie 1779. Un nou stagiul de un an la Viena, pentru dreptul canonic, și apoi îl întâlnim la Blaj, unde e numit profesor și, după câteva luni, director al școlii «naționale» de aci, înființate, ca atâtea altele, din ordinul împăratului filosof Iosif al II-lea. Avansat «director peste școlile Românilor din Ardeal», Șincai desfășoară — timp de 13 ani — o intensă activitate didactică, alcătuind manuale și înființând trei sute de școli noi pentru copiii de Români. E perioada cea mai plină din viața lui. După aceea, începe epoca grea. Temperament viu, «uimitor de impulsiv» și «nedisciplinat», el fusese dela început, din 1782 — ca și Samuil Clain și Petru Maior — împotriva mediocrului episcop Bob, luând partea contracandidatului acestuia, mult mai bine înzestratului Ignatie Darabant. În 1794, conflictul devine acut. Șincai e destituit din slujba de director, mai mult chiar, e maltratată și apoi încheie timp de zece luni, în temnița din Aiud, sub învinuirea — nefondată — de conjurație contra episcopului și a țării. Ne mai având slujbă, Șincai, pentru a-și ține zilele, e nevoit să intre ca preceptor la copiii contelui Daniil Vass; după ce stă aci șase ani, pleacă la

Buda; în 1804, el dă ajutor lui Clain la corectarea tipăriturilor românești. În urma morții lui Clain, neputând lua locul vacant, se întoarce la foștii săi elevi, conții Vass, cari-și aveau așezarea în satul Sinea, din Ungaria. Aci a și murit, la 2 Noemvrie 1816, cu durerea de a nu fi izbutit să-și tipărească opera de căpetenie la care lucrase o vieată întreagă (vezi și fig. 56).

Intr'adevăr, «*Hronica Românilor și a mai multor neamuri*», a cerut o muncă de 34 de ani. Șincai a început să-și strângă materialul în 1774; în 1808 cronica era gata și abia în 1812 cenzura oficială cerceta redacția latină a ei. Căci, în afară de redacția românească, păstrată în 2 manuscrise, la Oradia și la Cluj, Șincai a întocmit

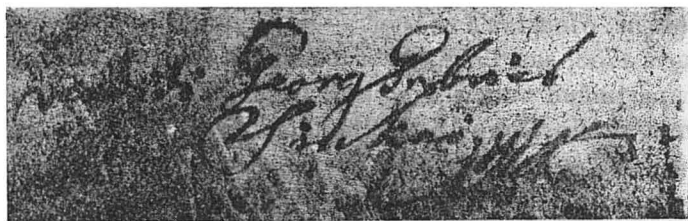

Fig. 56. — Iscălitura autografă a lui Gheorghe Șincai, pe un act de vânzare: «Vendidi. Georg Gabriel Sinkai» (Biblioteca Academiei Române, secția manuscrise)

și o redacție latinească, sub titlul: «*Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum*»; aceasta din urmă nu ni s'a păstrat însă în întregime.

Cronica începe cu anul 86 după Christos și merge până în 1739; povestirea trebuia să fie dusă, după cum cetim în titlul fragmentului publicat la Buda, până în anul chiar al publicării, adică în 1808; împrejurările, ca de atâtea ori în trecutul nostru, n'au îngăduit-o însă. Intemeindu-se pe un foarte mare număr de izvoare și studii — am numărat nu mai puțin de 451 asemenea izvoare citate în text — cronica privește pe Românii de pretutindeni, atât cei din stânga, cât și cei din dreapta Dunării («*Cuțovlahii*»); povestirea se face *pe ani*, după sistemul vechilor anale, sistem care fragmentează însă expunerea, scăzând interesul cititorului.

Ca și Samuil Clain, Șincai susține și el că Românii sunt urmașii coloniștilor romani aduși de Traian, coloniști cuprinzând «nu numai gloate mișeale, ci și familii de frunte». Dacii fuseseră așa

de rău înfrânți, așa de « stânși », « cât n'au rămas nici carii să agonisească pământul, nici carii să lăcuiască prin cetăți ». Când, mai târziu, în « anul cel însemnat » 274 (sic!), Aurelian părăsește Dacia, s'a retras atunci numai armata sau « leghioanele » și « o parte a coloniei », restul adică « cei mai mulți dintre coloni » rămânând pe loc, ca unii ce se îndeletniceau cu « economia »; aceasta înseamnă agricultura și creșterea vitelor.

Din cronica lui Șincai s'a publicat în timpul vieții lui, numai începutul — primele 80 de pagini, cuprinzând răstimpul 86 — 264 d. Chr. — ca adaos la *Calendarele de Buda* pe anii 1808 și 1809. În întregime ea a apărut mult mai târziu, anume în 1853, la Iași. Nici cea de a doua lucrare istorică a lui Șincai, de proporții mult mai reduse, anume răspunsul pe care l-a dat el, în latinește, învățatului *Eder* la critica ce acesta din urmă făcuse memoriului « *Supplex libellus Valachorum* » (1791), n'a putut apărea; cenzura n'a dat aviz favorabil.

Petru Maior este cel de al treilea corifeu al Școlii Ardelene, și totodată acela care, prezentând eu mai multă logică, argumentare și sistemă, concepția despre descendența noastră numai din Romani — fără amestecul Dacilor — și despre continuitatea noastră în stânga Dunării, i-a asigurat, prin lucrările sale, tipărite încă în cursul vieții, o largă difuziune și popularitate în masa românească.

Fiu al protopopului Gheorghe dela Căpușul de Câmpie, Petru Maior s'a născut pe la 1760; ca și Gheorghe Șincai, a învățat întâi la Târgul-Mureșului, apoi la Cluj; dela Blaj obține și el în 1775, o bursă pentru Roma. Paralelismul continuă: după o ședere de cinci ani în Cetatea Eternă, în care timp studiază teologia și filosofia, el vine pentru un an la Viena; apoi, după ce își însușește aici dreptul canonic, se întoarce îndărăt la Blaj, devenind profesor de logică, metafizică și dreptul firii. În 1784 părăsește cinul călugăresc iar în anul următor e numit paroh și, îndată după aceea, protopop de Reghin (15 August 1785). Aci păstorește el, cu excepția unei scurte întreruperi de un an (1792), când predă dreptul canonic la Blaj, mai bine de două decenii, până la 2 Septembrie 1808. La această ultimă dată are loc, în urma recomandării lui Samuil Vulcan, episcopul de Oradea, numirea sa ca revizor al cărților românești la tipografia din Buda, în locul răposatului Clain. Își

ia postul în primire în primăvara următoare, la 18 Martie 1809 și aci rămâne apoi până la moarte (14 Februarie 1821)

Răstimpul petrecut ca protopop la Reghin — unde a cunoscut pe istoricul Sulzer, care publicase de curând o operă defavorabilă continuității noastre în Dacia — a însemnat pentru Maior un răstimp de pregătire, de strângere de material, de elaborare și chiar de redactare a unor lucrări. Tipăriturile sale — 11 la număr — au apărut însă toate în vremea cât a stat la Buda, deci în ultimii doisprezece ani ai vieții.

Sub raportul istoriografiei, Petru Maior a alcătuit două lucrări: « *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia* », apărută în 1812 și « *Istoria besearicei Românilor, atât a cestor din coace, precum și a celor din colo de Dunăre* », ieșită de sub teascuri în anul următor; ambele în « *crăiasca tipografie a Universității Ungurești din Peșta* ».

Lucrarea cea dintâi a fost scrisă — o aflăm în « *Cuvântul înainte* » — spre a combate « *minciunile* » și « *nălucirile* » unor « *streini scriitori* » asupra Românilor: e vorba de 'Sulzer', Eder și Engel. « ... Dela o bucată de vreme — continuă Maior — precum măgariu pre măgariu scarpină, așa unii dela alții împrumutând defăimările, fără de nicio cercare a adevărului de iznov le dau la stampă ». Trebuie, prin urmare, să le răspundă.

De aceea nici nu scrie întreaga istorie a Românilor, ci se mărginește la « *ceale ce mai vârtos se țin de începutul lor în Dachia* ». Dar mai e și un al treilea motiv — de ordin educativ — pentru care se străduiește, anume acela ca « *văzând Românii din' ce viță strălucită sânt prăsiți, toți să se îndeamne strămoșilor săi întru omenie și în bună cuviință a le urma...* ». A scris *repede*: n'a avut timp nici să transcrie pe curat; de aceea declară că va fi recunoscător celor ce-i vor semna la « *vreo sminteală* ».

Teoria lui Maior este aceasta: Dacii au fost complet distruși, întocmai ca odinioară Cartaginezii, iar coloniștii romani nu s'au căsătorit cu localnice dace, ci au venit cu femeile lor. De aceea și limba ni s'a păstrat atât de bine, fără influențe străine, barbare. Aurelian împăratul n'a putut, pe de altă parte, să strămute toată populația: au plecat numai coloniștii mai noi și cei dela margini. Nu se poate admite nici o revenire a celor dela sudul Dunării la nordul ei. Așa dar, origine curat romană și continuitate în stânga Dunării.

« Istoria pentru începutul Românilor în Dacia » a fost recen-
zată de filologul slav Kopitar; Maior îi răspunse în trei broșuri,
apărute în 1814—1816; e începutul unei polemici care, cu mo-
dificările impuse de sporirea materialului documentar și de per-
fecționarea metodei, durează — *în ce privește continuitatea* — până
în zilele noastre.

« Istoria besearcei Românilor » scrisă și ea repede, în « unspre-
zece săptămâni » trebuia să fie, judecând după titlu, o sinteză —
prima sinteză — asupra trecutului întregii biserici naționale. De
fapt, ea nu tratează istoria bisericii în Muntenia și în Moldova,
nici aceea a Românilor din dreapta Dunării, ci se mărginește la
trecutul bisericii ardeleni, insistând asupra Unirii, asupra urmă-
rilor ei și asupra ierarhilor uniți. Expunerea mergea până în vremea
sa, cuprinzând și păstoria lui Bob. Acesta din urmă însă, sus-
ceptibil și vanitos, nemulțumit fiind de felul în care era înfățișat,
a obținut, prin cenzura oficială, să se scoată paginile respective.
Așa încât, în multe din exemplarele ajunse la noi, sunt rupte
zeci de pagini, iar altele retipărite.

Conflictul între mediocrul episcop Bob și cei trei mari căr-
turari — Samuil Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior — a făcut
mult rău culturii noastre; vina este a lui Bob; atitudinea lui
față de cei trei corifei n'a fost — așa cum bine a caracterizat-o
ultimul cercetător al chestiunii, d-l Zenovie Pâclișanu — « nici
vlădicească, nici românească ». Dacă ar fi știut să și-i apropie,
dacă nu i-ar fi silit, prin persecuțiile sale, să ia calea pribegiei —
cazul lui Șincai — sau a înstrăinării de Blaj, cultura ro-
mânească ar fi cunoscut, de sigur, o epocă de înflorire excep-
țională. Dar și atâta câtă a fost, opera celor trei — operă de știință
și de luptă în același timp — este suficientă pentru a da numele
ei unei perioade întregi din dezvoltarea noastră istorică și de a
asigura Transilvaniei primatul cultural în această perioadă.

Opere filologice. În domeniul lucrărilor originale, îndată după
operele istoriografice vin, sub raportul importanței, în răstimpul
dintre 1601—1821, *operele filologice*. Faptul e normal, deoarece
preocupările privind originea și trecutul nostru au fost împletite
cu acelea privind limba. Momentul culminant, în această privință,
se situează spre sfârșitul răstimpului amintit, atunci când se ma-
nifestă corifeii școlii ardeleni.

Operele de caracter filologic se pot împărți în trei categorii: gramatici, ortografii și dicționare; de fapt, primele două sunt contopite, adeseori, în una și aceeași lucrare.

Mai întâi apar dicționarele: slavo-române, latino-române, greco-române. Din prima categorie face parte *Lexiconul slavo-român* din 1649 alcătuit de călugărul *Mardarie dela Cozia*; fiecăruia din cele 4575 de cuvinte slave îi corespunde echivalentul în românește. Izvorul și modelul lui Mardarie a fost *Lexiconul slavo-rus*, tipărit de ieromonahul *Pamvo Berânda* — de origine, se zice, moldovean — la Chiev, în 1627. Alte două dicționare slavo-române se alcătuiesc în veacul al XVIII-lea în Moldova: unul în 1740, păstrat în manustrisul Nr. 312 al Academiei Române, și având ca model tot *Lexiconul* lui Berânda; celălalt, spre sfârșitul veacului, cunoscut sub numele de *Păcurariu*; autorul lui este *Macarie ieromonahul* care a alcătuit și o gramatică românească. Semnalăm de asemenea două dicționare ruso-române: primul, al binecunoscutului protopop *Mihail Strilbițki*, tipărit în tipografia acestuia din Iași în 1789 și cuprinzând vreo 1500 de cuvinte; cel de al doilea, întocmit după 1812, a rămas inedit. Cât privește dicționarele latino-române, vin, în ordinea cronologică, două dicționare alcătuite în Banat, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel dintâi din aceste dicționare, numit « *Anonymus Caransebesiensis* » — autorul e necunoscut iar locul redacției a fost Caransebeșul — este un dicționar român-latin, scris cu *litere latine* și ortografie maghiară, sub influența cercurilor catolice; cuprinde peste 5000 de termeni, dintre care unii dialectali, bănățeni. Cel de al doilea este un dicționar latino-maghiaro-român; se păstrează între manuscrisele generalului conte Marsigli, în biblioteca Universității din Bologna (Italia). La acestea se adaugă dicționarul latin-român — *Dictiones latinae cum valachica interpretatione* — al lui Teodor Corbea, învățatul fiu al preotului Ioan din Șcheii Brașovului; a fost scris din îndemnul și cu ajutorul material al lui Mitrofan, episcopul Buzăului (1691—1703). Urmează apoi seria de dicționare alcătuite în Ardeal în veacul al XVIII-lea, care n'au fost studiate mai de aproape; printre ele este *lexiconul* germano-latino-român din 1792, al slujbașului militar « *Aurelius Antonius Praedes* », care-și datează opera, solemn, în anul dela fundarea Romei 2546!

Încununarea eforturilor lexicografice trebuia să vie tot dela frunzașii școalei ardelenne. Ca o ilustrare a *romanității* limbii noastre, pentru a arăta și celor mai neîncrezători *originea latină* a lexicului românesc, iar pe de altă parte pentru a înfățișa acest lexic în haina, nouă și străveche în același timp, a *literelor latine*, lucrează *Samuil Clain* timp îndelungat la întocmirea unui mare dicționar. În Aprilie 1806, munca fiind gata, apăreau la Buda prospectele, anunțând viitorilor subscriitori că lucrarea se va prezenta în două redacții: Un dicționar latino-româno-germano-ungar, în 2 volume, având în total 110 coale și un al doilea, româno-latino-germano-ungar, asemănător ca proporții. Dar moartea lui Clain, întâmplată în luna următoare (Mai 1806), împiedecă realizarea operei. Planul este reluat de *Vasile Kolosy*, protopop de Săcărâmb, apoi de canonicul *Ioan Corneli*, în sfârșit de *Petru Maior*. Acesta revelează manuscrisul și îi aplică normele din « Ortografia » sa, apărută în 1819, adică acelea ale ortografiei *italiene* iar nu maghiare sau germane, așa cum făcuseră o serie de scriitori care se foloseau de literele latine. Dar nici Maior nu are norocul să vadă tipărit Dicționarul (vezi și fig. 57). După moartea sa (14 Februarie 1821) și după ce manuscrisul mai suferă unele prefaceri prin munca altor colaboratori — Ioan Teodorovici și profesorul Alexandru Theodori — el apare, în sfârșit, în 1825, la Buda, ca un volum de aproape 900 de pagini în 4°, sub titlul: « *Lexicon romanescu - latinescu - ungurescu - nemtescu quare de mai multi autori, în cursul a trideci si mai multor ani s'au lucrat* ». Cel de al doilea titlu precum și toate explicațiile cuvintelor sunt în *latinește*. Acest dicționar a adus remarcabile servicii, timp de decenii, întregii intelectualități românești, de o parte și de alta a Carpaților.

În ce privește dicționarele greco-române, merită o mențiune specială acela, autograf, în nouă volume, păstrat în biblioteca Universității din Iași și provenind dela fosta mănăstire Sf. Sava din același oraș. E vorba de dicționarul lui *Luca Ianuleos*, grec născut în Constantinopol, interpret al Porții și delegat al ei pe lângă Domnii români; unuia din ei — nu știm căruia anume — i se și dedică lucrarea. Alcătuit între 1769 și 1780, acest dicționar inedit dă echivalența termenilor în zece limbi și patru dialecte grecești, limba « valahă » fiind ultima. Termenii românești sunt

scriși însă cu litere grecești. Un alt dicționar neo și paleogrec — român, tot inedit, și al cărui autor e necunoscut, se păstrează în copie la mănăstirea Neamț, având data 4 Iulie 1796; ca izvoare i-au servit lexiconul neogrec-latin-italian al lui Gherasim Vlahos (1784) și acela paleogrec-neogrec-latin-italian al lui Gheorghe Constantin, apărut în a doua ediție la Veneția, în 1786. Mai există și alte dicționare greco-române inedite — cum e *Lexiconul moldovenesc* (Λεξλόγιον Μολδαβικόν) dela Biblioteca Națională din Atena sau marele lexicon al lui *Iordache Golescu*, în 8 volume (4136 pagini numerotate) — dar ele n'au fost studiate până acum.

Nu putem încheia partea rezervată lexicografiei, fără să amintim și de *dicționarele aromânești*, alcătuite de câțiva reprezentanți de seamă ai ramurei sud-dunărene a poporului nostru. Ne referim, în primul rând, la *Protopiria* (Πρωτοπειρία) lui *Teodor Cavaliotti*, acel dicționar greco-aromâno-albanez, apărut la Veneția în 1770, apoi la vocabularul în patru limbi (greacă, aromână, bulgară, albaneză) al lui *Daniil din Moscopole*, având două ediții, una la Veneția, în 1794, cealaltă la Constantinopol în 1802; în sfârșit, la *Pentaglosarul* (paleogreacă, neogreacă, aromână, germană, maghiară) lui Nicolae Ianovici, rămas în manuscris. (Vezi pentru tustrele vol. III, 1, ediția a doua, p. 423—425).

Preocupările gramaticale și ortografice apar în țările noastre abia în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, odată cu înmulțirea școlilor și creșterea nivelului cultural. Cea dintâi încercare în această direcție se datorește lui *Dimitrie Eustatievici*, dascăl la școala din Șcheii Brașovului și fost student la Chiev. El termină la 1/12 Septemvrie 1757 o «gramatică românească», după modele «elinești, slovenești și latinești» — sunt propriile-i cuvinte — și o dedică lui Constantin Mavrocordat. Lucrarea a rămas inedită; sunt o serie de reguli, un «methodos prea folositor și prea trebuincios», fără vreuna din ideile înnoitoare, revoluționare, care caracterizează gramaticile de mai târziu ale Școlii Ardelene.

Același caracter tehnic îl păstrează și diversele gramatici alcătuite în Moldova. Astfel, este, de pildă, gramatica lui *Toader Școleriu*, isprăvită de tipărit la 8 Noemvrie 1789 «în tipografia cea politicească, în târgul Eșului». Ea urmărește, ca și gramatica ruso-română tipărită la Chișinău în 1819, să ușureze învățarea limbii românești pentru Ruși și a limbii rusești pentru Români.

Nici gramatica lui *Macarie ieromonahul*, alcătuită în răstimpul 1789 — 1791, nici aceea ulterioară din 1809—1811, păstrată în manuscrisul nr. 539 al Academiei Române și al cărei autor, anonim, cunoscuse opera lui Eustatievici, nu se disting prin vreo idee nouă; se poate releva cel mult neobișnuita terminologie tehnică întrebuințată; prima din aceste două lucrări întrebuințează termeni ca «acumnic unitoriu» și «dăunăznic unitoriu», «rugătoare plecare» și «neivită plecare», «graiul hotăritoriu pătimitoriu» etc., iar cea de a doua «neamuri» pentru genuri, «pronumele fețești» pentru cele personale, «dunga sau mica opritoare» pentru virgulă, etc.

Cu totul altă valoare are gramatica lui *Ianache Văcărescul*, terminată de redactat încă din 1780 — așa cum ne asigură Sulzer — dar care nu s'a tipărit decât în 1787 și anume în două ediții, una la Râmnicul Vâlcei, la începutul anului, și cealaltă la Viena, la sfârșitul lui. Intitulată modest «*Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orândueilor gramaticii rumânești*», ea cuprinde două părți: în cea dintâi se analizează «ce iaste gramatica» și se arată «împărțeala slovelor» și «părțile cuvântului»; cea de a doua e rezervată «pântru pronunție, ortografie, pântru constituție, adică syndaxis și pântru poetică sau facere de stihuri». Ca model, la partea întâi, a avut *Gramatica geografică* (Γραμματικὴ γεωγραφικὴ) a preotului Gheorghe Fața din Cerigo, tipărită în 1760 la Veneția; la partea a doua, capitolul *poetica*, s'a servit de *Gramatica greacă completă* (Γραμματικὴ ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη) a lui Antonio Catiforo, tipărită în 1734, iarăși la Veneția. Tocmai fiindcă s'a folosit de un model italian, terminologia gramaticală pe care o introduce Văcărescu, e fericit aleasă, apropiată spiritului limbii noastre și de aceea o mare parte a ei s'a impus și a rămas, fiind utilizată și astăzi în aceeași sau aproape în aceeași formă. Astfel, el zice *exemplu*, *neutru*, *gherundiu*, *positiv*, *comparativ*, *superlativ*, apoi *nominativă* (i. e.: cădere!, în loc de caz!), *ghenetivă*, etc., după aceea *nome*, *pronome*, *verbu*, *adverbiu*, *propoziție*, *congiunție*, *interiețiune*, *partițipiū* și așa mai departe. Chiar și termenii luați din grecește prezintă aceeași caracteristică de fericită alegere: spunem și astăzi *prosodie*, *apostrof*, *pleonazm*, *laconizm*, *metaforă*, *exametru*, etc. Cu atât mai rău ne pare că Văcărescu n'a izbutit să realizeze și *Dicționarul* de care vorbește

în prefața « Observațiilor » sale; cu deosebitul său simț al limbii, el ar fi dat la iveală, de sigur, o operă remarcabilă.

În 1780, anul în care Ianache Văcărescul isprăvea de redactat Gramatica sa, apărea la Viena o operă de acest fel, care avea să exercite cea mai mare influență asupra studiilor de limbă și să determine un curent însemnat în istoria culturii românești. Este vorba de Gramatica lui Samuil Clain, completată de Gheorghe Șincai și publicată în latinește sub titlul: « *Elementa linguae dacoromanæ sive valachicæ* ». Alcătuită pentru elevii români ai colegiului Sfânta Barbara din Viena, această lucrare cuprinde, în prefață, *premizele principale* ale Școlii Ardelene: coloniștii români au rămas în Dacia, după părăsirea ei de Aurelian, sub stăpânirea barbarilor: o arată nu numai Jordanes, dar și șase sute de istorici, mai vechi și mai noi. În timpul acestei stăpâniri, limba strămoșilor s'a corupt și procesul s'a accentuat după ce voievozii țărilor române au introdus, pe timpul conciliului dela Florența, literele chirilice și limba slavă în biserică. Concluziile rezultă clar, chiar dacă nu sunt formulate deocamdată: limba trebuie curățată de impuritățile care i s'au adăugat în timpul stăpânirii barbarilor, iar în locul literelor chirilice, trebuie revenit la literele latine ale strămoșilor. Este ceea ce vor căuta să facă scriitorii școlii ardelene, este ceea ce vom întâlni — în întregime sau parțial — în toate lucrările — gramatici, ortografii, cărți de lectură — care vor apare în răstimpul 1780—1821, sub influența acestei școli.

Prima este gramatica oculistului român *Molnar*, scrisă însă în nemțește — limba oficială a statului, în urma decretului lui Iosif al II-lea — și publicată la Viena în 1788, sub titlul « *Deutsch-walachische Sprachlehre* ». Ea reproduce întocmai împărțirea gramaticei lui Clain-Șincai, precum și toate regulile acesteia; cuvintele românești sunt redată cu *litere latine*. Urmează în Dechemvrie 1797, la Sibiu, *Gramatica românească*, alcătuită de « *Radu Tempea*, directorul școalelor neunite naționalicești prin marele Prințipat al Ardealului ». Scrisă cu chirilice, ea recunoaște totuși că « *stri-carea* » și « *înțelenirea* » limbii noastre provine din epoca în care am primit « *slovele* » și cărțile « *slovenești* ». Limba nu se mai poate aduce, într'adevăr, « *în curățenia și originalul* » ei, căci poporul n'ar mai înțelege-o; totuși, ea trebuie « *curățită* » de « *ne-ghina* » ce o au cuprins, așa cum fac, prin cărțile lor, părintele

Samuil Clain și doctorul Molnar. Tocmai spre a o apropia de « original », Radu Tempea scrie unele cuvinte, ținând seamă de etimologia lor latină, așa dar *sore* în loc de soare, *omeni* în loc de oameni, *duo*, iar nu două, etc. E interesant de relevat că autorul acestei gramatici nu e unit, ci ortodox; rezultă de aci că *întreg Ardealul* — fără deosebire de confesiune — participă la noul curent. Aceeași concluzie se aplică și Banatului; dovadă este cartea « *Observații de limba românească* » a lui *Paul Iorgovici*, tipărită la Buda, în 1799. Dedicată episcopului de Vârșeț, Caransebeș, Lugoj și Orșova-Mehadia, această lucrare insistă asupra originii latine a limbii noastre; chiar în cuvântul către cetitor, Iorgovici spune: « vei vedea cuvintele limbei noastre românești ca nește remeșite a limbii unei nații care au numerat cândva mulți puternici imperați ». El îi îndeamnă, în același timp, să meargă la « rădăcina » cuvintelor spre a-și da seama de originea lor; în acest scop, dă, în partea a doua a cărții sale, o serie de « ecsempluri ». Contemporanul Țichindeal laudă această idee și, în prefața unei traduceri din Dositei Obradovici, spune că Iorgovici a arătat « cum am putea aduce limba noastră la origihinalul ei cel adevărat ».

Cel care alcătuește însă pentru prima dată *un sistem întreg* de scriere a limbii române cu caractere latine este Samuil Clain. O primă schiță dăduse el la finele tipăriturii sale « *Carte de rogacioni* » apărută la Viena în 1779. Forma completă se află însă în introducerea « *Acatistului* » său, tipărit cu caractere latine, la Sibiu în 1801. El arată, în mod precis, cu exemple, cum trebuesc redade diferitele sunete; se observă clar preocuparea de a face să apară etimologia latină a cuvintelor. El transcrie astfel: *qvăre* (care), *quand* (când), *pament* (pământ), *cuvent* (cuvânt), *me*. (mă), *imperat* (împărat), etc. Totuși o serie întreagă de transcrieri ale lui Clain, unele inspirate din italiană, au rămas până astăzi. Așa e de pildă, semnul *î* în cuvinte ca *urît*, *riu*, apoi transcrierea lui *u* prin *ce*, *ci* (cine, face) iar a lui *u* prin *ge*, *gi* (ger, geamă, ginere).

În 1805 apărea la Cluj « *Ortographia latino-valachica* », o broșură atribuită unui Kőrösi (Crișan în românește!) și cuprinzând, așa cum arată titlul dela începutul textului, « *Recta ratio litteris latinis valachice scribendi* » (Calea dreaptă de a scrie românește cu litere latine). Ortografia este cea etimologică: cuvintele sunt scrise astfel încât se pot observa ușor originalele latine din care

derivă. În prefață, se atrage de altfel atenția că numele de Roman «dă ce l-am desbraccat d'in flóccele lui Cyrilla», acumă «extra-lucesce», chiar (clar!), înalt și sulléget». În același an, 1805, ieșea de sub teascuri, la Buda, *a doua ediție* a Gramaticii lui Samuil Clain și Gheorghe Șincai. Dar nici cel de al treilea corifeu al Școlii Ardelene nu lipsește din această desbatere asupra ortografiei românești. În 1819 apărea, tot la Buda, lucrarea lui Petru Maior intitulată «*Ortografia romana sive latino-valachica*». În prefață, autorul se ridică împotriva acelor care, scriind cu litere latine, întrebuințează ortografia ungară sau germană. El propune pe cea «*italică*»: ea se potrivește cea mai bine cu limba noastră; de altfel italiana și româna — adaogă Maior — sunt înrudite foarte de aproape. Am arătat mai sus că și Ianache Văcărescul recursese tot la limba italiană atunci când trebuise, în «*Observațiile*» sale, să creeze terminologia gramaticală; de asemenea Clain, pentru unele din transcrierile sale. La finele lucrării, Petru Maior dă un tablou de echivalențe a caracterelor chirilice cu cele latine; trebuie relevat faptul că, inspirându-se din tabloul alcătuit de Clain în «*Acatistul*» său, el propune însă și unele soluții noi care, fiind practice, s'au impus și au rămas până astăzi. Astfel sunt semnele ꝥ pentru chirilicul ѣ și ꝥ pentru ѳ. (Dela noi, semnul ꝥ a fost luat de Turci atunci când, sub Atatürk, s'a introdus alfabetul latin în locul celui arab!).

În urma atâtor îndemnuri, încep să apară tipărituri românești cu litere latine. Și mai înainte, în secolul al XVIII-lea, se imprimaseră, sub influența catolică, asemenea texte, de obicei cu ortografie ungurească. Cităm astfel *Catechismul* dela Sibiu din 1709, apoi *Bucoavna* dela Cluj, din 1744, după aceia *Evanghelia* dela Kalocza, din 1769, reeditată la Buda în 1799; cităm de asemenea diferite cărți de cântece religioase sau laice cum e aceea de «*Cântece câmpenești*» (Kintyets Kimpenyesty) apărută la Cluj în 1768. Cel dintâiu text românesc însă, care se tipărește după normele școlii ardelene, este «*Carte de rogacioni pentru evlavie homului chrestin*» a lui Samuil Clain însuși, apărută la Viena în 1779, cu un an înaintea gramaticii. Urmează apoi două *Abecedare* sau *Bucoavne*, unul la Blaj, altul la Sibiu, tipărite amândouă în 1783, «spre folosul scolelor niamului romanesc». Dintre celelalte texte, relevăm o carte de bună cuviință, publicată sub titlul «*Omu de lume seu sontice*

„gule caviântiei... » de către « Vasile Gergely de Csokotis, theologu absolutu din Diecesul Muncașului... » In Cuvântul înainte, acest ardelean din părțile Sătmăruului mărturisește « Io nu potu scrie bucuria și ușiorare que aflu acum dedatu cu ortografia aqueasta nouă in limba românescă... ». Admite totuși ca literele chirilice să rămâie în textele bisericești: e o concesie pe care mulți adepți ai Școlii Ardelene au făcut-o la începutul acțiunii lor. Chiar și în cercurile *aromânești*, obișnuite de atâta vreme cu literele grecești, își face drum noul curent. Așa se explică de ce studentul în medicină Gheorghe Roja, originar din Moscopole, tipărește la Buda în 1809 lucrarea intitulată « *Măestria ghiovăsirii (i. e. : citirii!) românești cu litere latinești care sânt literele Românilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta românească cei din coace și cei din colo de Dunăre* ». Argumentele pentru care trebuie să scriem cu litere latine, iar nu chirilice sau grecești, Roja le înșiră astfel: 1. « suntem din sângele Romanilor » deci litere mai bune « nu pot fi decât ceale latinești »; 2) Moldovenii până la 1439 au avut litere latinești (idee — greșită — luată dela « Bișing », (Büsching), comentatorul lui Dimitrie Cantemir); 3) Națiunile cele învățate ale Europei scriu cu litere latine.

Ideea fericită a scrierii cu astfel de litere și cu ortografie apropiată, inspirată din latină și italiană, idee emisă de reprezentanții Școlii Ardelene, va câștiga teren, încet, dar sigur. Ea va străbate și dincoace de Carpați, prin învățământul lui Lazăr, apoi al lui Eliade Rădulescu și, în cele din urmă, renunțând la unele exagerări inerente oricăror începuturi, va triumfa. Pornită din 1779, bătălia va dura până în 1863, când prin decretul lui Alexandru Cuza, alfabetul latin se va introduce în mod obligator în întreaga vieată de sat.

Opere literare. In domeniul literaturii propriu zise, dacă facem abstracție de valoarea literară a cronicelor (vezi mai sus, p. 806) nu întâlnim opere demne de a fi menționate înainte de sfârșitul veacului al XVIII-lea. Oda de zece versuri, în limba română alcătuită de învățatul bănățean Mihail Halici și tipărită cu itere latine, în 1674, nu are valoare poetică; tot astfel. cele 80 de versuri românești publicate de prietenul său, poetul sas Valentin Frank von Frankenstein. Ca să găsim ceva acceptabil în această direcție, trebuie să ajungem tocmai la *Ianache Văcă-*

rescul, personalitatea culturală așa de complexă, pe care am întâlnit-o și în domeniul istoriografiei și al gramaticii. Nu e vorba însă de cele opt poezii publicate în gramatica sa din 1787 — mai mult exemplificări ale regulilor prosodiei — nici de caracterizările în versuri ale sultanilor — 33 la număr — alcătuite în anul următor: ele au o valoare poetică redusă. Ci de poeziile păstrate în manuscrisul Academiei Române și din care câteva, și anume « *Urmașilor mei Văcărești* », — un excelent motto — « *Amărată turturea* » — de fapt o prelucrare și o amplificare a poeziei populare cu același titlu — și « *Intr'o grădină* », au ajuns cunoscute de întreaga obște românească. Celelalte poezii ale lui sunt de un pronunțat caracter lirico-erotic (« Spune, inimioară, spune »; « Tu ești pușor canar » etc.); excepții constituie rugăciunile în versuri, alcătuite în 1795, pentru însănătoșirea soției sale, și poeziile religioase în limba greacă, tipărite la Veneția în 1771, August 30. Și cei doi fii ai lui Ianache, *Alecu* (c. 1762 — c. 1800) și *Nicolae* (născut după 1784 — mort înainte de 1 Oct. 1827), din două căsătorii deosebite, au moștenit înclinațiile poetice ale tatălui. Primul a alcătuit poezii de dragoste, în gustul epocii — pline de « ohtături »; cel de al doilea are o notă mai bărbătească, tratând uneori chiar câte o temă haiducească. Factura, la ambii, este acea populară, întrebuințată, de obicei, și de părintele lor.

Aceeași temă erotică, aceeași tratare cu ahturi, suspine și leșinuri întâlnim și la boerii contemporani moldoveni, *Matei Milu* sau *Milo* (c. 1750 — 1801-2) și *Costache Conachi* (14/25 Oct. 1777 — 4/16 Febr. 1849). Dar Milu, care învățase în Rusia, de unde se întoarce în 1775 cu o întreagă bibliotecă, are și poezii *satirice* prezentate sub formă de ghicitoare; acestea din urmă ne înfățișează diferitele personaje simandicoase ale vremii. Costache Conachi își începe opera poetică în 1802 printr'o odă preaslăvind pe Alexandru Moruzi care înzestraseră orașele moldovene cu cișmele; în poezia următoare, cu unele însușiri de descriere, înfățișează moartea tatălui său (1803); în genere însă, el e preocupat de dragostele sale pe care le cântă într'un mod care azi ne provoacă un zâmbet. Tonul, lipsit de discreție și duioșie, e mai mult « lăutăresc »; cât drum dela aceste modeste începuturi până la splendida sinteză a lui Eminescu! Conachi suferă, ceva mai târziu, spre sfârșitul epocii fanariote, influența liricului grec *Athanasie Hristopol*, supra-

numit «noul Anacreon». Opera lui Hristopol tipărită la Viena, în 1818, va influența și pe *Barbu Paris Momuleanu*, noul poet muntean. Născut la Slatina, în 1794, fiu de târgoveți, acesta din urmă era un autodidact. Știa grecește și franțuzește, cunoștea pe marii scriitori ai antichității. Broșura sa «*Rost de poezii adecă stihuri*» apărută în prima ediție la București, în 1820, cuprinde o serie de bucăți de caracter liric, după modelul lui Hristopol. Versurile au plăcut, dovadă că o a doua ediție apare în 1822.

Nu știm mai de aproape cuprinsul tipăriturii «*Poezii noo de J. K.*», a cărei hârtie poartă în filigran data 1795, Posesorul cărții, Pr. D. Furtună din Dorohoi, nu precizează dacă e vorba de o lucrare originală sau de o traducere.

Ca și în istoriografie și filologie, Transilvania este ținutul românesc care deține întâietatea și în literatură în această vreme. Aci apar primele opere versificate de mari proporții; tot unui transilvănean și anume lui *Ioan Budai Deleanu* i se datorește și cea dintâi realizare poetică puternică, poema eroi-comică, *Țiganiada*, care poate fi pusă cu cinste alături de operele similare ale literaturii universale; ea întrece cu mult, ca valoare artistică, producția poetică munteană și moldoveană contemporană.

Ioan Budai Deleanu, fecior de preot, din Cigmău (Hunedoara), dintr'un neam de cărturari, s'a născut pe la 1760. A învățat carte la Blaj, apoi la Viena, luând doctoratul în teologie; știa latina, italiana și franceza; cunoștea de asemenea bine literatura clasică. Ar fi vrut să-și facă viața la Blaj; nu s'a putut înțelege însă — ca și Clain, Șincai și Maior — cu meschinul episcop Bob și a trebuit să plece. Numit, prin concurs, secretar de tribunal la Lwów în Galiția, apoi consilier, el a rămas acolo până la moarte (24 August 1820).

Opera de căpetenie a lui Budai Deleanu, *Țiganiada*, este povestea, în douăsprezece cânturi, a isprăvilor făcute de Țigani din Muntenia, pe care Vlad Țepeș îi eliberase spre a lupta împotriva Turcilor. Ea s'a păstrat în două redacții: aceea din 1800, mai dezvoltată, prin intercalarea unui episod parazitar — isprăvile nemeșului Becicherek Istoc de Uramhaza care-și caută iubita Anghelina; cea de a doua, datată «12 Martie 1812», fără episodul amintit, mai unitară și mai reușită sub raportul artistic; niciuna n'a fost terminată însă. Impresionează imediat bogăția și savoarea

lexicului; Budai Deleanu are — așa cum a relevat G. Călinescu pe bună dreptate — « un adevărat geniu verbal »; este, în această privință, un precursor al lui Eminescu. Pe Țigani se vede a-i fi cunoscut bine; apucăturile, limba și psihologia lor sunt exact redată. Când e vorba de luptă, ei se roagă de Turci să-i ierte: « O, iertați-ne, luna să vă ajute, Mahomed mulți ani să vă trăiască, Hie uitate hele trecute! Dumnezeu pe loc să ne trăznească, Dă sântem noi dă vină într'ahastă, Da iaca a fost pe noi o năpastă! ». Raiul țigănesc este înfățișat într'un chip pitoresc și sugestiv: « Râuri dă lapte dulce pă vale, Curg acolo și dă unt pârae; Țăr-murile dă mămăligă moale, Dă pogace, dă pite și mălae!... O, ce sfântă și bună tocmeală; mănânci cât vrei și bei fără osteneală! » Țiganiada, rămasă în manuscris, a fost tipărită abia în 1875—76 și apoi, în întregime, cu cele 2 redacții, după războiul pentru unitatea neamului; ea n'a putut influența deci, așa cum s'ar fi convenit, viața literară a neamului.

Față de opera lui Ioan Budai Deleanu, aceea a versificatorilor *Vasile Aaron*, *Ioan Barac* și *Ioan Teodorovici-Nika* apare eu mult mai puțin însemnată. Vasile Aaron (1770—1822) fiu de preot și el, cu studii la Blaj și Cluj, a fost jurat procurator la Sibiu, Pe lângă traduceri — între altele din *Aeneida* lui Vergilius — el a alcătuit și câteva lucrări proprii în versuri. Mai cunoscute sunt « *Patimile și moartea a Domnului și Mântuitorului nostru Is. Hs.* », apărute, în prima ediție la Brașov (1805, 432 p. în 8°), într'a doua la Sibiu (1808). Deși n'o spune, se pare că a avut drept model lucrarea lui Klopstok, *Der Messias*. Versurile, de 7—8 silabe și rimând câte două, sunt în genere corecte, dar fără vreo valoare poetică deosebită; ici și colo numai, câte o imagine sau rimă care reține atenția. Același lucru se poate spune și despre o altă lucrare a sa « *Anul cel mănos. Bucuria lunei. Un cântec în stihuri...* » (Sibiu, 1820) în care se înfățișează, pe lângă cele patru anotimpuri, și diferite « glume » și « lucruri moralecești ».

Mai plăcute sunt versurile, de factură populară, ale lui *Ion Popovici Barac* (1776—1848 Iulie 11), dascăl « normalicesc-neunit » la Avrig, apoi la Brașov, unde ocupă și slujba de « magistrat-translator » al Primăriei. El tipărește la Sibiu, în 1801, o « *Istorie despre Arghir cel frumos și despre Elena cea frumoasă și pustiita crăiasă* ». E o alegorie sau, cu propriile-i cuvinte, « o închipuire

supt care se înțelege luarea țării Ardealului prin Traian chesariul Romaniei ». Lucrarea — de fapt o prelucrare după *Argirus Historiaja* a scriitorului ungar Albert Gergey — s'a bucurat imediat de o bună primire în publicul românesc și s'a răspândit pretutindeni, până în fundul munților, la ciobanii dela stâne; astăzi încă, ea constituie una din lecturile populare preferite; am citit-o, copil fiind, și am rămas adânc impresionat; recitind-o acum, constat că unele pasaje și-au păstrat farmecul. O a doua ediție a apărut la Brașov, în 1809. Cealaltă operă mai însemnată în versuri a lui Barac « *Risipirea ce de pre urmă a Ierusalimului...* », tipărită la București, în anul răscoalei lui Tudor, este de asemenea o prelucrare, după povestirea scriitorului antic Josephus Flavius. Impărțită în 9 cânturi, ea are și nobila ambiție — cităm înseși cuvintele autorului — « să crească cât de cât măcar măiestria poeziei în limba românească ». O făcuse cu mult mai mult succes Budai Deleanu. O mențione merită și « *Cântarea* » — alcătuită sub influența ideilor lui Petru Maior — a studentului Ioan Theodorovici-Nika, « *despre începutul și starea de astăzi a Românilor* ». Tipărită la Buda, în 1813, pe două coloane, una cu litere chirilice, cealaltă cu litere latine, ea nu are valoare poetică, ci numai una de mărturie a influenței exercitate de școala ardeleană. În aceeași categorie ar putea intra și versurile românești, tipărite cu caractere latine, la Viena, în 1808, de către Gheorghe Lazăr, în cinstea împăratului Franz I.

Dacă în ce privește poezia, Țările Românești se înscriu, dela sfârșitul veacului al XVIII-lea încolo, cu opere originale și cu prelucrări valoroase, nu tot astfel stau lucrurile cu *romanul*, *nuvela* și *schiza*. Sub acest raport, nu găsim nimic: manuscrisele și tipăriturile nu cuprind decât traduceri și iarăși traduceri (vezi mai jos, p. 871-877).

Opere științifice. Capitolul privind știința e mai sărac în lucrări originale decât acela referitor la istoriografie, filologie sau literatură. Imprejurările dela noi au fost mai puțin favorabile creației științifice; n'a existat nici mediul tehnic sau de laborator necesar. Totuși ne-am afirmat și în acest domeniu.

Contribuția cea mai prețioasă o formează lucrările de caracter *cartografic*. Am arătat mai înainte (p. 799 și 820) realizările lui Constantin Cantacuzino Stolnicul și Dimitrie Cantemir, anume

Harta Moldovei și Harta Țării Românești. E vorba de două opere originale, de mare valoare, alcătuite în primul rând pe baza observațiilor proprii și care au adus reale servicii cartografiei apusene. O a treia hartă originală este aceea a Aromânului *Rhigas din Veletin* sau *Veletinliul*, tipărită la Viena în 1797. Ea înfățișează, într-o serie de planșe mari, Peninsula Balcanică, inclusiv Muntenia și Moldova. În cele două țări românești sunt reprezentate, sub raportul fizic, *ape* — fluvii, râuri, lacuri și canalul de derivație al lui Alexandru Ipsilanti — *munți*, și *păduri*; sub raportul politic, *hotarul țărilor*, *hotarul județelor* și al *raialelor*, apoi *orașe*, *cetăți*, *sate* și *mănăstiri*; sub raportul istoric, *urme arheologice*. Nu cuprinde podurile peste ape, ca harta Stolnicului, iar indicațiile despre minerale sunt extrem de reduse. Sub acest raport, e un regres față de hărțile celor doi predecesori; are, în schimb însă, *un număr mai mare de sate și târguri*; înregistrează de asemenea schimbările survenite în întinderea și numele județelor. Toate numirile sunt în grecește. O altă realizare cartografică, de valoare însă mai mult didactică decât științifică, este *Atlasul* publicat de Gheorghe Golescu, fiul marelui vornic Răducanu, la Viena, în 1800. Este de fapt o planșă mare (93×120 cm) cuprinzând 9 hărți — unele duble, — apoi 20 de figuri și reprezentări geografice și astronomice (planetele și simbolurile lor, sistemul solar, zodiacul, zonele pământului, etc.), în sfârșit chipul lui Alexandru Moruzi, voevodul « ambelor Dacii ». Între hărți se află, în mici dimensiuni ($9 \times 18,5$ cm), și una a Munteniei, fără o valoare deosebită, cuprinzând totuși câteva elemente interesante; celelalte hărți înfățișează continentele și oceanele. Numirile sunt iarăși toate în grecește.

Spre sfârșitul epocii fanariote apar și primele *teze de doctorat* susținute de Români în străinătate. Cea dintâi este teza susținută la Facultatea de Medicină din Paris în ziua de 25 Iulie 1815 de către J. Seraphin « născut la București, în Valachia » și, după toate probabilitățile, grec de origine. Poartă drept titlu « *Disertation sur les fièvres bilieuses en général* »; s'a tipărit în același an, având XII + 126 pagini în 16°. Teza e închinată voevodului Ioan Caragea, mitropolitului și marilor dregători ai Munteniei, în semn de recunoștință: de sigur, autorul primise o bursă de studii din partea acestora. Interesant de semnalat e faptul că a apărut, tot în 1815, și o traducere greacă a tezei, efectuată de un Gheorghe Typaldos.

Peste doi ani, în Iulie 1817, își trecea la Viena doctoratul în medicină interpretul aulic de limba română, transilvăneanul *Ladislaus Basilius Popp*, cu o teză despre înmormântarea la țărani români (« *Dissertatio inauguralis historico-medica de funeribus plebeys Daco-Romanorum* » . . .) în raport cu aceea a vechilor Români. Tipăritura, de 56 p. în 4°, e dedicată Contelui Adam Nemeș de Hidvég. Autorul tezei e doctorul *Vasilie Popp*, care-și luase și doctoratul în filosofie, tot la Viena, în 1814, Decembrie 24. De la el ne-a rămas, în românește, și o lucrare de caracter balneo-medical, intitulată « *Despre apele minerale dela Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuințarea aceluiași în deschilinite patini* » (în diferite boli!). Este cea dintâi lucrare științifică scrisă de un Român în limba maternă. Terminată de redactat în Brașov la 15 Aprilie 1820, ea s'a tipărit în anul următor, în același oraș.

În domeniul fizicii, semnalăm voluminoasa « *Fizică experimentală* » (12 + 781 p. în 8°), manualul lui *Constantin Vardalah*, profesor la Academia din București. Scrisă în grecește, ea s'a tipărit la Viena în 1812. Printre subscriitori figurează nu mai puțin de 69 din București și 7 din Craiova, în marea majoritate Români.

Pentru a încheia acest capitol, amintim și lucrarea de caracter filosofic apărută, în grecește și franțuzește, la Viena, în 1787, sub titlul « *Refutarea tratatului lui Ocellus despre natura Universului* ». Ea se datorește *clucerului Ioan Geanet*, grec de origine, din insula Mitilene, aparținând familiei care a dat pe voevodul Țării Românești, Manole Geani. Este o critică adusă concepției așa zisului Ocel din Lucania — filosof pitagoreic, dinainte de Hristos — care susține că universul este veșnic, n'are început și nici sfârșit. Lucrarea e dedicată lui Nicolae Mavrogheni căruia i se aduc în prefață mari laude; voevodul n'a rămas insensibil și a înălțat pe autor la rangul de mare logofăt. Geanet, trimițând opera sa lui *Evghenie Vulgaris*, cunoscutul filosof grec contemporan, a determinat un comentariu al acestuia care a fost apoi tradus în românește de dascălul *Petru Stamatiadi* și tipărit la Iași între 1815 și 1819.

Opere religioase. Pe cât sunt de numeroase *traducerile* de opere religioase care se fac la noi în intervalul 1601—1821, pe atât sunt

de puține cele originale. Câteva *vieți de sfinți*, ale căror moaște se aflau în țările românești, sau *vieți de călugări de seamă*, care iarăși și-au petrecut zilele pe meleagurile noastre; în sfârșit, câteva *lucrări de propagandă sau luptă bisericească* și aceasta e totul. Influența greacă în primul rând, venită atât prin Patriarhia din Constantinopol cât și prin celelalte patriarhii răsăritene, influența rusă în al doilea rând erau prea puternice ca să mai îngăduie și înflorirea unei bogate literaturi religioase autohtone.

Cele dintâi opere de acest fel la noi în intervalul arătat sunt *Viața Sfintei Parascheva* și *Slujba Sfântului Grigore Decapolitul*, alcătuite ambele în grecește de mitropolitul *Matei al Mirelor* (vezi și mai sus, p. 811). Cea dintâi a fost scrisă între 1605—1621 și cuprinde două părți: prima e o prelucrare a unui text alcătuit de Eftimie patriarhul Târnovei (1375—1393); ultima este originală și ne dă informații noi asupra împrejurărilor din biserica constantinopolitană, spre sfârșitul veacului al XVI-lea. În ce privește slujba Sfântului Grigore Decapolitul, ea a fost scrisă în 1611—1612; moaștele sfântului se păstrează în mănăstirea Bistrița din Vâlcea. Ambele aceste texte, împreună cu o *viață* — autorul nu-l cunoaștem — a aceluiași Grigore Decapolitul, au fost tipărite la București, în Iunie 1692 de către Antim Ivireanul. Mai târziu, în 1753, s'a tipărit la Râmnic și o traducere în românește — din slavonește — a «vieții» Decapolitului. Se pare că și textul grec publicat de Antim Ivireanul e tot o traducere a acestei redacții originare slave. O altă operă originală de același fel este «*Slujba cuviosului părintelui Dimitrie dela Basarabov...*» alcătuită de kir Filaret, mitropolitul Mirelor; ea s'a tipărit în Martie 1779, la București, «fiind ostenitoriu la acest sfânt lucru Stanciul Logofătul»; a doua ediție e din 1801. Ni se povestește viața sfântului, originar «dintr'un sat din țara sârbească, ce să chiamă Basarabov (compară cu numele dinastiei noastre Basarab I), după margenea apei Lomului». Moaștele lui a încercat un voevod al Munteniei să le aducă în țară, dar lângă «Ruși» (Rusciuk I), ele n'au mai putut fi urnite. Inapoiate în satul de baștină, voevodul a pus să se ridice acolo o biserică «în numele cuviosului Dimitrie». Mai târziu, în timpul războiului ruso-turc terminat prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi, și anume în Iulie 1774, racla cu moaște a putut fi adusă în țară și așezată la Mitropolie; urmările — continuă

povestirea — s'au văzut de îndat : « flacăra războiului au potolit » și ciurma a încetat. Pomenirea sfântului Dimitrie Basarabov, ale cărui moaște se află și astăzi la Mitropolia din București — o încercare a armatei de ocupație bulgare în 1918 de a le lua n'a izbutit — are loc în fiecare an în ziua de 27 Octomvrie.

O ultimă lucrare în acest sens este *Viața* lui Paisie Velickovski, starețul reformator dela Neamț, a cărui activitate a influențat adânc monahismul nostru. Tipărită în 1817 la mănăstirea Neamț de către *Gherontie ieromonahu*, unul din ucenicii lui Paisie, ea cuprinde și o serie de scrisori ale marelui stareț către acești ucenici și către diferiți preoți, călugări sau comunități călugărești; cuprinde de asemenea un reușit portret al lui în xilografie (gravură în lemn), cu data 1817.

Alături de descrierea vieții unor figuri de seamă ale ortodoxiei există și *descrieri de locuri sfinte* sau *proschinitare*. În această categorie intră, de pildă, *Proschinitarul Sfântului Munte*, alcătuit în grecește de către doctorul *Ioan Comnen*, medicul curant al lui Constantin Brâncoveanu și învățatul care a determinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino să alcătuiască harta Munteniei. *Proschinitarul* s'a tipărit la Snagov, în tipografia lui Antim Ivireanul. Prefața poartă data: « București 1701, Maiu ». Printre stampele care însoțesc lucrarea, una înfățișează muntele Athos cu numeroasele lui mănăstiri.

Dar dacă Ioan Comnen, ajuns mai târziu Mitropolit al Dristrei (Silistra), a scris în grecește, un alt străin, *Antim Ivireanul*, asimilându-se perfect, și-a alcătuit în românește cea mai însemnată dintre lucrări, *Didahiile* sau *Predicile* sale. Originar din părțile Iberiei sau Iviriei (Caucaz), Antim a fost chemat — mirean fiind încă și numindu-se Andrei — de către Brâncoveanu, pentru a-l așeza în fruntea tipografiei dela Mitropolie. Pe lângă meșteșugul tiparului, noul venit cunoștea și desenul, gravura în lemn, pare-se și broderia. Activitatea desfășurată a fost remarcabilă (vezi mai jos, p. 898-9.), atât înainte de a ajunge episcop (16/27 Martie 1705) și mitropolit (28 Ianuarie / 8 Februarie 1708) cât și după aceea. Dar, temperament puternic, arătându-se pe față favorabil partidului creștin, Antim, după ce își pusese odată în cumpănă scaunul sub Brâncoveanu, și-l pierde definitiv sub Neculai Mavrocordat. Caterisit, în condiții umilitoare (1716, Au-

gust), și surghiunit la muntele Sinai, el este ucis pe drum, de garda turcească ce-l însoțea, și aruncat în râul Tundja, un afluent al Maritzei.

În alcătuirea « Didahiilor » sale, Antim s'a inspirat din diferite modele și mai ales din didahiile celebrului predicator grec Ilie Miniati — pe care în unele părți le traduce chiar; opera rămâne totuși o operă personală, prin întocmirea ei, prin fraza atât de neaoș românească și prin adaptarea la situațiile specifice ale societății noastre. Antim se ridică vehement împotriva celor se « măscăresc legea » adică înjură de lucruri sfinte, împotriva « zavistnicilor », a clevetitorilor și fățarnicilor, împotriva femeilor trândave și sulimenite, împotriva tuturor celor ce nu păzesc poruncile Domnului. Fraza sa prezintă o mare varietate; ea trece, rând pe rând, dela indignare la persuasiune, dela întristare la îndemn; este vie și colorată. Predicile lui Antim Ivi-reanu se citesc și astăzi cu interes și plăcere.

În ce privește lucrările de luptă religioasă, amintim în primul rând « *Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc* » alcătuit de Mitropolitul Moldovei Varlaam și tipărit în anul 1645 (38 foi în 16°). Este o critică documentată, cu argumente scoase din Evanghelie, din Faptele Apostolilor și din Epistolele acestora, a Catechismului calvinesc, ce apăruse în românește, cu litere chirilice, în satul Prisaca din Ardeal, în Iulie 1642. Varlaam poate fi considerat drept tip reprezentativ al înaltului ierarh român; el a fost o podoabă a bisericii noastre. Născut în satul Purcelești, după alții în Cofești (ambele în Putna), din neamul de răzăși Moțoc, s'a călugărit la mănăstirea Secul, al cărei stareț îl găsim în 1610. Ajuns duhovnic al alesului voievod Miron Barnowski, e trimis de acesta în iarna anului 1628, în Rusia, pentru procurare de icoane; cu acest prilej vede pe Țar, la Moscova, și pe Petru Movilă, la Chiev. Grație însușirile sale deosebite, este făcut apoi Mitropolit al Moldovei, la 23 Septemvrie st. v. 1632 și păstrează scaunul până după căderea lui Vasile Lupu, când se retrage în mănăstirea de unde plecase, la Secul. La 18/28 August 1657 își scrie testamentul, lăsând acestui lăcaș o mare parte din averea sa; spre sfârșitul anului trece la cele veșnice.

O altă lucrare de luptă religioasă a fost « *Înfruntarea jidovilor, asupra legii și a obiceiurilor lor* » alcătuită de monahul Neofit, un

fost rabin botezat. S'a tipărit la Iași în 1803, în trei ediții; o traducere în limba greacă, făcută de Ioan Gheorghiu, a apărut tot la Iași, în 1818.

În sfârșit, menționăm un *manual practic de cronologie ecleziastică* alcătuit în mod ingenios de *Damaschin*, episcopul de Râmnic (28 Ianuarie st. v. 1708 — 5/16 Decemvrie 1725) și numit din această pricină « *Mâna lui Damaschin* ». Editorul de mai târziu al manualului, Ioan Halmaghi, tipărindu-l la Sibiu, în 1793, explică titlul prin aceea că tot meșteșugul de a afla pashalia și toate rânduielile Bisericii «pe mână să arată și tot cluciul (i. e. cheia!) pashaliei pe mână să socotească ».

Traduceri. Un loc însemnat în cultura veacurilor XVII și XVIII au ocupat, la noi, *traducerile*. Într-o vreme când operele originale sunt relativ puține și cele mai importante dintre ele — cronicile — netipărindu-se, nu au difuziunea necesară, traduceri, religioase și laice, formează lectura de căpetenie a păturii noastre culte. O serie dintre textele religioase, precum *Viețile Sfinților*, satisfac nu numai nevoi de ordin religios, dar și de ordin literar, ele înlocuind în multe cazuri, *romanul* și *nuvela*. De asemenea *Psalmii* răspund și înclinărilor poetice ale clericilor și laicilor noștri; iar, pe de altă parte, în împrejurările năpraznice ale vremii, când nu numai averea, dar și onoarea și viața erau adesea în joc, în ceasurile grele ale războaielor și bejențiilor, psalmii, biblia și, în genere, cărțile de rugăciune sunt și un puternic sprijin sufletească, o mângâiere și un îndemn.

În veacul al XVII-lea și în prima jumătate a celui de al XVIII-lea, predomină traduceri de texte și lucrări *bisericești*, din limbile *greacă*, *slavă bisericească* și *rusă*; după 1750 însă începe să sporească numărul traducerilor *laice* și anume din limbile apusului, din *franceză* în primul rând, apoi din *germană*, *italiană*, precum și din *sârbă*, *ungară*, *polonă* și *latină*. Se fac și traduceri din *spaniolă* și *engleză*, dar nu direct, ci prin intermediul unor alte limbi mai accesibile precum rusa, greaca sau franceza.

După cuprins, traduceri efectuate la noi între 1601 și 1821 sunt: în primul rând, *opere religioase sau de caracter bisericesc*, apoi *romane* — populare și culte — *lucrări astrologice*, *opere istorice* și *geografice*, *manuale școlare*, lucrări privind *gospodăria*, în sfârșit, *calendare*. Unele din aceste traduceri se bucură de o deo-

sebită prețuire din partea cititorilor; edițiile sunt numeroase și apar pretutindeni. Astfel, de pildă, *Alexandria* sau povestea minunată a lui Alexandru Machedon, tradusă din sârbește, înainte de 1620, — data celui mai vechi manuscris cunoscut — a fost tipărită mai întâi în Muntenia în timpul lui Brâncoveanu, poate în 1713 (la Târgoviște?); o altă ediție se datorește preotului Mihail Strilbițki: ea a apărut în târgul *Movilăului*, la 15/26 Ianuarie 1795. O a treia ediție, fără indicarea locului de apariție, se constată în 1809; o a patra la Sibiu, în 1810. Din « *Viața și pildele preaițeleptului Esop* », tradusă de pe un text slav — una din gravurile tipăriturii din 1795 are legenda *Езопъ баснооткоричъ*, adică Esop alcătuitorul de povești — au apărut în intervalul 1795—1816 nu mai puțin de 5 ediții, dintre care 4 la Sibiu.

Traducătorii se recrutează, în genere, dintre înalții ierarhi, dintre boierii cărturari și dintre dascălii școlilor superioare. Uneori numele lor figurează în titlul tipăriturii, alteori în cuprinsul sau la finele cuvântului către cititor; câteodată însă, el nu e amintit de loc sau înlocuit prin semnificativa perifrază: « un iubitoriu de neamul românesc ». Dat fiind mediul social și cultural din care se recrutau traducătorii, nu e de mirare că întâlnim printre ei personalități ca *Udriște Năsturel*, învățatul cumnat al lui Matei Basarab, și Stolnicul *Constantin Cantacuzino*, unchiul lui Brâncoveanu, frații *Greceanu*, mitropolitul *Antim Ivireanul*, episcopii de Râmnic *Damaschin*, *Chesarie* și *Filaret*, în Muntenia; mitropoliții *Varlaam*, *Dosoftei*, *Iacov* și *Veniamin Costachi*, episcopul *Amfilohie Hotineanul*, arhimandritul *Leon Asaki*, tatăl lui Gheorghe Asaki, și boierii *Nicolae Milescu* spătarul, *Nicolae Costin* logofătul și *Alexandru Beldiman* postelnicul în Moldova; mitropolitul *Simion Ștefan*, cei trei corifei ai Blajului, *Samuil Clain*, *Gheorghe Șincai* și *Petru Maior*, apoi doctorii *I. Molnar* și *Vasilie Popp* în Ardeal.

Cele mai numeroase traduceri în răstimpul dintre 1601 și 1821 s'au făcut în domeniul religios. S'au tradus din nou textele fundamentale ale bisericii, îmbunătățindu-se vechile tâlmăcirii ale veacului al XVI-lea; s'au tradus pentru prima oară cărți de ritual și literatură ascetică, iar literatura apocrifă, mult gustată încă înainte de 1600, își vede completată acum traducerea în românește mai a tuturor textelor.

Biblia, în întregime sau în parte, s'a bucurat, cum era și normal, de mai multe traduceri și a apărut într'o serie de ediții din care se cuvine să relevăm următoarele:

1. *Noul Testament* tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia) în 1648 Ianuarie 20 st. v., din inițiativa mitropolitului Simion Ștefan; traducerea s'a făcut — potrivit titlului — «den izvod grecesc și slovenesc pre limba rumânească»; în predoslovie se spune totuși că s'au utilizat toate izvoadele «câte am putut afla, grecești și sârbești și latinești» precum și un «izvod slovenesc» adică în limba slavă veche bisericească. Normativ a fost însă izvodul grecesc, deoarece cuvântului Domnului s'a scris mai întâi în această limbă. Cât despre felul în care s'a făcut traducerea, Simion Ștefan spune că a ales cuvinte pe care să le înțeleagă Românii de pretutindeni. Căci — adaogă el — «cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țările, așa și cuvintele acealea sânt bune carele le înțeleg toți».

2. *Biblia tradusă de spătarul Nicolae Milescu* (vezi mai sus, p. 796).

3. *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, tâlmăcită «dupre limba elinească», cu «porunca» voievodului Șerban Cantacuzino și cu «îndemnarea» lui «Costandin Brâncoveanu, marele logofăt», a fost o *operă colectivă*. Au lucrat la traducere mai mulți cunosători ai limbii grecești: arhiereul *Ghermano din Nyssa Capadociei*, aflător la curtea munteană, apoi frații *Șerban și Radu Greceanu*, care se pare că au făcut grosul lucrului, în sfârșit stolnicul Constantin Cantacuzino ale cărui lămuriri vor fi ajutat, ca și în alte împrejurări, la lămurirea pasagiilor dificile sau a termenilor tehnici. Traducătorii au avut la îndemână și tâlmăcirea mai veche a spătarului Nicolae Milescu de care s'au folosit. Tiparul a început în Noemvrie 1687, sub Șerban Cantacuzino, și s'a terminat la 10/20 Noemvie 1688, la începutul domniei lui Brâncoveanu. În titlu se arată că această lucrare «pentru cea de obște priință s'au dăruit neamului rumânesc». Și, într'adevăr, ea a avut o largă răspândire peste întreaga față a pământului nostru, în Muntenia, în Moldova și în Ardeal; astăzi încă se găsesc exemplare în bisericile de sat din Munții Apuseni și din Maramureș.

4. «*Bibliea adecă dumnezească Scriptură a legii vechi și a ceii noao toate*», apărută la Blaj, în 1797, Noemvrie 15. Traducătorul, Samuil Clain, a pornit dela textul Bibliei lui Șerban, pe

care l-a revăzut sub raportul stilului; el afirmă totdeodată că Vechiul Testament l-a tradus « mai mult de (din!) nou după cel elinesc a celor șapte zeci de dascalii » (adică Septuaginta, textul stabilit de Sanhedrinul din Alexandria în sec. III — II înainte de Christos). Tiparul a durat doi ani și cincisprezece zile, fiind început la 1 Noemvrie 1793. Și această nouă traducere, ca și cele anterioare e destinată « pentru folosul Besearecii *a tot neamul românesc* ». 5. *Biblia dela Petersburg*, tipărită în capitala Rusiei în 1819; ca model a servit aceea apărută « în Transilvanie »; se pare că e vorba de Biblia lui Clain.

Alături de textul însuși a Bibliei, s'au tradus și tipărit o serie de *comentarii* ale Evangheliilor; li se mai spune și *Cazanii* sau *Evangheliile cu învățătură*: ele se citeau Dumineca și la sărbătorile mari de peste an. Prima lucrare de acest fel în răstimpul cercetat este *Evanghelia cu învățătură* apărută în 1641 în Ardeal, la Bălgrad (Alba Iulia!). Tiparul se începuse sub mitropolitul Ghenadie și s'a isprăvit sub succesorul acestuia, mitropolitul Iorest. De fapt, se retipărește vechea *Cazanie* a lui Coresi, din 1581, care fusese tradusă după un exemplar defectuos, cu pagine întregi lipsă, al *Omiliilor* patriarhului de Constantinopol, Ioan Caleca.

Indată după aceea, în 1642, apare în Muntenia, la Govora, la 28 Septemvrie st. v. 1642, o « *Evanghelie în învățătoare sau Cazanie...* scoasă și primenită de pre limba rusească pre limba rumânească » de « Silvestru eromonah », cu voia și cu cheltuiala lui Matei Basarab. E încă una din manifestările activității culturale patronate de Udriște Năsturel; acesta e pomenit de altfel în Cuvântul către cititor.

Mult mai însemnată este lucrarea similară, datorită mitropolitului Moldovei Varlaam și apărută la Iași, în 1643, sub titlul: « *Carte românească de învățătură Dumenecele preste an și la praznice împărătești* »; e cunoscută deobște sub numele de « *Cazaniia* lui Varlaam ». Cuprinde 74 de comentarii ale textului Evangheliilor; apoi câteva vieți de sfinți și mucenici, între care viața *Sfântului Ioan cel Nou*, care odihnește la Suceava și *Viața Sfintei Paraschiva*, ale cărei moaște fuseseră tocmai aduse, cu doi ani mai înainte, dela Constantinopol la Iași (vezi vol. III, ediția a doua, p. 102). Lucrarea — citim mai departe în titlu — a fost « din

multe scripturi tâlmăcită, din limba slovenească »; nu s'a descoperit însă până acum modelul slav, probabil ucrainian, după care s'a făcut traducerea; cert este doar că din același model s'au tradus părți și în Cazania dela Govora. Se pare că Varlaam nu s'a mulțumit numai să tâlmăcească textul slav, ci l-a și prelucrat, adăogându-i o parte personală. Limba sa, în care se întâlnesc și unele muntenisme, este plăcută; prin termenii latini și slavi — azi dispăruți — pe care-i întrebunțează, ea are un parfum arhaic ce-i sporește farmecul; întâlnim cuvinte ca: despuitoriu = poruncitor (lat. dispono); chiar = limpede (lat. clarus); curseră = alergară (lat. curro); a desvesti = a desbrăca (lat. devestio), apoi liubov = iubire (slav. ЛЮБОВЬ); camene = pietre (slav. КАМНИ); ciudese = minuni (slav. ЧУДО), etc.

Un alt text slav care s'a bucurat de o deosebită trecere a fost *Psaltirea*. O citeau nu numai oamenii în vârstă, aproape de hotarul vieții, și cei în putere a fi, dar și copiii, cari, de obicei, la școală, își încheiau învățătura cu acest text. S'au făcut câteva noi traduceri și multe tipărituri ale Psalmilor lui David în veacurile XVII și XVIII. În 1651, apărea la Bălgrad în Ardeal « *Psaltiră* (sic!) *ce să zice cântarea a fericitului proroc și împărat David* ». Titlul adaogă: « izvodită cu mare socotință, den izvod jidovesc pre limbă rumânească ». De fapt, așa cum reiese și din « predoslovie către cetitori », traducătorii au urmat textele grecești — între altele *Septuaginta* — colaționându-le cu textul evreesc și arătând locurile unde sunt deosebiri față de acesta din urmă. Valoarea literară a traducerii e cu totul redusă.

O nouă încercare, mult mai meritorie, face Dosoftei, episcopul de Roman și apoi mitropolitul Moldovei. Acest Dosoftei — ne spune Neculce care l-a apucat încă în viață — « era neam de mazăl, prea învățat; multe limbi știa: elinește, latinește, slavonește și altele. Adânc din cărți grăia și deplin călugăr... ». Născut în 1624, a studiat în Polonia, probabil la Lwów, la școala Frăției ortodoxe de acolo. Călugăr la Pobrata, în 1649, el ajunge episcop de Huși în 1658; în anul următor e episcop de Roman, iar în 1671 mitropolit al Moldovei. Partizan al Polonilor ca și Miron Costin, el se va retrage, în două rânduri, în țara prietenilor săi, în urma vicisitudinilor politice: odată cu voievodul Ștefan Petriceicu în Dechemvrie 1673, a doua oară, însoțind pe regele So-

bieski, la finele campaniei din 1686. Stabilit în orașul Stryi, aproape de hotar, Dosoftei nu va mai putea să se întoarcă în Moldova: moare acolo, în străinătate și în lipsă, la 13/23 Dechemvrie 1693. A avut legături și cu Moscova, al cărei patriarh l-a ajutat să refacă tipografia din Iași (vezi mai jos, p. 900).

Pe când era episcop de Roman, prin 1668—9, a început Dosoftei să traducă Psaltirea în versuri. Drept model i-a servit lucrarea similară a polonului *Jan Kochanowski*, apărută într-o serie întreagă de ediții (prima la 1577); ritmica și succesiunea rimelor e, în genere, ca la acesta. După cinci ani de muncă — «foarte cu osârdie mare» cum spune titlul — opera era gata; ea s'a tipărit la Uniev, în Polonia, în 1673; manuscrisul original autograf, din 1671, dedicat voievodului Gheorghe Duca, se păstrează astăzi la Academia Română.

Valoarea poetică a versurilor lui Dosoftei nu e mare; trebuie să se ție seamă însă de greutățile inerente oricărui început, de faptul că *pentru întâia dată* se încerca o versificare de atari proporții. Totuși, unele pasagii sunt izbutite; acela privind robia babiloniană face chiar o puternică impresie, prin simplitatea lui și prin arhaicele forme lexicale întrebuintate: «La apa Vavilonului, jelind de țara Domnului, acolo șezum și plânsăm, la voroavă ce ne strânsăm... cine te-ar putea uita-te, Ierusalime cetate...». Dosoftei nu se sîiește să întrebuinteze, pentru a reda în românește străvechiul text, elemente locale, moldovenești; de aceea în traducerea lui se vorbește de «moșii ce se dau cu urice», de «ocine», de «descălecarea moșii», de «caftane», de «bucine de corn de bour», etc. Câțiva din psalmii traduși de el au pătruns în colinde și în Vicleim, cântându-se până azi, pe întreaga față a pământului românesc.

Traducerea în versuri a Psaltirii de către Dosoftei nu este singura lucrare de acest fel. În 1697, ardeleanul *Ioan Viski* face același lucru: drept model i-a servit însă o psaltire în versuri ungurești. De o valoare poetică redusă, ea prezintă particularitatea că e scrisă *cu litere latine* și cu ortografia ungurească obișnuită pe atunci. O a treia traducere în versuri se datorește brașoveanului *Teodor Corbea*, «vel pisariu i canțilar al prea puternicii imperatorii moschicești». El dăruiește la 10/21 Mai 1725 un exemplar manuscris din opera sa bisericii Sf. Nicolae

din Scheii Brașovului, unde tatăl său slujise ca preot; astăzi acest exemplar manuscris se află în Biblioteca Centrală din Blaj. Superior în versificație lui Viski, Teodor Corbea nu atinge însă nivelul marelui predecesor moldovean; în genere, are o tendință spre repetiție, spre diluare, care devine uneori de-a-dreptul supărătoare.

Mitropolitului Dosoftei nu i se datorește numai « Psaltirea în versuri », dar și traducerea uneia din lecturile preferate ale înaintașilor noștri: « *Viața și petrecerea svinților...* » Aceste « vieți de sfinți » în care se arată credința puternică și minunile primilor creștini, credință ce-i făcea să sufere cu stoicism torturi îngrozitoare și apoi moartea, erau orânduite pe luni, în fiecare zi a lunii serbându-se amintirea unuia din ei. Din cauza acestei orânduiri, volumul care cuprinde viețile tuturor sfinților dintr'o lună poartă în biserică numele de *Mineiul* acelei luni (dela cuvântul grecesc *μηναιος* = lună). Dosoftei, urmând îndemnului voievozilor țării și boierilor, începe, încă sub Gheorghe Ghica (1658—1659), traducerea vieților de sfinți. Izvor principal i-a fost ediția neogreacă a Mineelor, alcătuită de episcopul Citerei, *Maximos Margunios* (1549—1602); s'a mai folosit însă și de mineele bizantine, tipărite la Veneția, de cele două cronografe bizantine ale lui Doroteiu din Monembasia și Matei Cigala (vezi mai jos, p. 878), în sfârșit de unele redacții slave. Lucrul a durat mult, douăzeci de ani, până sub Antonie Vodă Ruset (1675—1678), într'o epocă plină de frământări, războaie și năvăliri sau — ca să întrebuițăm cuvintele inesei ale lui Dosoftei — « în acești viaci grei a țării ». Pentru traducerea expresiilor neobișnuite, a termenilor necunoscuți, s'a slujit de « lexicoane »: cuvântul apare chiar în titlul cărții. La 27 Octomvrie st. v. 1682, începea, în sfârșit, în tipografia mitropoliei din Iași, tipărirea operei; ea a durat până în Septemvrie 1686, când Dosoftei urmează pe regele Sobieski în Polonia. Lucrarea — în 4 volume in folio — nu e completă: viețile sfinților din intervalul 11 Iulie — 31 August nu s'au mai putut tipări, tocmai din cauza plecării înaltului ierarh.

Pe lângă « viața și petrecerea svinților » — martiri și pusnici — traducerea lui Dosoftei cuprinde și o serie de capitole privind pe Isus Hristos, familia sfântă și pe apostoli. De asemenea câteva legende cum e, de pildă, legenda lui *Avgar*, toparhul sau

administratorul Edesei (în Mesopotamia nordică), cel care a primit dela Isus năframa de in cu sfântul său chip, năframă care îl vindecă de lepră. (De aci înțelesul de amulet, talisman pe care cuvântul avgare, argave, devenit nume comun, l-a căpătat în românește ! (Vezi și fig. 58).

Pilda lui Dosoftei în privința traducerii Vieților de sfinți a fost urmată mai târziu, în Muntenia, de episcopul *Chesarie al Râmnicului*, una din personalitățile religioase reprezentative ale noastre din veacul al XVIII-lea. Mai întâi vicar, apoi titular al scaunului vechii eparhii oltene (26 Dechemvrie st. v. 1773), el începe, în înțelegere cu mitropolitul țării, traducerea și tipărirea *Mineelor*. În 1776, ieșea, de sub teascurile tipografiei din Râmnic, Mineiul pe luna Octomvrie; în 1778, urma cel pe Noemvrie, iar în 1779 cele următoare, pe lunile Decemvrie — Martie. Din prefețele acestor Minee, și în special din acelea ale lunilor Noemvrie, Ianuarie și Martie, Chesarie apare ca un iubitor al trecutului țării, mândrindu-se cu originea *romană* a neamului și limbii românești. (Peste un an — în 1780 — avea să apară la Viena *Elementa linguae daco-romanae...* a lui Samuil Clain și Gheorghe Șincai!). Chesarie e un cititor al letopisețului țării și al izvoarelor vechi precum Dio Cassius și Zonaras; e, de asemenea, un prețuitor al arheologiei. Cunoaște literatura greacă și franceză; citește rusește, grecește, franțuzește și latinește. Scrisul său este viu și expresiv; neologismele nu-l sperie. Murind la 9/20 Ianuarie 1780, opera fu continuată de urmașul său pe scaunul episcopal, de *Filaret*. Acesta colaborase de altfel la traducerea și tipărirea primelor șase volume din Minee, iar răposatul îl rugase în ceasul morții să isprăvească lucrul început. Se tipăriră deci, în 1780, și celelalte șase volume, pe lunile Aprilie—Septemvrie. Filaret a fost și el un om de cultură, având cunoștințe istorice și filologice. În prefața Mineiului pe Aprilie citează « *Enchyclopediia* » adică Marea Enciclopedie franceză; cred că nu numai el dar și predecesorul său Chesarie au cunoscut această monumentală operă; sunt chiar printre cei dintâi cititori ai ei în Muntenia, fiind precedați, în Moldova, doar cu câțiva ani, de cronicarul Ioniță Canta. Interasant de relevat este pasajul referitor la unele obiceiuri populare și la unele sărbători băbești din prefața pe care o scrie Filaret Mineiului pe luna Mai.

Fig. 58. — Pictură murală din Biserica Mântuleasa, înfățișând năframa cu chipul Mântuitorului. Deasupra, inscripția: «Sfântul Obru». În colțul de sus, dreapta, Iuda spânzurat. Jos, sfinții: Ilarie, Paramon, Inochentie «Eletere» (sic).

Cele douăsprezece volume de Minee muntene au fost retipărite la Buda, în două ediții: una, în 1805, de către episcopul Argeșului *Iosif*, după ce, în prealabil, «s'au mai îndreptat la tălmăcire de multe greșale»: așa citim în chiar titlul mineiului pe Septemvrie. La retipărire a contribuit «râvna și osârdia» doctorului Ioan Molnar «profesor al Academiei Clujului și doftor de ochi în marele Prințipat al Ardealului». Cea de a doua ediție, din anii 1804—5, este specială pentru Ardeal și Banat; ea poartă în titlu mențiunea că s'a «dat la tipariu în zilele prea înățatului împărat al Romanilor și apostolicesc Crai Franțisc al doilea, cu blagoslovenia exelenții (sic!) sale prea osfințitului domn Ștefan Stratimirovici, arhiepiscopul și metropolitul bisericii răsăritului din Carlovăț».

În sfârșit, o ultimă traducere, «din slavonește, a *Vieților sfinților*, aceea a lui Ștefan Ieromonahul, are loc la mănăstirea Neamțului; se vede că vechea traducere, în 4 volume, a lui Dosoftei nu se mai păstra sau era socotită insuficientă. Lucrul începe în timpul și din inițiativa lui *Paisie Velicicovski* și se isprăvește în timpul și cu ajutorul mitropolitului *Veniamin Costachi*. Primul volum, pe luna Septemvrie, apare la Iași în 1807, Iulie 4; ultimul, pe luna August, în 1815 Martie 28; tipăritul celor 12 volume durează așa dar aproape opt ani de zile.

O prezentare a tuturor lucrărilor de caracter bisericesc — texte recunoscute și texte apocrife, comentarii asupra acestora, antologii sau florilegii, cărți de ritual, literatură patristică și hagiografică, proschinitarii, cărți de muzică bisericească, opere de propagandă și contrapropagandă — traduse în intervalul 1601—1821, ar cere ea singură o lucrare de proporțiile celei de față. Așa încât nu putem da aci decât un număr redus de opere reprezentative; nu putem de asemenea, indica decât pe câțiva dintre traducătorii de seamă.

O mențiune specială în privința aceasta, merită, în Muntenia, episcopul *Damaschin al Râmnicului*. Cunoscând bine limbile greacă și slavă, el a tradus o serie de texte care s'au tipărit mai târziu. Astfel *Triodul* tipărit în 1731, *Penticostarul* în 1743, *Antologhionul* în 1745, *Evanghelia* apărută în 1746. Într-o notiță finală a acestei ultime tipărituri i se dă lui Damaschin, pentru învățătura lui, calificativul de «dascalul cel mare». Iar Chesarie, urmașul său de mai târziu pe scaunul eparhiei, arată, în prefața Mineiului pe

Noemvrie, că tălmăcirea cărților bisericești, începută — credea el — sub Matei Basarab, a atins culmea sub Brâncoveanu, « prin osârdia lui Damaschin, episcopul de Râmnic ».

În Moldova, dacă Mitropolitul cărturar *Iacov* (1750—1760), n'a tradus decât *Târnosenia* « ce s'au scos de pre elinie în limba românească » (Iași 1752) și poate și « *Sinopsis* adecă adunare de multe învățături », (Iași 1757), în schimb, ucenicul acestuia *Vartolomeu Măzăreanu*, preface din rusește și slavonește (slava veche bisericească!) o serie întreagă de texte bisericești și profane. În categoria celor dintâi intră « *Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni* », « *Canoane dela pavecernii pe opt glasuri* » apoi « *Ioan Scărașul* » sau Scărariul, « *Cuvântul lui Ipolit* », « *Dulce învățatură* », după aceea « *Orânduiala chipului celui mare îngeresc* » (Ianuarie 1768) și « *Patimile Sf. Gheorghe* », în sfârșit un « *Panahidic sau slujba cea mare a parastasului* ». Pentru textele profane, vezi mai sus p. 786.

Cel din urmă mare traducător și organizator de traduceri al Moldovei în epoca cercetată este mitropolitul *Veniamin Costachi*. De origine boierească — era fiul lui Grigore Negel și purtase ca mirean numele de Vasile — el ajunge în 1792 episcop de Huși, în Iunie 1796 episcop de Roman, iar după moartea lui Iacov Stamati (11/23 Martie 1803) arhipăstor al întregii țări. Fusese ucenic al lui Paisie Velicicovski; știa bine limbile greacă și slavă. Din « porunca » lui, doi călugări ai mănăstirii Neamțul, *Gherontie* și *Grigorie*, tălmăcesc « din limba elinească » *Întrebările* și *Răspunsurile* lui Athanasie al Alexandriei; ele se tipăresc cu cheltuiala lui Veniamin, la Iași, în 1803. În același an apare — iarăși cu blagoslovenia și cheltuiala lui Veniamin — și « *Apologhia* » lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului, tradusă din slavă de « ierodiaconul Ștefan din sf. mănăstire Neamț ». Tot aceluiași îndemni se datorește și tălmăcirea « din limba elinească » de către cei doi, *Gherontie* și *Grigorie*, a « *Tâlcuirii* » lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei (Iași 1805) precum și a lucrării lui Ioan Damaschin « *Descoperire cu amănuntul a preavoslavniciei credințe* » (Iași 1806).

Veniamin însuși corectează vechea traducere a *Liturghiilor* Sfinților Trei Ierarhi, comparându-le cu redacțiile « elinograficești și slavenorusești » și adoptând unele emendațiuni sau rec-

tificări introduse de Gavril, mitropolitul Chișinăului (așa, de pildă, expresia: « cu înțelepciune, drepti »); mai mult chiar, traduce în întregime din grecește o serie de lucrări. Mai întâi « *Tălmăcirea celor șapte sfințite taine ale bisericii* », un text scurt tipărit la Iași în 1807, apoi lucrarea lui Papadopol Nicolau, cu titlul « *Cărtică îndemânatică* » în care e vorba de « adevărul și covârșirea dumnezeestilor scripturi », după aceea importanta operă a filosofului grec Evghenie Vulgaris « *Adoleshia filotheos, adecă în-deletnicire iubitoare de Dumnezeu* » constând din lecturi și comentarii biblice (t. I—V, Iași, 1815—1819), în sfârșit o *Istorie a Vechiului și Noului Testament*, pe care o traduce, în 1822, refugiat din cauza Zaveriei, în satele Colincăuți și Bosancea din nordul Moldovei.

În genere s'au tradus — cum era și de așteptat — lucrări bisericești de caracter ortodox; dintre operele celebre ale apusului, una singură s'a bucurat de o dublă tălmăcire la noi: e vorba de vestita *Imitațiune a lui Isus Hristos* de Thomas a Kempis. Cel dintâi care o traduce — din latinește în limba slavă — este însuși Udriște Năsturel; traducerea sa se tipărește cu cheltuiala surorii sale Doamna Elena, soția lui Matei Basarab, în tipografia din mănăstirea Dealului și apare la 15 Aprilie st. v. 1647, sub titlul: *книга ѡ христѣ подержаніи* (Cartea despre imitația lui Hristos). A doua traducere — de data aceasta în românește — se datorește lui Samuil Clain; terminată în 1803, în Mănăstirea Sfintei Treimi din Blaj, ea este tipărită în 1812 cu cheltuiala Vlădicăi Ion Bob și poartă titlul: « *De urmarea lui Hristos* ». Tot Samuil Clain traduce din latinește și lucrarea englezului Beveridge (1638—1708), *Synodicon sive Pandectae canonum Apostolorum et conciliorum ab Ecclesia graeca receptorum* sub titlul *Canoanele Sfintelor Săboară*, Blaj, 1789 (păstrată în manuscris).

Opere literare. Pe lângă mulțimea de texte și opere bisericești, s'au tradus la noi, în intervalul 1601 — 1821, o serie întreagă de romane populare și culte precum și diferite alte produse literare. În veacul al XVII-lea, traduceri se fac din slavă și din greacă; în cel următor, și în special în a doua jumătate a lui, ele privesc tot mai mult limbile apusene, franceza în primul rând. Încep a se ivi și traduceri din italiană, fie direct, fie prin intermediul limbei grecești. Câteva opere ale literaturii spaniole ajung

la noi de asemenea indirect, prin traduceri grecești, polone sau ruse; același procedeu se întrebuițează și pentru o operă din literatura engleză.

Alături de produsele literare apusene, trebuia menționate însă și acelea ale vecinilor noștri; câte o mențiune se cuvine, în această privință, literaturii sârbești și maghiare.

Unele din aceste traduceri de texte literare au avut norocul să fie tipărite și s'au răspândit mai ușor; altele au rămas în manuscris și s'au difuzat numai prin copii.

«Alexandria» sau romanul fabulos al lui Alexandru Machedon circula de mult în mediul românesc (vezi și mai sus, p. 861) când Udriște Năsturel se hotărî să traducă un alt roman popular, intitulat *Varlaam și Ioasaf*. E, de fapt, o prelucrare creștină a legendei lui Budha, înfățișând permanenta luptă dintre trup și suflet, dintre materie și spirit. Romanul a luat naștere în Persia; de aci a trecut la Arabi, apoi la Greci iar dela aceștia la Slavi. Textul slav pe care l-a tradus în 1648 Udriște este cel imprimat la Chiev, în mănăstirea Kutneinski, în timpul lui Petru Movilă, text care, la rândul-i, pare să provină dintr'un manuscris adus din Moldova. Nu ni s'a păstrat traducerea originală a lui Udriște; avem însă copii numeroase de pe aceasta, dintre care două din 1671 și 1673. Alte traduceri, ulterioare — una făcută în 1743 de pe un text italian de boierul oltean Vlad Boțulescu pe când se afla închis de Austriaci la Milano, alta, tot din italiană, de către Samuil Clain — n'au avut răspândire; o a treia, foarte rezumată, a fost intercalată în Minee, în ziua de 19 Noemvrie. Influența acestui roman asupra mediului românesc se vede nu numai din mulțimea copiilor manuscrise, dar și din împrejurarea că întreaga povestire e zugrăvită pe zidurile mănăstirii Neamțului iar chipurile celor doi eroi principali figurează de asemeni în frescele lăcașurilor noastre bisericești.

Un alt roman popular care s'a bucurat de răspândire la noi, este *Archirie și Anadan*. El înfățișează vechea temă a necunoștinței celor tineri față de cei bătrâni și e întrețesut cu o sumă de maxime și pilde moralizatoare. Acțiunea se petrece în părțile Asiriei; acolo a și fost alcătuit romanul, încă în veacul al VI-lea înainte de Christos; din răsărit a ajuns la Slavi iar dela aceștia l-am luat noi. Traducerea s'a făcut în veacul al XVII-lea; cea mai

veche copie păstrată astăzi, e din 1717, scrisă la mănăstirea Aninoasa (Muscel).

Tot din părțile răsăritului, din Persia, a venit și « *Istoria Sindipii filosofului* »; tradusă în limba greacă, ea a fost apoi tâlmăcită în românește și s'a tipărit la Sibiiu, în 1802 « cu cheltuiala lui Simeon Pantea din satul Sălcioa de pe Ariași », același care acoperise și costul imprimării « *Alexandriei* » în 1794.

Cu un fond moralizator pe care se împletește o frumoasă poveste de dragoste și aventuri, *Istoria lui Sofronim*, ucenicul orfan al lui Praxitelos, a fost tradusă pentru prima oară în Moldova de vel paharnicul Iordache Slătineanu, din limba neogreacă și tipărită, ca o anexă la o altă bucată literară, la Sibiu, în 1797. Impresionat de cuprinsul ei, scriitorul Vasile Aaron (vezi mai sus, p. 853) o pune « în versuri » de câte 12 silabe și o publică, tot la Sibiu, în 1821. Valoarea « versurilor » e redusă; chiar aplicându-le recomandăția autorului de a te opri puțin la mijlocul « fieștecăruia stih » spre a putea « gusta din dulceața lor », ele rămân tot banale.

De alt gen — satiric-alegoric — este « *Istoria poamelor și a tuturor legumelor* » tradusă de asemenea în veacul al XVIII-lea și care s'a răspândit și cu ajutorul școalei. De origină bizantină, ea înfățișează judecata dintre strugure de o parte, piper, chimen, cimbru și o seamă de fețe deosebite de alta, în timp ce gutuia stăpânea țara. Strugurele rămâne de lege și e blestemat așa: « de lemn strâmb să fii spânzurat și de cuțit cărn tăiat și de voinici tineri călcat; sângele tău să-l bea bărbații; mintea să li se veselească... ochii să li se roșească, (din) picioare să șovăiască... în tină să se tăvălească, barbele să-și măscărească... ». Cea mai veche traducere este — potrivit părerii lui Gaster, primul cercetător al cărților noastre populare — din 1773; ni s'au păstrat copii din 1781 și 1784.

După atâtea traduceri din slavă și greacă, ajungem, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, la traduceri din limba franceză. Inceputul îl face Fénélon cu celebrul său roman « *Télémaque* »; o copie a traducerii românești, cuprinzând primele 5 cărți, și datată 2/13 August 1772 se afla în posesiunea boierului francmason Iordache Darie Dărmănescu, ispravnicul județului Neamț. O nouă traducere, indirectă, după un text intermediar

italian, se datorește lui Petru Maior; ea a apărut la Buda în 1818. Tot în Moldova, în 1783, se traduce romanul *Histoire d'Alcidalis et de Zélide* de Julie d'Angennes și Vincent Voiture, sub titlul: « Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei », dându-ni-se lămurirea că ea cuprinde « întâmplările a doi tineri libovnici » și că este « foarte frumoasă și plăcută celor amorezați ». După 1800, numărul traducerilor din franceză sporește, ajungându-se și la tipărirea lor.

Astfel în 1817 apare la Buda în 2 volume și cu 24 de ilustrații prima ediție din « *Plutarh nou* » traducerea — amplificată — a operei lui Pierre Blanchard (Paris, 1803, 4 vol.); autorul traducerii și totodată editorul ei este mecenatul și patriotul brașovean Nicolau Nicolau. O a doua ediție — cartea avusese deci succes — iese după doi ani, în 1819. Din prefața prin care Nicolau dedică traducerea sa învățatului episcop de Roman, Gherasim, care studiasese la Leipzig, reținem afirmația că « limba românească e una din cele vechi ale Evropei ». În Calendarul de Buda pe 1818 găsim apoi traducerea romanului lui Jean François Marmontel (1723—1799), sub titlul « *Adelaida sau păstorița alpicască* ». În același an și loc se isprăvea imprimarea traducerii romanului « *Moartea lui Avel* » (La mort d'Abel) de elvețianul Salomon Gessner (1730—1788). Traducătorul era marele postelnic moldovean Alexandru Beldiman, cel care va scrie « Jalnica Tragodie », povestea rimată a zaverei. Tot el isprăvisese de tâlmăcit, « în stihuri poeticești », încă din vara lui 1817, « *Tragodia lui Orest* », binecunoscuta piesă a lui Voltaire. Tipărită la Buda în același an, ea nu se va pune în comerț însă decât în 1820, odată cu « *Moartea lui Avel* », întârzierea pentru ambele cărți datorindu-se editorului, Zaharia Carcalechi, care nu achitase complet prețul imprimării. Față de cele 4 traduceri apărute la Buda, Iașii prezintă o singură tipăritură din franțuzește și anume « *Bordeiul indienesc* », în 1821; e traducerea romanului « *La chaumière indienne* » a lui Bernardin de Saint Pierre (1790), făcută de arhimandritul Leon Asaki, tatăl lui Gheorghe. Cred că Leon, spirit cultivat și cunoscând mai multe limbi, a tradus *direct* din franceză iar nu după un intermediar rus — așa cum va proceda cu « *Noptile* » lui Young —; un indiciu în acest sens îl formează « *Vocabulariul* » neologismelor romanice întrebuintate de el, vocabular imprimat la

finele volumului împreună cu un frumos « Sonet » al fiului său Gheorghe, tratând reînvierea limbei noastre « idioma Patriei », « din cenușa ei ».

În Muntenia, ardeleanul Ladislau Erdeli, profesor la « școala națională » alături de Lazăr, traduce clasică piesă a lui Molière, *L'avare*, sub titlul « *Zgârcitul* » și tragedia lui Corneille « *Pompeiu* ». Se traduc de asemeni, dar în grecește, în versuri iambice, două tragedii ale lui Voltaire: *Merope* și *Brutus*. Reprezentate pe scena teatrului din București, la 20 Aprilie st. v. 1819 și 17 Martie 1820, ele se tipăresc în acest din urmă an, în tipografia « de curând întemeiată » în capitala țării (vezi și mai jos, p. 907).

Prima operă literară italiană de care avem cunoștință că s'a tradus în românește este *Fiore di virtù*, o culegere despre virtuți și viții, alcătuită, după cât se pare, de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, la Bologna, în veacul al XIII-lea. Extrem de răspândită atât în apusul Europei — numai în Italia, între 1474 și 1540 s'au tipărit vreo 40 de ediții — cât și în răsăritul ei, ea a fost tradusă în românește sub titlul sugestiv, de *Floarea darurilor* de către Gherman Valahul, înainte de 1592: la această ultimă dată ieromonahul Veniamin Rusin o traduce, la rândul ei, din românește în rusește. Din nefericire, nu ni s'a păstrat această veche tâlmăcire din veacul al XVI-lea; avem, în schimb, una ceva mai nouă, indirectă, printr'un intermediu slav: ea exista în 1620. O altă traducere, tot indirectă, printr'un intermediar grec, făcută de ieromonahul Filothei Svetagorețul (adică: din Muntele Athos!) s'a tipărit în 1700 la mănăstirea Snagov, prin osârdia lui Antim Ivireanul. Ea a avut o largă răspândire, scoțând din circulație traduceri anterioare, și a fost retipărită în trei rânduri, la Brașov în 1807 și 1808, și la Sibiu în 1814.

După « *Floarea Darurilor* » — i se mai spunea, la noi, și « *Albinușa* » — o lungă pauză, până la finele veacului al XVIII-lea, când se tipăresc, cam în același timp, traduceri a două opere literare italiene. Cea dintâi este « *Ahilejs la Skiro* » apărută la Sibiu, în 1797. Traducerea operei abatelui Metastasio (1698 — 1782), s'a făcut indirect, printr'un intermediar neogrec, de către vel paharnicul Iordache Slătineanu din București, cel care traduce, ca anexă, și *Istoria lui Sofronim* (vezi mai sus, p. 873); el previne pe

cititor că opera ce urmează arată cele «două repezi pătimi, de care se bântuește inima omenească, a dragostii și a iubirii de slavă». Peste doi ani, ieșea de sub teascuri, tot la Sibiu, «*Viața lui Bertoldo și a lui Bertoldino*», traducerea unui «romant mic comicesc» cu a cărui citire «neamul italianesc se desfătează» de mai bine de 200 de ani. E vorba de opera lui Iulius Cezar Croce care într'adevăr s'a bucurat de o mare favoare. Traducătorul, nedându-și numele, arată totuși, prin prefața sa, că era un om citit, dacă nu și umblat; el amintește de «povestirile scrise în Sanhopanca» — cunoaște deci pe Don Quijote al lui Cervantes — și se referă și la «cântăreții podului celui nou din Paris» (Pont-Neuf!).

Mai târziu, la sfârșitul epocii fanariote, se traduc în grecește și se tipăresc, în 1820, la București două tragedii ale lui Vittorio Alfieri (1749—1803); ele fuseseră reprezentate pe scena teatrului din capitală cam în același timp cu tragediile lui Voltaire și anume *Orest* la 21 Noemvrie st. v. 1819 iar *Filip* în Mai 1820.

Traducerile din spaniolă păstrează o oarecare similitudine cu cele din italiană. Găsim o primă traducere în jurul anului 1700, a celebrei opere «*Il libro aureo*» a lui Antonio de Guevara (vezi mai sus, p. 794). După aceea, o pauză îndelungată, iarăși până la finele veacului al XVIII-lea, când apare la Iași, în 1794, traducerea pe cale indirectă, din grecește, a lucrării moralizatoare «*Critil și Andronius*» de Balthasar Gracian; ea se tipărește cu cheltuiala mitropolitului Moldovei kir Iacov. O mai veche traducere, din franceză în grecește, dăduse stolnicul Ioan Rali, la Iași, în 1754.

Nici lucrarea păstrată într'un manuscris din 1810, la mănăstirea Dobrușa (jud. Soroca), sub titlul «*Desiderie sau cărare către dragostea lui Dumnezeu și către săvârșirea vieții creștinești*» nu s'a tradus direct din spaniolă, ci printr'un intermediar rus; e vorba de textul ierodiaconului Teofan, scris în anul 1688, la Moscova. Lucrarea are un caracter moralizator; accentul cade pe *smerenie*, virtute caracteristic creștină.

Din limba engleză, avem de înregistrat traducerea «*Noptilor*» lui Young, făcută de arhimandritul Leon Asaki înainte de 12 August 1818, însă nu direct, de pe textul original, ci de pe o traducere intermediară, rusească.

Dacă trecem acum la literatura popoarelor vecine nouă, trebuie să luăm în considerare pe aceea a Sârbilor. Încă la finele veacului al XVI-lea sau la începutul celui de al XVII-lea, în orice caz înainte de 1620, data celei mai vechi copii păstrate, se tradusese, de pe un text sârbesc, *Alexandriia*. Ea a avut o răspândire extraordinară pe întreaga față a pământului românesc (vezi și mai sus, p. 861). Urmează apoi o lungă pauză, în ce privește textele literare până când, la începutul veacului al XIX-lea, se înnoadă iarăși firul. Noua operă tradusă este culegerea de fabule a învățatului Dositeiu Obradovici care fusese preceptor în Moldova în familiile Balș și Callimachi și însoțise la Leipzig ca oblăduitor pe doi studenți moldoveni, pe Alexandru, nepotul mitropolitului Leon și pe diaconul Gherasim, viitorul episcop. Această culegere se tâlmăcește de către bănățeanul *Dimitrie Țichindeal* (1775—1818), paroh în Becicherecul-Mic (Timiș-Torontal), și se publică, la Buda, în 1814, sub titlul: «*Filoso-ficești și politicești prin fabule moralnice învățături*». Textului fie-cărei fabule el îi adaogă și comentarii sau «*învățături*» patrio-tice, relevând, între altele, originea latină a poporului nostru și prevestind unirea tuturor Românilor. Tot după Dositeiu Oبراdovici, tradusese Țichindeal mai înainte o culegere de sfaturi mo-rale, tipărindu-le la Buda în 1802, sub titlul: » *Sfaturile a înțeleașerii cei sănătoase* ».

Opere privind istoria și geografia. Dorința de a ști ce s'a pe-trecut și ce se petrece în jurul nostru, în timp și spațiu, este veche, de când lumea și va rămâne, cât va fi lumea. De aceea studiile de istorie și geografie sunt printre cele dintâi pe care le reține memoria umanității; de aceea, oricâte critici i s'ar aduce și ori-câte eclipse pasagere sau interpretări parțiale ar suferi, cercetarea trecutului va continua să preocupe continuu pe toți cei ce gân-desc. Și chiar masele mari simt instinctiv nevoia de a găsi un sprijin, o justificare și o pildă în viața înaintașilor.

Nu e de mirare deci dacă operele care înfățișau istoria omenirii au găsit la strămoșii noștri o bună primire, dacă ni s'au păstrat până astăzi zeci de manuscrise mari, în folio sau în quarto, cu multe sute de pagine, în care se povestește trecutul, înce-pându-se cu «*facerea lumii*». Sunt așa zisele «*cronografe*», texte istorice ce-și încep expunerea cu anul 5508 înainte de nașterea

lui Hristos, an în care, după concepția bizantină, Dumnezeu a creat lumea. Ele înfățișează apoi istoria biblică, trec la Asiro-Babiloneni, la Perși și războaiele lor cu Grecii, la Macedoneni și bine înțeles la extraordinara figură a lui Alexandru cel Mare, după aceea la diadohi, la imperiul roman, la Bizantini și încheie cu sultanii turci. Toată această lungă povestire e împănată cu diferite legende, profane sau biblice, cu extrase din viețile sfinților, cu pasagii din romanele populare în genul « Alexandriei », cu liste cronologice de împărați și patriarhi, de dogi ai Veneției, etc.

Cel mai vechiu cronograf în limba română care se cunoaște astăzi este cronograful călugărului *Moxa* sau *Moxalie*, din mănăstirea Bistrița (jud. Vâlcea), scris în anul 1620. Indemnul de a-l alcătui i-a venit dela Episcopul de Râmnic, Teofil: ca izvoare i-au servit un *cronograf slav* și alte texte istorice; între ele, și o cronică în limba sârbă. Din acest ultim izvor, a tradus Moxa pasagiul impresionant privitor la lupta dela Rovine, unde « nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor » și « se vărsă sânge mult cât era văile crunte ». Ni s'a păstrat două manuscrise din cronograful lui Moxa.

Celelalte cronografe românești sunt de asemeni *traduceri*: cele mai multe din grecește, iar restul din slavă. Astfel din cele 43 de cronografe aflătoare azi în secția manuscriselor dela Academia Română, 35 redau modele grecești, iar 8 modele slave.

Modelele grecești au fost două: *Cronograful lui Dorotei mitropolitul Monembasiei*, apărut în prima ediție la Veneția în 1631 și *Cronograful preotului Matei Cigala*, tipărit tot la Veneția, în 1650 (deși titlul operei poartă data 1637!). Ambele au un izvor comun: așa zisa *Cronică din 1570*, scrisă în limba greacă populară și numită astfel deoarece duce povestirea până în acest an.

Traducătorii români urmează în special cronograful lui Dorotei al Monembasiei, iau însă unele pasagii și din cronograful lui Cigala, așa încât manuscrisele pe care le avem astăzi — și din care cel mai vechi (Nr. 3517 Ac. Rom.) este din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, — reprezintă o combinație a acestora. Cunoaștem numele celui care a scris cea mai veche traducere păstrată astăzi, a cronografului lui Cigala: e *Pătrașco Danovici*, fost « logofăt al treilea și gramatio de scrisoare grecească » în Moldova; manuscrisul lui poartă o însemnare din anul 1689, Iunie

22; e probabil ca Danovici să fie chiar traducătorul în românește al cronografului.

Dintre operele istorice ale antichității, una singură a fost tradusă în veacul al XVII-lea: sunt «*Istoriile*» lui Herodot. La mănăstirea Coșula (jud. Botoșani), s'a găsit un manuscris din 1816 cuprinzând o copie a traducerii lor. Dintr'o propozițiune intercalată în text, referitoare la cetatea Candiei «*care nu o pot lua Turcii acum*», rezultă că traducerea s'a făcut cu prilejul unuia dintre asedii, deci sau în 1645 sau în 1649 sau, în sfârșit, în 1667—1669. Numele traducătorului nu e cunoscut: el ar putea fi Eustratie treti logofătul în cazul când traducerea datează din 1645 sau Nicolae spătarul Milescu dacă ea s'a făcut în anii 1668—9, când acest boier se află iarăși în țară; amândoi erau buni cunoscători ai limbii grecești. Problema nu e lămurită; de altfel nu s'a făcut încă o cercetare temeinică asupra textului românesc al «*Istoriilor*».

Miron Costin traduce din latinește înainte de 1675, sub titlul: «*Istoria de crăiia ungurească, de când și cum au căzut pre mâinile Turcilor*», partea a doua a lucrării lui Laurentius Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum* (Lyon 1667), aceea în care tratează despre «*revoluțiile*» din Ardeal. Traducerea este, în general, corectă ca fond și reușită ca formă.

Din veacul al XVIII-lea, încep să se traducă operele istorice și geografice, alcătuite de contemporani în apus. Printre cele dintâi care pătrund la noi sunt acelea ale lui *Voltaire*. Atât generalul rus Bauer care a luat parte la războiul din 1768—1774 cât și francezul Carra, secretarul și bibliotecarul voievodului Grigorie Ghica (1775—1776) afirmă că operele marelui scriitor francez erau cunoscute în Țările Românești cel puțin de tinerii boieri. Și într'adevăr, găsim, în manuscrisul 499 al Academiei Române, traducerea făcută înainte de Mai 1772, a două din lucrările acestuia anume: «*Le tocsin des Rois*» și «*Traduction du poème de Jean Plokoj, conseiller de Holstein, sur les affaires présentes*». Amândouă sunt un îndemn pentru creștini de a se uni contra Turcilor; ele elogiază pe țarina Ecaterina și glorioasele armate rusești: au un caracter războinic. Numele traducătorului este necunoscut. Ceva mai târziu, în 1792, și la Iași, arhimandritul Gherasim traduce în românește celebra operă a lui *Voltaire* «*Histoire de Charles*

XII». Și aceasta a rămas tot în manuscris (Nr. 17 al Bibliotecii Universității din Iași).

Generalul Bauer amintit mai sus a tipărit în franțuzește, la Frankfurt și Leipzig, în 1778, o prețioasă « *Descriere* » a Munteniei, cu date istorice, geografice și etnografice. Lucrarea sa e tradusă în grecește și tipărită la București, lucrul isprăvindu-se la 17/28 Iunie 1789.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, constatăm și cea dintâi traducere în limba română a unei opere de caracter geografic. Este Geografia lui P. Cl. Bouffier tradusă — mai exact prelucrată — după o ediție italiană (« *Geografia Universale* ») de *Amfilohie, episcopul Hotinului*. Textul român servea ca manual în școala dela mănăstirea Putna, în anul 1777—1778, și s'a tipărit sub titlul « *De obște gheografie pe limba moldovenească* » la Iași, în 1795. În Transilvania, la Rășinari, lângă Sibiu, preotul Sava Popovici scria, în Martie 1785, textul traducerii românești a unei geografii rusești tipărite la Petersburg în 1759. Cine e traducătorul acestui text nu știm; s'ar putea să fie chiar preotul Popovici. Cam în aceeași vreme trăia în Muntenia un alt cleric iubitor de geografie și istorie, anume *Grigore Arhimandritul* care nu e tot una cu pedagogul Grigorie Moldoveanul, cum a crezut N. Iorga. El tipărește în 1798, la București, un Triod a cărui prefață, limpede și plăcut scrisă, dovedind o aleasă cultură și un simț al limbii deosebit, cuprinde o serie de termeni geografici: « planită », « pol », « ochianuri » (oceane!), « noianul atmosferei », « meridian », « ecvator », « metațuri », etc. Vorbește de « aciaastă grădină a Țării Românești » care ajunsese în ultimul timp « maidan de războaie, zbor de oști și acoperite cu nori de lacrimi »; afirmă că am primit dreapta credință « din zilele marelui și sfântului Constantin Împărat »; despre Dositei mitropolitul arată că a fost un bun gospodar, lui datorindu-i-se, între altele, și « tăierea nelesnirii suișului la Mitropolie » adică a drumului săpat care a fost apoi atât de frumos lărgit în zilele noastre.

Cât erau de prețuite și urmărite operele de geografie în țările noastre se poate vedea și din numărul « prenumeranților » sau subscriitorilor cari plățiseră anticipat prețul traducerii « *Gheografia sau scrierea pământului... Europa, Asia, Africa, America* », tăl-

măcintă de « un iubitoriu de neamul românesc » și tipărită în 2 volume la Buda, în 1814—15. Ei sunt în număr de 486 din Muntenia, 460 din Moldova și 385 din Ardeal și Banat. Numeroși, dar nu în aceeași măsură, sunt și prenunieranții unei alte lucrări geografice anume « *Descoperirea Americii* », alcătuită de « Ioann Hainrih Kampe », tradusă din nemțește de același anonim « iubitoriu de neamul românesc » și apărută la Buda în 1816. Ei provin din orașele: Iași, Roman, Focșani, București, Făgăraș, Brașov, Sibiu.

În 1800 apare la Buda o « *Istorie universală adecă de obște* » tradusă de medicul oculist I. Molnar din limba franceză după aceea a lui « signior Milot (Millot!), commembbru Academii frâncești din Lion ». Pentru a reda textul în limba noastră, Molnar afirmă: « am împrumutat și cuvinte dela maica noastră limba latinească ».

Stăpânirea lui Napoleon și în special perioada dramatică dela sfârșit au provocat în Europa o mulțime de scrieri dintre care o serie întreagă au fost traduse și în românește și tipărite la Buda în anii 1814—1815. Deși numai la una din ele și anume la « *Întâmplările războiului Franțozilor* » (sic!) se precizează că e tălmăcită « de pre nemție » — ne-o spunea și forma « Franțози » — cred că și la celelalte — « *Tristă întâmplare a cetății Dresda...* », « *Scurtă arătare despre luarea Parisului* », « *Napoleon Bonaparte, ce au fost și ce iaste...* », « *Vreadnica de pomenire biruință...* » asupra lui Napoleon în Rusia și « *Arătare stăpânirii și a caracterului lui Alexandru I...* » suntem, dacă nu la toate, dar la majoritatea lor, tot în fața unor atari tălmăciri. Mai ales că la ultima din ele se precizează și autorul: « I. D. F. Rumpf ».

În 1820, apare la Iași, în 2 volume, « *Istoriea lui Numa Pompiliu, al doilea craiu al Romii* », tălmăcită din limba franțuzească de dunnealui postelnicul Alexandru Beldiman și dată în tipariu cu a dumisale cheltuială, spre podoaba limbii românești și indeletnicirea patrioților ». Autorul e binecunoscutul scriitor francez *Florian*. În prefață traducătorul Beldiman spune: « Încă din cea mai fragedă vârstă a tinerețelor mele, m'am indeletnicit întru tălmăciri din limba franțuzească întru acea românească a Patriei mele ». Și într'adevăr Alexandru Beldiman este unul dintre cei mai activi traducători ai epocii.

Lucrări privind gospodăria și sănătatea. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, constatăm o preocupare constantă în ce privește *problemele de gospodărie*. Se tipăresc îndrumări pentru cultivarea de noi plante folosite ca bumbacul și cartoful sau pentru cultivarea în mai bune condițiuni a celor cunoscute, pentru fabricarea din diferite substanțe, a zahărului — a cărui lipsă, în urma « blocului continental », decretat de Napoleon se făcea foarte simțită — pentru o mai bună lucrare a pământului, pentru îngrijirea vitelor, în sfârșit pentru învățarea de diferite meșteșuguri. Paralel cu ridicarea nivelului politic al masselor — în urma revoluției franceze —, se simte pretutindeni și nevoia ridicării nivelului ei economic și sanitar, în vederea unui trai mai bun. Ecourile acestei preocupări ajung până în răsăritul Europei, în ținuturile noastre, provocând traducerea sau prelucrarea în românește a o sumă de broșuri și foi volante.

Prima lucrare în această direcție — încă înainte de Revoluție — este « *Economia stupilor* » acum întâi izvodită și dată de Ioan Molnar doftorul de ochi în marele Prințipat al Ardealului ». Tipărită la Viena, în 1785, ea învață pe apicultori cum să scoată fagurii din « coșnițe », fără să mai omoare albinele, « acest obicei fără de milă »; cuprinde termeni tehnici luați « dintr'alte limbi », ei neexistând într'a noastră. Ceea ce mă face să bănuiesc că întreaga lucrare trebuie să fie o prelucrare, dacă nu o traducere chiar, a unei broșuri similare străine. Tot Molnar publică la Sibiu, în 1808, o « *Povățuire către sporirea stupilor* ». În 1794, apăreau la Lemberg, în Galiția, « *Mijlociri... pântru stângere focului* », de suedezul Nils Nyström; textul a fost « tălmăcit din limba șvețască în nemțască și moldovenească »; aceasta înseamnă că traducerea română s'a făcut nu direct de pe original, ci prin intermediul germanei.

Interesantă atât prin cuprins cât și prin prefața în care se amintește de introducerea porumbului, năutului, anasonului și a diferite « roduri și poame » în agricultura noastră, este broșura « *Oarecare secreturi ale lucrării pământului și ale meșteșugului sădării...* », apărută la București, în 1796, Oct. 1. « Secreturile » sunt « tălmăcite dintru o carte a unui dascal vestit și iscusit... » fără să i se dea însă numele. Urmează în 1804, la « Liov » (Lem-

berg!) « *Invățătură despre sămănare inului* », în nemțește și românește, textul român fiind o traducere a celui dintâi. În aceeași direcție a cultivării textilelor, apare la Buda în 1810, « *Invățătura lui Carol Filibert de Lastririe despre sădirea bum-bacului* ; administrația îngrijește ca simultan să se publice și câte o ediție germană, ungară și sârbă a textului. În ce privește pomicultura și viticultura, cităm două broșuri, tipărite ambele la Buda. Cea dintâi poartă titlul: « *Invățătură pentru prăsirea pomilor*, scrisă de Haințl Franțisc, domnul Rășpacului și Necsingului, a mai multe învățate și iconomicești soțietăți împreună soț ». Iar cea de a doua: « *Invățătură despre agonisirea viței de vie și despre măiestria de a face vin, vinars și oțet...* de abatul (abatele!) Ludo-vicu Mitterpacher ».

Lipsa zahărului colonial, din trestie, în timpul războaielor napoleoniene, face pe Europeni să caute fabricarea lui din diferite plante și produse locale. Se știe că rezultatul final a fost extragerea zahărului din sfeclă; până să se ajungă aci însă, s'au încercat și diverse alte procedee. Așa se explică apariția la Buda, în 1812, a două broșuri, una cuprinzând o « *Invățătură de a face sirup și zahar din mustul tuleilor de cucuruz*, după ce s'au cules cucuruzul de pre ei. Intocmită de D. Ioan Nep. Neuhold », cealaltă « *Pentru facerea zaharului din mustureața (adică seva!) de jugastru* ». Se știe că și astăzi încă, țăranii din unele regiuni păduroase izolate întrebuițează acest procedeu. O a treia broșură — 28 p. în 8° — în legătură cu produsul alimentar care avea să înlocuiască mierea, apare în anul următor, tot la Buda, sub titlul: « *Disertație... despre zăhar* »; este traducerea lucrării lui J. Burger.

Eforturile oficialității europene pentru introducerea și răspândirea cartofului suscită de asemenea o întreagă literatură. În românește se publică mai întâi o foaie volantă, datată 12 Iulie 1815 dar fără indicarea locului de apariție, cuprinzând învățături despre cultura cartofilor. Ii urmează, în 1818 Februarie 14, traducerea făcută de binecunoscutul boier Alexandru Beldiman, a lucrării germane a lui G. Christian Albert Rukert, sub titlul: « *Invățătură sau povățuire pentru facerea pâinii cei de obște mai neagră, pentru cea albă de casă, pentru făina cea spre întrebuințarea bucatelor, pentru hrisi (grîș!) și altele; din cartoașle. Pentru sămănatul lor, lucrarea și păstrarea lor* ». Un succedaneu al cartoa-

fului, în vremuri de foamete, era așa zisa « pită tătarască ». O foaie volantă din 1815, fără indicarea locului, o descrie, arătând că rădăcina « pitei » are un « izu dulce și așa de hrănitör cât în vreme de lipsă numai cu aceasta pot trăi oamenii ».

Indicăm, în sfârșit, opusculul « tălmăcit după limba leșască » și tipărit la București, în 1806, de « Gavriil Vinețchi avgi bașa », opuscul care, potrivit titlului, « cuprinde întru sine multe lucruri spre folosul a toată obștea, atât oamenilor cât și dobitoacelor, cât și pentru ceia ce vor sili cu toată inima a învăța vreun meșteșug ». Sunt o serie de sfaturi practice, experimentale, unele de caracter zootehnic.

În legătură tot cu zootehnia, apare la Buda, în 1816, broșura « *Învățătură pentru ferirea și doftorîia boalelor... vitelor* ». Nu se dă numele autorului, nici al traducătorului; acesta din urmă e însă un adept al școlii ardelenе; el întrebuintează o serie de neologisme, dintre care cităm: « sporadice » și « contagioase ».

Și în domeniul *sănătății publice* se constată o activitate de propagandă îmbucurătoare. Cea dintâi lucrare în această direcție, în românește, este « *Învățătura adevărată pre scurt a vindeca boala sfranțului* » adică sifilisul, tipărită la Sibiu, în 1803. Ii urmează, în 1804, tot la Sibiu, un « *Cuvânt pre scurt despre ultuirea vărsatului* » explicând metoda vaccinării, descoperită nu de mult de medicul englez Jenner. Autorul este « Mihail Naișteter (Neustädter!), protomedicul în marele Prințipat al Ardealului » iar lucrarea a apărut mai întâi în limba germană. Același subiect îl tratează și o foaie volantă tipărită la Sibiu în 1805, precum și o broșură apărută la Chișinău, în Februarie 1816, sub titlul: « *Învățătură pentru ultuirea vărsatului* »; textul a fost tălmăcit « din rusește în românește ».

Pentru readucerea la viață a celor înnecați precum și a celor asfixiați de gazele emanate în timpul fermentării mustului sau de gazele din fântâni, etc. se publică la Sibiu, în 1807, o scurtă broșură (4 foi) cu învățături sau sfaturi practice, arătând cum trebuie practică « slobozirea sângelui din grumazi » și ce îngrijiri trebuiesc date,

Texte astrologice. Calendare și încercări de publicații periodice. Textele astrologice adică textele care prevedeau soarta omului și vremea, plecând dela anumite elemente sau manifestări —

luna nașterii (*rojdanicul*), zodia (*zodiacul*), mișcările trupului sau ale diferitelor părți din trup (*trepetnicul*), luna în care tună sau se cutremură pământul (*gromovnicul*), etc. au continuat să se bucure de favoarea nu numai a marilor mase, dar și a păturei superioare. E semnificativ că în una din primele tipărituri muntene din vremea lui Matei Basarab — miscelaneul din 1639 despre care s'a crezut mai înainte că ar fi fost imprimat la Alba-Iulia — două dintre texte sunt tocmai un *gromovnic* și un *trepetnic*. O altă traducere de *gromovnic* — independentă de aceea apărută în 1639 — se face spre finele secolului al XVII-lea; o a treia, după un original grecesc, ni s'a păstrat într'o copie brașoveană din 1703.

Nu știm când s'a tipărit prima ediție din *Gromovnicul* « lui Iraclie împărat carele au fost numărătoriu de steale... »; a doua ediție apare la București în 1795; ea are la sfârșit un *Coliadnic*, tradus din slavă, adică o prevestire a vremii în anul următor, după ziua în care cade Crăciunul. Astfel, de pildă: « Duminică de va fi Nașterea lui Hristos, iarna va fi îndoită și ploioasă; toamna vânturoasă; pre vremea secerișului vremi bună; șerpilor peirea; poame multe; miere multă; îmblătitorilor puțin grâu... ».

De timpuriu s'a simțit nevoia *calendarelor* adică a unor tipărituri care să arăte în primul rând zilele în care cad *sărbătorile mobile* ale anului, în raport cu data Paștilor, apoi posturile și, în genere, toate elementele cronologice.

La început, în vremurile de scumpete și de raritate a tiparului, s'au alcătuit calendare pe un număr mare de ani, o sută de pildă, cum e calendarul tipărit în 1733 la Brașov, sau o sută doisprezece, cazul calendarului apărut la Iași în 1785. Mai târziu, începând dela finele secolului al XVIII-lea, s'au tipărit calendare *anuale*. Acestea din urmă, în afară de datele calendaristice, cuprindeau și o serie de alte indicațiuni. Dădeau astfel preziceri astrologice, în legătură cu zodia nașterii, rețete și leacuri pentru boli, datele și locurile unde se țineau târgurile cele mari în țară și în țările vecine, cursul banilor, mersul poștei și alte știri folositoare. Calendarul devenea astfel o *mică enciclopedie practică*, foarte utilă, în special acelor care nu locuiau în centrele mari. Câteodată se adăogau și bucăți literare sau istorice, fie traduse din alte limbi, fie originale, dându-i astfel și aspectul de *magazin literar*.

Primul calendar de care se vorbește la noi în veacul al XVII-ea, este acela apărut la Sibiu în 1684. În acest an, episcopul Ștefan al Râmnicului scrie craibirăului din Sibiu să-i trimită « vro 2 călindare de ceale ce au eșit estimp ». Nu avem mai multe detalii asupra lui, nu știm sigur dacă era redactat în românește.

Constantin Brâncoveanu, a fost un cititor asiduu de calendare. El avea un cărturar anume, pe *Ioan Romanul* — câte odată își zice și *Ioan Frâncul* — care-i traducea calendarele italienești, cu prognosticurile lor, în românește; ni s'au păstrat asemenea traduceri manuscrise pentru intervalul 1693 — 1704; avem și un calendar scris în grecește, pentru anul 1707. Nici unul n'a ajuns să vadă lumina tiparului, deși acela pe 1693 era redactat în acest sens, având gata chiar și Cuvântul « cătră cetitori ». Pe aceste calendare manuscrise, Brâncoveanu își face o serie de însemnări personale, de taină, unele sub formă de criptograme, nedescifrate încă; din ele se vede limpede sentimentul de ură înăbușită pe care-l avea voevodul nostru față de unii meghistani din Constantinopol.

Tot pe vremea lui Brâncoveanu, mai circulau prin țară, tipărite sau manuscrise, o serie întreagă de calendare: italiene — unul aparținând stolnicului Constantin Cantacuzino și cu « ex libris »-ul acestuia a ajuns până în zilele noastre — apoi rusești, germane, ungurești, grecești, etc.

La 20 Februarie 1733 apărea la Brașov un Calendar românesc scos de dascălul Petcu Șoanul. În titlu citim: « acum întâi rumânesc alcătuit depe cel sârbesc... ca întru 100 de ani să slujască... fiind de un mare astrolog la Kiev scos, de un mare doctoz muscal s'au tălmăcit... ». E o cărtulie în 4° mic, având 40 de foi. S'a afirmat că tot la Brașov ar fi apărut în 1737 un alt Calendar românesc, pe trei coale, cu prețul de 60 de dinari exemplarul, scos de preotul român Petre din Șchei. Ultimii cercetători cred însă că e vorba tot de calendarul din 1733 și că preotul și cu dascălul Șoanul ar fi una și aceeași persoană.

În Moldova prima tipăritură de acest fel este « *Calendariu pe 112 ani* », apărut la Iași, la 8 August 1785, prin îngrijirea protoiereului Mihail Strilbițki și a fiului său Policarp, cari sunt și autorii gravurilor ce-l împodobesc. Calendarul acesta, numă-

rând 12 foi și 273 pagine, este «scos din multe fealiuri de cărți» și anume: din Biblie și «Testamentul nou»; «din cartea lui Florin»; «din cartea lui Pedimontan doftorul»; «din Calendariul lui Petru împăratul Moscvei».

În Muntenia, nu știm precis când a ieșit primul Calendar; în orice caz înainte de 1795 când apare un «*Calendariu acum a doao oară tipărit*», cuprinzând 23 de foi în 8°.

Cu un an mai înainte, se tipăriseră simultan două calendare: unul la Sibiu sub titlul: «*Căringariu rumânesc pe anul dela Hs. 1794... pe Ardeal și pe alte învecinate locuri întocmit...*», celălalt la Viena, intitulat: «*Calendariu la anul... 1794... făcut spre întrebuițarea norodului slaveno-sârbesc și rumânesc cari se află în ținuturile chesaro-creești a leagii răsăritului...*». Sibiul va continua să scoată calendare anual, Viena va ceda însă locul său Budei unde vor apare, începând din 1806 binecunoscutele și mult răspânditele *Calendare de Buda*. Într'un asemenea calendar și anume în cel dintâi, pe anul 1806, s'a tipărit începutul *Istoriei Românilor* de Samuil Clain, urmat apoi, în calendarele pe 1808 și 1809, de începutul *Cronicii lui Șincai*.

Nici Bucovina n'a fost lipsită de calendare proprii. În 1809, românul Vasile Țintilă scoate un calendar de perete — o foaie volantă deci, nu o broșură — la Cernăuți; el continuă apoi, în anii următori, făcând să apară, în 1814 chiar, și un calendar perpetuu sau veșnic. Se zice că activitatea lui ar fi durat până în 1846.

Sfârșitul epocii pe care o cercetăm vede și primele încercări de a asigura apariția unor periodice românești. În 1814, publicistul Alexie Lazar din Buda, care tipărise broșura «*Întâmplările războiului Franțozilor...*» tradusă de el, adaogă la sfârșitul acestei broșuri un prospect de gazetă românească. El începe prin a arăta că «toate neamurile Evropei cele deșteptate...» au «gazete sau novele». Au «și Grecii, ba și Sârbii», tipărindu-le la Viena, numai noi, Românii, nu avem. Face deci apel să se înscrie prenumerați; dacă vor fi destui ca să acopere cheltuelile tiparului, atunci va scoate «Novele» de două ori pe săptămână, câte o jumătate de coală. Prețul va fi de 20 de «florinți nemțești» anual sau 30 lei în «bani turcești». Apelul lui Alexie Lazar se

vede însă că n'a avut succesul dorit, de vreme ce gazeta lui n'a apărut.

Peste doi ani, la 17 Iunie 1816, un alt român, *Teodor Racoce*, « k(esaro) k(răiesc) translator românesc » în Lemberg, cere voie guvernului să scoată o foaie literară în românește. Dându-i-se voie, el tipărește, la 8 Martie 1817, un *Prospect* vestind apariția foii. Pricini pe care nu le cunoaștem bine, dar probabil, în primul rând, lipsa, ca și în cazul lui Alexie Lazar, a unui număr suficient de prenumerați, fac ca foaia amintită să nu apară deocamdată. Dar, mai stăruitor decât colegul său dela Buda, Racoce publică totuși, peste trei ani, la Cernăuți, « *Chrestomaticul românesc* sau adunare a tot felul de istorii și alte făptorii, scoase din autorii dipe osebite limbi. Pe anul 1820. Partea întâia... ». E un magazin literar, numărând 195 de pagine în 12°, cu traduceri din franceză, germană și greacă. « *Chrestomaticul* » s'a oprit la această parte întâi; cea de a doua n'a mai apărut niciodată.

Un pas mai departe, în această direcție, face *Zaharia Carcalechi*, « ferlegheru de cărți a crăeștii... tipografii din Buda ». El scoate, la începutul anului 1821, o revistă literară sub titlul: « *Biblioteca romanească* întocmită în 12 părți după numărul celor 12 luni, întâia oară tipărită pentru nația romanească »... (192 p. + 14 foi în 12°). Dedicată « onoratului boieru Gheorghe Oprian » care se arată « ou mari ajutorințe spre cultivirea (sic!) românească » — îi dăduse de sigur o subvenție importantă — « *Biblioteca* » are un cuprins amestecat: bucăți literare (« *Lauzus* și *Lydia* » și « *Istoria de Sandford și Merton* »); subiecte de științe naturale (« *Despre muște și furnici* »); un fragment din *Istoria Românilor*, făgăduindu-se, în cazul când cititorii o vor dori, urmarea ei; date statistice; « un stih al lui *** »; un « *lexicon* » de termeni românești neobișnuiți, etc. Se adaogă și o gravură înfățișând pe « *Romulus strămoșu Românilor* ». După acest prim număr, urmează o lungă pauză de opt ani: publicația se reia abia în 1829, cu două « părți », apoi în 1830 tot cu două « părți », iar în 1834 cu alte nouă. Au apărut deci în total în patrusprezece ani, patrusprezece « părți », pe când planul inițial prevedea un termen de zece ori mai scurt (patrusprezece luni!). « *Biblioteca romanească* » poate fi socotită drept prima noastră revistă literară.

Ziare n'am putut scoate până la 1821. Abia după restabilirea domniilor pământene, vor apare, în Principate, primele foi românești: *Curierul românesc* al lui Eliade, în Muntenia (1829) și, îndată după aceea, în același an, *Albina românească* a lui Asaki, în Moldova.

În schimb s'au citit ziare străine. În 1776, conдика Vistieriei moldovenești menționează suma de 69 lei pentru «gazăturile dela Brașov»; fără vreo specificare. La 10 Februarie st. v. 1770, suma se ridică la 188,60 lei, dându-ni-se și următoarele lămuriri în ce privește proveniența: «Gazăturile: 60 lei ce s'au dat prin mâna dum(nealui) Sardar Sauli pentru gazăturile de la *Englitera*, osăbit de alte peceți gospod ce s'au făcut pentru alte gazături de la alte locuri. 127 lei 60 bani (în realitate sunt 128,60 l), cheltuiala gazăturilor pe 6 luni», tot prin Sărdarul Sauli, «însă: 18 lei gazată dintâi nemțească dela *Altona* (lângă Hamburg l); 13, 60 al doilea gazată de la *Lacu* (sic l), nemțasc; 20, al treile gazât, de la *Colonie* (Cologne, Köln l), franțuzască; 20, al patrăle gazată de la *Londa* (London l), franțujască; 20, al cincile gazată de la *Utreh* (Utrecht l); 20, al șasăle gazată de Arsu de *Viena*, nemțască; 17, al optule gazată de *Doi-Pont* (Deux-Ponts, în Bavaria renană l) franțujască». În 1805—6, cheltuiala pentru gazete se urcase la 805 lei; ea se plătea acum «prin Sinior Comisar Mosiiu Flori». În afară de cele specificate mai sus, s'au mai citit la noi: *Le Journal Encyclopédique* (1785), *Spectateur du Nord* (1802); *Le Journal Littéraire*, *Mercure de France*, *L'Abeille du Nord*, *Almanach des Dames*; apoi din Italia: *Notizie del Mondo*, *Il Redattore italiano* (1803—4); în sfârșit din Germania și Austria: *Journal de Francfort*, *La Gazette de Vienne*, etc.

Tiparul. Activitatea tipografică din țările românești precum și cea determinată de Români în țările străine, în răstimpul dintre 1601—1821, constituie, prin caracteristicile ei, una din manifestările de seamă ale culturii noastre; mai mult chiar, ea interesează direct întreaga ortodoxie, nu numai aceea din Europa dar și cea din Orientul apropiat. Într'adevăr, o analiză a tipăriturilor din acest răstimp arată că ele au avut în vedere, încă dela început, întreg neamul românesc; s'au adresat tuturor Românilor, de pretutindeni. Matei Basarab tipărește cărți nu numai pentru Munteni dar și pentru Moldoveni, iar pe Ardeleni îi ajută să-și întemeieze

tipografie proprie. Mitropolitul Varlaam al Moldovei, imprimând « Răspunsul » său la Catechismul Calvinesc, se adresează « către creștinii den Ardeal, credincioși pravoslavnici... iubiți creștini și cu noi de un niam Români »; în prealabil convocase un sinod al ierarhilor din Moldova și Țara Românească. Iar mitropolitul Simeon Ștefan, în prefața « Noului Testament » apărut în 1648 la Alba-Iulia — sau, cum se spunea atunci, la Bălgrad — arată că a tipărit această carte pentru Românii de pretutindeni și anume într'o limbă așa încât să o înțeleagă toți. « Noi — scrie înaltul ierarh — drept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți; iară, să (dacă!) nu vor înțelege toți, nu-i de vina noastră ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii printr'alte țări, de și-au mestecat cuvintele, de nu grăesc toți într'un chip ». Biblia lui Șerban Cantacuzino (1688) poartă chiar în titlul său indicația că « pentru cea de obște priință, s'au dăruit neamului rumânesc », iar în prefața, iscălită de Dositheiu, învățatul patriarh al Ierusalimului, se precizează: « Rumânilor, Moldoveanilor și Ungrovlahilor ». Gheorghe Duca, voevodul Moldovei, în precuvântarea « Dumnezeieștii Liturghii », apărută la Iași în 1679, se adresează către « toată semenția românească, tutinderia ce se află într'această limbă pravoslavnici », dăruindu-i tipăritura sa. Nu mai vorbim de publicațiile corifeilor școlii latiniste, dela sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, care vorbesc mereu de *Dacoromani*, sau de traducătorii anonimi ai lucrărilor litarare, istorice, geografice și economice din aceeași epocă, înfățișați adeseori numai cu calificativul, caracteristic, « iubitori de neamul românesc ».

Acest aspect panromânesc al tipăriturilor își găsește un corespondent în privința meșterilor tipografi și chiar a instalațiilor tipografice. O sumă de meșteri trec dintr'o parte a pământului românesc într'alta, din Muntenia în Moldova și viceversa, precum și de pe un versant pe celălalt al Carpaților. Astfel, *Barbul Bucureșteanul tipograful* care tipărește o Psaltire în București, în 1748, fusese « ostenitor... la tot lucrul typografiei » din Rădăuți, cu patru ani mai înainte (1744), imprimând acolo un Catavasier. Un *Sandul Bucureșteanul* tipărește, împreună cu un Grigorie Stanovici, în 1762, Evanghelia din Iași. În schimb, Penticostarul din 1753 și Molitvelnicul din 1754, apărute ambele tot în Iași, au

fost tipărite «de cucernicul între dieaconi *Ioan Simeonovici, tipograf ardelean*» iar «Tâlmăcirea celor şapte taine» din 1807, de către Silvestru monahul şi *Dimitrie Iliavici Bucovineanul*. La Alba-Iulia, Chiriadromionul apărut în 1699 a fost tipărit «de *Mihail Iştvanovici tipograful din Ungrovlahia*», trimis de Constantin Brâncoveanu în acest scop. La Blaj cel care inaugurează tipări-turile în 1747, *Dimitrie Pandovici tipograful*, tipărise la Râm-nicul Vâlcei cu zece ani mai înainte un Antologhion. Tot la Blaj lucrează în 1762, la un Catavasier, *Dimitrie Râmniceanul* — poate unul şi acelaş cu Pandovici — iar în 1773, la o Psaltire *Petru Papavici* (sic)! *Râmniceanul tipograful*, ambii originari din Râmnicul Vâlcei. În schimb, găsim la Râmnicul Vâlcei în 1783, pe *Mihail Dir Sibiiianul* care împreună cu Radul Râmniceanul «jă-ţuiesc» şi «diortosesc» deci culeg şi corectează lucrarea «Pilde Filosoferşti» tradusă «din limba cea proastă grecească». Mai înainte, în 1726, tipărise la Râmnic o Bucoavnă slavo-română tipograful «*Ilie dela Cernavoda*». În ce priveşte instalaţiile tipo-grafice, amintim că aceea românească din Alba-Iulia (la început în satul învecinat Prisaca!) a fost instalată de *popa Dobre* din Muntenia, trimis de Matei Basarab, după cum la instalarea primei tipografii bucureştene, la Mitropolie, în 1678, a lucrat, un *Chiriad ieromonah tipograf dela sfânta mănăstire Agapia* (judeţul Neamţ) împreună cu «*Nicodim ieromonahul dela sfânta mănăstire Brân-coveni*» (judeţul Romanai). La Rădăuţi în 1744 «meşter mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou» a fost *Grigore Stan Bra-şoveanul*.

Dar pe lângă întregimea neamului românesc, foarte multe din tipări-turile răstimpului 1601—1821 privesc şi *întreaga ortodoxie*. Chiar în prefaţa celei dintâi tipărituri a sa — Molitvenicul slavon din 1653 — Matei Basarab spune că-l face dar tuturor binecre-dincioşilor «fie Moldovlahi şi Ungrovlahi, *Ruşi, Sârbi şi Bulgari*. Pe bună dreptate, putea deci scrie călugărul catolic Francisc Marcanich, la 10 August 1637, că «Matei Vodă... are de gând a retipări cărţile bisericeşti de rit oriental de care se servesc preoţ şi călugării din principatul său şi din multe alte provincii precum: Moldova, *Rusia, Bulgaria, Serbia, Rascia, Herţegovina, cea mai mare parte din Tracia şi din Macedonia până la Sfântul Munte*». Doamna Elina, soţia lui Matei Basarab, tipăreşte pe socoteala ei

un Triod — Penticostar sârbesc în 1649; la Râmnic, apare, în 1755, o *Gramatică slavonă* «spre folosul și trebuința tinerilor sârbi, doritori de studii temeinice în ale dialectului slavon»; tot acolo se tipărește în 1761, în slavonește, o «*Pravilă de rugăciuni* a sfinților luminătorilor sârbești... pentru slujba sfintelor mănăstiri și biserici sârbești, ca amintire și ca exemplu spre imitare pentru poporul sârbesc». Constantin Brâncoveanu face tipărituri pentru Arabi; el trimite tipografii și tipografi în Georgia, la Tiflis și în Siria, la Alep; tot pentru Arabi se tipăresc două lucrări la Iași, în 1746, sub Ioan Mavrocordat. Am tipărit chiar și pentru Turcii creștini din Asia Mică, Siria și Palestina, patru lucrări în cursul veacului al XVIII-lea. Primele două, «*Proschinitarul Ierusalimului și a toată Palestina*» și «*Vecernia mică*» apărute ambele în același volum la București, în 1701, formează cea mai veche carte tipărită în turcește din câte se cunosc astăzi; cea de a treia poartă titlul «*Invățătură creștinească*», București 1768, iar cea de a patra, în acelaș loc și an, este o traducere a epistolei enciclice din August 1727, a lui Paisie, patriarhul Conatantinopolului, pentru ajutorarea Sfântului Mormânt. Tuspătră lucrările au apărut în turcește, dar cu caractere grecești. În sfârșit, la Râmnicul Vâlciei, apare în 1806, *prima tipăritură în limba bulgară*, un «*Chiriaco-dromion* adecă nedelnic. Invățătură pentru toate Duminecile în bisericile ortodoxe la evangheliile ce se citesc peste tot anul...». La numeroasele cărți în limba slavă veche bisericească — cele mai multe: 59 dintre care 35 slavo-române —, în limba sârbă, bulgară, rusă, georgiană, arabă și turcă, trebuie apoi să se adauge *foarte bogata serie de cărți tipărite în grecește*, la București, Iași, Târgoviște, Râmnic și Snagov: 119 de toate, dintre care o minoritate bilingvă (greco-române, greco-turce, etc.). În capitalele Principatelor s'au înființat chiar, în mai multe rânduri, *tipografii speciale grecești*, care tipăreau numai astfel de cărți. (vezi mai jos, p. 906). Adăogăm și tipografia din Moscopole, vestitul centru aromânesc, unde de asemenea s'au imprimat o serie de cărți în grecește. Patriarhul Antiohiei, lăudând pe Constantin Brâncoveanu, îi spunea că tipărește pentru patru neamuri: Greci, Români, Arabi, Georgieni; din cele de mai sus se vede însă că afirmația înaltului ierarh era incompletă: evlaviosul domn a procurat cărți *întregei ortodoxii*. Această trăsătură se poate aplica și altor voievozi

români din răstimpul cercetat; ea constituie un element de mândrie a vechii culturi românești. E singurul imperialism pe care neamul nostru l-a exercitat în trecut: imperialismul cultural, țările românești fiind pentru întreaga lume creștină răsăriteană adevărate focare de cultură.

La suirea pe tron a lui Matei Basarab, Muntenia nu mai avea tipar de trei sferturi de veac. După ce scosese la Târgoviște, în 1558, un Triod Penticostar, Coresi se mutase la Brașov și continuase acolo activitatea sa. Cărțile ajunseseră rare, și din pricină că nu se mai tipăriseră altele noi, dar și din pricina distrugerilor provocate de neconținutele războaie și năvăliri. Una din cele dintâi griji ale lui Matei Basarab este deci înființarea unei tipografii. Asupra împrejurărilor în care a putut să realizeze acest gând, ne dă lămuriri gospodarul voevod în prefața primei sale tipărituri, Molitvenicul slavon apărut la Câmpulung, la 30 Iulie 1635. Luând cârmuirea — spune Matei — « am văzut cum că în întreaga mea țară e foame și sete, nu însă de pâine și apă, ci, după prooroc, de vădită hrană și adăpare sufletească ». Aceasta « din pricina înpuținării sfintelor cărți », urmare a deselor năvăliri și impresurări ale feluritelor popoare, « ale necredincioșilor și chiar ale unor credincioși — aluzie la Unguri, pe vremea lui Radu Șerban — care nu s'a dat în lături chiar dela « prădarea sfintelor biserici ». A hotărât deci să facă « tipografie adică tiparniță ». A venit atunci la el « din țările rusești », « un bărbat străin, cuviosul ieromonah... Meletie Macedoneanul ». S'a sfătuit cu acesta și cu un tovarăș al lui, « bărbatul ieromonah Nectarie numit Pelagonianul » și i-a trimis pe amândoi, împreună cu « feciorul nostru credinciosul Ștefan, zis « Umblă iute »... după tiparniță, în Rusia Mică », dându-le banii trebuitori, scrisori și daruri către Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, precum și scrisori către județul și ceilalți cârmuitori ai Kievului. Ajunși acolo, trimișii au obținut, pe bani, « *tiparnița... întreagă, desăvârșită, cu litere de cinci feluri, de asemeni și tipograf iscusit dimpreună cu ea, anume Timotei Alexandrovici Verbūki și cu alții*; cărora — continuă Domnul — și loc hotărât pentru aceasta le-a arătat orașul numit Câmpulung și le-am poruncit acolo a viețui și a se hrăni, a se îmbrăca și a se folosi de darea orașului și în alte cheltueli de meșteșug a o întrebuința. Deci după săvârșirea instrumentelor de lemn

trebuincioase meșteșugului » a început lucrul și prima carte tipărită a fost molitvenicul amintit mai sus. În încheiere, Matei roagă pe urmașii săi la tron să *păstreze tipografia*, «căci este bogăția mai de preț și mai cinstită de cât toate bogățiile pământești » și să se silească a tipări cărți, înmulțind «sămânța sfântă ce este cuvântul lui Dumnezeu ».

Molitvenicul din 1635, la a cărui tipărire a priveghiat — a fost «ispravnic » cum se spunea pe atunci — marele vornic Ivașco Băleanu, (boier cărturar deci !), a apărut și într'o altă ediție, singura deosebite fiind că prefața cea de a doua, aceea *către* Matei Basarab, în loc să fie iscălită de Băleanu, poartă numele lui «Ioan Glebcovici adunător așezător de cuvinte » (zețar !), unul din însoțitorii lui Timotei Verbițki, ucrainian ca și acesta. Verbițki a stat în Muntenia până în 1642, când găsim în locul lui pe un alt ucrainian, pe *Ivan Kunotovici*, care condusese tipografia mănăstirii Brațca din Lwów. Ei au format câțiva ucenici la noi: cunoaștem numele lui Procopie, Preda și Radu Stanciovici (fiii lui Stan-ciul !) și ale lui Teodor și Lupin Dimitrievici.

Odată cu tipografia și cu meșterii s'au adus și modele pentru tipărituri, atât texte — tipărite la Kiev și Lwów — cât și gravuri. Astfel, de pildă, gravurile «Evangheliei cu învățătură » din 1642 reproduc întocmai pe acelea ale Cazaniei apărute la Lwów în 1606.

Tipografia din Câmpulung și-a continuat activitatea până spre sfârșitul domniei lui Matei Basarab, scoțând în 1642 «Învățături preste toate zilele » în românește, în 1643 un Antologhion slavon iar în 1650 o Psaltire, tot slavonă.

Începând din 1637, există însă și o a doua *tipografie munteană*, la mănăstirea Govora; meșter tipograf este chiar egumenul mănăstirii, acel «cuvîq̃s ieromonah... Meletie Machedoneanul » de care a fost vorba mai sus. În prefața primei tipărituri de aci — Psaltirea slavă apărută la 30 Ianuarie 1637 — Meletie spunea: «m'am aprins de dragoste pentru acest meșteșug al tipografiei când am primit haina călugărească, în Sf. Munte al Athonului, în marea lavră călugărească numită mănăstirea Zograf ». Tipografia și-a continuat activitatea câțiva ani la Govora, mutându-se apoi, între 28 Septemvrie 1642 și sfârșitul lui 1642 la Dealul unde prima tipăritură poartă data 2 Septemvrie 1643 (anul începea

cu luna Septemvrie!). Dela Dealul, ea se mută din nou la Târgoviște; în acest ultim loc începe, la 27 Martie 1648, și se termină, la 7 Iunie 1649, tipărirea « din porunca și cheltuiala doamnei Elena » a unui Triod — Penticostar slavonesc, destinat Sârbilor.

De sub teascurile celor două tipografii au apărut, între 1635 și 1652, o serie de 23 de cărți; 21 din acestea sunt de caracter bisericesc; dar chiar și celelalte două, Pravilele dela Govora (1640) și Târgoviște (1652), de caracter juridic, se referă mult la treburile bisericești.

În Moldova, n'a existat tipar până la Vasile Lupu. Se pare că Miron Vodă Barnowski (1626—1629) care ajutase cu bani refacerea imprimeriei Frăției Ortodoxe din Lwów, distruse de un incendiu, voise să-l introducă; mazitarea lui l-a împiedecat, probabil, să-și realizeze gândul. Lacuna e împlinită de Vasile Lupu. Acesta aduce, tot cu ajutorul lui Petru Movilă, o tipografie dela Kiev și o instalează la Iași, la mănăstirea Trei Ierarhi. Literele — slave și grecești — sunt turnate la Lwów, la Frăția Ortodoxă de acolo, care depindea tot de Petru Movilă. La 20/30 Decemvrie 1642, ies de sub teascuri primele două tipăriri: *Decretul sinodal al lui Partenie*, în grecește, redând concluziile sinodului ortodox ținut la Iași, și un *Catehism*, în slavonește, care nu ni s'a păstrat însă decât în două copii manuscrise rusești din veacul al XVIII-lea. Urmează, în 1643, prima carte moldovenească, vestita Cazanerie a lui Varlaam (vezi mai sus, p. 863). Conducător al tipografiei era ucrainianul *Sofronie Pociatki*; el avea în același timp și calitatea de egumen al Trei Ierarhilor și aceea de director al Școlii Superioare înființate de Vasile Lupu. Venea dela Kiev unde avusese, tot așa, o triplă însărcinare: egumen al mănăstirii Brațca (Frăția!). rector al colegiului de acolo și director al tipografiei dela lavra Pecerska. La Iași s'au tipărit, în vremea lui Vasile Lupu, numai șapte lucrări, mai puține așa dar ca în Țara Românească.

În Transilvania, tiparul românesc care încetase în 1588, pe timpul fiului lui Coresi (vezi vol. II, ediția a patra, p. 604), este reluat peste o jumătate de secol, cam în aceeași vreme în care e introdus în Moldova. Reluarea s'a făcut, desigur, în legătură și cu propaganda calvină sprijinită de principele Gheorghe Rákoczy I; cred însă că a fost și un îndemn propriu al Mitropolitului Ardea-

lului, Ghenadie, impresionat de activitatea tipografică din Muntenia. Căci în această vreme, așa cum vom vedea, acțiunile culturale într'una din țările românești trezesc ecouri în celelalte, provoacă inițiative similare. E începutul unui proces de interferență culturală care va merge uneori accentuându-se, alteori regresând, *fără însă a se mai întrerupe vreodată* și care va atinge maximum de dezvoltare în veacul al XIX-lea, în preajma Unirii.

Prima tipăritură certă a noii tipografii românești din Ardeal este *Catehismul calvinesc*, apărut în 1640. Intrebuițăm calificativul de «certă» de oarece publicația din 1639, în românește și slavonește, cunoscută sub numele de «Paraclisul Precistei», nu pare, după ultimele cercetări, a fi fost tipărită la Prisaca, unde a funcționat în primele timpuri tipografia ardeleană, ci la Govora, în Țara Românească. Din titlul Catehismului aflăm că «meșterul tiparului a fost popa Dobre di în Țara Muntenească» și că imprimarea, în «sat în Prisac», a durat dela 5 până la 25 Iulie. Tipografia românească din Ardeal s'a întemeiat, pe vremea lui Gheorghe Rákoczy I, *cu literă și meșter trimise de Matei Basarab*; în schimb însă, până la înființarea fabricii de hârtie de pe valea Oltului, în preajma Călimăneștilor, prin 1644—1645, hârtia tipăriturilor muntene (Pravila 1640, Evanghelie învățătoare 1642) provine din Ardeal.

Dela Prisaca, tipografia s'a mutat curând la Alba-Iulia; aci apare în 1641 o «Evanghelie cu învățătură», apoi o serie de alte tipărituri bisericești, dintre care cea mai însemnată este Noul Testament (1648); șirul îl încheie, cum îl și începuse, o tipăritură *calvină*, anume replica la «Răspunsul» lui Varlaam, apărută în 1656, Iunie 25, sub titlul «Scutul catichizmușului». Demn de subliniat este faptul că toate tipăriturile din Ardeal în această epocă se fac *numai în românește*, așa cum cerea de altfel, calvinismul. Reluată cam în aceeași vreme (în Muntenia în 1635, în Ardeal în 1640, în Moldova în 1642) activitatea tipografică românească se întrerupe aproape simultan, spre sfârșitul celor trei domnii contemporane: în Moldova în 1651, cu o «Bucoavnă» în grecește, în Muntenia în 1652, cu o «Târnosanie» în slavonește și românește, în Transilvania în 1656, cu «Scutul catichizmușului». Domniile scurte ce au urmat, cu luptele, războaiele și frământările lor, n'au îngăduit continuarea acestei activități atât

de folositoare. Intreruperea durează *cam un sfert de veac în tustrele țările*, paralelism ce merită iarăși a fi remarcat.

Reînceperea activității tipografice are loc atât în Muntenia cât și în Moldova, în timpul stăpânirii lui Gheorghe Duca, voevodul iubitor de fast și de cultură, dar și de arginți. Vechile tipografii, ale lui Matei Basarab, se risipiseră, se vede; de aceea se face una nouă «de iznoavă», de către Mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei care o așează la Mitropolie, în București. În prefața primei cărți ce apare aci: «Cheia înțeleșului» (1678), înaltul ierarh arată că vrând — după expresia biblică — să sporească talantul «între neamul meu rumânesc... apucatu-m'am și cu multă usîrdie am nevoit și dascăli de tipografie am adus în sfânta și de Dumnezeu păzita mitropolie a scaunului Bucureștilor și i-am așezat și de iznoavă tipografie adecă typariu de tipăritul cărților am rădicat, cu toate meșteșugurile câte au trebuit...». «Cheia Înțeleșului» este o traducere, făcută de «dascăli învățați», a predicilor lui Ioanichie Galetovski, arhimandritul Cernigovului, apărute la Lwów în a doua ediție, în 1665.

Tipografia mitropolitului Varlaam — *prima tipografie bucureșteană* — și-a continuat activitatea sub Șerban Cantacuzino — când se pune sub tipar vestita «Biblie» — și sub Constantin Brâncoveanu. Acesta din urmă a arătat o deosebită înțelegere artei grafice; se poate spune, fără exagerare, că tiparul românesc cunoaște, sub învățatul și nefericitul voevod, cea mai frumoasă înflorire a sa din tot răstimpul dintre 1601—1821. Intr'adevăr, pe vremea stăpânirii lui lucrează în Muntenia, *cinci* tipografii și apar cărți nu numai în limba română, greacă și slavă bisericească dar și în limba arabă și turcă. Pe deasupra, se trimit tipografii și meșteri în Georgia, la Tiflis și în Siria, la Alep.

Cele patru tipografii din țară, *nou înființate*, se aflau la episcopii de Buzău și Râmnic, la mănăstirea Snagov și în vechea reședință a țării, la Târgoviște. Tipografia din Buzău, dela Episcopie, scoate ca primă tipăritură, la 3/13 Dechemvrie 1691 «Pravoslavnica mărturisire», o carte bisericească, tradusă din grecește, din porunca voevodului, de către Radu Greceanu. Cu privire la înființarea acestei tipografii, aflăm unele detalii în prefața «Octoihului» apărut în 1700, prefață alcătuită de Mitrofan, episcopul de Buzău...: «Meșteșugul acesta al tipografiei mele —

spune înaltul ierarh adresându-se lui Brâncoveanu — *care den ți- nerețele meale multe locuri umblând și cu multă osteneală câști- gându-l*, ești Măriia Ta pricina de s'au pus la bună tocmire precum pohtiiam, și se dă și la ceilalți ai noștri frați... Care tipografie, măcar că, cu ajutorul lui Dumnezeu, *pren mâinile mele s'au făcut*, iară dela Măriia Ta ți iaste însuflețarea (sic!) și viața ș pentru aceea se cuvine să se zică că iaste tot a Măriei tale ». De aceea, chiar în titlul primei cărți apărute aci, se spune: «Tipări- tu-s'a în *tipografia domnească*, la Episcopia dela Buzău ».

Tipografia dela mănăstirea Snagov s'a înființat la sfârșitul anului 1695 sau în primele zile din 1696, de oarece, la 6/16 Fe- bruarie 1696, apare cea dintâi tipăritură — «Pârgă și roadă nouă », cum spune prefața — *Slujba sfinților Constantin și Elena*, o carte în 4°, având numai 42 de pagini și 4 foi. Din aceeași prefață aflăm că lucrul s'a făcut «cu purtarea de grijă a cinstului... părinte și înduratelui dascăl, a lui *Anthim Ivireanul* ». Cheltuiala înfiin- țării acestei noi tipografii a suportat-o Brâncoveanu; ne-o spune fostul egumen al Lavrei dela Muntele Athos, Galaction Vidali, în prefața Antologhionului ce tipărește la Snagov, în Ianuarie 1697. Adresându-se voevodului, el îi arată că a imprimat cartea «în tipografia ce ați fundat cu propria voastră cheltuială și în- grijire în această țară ». De aceea în titlul lucrării «Carte sau lu- mină », apărută în 1699, tipografia dela Snagov e calificată, în- tocmai ca și cea dela Buzău, drept «domnească ». Conducătorul și sufletul tipografiei era însă învățatul Anthim Ivireanu care, asemenea lui Mitrofan episcopul Buzăului, cunoștea din proprie experiență meșteșugul tiparului, pe deasupra se pricepea și în gravură. Când el devine episcopul Râmnicului, constatăm că în- cepe a funcționa și acolo o tipografie; cea din Snagov nu mai lu- crează după anul 1701, deoarece în 1702, 1703 și 1705, Aprilie 2/13, Anthim scoate o serie de tipărituri *la București* (vezi și fig. 59).

Tipografia din Râmnic, înființată prin stăruința aceluiași Anthim, începe a publica în 1705. În acest an apar aci trei lucrări, dintre care una în grecește: «*Tomul Bucuriei*» iar două în românește: o *Evanghelie* și un *Anthologhion*. Tustrele sunt lucrări mari, în folio sau în quarto, și voluminoase (respectiv 640 p.+18 foi; 406 foi; 406 foi) așa încât e probabil ca tipografia să-și fi început

lucrul încă în 1704. Mai ales că lucrarea în grecește a apărut în Septemvrie 1705 adică, dacă socotim după era bizantină, în prima lună a acestui an. În cazul când a pornit lucrul totuși în 1705, atunci ea a trebuit să aibă un personal numeros, mulți lucrători.

Cea de a patra tipografie nouă din timpul lui Brâncoveanu se înființează la « Mitropolia » din Târgoviște. Prima publicație cu dată certă ce iese de sub teascurile ei, este *Serviciul bisericesc*, în grecește, un volum masiv de 1607 pagini, apărut în August 1709; în titlu se spune că a scos-o Anthim Ivireanul — ajuns acum

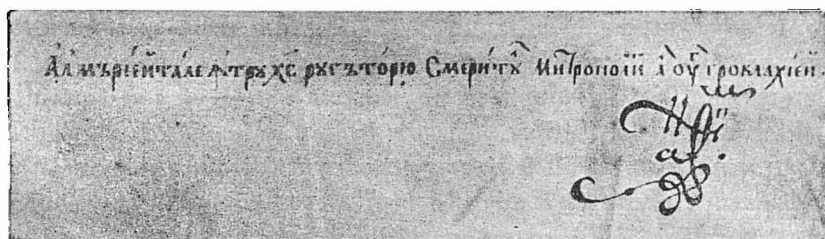

Fig. 59. — Îscălitura autografă a lui Anthim Ivireanul. Rândul de deasupra are următorul cuprins: « Al Măriei Tale întru Hristos rugătoriu smeritul mitropolit al Ungrovlahiei » (Biblioteca Academiei Române, Secția manuscrise).

Mitropolit al Ungrovlahiei — « cu cheltuiala și cu Țiparul său ». Prin urmare și aci, în vechea capitală a țării, ca și la Snagov și Râmnic, imprimeria își leagă numele de pasionatul tipograf și editor care a fost georgianul Anthim, cel venit din îndepărtata Ivirie sau Iberie a Caucazului. Tot la Târgoviște a apărut un *Evhologhion*, între 1708 și 1712; s'ar putea ca el să reprezinte prima Țipăritură din noua serie, dela Târgoviște; găsirea unui exemplar complet, cu foaia de titlu, ar rezolva problema. Semnalăm, de asemenea o « *Alexandrie* », în românește, poate în 1713; locul apariției, ca și anul, nu e sigur; de existența acestei cărți ne vorbește Del Chiaro, italianul care a trăit ani de zile ca secretar al Domnului la curtea munteană.

Nu e cazul și nu e nici cu putință să înșirăm aci toate publicațiile apărute în timpul domniei lui Brâncoveanu; vom spune numai că, sub stăpânirea lui, cele cinci tipografii muntene au scos de sub teascuri *optzeci de lucrări*, în șase limbi, afară de

lucrările cu locul de apariție nesigur și de cele imprimate cu ajutorul Domnului în Orientul apropiat, la Tiflis și la Alep (vezi și fig. 60 și 64).

În Moldova, tiparul se reia în 1679, când în luna Mai se isprăvește de imprimat « *Dumnezăiasca liturghie* » în românește, la Mitropolia din Iași. La sfârșitul cărții, care numără 186 de foi, o însemnare arată numele meșterilor « carii au trudit: Stancul faurul au lucrat peceteile » — adică, am zice azi, gravurile — iar « Vasilii Stavnițkii » a fost « tipograf ». Dacă cel dintâi pare a fi român, cel de al doilea, judecând după nume, ni se înfățișează ca ucrainian. Cu privire la împrejurările în care s'a putut relua tiparul în Moldova, aflăm unele lămuriri în titlurile a două tipărituri din anii următori. În « *Viața și petrecerea svinților* » apărută la 27 Octomvrie 1682, se spune că imprimarea s'a făcut « în tiparnița svintei mitropolii în Iași, la care tiparniță ne-au agiutorit dela Mosc svinția sa părintele nostru patriarhul Ioachim ». Iar în titlul « *Parimiilor preste an* » apărute la 7 Octomvrie 1683, se spune: « în tiparnița țără(i) ce ne-au dăruit sfinția sa părintele nostru fericit Ioachim, patriarhul de slăvita patrierșiea a Moscului, milostivitul Dumnedzău să-l blagoslovească ». Rezultă deci că am avut în această împrejurare, sprijinul efectiv al patriarhului Moscovei, Ioachim, așa cum la introducerea tiparului în Moldova, ne-a fost de mare ajutor mitropolitul Kievului, Petru Movilă.

La un an după reluarea tiparului românesc, se pune la cale și înființarea unei tipografii speciale grecești la Iași, *prima de acest fel din Principate*. Inițiativa a avut-o Dositeiu, patriarhul Ierusalimului, aflător atunci în capitala Moldovei. Iată ce relatează el: « ... În anul 1680 fiind la Iași, și văzând pe Moldoveni că au tipografie, iar Grecii nu, muream de necaz. Iar Dumnezeu... săvârșitorul celor bune, ne aduce pe un Român, ieromonah, anume Mitrofan, și i-am dat șase zeci de lei și ne-au construit o tipografie nouă și deci îi dăm cheltuielile și hârtie, trimitem și cartea lui Nectarie în contra primatului Papei și, contrar așteptării noastre, se tipărește... Ni s'a părut lucrul plăcut. Și aflându-ne în anul 1683 la Adrianopol, am trimis la Iași și am dat spre imprimare și cartea lui Simeon din Tesalonic. Am trimis și scrisori lui Duca Voevod ». Ambele cărți de care amintește Dositeiu au apărut într'adevăr, în tipografia grecească instalată în mănăstirea Cetă-

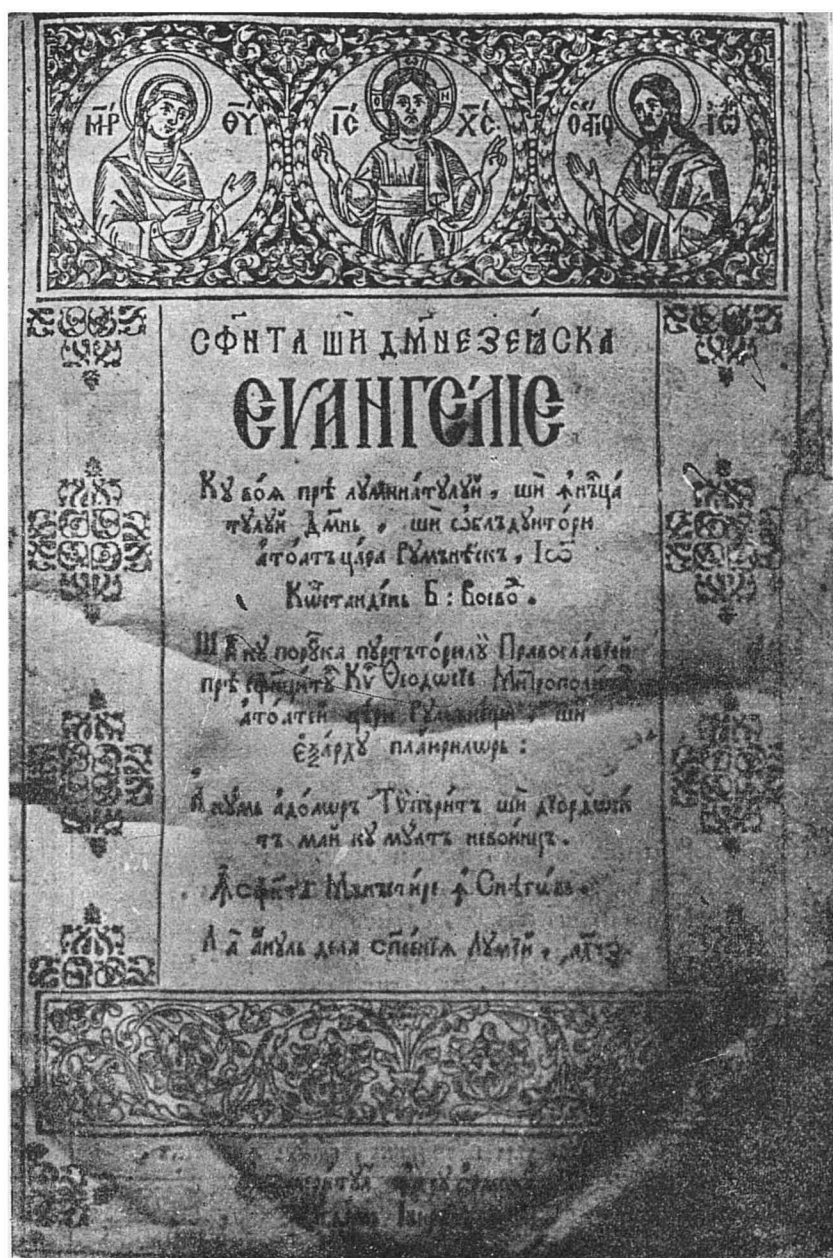

Fig. 60. — Tipăritură brâncovenească: «Sfânta și Dumneziasca Evanghelle», tipărită la mănăstirea Snagov în 1697 (Biblioteca Academiei Române).

țuial lângă Iași, prima în Iulie 1682, cea de a doua intitulată *In*

Fig. 61. — «Dumnezeiasca Liturghie», text grec și arab tipărit în timpul lui Constantin Brâncoveanu, de Antim Ivireanu.

contra ereziilor, în Octomvrie 1683. Tot aci s'a imprimat în 1685, de către Mitrofan, ajuns episcop al Hușilor, slujba sfinților martiri

Sergiu și Bachu, bine înțeles, în grecește. Înființarea noii tipografii s'a făcut cu voia Domnului Gheorghe Duca, căruia Dositeiu patriarhul îi spune în prefața cărții lui Nectarie: «te-ai încărcat de onoare prin înființarea tipografiei grecești». Poate că voevodul să-i fi dat și unele ajutoare; cert este că existența a două tipografii în Moldova, înființate în timpul stăpânirii, îi satisfăcea «ighe-moniconul», dorința de mărire și fală. Cert este de asemenea că Duca — întocmai ca și vecinul și prietenul său Șerban Cantacuzino — a acoperit cheltuielile pentru tipărirea a o sumă de cărți, cum e *Psaltirea slavo-română* din 11 Aprilie 1680 sau «*Molitvă-nicul de'nțăles*» din 22 Mai 1681.

În Transilvania, după anul 1656, când a apărut «Scutul catichizmușului», tipografia n'a mai funcționat, desigur și din cauza vremurilor foarte grele care s'au abătut asupra Ardealului (vezi vol. III, ediția a doua, p. 358—362). Instalația a fost sau distrusă sau ascunsă. La 24 Mai 1667, principele Mihai Apaffy — urmărind și vechiul plan de atragere la calvinism — poruncește conducerii mănăstirii din Alba-Iulia să înființeze *școală și tipografie românească* și să arate totodată cine e vinovat că acestea nu au luat naștere mai curând. Porunca n'are urmare; o revenire, peste șapte ani, nu e nici ea încununată de succes. Abia în 1683 constatăm, *în mod sigur*, existența unei tipografii românești, dar nu la Alba-Iulia, unde funcționase mai înainte, ci la Sebeșul Săsesc. S'a afirmat că, mai înainte de această dată, și anume în 1678, ar fi apărut *la Blaj*, un Ceaslov și un Octoih în românește: exemplare ar fi existând în biserica din comuna Valea Porcului, în Maramureș. Până la verificarea acestei afirmații, prin descrierea exemplarelor menționate, știrea nu poate fi primită ca sigură.

Prima tipăritură a noii tipografii românești din Ardeal este, cum era de așteptat de altfel, o carte bisericească: «*Sicriul de aur, carte de propovedanie la morți*», tradusă din limba slavă. Imprimarea a durat dela 15 Martie până la 17 Septembrie 1683 și s'a făcut, potrivit titlului, «în tipografia noao», sub conducerea popei Ioan din Vinți «notarășul săborului mare», meșter fiind «Daniil tipograful, făcătorul tipografiei noao». De unde rezultă că acesta din urmă — care-și zice și «slugă mai mică și plecată a sfântului săbor mare» — e cel care a făcut sau adus și instalat teascurile și celelalte scule trebuitoare.

La Sebeșul Săsesc, tipografia românească n'a zăbovit mult însă; chiar în anul următor ea se mută la Bălgrad sau Alba-Iulia, sediul anterior al tiparului nostru în Ardeal. Aci, apare, în 1684, un *Molitvenic*, urmat în 1685 de « Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare » iar în 1687 de un « Ceasloveț », tot popa Ioan din Vinț fiind conducătorul sau, cum am fi zis dincoace de munți, « ispravnicul » lucrului. Tipografia își continuă apoi activitatea la Alba-Iulia până în 1702, când apare ca ultimă publicație aci « *Pânea pruncilor* » al lui Baranyi, un fel de catehism și bucoavnă în acelaș timp, tradusă din ungurește de « Duma Ianăș dela Borbanți ». E un răspuns catolic la « *Bucoavna* » apărută tot la Alba-Iulia în 1699, bucoavnă ce constituie primul abecedar românesc tipărit în Transilvania.

Odată cu perfectarea Unirii, tipăriturile românești dela « Bălgrad » sau Alba-Iulia încetează. După « *Pâinea pruncilor* » din 1702, nu mai apare aci nimic până în 1747, August 27, când se tipărește, sub formă de foaie volantă, o dispoziție financiară a împărătesei Maria Tereza. O întrerupere deci de 45 de ani. În acest răstimp, apar sporadic câteva cărți românești în diferite centre ale Ardealului. Astfel, la Cluj, un *Catehism* în 1703, și apoi o *Bucoavnă*, tocmai în 1744; la Sibiu, tot un *Catehism* în 1709 — mai apăruse acolo în 1696 un *Ceaslovăț* și, mai înainte, în 1684, un *Calendar*, poate în românește, din care însă nu cunoaștem niciun exemplar. Un *Calendar* se tipărește de asemenea la Brașov, la 20 Februarie 1733, « alcătuit de pe cel sârbesc ».

După ce sediul episcopiei unite se stabilește la Blaj și după ce se percep dările necesare funcționării ei (vezi vol. III, ediția a doua, p. 387), se instalează aci o tipografie românească, primul meșter fiind « Dimitrie Pandovici tipograful ». În 1747 apare un *Triod* în românește; urmează o serie întreagă de texte și lucrări de caracter bisericesc și didactic în limba română și latină; dintre acestea, trebuiesc relevate lucrările lui Samuil Clain și în special *Biblia* lui (1795). Totdeodată, se imprimă și ordonanțele oficiale împărătești, în limba română, mai târziu în română și germană. În intervalul dintre 1747 și 1818 au apărut la Blaj, în totul, 140 de publicațiuni; față de cele 979 de tipărituri apărute în epoca fanariotă în tustrele țările românești, ele reprezintă un coeficient de 14,30%.

În timp ce Uniții aveau tipografia lor din Blaj, ortodocșii nu dispuneau încă de o imprimerie proprie în Ardeal. La mai bine de două decenii după ce împărăția le recunoscuse, în sfârșit, și lor un episcop propriu, abia în 1789, constatăm la Sibiu existența unui tipograf privilegiat, Petru Bart, care avea dreptul a tipări cărțile « neuniților ». El scosese în anul precedent, pe când nu obținuse încă « privilegiul » dela Împăratul Iosif al II-lea, o *Bucavna* în românește și nemțește; în 1789 tipărește un *Catehism*, tot în românește și nemțește, iar în 1790 un « *Ceaslov* » în românește. În această din urmă lucrare, Bart, într'o înștiințare, spune: « Pravoslavnice cetitoriu! Dă laudă lui Dumnezeu că prin mila prea înălțatului... nostru Împărat Iosif al doilea am dobândit atâta slobozenie, ca să pociu la legea grecească neunită de tot fealiul de cărți a tipări... ». Lui Petru Bart i-a urmat, în conducerea tipografiei, fiul său Ioan; acesta scoate în 1802 un « *Calendar românesc vechiu* »; în 1805 amintește pe tatăl-său ca « răpăosat ».

Începând din 1805, există și un al doilea centru tipografic pentru ortodocși, — ce-i dreptul « neprivilegiat » — la *Brașov*; aci apar, în acest an, trei lucrări de caracter religios și didactic, tustrele pe cheltuiala lui « Constantin Boghici »; în anul următor acest mecenat român, împreună cu fratele său Ioan, posedă o imprimerie proprie în Brașov; ei continuă a publica, pe banii lor, o serie de cărți religioase, până în 1816.

În mod sporadic s'au făcut tipărituri românești și la *Abrud* în Munții Apuseni. În acest loc a apărut în 1778 un *Osmoglasnic*, prin îngrijirea lui Eustatie Popovici, iar în 1818 o plachetă în versuri, de 10 pagini, cu litere latine și ortografie ungurească, având titlul: « Versu Kotranczi, în sztihuri âlketuit, de Petru Furdui dela Abrudfalva, la ánnul 1818, 18 zilé December ». Furdui era Moș iar Cotroanța, « o vână bogată de aur, descoperită la Roșia, lângă Abrud ».

În Muntenia, după Brâncoveanu, nu mai poate fi vorba de o eclipsă a tiparului, cum se întâmplă în Ardeal, în aceeași vreme. Cărți se imprimă continuu; singura întrerupere mai însemnată este aceea din București, în anii 1810—1816, determinată de războiul ruso-turc și de urmările lui; dar și în acest interval apar cărți la Râmnicul Vâlcei. În capitală, tipografia a funcționat mai tot timpul la Mitropolie. În 1741, cea de a doua ediție a « *Învățăturei*

bisericești » de Anthim Ivireanul se tipărește însă « în tipografia școalei Văcăreștilor »; aceasta era instalată, așa cum aflăm dintr'o notă a *Liturghiei* apărute în 1742, « în mănăstirea Sf. Sava din București », deci în fața Universității, unde e statuia lui Mihai Viteazul. Pe de altă parte, « *Cazaniile* » lui Ilie Miniat se tipăresc, în 1742, « în tipografia cea noao a sfintei Mitropolii ». De unde pare a rezulta că a fost o întrerupere în activitatea tiparniței dela Mitropolie, întrerupere în timpul căreia a funcționat însă o tipografie instalată la sf. Sava. În 1767 se înființează în București, cu banii voevodului Alexandru Scarlat Ghica, o tipografie specială, grecească, « a neamului ortodox al Romeilor » așa cum citim pe coperta lucrării 'Ορθόδοξος 'Ομολογία (Mărturisirea ortodoxă) tipărită în acest an. Instalația fusese adusă « din părțile frâncești » (din Europa) « cu multă muncă și mari cheltuieli » de către « învățatul Ioan Gheorghe Constantin », « în dorul de a se tipări felurite cărți, pentru îndestularea ortodocșilor creștini ». E prima tipografie specială, greacă, din Muntenia. O a doua — între timp se pare că precedenta se desființase sau se stricase, poate în timpul recentului războiu ruso-turc — se constată în 1783, tot în București. La 1 Martie, în acest an, apare în capitală un « *Abecedar mare* », în grecește, despre care citim că a fost tipărit « în tipografia nouă » de către Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina. O notiță, imprimată pe verso titlului, ne dă mai multe detalii: « S'a înființat această tipografie a neamului pravoslavnic al Grecilor, sub strălucita ocrotire și apărare domnească a prea înaltului și piosului nostru Domn » (Nicolae Caragea!), cu ajutorul și îngrijirea prea sfințitului al Ungrovlahiei, ca să se tipărească slobod orice carte folositoare celor învățați, școalelor și bisericilor ortodoxe ale neamului nostru ». Dar peste șase ani, în Februarie 1789, apare în grecește, în București, lucrarea vel căminarului Manolachi Persiano, *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni*, tipărită « în tipografia înființată de curând cu sprijin domnesc, dela Izvorul Tămăduirii dela Cișmea, în București, de către Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina. » Tipografii fiind aceeași iar intervalul de timp prea scurt pentru ca să admitem crearea unei tipografii grecești, credem că tipografia « înființată de curând, cu sprijin domnesc » pe lângă ctitoria lui Mavrogheni (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 298), nu e decât vechea tipografie, de sub Nicolae Caragea, reorganizată

și mutată în alt loc. În sfârșit o nouă tipografie grecească — a patra în ordine cronologică, socotind pe cele din 1783 și 1789 ca două distincte — se constată în București în 1820. În acest an apar în capitală mai multe cărți grecești — între altele două volume de tragedii — purtând pe copertă indicația: « *In tipografia de curând întemeiată în București* ». În acelaș timp, exista « o tipografie românească, înființată și ea recent și având drept « efori » sau conducători pe « Constantin Caracaș, doftorul politiei — adică al orașului — Răducanul Clinceanul, biv vel stolnic » și « Dimitrache Topliceanul, biv vel sluger ». În această tipografie s'au tipărit, pe lângă texte religioase, și cartea lui Paris Momuleanu, « *Rost de poezii adecă stihuri* » în 1820.

Dintre celelalte tipografii muntene de pe vremea lui Brâncoveanu, tipografia episcopală din Râmnicul Vâlcei a avut o activitate aproape continuă; sunt de semnalat numai două întreruperi între 1718—1723 și între 1794—1805; în anul următor 1806 apare la Râmnic un *Chiriacadromion* în limba bulgară, prima tipăritură a vecinilor noștri de peste Dunăre. Instalația tipografică a fost reînviată de episcopul Filaret, în ultima parte a anului 1782 (după 14/24 Aprilie, anul începând dela 1 Septemvrie!) sau în prima parte a anului următor, deoarece lucrarea « *Sinopsis* » apărută în 1783, poartă în titlu indicația: « *în tipografia cea noao ce s'au făcut cu cheltuiala prea sfințiii sale* ».

Tipografia din Buzău prezintă mari întreruperi: după 1704, când apare un *Apostol* în slavonește, mai întâlnim tipărituri aci tocmai în 1743—1747, apoi în 1762—1768, în sfârșit în 1816. Intervalul de timp în care nu s'a imprimat e mult mai mare decât acela în care s'a imprimat, invers de cum s'a întâmplat la Râmnic.

În Târgoviște, după Brâncoveanu, se lucrează o singură tipăritură, în 1725: *Taina sfântului Botez*, în românește; nu ni s'au păstrat exemplare însă. Încolo, nimic până în 1821 când se imprimă aci o proclamație a lui Ipsilanti.

În 1766 apare un *Antologhion* « în sfânta Mitropolie în București »; unele exemplare poartă însă mențiunea: « *în sfânta mănăstire Căldărușani* »; se pare că e vorba numai de o ediție de titlu, pentru cinstirea mănăstirii respective; că ar fi existat o tipografie la Căldărușani — nu se mai cunoaște nici o altă tipăritură cu asemenea indicație — pare puțin probabil, deși nu cu

desăvârșire exclus (cf. cazul mănăstirilor Dealul, Govora, Snagov, Neamțul I).

Nu pare probabilă nici existența unei tipografii la Brăila, întemeiată pe simplul fapt că « *Ponturile Păcii* », tipărite în urma tratatului dela Kiuciuk Kainargi, poartă, după iscălitura generalului Rumianțov, indicația, în limba rusă: « Iulie, 28 zile, anul 1784, *Brăila* ». « *Ponturile* » au fost tipărite, după toate probabilitățile, în București, la Mitropolie; mențiunea « *Brăila* » s'ar referi la locul unde a fost redactat manuscrisul respectiv, iar nu la acela al tipăriturii.

În legătură cu desvoltarea tiparului muntean în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea trebuie menționată și *introducerea formală a cenzurii*, prin pitacul din 29 Februarie 1784 al lui Mihai Sutz. Și dacă mai înainte cărțile se tipăriseră cu « *blagoslovenia* » — am zice azi autorizația — înalților ierarhi, de data aceasta se cere însă și aprobarea expresă a Domnului. « Fiindcă se cuvine a ști Domnia mea — scrie Sutz Mitropolitului — cele ce se dau în tipar la tipografia grecească sau românească, eată cu acest pitac dăm Prea Sfinției Tale în știre, că de astăzi înainte, fără de a nu ne arăta P. S. Ta întâi cu anafora și fără a nu se da întâi voia noastră, să nu cuteze tipografii nici vreun vivlion nici oarecare « altfel de scrisoare sau hârtie întâi veri cum a da în tipar... ».

În Moldova, tiparul, reintrodus în 1679, are câteva întreruperi mai însemnate, până în a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741—1743). Astfel, *nu* găsim tipărituri în anii 1687—1693, 1699—1713, 1716—1725. Odată cu suirea pe tron pentru a doua oară a lui Mavrocordat, situația se îmbunătățește. Domnul, constatând că nu erau îndeajuns cărți de slujbă bisericească în românește, aduse mai întâi un stok din Muntenia, apoi dădu poruncă să se înființeze tipografii nouă la episcopii. Porunca se îndeplini în ce privește episcopia de Rădăuți: în 1744, apărea aci un *Catavasier*; în titlu se specifică: « *în tipografia cea noao a sfintei Episcopii Rădăuțului* ». Iar în titlul *Ceaslovului* apărut la 21 Septemvrie 1745, se spune că a fost tipărit « cu osârdie răposatului kyr Varlaam, episcop Rădăuțului *întru a sa din nou făcută tipografie* din Rădăuți ». O notiță finală a acestui Ceaslov ne dă și numele celui care a instalat teascurile: « fiind meșter

mare și făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou Grigore Stan Brașoveanul ».

Tipografia dela Mitropolia din Iași a fost reînnoită în două rânduri: odată, în anii 1754—1755, a doua oară în 1793. Cu privire la prima înnoire, aflăm unele date în titlul *Antologhion*-ului apărut la Iași în 1755, în care se spune: «Cu blagoslovenia și toată cheltuiala prea sfințitului... kyr Iacov, întru a sa de nou tipografie, în sfânta Mitropolie»,... tipografi fiind «Grigorie i Sandul». Iacov însuși, în prefața acestei tipărituri, afirmă: «nebăgând samă de multa cheltuială, am făcut a noastră tipografie...». Tipar existase în Iași și în anii precedenți: era tipografia lui «Duca Sotiriovici dela Thassos, tipograful» în care se publică *Ceaslovul* din 1750, *Adunarea de rugăciuni* și *Adunarea celor 7 taine* din 1751 precum și *Târnosania* din 1752. În 1753 apăruse un *Penticostar* iar în 1754 un *Molitvenic*, ambele tipărite de «cucernicul între diaconi Ioan Simeonovici, tipograf ardelean». E probabil deci ca Iacov să fi cumpărat instalația lui Sotiriovici și să o fi încorporat celei dela Mitropolie, înnoind-o pe aceasta din urmă.

Despre a doua înnoire, din 1793, ne informează hrisovul pentru țigani, al lui Mihai Sutz, apărut în acest an. În titlul hrisovului citim: «Cu blagoslovenia preaosfințitului mitropolit... Iacov, (altul evident decât cel din 1755 !) întru a preaosfinției sale tipografie cea din nou făcută în Iași. 1793, Martie 25. Tipăritu-s'a de popa Mihalache și de Gherasim, tipografi ». Și în lucrările tipărite în 1794, tipografia e arătată tot ca «din nou făcută». Astfel în *Psaltirea* din acest an, în care citim într'o notiță finală: «fiind și tipografia acum din nou făcută și unii lucrători de abia s'au deprins la acest lucru, nu să poate să fim scăpat fără greșală ».

Nu suntem siguri dacă a existat o tipografie în Suceava în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Un cleric rus menționează, ce-i dreptul, un «*Octoih*» și un «*Minologhion*» care s'ar fi tipărit aci, în 1726. Cum însă nu mai avem alte informații asupra unei atari tipografii, n'ar fi exclus să ne aflăm în fața unei ediții de titlu numai a *Octoihului* apărut la Iași în acelaș an (cf. mai sus, p. 907) un caz similar la m-reă Căldărușani).

Spre sfârșitul epocii fanariote se mai întemeiază tipografii și în alte centre ale Moldovei. Astfel la *mănăstirea Neamțu* unde

apare în 1807 o *Psaltire*. Un alt text religios, *Viețile sfinților din luna Septemvrie*, deși poartă în titlu indicația « în sfânta mănăstire Neamțul întru însăși a sa tipografie » pare a fi fost tipărit totuși, așa cum rezultă din prefața scrisă de mitropolitul Veniamin, în Iași. În 1808, apare « în sfânta mănăstire Neamțul » o « *Rânduială cum să cuvine a cânta cei doisprezece psalmi* ». De aci înainte tipăriturile — toate numai în românește — se succed fără întrerupere până la finele epocii fanariote, cu excepția anului 1820 când nu iese de sub teascurile sfântului lăcaș nici o carte.

Tot în 1807 apare primul text românesc la *Cernăuți*, « la Peter Ekhard privileghiet tipograf a Bucovinii »; e vorba de o « Carte de pravilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle și a călcărilor grele de poliție »; deci un text oficial austriac. Peste câțiva ani, în 1815, funcționa o tipografie românească și în *Chișinău*; ea se înființase cu voia și cu sprijinul autorității rusești. În prefața « Liturghiei » apărută în 1815, Gavril, mitropolitul Chișinăului și Hotinului, spune: . . . « înștiințându-ne că bisericile într'această oblaștie, într'altele, sânt lipsite și de cărțile trebuincioase, ne-am silit a aşăza tipografie în Mitropolia Eparhiei noastre ce este în Chișinău ». În acelaș an, apărea, în rusește și românește, și o « Bucoavnă adică începătoare învățătură pentru cei ce voesc a învăța moldoveneste »; în titlu se spune că « s'au tipărit în exarhiceasca tipografie din Basarabia ». De aci înainte apar cărți regulat în Chișinău, majoritatea lor fiind texte bisericești în românește.

În afară de imprimeria dela Mitropolia din Iași, a mai existat în Moldova, în anumite epoci, și câte o *tipografie specială, greacă*. Prima de acest fel se constată, după cum am arătat, în 1680. Cea de a doua se înființează după mai bine de un secol. În titlul lucrării « Cuvânt contra nicotini » de Nicolae Mavrocordat, apărută la Iași în 1786, citim că ea a fost tipărită « în tipografia întemeiată de preotul chir Mihail Ro (sic!) și chir Gheorghe Hagi-Dimu din Triikka. 1786, August 25 ». În cursul celor două războaie dintre Ruși și Turci care au urmat, se vede că tipografia greacă nu s'a putut păstra, deoarece îndată după pacea dela București, în 1813, constatăm una nouă. La finele cărții bisericești « Sinopsă mare a slujbei de noapte și de zi » . . . se dă o listă de « Contribuitorii iubitori de carte, de neam și de bine ai tipog-

grafiei grecești înființate de curând în Iași ». E menționat de asemenea, cu toată cinstea, prea strălucitul Prinț, Domnul Scarlat Ghica, *efor al acestei tipografii grecești*; nu lipsește o invitație către viitorii subscriitori de cărți, datată 1814, Aprilie 3, și iscălită: « Mănuil Vernardos Cretanul, membru activ și *epitrop al acestei tipografii* ». De sub teascurile imprimeriei grecești ies o serie de lucrări, în răstimpul 1814 — 1820; pentru *Tablele pedagogice* apărute în acest din urmă an, aflăm detaliul interesant că literele au fost aduse dela Paris la Iași de Aga N. Rosetti-Rosnovanu ».

În totul, au existat, în Principate, în intervalul cercetat și după cunoștințele noastre de astăzi, nu mai puțin de *șapte tipografii grecești*; acest fapt e încă o dovadă de însemnătatea pe care am avut-o pentru orientul creștin în genere și pentru cultura greacă în special.

Se pare că ar fi existat în Moldova chiar și o *tipografie cu litere armenesti*; doi erudiți armeni citează o Evanghelie armenască tipărită la Suceava în 1649, în « tipografia mitropolitană » de acolo. Academia Română nu posedă nici un exemplar din această carte; nici nu s'a găsit vreunul până acum în cuprinsul țării. Nu ar fi de mirare însă ca sub Vasile Lupu, protectorul întregii creștinătăți din răsărit, să se fi tipărit o asemenea evanghelie armeană în Moldova, așa cum mai târziu, în 1746, se vor tipări texte arabe și cum, în Țara Românească, sub Brâncoveanu și Alexandru Scarlat Ghica, vor apărea texte turcești (1701, 1768) și arabe (1701, 1702).

Dar în afară de tiparul înființat în cuprinsul statelor românești, sau al pământului românesc, trebuie luat în considerare și acela folosit de stăpânirile străine în afara hotarelor acestui pământ. E vorba de tiparul din împărăția austriacă, rusă și turcă.

În împărăția austriacă — aceasta cuprindea și întreg teritoriul ungar — s'au tipărit cărți românești la *Sâmbăta Mare* sau *Tirnavia*, la *Kolocsa*, la *Viena*, la *Buda*, la *Pesta* și la *Lemberg* sau *Liov*. La Sâmbăta Mare era o tipografie « academicească » adică a Academiei locale: aci se imprimă în 1696 și în 1726 câte un *Catechism* catolic, ultimul fiind o traducere în românește a catehismului rus scris « în folosul neamului rusesc den Țara Ungurească » adică a Rutenilor uniți. La Kolocsa a apărut o sin-

gură carte, o *Evangelhie* românească în 1769. La Viena, au apărut la început, în limba noastră, numai decrete imperiale: e vorba de decretul de toleranță religioasă din 12 Dechemvrie 1701, tipărit cu litere latine și ortografie maghiară, și de decretul din 12 Noemvrie 1766 pentru organizarea regimentelor grănicerești române. Apoi încep să apară și manuale didactice cum e « *Bucvarul* » sau « *Începerea de învățătură* » (Abecedarul !) din 27 August 1771 și *Aritmetica* din 1777, în românește și nemțește. Pe lângă acestea, se tipăresc și cărți bisericești; cităm astfel cartea lui Mihai Roșu, « *Învățăături creștinești foarte cu folos* » tradusă din grecește și apărută în 1775, « cu toată osârdia și cheltuiala sfinții sale părintelui Constantin Șuboniu », parohul neunit al Timișoarei; cităm de asemenea « *Cartea de rogacioni* » a lui Samuil Clain, apărută în 1779 cu caractere latine. Importanța tipografiei din Viena pentru cultura românească stă însă mai ales în faptul că aci au apărut trei lucrări de seamă: « *Elementa linguae dacoromane sive valachicae* », celebra operă a lui Samuil Clain și Gheorghe Șincai, în 1780; apoi a doua ediție a *Gramaticii* românești a lui Ianache Văcărescu, în 1787; în sfârșit *Nova pedagogie* a lui Constantin Ucuta, în aromânește, în 1797. După ce se înființează tipografia din Sibiu (vezi mai sus, p. 905), numărul lucrărilor românești din Viena scade considerabil; apar în schimb lucrări în grecește, dintre care cele care ne interesează în deosebi sunt « *Istoria Țării Românești* » a lui Mihai Cantacuzino, editată de frații Tunusli (1806), și « *Istoria vechii Dacii* », în trei volume, de Dionisie Fotino (1818—1819).

Tipografia Academiei din Tirnavia sau Sâmbăta Mare, mutată din acest oraș la Buda, în capitală, capătă, la 5 Nov. 1779, privilegiul de a tipări cărțile școlare din regatul Ungariei. În consecință apar aci o serie de cărți didactice — laice și bisericești — în românește; începutul îl fac, în 1780, cele două *Catechisme* destinate Uniților: unul mai dezvoltat: « *Katekizmul csel mare* » — altul mai rezumat, tipărite ambele cu litere latine și ortografie maghiară. În această tipografie din Buda a funcționat în calitate de revizor al cărților românești, începând din toamna anului 1804, Samuil Clain; lui i-a urmat, în acelaș post, la 2 Septemvrie 1808, Petru Maior. Mai toată opera acestuia din urmă a apărut în tipografia din Buda; aci s'a tipărit « *Istoria pentru începutul*

Românilor în Dachia » și « *Istoria besearicii Românilor* »; tot aici se tipărește « *Loghica* » lui Samuil Clain, tradusă după Baumaister, și începutul operei sale: « *Istoria, lucrurile și întâmplările Românilor* »; în întregime, această din urmă lucrare, rămasă inedită până azi, va fi publicată de către Institutul de Istorie Națională din București. La Buda au apărut și o serie de alte lucrări, ca *Retorica* lui Ioan Molnar (1798), *Observațiile de limba românească* ale lui Paul Iorgovici (1799), a doua ediție din *Elementa lingua daco-romanae* (1805), « *Măestria ghiovăsirii (scrierii!) românești cu litere latine* » a aromânului Gh. Roja și lucrările didactice ale lui Grigore Obradovici.

În tipografia de peste fluviu, din Pesta, se tipărește puțin: în 1812, două polemici ale tânărului Român, Toma Costin, una în latinește, alta în ungurește, iar peste trei ani, în 1815, o replică, tot în latinește, a lui Petru Maior, dată unui recensent din Viena: e tot ce am găsit.

De mică însemnătate sunt și publicațiile care apar în Lemberg, prima fiind o traducere « din limba șvezească (suedeză!) în nemțească și moldovenească » a metodelor noi descoperite de Nils Nyström « pântru stingerea focului » (1794).

În ce privește tiparul românesc din împărăția rusească, el se împarte în două categorii: mai întâi o serie de cărți apărute în stânga Nistrului, la Dubăsari și la Movilău, apoi o altă serie, apărute la Sanct-Petersburg (azi Leningrad!).

Prima serie se datorește protoiereului Mihail Strilbițki, o interesantă personalitate culturală care a desfășurat o activitate de aproape o jumătate de veac — între 1756 și c. 1805 în slujba tiparului moldovenesc. Gravor, tipograf, traducător, autor și administrator bisericesc — a fost exarh al Mitropoliei din Iași — el poartă în timpul războiului ruso-turc din 1787—1792 și după aceea, titlul pompos dar neadevărat, de « protopopul Moldaviei, Munteniei și Basarabiei »; el posedea în 1789 la Iași o tipografie proprie. Ultima carte pe care o scoate în capitala Moldovei poartă data 1792, Aprilie 2; după aceea își mută instalația tipografică la Dubăsari, un târg pe malul stâng al Nistrului; se știe că prin tratatul din Iași (9 Ianuarie 1792), întreg teritoriul dintre Bug și Njstru intrase sub stăpânirea rusească. Pentru Moldovenii din noua achiziție a Țarului, dar și pentru cei din dreapta Nistrului,

Strilbițki care-și zice, de data aceasta, mai modest, numai « protoierei al Basarabiei », tipărește în Dubăsari, la 28 Noemvrie 1792, un « *Bucvar sau începere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești* »; e o reeditare cu mici modificări, a Bucovnei apărute la Iași în 1755. Urmează, în 1794, un *Bucvar slavonesc* (БУКВАРЪ СЛАВЕНСКИИ); tot în acelaș an, la 6 Iulie, în românește, un « *Ceaslov mare cu multe orândueli ale bisericii* ». Apoi, tipografia se mută în târgul Movilăului, mai spre miază-noapte, tot pe malul stâng al Nistrului. Aci apare în 1796, la 15 Ianuarie, « *Istoriea a Alexandrului celui mare din Makedonia* » iar la 28 Iunie o *Psaltire*, ambele în românește. În sfârșit, în 1800, tot la Movilău iese de sub teascuri, un « *Bucvar sau începere de învățătură* »... aidoma celui din Dubăsari.

La Petersburg s'au tipărit în românește, pe lângă ucazuri imperiale, și texte bisericești. Astfel în 1817 apare, în tipografia sfântului Sinod, *Noul Testament* iar în 1819 o *Biblie* masivă, având 1552 de pagini în 8°. În prefață se spune că acea tipăritură s'a făcut după cea apărută « în Transilvanie »; bănuiesc că e vorba de Biblia editată de Samuil Clain la Blaj în 1795 (1240 p. + 10 foi, în folio). Ca un extras separat și cu o foaie de titlu nouă, apare în acelaș an, 1819, *Noul Testament*; apoi tipăriturile bisericești încetează la Petersburg, probabil fiindcă ele se fac mai ușor acum la Chișinău, în tipografia înființată pe lângă mitropolie, în 1815.

În Imperiul turcesc singura tipografie care ne interesează este aceea din Moscopole, marele centru aromânesc. Prima carte tipărită aci poartă data 1731; altele ies de sub teascuri în 1736, 1742, 1744. În 1746, Constantin Ieromonahul tipărește « spre folosul creștinilor de rând și al negustorilor ce se găsesc în Ungaria » — e vorba, în primul rând, de negustorii aromâni, răspândiți în orașele din câmpia panonică și din Transilvania — o « *Culegere mică drept credincioasă* », cu întrebări și răspunsuri privind credința creștină ortodoxă. Mai târziu, în 1760, apare o « *Introducere în gramatica limbei grecești* », a lui Teodor Cavallioti, rectorul Academiei locale. Toate cărțile apărute la Moscopole — tipografia purtând numele Sf. Naum, se afla în locul numit Livaniscul Diavolei (Λιβανίσκος Διαβόλεως) — sunt însă în limba greacă, limba literară a vremii și a locului, iar nu în aromână. Au apărut

și lucrări cu texte aromânești, dar nu la Moscopole, ci la Veneția: *Protopeiria* sau dicționarul greco-aromâno-albanez al lui Daniil din Moscopole (1794) și la Viena: *Noua Pedagogie* a lui Constantin Ucuta (1797) și *Gramatica limbei aromâne*, a lui Mihail Boiagi, având o serie de fabule și dialoguri în această limbă.

Școala. Dacă în unele domenii cum e, de pildă, domeniul militar, veacurile XVII și XVIII înseamnă un *regres*, în domeniul învățământului se constată, dimpotrivă, un *progres* hotărît. Numărul școlilor și calitatea lor sporește; se institue un învățământ superior regulat; se publică manuale școlare și se întemeiază biblioteci; din ce în ce mai mulți elevi urmează cursurile; nivelul general crește. E adevărat, progresul nu e continuu și uniform în tustrele țările românești; sunt și perioade de stagnare, chiar de discontinuitate; în general însă, curba evoluției rămâne ascendentă.

În primele decenii ale veacului al XVII-lea, până la domniile lui Matei Basarab și Vasile Lupu, nu constatăm școli mai înalte în Muntenia și Moldova; continuă însă să funcționeze *școlile de slovenie* — școli elementare — din unele mănăstiri și biserici. Aci se pregătesc viitorii clerici; aci deprind scrisul și cititul unii fii de boierinași și de târgoveți, boierii cei mari având, pentru odraslele lor, dascăli particulari. Știri documentare asupra acestor școli de slovenie sunt puține; aflăm astfel, dintr'un act datat 1643 că un dascăl Pahomie a învățat carte la mănăstirea *Menedicul* din județul Buzău. Cu atât mai mult vor fi fost asemenea școli la mănăstirile cele mari ale țării. Un alt act — cu mult posterior, ce e dreptul (20 Aprilie 1743), dar confirmat de o tradiție locală — amintește de asemenea de o școală în satul *Rădăyeni*, ținutul Suceava, la care a învățat voievodul Ștefan Tomșa (1611—1615 și 1621—1623) pe când «era copil mic și sărac», așadar pe la sfârșitul veacului al XVI-lea.

Deosebit de importantă pentru dezvoltarea școalei românești este domnia lui Vasile Lupu. Acest voievod, iubitor de cultură, întemeiază, pe lângă ctitoria sa dela Trei Ierarhi, sfințită la 6 Mai 1639, nu numai o tipografie — prima tipografie moldovenească — dar și o școală superioară. Pentru ambele recurge la mitropolitul Kievului, Petru Movilă, rugându-l să-i trimită tot materialul tipografic cât și profesorii necesari; o scrisoare a acestuia din

urmă, datată 7 Aprilie 1640, către țarul Moscovei, ne dă știrea că dorințele lui Vasile Lupu fuseseră împlinite. La 15 Aprilie 1644, voievodul cumpără, cu 200 de taleri și localul necesar școlii: o casă de piatră, pe « ulița ciobotărească », lângă heleșteul pe care îl forma atunci Bahluiul. Pentru susținerea școlii — deci și pentru plata dascălilor — îi dă trei moșii: Răchitenii, Tomșenii și Iuganii, în ținutul Romanului; îi dă, de asemenea, venitul « feredeului » sau băii publice pe care o construște ceva mai târziu alături. Director al școlii era învățatul ucrainian *Sofronie Pociatchi*: trimis de Petru Movilă, el fusese mai înainte rector al colegiului din Chiev și avea legături cu Teofil Koridaleu, reorganizatorul Academiei grecești din Constantinopol. Un alt profesor al școlii lui Vasile Lupu a fost *Ignățiu Ievlevici*, tot ucrainian; se pare că a ținut cursuri prin 1644—1645. Organizarea școlii imita pe aceea a colegiului din Chiev; lecțiile se făceau în grecește, în slavonește și, la început, și în latinește. Se predă: teologia, retorica, dialectica, gramatica, aritmetica, geometria, astronomia și muzica. Elevii dispuneau și de o bibliotecă: e amintit un manuscris de retorică din 1664 pe care au învățat fiii lui Miron Costin.

În afară de această școală superioară a lui Vasile Lupu, mai existau în Iași, pe vremea lui, o serie de alte școli: era școala Iezuiților, în care se învăța grecește, latinește și românește; domnul le acordă în 1647 în oraș un teren întins și bine așezat, pentru a-și construi un nou local. Erau, apoi, școlile elementare, de slovenie, pe la biserici și mănăstiri. Misionarul catolic Bardini dă pentru toate școlile din Iași cifra de *douăzeci*, adăogând însă că totalul elevilor abia atinge *două sute* (« vix ducenti »).

Emulația ce există între Moldova și Muntenia, sub Matei Basarab și Vasile Lupu, în diferitele domenii culturale nu se constată și în acela al învățământului. Bătrânul domn de țară nu întemeiază și el o școală superioară, în genul celei din Iași. Boierii, cari vor să-și instruească bine copiii, au profesori particulari: e cazul cărturarului Udriște Năsturel care aduce pentru fiul său Radu un dascăl dela Chiev.

În Transilvania a existat un învățământ superior încă dela sfârșitul veacului al XVI-lea: e școala catolică din Cluj, — un fel de Universitate — întemeiată de Principele Ștefan Báthory la 12 Mai 1581. Ea durează până în 1605, când e închisă de Calvinii,

În locul ei, principele Gabriel Bethlen înființează, în 1622, la Alba Iulia, un « Colegiu academic », cuprinzând cursuri secundare (cinci clase!) și cursuri superioare, de teologie și filosofie. Corpul didactic era recrutat dintre personalitățile culturale de seamă ale Transilvaniei și Ungariei — un J. Apácai Cseri, un E. Gelei Katona, un P. Kereszturi —; el cuprindea și învățați din afara hotarelor, de renume european ca filosofii I. Alstead și I. Bisterfeld, poetul Martin Opitz — prietenul lui Grotius — și teologul francez Isaac Basire. Acest colegiu academic, bine dotat de Bethlen, avea și un număr de burse pentru tinerii săraci cari se distingueau la învățătură.

Din cauza caracterului lor confesional, școlile superioare din Ardeal n'au fost frecventate însă, decât în cazuri excepționale, de către Români. Aceștia țineau la vechea lor credință; iar cei cari trecuseră la catolicism sau calvinism, își pierdeau în scurtă vreme legăturile cu masa etnică, se desnaționalizau, devenind Unguri. În 1657, principesa Suzana Lorántffy, soția lui Gheorghe Rákoczy I, fiind îndemnată « și de câțiva Români mai luminați », construiește la Făgăraș o școală românească și, alături, una ungurească. Dascălii celei dintâi trebuiau să învețe pe copii nu numai scrisul și cititul dar și să cânte în românește, la biserică, Duminica și sărbătorile, precum și în diferite ocazii, « după obiceiul din Caransebeș și Lugoj ». Aceste cântări erau de caracter calvin; școala urmărea deci să atragă pe tinerii elevi la calvinism.

Fără sprijinul oficialității, continuau, în acest timp, în Ardeal, modeste școli elementare, unde copiii învățau « buchile » adică literele; ca și dincoace de munți, ele se aflau pe lângă biserici și mănăstiri; una din cele mai vechi a fost la Biserica Sf. Neculai din Șcheii Brașovului; ea exista, după toate probabilitățile, cu mult înainte de 1600.

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, știrile privind școala românească se înmulțesc. Muntenia are și ea acum o școală superioară: e « *Academia* » întemeiată la București de Șerban Cantacuzino, în 1679, cu limba de predare *greaca veche* — limba științelor înalte în Orient — și cu un corp profesoral bine plătit din vistieria țării. Actul de întemeiere nu ni s'a păstrat; îl avem numai pe acela din 1 Septemvrie 1707 privind reorganizarea și statutul instituției. Pe temeiul acestuia din urmă știm că erau

trei dascăli, și că se preda filosofia adică logica, psihologia și metafizica, apoi teologia, gramatica, ortografia, retorica, științele fizico-matematice, istoria cu lecțiuni din Xenofon, Plutarh și Tucidide, și limbile greacă și latină. Elevii erau interni; o informație din vremea lui Brâncoveanu ne arată că numărul lor atingea o sută cincizeci, uneori trecând chiar de două sute. Cursurile aveau loc numai cinci zile pe săptămână, Joia și Duminica fiind pentru «vacanța și odihna învățăcelilor». Sediul «Academiei» se afla la *mănăstirea Sf. Sava*, în fața Universității de azi, unde e statuia lui Mihai Viteazul; aci Brâncoveanu ridică un nou local, încăpător. Cunoaștem și numele primului director, *Sevastos Kymenites*, unul din învățații cei mai de seamă ai Grecilor (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 179—183).

Înainte de înființarea școlii celei mari din București, se întemeiază în 1669—1670, tot cu sprijinul domniei dar după ce un boier, *Radu Năsturel*, fiul lui Udriște, luase inițiativa și procurase localul, o «casă de învățătură adecă școală», la Câmpulungul Mușcelului; pentru întreținere, i se dau venituri dela Rucăr și Dragoslavele; privegherea este încredințată mitropolitului țării, Teodosie.

Sub Șerban Cantacuzino (1678—1688) se pare că s'a dat o nouă organizare și școlii domnești de «slovenie» dela Sf. Gheorghe Vechiu din București, școală care exista încă din veacul al XVI-lea. Aci se pregăteau viitorii diaci sau logofeți domnești, învățând limba slavă bisericească — limba documentelor noastre interne atâta timp; tot aci deprind acum, printr'un al doilea dascăl, scrisul și cititul în românește — cu litera chirilică, bine înțeles — o samă dintre feciorii de negustori. În 1741, salariul celor doi dascăli era de câte 10 lei pe lună.

Din această școală domnească dela Sf. Gheorghe au ieșit toți traducătorii actelor noastre slave din veacul al XVIII-lea, un Lupu dascălul «scolașul», un Stanciul ierei, un popa Florea, autorul, se pare, al «Cronologiei Tabelare», etc.

Sub Brâncoveanu se întemeiază, între 1703 și 1707, *școala dela Colțea*, pe lângă mănăstirea cu același nume. Este opera spătarului Mihai Cantacuzino, om umblat și cult, cu râvnă pentru geografie și arhitectură. El asigură școlii veniturile necesare unei funcționări continue; face și locuință pentru dascăli; de ase-

menea paraclis deosebit « pentru școlari ». Un document din 17 Aprilie 1708, dat de Mihai Racoviță, domnul Moldovei, vorbește de această nouă creație culturală « unde cei ce poftesc a nu-și pierde în zadar vremea tinerețelor » pot « în dar vistierul învățaturii să câștige ». Iar « gramata » patriarhului Samuil al Alexandriei, din 15 Iunie 1715 ne arată că școala avea doi dascăli « unu pentru științi și altu pentru învățăturile începătoare »; avea de asemenea o secție pentru « învățătura cântării » adică muzica bisericească.

Așadar, spre sfârșitul domniei lui Brâncoveanu, Bucureștii dispuneau de două școli oficiale — Academia dela Sf. Sava și Școala de slovenie dela Sf. Gheorghe — apoi de Școala dela Colțea — fundație particulară — și de o serie de școli mărunte, pe la biserici și mănăstiri, unde dascălii se înțelegeau direct, în ce privește plata, cu părinții copiilor ce veneau să învețe.

În restul Munteniei, în afară de școala dela Câmpulung unde în 1689 găsim ca dascăli pe un Dumitru, apoi pe un Radu Lăngescu — mai erau de sigur, altele în diferite orașe. Mai întâi în Craiova, reședința banului, apoi în Râmnicul Vâlciei și în Buzău, unde stăteau cei doi episcopi; este exclus ca primul dintre dregători ca și cei doi înalți ierarhi să nu-și fi avut fiecare măcar câte o școală inferioară pentru nevoile centrului respectiv. Dar foarte probabil, a fost o asemenea școală dacă nu în fiecare din capitalele de județ măcar în unele din ele; orașe ca Târgoviște în care Matei Basarab și Brâncoveanu își petreceau o bună parte a anului, Piteștii, Focșanii nu se poate să nu fi avut « dascăli » pentru copiii târgoveților; când fac această afirmare mă întemeiez pe de o parte pe știrile documentare contemporane privind unele din orașele Moldovei, pe de altă parte, pe situația ce constat în ambele țări numai după câteva decenii.

Intr'adevăr, în Moldova, găsim, în deosebi în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, școli și dascăli în mai multe centre. Un « Vicol, dascal de Focșani » apare printre martorii unui act din 15 Mai 1634. Un « Simion Dascălul » — probabil unul și același cu cronicarul — e amintit în două rânduri în anul 1676 iarăși la Focșani. Tot acolo apare, la 15 Dechemvrie 1680, un « Toader dascal ». Era normal, de altfel, ca acest oraș de graniță și punct vamal însemnat, pe unde se făcea un trafic intens de călători și

mărfuri, să-și fi avut școala lui. Același raționament se aplică și orașului geamăn, din față, Focșanii munteni, care a fost, în epoca fanariotă, și capitală a județului Râmnicul-Sărat.

O altă școală, catolică însă, jezuită, condusă de franciscanul Ressi, era la Galați, pe vremea lui Gheorghe Duca Vodă. Tot catolice erau și școala-seminar din Cotnari, menționată prin 1665 și școala din Iași amintită mai înainte, condusă acum de jezuitul Francesco Rezi (1693); în aceasta din urmă au învățat mulți dintre feciorii de boieri și chiar unii feciori de domni ca Ioan, fiul lui Vasile Lupu.

În afară de școala catolică, Iașii aveau și ei, ca și Bucureștii, două școli oficiale, susținute de domnie: era, mai întâi, *Școala cea mare*, domnească, creația lui Vasile Lupu, unde însă acumă, întocmai ca și la instituția corespunzătoare din capitala Munteniei, învățătura se făcea numai în limba greacă veche; la începutul veacului al XVIII-lea i se da titlul de «Academie domnească»; era apoi o școală de «slovenie» unde, la fel, se pregăteau diaci, cunoscători ai limbii slave, pentru cancelaria domnească, dar și, în secția românească, feciori de boernași și neguțători. Vor fi fost apoi, întocmai ca și pe vremea lui Vasile Lupu, o seamă de școli mărunte, pe la biserici și mănăstiri, unde se adunau copiii enoriașilor respectivi.

Școlile oficiale erau susținute prin diferite subvenții. Nu știu ce venit vor fi dat moșile — dacă într'adevăr actul de donație e autentic — și «feredeul»; cert este că se adăogau și alte sume. Lămuriri, în privința aceasta, ne dă un interesant hrisov inedit, din 1706, Martie 1, dela Antioh Cantemir. Voievodul hotărăște, pe bază de înțelegere sau «ruptă», suma pe care au s'o plătească anual ca impozit *mănăstirile* din întreaga țară. Ea este de 1320 de ughi sau galbeni; din aceștia, 1200 vor merge la vistierie, iar 120 «*să aibă a merge la școală pe tot anul... pentru învățătura și folosul pământenilor țării Moldovei, a ficioni de boiari și mai vârtos și a celor săraci, cari ar vrea să meargă la învățătură*». Mai târziu, se va adăoga și o subvenție defalcată din impozitul preoților de mir; astfel, școlile vor ajunge să se întrețină dintr'o cotă parte a dărilor plătite de biserică și slujitorii ei.

În Transilvania, «Colegiul Academic» dela Alba-Iulia fiind ars de către Tătari, cu prilejul năvălirii din 1658, este strămutat

la Cluj; mai târziu, principele Mihai Apaffi îl transferă la Aiud unde a rămas, sub o formă redusă, până în zilele noastre.

Odată cu ocupația austriacă, catolicismul reia ofensiva, atât pe terenul bisericesc propriu zis — și consecința va fi « Unirea » cu Roma a unei părți a Românilor ardeleni — cât și pe cel cultural. În 1698 se deschide de către Jesuiți o Universitate catolică la Cluj; între studenți sunt și unii « Valahi » și ei se disting. Școli românești, în care copiii să învețe buchile vechi, chirilice, erau încă foarte puține; găsim una la *Stracăș*, în Bihor, pe la 1680; dascălul, Vasile Sturza, venise de peste hotare, din Moldova. Alte școli aflăm în Banat, la Lugoj și Caransebeș.

Bine înțeles, școala dela Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului mergea înainte; în a doua jumătate a veacului al XVII-lea găsim aci ca dascăl pe preotul Ioan Corbea, ai cărui copii sunt sortiți unor frumoase cariere: unul, David, ajunge dregător de încredere al lui Brâncoveanu, celălalt Teodor, trecând în Rusia, devine « logofăt » și cancelar al Țarului.

O mică minoritate dintre tinerii studioși ai veacului al XVII-lea au putut să-și desăvârșească învățătura în afara hotarelor. Câțiva dintre fiii de boieri moldoveni — un *Grigore Ureche*, un *Miron Costin*, un *Neculai Costin* — s'au dus la școlile din Polonia; alții — ca *Milescu* și *Dimitrie Cantemir* au studiat la Constantinopol. Dintre tinerii nobili munteni, amintim numele lui *Udriște Năsturel* care a fost la Chiev, al lui *Constantin Cantacuzino*, viitorul stolnic, care a învățat carte la Adrianopol, Constantinopol și Padova, și al fratelui său *Mihai*, viitorul spătar și întemeietor de instituții culturale și umanitare. *Răducanu*, fiul stolnicului, după o ședere de un an în Italia, în care timp ajunge să vorbească și să scrie « foarte bine » limba țării, pleacă, în 1700, la Paris. Tot în Italia « într'aceale părți ale Veneției », a fost, pe vremea lui Brâncoveanu, și fiul lui *Pascale vornicul de Târgoviște*, și poate și *Matei Crețulescu*: în orice caz, acesta din urmă, știutor al limbii italiene și latine și posesor al unei biblioteci (vezi și mai jos, p. 945) s'a dus, mai târziu, în misiune oficială, la Viena. În testamentul său, din Ianuarie 1719, el cere ca să i se trimită « copilașii » în străinătate « pentru carte », și mai ales pentru studiul limbilor: « letinească, italienească » și grecească. Brâncoveanu însuși trimite la învățătură în Italia ca bursieri pe *Gheorghe Hypomenas*

din Trapezunt, care va ajunge apoi director al « Academiei » din București, pe *Anton Stratigos* și pe *Paladie Damian*.

În veacul al XVIII-lea, paralel cu difuziunea cărților, învățământul ia o mai mare desvoltare, atât extensiv cât și intensiv. Școlile superioare se reorganizează, se întemeiază școli elementare în toate capitalele de județ, în târguri mai mici și chiar în unele sate. Cel mai mare progres, față de veacul anterior, se realizează în această privință în *Transilvania*: e, în primul rând, consecința « Unirii » cu Roma.

Un aspect care merită de asemenea să fie relevat în această vreme este importantul sprijin material pe care-l acordăm școlilor din Orientul creștin; el se îmbină cu sprijinul acordat bisericilor aceluiași Orient.

În Moldova, în epoca fanariotă, cel dintâi voievod care dă atenție învățământului este chiar începătorul acestei epoci, Nicolae Mavrocordat. El hotărăște să fie patru dascăli: unul de elină sau greacă veche, unul de greacă modernă, un al treilea de slavonește și un al patrulea « casă învețe pe înțeles moldovenește ». Cursurile erau « fără de plată », salariile dascălilor și întreținerea școlii fiind asigurată, așa cum ne spune, fără alte precizări, cronica, prin « venituri domnești ». Se vede că sub urmașul lui Nicolae Mavrocordat, sub Mihai Racoviță, școala a lăncezit, de vreme ce Grigore al II-lea Ghica (1726—1733) socotește că e nevoie să intervină. El se consultă cu savantul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Nottara, și fixează, în Septemvrie 1728, printr'un hrisov al acestuia din urmă, noul regim.

Școlile vor fi în număr de patru: una elinească și alta grecească — acestea două corespundeau vechii « Academii » — apoi o a treia « slovenească » și în sfârșit, una « românească ». Fiecare din ele are câte un dascăl; lefurile acestora de respectiv 200, 100, 80 și 60 lei anual se vor plăti dintr'un fond de 600 lei constituit din contribuțiile înalților ierarhi, a boierilor și a negustorilor. Din acest fond se va da și o sută de lei anual pentru școalele dela Sf. Mormânt, iar restul pentru « chiverniseala copiilor străini și săraci, pentru îmbrăcăminte și hrana lor ». În ce privește programul, sunt prevăzute elemente de filosofie și de teologie, gramatică și caligrafie. Cursurile vor începe imediat, în ziua de 14 Septemvrie.

Constantin Mavrocordat, domnul reformator, care a făcut mari schimbări și îmbunătățiri în atâtea domenii, n'a trecut cu vederea nici școlile. Neculce ne spune că în a doua sa domnie (1741—1743), el «întări» pe cele existente, unde se învăța grecește și slavonește; întemeie apoi altele noi, «latinești și arăpești». Ceea ce înseamnă, credem noi, că a adăugat cursuri de limbă latină, limbă turcă și scriere arabă — necesare diacilor cancelariei domnești — dând astfel o nouă strălucire «Academiei domnești» din Iași. Neculce adaogă: «și au dat știre tuturilor mazililor în toată țeara, ca să-și aducă copiii la învățătură la școală, ca să învețe orice limbă ce i-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învățați și în pământul nostru al Moldovei, precum sunt și prin alte țări și părți de loc...».

Reîntorcându-se în scaun, pentru a treia oară, Grigore al II-lea Ghica se interesează iarăși de învățământ. Prin hrisovul din 25 Dechemvrie 1747, după ce arată mai întâi însemnătatea școalelor care sunt «ca o fântână din care se adapă obștescul norod cu îndestularea învățături și a înțelepciunii» și după ce face istoricul reformei din prima sa domnie, fixează noile lefuri, sporite, ale celor 4 dascăli. Apoi, fapt important, hotărăște ca la cele «trei Episcopii ale țării — Roman, Rădăuți și Huși — să se așeze «*trei școale slovenești și românești*», Episcopii având grijă «*a găsi dascăli învățați la slovenie... și la românie, din cei ieșiți din școalele dela Iași, ori dintr'alții*». Aceștia vor primi «câte 80 lei de dascăl pe an, jumătate la Sf. Gheorghe și jumătate la Sf. Dumitru.

Sumele necesare tuturor școlilor se vor strânge *din contribuția preoților* care, scutiți fiind de alte dări, vor da numai câte «un galben» anual iarăși în două rate, la cele două sărbători arătate mai sus. Impresia noastră este că și mai înainte au existat școli la sediul episcopilor, numai că ele aveau un caracter privat, fiind întreținute sau de ierarhul respectiv sau de părinții copiilor. Acum ele devin oficiale, dascălii fiind plătiți de stat.

Cel de al treilea mare ctitor al școlii moldovenești în veacul al XVIII-lea este tot un Ghiculesc și anume Grigore al III-lea Ghica, cel ucis de Turci după pierderea Bucovinei. Nepot de frate lui Grigore al II-lea Ghica, el arată același interes problemelor de învățământ. În prima sa domnie (1764—1767), el înființează mai

întâi, prin hrisovul din 13 August 1765, o școală la Galați, la mănăstirea Mavromol, cu doi dascăli: unul de elină, cu salariul de 200 lei anual, și un «ipodascăl» sau dascăl mai mic, de grecește. Epitropi ai școalei erau pârcălabul de Galați și patru negustori fruntași. În ce privește «Academia» din Iași, vrând să-i dea o mare desvoltare, să o facă — așa cum ne spune Veniamin Costachi în prefața «Chiriacodromion»-ului din 1811 — ca ceale din Evropa», el ia o serie de măsuri: fi clădește, mai întâi, pe cheltuiala sa, un nou local lângă Mitropolie. Apoi fi dă, prin hrisovul din 1766, o nouă organizare: ea va purta titlul de «Academie (a) învățăturilor și epistimiilor» (a științelor!); va fi condusă de «dascălul cel mare», grec; cursurile se vor preda în «elinește», în «greaca bisericească», în latinește și în moldovenește; salariile anuale vor varia între 1500 lei — directorul instituției — și 120 lei — dascălul de moldovenește și bibliotecarul. Vor fi și 20 de bursieri; totalul bugetului anual se urcă la 4315 lei, plus 30 de care de lemne. Primul director al Academiei, astfel reorganizate, a fost *Nikifor Theotoki*, un grec învățat care studiasse și la Lipsca. Acesta stă un an; apoi, din cauza unor neînțelegeri, pleacă în Rusia unde ajunge arhiepiscop al Astrahanului.

O inovație foarte importantă a hrisovului din 1766 este și *înființarea câte unei școli elementare, «moldovenești», în fiecare ținut sau județ*, pe lângă cele trei dela Episcopii, care existau din 1747. Dascălii respectivi vor primi câte 60 de lei pe an. Așadar Moldova se acoperea cu o rețea întreagă de școli *oficiale*, în limbă națională, și cu dascăli plătiți de stat. Adăogăm că, încă din timpul domniei lui Ioan Teodor Callimachi (1758—1761) exista o școală grecească la Botoșani, similară celei dela Galați; domnul încredințase vornicului local supravegherea ei. Iar la Ciubărciu, aproape de Nistru, în ținutul supus autorității Tătarilor din Bugeac, funcționa, încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, o școală catolică, a călugărilor misionari.

În urma războiului ruso-turc, isprăvit prin pacea dela Kiuciuk-Kainargi (1774), Grigore al III-lea Ghica, reîntors pe tron, simte nevoia să statornicească iarăși organizarea școlii moldovene, turburată de șase ani de ostilități. El dă deci un nou hrisov, la 15 Noemvrie 1775, prin care se păstrează, în linii generale, vechile norme. Dascălul cel mare are însă acum drepturi mai mari, între

altele și pe acela de a-și numi colaboratorii. La școala de slovenie dela Sfântul Nicolae Domnesc — corespunzând școlii muntene dela Sf. Gheorghe Vechi — se prevede un dascăl pentru citit, scris și catehism, un psalt și un « vâtaf » — azi i-am zice pedagog.

Pe lângă școlile din județe, înființate prin hrisovul din 1766, continuă, în această epocă, și câte una din școlile dela mănăstiri. Cea mai însemnată este aceea dela Putna, unde sub conducerea lui *Vartolomeiu Măzăreanu*, « îndreptător al școalelor domnești, episcopești și mănăstirești ale Moldovei », se lucrează cu râvnă și cu spor. Dintr'un certificat de absolvire, eliberat la 1 Aprilie 1778, rezultă că la această școală se învăța: « ciaslovul, psaltirea, octoiul, catehismul moldovenește și rusește, alcătuirea scrisorilor moldovenești, psaltichia după melodia grecească, gramatica, geografia cea tâlmăcită de episcopul Amfilohie, după Bouffier, retorica, piatra evangheliei asupra despărțirii bisericii răsăritului de a apusului, epistolia arhiepiscopului Evghenie, istoria bisericii după Evsevie și alți istorici... și scurtata teologie platonească ». Era deci mai mult decât o școală elementară, viind îndată după « Academia » din Iași; de altfel, din susamintitul certificat rezultă că absolventul urmasse cursurile *timp de șapte ani*.

După noul războiu ruso-turc, terminat prin pacea dela Iași (9 Ianuarie 1792), urmează iarăși o reorganizare a învățământului. Rolul lui Grigore al III-lea Ghica îl are acum Alexandru Moruzi care se dovedește a fi, ca și înaintașul său, un prețuitor al culturii și, în același timp, și un gospodar. El își găsește în luminatul mitropolit Iacov al II-lea un prețios colaborator. Cerându-i un raport asupra situației școalelor și un proiect de reorganizare, înaltul ierarh îi înaintează în 1792 un asemenea raport și proiect; prin ideile ce cuprinde și măsurile ce propune, el constituie un moment important în dezvoltarea învățământului românesc. Ocupându-se de Academia din Iași și de dascălii ei elinești, Iacov critică metoda lor de predare, de pură memorizare și plecând « dela cele neștiute » spre a ajunge tot « la cele neștiute »; dimpotrivă, preconizează metoda ce începuse, sub influența lui Pestalozzi, să se aplice în apusul Europei și anume « dela cele știute la cele neștiute ». Arată apoi necesitatea predării științelor, « matematicii în special, pe care o califică drept « dumnezeiască învățătură »; cursurile se vor face în grecește, sau, în lipsă de

specialiști, *în franțuzește*. Geometria practică e o altă necesitate: ne trebuie ingineri hotarnici, pentru delimitarea moșiilor și pentru ridicarea planurilor: e ceea ce va realiza, nu mult mai târziu, școala lui Gheorghe Asaki! Cât despre limba latină, ea este necesară nu numai spre « învățătura pravililor » și « înțelegerea Sfintei Scripturi » dar și « spre îndreptarea și împodobirea limbei moldo-venești »: ai impresia că auzi pe unul din corifeii Școlii Ardelene!

Nu știm dacă Alexandru Moruzi, în scurta sa domnie (Martie 1792—Ianuarie 1793) a avut timp să aplice luminoasele vederi ale sfetnicului său cultural; cert este însă că o face, în mare parte, în cea de a doua domnie (1802—1806), prin hrisovul din 24 Maiu 1803. Numărul bursierilor este acum de patruzeci, cursurile durează șase ani; aflăm că erau școli grecești, întreținute de stat, nu numai la Galați și Botoșani, dar și la Focșani, Chișinău și Bârlad; aceasta din urmă s'a întemeiat la 28 Mai 1803 și avea și cursuri de românește.

Tot în această domnie Moruzi întemeiază, la 1 Septemvrie 1803, și Seminarul dela Socola (Iași) unde tinerii urmau a se pregăti întru « desăvârșita catihisie », spre a intra în « cinul » preoției. Cursurile aveau să se facă « *pe limba noastră cea părintească* »; școala dispunea de o subvenție oficială de 2500 lei anual; epitrop era mitropolitul țării *Veniamin Costachi*, demnul urmaș al lui Iacov. Curând după aceea, la 4 Octomvrie 1805, se înființa și o *școală de muzică bisericească* sau psaltichie, complementul firesc al Seminarului dela Socola. Menționăm că la Cernăuți exista, încă dela 1 Octomvrie 1790 o « școală cliricească » adică un seminar pentru pregătirea preoților; el fusese organizat de episcopia Bucovinei; cursurile durau trei ani.

Perioada, scurtă, cuprinsă între tratatul dela București (1812) și răscoala lui Tudor (1821) se caracterizează printr'o manifestare răspicată a învățământului superior românesc, adică în limba românească, în fața căreia școala grecească începe să cedeze. Aceasta se datorește, pe de o parte, progresului ideilor naționaliste, alimentate și de Revoluția franceză, dar și de Școala Ardeleană, pe de altă parte prezenței unei personalități remarcabile care dispunea nu numai de o temeinică pregătire științifică dar avea și înțelegerea fenomenului literar și artistic. E vorba de *Gheorghe Asaki*. Am arătat mai pe larg în partea întâi a

volumului de față (ediția a doua, p. 345) rolul jucat de acest mare animator și deschizător de drumuri. Aci mă voi mărgini să accentuez că lui Asaki i se datorește nu numai cursul de geometrie teoretică și practică dela « Școala domnească » sau Academia din Iași, curs cerut de Iacov în 1792 și care dă în 1818 prima serie de *ingineri hotarnici*, dar și un curs de *arheologie* în care el vorbește nu numai despre artă dar și despre trecutul patriei în genere. Tot lui i se datorește și reorganizarea Seminarului dela Socola precum și primul *teatru de societate* din capitala Moldovei, piesele jucându-se în franțuzește și în românește (prima reprezentare la 27 Decembrie st. v. 1816). Sunt manifestări ale reînnoșării spiritului național, e începutul unui proces care va dura peste o sută de ani, încheindu-se tocmai în 1918.

Și în Muntenia primul sprijinitor al școlii, în epoca fanariotă, este tot Neculai Mavrocordat. El are grijă de « Academia » din București care ajunsese, sub Brâncoveanu, una din cele mai înalte școli din întregul Orient. Intemeiază apoi la mănăstirea Văcărești, ctitoria sa, nu numai o bibliotecă, dar și o școală cu « doi profesori, pentru filosofie și matematică »: știrea ne-o dă Efrem, patriarhul Ierusalimului, în prefața unei tipărituri apărute la București în 1768. Tot el acordă episcopiei de Buzău câte 250 de taleri vechi anual pentru a ține « *doao școale deapaururea la episcopie, însă una grecească și alta slovenească și dascălii să fie oameni de ispravă și învățați cât să cade spre procopseala ocinicilor* ». Așa citim în hrisovul, inedit, din 4 Martie 1731, aflător la Academia Română, prin care Mihai Racoviță confirmă dania predecesorului său.

Constantin Mavrocordat se îngrijește și el de învățământ; observând puținul interes pe care-l arătau feciorii de boieri și părinții lor pentru cartea « elinească », el determină și aprobă o anafora a marilor dregători, la 9 Maiu 1746, prin care se hotărăște că amintiții feciori cari « nu se vor sili să meargă la învățătură și să învețe carte elinească cu tot temeiul ei pe deplin », să nu mai fie vrednici « a se înălța la stepena boieriei », nici a să primi în orânduiala Curții ». Căci doar tocmai pentru acești tineri și « pentru folosul patriei noastre », « au așezat și au întemeiat » el, Domnul, « atâtea școale de limba elinească ».

Lucrurile continuă astfel, când mai bine, când mai rău, până la războiul din 1768—1774. După încheierea păcii, la Kiuciuk-Kainargi, venind domn în Țara Românească Alexandru Ipsilanti, o remarcabilă personalitate sub toate raporturile, acesta se hotărăște să dea o nouă organizare și dezvoltare învățământului. Găsind școala superioară din București părăsită și numai cu doi dascăli, el o reface, construind un local încăpător la Sf. Sava — terminat în 1779 — și stabilind printr'un act solemn dat în Ianuarie 1776 și întărit și de Patriarhia din Constantinopol, modul ei de funcționare. Școala va avea pe viitor *nouă dascăli* iar cursurile vor dura în total *doisprezece ani*, elevii începând la vârsta de șapte ani. Se va studia la început numai gramatica, și, treptat, latina și greaca, poetica, retorica și etica, precum și *limbile italiană și franceză*; la urmă, matematicile, istoria și geografia istorică, filosofia lui Aristotel și astronomia. Șaptezeci și cinci de bursieri vor primi întreținerea zilnică și două rânduri de haine pe an. Fondurile se vor strânge din contribuția *mănăstirilor* — 10.000 de lei anual, ele fiind scutite de orice altă dare — și a *preoților* care vor plăti — iarăși ca singură dare — numai trei lei de cap, jumătate din suma strânsă dela aceștia din urmă mergând la școli, iar jumătate la « cutia milelor », pentru orfani și văduve.

Se mai instituie, prin același hrisov, o *școală de preoți* la Mitropolie și două școli inferioare, la Craiova și la Buzău — se vede că acelea întocmite de Neculai Mavrocordat încetaseră între timp de a mai funcționa; se asigură, de asemenea, plata dascălilor de românește și slavonește în fiecare târg. Muntenia avea așadar și ea, ca și Moldova lui Grigore al III-lea Ghica, o întreagă rețea de școli *de stat*, fiecare județ dispunând de una. La acestea se adăogă și școlile întemeiate și întreținute de particulari; tocmai în această vreme încep a apare astfel de școli atât în București cât și în târguri, în târgușoare și chiar în sate. Fără ca să mai amintim, de școlile, unele vechi, dela mănăstiri. Astfel, în *București*, Mihai Cantacuzino întemeiază în 1775, o școală românească, pentru 12 școlari, la Biserica Patruzești de mucenici, ctitoria sa. La *Târgu Jiu*, biv vel stolnicul Dumitrache reface biserica cu hramul Sf. Mihail și Gavril și întemeiază o școală « cu dascăli românesc și grecesc », « pentru învățătura copiilor părții locului, fără de plată ». Voievodul Mihail Sutzu confirmă acest așezământ

În 1792 și acordă și el școalei diverse venituri. Un alt boier oltean, biv vel paharnicul Hagi Stan Jianu, întemeiază în 1783 pe moșia sa *Preaiba* o «școală românească pentru a se învăța copiii de pomană». Ea are și sprijinul sătenilor tăbăcari localnici cari se îndatorează să dea câte 10 parale de fiecare sută de piei ce vor lucra. În comuna *Chiojdul mic* din județul Săcuieni se pare că era o școală în anul 1770. În județul Ilfov, la *Ageștii* beizadelei Grigore Sutzu găsim o școală în 1785. Ea capătă, din partea Voievodului Mihai Sutzu, vinăriciul domnesc din mai multe sate. În același an, la 20 Octomvrie, Voievodul acordă drept de bălciu satului *Cornești* din Dâmbovița unde vel logofătul de țara de sus Scarlat Greceanu făcuse o biserică de zid cu chilii și cu «școală pentru învățătură de carte», la care urmează «nelipsiți» douăzeci de copii. Un document inedit, din Mai 1792, aflător la Academia Română, ne arată că vel slugerul Matei Lăcusteanu făcuse o biserică la moșia sa *Șiuța* din Dâmbovița. Apoi — continuă documentul — «au mai împodobit această biserică și cu dascal și au făcut rânduială de învăța copiii sărmani și săraci fără de plată»... Asemenea școli prin sate, întreținute de proprietarii respectivi și având și oarecare ajutor din partea domniei, găsim la *Greci* în Ilfov, sub Mihai Sutzu (1791—1793 și 1801—1802) care-i acordă scutiri și o sută de bolovani de sare dela ocna Telega, la *Poiana*, în Ialomița, cu privilegiu din 10 Aprilie 1797, la *Vășianca*, în Ilfov, unde hrisovul domnesc o numește «școală de învățătură de copii săraci», la *Floreștii din deal*, tot în Ilfov, cu privilegiu din 1792, la *Furduești*, în același județ, la *Mărculești* în Mușcel, pe lângă schitul întemeiat de Dumitrașcu Roset și cu privilegiu dela Alexandru Moruzi (1793—6 și 1799—1801), la *Banovița*, în Mehedinți, unde ea se datorește lui Hagi Iordache din Cerneți; acesta, prin diata sa din 1804, hotărăște să se ridice, de asemenea, două școli chiar în *Cerneți*, una elinească, în casele sale, și alta românească, lângă biserica Domnească. O școală bilingvă constatăm la *Câmpina*, sub Ioan Vodă Caragea (1812—1818); ea avea 60 de elevi la cursul în românește și 30 numai la cel în grecește: proporția arată limpede sensul în care se desvolta învățământul nostru în preajma mișcării lui Tudor.

În ce privește școlile de pe lângă *mănăstiri*, menționăm în primul rând pe aceea dela mănăstirea din *Slatina*. Prin hriso-

vul din 1763, Iulie 8, Constantin Racoviță cutește sfântul lăcaș de orice dări și îi acordă și 16 poslușnici; el trebuie, în schimb, să întrețină un dascăl de învățătura copiilor. Școala de aici se dezvoltă bine; în 1803 avea trei dascăli, unul de grecește, altul de *latinește* și un al treilea, de românește; în 1806 numărul elevilor atingea «aproape o sută». O altă școală, românească, era pe lângă schitul dela *Berislăvești* (județul Argeș); ea se datorește donației făcute de biv vel serdarul Sandu Bucșănescu și soția sa Maria, ctitorii schitului. Din această donație se va plăti leafa dascălului și se vor întreține, ca interni la schit, șase școlari. Cunoaștem aceste amănunte din hrisovul domnesc prin care, la 20 Aprilie 1760, Scarlat Ghica întărește cele hotărâte de ctitori. O a treia școală constatăm, în 1793, la mănăstirea *Motru*: ea continua să funcționeze în 1813. Pentru pregătirea preoților — pe lângă școala din București, dela Mitropolie, Alexandru Ipsilanti mai întemeiază una și la Craiova, în 1775, la biserica *Obedeanu*: atestatul ei este cerut la hirotonie. Ceva mai târziu, în 1797, Mitropolitul Dositei Filitti face și el o școală de pregătire la mănăstirea *Antim*: ea continuă și în veacul al XIX-lea până târziu; mitropolitul Ignatie (1806 — 1812), voia să-i dea chiar o dezvoltare mai mare.

Nu am putut întreprinde o cercetare sistematică spre a afla toate școlile din târgurile, satele și mănăstirile Munteniei și Moldovei, la finele veacului al XVIII-lea; de altfel, ea nici nu și-ar avea locul aci, în cadrul acestei lucrări de sinteză. Ceea ce putem afirma însă este că numărul lor era considerabil și că materialul documentar inedit îl va spori cu siguranță. Trebuie să se adauge, apoi și numeroșii *dascăli particulari*, autohtoni și străini, care învață, în această vreme, pe copiii boierilor și ai domnilor. La *Lărgășeni*, de pildă, în județul Teocui, boierii Conăchești realizaseră, prin 1790—1795, după nimerita expresie a unui cercetător, «o adevărată Academie», aducând acolo o serie întreagă de *profesori* de toate neamurile. Dintre străini, pe lângă dascălii *greci*, trebuiesc amintiți mai ales preceptorii *francezi*, cari ajung numeroși pe vremea revoluției și a emigrației. Unii dintre ei s'au și stabilit definitiv în țările noastre. Boierii, mai ales tineri, cari vorbesc franțuzește, sunt din ce în ce mai mulți; Alexandru Ipsilanti introduce de altfel în 1775 studiul acestei limbi printre materiile predate la «Academia» dela Sf. Sava.

În 1780, numărul total de dascăli *plătiți de stat* în Muntenia se ridică la 29, cu un buget de 7632 lei anual; în această sumă intra și întreținerea a 44 de bursieri. În 1797, numărul dascălilor crescuse la 33, iar bugetul la 10.296 lei; banii se strângeau, ca și mai înainte, din contribuția mănăstirilor și a preoților.

După războiul ruso-turc, terminat prin pacea dela București (1812), Ioan Vodă Caragea întreprinde o reorganizare a învățământului muntean. Mai întâi, prin hrisovul din 1814, el precizează corpul didactic — patru profesori — și programul — litere, științe și limbi străine — ale școlii superioare dela Sf. Sava. Aceasta nu mai funcționa în vechiul local, care fusese ocupat de însăși curtea domnească, ci la *Biserica Măgureanului*, după ce poposise câțva timp, până la cutremurul cel mare din 1802, și în chiliile dela *Domnița Balașa*. Totdeodată, Caragea institui și o eforie de patru membri care să supravegheze bunul mers al învățământului. Printr'un al doilea hrisov, din Februarie 1816, se prevede, între altele, introducerea *dreptului* printre materiile dela Sf. Sava; ca profesor pentru această specialitate e numit clucerul Nestor, care avea, într'adevăr, o serioasă pregătire juridică. Se realizează astfel măcar parțial, ceea ce se plănuise încă sub Alexandru Ipsilanti (1774—1782) când — potrivit afirmației lui Sulzer — urma să se întemeieze o Academie de drept la București.

Dar faptul cel mai însemnat în scurta perioadă cuprinsă între 1812 și 1821 este, întocmai ca și în Moldova și puțin în urma acesteia, manifestarea unui învățământ superior, *în românește*. Animatorul lui, ardeleanul *Gheorghe Lazăr* care făcuse studii bune la Sibiu, Cluj și Viena și avusese de suferit de pe urma credințelor sale liberale, e numit, la 5 Aprilie (24 Martie st. v.) 1818, ca profesor de matematică și « gheomesie practică » sau agrimensură. Dar, întocmai ca și Asaki, el făcu, pe lângă acestea, și alte cursuri și anume cursuri de geografie istorică, de gramatică și filosofie. Astfel putu el să expună ideile învățaților Școlii Ardelene și să trezească în sufletele ascultătorilor săi simțiminte înalte, de mândrie pentru trecutul neamului, de încredere în viitorul lui. Dascălii greci dela Biserica Măgureanului vedeau cu ochi răi cursurile lui Lazăr care aveau loc în câteva chilii — acum iarăși disponibile — dela Sf. Sava; ei încercară să le bagatelizeze — colegii lor dela Iași atacaseră mai violent pe Asaki — și să facă

intrigi, dar fără succes. Invățăământul superior românesc se impuse, deveni într'adevăr — așa cum prevăzuse Lazăr în « Inștiințarea » sa din August 1818 — o adevărată « Academie », față de care cea grecească pierde, treptat, treptat, terenul (vezi și partea întâi a acestui volum, ediția a doua, p. 332—3).

La redeșteptarea culturală determinată de cursurile lui Asași și Lazăr, se adăogară și dorințele de învoire ale tinerilor care, mergând la studii în apusul Europei, se întorc de acolo nu numai cu cunoștințe tehnice, dar și cu noua concepție, liberală și progresistă, determinată de Revoluția Franceză.

Intr'adevăr, contactul nostru — direct sau indirect — cu învățătura Occidentului, constatat documentar, după cum am văzut, în veacul al XVII-lea și în special în epoca lui Brâncoveanu, nu s'a întrerupt niciun moment sub Fanarioți, dimpotrivă s'a accentuat. Constantin Mavrocordat a trimis — potrivit afirmației banului Mihai Cantacuzino — *doisprezece tineri, feciori de boieri, la studii, la Veneția*: ei au stat acolo trei ani, fiind apoi rechemăți în urma unui ordin al Porții. Absolvenții cei mai distinși ai școlilor teologice din Blaj sunt trimiși la *Viena* și la *Roma*: tot la Viena învață și feciori de boieri moldoveni — ca frații Conachi — și munteni — un Nenciulescu, un Bellu, frații Cantacuzino — ca și feciori de negustori cum e fiul lui Hagi Constantin Pop din Sibiu. Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, mitropolitul Leon al Moldovei pornește la învățătură la *Leipzig*, pe nepotul său Alexandru și pe diaconul Gherasim, viitorul episcop de Roman. La Universitatea din Leipzig stă doi ani și Scarlat Sturdza, ginerele voievodului Constantin Moruzi (1777—1782). Amfilohie, episcopul Hotinului, studiase în Italia, vizitând și *Napoli* și *Bari*; tot în Italia și anume la *Pisa*, se va duce, la începutul veacului al XIX-lea, Iancu Văcărescu, spre a învăța dreptul. La *Paris* vor ajunge, mai bine de un secol după Răducanu Cantacuzino, trei studenți, câte unul din fiecare țară românească și anume: Gheorghe Bogdan, din Moldova, Ioan Seraphin, din București, care-și va lua și doctoratul acolo (vezi mai sus, p. 855) și Paul Iorgovici de peste munți, viitorul profesor și filolog. Indată după aceea sosiră în capitala Franței și cei doi fii ai lui Dumitrachi Bibescu — Barbu și Gheorghe, viitorii domni ai Munteniei — precum și alți tineri feciori de boieri. La *Geneva*, au studiat teologia calvină, în cursul

veacului al XVIII-lea, o serie de transilvăneni: după nume ei sunt Unguri și Săcui; mult mai târziu, după 1821, vor ajunge acolo și unii dintre Golești.

Cei care nu puteau sau nu voiau să-și trimită copiii prea departe, în apus, aveau la îndemână școlile săsești din Ardeal. Între 1793 și 1823, o samă de tineri și tinere muntene, în special din Oltenia, învață la Sibiu. Pentru fete era, în acest oraș, școala călugărițelor *Ursuline*, existentă și astăzi.

În ce privește învățământul românesc din Transilvania, după 1700, el este, în cea mai mare parte, consecința « Unirii » cu Roma. Episcopul Ioan Inochentie Clain hotărăște înființarea școlilor de care se simțea nevoie în noua sa reședință, delă Blaj (vezi vol. III, ediția a doua, p. 387); el începe și construcțiile corespunzătoare, n'are însă norocul să le vadă terminate, deoarece, în urma luptei duse cu dieta și guvernul Transilvaniei, e nevoit să părăsească scaunul și să plece la Roma de unde nu se mai întoarce. Urmașul său, Petru Pavel Aaron, continuă lucrările și, în ziua de 11 Octomvrie 1754, inaugurează *trei școli* care vor avea o mare însemnătate pentru dezvoltarea învățământului românesc din Ardeal: *Școala de obște*, adică elementară, cu învățământul gratuit; din ea s'a dezvoltat, mai târziu, sub episcopul Grigore Maior (1773—1782), *Școala Normală*; *Școala latinească*, pentru învățătura limbilor și a științelor, predecesoarea actualului liceu; *Școala de preoție* destinată formării preoților. În acest școli încep să vină copiii de Români din întreg Ardealul; ele capătă, în scurtă vreme, o faimă deosebită. Absolvenții cei mai distinși sunt trimiși mai departe la studii, la Roma; prima serie e formată din *Petru Aaron*, viitorul episcop, *Grigore Maior*, iarăși viitor episcop, și *Silvestru Caliani*.

Alături de școalele din Blaj, erau și școli modeste prin sate și pe lângă câte un schit sau o mănăstire. Asemenea școli găsim în Banat, în 1724 la *Ticvaniul Mare* unde a trăit dascălul Ianăș și la *Greoni* (1747); găsim de asemenea în satele românești din Săcuime, precum *Podeni*, *Oaia*, *Erneii Mari* și chiar în suburbiile *Târgu Murășului*. Călugărul Sofronie din *Cioara* (județul Alba) strânse câțiva copii spre a-i învăța carte la schitul pe care-l întemeiasă în pădure. Un alt cleric, diaconul Loga, venit delă Tismana, întemeie, și el, în 1736, în satul *Srediște*, lângă Lugoj, o școală primară.

Școli românești s'ar fi întemeiat și mai multe, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; « Unirea » cu Roma și diploma cea de a doua leopoldină, din 1701 (vezi vol. III, ediția a doua, p. 395), dădeau doar « Uniților » aceleași drepturi ca și celorlalți catolici ai țării; era însă *opunerea stăruitoare*, sistematică, a « domnilor de pământ » care-și dădeau seama că, învățând carte, iobagii nu vor mai putea fi stăpâniți ca înainte. De aceea constatăm în repetatele suplice înaintate de Românii ardeleni atât administrației împărătești la Viena cât și dietei și guvernului transilvănean revenind mereu cererea de a-și trimite copiii la școală. Astfel, de pildă, în petiția înaintată dietei în Mai 1736. Prin rescriptul imperial din 9 Septembrie 1743, expediat prin poștă lui Clain, se precizează, între altele, și acest drept; iar în diploma din 15 Aprilie 1746 se spune textual: « am binevoit a hotărî ca fiii iobagilor valahi cari merg la școală sau sunt capabili de aci înainte a face studii, să nu fie împiedecați de domnii lor de pământ, sub sancțiunea unei grave pedepse ».

Un fapt care a contribuit la dezvoltarea învățământului nostru din Ardeal a fost înființarea între 1762 și 1766, a regimelor telor române de graniță; e vorba de regimentul I, la granița de sud a Transilvaniei, cu reședința în Orlat (jud. Sibiu), de regimentul II, la granița de nord-est, cu reședința în Năsăud (jud. Bistrița-Năsăud), și de regimentul III, de dragoni, tot în părțile de miazăzi și cele vecine lor; acesta din urmă e redus însă în 1772 la patru escadroane, alipite la regimentul secuiesc de husari. În același timp, împărăteasa Maria Tereza hotărăște ca pe teritoriul fiecărui regiment de graniță să se întemeieze un număr de școli elementare, având ca limbă de predare limba comunelor de unde se recruta regimentul, iar la reședința colonelului o școală mai înaltă — școala « normală » — în care să se predea și limbile latină și germană. Ca urmare a acestor dispozițiuni iau naștere, « îndată după 1766 », trei școli elementare sau « *triviale* » — li se spunea așa prin asemănarea cu școlile medievale deoarece tot trei erau materiile predate, dar în loc de gramatică, dialectică și retorică (« *trivium* » de odinioară!) se făcea acum scris, citit și socotit — în comunele Năsăud, Maier — aceasta din urmă e mutată în 1816 la Sângeorgiu — și Monor; în 1786 li se mai adaugă alte două, la Zagra și la Borgo-Prund. Totdeodată, se înființează, în răstimpul 1770—

1777, Școala Normală din Năsăud, iar la 22 Noemvrie 1784, într'un local încăpător în care-și aflară loc toate instituțiile de învățământ locale, Casa militară de educație, iarăși la Năsăud. Pe teritoriul regimentului I se întemeiază o școală « Normală » la Orlat, iar școli « triviale » și « comunale » — acestea erau tot școli elementare, dar mai mici ca rang decât cele dintâi — la Hațeg, Jina, Vaida-Rece, Cugir, Veștem, Lissa, Tohani, Ohaba, Racovița, Răcășdia, Șinca și Viștea de Jos. Teritoriul regimentului de dragoni își avu școli la Dejani (Făgăraș), Dibra (Hunedoara), Teiuș (Alba) și Agârbiciu (Târnava Mare). În sfârșit, pe teritoriul militar bănățean, se ridicară, între 1770 și 1790, optzeci și cinci de școli « comunale », cinci școli « triviale » în Mehadia, Bozovici, Slatina, Pojejena și Bersasca și o școală « Normală » precum și una de fete la Caransebeș. Din toate aceste școli grănițerești, ținute cu fondurile teritoriilor respective și cu unele subvenții de stat, ieșiră o serie de tineri cu carte care, împreună cu absolvenții Blajului, începură să pătrundă în slujbe și în armată.

Un nou imbold căpătă învățământul românesc dincolo de Carpați în urma edictului din 1776 al Mariei Tereza, edict intitulat: « Ratio educationis totiusque rei litterariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas », prin care se hotăra regimul școlar în Ungaria și în provinciile anexate ei, deci și în Transilvania. În urma acestui edict, numărul școlilor elementare românești crește considerabil: s'a dat cifra de trei sute pentru răstimpul 1768—1794, dintre care cea mai mare parte sub directoratul lui Gheorghe Șincai. Căci acest mare cărturar a fost, timp de doisprezece ani (1782—1794), « director al primei școli naționale din Blaj, și al celorlalte școli greco-catolice din marele principat al Transilvaniei ». El străbătu neobosit Ardealul în toate direcțiile și înființă școli prin sate; treizeci se ridicară numai în Secuime.

Ortodocșii avură, potrivit aceleiași organizații date de împărăteasa Maria Tereza, școlile lor. Director al acestor școli — coresponzând deci lui Șincai pentru cele unite — este, în 1790, *Dimitrie Eustathievici*, autorul gramaticii manuscrise din 1757 și al unor lucrări tipărite peste câteva decenii la Sibiu.

În afară de școlile de stat, mai erau apoi școlile întemeiate și susținute de particulari cum este de pildă aceea din Făgăraș unde funcționa în 1791 « Andrei Sovoiloviciu, boier de Mărgineni și

dascăl al școlii normalicești a neguțătorilor neuniți din Făgăraș». Pentru această școală, se face în 1804, un nou local, în «ulița Grecilor».

Odată cu înmulțirea școlilor elementare din Ardeal, se simte nevoia înființării unei școli speciale pentru pregătirea învățătorilor respectivi, corespunzând deci unei *școli normale de astăzi*. Accentuăm «de astăzi», ca să nu se confunde cu școlile «normale» întemeiate în Ardeal în timpul Mariei Tereza (vezi mai sus, p. 934-5); acestea erau niște școli de grad mai înalt, dar care nu pregăteau numaidecât învățători. Școala specială căpătă numele de «*Școala preparandă sau pedagoghicească a Nației Românești*»; având drept sediu *Aradul*, ea își începu cursurile la 3/15 Noembrie 1812, cu 262 de elevi. Corpul didactic cuprindea pe *Dimitrie Țichindeal*, profesor de «învățătura Legei sau catehetă», pe *Ioan Mihut*, profesor de pedagogie, metodică și «istoria țării ungurești», pe *Iosif Iorgovici*, profesor de filosofie, matematică și geografie și pe *Const. Diaconovici-Loga*, profesor de gramatică și «confept». După doi ani de studii, absolvenții intrau în «direcția dascăliei»; unii se făceau însă și preoți sau ocupau slujbe administrative: ne-o spune «Chiemarea» profesorului Diaconovici-Loga, tipărită la Buda în 1821.

În ce privește *seminariile* sau școlile speciale pentru pregătirea preoților, în afară de acel din Blaj, rezultat din contopirea mai vechii «Școli de preoție» cu seminarul Buna Vestire întemeiat în 1760 de Petru Pavel Aaron, se înființează unul nou la Oradea în 1792, prin stăruința episcopului Ignatie Darabant. Absolvenții acestuia din urmă se puteau dedica însă și învățământului, așa după cum, mai târziu, aceia ai Școlii preparande din Arad puteau deveni și preoți.

Un merit deosebit pentru domniile țărilor noastre în materie de învățământ a fost generosul și îndelungatul sprijin pe care l-au acordat școlilor din Orientul creștin. Într-o vreme când drept credincioșii acelor îndepărtate locuri, puțini și apăsați economic, aveau mari greutăți pentru a-și întreține *biserica* și *școala*, dela noi le-a venit ajutorul. Dela țărmurile Dunării până la muntele Sinai și din Peloponez până în Antiohia, dărnicia voievozilor munteni și moldoveni și a boierilor lor s'a făcut neconținut

simțită, din veacul al XIV-lea până în al XIX-lea. În ce privește învățământul, în răstimpul dintre 1601 și 1821, notăm că atenția s'a îndreptat în special asupra școlilor din Constantinopol și împrejurimile lui precum și asupra acelor dela Ierusalim. Acestea din urmă — școala grecească și cea arabă — primesc subvenții pe timpul lui Brâncoveanu și apoi tot timpul sub Fanarioți. Suma de 100 lei care li se dădea anual din Moldova, sub Grigore Ghica, în 1728, poate părea mică, la prima vedere; să se ție seamă însă de faptul că pe atunci, cu acești bani, se cumpăra o moșie, precum și de împrejurarea că bugetul școlilor de stat moldovenești, în acel an, era de 440 lei. Se mai adăoga de altfel o sumă, nespecificată, cu care « să se chivernisească și copiii cei străini și săraci cu hrana și îmbrăcămintea ».

În ce privește școlile din Constantinopol și împrejurimile lui, în primul rând venea, evident, « Școala cea mare » sau Academia grecească din Fanar. Ea primea, la începutul veacului al XVIII-lea, o subvenție anuală foarte mare: 1000 de lei din Moldova și 500 de lei din Țara Românească. Constantin Racoviță îi dă mai mult: 1200 lei anual și cifra e menținută de Grigore al III-lea Ghica, în ultima sa domnie din Moldova (1774—1777). Alexandru Ipsilanti (1774—1782), la rândul lui, o sporește la 1800 de lei. O a doua școală grecească din regiunea constantinopolitană care s'a împărțășit de darurile noastre a fost aceea dela *Yenikiōi* sau *Neochorion*, localitate situată pe malul european al Bosforului, între Istinye (Stenia) și Tarabya (Therapia).

Pe « drumul Țarigradului » care ducea din Muntenia în capitala imperiului otoman, domnii noștri au ajutat școlile din locurile de popas mai însemnate. Astfel, școala elinească dela *Arvanitochori*, lângă Târnovo, în Bulgaria, a fost refăcută de către Alexandru Ipsilanti (1774—1782). O alta, la satul « *Drăgoi-chioi* » unde — spune hrisovul din 19 Iulie 1792 dela Mihail Sutz — « totdeauna conăcesc și găzduiesc boieri și alți slujbași domnești ce se trimit de aci la Țarigrad... cum și ce vin de acolo aici... » primește, pentru dascălul grecesc care învăța pe copiii de bulgari din sat, 60 de taleri anual « plata ostenelii lui »; această sumă o dăduseră și alți domni mai înainte.

Pentru școlile din fosta Elladă, avem mărturia patriarhului Hrisant Nottara. El afirmă, în Septemvrie 1728, că Nicolae Mavro-

cordat s'a îngrijit nu numai de învățământul din Moldova și din Constantinopol, dar n'a « zăbovit să se îngrijească bogat și evlavios de școli și în mai multe ținuturi din Grecia decăzută ».

Mănăstirea și școala dela *Sumela*, în părțile Trapezuntului (Asia Mică), a beneficiat și ea de dărnicia unei serii întregi de voievozi de ai noștri. Școala din insula *Patmos*, în arhipelagul grecesc, întemeiată în 1713, ocrotită, se pare, de Mavrocordați, primea în 1787 o sumă anuală dela Mihail Sutz. Și așa mai departe; lista școlilor din Orientul creștin ajutate de noi se poate lungi; exemplele date mai sus credem însă că sunt suficiente pentru dovedirea afirmației prin care am început, adică a rolului pe care l-am jucat sub raportul învățământului, peste hotare.

Manuale școlare. Și în vremea veche, nu numai astăzi, s'a simțit nevoia de a se ușura elevilor învățătura, cu ajutorul *manualelor*. La început, ele au fost, evident, *manuscrite*, pe pergament sau pe hârtie; pentru exercițiile de scriere și socotit s'a întrebuințat uneori și suprafețe de *nisip* pe care se făceau semnele sau cifrele respective, netezindu-se în urmă, după întrebuințare. Inventându-se tiparul, s'au putut apoi *imprima* manuale, ceea ce a contribuit nu cu puțin la difuzarea învățăturii. —

O caracteristică a vechilor manuale pentru începători, nu numai la noi, dar și în restul Europei, a fost caracterul lor religios: cunoștințelor tehnice li se adăogau și cele de ordin religios. Lucrul era normal: învățământul însuși având acest caracter și fiind predat, în genere, de clerici, nu se putea ca manualele să facă abstracție de biserică. Învățământul exclusiv laic este un produs al ultimului secol; el n'a existat mai înainte.

Manualul pentru începători, abecedarul din zilele noastre, a purtat în Țările Românești numele de *bucavna* sau *bucvar* sau *alfavită*. Primii doi termeni derivă de la « buche » adică literă: deci cartea care învață literele. Cel de al treilea termen este echivalentul *grecesc* al abecedarului nostru, deoarece *alfa* și *vita* sunt, în această limbă, primele două litere ale alfabetului. Bucavnele cuprindeau, în genere, literele și cifrele, apoi diverse rugăciuni, cele zece porunci, simbolul credinței sau Crezul, cele nouă fericiri, și cele șapte taine. Așadar, aveau și numeroase elemente de catechizm.

Cea mai veche bucoavnă tipărită pe care o cunoaștem astăzi este aceea imprimată la Iași, în grecește, în 1651, sub Vasile Lupu. Urmează apoi una în românește, la Bălgrad (Alba-Iulia), în 1699, « cu voia prea sântitului chir Atanasie mitropolitul țării Ardealului » și — adăogăm noi — autorul Unirii cu Roma. În Muntenia se tipărește, în 1726 la Râmnic, în slavonește și românește, o bucoavnă intitulată: « *Intăia învățătură pentru tineri...* »: e o traducere din limba rusă a manualului: « *Pervoe ucenie otrokom* ». Ea răspunde așa de bine nevoilor, încât o ediție nouă apare în anul următor, 1727, și o a treia în 1734. În Ardeal, elevii școlilor din Blaj, au și ei, în 1759, o « *Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie și la temeiul învățaturii creștinești...* »; blagoslovenia o dăduse preasfințitul Vlădică Aaron. Dintre celelalte bucoavne care apar până la 1821 — numărul lor merge de altfel sporind — cităm pe cele două tipărite de preotul Mihail Strilbițki la *Dubăsari* (1792) și *Movilău* (1800), apoi « *Alfavitul* » lui Gheorghe Șincai, în patru limbi — latinește, nemțește, ungurește și românește — apărut la Blaj în 1796, « pentru folosul și procopsala școalelor neamului românesc », în sfârșit primele bucoavne tipărite la Chișinău, rusește și românește, în 1814 și 1815.

Manuale speciale pentru învățarea religiei, cuprinzând deci elementele esențiale ale credinței, erau *catechizmele*. De ele s'au folosit atât luteranii cât și calvinii și apoi catolicii spre a atrage la confesiunile lor nu numai pe copii și pe tineri dar și pe vârstnici; s'au folosit de asemenea ortodocșii. Amintim de catechizmul luteran tipărit în 1544 la Sibiu, de cel calvinesc a lui Ștefan Fograși (1647) precum și de acela, tot calvinesc, căruia i-a răspuns, în 1645, Mitropolitul Varlaam. În aceeași categorie intră și cartea « *Pânea pruncilor sau învățatura credinței creștinești* » alcătuită sub formă de « mici întrebăciuni și răspunsuri ungurești » de « cinstitul pater Boroneai Laslo » și tradusă în românește « de Duma Ianăși dela Borbanți » și tipărită la Alba-Iulia în 1702. Intră, de asemenea, catechizmul catolic al lui Canisius, tradus în românește de Gheorghe Buitul, jezuit de origine valahă, și tipărit într'a doua ediție — din prima (Bratislava, 1636) n'avem niciun exemplar — la Cluj în 1703, cu litere latine și ortografie maghiară. Titlul sună: « *Catechismus szau summa krédinczéi katholicsést...* ». Tot aci menționăm și manualul

tipărit la Cluj, în 1746, în latinește și slavonește, sub titlul: « *Elementa puerilis institutionis in lingua latina* »; el apare « din porunca și cu cheltuiala » lui Mihail Manuil Olșavskij, « episcopul Rusiei, al Muncaciului și al Maramureșului... ». În 1757, episcopul unit Petru Pavel Aaron publică la Blaj sub titlul: *Doctrina christiana ex probatis autoribus collecta ad usum huius scholasticae juventutis cooptata...* » un catechizm, însoțit de colocvii între un elev și magistrul său despre Unirea cu Roma. Menționăm, în sfârșit, și două lucrări ortodoxe: mai întâi catechizmul alcătuit la Carlovitz în 1774 și publicat pentru tinerimea școlilor neunite din împărăția austriacă, apoi lucrarea aromânului *Dimitrie Darvari*, tradusă din grecește de către *Eufrosin Poteca* și tipărită la Buda, în 1818, sub titlul: « *Mai nainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu* ». Poteca, subaltern al lui Gheorghe Lazăr, la cursurile dela Sf. Sava, este un patriot luminat și un convins partizan al Școlii Ardelene și al învățământului superior în limba română. El aduce laude, lui Ion Vodă Caragea că a întemeiat « acum întâi în poliția Bucureștilor, Școală de Mathematică și de Filosofie » în limba țării; acestei școli îi închină și el traducerea sa « pentru întâia învățătură a pruncilor »; adaogă că trebuie predată îndată după bucoavnă.

Dintre celelalte manuale speciale, cele mai vechi sunt *gramaticile*. Cunoaștem o gramatică slavonească tipărită de Antim Ivireanul la Snagov în 1697, cuprinzând 250 de foi in-8°. În prefața adresată lui Brâncoveanu, înaltul ierarh afirmă că nu exista până atunci o astfel de lucrare în țară; ea era totuși necesară, deoarece sunt cărți sfinte care se citește în slavonește; pe de altă parte, Vodă însuși a întemeiat « și școală de învățătura limbii slavonești pentru copiii de vârstă fragedă ». Pentru celelalte gramatici apărute în țările românești — dintre care unele, opere originale, au o deosebită valoare, vezi mai sus, p. 845-9.

Cea mai veche *aritmetică* tipărită pentru școalele noastre datează din 1777. Ea a apărut la Viena, în românește și nemțește, sub titlul: « *Ducere de mâna către Arithmetica sau socoteala pentru traba pruncilor rumânești celor neuniților ce se învață în școalele cele mîce...* ». O altă ediție, într'o românească mai fluentă, îngrijită de Dimitrie Eustatievici « directorul a școalelor neunite naționalicești din Ardeal », apare la Sibiu, în 1789; numărând 152 de pagini, costa numai 15 creișari. Ii urmează, la 11

Dechemvrie st. v. 1795, manualul tipărit în Iași de episcopul Amfilohie al Hotinului. Intitulat «*Elementi arithmetice arătate firești*», el e o traducere a manualului italian *Elementi aritmetici* a lui P. Alessandro Conti, ediția din 1730. Cuprinde și ceva geometrie; interesantă e preocuparea originii noastre latine într-o astfel de carte, origine pe care Amfilohie o relevă cu prilejul comparației ce face între măsurile romane și cele române. Semnalăm și *Elementele de Aritmetică*, partea întâia, ale profesorului Dimitrie Panaiotadi Govdela, tipărite în limba greacă, la Iași, în 1818; ele sunt dedicate voievodului Scarlat Callimachi; mai înainte, în 1806, același tipărise și o *Algebră*.

În ce privește *geografia*, primul manual românesc cunoscut astăzi este acela tradus, cel mai târziu în 1777, de Amfilohie al Hotinului, din italienește, și publicat la Iași, la 22 August st. v. 1795, sub titlul: «*De obște gheografie pe limba moldovenească, scoasă de pe gheografie lui Bușier*». Numirile geografice sunt așezate într'un mod anumit «pentru folosința tinerilor de a le ține minte»; se adaugă și o însemnare despre domnii Moldovei. Pentru celelalte tratate de geografie — tot traduceri — și pentru harta-atlas a lui Gheorghe Golescu, tipărită la Viena, în 1800, vezi mai sus, p. 855 și 880.

Nu avem un manual propriu zis de *istorie* a Românilor, tipărit în românește, până la 1821. Lucrările Școalei Ardelene, câte s'au tipărit, privesc numai unele perioade sau aspecte ale trecutului nostru; celelalte au rămas în manuscris. Au existat însă *liste cronologice* de domni, publicate la finele unor lucrări de altă natură. În afară de cele pe care le dă Dosofteiu mitropolitul la sfârșitul *Molitvenicului* din 1681 și a *Parimiilor* din 1683 (vezi p. 809) și în afară de însemnarea lui Amfilohie de care amintirăm câteva rânduri mai sus, cităm lista cronologică dela finele Psaltirei tipărite în Iași la 1794, sub titlul: «*Însămnare de câți domni au domnit în țara Moldovei dela descălecarea ei*»; ea merge dela «Dragoși Voevod întâiul ce au eșit din Ardeal» (1352) până la Mihai Costandin Vodă Șuțul (1793). Să dă durata fiecărei domnii — dar indicațiile până la Iuga Vodă sunt foarte greșite — la unii voievozi se mai dă și câte un detaliu. Citim astfel: «Iancu Sas Voevodu *Liuteranu*»; «Gașpar Voevodu *Italiianul*»; «Vasile Voevod *Alvanitul*» (Albanezul!); «Duca Vodă *Alvanitul*»; «Scar-

lat Grigorie Ghica Voevodu; *și au robii Tătarii țara de jos*», etc. Această «însămănare» se retipărește și în ediția din 1802 a Psaltirei. O altă listă cronologică a domnilor moldoveni găsim la finele Psaltirei apărute la Iași în 1817; ea cuprinde domnii din răstimpul 1352—1812, «care în ce an au domnit și câtă vreme au fost domniia sa». O «*Insemnare de numele preaosfințiților mitropoliți ai țării Moldaviei și care unde i-au fost metaniia*» se află la finele Ceaslovului tipărit la Iași în același an 1817. Dar indicarea metaniei nu începe decât cu al 19-lea mitropolit, cu Filothei, despre care se afirmă că era «dela Putna». Pentru epoca mai apropiată — secolul al XVIII-lea — se adaugă și câte o scurtă lămurire; astfel, de pildă, despre Gavriil, se spune: «*frate după trup Domnului Ioanu Theodor Calimah Vvod*». Ultimul mitropolit pomenit e Veniamin Costachi, în cea de a doua păstorie a sa; în total se dă numele a 62 de mitropoliți.

Pentru textele de istorie universală — cronografe și traduceri de opere apusene — care puteau servi și ca manuale sau ca texte de lectură în clasă — vezi mai sus, p. 877—880.

Pentru *retorică*, obiect de studiu mult prețuit în școlile superioare ale veacurilor XVII—XIX, cităm manualul doctorului *Molnar*, apărut la Buda în 1798, în tipografia Universității. Pe foaia de titlu citim: «Retorică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări, acum întâi izvodită pe limba românească, împodobită și întemeiată cu pildele vechilor filosofi și dascăli bisericești...».

Primul manual de *fizică*, alcătuit la noi, pare să fie acela al lui «*Constantin Vardalah Egipteanul*», profesor la «Academia» din București. Scris în grecește și tipărit la Viena în 1812, el formează un volum de 801 pag. in-8° și are următorul titlu: «*Fizica experimentală, cuprinzând cele mai nouă explicațiuni, compusă și publicată în limba grecească, pentru începători...*». Amintim că, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în bugetele «Academiilor» din București și Iași era prevăzută o sumă și pentru achiziționarea de «organe» matematice și fizice, adică de aparate care să ajute la învățarea acestor discipline.

Au existat manuale și pentru *caligrafie*; primul pe care-l cunosc este din 1813; alcătuit de Diaconovici-Loga, el e tipărit la Buda și intitulat «*Caractere caligrafice*». Același autor publică

la finele lucrării sale «Orthografia», apărută tot la Buda, în 1818, o tabelă cu titlul: «*Caligrafie*»; ea cuprinde literele chirilice, mari și mici, cursive. Un alt manual «*Caligrafia românească prin Heinrich Tesar*» se imprimă la Buda, în 1817, după cât se pare; e alcătuit din 12 tabele litografiate.

Muzica s'a învățat la noi multă vreme de pe manuscrise. Călugării copiau vechile notații muzicale iar învățăceii cântau notele purtând nu denumirile de azi, ci pe cele arhaice, bizantine: «pa, vu, ga, di, che, zo, ni, pa». La mitropolia Ianinei, se păstrează încă, un asemenea manuscris, cu următoarea însemnare, în grecește: «Această carte a luat sfârșit de mâna mea Calist Ieromonahul, muzicant, fiind domn în Ungrovlahia preacinstitul Iw Constantin Brâncoveanu voevod». Abia în 1820, apar, la București, primele tipărituri muzicale dela noi: «*Noul Anastasimatar*» publicat de «prea învățatul dascăl dela «Școala domnească de muzică», «kir Petre din Efes», cu cheltuiala marelui vornic Grigore Băleanu, și un «*Scurt Doxastar a răpsoatului Petre Lambadarie din Peloponez*»; ambele transcrise după «noua metodă» a muzicei, așa cum se preda de «prea învățații dascăli de muzică din Constantinopol». Caracterele muzicale tipografice au fost turnate, pentru primul text, de «aurarul» Serafim Cristodulo din București, pentru cel de al doilea de «Ștefan D. meșter aurar din Linotope» sau Lintopea, un sat aromânesc vestit prin lucrul metalelor prețioase (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 418).

Odată cu întemeierea școlilor speciale de pregătire a viitorilor învățători, se pune și problema manualelor respective. Până să se întocmească unele originale, se traduc deocamdată cele străine. Astfel, în 1818, apare la Buda, «*Pedagoghia și Methodica pentru învățătorii shoalelor orășenești și sătești de Villom* (i. e. pedagogul și filosoful francez Villaume!), *acum întâi pelimba dacoromânească tradusă și prefăcută de Naum Petrovici*», profesor al școalelor naționale ortodoxe «în crăimea Ungariei»; traducerea era gata încă din 1816. Iată definiția pe care o dă Petrovici, în prefață, celor două discipline: «Ce iaste pedagoghia? Iaste o măestrie care ne învață a crește pruncul sau, să grăesc mai desvălit, carea ne învață a crește în prunc inima curată și sufletul bun și înțelept, pre amândoaă acestea a cunoaște și pre iale într'o pretenie a le aduce». Iar mai jos: «Ce iaste methodica?... nu e destul

aceaia, numai să crești pruncul, ci trebuie să-l și înveți și atunci va fi deplin crescut. Apoi aceasta ne învață *methodica*. *Methodica* ne învață a ceti, a scrie, a socoti, a cunoaște sânta Lege și limba maicei, a cunoaște lumea și oamenii și înțelepțește a gândi și a judeca ». Peste trei ani, în 1821, Diaconovici Loga, profesor la școala preparandă din Arad, arătând că directorul școalelor preparande, Uroș Nestorovici, a dispus să se tipărească manualele necesare acestor școli, aduce la cunoștință că el are tocmai gata de tipar asemenea manuale și roagă pe «patronii neamului românesc» — pe mecenați deci și pe iubitorii de cultură — să-l ajute ca să le tipărească.

În aceeași vreme, apăreau la Iași, în 1820, în grecește, un « *Manual despre metoda alilodidactică* » adică metoda potrivit căreia elevii se examinau reciproc, și niște *Table pedagogice*, cu literă specială adusă dela Paris.

• **Bibliotecă.** Este absolut sigur că au existat biblioteci în Țările Românești din cele mai vechi timpuri, atât la curțile domnești, cât și la mănăstiri și unele case boierești. Logofătul Filos al lui Mircea cel Bătrân, devenit în călugărie Filotheu, autor de cântări bisericești originale, nu se poate să nu-și fi avut biblioteca sa proprie alcătuită din manuscrise, după cum e imposibil ca la curtea lui Ștefan cel Mare, a lui Despot, Petru Cercel, Petru Șchiopul sau Mihai Viteazul să nu fi existat un număr de cărți și iarăși de manuscrise. Descoperiri viitoare vor arăta dreptatea acestei presupuneri. Tot astfel cred că au avut bibliotecă: fastuosul *Radu Mihnea*, care învățase nu numai la Muntele Athos dar și în Italia, la Veneția și Padova, apoi evlaviosul *Miron Vodă Barnowski* care voise să întemeieze o tipografie în Moldova; se poate ca unele din cărțile lui să fie și azi printre acelea ale mănăstirii Barnowski, ctitoria nefericitului voevod; catalogul cărților acestei mănăstiri întocmit în 1727 și publicat în colecția Hurmuzaki, cuprinde lucrări în grecește, latinește, italienește, leșește, românește, rusește, în slavă bisericească și chiar în georgiană. Și *Gheorghe Duca*, reîntemeietorul tiparului moldovenesc și învățatul său fiu *Constantin*, zis și Duculeț, care pune să i se transporte la curte pietrele cu inscripții romane găsite în țară, și extraordinarul *Mihail Radu* sau *Mihnea* al III-lea al Munteniei, asemănător în atâtea privințe cu Despot Vodă, ca să nu mai pomenim pe superbul *Șerban Can-*

tacuzino ce se visa succesor al împăraților bizantini, și-au avut, cu siguranță, fiecare, biblioteca lor. Reprezentativi, în privința aceasta, rămân însă, bine înțeles, tot *Constantin Brâncoveanu* și *Dimitrie Cantemir*, cei doi voievozi iubitori și creatori de cultură. Pe unul din manuscrisele lui Brâncoveanu, ajuns astăzi în colecțiile Academiei Române, se poate citi, scrisă de însăși mâna lui, următoarea însemnare: « A lui Costandin Brâncoveanu vel logofăt, leat 7195 (1687) Fevruarie 5. Dar dela dumnealui Costandin Cantacuzino biv vel stolnic ».

În ce privește pe boierii veacului al XVII-lea, cităm pe Grigore Ureche, Ștefan pârcălabul de Soroca, Eustratie treti logofătul, Todirașco, Miron Costin, Pătrașcu Ciogolea și Tudosie Dubău, tustpatru vel logofeți, pe Neculai Buhuș și pe Lupu Bogdan hatmanul, în Moldova, iar în Muntenia pe Udriște Năsturel — o mărturie străină contemporană arată că « trăia înconjurat de cărți pe care le aducea din străinătate » — pe Istratie Leurdeanu, care punea să i se scoată copii de pe manuscrisele turcești, Constantin Cantacuzino postelnicul, marele vornic Ivașco Băleanu, frații Greceanu, Matei Crețulescu, în a cărui bibliotecă se găsesc și un *atlas* scump, cumpărat de el la Viena, Constantin Cantacuzino stolnicul, cel mai învățat boier al vremii lui, și pe Mihai Cantacuzino spătarul, iubitorul de geografie și arhitectură. Despre bogata bibliotecă a Cantacuzinilor, dela Mărgineni (Prahova), întemeiată de Constantin postelnicul, o descriere a Țării Românești din vremea lui Constantin Mavrocordat spune: « A fost cea mai mare vivliothichi decât toate acestea (adică decât cele dela Mitropolie, Văcărești și Sf. Sava!), cu multă cheltuială și multe cărți elinești, letinești, franțoești, turcești... Dar cele mai multe cărți s'au rădicat dă Nicolae Vodă și le-au dus la vivliothichi al său, ce făcuse la Țarigrad, la casăle lui, la Bata... ». Stolnicul Constantin Cantacuzino a îmbogățit mult biblioteca moștenită dela părintele său. În 1706, Septemvrie 27, un cunoscut al său, Francisc Lugasi, scrie dela Târgoviște în Ardeal, probabil unui membru al familiei Banffy: « Ilustritatea sa bătrânul domn Constantin stolnicul m'a rugat foarte mult să-ți scriu dumitale ca să-i procuri *Istoria* bietului... Alexe Bethlen, chiar nelegată dacă ar fi, fiindcă Dumnealui vrea... să compileze istoria Țării Românești... și-a procurat până acum pe Bonfinius, pe Istvánfi, pe Ion Bethlen; n'are *Istoria* bietului... ».

Alexe Bethlen; îl obligi Dumneata foarte mult dacă ți trimiți una, având mare nevoie de ea ».

Dar biblioteci au fost mai ales la *mănăstiri*, vechile centre de cultură ale țării și sediul școalelor de pe atunci. În veacul al XVI-lea au existat cărți și manuscrise la Neamțu și la Putna, în Moldova, la Bistrița, la Cozia, la Argeș și la Tismana, în Muntenia. Din aceste lăcașuri au fost aduse tipăriturile și manuscrisele care împodobesc Muzeul de Artă religioasă din București. În epoca lui Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir constatăm biblioteci la următoarele mănăstiri: 1. *Sf. Sava* și 2. *Sf. Gheorghe Nou* din București. Intr'o scrisoare din 2 Mai 1716 pe care Nicolae Mavrocordat o adresează patriarhului Ierusalimului Hrisant Nottara de care ascultau, în ultimă instanță, aceste două mănăstiri, el ți spune între altele: « Mulțumim și pentru voia ce ne dai să avem intrare în biblioteca Sfântului Sava și a Sfântului Gheorghe; scopul nostru anume este să adăogim acolo și alte cărți, nu să luăm ». 3. *Hurezi*. Un raport asupra Olteniei, trimis în 1727, Consiliului de Război dela Viena, spune că într'această mănăstire se găsește « o frumoasă bibliotecă » (eine schöne Bibliotheca); o parte a cărților ei se află astăzi în colecțiile Casei Bisericii din București. 4. *Văcărești*. În legătură cu biblioteca de aci, citim în prefața ediției din Martie 1768 a *Manualului despre superioritatea Ierusalimului* că Nicolae Mavrocordat, ridicând mănăstirea, « i-a dăruit cărți bisericești și profane în diferite limbi, anume grecești, latinești, greco-latine, arăbești, etc ». Pe o ediție din 1551 a operelor lui Homer, o însemnare din 1718 spune de altfel: « Și aceasta din cele dăruite Sf. Mănăstiri domnești Văcărești... de prea înălțatul... Ioan Nicolae Alexandru Voevod ». Catalogul cărților acestei mănăstiri, alcătuit în veacul al XVIII-lea, cuprinde 237 de opere. 5. *Mitropolia* și cele două episcopii dela 6. *Râmnicul Vâlcei* și 7. *Buzău* aveau fiecare biblioteca lor; cea dela Râmnic a fost mult sporită de erarii cărturari Damaschin, Chesarie și Filaret (vezi și mai sus, p. 867-9). În Moldova au continuat să se desvolte vechile biblioteci mănăstirești, la care s'au adăugat acelea dela 8. *Secu*, ctitoria lui Nestor Ureche, dela 9. *Barnowski* din Iași, ctitoria evlaviosului domn, apoi dela 10. *Trei-Ierarhi*, în legătură cu școala superioară creiată de Vasile Lupu, dela 11. *Slatina*, unde s'a găsit un manuscris al vechilor letopisețe moldovenești

scrise slavonește și dela 12. *Coșula*, unde s'a păstrat manuscrisul traducerii românești al « Istoriiilor » lui Herodot. Ca și în Muntenia, erau apoi biblioteca 13. *Mitropoliei din Iași* și a celor două episcopii dela 14. *Roman* și 15. *Huși*. Și *Episcopia catolică* din Bacău avea un început de bibliotecă; misionarul Bandini enumeră în 1646 opt tipărituri dintre care 3 în poloneză și 5 în latinește.

În Ardeal, prima bibliotecă românească de care știm este aceea a mitropolitului *Sava Brancovici*. Cu prilejul întemnițării și maltratării sale, în 1680, cărțile i s'au risipit însă. Peste câțiva ani, în 1693, avem prima mențiune documentară despre biblioteca *bisericii sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*; avea la acea dată, 115 volume și desigur se întemeiasă cu mult înainte. În 1759, numărul volumelor se ridică la 177.

Instituțiile de cultură ungurească își săsești din Ardeal, prin faptul că aparțineau grupărilor etnice care aveau puterea politică și economică, au fost înzestrate încă mai de timpuriu cu bogate colecții de cărți și manuscrise. Astfel, « *Colegiul academic* » calvin, întemeiat de Gabriel Bethlen la Alba-Iulia în 1622, posedă o frumoasă bibliotecă; ea a ars în 1658, cu prilejul năvălirii și jefuirii Transilvaniei de către Tătari. Refăcut și mutat la Aiud, prin îngrijirea principelui Mihai Apaffi, colegiul își alcătui o nouă bibliotecă, cuprinzând și manuscrise. Și *colegiul reformat din Odorhei*, construit împreună cu biserica de acolo, de Sigismund Báthory, avea o colecție apreciabilă de cărți. Sașii la rândul lor strânseseră colecții frumoase la Brașov, Sibiu, Bistrița și Sighișoara. Negustorii companiști greci din Sibiu își întocmesc și ei o bibliotecă, mai ales în urma donației făcute de Episcopul Leontie din Paphos, mort în Martie 1661 și îngropat în satul vecin Boița; printre cărțile lui se aflau și două ediții a « *Vitejilor lui Mihai Viteazul* » de Stavrinov vistierul. (vezi și vol. II, ediția a patra, p. 589).

Veacul al XVIII-lea a însemnat, sub raportul difuziunii cărților și a formării de biblioteci, o epocă de real progres. Cartea apuseană pătrunde în număr tot mai mare în bazinul dunărean; ei i se adaogă în țările ortodoxe, tipăriturile românești — în limba națională dar și în grecește și chiar în slavă — și tipăriturile rusești. Numărul școlilor sporește, și cu ele, numărul manualelor și a cărților în genere. Grigore al III-lea Ghica, în hrisovul din 1766

privind reorganizarea învățământului moldovean, prevede, la Academia de pe lângă Mitropolia din Iași, și un post de «bibliotecar» plătit cu 120 de lei anual. În ultima sa domnie moldoveană (1774—1777), același voevod trimite pe boierul Saul «în Germania, Franța și Italia, cu ordin de a cumpăra în aceste țări tot ce va crede de cuviință a contribui la propășirea științelor, literelor și artelor în Moldova». Saul aduce într'adevăr cărți în valoare de peste 1000 de florini.

În anaforaua pentru reorganizarea învățământului moldovean, Mitropolitul Iacov II (1792—1803), prevede, pentru întâia oară, *instituirea unui fel de depozit legal* și anume în favoarea bibliotecii «Academiei» din Iași. În capitolul VIII al amintitei anaforale se hotărăște că toți negustorii cari vor aduce cărți în țară sunt obligați să dea câte un exemplar, fără plată, acelei biblioteci; la cele foarte scumpe, se va achita jumătate din preț. Printre cei care importau cărți era și librarul vienez Marquides Pulio (Aromân de neam!). Un raport consular austriac arată că acesta a adus în București la 28 Dechemvrie 1796, o serie de cărți pe care le-a oferit spre cumpărare boierilor; catalogul anexat raportului cuprinde 44 de opere, dintre care 42 în franțuzește, cu o proporție apreciabilă de caracter revoluționar — 1 în latinește și 1 în italienește. Aflăm și numele câtorva legători de cărți: unul este cunoscutul preot Mihail Strilbițki (vezi mai sus, p. 913) care la 1762, în Iași, leagă în piele, cu stema Callimachilor, manuscrisul «Condicei de obiceiuri» a lui Gheorgachi vtori logofăt. Un altul e Dimitrie Preotul, tot la Iași, în 1797, posesor de «codici muzicali»; un al treilea e Șerș Evreul, la București, cu prăvălie în oraș și în slujba voevodului Constantin Hangerli «la legatul cărților și condicilor domnești» cum ne spune hrisovul de scutire de dări dat la 13 Octomvrie 1798; un al patrulea e Tudor, legătorul de cărți al Mitropoliei din București, căruia de asemenea i se acordă scutiri prin hisovul din 18 Martie 1804.

E normal deci ca numărul bibliotecilor, publice și private, să sporească în acest veac al XVIII-lea.

Dintre bibliotecile domnești, incontestabil cea mai importantă, bucurându-se de o faimă unică, este acum biblioteca Mavrocordatilor, a lui Neculai și Constantin. Neculai moștenise biblioteca părintelui său, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, el însuși unul

din oamenii cei mai culți ai epocii, cu studii universitare în Italia. Ajuns domn, având deci mijloace mari, Neculai începe să-și sporească biblioteca. E foarte probabil că a luat, așa cum spune descrierea, pomenită înainte, a Țării Românești, o parte din cărțile bibliotecii dela Mărgineni: Cantacuzinii, Ștefan și tatăl său, învățatul stolnic, pieriseră doar ca haini Impărăției turcești. Sporul cel mare al bibliotecii lui Neculai Mavrocordat a venit însă din altă parte și anume din cumpărăturile făcute cu bani grei, atât în apusul Europei cât și în Imperiul Otoman. O corespondență din 1729 arată că a cheltuit numai în 2 ani suma de 20.000 de scuzi pentru achiziționarea de manuscrise turcești, arabe și persane. Iar o altă mărturie contimporană vorbește de «cheltuieli de necrezut» (*dépenses incroyables*). Din cărțile sale, Neculai defalchează o parte pentru fiul său Constantin, constituindu-i o frumoasă bibliotecă personală. Catalogul ei, alcătuit în Iunie 1725, deci pe când Neculai domnea în Muntenia, precizează că e «catalogul tuturor cărților elene, greco-latine, latine, italiene, franceze, etc. ale lui Constantin Mavrocordat, *pentru uzul lui*, în afară de acelea din biblioteca cea mare a prea înălțatului domn în București» (χωρίς τῶν ἐν τῇ μεγάλῃ βιβλιοθήκῃ ὑψηλοτάτου ἡγεμόνος ἐν Βουκουρεστίῳ). Această bibliotecă personală a tânărului Constantin — avea la acea dată 14 ani — numără nu mai puțin de 684 de opere, unele din ele în mai multe volume și toate frumos legate. Catalogul specifică și felul legăturii: «legătură românească, de piele roșie» sau «legătură galbenă, românească» — nu eram deci niște începători în această ramură — «legătură în pergament alb vechiu», «legătură turcească, roșie, cu peceți», etc.

După moartea tatălui său, Constantin a moștenit întreaga bibliotecă și a sporit-o la rândul-i. Chesarie Daponte, secretarul său, afirmă că ea ajunsese acum la «mii de cărți», ceea ce este foarte probabil. Iar Sulzer o evalua la 600.000 de taleri sau lei; între rarități era și o biblie coptă din veacul al treilea.

Din nefericire, această splendidă bibliotecă, în care se găseau și manuscrise rare, stampe și medalii, nu putu fi păstrată. După mazilirea din 1749 și până să reia din nou tronul în 1756, având nevoie de bani și hărțuit de creditori, Constantin Mavrocordat trebui să și-o amanezeze și apoi să vândă o parte din ea; vându

de asemenea casa din Galata. Unele cărți fură cumpărate de nobili greci ca Iacovaki Rizo și Sutzu, altele de reprezentanții diplomați ai statelor străine. Din cele rămase în țară, la Mitropolie, o parte s'au distrus în timpul războiului din 1768—1774. Astăzi, rămășițele falnicei biblioteci sunt răspândite în diferite locuri; cele mai multe se află la Atena, cumpărate de statul grec; altele sunt în țară, în biblioteca Seminarului Central din București și la diverși particulari.

Dintre bibliotecile în legătură cu biserica, notăm, în Muntenia, pe acelea dela mănăstirile: *Ghighiu*, lângă Ploești, *Cernica*, în Ilfov, *Dălhăuți*, în Râmnicul Sărat, precum și dela biserica *Domnița Bălașa* din București. În Ardeal, se întemeiază, în 1727, biblioteca centrală din *Blaj*, care va deveni repede cea mai însemnată bibliotecă românească de peste munți, apoi, în 1775, aceea a episcopiei greco-catolice din *Oradia Mare*; aci se păstrează manuscrisele celor mai multe din operele lui Samuil Micu Clain; între ele și manuscrisul autograf și inedit al « Istoriei Românilor » în 4 tomuri; de asemenea, manuscrise ale operelor lui Gh. Șincai. Și ortodocșii își avură o bibliotecă episcopală la *Sibiu*, ceva mai târziu, spre sfârșitul veacului, pe vremea lui Gherasim Adamovici. La Alba-Iulia, episcopul ungar Ignat Batthyany înființează *Institutul Batthyaneum* cu o frumoasă bibliotecă, având și cărți rare (incunabule chiar!) și manuscrise prețioase.

Tot mai multe sunt și bibliotecile particulare; atât în Muntenia, cât și în Moldova crește numărul boierilor și înalților ierarhi iubitori de cultură, care strâng cărți, traduc din limbi străine, scriu ei înșiși și acoperă cheltuiala imprimării diferitelor opere de caracter religios sau laic. Același fenomen îl întâlnim și în Ardeal, unde se ridică o pătură de cărturari și unde mecenații se recrutează mai ales din rândul negustorilor înstăriți, cum sunt frații *Boghici* și *Nicola Nicolau* la Brașov, *Constantin Hagi Popp* la Sibiu, « *jupânul Ioan Logofet negoțitoriul* » la Timișoara și alții. Călătorul francez Flachat, zăbovind câțeva vreme în Muntenia, pe timpul lui Constantin Mavrocordat (1731—1733), ne spune că primul secretar al Domnului, *Andronachi* (probabil Vlasto!), era posesorul unei frumoase biblioteci, având și tablouri de preț, sculpturi admirabile și piese de mecanică ciudată, comandate în Germania și Anglia. Tot el ne dă informația că vel portarul *Rizo* făcuse,

din porunca aceluiași Domn, o călătorie de studii în Germania, Olanda, Anglia Franța și Italia, călătorie pe care ar fi vrut s'o facă însuși Constantin Mavrocordat.

În Moldova, socotelile casei cronicarului *Ioniță Canta* ne arată că, în anul 1777, s'au cumpărat «Chiclopediile» (volumele Enciclopediei franceze!), un Esop, o gramatică latinească pentru copii, apoi codicele de legi bizantine al lui Armenopol, în sfârșit un «pergament mare» și trei «pergamenturi de scris». Iar despre *Enache Kogălniceanu*, pseudo-cronicarul, știm că era totuși un cărturar, amator de manuscrise istorice; o serie întreagă cumpără el la Constantinopol, în anii 1760—1761.

Spre a-și da cineva seamă de cât crescuse nivelul și de numărul prețuitorilor slovei tipărite, la finele epocii fanariote, e suficient să cerceteze listele de «prenumeranți» tipărite de obicei la sfârșitul cărților; va vedea îndată cât de numeroși erau cei ce le cumpărau cu anticipație; îi putem socoti pe fiecare ca având o bibliotecă proprie. Dăm aci un singur exemplu: pentru «*Geografia sau scrierea pământului*», tălmăcită de «un iubitoriu de neamul românesc» și apărută la Buda în 1814—1815, în două volume, sunt 460 de prenumerați în Moldova, 486 în Muntenia și 385 în Ardeal și Banat. În total deci, 1331 de cărturari care plătesc înainte prețul cărții.

Societăți diverse. Nevoia de a se asocia în vederea realizării unui scop umanitar, cultural, economic sau politic a existat și în Țările noastre, ca pretutindeni în Europa. Am arătat mai înainte ce erau «*breslele*» de meseriași și de «alogeni» precum și «*companiile*» de neguțători. Amintim acum despre *francmasonerie*, a cărei prezență se constată documentar, atât în Moldova cât și în Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, dar care, după toate probabilitățile, trebuie să fi avut aderenți la noi încă mai dinainte. Prima mențiune sigură despre francmasoni — poporul le-a zis *farmazoni* și le-a atribuit puteri misterioase și nebănuite — la noi, este din 1787 când Gherasim, arhidiaconul Mitropoliei din Iași, traduce, pentru biv vel paharnicul Iordachi Darie Dărmănescu, cartea «*Taina Francmasonilor*» a abatelui Prau, apărută la Amsterdam în 1778. Faptul traducerii implică existența de membri ai acestei societăți secrete în Moldova la data amintită.

În 1795, constatăm că exista la Sibiu o « *Soțietate filosofească a neamului românesc* »; ea publica în acest an, la finele lui Mai, o « *Înștiințare* » prin care, adresându-se și cărturarilor de dincoace de Carpați și în special lui Ianache Văcărescul, vestea că are de gând să scoată, sub titlul general de « *Vestiri filosoficești și moralicești* », o serie de cărți, de caracter istoric, geografic, religios și științific, în formă de fascicule bisăptămânale, fiecare fasciculă având două coli. Alte informații asupra ei n'avem; bănuiesc însă că suntem și în fața unui îndepărtat efect al ideilor revoluției franceze, idei camuflete sub firma « filosofică ». Fapt e că în afară de prima operă anunțată « *Theologhiia Bisericii Răsăritului* » care apare *ca volum* al lui Clain în 1796, cu un titlu aproape identic alte lucrări n'au ieșit sau, în cazul cel mai bun, nu le cunoaștem încă; probabil că autoritățile, speriate de orice putea sugera, chiar de departe, chiar indirect, o schimbare a ordinii existente, vor fi desființat « soțietatea » sau îi vor fi interzis activitatea.

În 1815, se înființează, la Buda, *Societatea femeilor române*, numărând 33 de membre fondatoare; multe din ale aparțineau coloniei aromânești din capitala Ungariei. Scopul societății era de a ajuta școala națională prin contribuții bănești anuale; el a fost împlinit cu succes. În Muntenia și în Moldova, deși e probabil să fi existat societăți culturale-politice, n'avem însă, până acum, nicio informație asupra lor. Facem abstracție, bine înțeles, de *Eterie*, care era o societate politică grecească; adăogăm însă că ea a numărat zeloși partizani și printre rândurile boierilor români din Principate, precum și printre negustorii « companiști » dintre cari nu puțini erau Aromâni.

În Transilvania, sasul Martin Hochmeister, « fratele » întru francmasonerie a doctorului Molnar, voia să scoată, în 1798, un periodic românesc « *Foaia română pentru econom* » adică pentru gospodar (amintim că până astăzi, mocanilor proprietari de turme li se mai spune, în munții Buzăului, « economi de oi »!); intenția sa nu s'a transformat însă în faptă.

B I B L I O G R A F I E

I. Opere de sinteză. 1. G. PASCU, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iași, 1922, 184 p. în 8°; 2. G. PASCU, *Istoria literaturii române din secolul XVIII, I. Cronicarii moldoveni și munteni*, București, 1926, 180 p. în 8°; 3. N. IORGA, *Istoria literaturii românești*, I—II, București, 1925—1926, 615 p. în 8°; 4. SEXTIL PUȘCARIU, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a doua, Sibiu, 1930, 263 p. în 8°; 5. OVID DENSUSIANU, *Literatura română modernă*, I—III, București, 1920—1933, VI + 191 + 209 + 149 p. în 8°; 5 bis. I. D. SUCIU, *Literatura bănățeană dela început până la Unire*, Timișoara, 1940, XVI + 399 p. în 8°; 6. G. CALINESCU, *Istoria literaturii române, dela origini până în prezent*, București, 1941, 948 p. în f°; 7. D. MURĂRAȘU, *Istoria literaturii române*, ediția a treia, București [1942], 462 p. în 8°; 7 bis. GABRIEL DRĂGAN, *Istoria literaturii române*, ed. a patra, București. 1946, 16 + 635 p. în 8°.

II. Influențe culturale străine. 8. P. P. PANAITESCU, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1925), p. 149—372; P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, I, 1926, p. 1—97; 10. D. RUSSO, *Opere istorice greco-române, Opere postume*, vol. I—II. București, 1939, IX + 692 p. în 8°.

III. Opere originale. Istoriografia moldoveană. 11. C. GIURESCU, *Noui contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, București, 1908, 93 p. în 8°; 12. I. ȘIADBEI, *Cercetări asupra cronicelor moldovene. Eustratie logofătul. Grigore Ureche. Simion Dascălul. Ion Neculce*, Iași, 1939, 35 p. în 8°; 13. C. STOIDE, *Recenzie asupra lucrării lui I. Șiadbei*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 412—418; 14. CONST. C. GIURESCU, *Introducerea la Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359—1595)*, ediția a treia, Craiova, 1942, LXXXII p. în 8°; 15. C. GIURESCU, *Introducerea la De neamul Moldovenilor*, București, 1914, LV p. în 8°; 16. P. P. PANAITESCU, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.* s. 3, t. X (1929), p. 365—496; 17. P. P. PANAITESCU, *Introducerea la Miron Costin, Letopiseșul Țării Moldovei dela Aron Vodă încoace*, ediție critică, București, 1944, LXX p. în 8°; 18. C. GIURESCU, *Introducerea la Letopiseșul Țării Moldovei dela Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir (1661—1705)*, București, 1913, 50 p. în 8°; C. GIURESCU, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron Logofătul și Vasile Demian*, București, 1914, 52 p. în 8°; 20. C. STOIDE, *Izvodul Costăcheștilor* (sub tipar); 23. ION ST. PETRE, *Nicolae Costin. Viața și opera*, București, 1939, 286 p. în 8°; 24. JOHN F. BADELEY *Russia, Mongolia, China*, vol. I—II, London, 1919, în 8°; P. P. PANAITESCU, *Nicolas Spathar Milesco*, în *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, I-re partie, Paris, 1925, p. 35—180 (și extras); 26. CONST. C. GIURESCU, *Nicolae Milesco Spătarul*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1927), p. 231—284; I. NISTOR, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir*

Voevod, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. II (1924), p. 221—245; 28. G. VALSAN, *Harta Moldovei de D mitrie Cantemir*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 193—211; 29. I. MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir. Omul — Scriitorul — Domnitorul*, Iași, 1926, 421 p. în 8°; FRANZ BABINGER, *Die osmanischen Quellen D. Kantemir's*, București, 1941, 12 p. în 8°; 31. VICTOR PAPACOSTEA, *Dimitrie Cantemir. Note pentru un portret*, în *Familia*, 77 (1942), p. 3—10; 32. MARCEL ROMANESCU, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 413—434; 33. C. GRECESCU, *Mărturisirile comisului Iștoc un fragment de cronică*, în *Rev. Ist. Rom.*, VIII (1938), p. 87—94; 34. DAMIAN BOGDAN, *Despre domnii moldoveni Ștefan I și Iuga*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 165—177; 35. IOAN ST. PETRE, *Azintie Uricarul. Studiu și text*, București, 1944, 207 p. în 8°; 36. D. RUSSO, *Cronica Moldovei de N. Chiparissa (1716—1717)*, în *Studii istorice greco-române*, II, București, 1939, p. 465—485; 37. D. RUSSO, *Afenduli și Amiras*, ibidem, I, București, 1939, p. 193—204; 38. ȘERBAN CIOCULESCU, *La bicentenarul lui Neculce*, în *Rev. Fund. Reg.*, Octomvrie, 1945, p. 331—35. V. și p. 953, nr. 12; 39. D. RUSSO, *Cronica Ghiculeștilor (1695—1754)*, în *Buk. Com. Ist.*, II (1916), p. 3—85; 40. N. IORGA, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VIII (1927—1928), p. 105—116; 41. C. GIURESCU, *Pseudo-cronicari. I. Enache Kogălniceanu*, București, 1916, 43 p. în 8°; 42. EMIL TURDEANU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor rimate*, în *Cercet. Lit.*, II (1936), p. 1—54; 43. DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Conдика lui Gheorgachi, 1762*, București, 1939, 334 p. în 8°.

IV. *Istoriografia munteană*. 44. IULIAN ȘTEFĂNESCU, *Viața Sfintei Parascheva cea nouă de Matei al Mirelor*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 347—373; 45. D. RUSSO, *Matei al Mirelor și operele lui*, în *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 157—179; 46. N. SIMACHE și TR. CRISTESCU, *Letopisețul cantacuzinesc, 1290—1688*, Buzău. 1942, 60 p. în 8°;

C. GIURESCU, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, 160 p. în 8°; 48. N. SIMACHE și TR. CRISTESCU, *Viața și opera lui Radu Popescu*, I, Ploiești, 1943, 196 p. în 8°; C. GRECESCU, *Câteva date noi în legătură cu «Istoriile Domnilor Țării Românești»*, în *In amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 277—289; 50. ALEXANDRU A. VASILESCU, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și compilatorului Constantin Căpitanul*, ibidem, p. 533—546; 51. ȘTEFAN D. GRECIANU, *Scrierile lui Radu logofătul cronicar*, București, 1904, V + 52 p. în 8°; 52. ȘTEFAN D. GRECIANU, *Viața lui Costandin Vodă Brâncoveanu de Radu vel logofăt Grecianu*, București, 1906, 386 p. în 8°; 53. I. C. FILITTI, *Cine erau frații cărturari Radu și Șerban Grecianu*, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934), p. 65—70; 54. C. GRECESCU, *Cronica Anonimă (sub tipar)*.

55. N. IORGA, *Operele stolnicului Constantin Cantacuzino*, București, 1901, 180 în 8°; 56. I. MINEA, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX (1932—1933), 2, p. 73—79; 57. AL. A. VASILESCU, *Cronologia Tabelară. Data alcătuirii și autorul ei*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933),

p. 54—77; 58. GEORGE B. POPESCU, *O rugăciune a lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*, în *Rev. Ist.*, 25 (1939), p. 57—60; 59. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 1—27; 60. D. RUSSO, *Ioan Cariofil și operele lui*, în *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 181—191; 61. D. RUSSO, *Mitrofan Gîrgoras, Cronica Țării Românești (1714—1716)* ibidem, II, București, 1939, p. 409—461; 62. I. IONAȘCU, *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 246—263; 63. ILIE CORFUS, *Contribuțiuni la opera cronicarului Mihai Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.* XVI (1946), sub tipar; 64. N. IORGA, *Origina moldovenească a lui Ienăchiță Văcărescu*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. X (1929), p. 345—351; 65. ȘT. BEZDECHI, *Cronica inedită dela Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, I, Sibiu, 1944, 107 p. în 8°; 66. C. NICOLĂESCU-PLOPȘOR, *Cronograful Țerei Rumânești scris de Dionisie Eclisiarhul*, R.-Vâlcea, 1934, XIX + 215 p. în 16°; 67. N. BĂNESCU, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în *Anuar Ist. Cluj*, II (1923), p. 119—204; 68. VICTOR PAPACOSTEA, *Date nouă despre viața și opera lui Dionisie Fotino*, în *Balcenia*, VII, 2 (1944), p. 311—331; 69. N. DOCAN, *O povestire în versuri încă necunoscută despre domnia lui Mavrogheni*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secf. Lit.*, s. 2, t. XXXIII (1911), p. 417—516; 70. AL. T. DUMITRESCU, « *Trâmbița Românească* », în *An. Acad. Rom. Mem. Secf. Lit.*, s. 2, t. XXXVII (1914), p. 21—47; 71. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Uciderea voevodului Constantin Hangerli. O povestire în versuri necunoscută*, Vălenii de Munte, 1926, 10 p. în 8°; 72. GH. T. KIRILEANU, *Dăslușire. O scriere inedită a lui Zilot Românul*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 288—308. V. și p. 954, nr. 42.

V. Istoriografia ardeleană. 73. I. LUPAȘ, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, I—II, Craiova, 1933—1934, 470 p. în 8°; 74. Z. PĂCLIȘANU, *Un vechiu proces literar: Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVI (1934—1935), p. 221—255; 75. DR. IACOB RADU, *Doi luceferi rătăcitori: contribuiri la viața și operele lui Gheorghe Șincai și Samoil Micu Clain*, în *Mem. Secf. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. II (1924), p. 167—287; 76. Z. PĂCLIȘANU, *Cenzura croniciei lui Gh. Șincai*, în *Revista Arhivelor*, I (1924), p. 20—30; 77. A. VERESS, *Note și scrisori Șincaiane*, în *Mem. Secf. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. III (1925), p. 479—503; 78. AT. M. MARIENESCU, *Viața și operele lui Petru Maior*. Discurs de recepție la Acad. Rom., București, 1883, 122 p. în 4°.

VI. Opere filologice. Dicționare. 79. GH. CRETU, *Mardarie Cozianul Lexicon slavo-romănesc și tâlcuirea numelor din 1649*, București, 1900, 396 p. în 8°; 80. DR. C. TAGLIAVINI, *Il Lexicon Marsilianum Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, București, 1930, 282 p. în 8°; 81. IULIAN ȘTEFĂNESCU, [Manuale și dicționare greco-române], în *Opere istorice*, București, 1942, p. 189—214; 82. VICTOR PAPACOSTEA, *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 314—322.

VII. Gramaticii și ortografii. 83. NESTOR CAMARIANO, *Modelele gramaticiei lui Văcărescu*, în *Studii italiene*, III (1936), p. 3—11; 84. D. GĂZDARU,

Modelul italian al Gramaticii lui Văcărescu, în *Arhiva din Iași*, 43 (1936), p. 3—11.

VIII. Opere literare. 85. N. DRĂGANU, *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în *Dacoromania*, IV (1924—1926), pp. 77—168; 86. GH. BOGDAN-DUICĂ, *Istoria literaturii române moderne. Întâii poeți munteni*, Cluj, 1923, VII + 318 p. în 8°; 87. ARIADNA CAMARIANO, *Influența poeziei lirice neogrecești asupra celei românești: Ienăchișă, Alecu, Iancu Văcărescu, Anton Pann și modelele lor grecești*, București, 1935, 98 p. în 8°; 88. PAUL I. PAPADOPOUL, *Poezii Văcărești, viața și opera lor poetică*, București, 1941, 356 p. în 8°; 89. GH. CARDAȘ, *Țiganiada*, ed. 2, București, 1928, LXXX + 514 p. în 8°; 90. ION COLAN, *Viața și opera lui Ioan Barac*, în *Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928), p. 1-84; 91. GH. BOGDAN-DUICĂ, *Ioan Barac*, București, 1933, 168 p. în 8°.

IX. Opere științifice. 92. D. RUSSO, *O scrisoare a lui Evghenie Vulgaris tradusă în limba română. O închipuită descoperire: un filosof român din secolul al XVIII-lea*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 7—31; 93. I. MUȘLEA, *Viața și opera doctorului Vasile Pop, (1789—1842)*, în *Anuar. Ist. Cluj*, V (1928—1930), p. 86—157; 94. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Harta Moldovei de Rhigas din Velestin* (va apare în *Rev. Ist. Rom.*).

V. și p. 954, nr. 59.

X. Opere religioase. 95. N. IORGA, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, s. 2, t. XX p. 197—253; 96. N. IORGA, *Între Antim și Mitrofan, mitropolii Țării Românești*, în *Bis. Ort. Rom.*, 1935, p. 1—5 și 113—117.

XI. Traduceri. Textele bisericești. 97. CONST. SOLOMON, *Biblia dela București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932, 48 p. în 4°; 98. I. BIANU, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei*, București, 1887, LVI + 520 p. în 8°; 99. ȘTEFAN CIORANU, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea Mitropolitului Dosofteiu*, București, 1920, 33 p. în 8°; 100. I. LUPAȘ, *Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei (1671—1673 și 1676—1686)*, în *Studii istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 105—116; 101. SCARLAT STRUȚEANU, *Doi umaniști ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în *Ramuri*, 1941, p. 40—55.

XII. Traduceri de opere literare. 102. N. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească, I. Epoca influenței sud-slave*, București, 1929, VIII + 271 p. în 8°; 103. ARIADNA CAMARIANO, *Poricologos și Opsarologos grecesc*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 33—129.

104. N. CARTOJAN, *Fiore di virtù în literatura românească*, în *Mem. Secț. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928—29), p. 85—193; 105. NESTOR CAMARIANO, *Primele traduceri din Bernardin de Saint-Pierre în literatura română*, în *În Amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 183—194; 106. M. SÂNZIANU, *Un manuscris cu traducerea românească a cărții «Desiderie»*, în *Rev. Ist. Rom.*, V—VI (1935—6), p. 410—412; 107. P. GRIMM, *Traduceri și imitațiuni românești după literatura engleză*, în *Dacoromania*, III (1923), p. 284—377.

XIII. Traduceri de opere istorice și geografice. 108. IULIAN ȘTEFĂNESCU, [*Cronografele românești: Tipul Danovici, Partea I*], în *Studii Istorice*, București, 1942, p. 113—187; 109. C. NICOLĂESCU-PLOPȘOR, *Hronograful lui Moxa*; în *Olenia*, IV (1943), p. 1—28.

110. P. P. PANAITESCU, *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVII (1935—6), p. 227—241.

111. ARIADNA CAMARIANO, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, 199 p. în 8°

XIV. Traduceri de opere privind gospodăria și sănătatea. 112. I. LUPAȘ, *Doctorul Ioan Piuariu-Molnar. Viața și opera lui în Studii...*, III, Sibiu, 1941, p. 47—73.

XV. Traduceri de texte astrologice. Calendare și încercări de publicații periodice. 113. SEXTIL PUȘCARIU, *Calendare și almanahuri*, în *Almanahul graficeii române*, 1927, p. 33—43; E. VARTOSU, *Foietul novel*, București, 1942, 223 p. în 8°; 115. TEODOR BALAN, *Teodor Racocce și Chrestomaticu Românesc*, în *Codrul Cozminului*, II—III (1925—6), p. 347—370.

XVI. Tiparul. 116. I. BIANU și N. HODOȘ, *Bibliografia românească veche. 1508—1830*, I—II, București, 1903—1912, în 4°; 117. I. BIANU, N. HODOȘ și DAN SIMONESCU, idem, vol. III, București, 1912—1936, 780 p. în 4°; 118. I. BIANU și DAN SIMONESCU, idem, vol. IV, București, 1944, XIII + 375 p. în 8°; 119. I. BIANU, *Mitrofan Episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf, 1681—1702*, în *Almanahul graficeii române*, 1927, p. 44—49; 120. N. IORGA, *Doamna Elina a Țării Românești ca patroană literară*, în *Mem. Secț. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XIII (1932—33), p. 57—67; VICTOR PAPACOSTEA, *Povestea unei cărți. Protopiria lui Cavălioti. «Ein Unicum», în Omagiu lui Constantin Kirîțescu*, București, 1937, p. 665—674; 122. DAN SIMONESCU și EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III (1939), p. 1—32; 123. I. CRĂCIUN, *Das rumänische Buch in Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 257—268; 124. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Livres turcs imprimés à Bucarest*, în *Rev. Ist. Rom.*, XV (1945), p. 275—286.

XVII. Școala. 125. V. A. URECHIA, *Istoria Școalelor*, I, București, 1892, 405 p. în 4°; 126. GH. NEDIOGLU, *Cea mai veche școală românească cu caracter statornic*, București, 1913, 28 p. în 8°; 127. VIRGIL ȘOTROPA și Dr. N. DRĂGANU, *Istoria școalelor născădene*, Năsăud, 1913, 414 p. în 8°; 128. NICOLAU ARON, *Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș*, Făgăraș, 1913, 278 p. în 8°; 129. N. FIRU, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea, 1921, 61 p. în 8°; 130. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1926, I, p. 1—97; 131. N. IORGA, *Istoria învățământului românesc*, București, 1928, 351 p. în 8°; 132. M. POPESCU-SPINENI, *Instituții de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932, IV + 208 p. în 8°; 133. C. I. ANDREESCU, *Evoluția învățământului în Moldova și istoricul Liceului Național din Iași*, Iași, 1935, 267 p. în 4°; 134. I. IONAȘCU, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din*

Buzdu, 1836—1936, București, 1937, XXII + 275 p. în 8°; 135. I. IONAȘCU, *Școala dela Colțea în veacul al XVIII-lea*, București, 1938, 15 p. în 8°; 136. C. SOLOMON, *Biserica și moșia Conăcheștilor*, Iași, 1943, 29 p. în 8°; 137. TR. VUIA, *Școalele românești bănățene în secolul al XVIII-lea*, Orăștie, 1896, 146 p. în 8°; 137 bis. TEODOR VAJDEA, *Școlile românești dela granița de Vest*, în *Studii și documente bănățene*, I (1945), p. 99—124.

Vezi și p. 958, nr. 156.

XVIII. Manualele școlare. 138. ONISIFOR GHIBU, *Din istoria literaturii didactice românești*, I—III în *An. Acad. Rom. Mem. Secf. Lit.*, s. 2, t. XXXVIII (1915—1916), p. 1—359; 139. CONST. C. GIURESCU, *Bucoavna basarabeană din 1815*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 124—128; 140. CLAUDIO ISOPESCU, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, 19 p. în 8°; 141. ION IONESCU, *Prima aritmetică tipărită în limba română*, în *Gazeta Matematică*, XLI, Sept. 1935, p. 20—24; 142. I. MUȘLEA, *Pânea pruncilor (Bălgrad — 1702). Din istoria unei cărți vechi românești*, București, 1941, 15 p. în 8°. (Extras din volumul omagial I. Lupaș).

XIX. Biblioteci. 143. N. IORGA, *Două biblioteci de mănăstiri*, Ghighiu și Argeș, București, 1904, 62 p. în 8°; 144. N. IORGA, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 2, t. XXXVII (1914—1915), p. 77—120; 145. C. GIURESCU, *Pseudo-Cronicari*, I. Enache Kogălniceanu, București, 1916, 43 p. în 8°; 146. DR. IACOB RADU, *Manuscrisurile din Biblioteca Episcopiei Unite din Oradea Mare*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. I (1923), p. 261—308; 147. N. IORGA, *Știri nouă despre biblioteca Mavrocordaților*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 135—170; 148. G. CARDAȘ, *Biblioteci vechi românești*, în *Boabe de grâu*, I, 1930, p. 611—616; 149. N. GEORGESCU-TISTU, *Bibliografia literară română*, București, 1932, 255 p. în 8°; 150. I. MINEA, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Ist.*, VIII—IX (1932—1933), 3, p. 73—79; 151. M. BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. 2, București, 1937, 211 p. în 4°; 152. V. MIHORDEA, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în *Mem. Secf. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939—1940), p. 359—419; 153. IOACHIM CRĂCIUN, *Biblioteci și cititori români în trecut și azi*, Sibiu, 1940, 13 p. în 8°; 154. IOSIF NAGHIU, *Biblioteca Mănăstirii Neamțul*, în *Mitropolia Moldovei*, XVII (1942), p. 67—83; 155. IOACHIM CRĂCIUN, *Das rumänische Buch in Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, București, 1943, p. 257—268; 156. CANDID MUȘLEA, *Biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brașovului*, Brașov, 1943, 430 p. în 8°; 157. OCTAVE BEAUPIN, *Le collège Bethlen de Nagyenyed*, în *Revue d'Histoire comparée. Études Hongroises*, XXI (1943), p. 586—588; 158. N. CAMARIANO, *L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balcania*, VI (1943), p. 201—241.

XX. Societăți diverse. 159. O. LUGOSIANU, *Societatea femeilor române din anul 1815*, București, 1895, 24 p. în 8°.

VIEAȚA CULTURALĂ. II.

In epoca lui Constantin Brâncoveanu, arta românească atinge cea mai frumoasă și mai caracteristică înflorire a sa, în toate domeniile.

Veacurile XVII și XVIII înseamnă, în domeniul *artei*, un răstimp de remarcabile creațiuni întru nimic mai prejos de creațiunile *literare* contemporane. Se ridică în acest răstimp monumente de artă *bisericească* și *laică* și se obțin realizări în lucrul lemnului, al țesăturilor și al metalelor prețioase, care constituie nu numai succese din punct de vedere tehnic și artistic, dar și manifestări caracteristice, *reprezentative*, ale geniului nostru național. Culminarea este atinsă în *epoca lui Brâncoveanu*, în acei cincizeci de ani cuprinși între 1678 și 1730 și care includ, în afară de domnia centrală a strălucitului voevod și martir (1688—1714), și domniile lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) și Nicolae Mavrocordat (1716 și 1719—1730). Se poate spune, fără exagerare, că a fost aceasta o epocă *unică* — prin complexitate, eleganță și rafinament — în dezvoltarea artei românești, compensând cu prisosință aspectele mai puțin favorabile de ordin politic și militar.

O caracteristică a vieții noastre artistice în răstimpul amintit și mai ales în veacul al XVIII-lea este *difuziunea* ei în pături din ce în ce mai largi. Artă nu mai constituie apanagiul numai a Domnilor și a marilor boieri; ea este prețuită acum și promovată și de alte categorii sociale.

Orășenii, în special breslașii — meșteșugari și negustori — în frunte cu vătăfii lor, apoi ostașii și comandanții lor, boierii mici sau boierinașii, răzășii și moșnenii, ridică tot mai multe lăcașuri

dumnezeești, frumos construite și împodobite. Sporește numărul clădirilor de zid, biserici și case de locuit, sporește de asemenea numărul *țesăturilor* și *blănurilor* de lux, a *podoabelor de metal prețios*, a *tablourilor*, într'un cuvânt a tot ce bucură ochiul și înfiumusează vieța.

Paralel cu această difuziune sporește numărul *meșterilor* pie-trari, zugravi, iconari, argintari, lemnari; ei alcătuiesc acum *bresle* puternice și răspândesc meșteșugul lor până în cele mai îndepărtate colțuri de țară. Nu arareori călătorul din zilele noastre întâlnește, în cine știe ce sat umil din regiunea muntoasă și deluroasă, o biserică ridicată în acest veac al XVIII-lea, sau la începutul celui de al XIX-lea, biserică ce este, prin proporțiile ei reușite, prin acoperișul de șindilă, prin zugrăveala naivă a pridvorului și prin albeața zidurilor, contrastând cu verdele pădurii sau pajiștei din prejur, o adevărată încântare: e opera acestor meșteri modești, de cele mai multe ori anonimi (vezi fig. 62).

În ce privește locul ierarhic pe care-l ocupă fiecare din țările române în viața artistică a veacurilor XVII și XVIII, lucrurile stau astfel: Moldova deține întâietatea la început: este epoca mitropolitului *Anastasia Crimca*, ctitorul Dragomirnei, a lui *Miron Vodă Barnowski*, domnul care a ridicat, proporțional cu durata stăpânirii, cele mai multe lăcașuri dintre toți voievozii noștri, a lui *Vasile Lupu*, ctitorul Trei Ierarhilor, a Goliei și a bisericii Stelea din țara vecină, în sfârșit a lui *Gheorghe Duca*, prin a cărui râvnă s'a înălțat mănăstirea *Cetățuia*. Spre sfârșitul veacului al XVII-lea, și anume începând cu domnia lui *Șerban Cantacuzino* (1678—1688), punctul de greutate cade asupra Munteniei: aci și acum se formează *cel de al doilea stil muntean*, care-și va găsi în lăcașurile lui *Constantin Brâncoveanu* și *Nicolae Mavrocordat* cea mai înaltă expresie a sa. Superioritatea Munteniei se menține în tot veacul al XVIII-lea. Transilvania are, între timp, o situație mai puțin favorizată; ea ocupă, sub raportul artistic, locul ultim.

Biserici și mănăstiri moldovene. Desvoltarea arhitecturii bisericesti moldovene, în veacul al XVII-lea, se explică prin trei factori de căpetenie: mai întâi, *vechea tradiție* a țării, așa cum se înfățișează ea în lăcașurile veacului al XVI-lea, Sucevița fiind incununaarea lor; apoi influența exercitată de două lăca-

Fig. 62. — Biserica din Urșani, județul Vâlcea. Picturi exterioare Zidită în 1805

șuri dela finele veacului al XVI-lea, *Galata*, ctitoria lui Petru Șchiopul și *Aroneanu*, zidită « în țarina Iașilor » de Aron Tiranul, ambele aducând, în plan și fațadă, *elemente noi, muntene*; în al treilea rând, influența exercitată de câteva ctitorii domnești sau metropolitane excepționale: *Dragomirna*, *Trei-Ierarhi*, *Golia* și *Cetățuia*. În genere, se poate observa o strânsă legătură între evoluția arhitecturii și vicisitudinile istoriei politice moldovene, domniilor lungi și prospere corespunzându-le lăcașuri de seamă, în timp ce perioadele turburi, de războaie, năvăliri și lupte interne, sunt lipsite de asemenea realizări. E o constatare care se aplică de altfel tuturor țărilor și timpurilor.

Vechii tradiții arhitectonice i se datoresc lăcașuri ca *Burdujenii* și *Biserica Albă* din Baia; nici ea nu rămâne însă complet lipsită de influențe din afară. Astfel, constatăm o influență venită *din Sud*, care se manifestă în detalii și o alta, *occidentală*, căreia-i datorim adăogirea unei clopotnițe — de cele mai multe ori greoaie și neîmbinându-se bine cu restul clădirii (așa, de pildă, la *Sf. Nicolae* din Suceava (1611), la *Sf. Vineri* din Iași, ctitoria lui Nistor Ureche, dăruită în 1878, la *Vovidenia* din Iași, zidită înainte de 1645, etc.).

Cu biserica mănăstirii *Galata*, înălțată în 1584, apar în arhitectura bisericească moldoveană, o serie de elemente noi, dovind *influență munteană* și, în genere, sudică. În această categorie intră: 1. *Cea de a doua turlă, pe pronaos*, așa cum am întâlnit-o la bisericile mănăstirilor Tismana și Snagov precum și la biserica episcopală din Curtea de Argeș. 2. *Impărțirea fațadei în două registre*, unul superior și altul inferior, *printr'un brâu* orizontal care dă ocol clădirii. 3. *Generalizarea*, la ambele registre ale fațadei, a *firidelor oarbe* care mai înainte erau numai la abside. 4. Introducerea a *câte trei ferestre la absidă* așa cum le-am constatat la Argeș, la Tutana (absidele laterale), la Mitropolia din Târgoviște (absida altarului) 5. Separarea naosului de încăperea adiacentă spre apus (camera mormintelor sau pronaos) *prin trei arcade sprijinite pe coloane* (2 coloane centrale și 2 laterale ancastrate), în locul zidului prevăzut cu o ușă, anterior. În afară de aceste elemente principale sunt și detalii în ornamentare și în modul și materialul de construcție care dovedesc aceeași influență munteană și, în sens mai larg, sudică.

Ea este evidentă și la biserica *Aroneanu* (1594). Și aceasta are *brâul* care desparte fațadele în două registre, dar așezat mai sus ca la Galata; are de asemenea *cele trei arcade* care asigură trecerea din naos în pronaos; are însă, în plus și pentru prima dată în Moldova, un *pridvor pe stâlpi*, legați prin arcade (3 arcade pe fațada dinspre apus, câte 2 pe fațadele laterale). Nu mai e deci, ca la lăcașurile anterioare (Părhăuți, Moldovița, Homor) un zid sau un *plin* în care s'au amenajat câteva deschizături, ci, din potrivă, un *gol* întrerupt de coloane. Sunt principii arhitectonice *opuse*. Acest pridvor pe stâlpi e un element *sudic*; îl întâlnim în Balcani și în Muntenia unde apare la Snagov, la Mitropolia din Târgoviște și la Biserica Domnească din același oraș. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, el ajunge chiar un element caracteristic al celui de al doilea stil muntean. În Moldova, după Aroneanu, îl găsim la *Hlincea* — refăcută în 1660 —, la *Sf. Ioan din Siret*, la *Ițcanii Vechi*.

Influența marilor ctitorii ale veacului al XVII-lea se poate și ea ușor urmări. Cea dintâi dintre aceste ctitorii a fost *Dragomirna*. Nu ni s'a păstrat pisania; știm însă că biserica cea mare, cu hramul Pogorîrii Sfântului Duh, era înălțată în 1609, așa cum ne spun însemnările de pe două Evanghelii dăruite de Anastasie Crimca mănăstirii sale.

Zidurile înconjurătoare, cu turnurile lor, au fost făcute de Miron Vodă Barnowski, în 1627; unul din turnuri, acel mare, dinspre Sud-Vest, având mai multe încăperi boltite și metereze pentru tras, poartă chiar numele Voevodului. Ceea ce impresionează, din capul locului, la Dragomirna, este *înălțimea* bisericii ca și raportul față de lățimea ei (42 metri, inclusiv crucea turlei, față de 9,60): e cea mai sveltă dintre toate bisericile moldovene; ea continuă și accentuează tendința constatată în veacul al XVI-lea (vezi vol. II, ediția a patra, p. 630). Al doilea element caracteristic, prin nouțatea lui, e acel *decorativ* sau *ornamental*. În această categorie intră *torsada* sau frânghia împletită discontinuu, pe care o găsim atât în interiorul cât și în exteriorul bisericii. Ea vine, după toate probabilitățile, din centrul și răsăritul Asiei Mici, din regiunile selgiucide (între Sivas și Konijeh) și cele armenice și caucaziene învecinate. Tot nouă este și împodobirea turlei cu foarte numeroase *sculpturi în piatră*: și această caracteristică ne îndreaptă

tot spre Orient și anume spre aceleași regiuni caucaziene (Georgia I); poate fi însă și o influență rusească.

Biserica mănăstirii Dragomirna a exercitat o influență apreciabilă asupra lăcașurilor următoare. Astfel asupra bisericii dela *Solca*, ridicată de voievodul Ștefan Tomșa; ea imită, mai modest însă, ctitoria lui Anastasie Crimca. Apoi asupra bisericii mănăstirii *Bârnova* (județul Iași), începută, spre finele domniei (c. 1629), de Miron Barnowski și terminată, peste câteva decenii, de Eustratie Vodă Dabija; și acest lăcaș are ca brâu exterior torsada discontinuă. Alte biserici, influențate, sub raportul ornamental, de Dragomirna, au fost *Trei Ierarhi*, *Golia*, *Putna* (noua biserică, începută de Vasile Lupu, în locul aceleia a lui Ștefan, pe care o dărâmasese), *Sf. Onofrei*, *Cetățuia*, etc.

Trei Ierarhi a fost concepută de Vasile Lupu ca un monument care, arătând contemporanilor și posterității bogăția și fastul său, să întreacă pe toate cele din țară în somptuozitate și rafinament. Scopul și l-a atins fiindcă ea a atras, dela început, atenția; călătorii străini — cum e, de pildă, Paul de Alep — o laudă fără rezerve, iar Miron Costin, cronicarul contemporan, citând-o, împreună cu *Golia*, arată că aceste 2 lăcașuri sunt « cu făptură cum se văd peste toate mănăstirile aice în țeară mai iscusite ». Sfințită de mitropolitul Varlaam, la 6 Mai st. v. 1639, *Trei Ierarhi* reproduce planul tip al bisericilor moldovene din veacul al XVI-lea, apropiindu-se însă mai mult de *Galata*. E influențată apoi de *Dragomirna*: găsim *torsada* caracteristică, în exterior și în interior, apoi *împodobirea turlei cu sculpturi în piatră*, unele motive, ca rozetele ornamentale, fiind chiar la fel dispuse.

Elementul nou însă al *Trei-Ierarhilor*, care face originalitatea acestui lăcaș și care n'a mai putut fi imitat din cauza cheltuielilor foarte mari pe care le implică, este *împodobirea pereților exteriori*, de sus până jos, cu o rețea continuă de sculpturi în piatră, aurite. Aceste sculpturi, dispuse în 30 de rânduri sau zone orizontale care dau ocol clădirii, cuprind motive de origine *orientală*: unele sunt de inspirație armeano-georgiană, altele araboturcești, altele, în sfârșit, persane. Dar tocmai acest exces de împodobire dăunează impresiei generale: prea e vizibilă dorința de a lua ochii, prea e ostentativ — după moravurile orientale — luxul. În privința aceasta, meșterul Manole a dovedit, la Curtea de

Argeș, un gust mult mai sigur, mai fin. Altfel, totul e din materiale excelente; pentru pardoseala bisericii, de pildă, și a trapezăriei, s'a întrebuințat marmură albă și meagră. Și celelalte ecarrete ale mănăstirii, inclusiv *feredeul* sau baia publică, adiacentă, au fost construite cu o deosebită grijă. Feredeul, ale cărui venituri aparțineau tot Trei Ierarhilor, imita pe cele din Stambul; el a durat două secole și jumătate, până în 1894, când o municipalitate stupidă, în loc să-l repare, l-a dărâmat. În turnul-clopotniță dela intrare era un ceas a cărui bătae se auzea în tot orașul.

Trei Ierarhii au fost restaurați, în timpul lui Carol I, de arhitectul francez Leconte de Noüy, cel care a restaurat și Curtea de Argeș. Cu acest prilej s'au adus însă unele modificări aspectului inițial; astfel, atât acoperișul principal cât și acoperișul turlelor, din curbe, cum erau înainte, au devenit ascuțite, făcând să pară lăcașul și mai înalt (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 24 și 25).

Neputând fi luați ca model în întregime, din cauza caracterului lor somptuos, Trei Ierarhii au influențat totuși parțial construcția *Cetățuiei*, ctitoria mult mai sobră dar, tocmai de aceea, corespunzând mai bine posibilităților normale ale țării noastre; a influențat de asemenea, dar într'o măsură și mai redusă, noua clădire a *Putnei*.

Și cel de al doilea mare lăcaș bisericesc ridicat de Vasile Lupu, *Golia*, are un caracter deosebit față de ce se lucrase până atunci. Neculce, povestind vizitarea Iașilor de către Petru cel Mare, arată că «atuncea au îmblat Impăratul prin toate mănăstirile de le-au văzut și din toate i-au mai plăcut *mănăstirea Golia*, zicând că are trei feluri de meșteșuguri: leșesc, grecesc și moskicesc». Și într'adevăr în această biserică se îmbină elemente aparținând la trei stiluri: stilul bizantin, vizibil în planul general al clădirii, stilul rusesc, aparent în felul de construcție al bolților și stilul baroc al Renașterii italiene, venit prin Polonia, stil care a inspirat fațadele, cu coloane ancastrate în zid (așa zisele «lezene») și terminate prin capiteluri lucrate. Biserica are două turle mari, pe naos și pe pronaos; alte două mai mici, pe altar și pe pridvor, și un turnuleț deasupra pridvorului, în dreapta turnului mic. Cu fațadele-i caracteristice și cu cele patru turle în linie, *Golia* are un aspect specific, cam ciudat, în opoziție cu imaginea obișnuită a bisericilor noastre, în orice caz un aspect care nu se uit

ușor. Ea a influențat într'un grad înalt zidirea bisericii mănăstirii *Cașin*, ctitoria din 1655 a voievodului Gheorghe Ștefan. Aceasta din urmă pare aproape o replică a Goliei; e numai ceva mai simplă, fără atâtea ornamente și cu capiteli mai puțin stilizate (vezi fig. 63).

Cetățuia, ctitoria, terminată în 1672, a lui Gheorghe Duca, imită Trei-Ierarhii sub raportul planului și al proporțiilor; ea e însă mult mai sobră în ce privește ornamentarea, lipsindu-i acea broderie de sculptură continuă ce caracterizează lăcașul lui Vasile Lupu. Cetățuia este una din mănăstirile cele mai bine păstrate; în afară de biserică, există încă și cea mai mare parte din clădirile inițiale: zidurile înconjurătoare, cu poarta de intrare și cu turnurile respective, apoi casele egumenești cu o remarcabilă sală boltită «gotică» (trapezăria I), casele domnești și bucătăria (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 38—40).

La începutul veacului al XVIII-lea, constatăm în arhitectura bisericească din Moldova o nouă influență, venind dinspre miazăzi, din Muntenia; ea include și câteva elemente de artă turcească. Această influență se manifestă în felul de împodobire a fațadelor, prin *firide lungi* și *ocnițe trilobate în acoladă*. Și la uși și ferestre găsim chenare terminate în partea superioară prin acoladă sau semicerc: ele înlocuiesc mai vechile chenare «gotice» sau cele inspirate de Renaștere. Apar, împărțind suprafața zidurilor, și *panouri trilobate*, în acoladă, cum e, de pildă, la biserica sfinții Teodori din Iași. Acest element decorativ, *acolada*, este de origine musulmană; el a ajuns în Moldova prin intermediul lăcașurilor muntene, dar poate să fi venit și idrect, prin meșterii care lucra-seră în împărăția turcească.

O influență otomană găsim, ceva mai târziu, și în felul în care sunt prelucrate frunzele de acant ale capitulelor unor biserici: astfel, la biserica din *Golăești* (Cilibiu) din județul Iași; ele seamănă cu unele din capitelele geamiei Lăle, ridicată în 1763; de asemenea cu capitelele dela unele case contemporane ale cartierului Balat din Constantinopol.

În sfârșit, găsim aceeași influență într'o serie de pietre de mormânt moldovenești din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea. Apar, ca elemente ornamentale pe aceste pietre de mormânt, *chiparoși* cu vârful îndoit și *vase*

Fig. 63. — Biserica mănăstirii Cașin (jud. Bacău). Lucrată în piatră, ea seamănă în ce privește o serie întreagă de elemente arhitectonice, cu biserica fostei mănăstiri Golia din Iași. Au fost zidite, dealtfel, în aceeași epocă, pe la mijlocul veacului al XVII-lea.

mici, persane, din care es florile preferate ale musulmanilor: *lalele, trandafiri și garoafe*. Apar și *acante* stilizate la fel cu cele amintite mai sus. Unele pietre veneau gata sculptate, dela Constantinopol, având până și scobitura în care se strânge, pentru păsările cerului, apa de ploaie: obiceiul specific turcesc; la noi se adăoga numai inscripția respectivă. O serie de asemenea pietre de mormânt sunt acelea ale familiei Balș, la biserica Sf. Dumitru din Iași.

Către jumătatea veacului al XVIII-lea, se înalță, în Moldova, o grupă întreagă de biserici care amintesc, prin elementele lor de stil baroc, Golia și Cașinul. În această categorie intră, de pildă, bisericile *Sf. Teodori, Curelari, Sf. Gheorghe*, tustrele din Iași, și — cea mai însemnată dintre ele — biserica mănăstirii *Frumoasa* de lângă Iași, ctitoria din 1753 a lui Grigore Vodă Ghica, refăcută în 1836; ea are nu numai «lezele» caracteristice pe fațadele laterale, dar și cele patru turle dispuse în linie. Și la această grupă, ca și la Golia și Cașin, constatăm o influență rusească — mai precis ucraineană — și una apuseană, venită prin Galiția.

Influența apuseană ajunge precumpănitoare la finele veacului al XVIII-lea când se introduce la noi, prin intermediul Poloniei și mai ales al Rusiei, stilul așa zis «*clasic*», inspirat de antichitate. În Rusia, el mai poartă și numele de stil «*Empire*». Comportă frontoane clasice, cu coloane, așa cum găsim la noua clădire a Frumoasei. Ca realizare reprezentativă a acestui stil cităm biserica *Sf. Spiridon* din Iași (1804—1805); tot lui îi aparține și biserica *Banu* (Iași) construită, în jurul lui 1800, de un «arhitecton Her Leopold».

Acest stil clasic, ușor transformat, va ajunge să se generalizeze în veacul al XIX-lea în țările noastre. Dar realizările lui, după părerea noastră, sunt departe de a egala vechile lăcașuri moldovenești sau acelea produse de primul și mai ales de cel de al doilea stil muntean.

Biserici și mănăstiri muntene. Stilul brâncovenesc (al doilea stil muntean). Bisericile construite în veacul al XVII-lea, urmează, de preferință, unul din cele patru tipuri caracteristice anterioare (vezi vol. II, ediția a patra, p. 617—620): 1. *Tipul constantinopolitan* — după care se clădise la noi Biserica Domnească din Curtea de Argeș; acestui tip îi aparține monumentală biserică

Sf. Dumitru din Craiova (1650) și, se pare, biserica, azi dispărută, a *Sărindarului*, în București: amândouă ctitorii ale lui Matei Basarab. 2. *Tipul sârbesc* care dăduse biserica cea mare dela Cozia; el se bucură de o deosebită faoare, fiind reprezentat, între altele, de bisericile mănăstirilor *Arnota* (între 1633 și 1636), *De un lemn* (1634—1635), *Plătărești* (1646) și *Plumbuita* (1647), tuspatri iarăși ctitorii ale lui Matei Basarab. 3. *Tipul bisericii mănăstirii Dealul*, cu trei turle, care e, de fapt, tipul sârbesc ca plan, dar având o bogată decorațiune exterioară, de origine orientală (armeană, după unii specialiști !). După acest tip s'au înălțat bisericile mănăstirilor *Căldărușani* (1638), *Brebu* (1650) și *Gura Motrului* (1633), primele două având de ctitor pe același Matei Basarab iar cea de a treia datorindu-se rudei sale, lui Preda Brâncoveanu. Merită, de altfel, să fie relevat faptul că bătrânul domn de țară a fost, sub raportul numărului de lăcașuri ridicate, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru: într'un răstimp cât jumătate din acela al lui Ștefan cel Mare, el a ridicat un număr de biserici și mănăstiri superior acestuia din urmă: se cunosc până acum 38; și — după toate probabilitățile — această cifră va crește. 4. *Tipul bisericii episcopale din Curtea de Argeș* sau, cum i se mai spune, «tipul meșterului Manole». Dela acest strălucit model s'au inspirat, fără ca să-l poată însă atinge, cei ce au zidit bisericile mănăstirilor *Radu Vodă* (1615), *Cotroceni* (1679) și impunătoarea *Mitropolie* din București (1655).

Dar alături de aceste patru tipuri, moștenire a veacurilor anterioare, apare, pe la mijlocul veacului al XVII-lea, și un tip nou de biserică. El are drept caracteristică o clopotniță deasupra pronaosului, la care ajungi printr'o scară amenajată fie în grosimea zidului — așa la biserica din *Golești* (Mușcel) sau la biserica *Doamnei* din București — fie într'un turn lipit de zid, vizibil din afară și așezat de obicei pe peretele dinspre Nord: e cazul bisericilor dela *Cornet* (Vâlcea, 1661), *Bărbuleț* (Dâmbovița), *Strehaia* (Mehedinți, 1645), *Făgăraș* (1697—1698; vezi fig. 64), etc. Sunt și cazuri când clopotnița se află deasupra pridvorului, ca la *Jitianu* (Dolj) și la *Filipeștii de Pădure* (Prahova, 1688).

În sfârșit, întâlnim și biserici cum e biserica *Olari* din Curtea de Argeș sau biserica *Turbați* din Ilfov, care nu se leagă de nici unul din tipurile amintite mai sus; ele constituie o dovadă în plus

de varietatea izvoarelor de inspirație a meșterilor constructori ai vremii.

Dar această diversitate de modele nu împiedică însă ca unele elemente arhitectonice să se impună, să se generalizeze în veacul al XVII-lea, și să constituie apoi caracteristice ale noului stil muntean — stilul brâncovenesc — ce se încheagă spre sfârșitul

Fig. 64. — Biserica ridicată de Constantin Brâncoveanu în orașul Făgăraș, în anii 1697—8, ispravnic fiind Neagoe Pitarul Râtescu. Pridvor deschis cu arcade semi-circulare. Pe peretele dinspre Nord, turnul de acces la clopotniță.

acestui veac. Astfel este, în primul rând, *pridvorul deschis*, cu stâlpi sau coloane, legate prin arcade mai întâi semi-circulare, apoi în acoladă sau trilobate (vezi fig. 65—68). Coloanele sunt, la început, de cărămidă (*Bălteni*, în Ilfov) după aceea de piatră având bazele și capitelele profilate. Exemplare remarcabile de astfel de coloane găsim la *Mitropolie*, la *Arnota*, la *Gura Motrului* și la *Filipeștii de Pădure*. Ceva mai târziu, spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, profilurile se înlo-

cuesc prin sculpturi, adesea admirabile, iar trunchiul însuși al

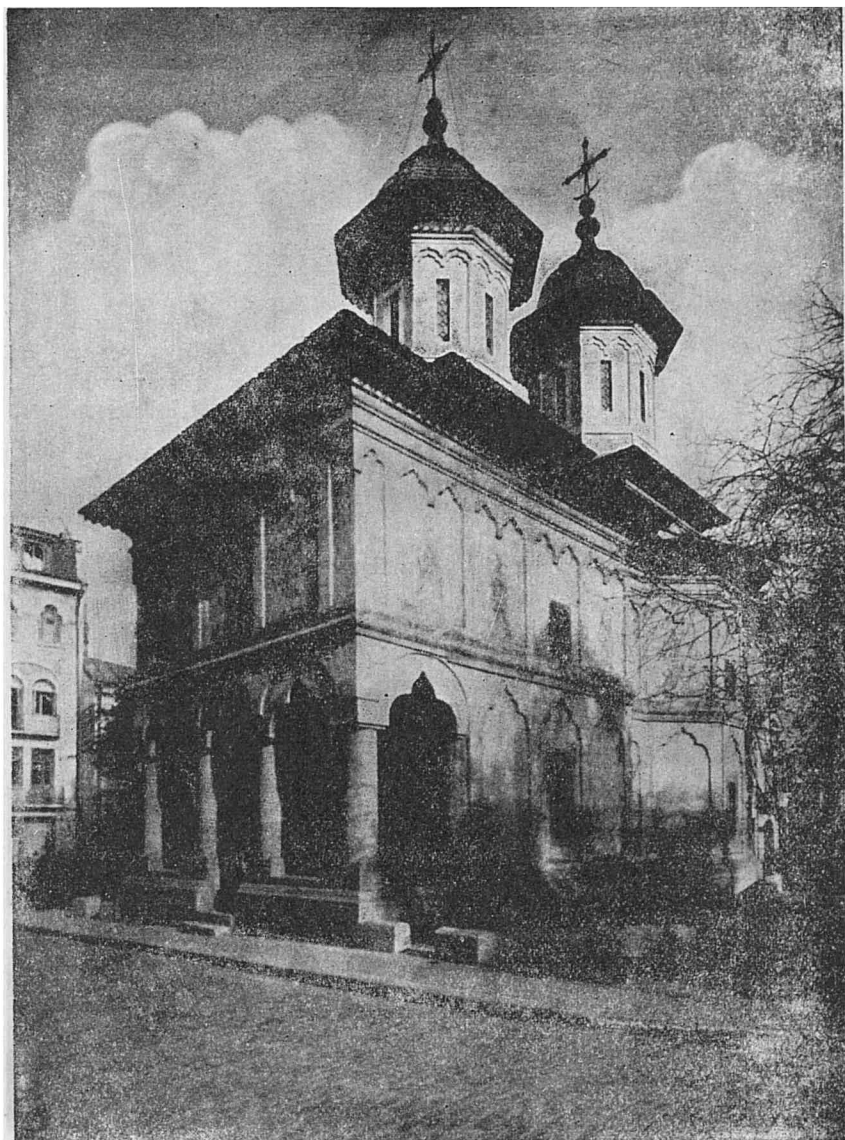

Fig. 65. — Biserica « cu sfinți » din București, numită astfel din cauza picturilor exterioare din registrul superior. Zidită la sfârșitul secolului al XVII-lea și restaurată în 1728.

coloanei e împodobit cu caneluri în spirală; ca modele putem cita

pridvorul bisericilor *Doamnei* și *Colțea* din București, al mănăsti-

Fig. 66. — Biserica Sf. Elefterie, zidită în 1747, după restaurarea din zilele noastre. Elegantă și bine proporționată, ea este tipul bisericei mici, orășenești.

rilor *Cotroceni*, *Hurezi* și *Sinaia*.

Un alt element care începe să se răspândească pe la mijlocul veacului al XVII-lea sunt cele trei arcade asigurând trecerea din

Fig. 67. — Biserica Bucur din Capitală, pe malul Dâmboviței, lângă mănăstirea Radu Vodă. Zidită în veacul al XVIII-lea, ea a fost restaurată după războiul pentru întregirea neamului.

pronaos în naos: mai înainte ea se făcea numai printr'o singură deschidere, la mijloc. Această dispoziție care are de scop o circulație mai ușoară, se întâlnește, pentru prima dată, la Biserica

Mihai Vodă din București (1594); o întâlnim și la biserica Aro-

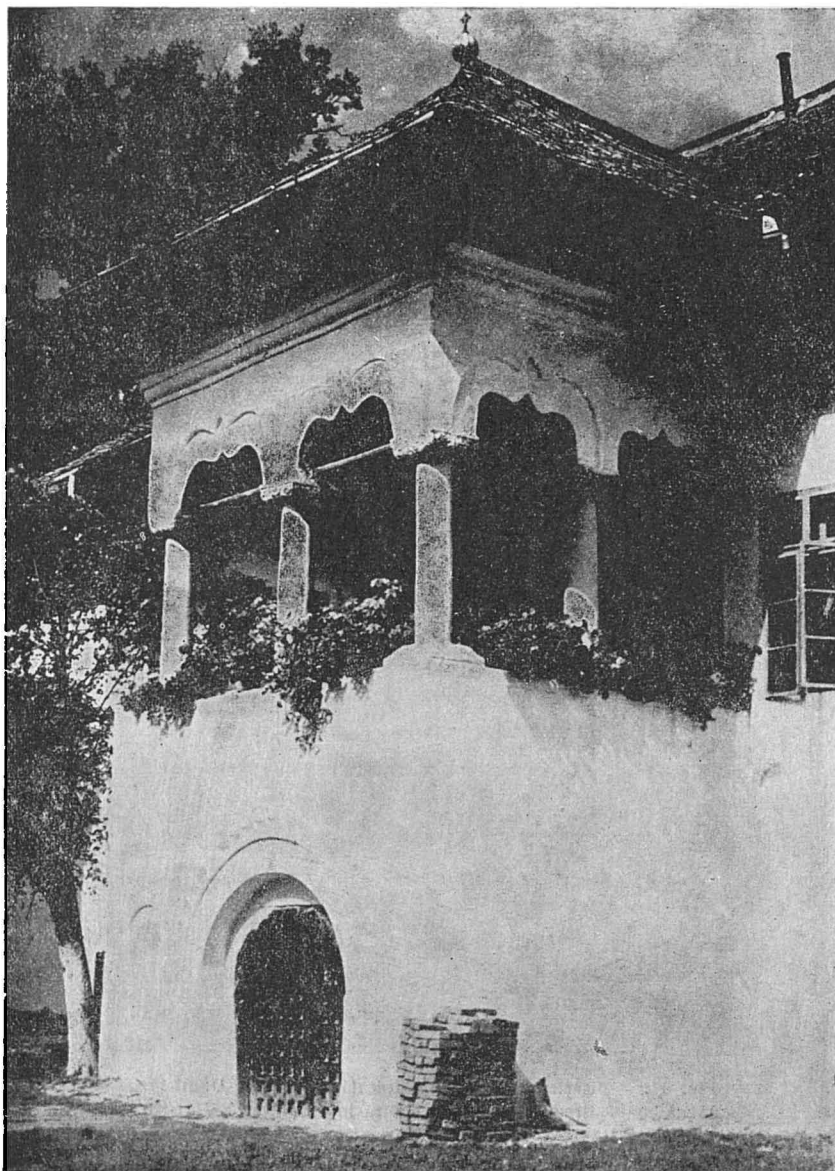

Fig. 68. — Foișor la mănăstirea Dintr'un Ilemn. Coloanele au capitele de piatră sculptată iar arcadele sunt în «acoladă».

neanu din Iași, din aceeași vreme (1594).

Tot pela mijlocul veacului al XVII-lea, se constată și o oarecare influență moldovenească; ea trebuie pusă în legătură și cu înălțarea, la Târgoviște, a bisericii *Stelea*, în 1645, de către Vasile Lupu, după împăcarea cu Matei Basarab; se știe că acesta din urmă a zidit, la rândul-i, *Soveja*, în țara vecinului său. Acestei influențe moldovenești i se datoresc *cadrele de uși și ferestre*, de caracter « gotic », care se întâlnesc la unele lăcașuri (*Stelea*, *Gura-Motrului*); numai că le lipsește *relieful și frumusețea* pe care o au dincolo de Milcov. De aceeași origine sunt și *contraforții* pe care, în afară, bineînțeles, de *Stelea*, îi găsim la *Bălteni*, la *Golești*, la *Sfinții Impărați din Târgoviște* și la *Bărbuleț* (Dâmbovița). Dar, ca și la cadre, acest împrumut nu are viață puternică și lungă; spre sfârșitul veacului al XVII-lea, contraforții dispar.

Cel de al doilea stil muntean începe să se închege în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino (1678—1688). Atunci tipul nou al veacului al XVII-lea, acela cu clopotnița peste pronaos și cu o turlă peste naos, începe să se generalizeze, ajungând reprezentativ pentru acest nou stil. În același timp, din tipurile mai vechi, se arată o preferință deosebită tipului în formă de trifoiu, cu o turlă, derivat din cel sârbesc, și tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeș, cu patru turle. Acesta din urmă se aplică în special, ca și în veacul al XVII-lea, marilor ctitorii cum sunt, de pildă, *Văcăreștii* și *Cernica*. La tustrele tipurile noului stil se adaogă însă, în genere, *pridvorul deschis cu arcade*, care constituie tocmai o caracteristică a lui.

Ca aspect general, bisericile aparținând noului stil muntean sunt mai *svelte, mai înalte* decât acelea anterioare. Acest fenomen se poate observa mai bine la clopotnița de pe pronaos. Astfel, de pildă, clopotnița dela Brădești sau aceea dela Crețesti; comparația cu clopotnița scundă dela Cornet (1661) este concludentă.

Fațadele noilor lăcașuri sunt, în genere, acoperite cu tencuială de var; în unele părți ale lor și anume la arcaturile pridvorului, câteodată și la chenarele ușilor și la cornișe, se adaogă *zugrăveala polichromă*. *Piatra sculptată*, înflorată, se întrebuințează la coloanele pridvorului, la chenarele ușilor și ferestrelor și la brâul ce dă ocol clădirii. Ca motiv sculptural, apare în mod obișnuit *orejul continuu, cu frunze și flori mășcate*, iarăși o caracteristică a acestui stil brâncovenesc (vezi fig. 69).

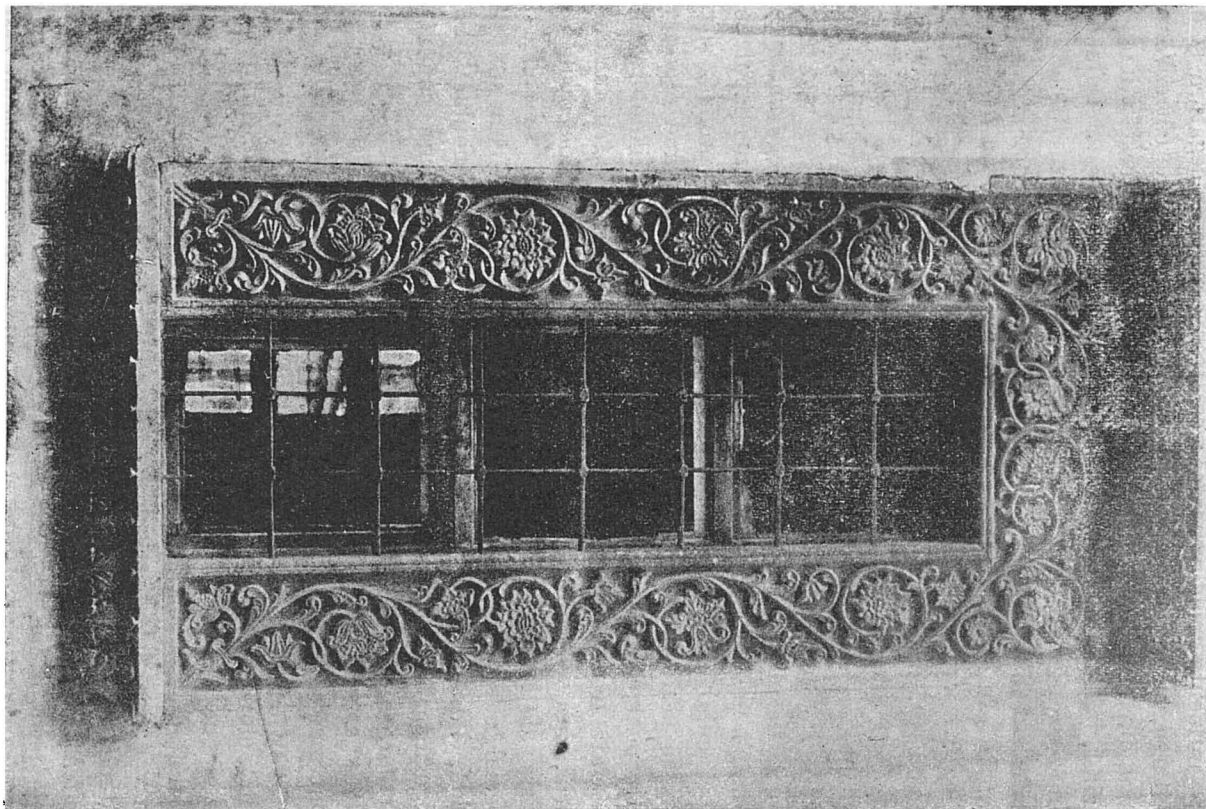

Fig. 69.— Chenar de fereastră, în piatră frumos sculptată, la biserică Sf. Ioan Predeteci (Înainte mergătorul), azi dărmată.

Și' în interior, găsim coloane de piatră sculptate; impresionează însă în deosebi bogăția sculpturilor în lemn, în primul rând a *tâmplei* (vezi fig. 70—71).

În genere, se poate spune că lăcașurile aparținând celui de al doilea stil muntean se disting printr'o notă de eleganță și bogăție, care rezultă nu numai din proporțiile lor reușite și din felul îndobiririi lor prin sculpturi măestrite în piatră și prin zugrăvel' polichrome, dar și din mobilierul somptuos pe care-l cuprind (vezi fig. 72).

Noul stil muntean se poate împărți în trei epoci:

1. *Epoca primă*, cuprinzând domniile lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Ștefan Cantacuzino, stăpânitori de aproape înrudiți între ei (1678—1716). Influența exercitată de acești stăpânitori a fost hotărîtoare; nu puțin a contribuit și gustul și priceperea lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Șerban, un iubitor și un prețuitor al arhitecturii, cu studii în străinătate. Și e. și Brâncoveanu aduc meșteri din afara hotarelor. Unul din acești meșteri, *Pesena Levin*, — italian de origine sau dalmatin — a lucrat la *Brâncoveni*, unde a și fost înmormântat; crucea cu inscripția de pomenire i se păstrează și astăzi; un altul, *Vucașin Caragea* — dalmatin sau sârb, judecând după numele prim, grec după cel de al doilea — a lucrat la Hurezi. Un meșter italian — poate tot *Pesena Levin* — a lucrat și la *Biserica Doamnei* din București, ctitoria din 1683 a soției lui Șerban Cantacuzino. Portalul acestei biserici, cu chenarul său de piatră sculptată, arată influența Renașterii italiene.

Lăcașuri reprezentative pentru această primă epocă sunt *Cotrocenii*, dar mai ales *Hurezii*. Cotrocenii, ctitoria lui Șerban Cantacuzino, au fost ridicați în 1679. Ei aparțin tipului cu patru turle al bisericii episcopale din Curtea de Argeș (tipul meșterului Manole). Au un pridvor cu arcade semicirculare sprijinite pe coloane de piatră; pronaosul e mai lat decât naosul; construcția, făcută cu îngrijire, a suferit însă prefaceri în decursul vremii. Hurezii sunt o adevărată sinteză a stilului brâncovenesc și unul din monumentele de artă religioasă cele mai reușite din întreaga țară. De proporții impunătoare — 32 de metri lungime pe 14 metri lățime — biserica acestei mănăstiri a fost ridicată în anul 1692; aparține tipului derivat din tipul sârbesc, în formă de

trifoi, dar cu două turle, cea de a doua, de pe pronaos, fiind mai

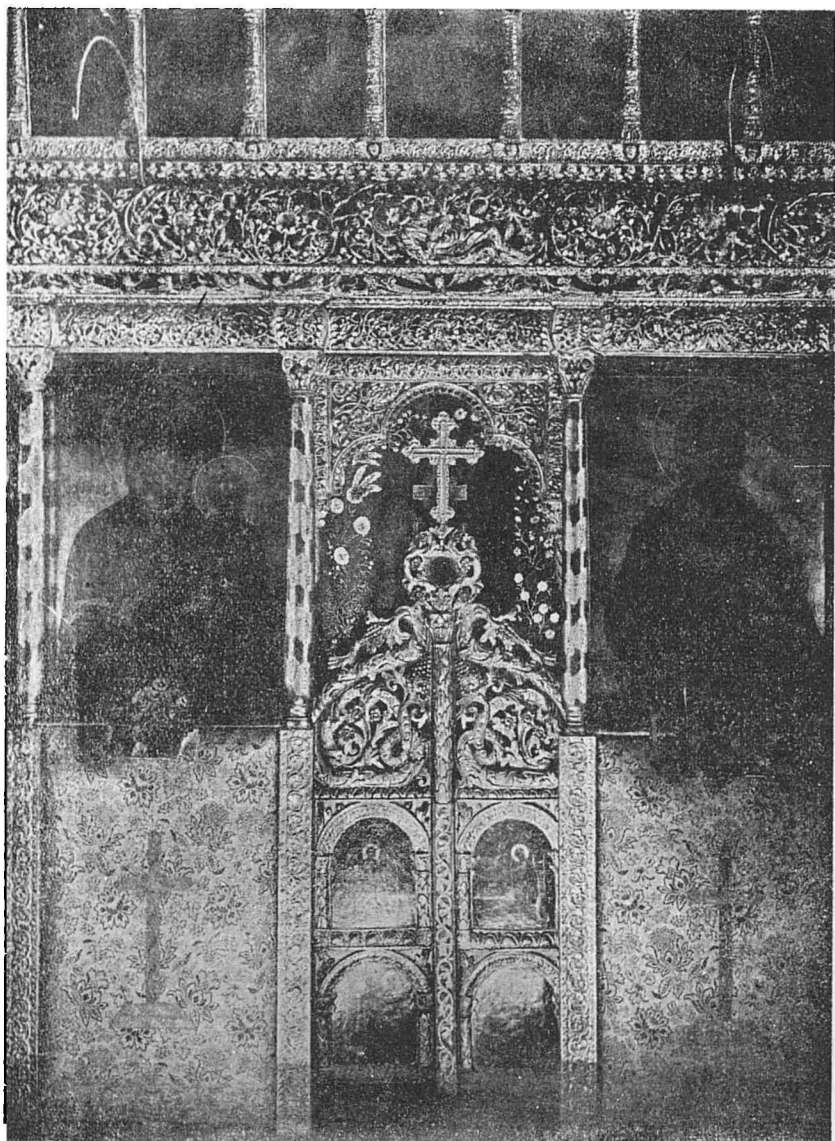

Fig. 70.— Iconostas din lemn sculptat à jour și aurit, de o mare finețe. Paraclisul Patriarhiei din București.

mică. Aceste turle sunt bine proporționate; una e octogonală,

cealaltă dodecagonală. Pronaosul e mai lat decât naosul; urmează deci unei vechi tradiții arhitectonice muntene (vezi vol. II, ediția

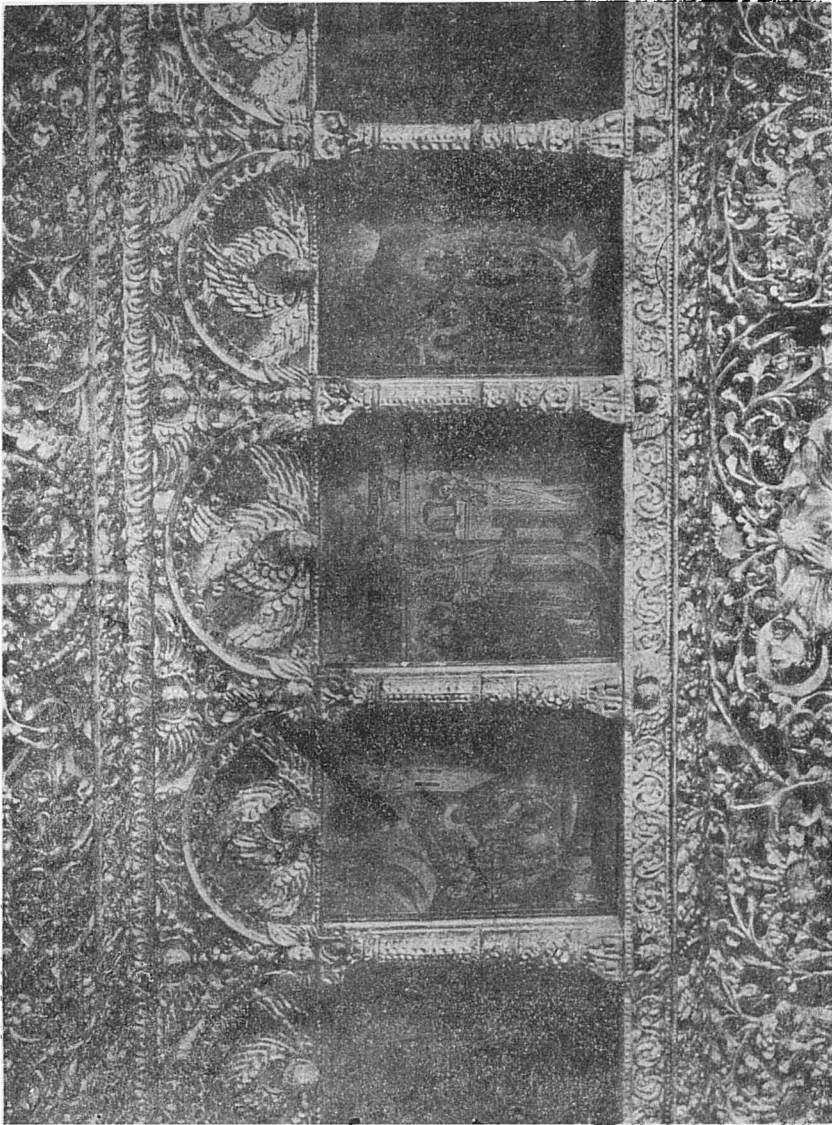

Fig. 71. — Detaliu din iconostasul în lemn sculptat și aurit al paraclisului Patriarhiei din București. Picturile dintre colonete reprezintă scene din viața lui Isus.

a patra, p. 619—20). Între cele două încăperi, un perete având o singură ușă, în axa bisericii. Pridvorul, monumental, cu trei

intrări — câte una pe fiecare din laturile libere — e sprijinit pe

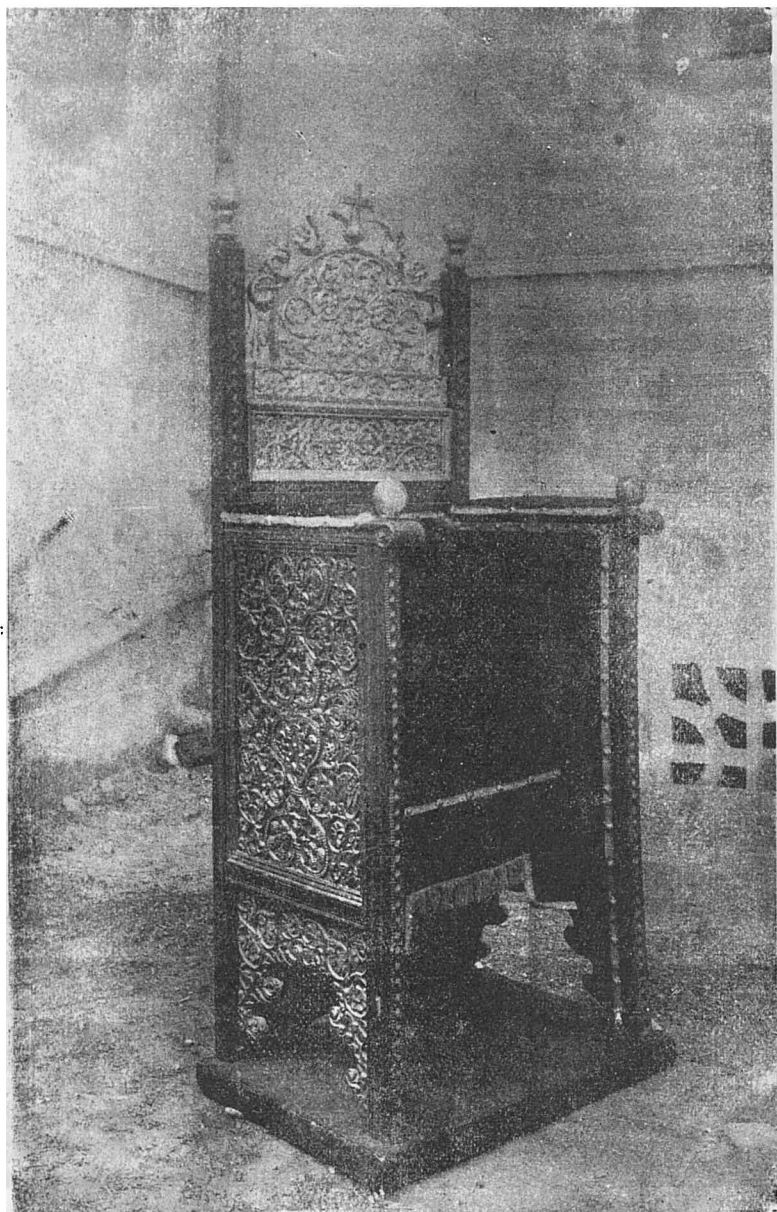

Fig. 72. — Jilț arhieresc în lemn sculptat, dela paraclisul Patriarhiei din București. Coloane de piatră legate între ele prin arcade semicirculare. Fața-

dele sunt împărțite printr'un brâu bogat mărginit de zimți, în două registre, fiecare fiind împodobit cu arcaturi și panouri. Chenare frumoase de piatră sculptată — imitând pe cele dela Stelea — împodobesc ferestrele; chenarul ușei de intrare în biserică, din marmură albă, cuprinzând și pisania și împodobit cu cele două steme — a țării și a familiei Cantacuzino (mama lui Brâncoveanu era fiica postelnicului Constantin Cantacuzino) — e cu totul remarcabil. Interiorul lăcașului impresionează nu numai prin frumusețea picturii — tabloul ctitoricesc este, după părerea noastră, cel mai frumos din întreaga țară — dar și prin bogăția și eleganța mobilierului: tâmpla — din lemn sculptat « à jour » — reprezintă o adevărată capo-d'operă, candelabrul din naos, de bronz, având în vârf zgripșorul sau vulturul cantacuzinesc, este iarăși o piesă unică. Totul concură, în acest lăcaș, spre a da o impresie de eleganță, rafinament și bogăție.

Aceeași impresie se menține când vizităm complexul de clădiri — chiliile, paraclisul, foișoarele — care alcătuiesc patruleterul mănăstirii (85 m. × 65 m.). Peste tot s'a întrebuințat material de bună calitate; piatra abundă; ea se utilizează simplă la coloanele care sprijină arcadele semicirculare ale chiliilor și sculptată elegant la coloanele, balustradele și scările foișoarelor. Cel mai împodobit din aceste foișoare — acela al starețului Dionisie Bălăcescu — datează însă din 1753 (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 52—61).

Ni s'au păstrat nu numai *numele* dar și *chipurile* meșterilor principali cari au ridicat Hurezii; ei sunt: « *Istratie lemnarul* », « *Vucașin Caragea pietrarul* » și « *Manea vâtaful zidarilor* »; zugravul i-a înfățișat pe peretele din stânga al pridvorului, ținând fiecare o unealtă specifică meseriei.

2. *Epoca a doua* sau a Mavrocordaților, coincide aproximativ cu prima jumătate a epocii fanariote; ține deci dela venirea în scaun a lui Nicolae Mavrocordat (1716) până la moartea lui Constantin Mavrocordat (1769). În această epocă, bogăția ornamentei crește; zugrăveala polichromă tinde să ocupe suprafețe tot mai mari, iar sculptura în piatră ajunge la un grad de perfecție ne mai atins. Motivele decorative de origine sau inspirație orientală sunt tot mai frecvente, în timp ce acelea de origine occidentală, introduse în prima epocă și inspirate din arta Renașterii italiene, sunt abandonate.

Lăcașul reprezentativ al acestei epoci este biserica mănăstirii *Văcărești*, ctitoria din 1722 a lui Nicolae Mavrocordat (vezi fig. 73). Prin proporții — 42 m. lungime pe 17 m. lățime — este cea mai mare biserică din Muntenia; prin sculpturile ei în piatră este și cea mai bogat împodobită. Aparține tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeș, cu patru turlle. Din nefericire, turla cea mare, de pe naos, s'a prăbușit — probabil din cauza proporțiilor ei — și a fost înlocuită printr'una de lemn care n'a rezistat nici ea; și celelalte turlle au suferit unele prefaceri. Pronaosul este cu șase metri mai larg decât naosul; pridvorul, cu arcaturi trilobate, se sprijină pe zece coloane de piatră bogat sculptate. Ceea ce impresionează însă în special sunt cele 4 coloane care susțin turla de pe pronaos; înalte de șapte metri și cu diametru de peste un metru, ele înfățișează ochiului surprins și încântat, o sculptură continuă, dela bază până la capitelul cu frunze de acant. Trunchiul e în întregime acoperit cu ghirlande de frunze și flori. Alte patru coloane, sprijinind arcade în semicerc, despart pronaosul de naos. Ferestrele înalte și largi au și ele chenare de piatră sculptată; în registrul superior, sunt și ferestre pătrate alcătuite dintr'o singură piatră lucrată à jour. Unde sculptura atinge maximum este la chenarul de marmură al ușii de intrare în biserică și al pisaniei (ornamentul ei este excesiv chiar, așa cum excesivă este sculptura fațadelor la Trei Ierarhi, în Iași. *Văcăreștii* înseamnă punctul cel mai înalt al sculpturii în piatră, atins în Muntenia. Și acest monument *unic*, în loc să fie un loc de pelerinaj al iubitorilor de frumos și o mândrie a Bucureștilor, a ajuns, prin lipsa de pietate și de înțelegere a generațiilor trecute, să slujască drept biserică de închisoare! Această rușine trebuie să înceteze; în chiliile vechiului lăcaș trebuie instalată o școală și o bibliotecă așa cum a fost acum două sute de ani (vezi și vol. III, 1, ediția a doua, fig. 84—88).

Epoca a treia cuprinde ultima jumătate a veacului fanariot; ține deci dela moartea lui Constantin Mavrocordat (1769) până la mișcarea lui Tudor Vladimirescu (1821). Ea repetă formulele epocilor precedente; nu se mai clădesc însă lăcașuri impunătoare în genul Cotrocenilor, Hurezilor și Văcăreștilor. În schimb, se construiesc o sumedenie de lăcașuri mai mici, atât la orașe cât și la sate, de către numeroși meșteri localnici, ucenici ai celor

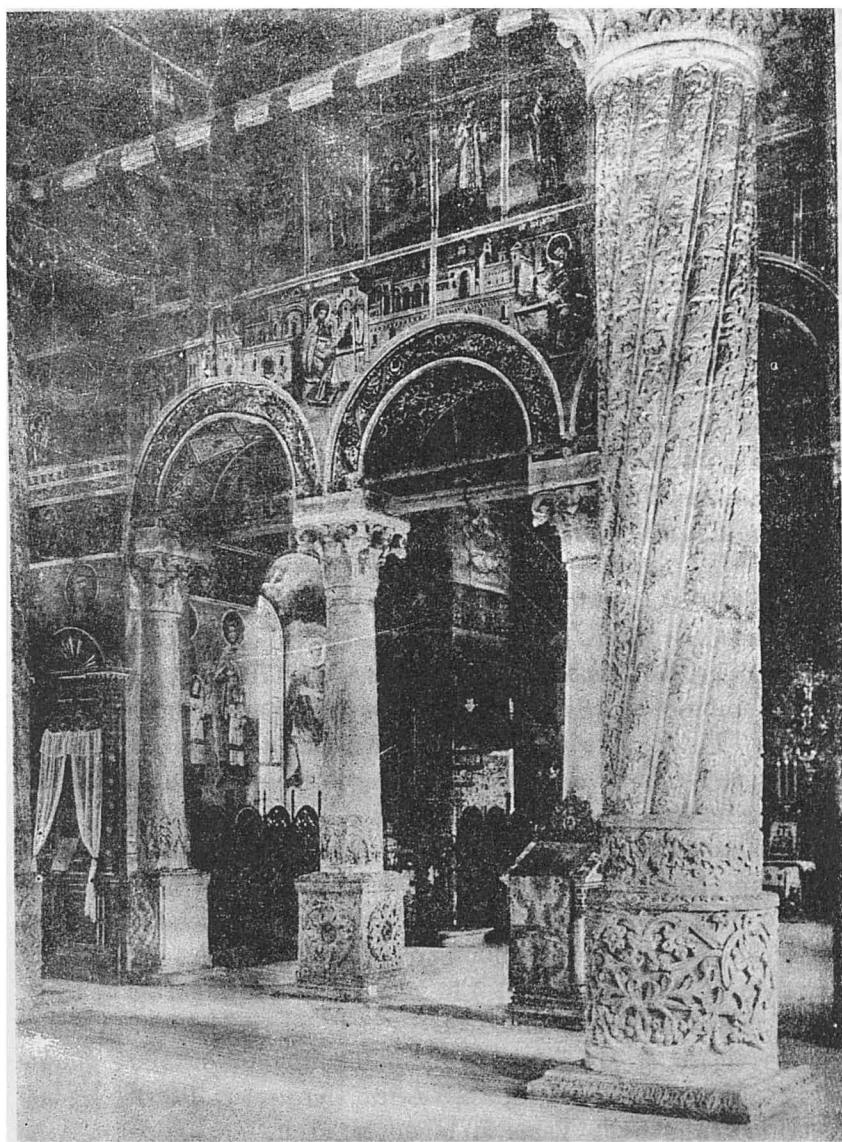

Fig. 73. — Interior din biserica mănăstirii Văcărești. Remarcabil, stâlpul masiv de piatră sculptată, din dreapta, care susține clădirea. Un altul la fel în stânga; 1 se vede doar marginea.

din vremea lui Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat. (Vezi fig. 66 — 67). Aceasta explică și de ce zugrăveala polichromă — mijloc de ornamentare mai ieftin — e frecvent și din belșug întrebuințată, în timp ce sculptura în piatră, mai costisitoare și mai pretențioasă, implicând ctitorii de seamă, e în scădere.

În Transilvania, în răstimpul dintre 1601 și 1821, se poate urmări ușor raportul care există între dezvoltarea arhitecturii și aceea a situației politice. În veacul al XVII-lea, când situația politică, socială și economică a Românilor este tot mai grea, când în «Constituțiunile Aprobate» alcătuite de cele trei națiuni privilegiate (Unguri, Sași și Secui) se impinge uzurparea până a se insera dispozițiunea că «Valachii» sunt numai «tolerați», este natural să nu ne putem aștepta la ridicarea de multe și mari lăcașuri, de zid sau piatră. Într'adevăr, numărul construcțiilor de acest fel e redus și din ele — fapt semnificativ — cele mai importante se datoresc unor ctitori exteriori populației românești din Ardeal, adică Domnilor din Muntenia și unor neguțători — aromâni, după cât se pare — din centrele urbane.

Matei Basarab ridică în 1653 biserica din *Porcești*, la Sud de Sibiu, iar Constantin Brâncoveanu pe acelea din *Făgăraș* (1698; vezi fig. 64) și din *Sâmbăta de Sus* (înainte de 1701); ele imită lăcașurile muntene contemporane. Pe de altă parte, doi negustori aromâni, Pavel și ginerele său Gheorghe Cristofor Literatul, înalță, spre finele veacului al XVII-lea, un lăcaș la *Cluj-Mănăstur*. Și la ridicarea bisericii — azi unite — din *Hunedoara* (1634) au contribuit «mai mulți negustori» — fără să se precizeze numele lor — împreună cu protopopul Ianăș, fiul acestuia Vasile, ginerele său Statie și protopopul Nicolae. Dintre celelalte lăcașuri de zid ridicate în Transilvania în veacul al XVII-lea, însemnăm pe acelea din *Ilva* (Satul Mare) în 1600, *Bucium* (Făgăraș) în 1603, *Săliște* (Sibiu), ctitoria din 1650 a oierilor mărgineni, *Geomal* (Alba) ridicată cu sprijinul protopopului Miclăuș, în 1664, *Sârbi-Susenii* (Maramureș), în 1665 și *Letca* (Someș) zidită în același an, ctitori fiind popa Vasiiu și Iacob Ionașcu.

În veacul al XVIII-lea, după ce prin actul «Unirii» situația Românilor Ardeleni începe — încet și cu mari rezistențe din partea adversarilor — dar totuși începe să se îmbunătățească, consta-

tăm o sporire a lăcașurilor de zid, Se înalță catedrala episcopală unită din Blaj — operă remarcabilă a arhitectului curții imperiale Martinelli — se înalță apoi lăcașuri temeinice la *Alba-Iulia*, la *Oradia*, unde se întemeiază o nouă episcopie unită în 1777, și într'o sumă de alte localități. Ortodocșii își sporesc și ei lăcașurile de zid: la *Oradea-Veneția* unde sfirșirea noii biserici are loc, cu deosebită solemnitate, la 7 Iulie 1779, participând patriarhul sârb din Carlovăț, Vichentie Ioanovici; la *Târgul-Secuiesc*, către 1783, la *Sighișoara* în 1796, la *Sibiu* unde ctitorul « Bisericii din Groapă » este însă bogatul negustor oltean Hagi Constantin Pop, și iarăși într'o sumă de alte așezări. În special sfârșitul acestui secol, cu domnia generosului Iosif al II-lea (1780—1790), a favorizat opera de construcție românească.

Paralel, continuă să se ridice, din Maramureș și Țara Ouașului până în Făgăraș și din Săcuime până în Munții Apuseni și Munții Banatului, o mare mulțime de biserici de lemn, unele din ele constituind adevărate capo-d'opere de îndrăzneală tehnică și de eleganță. Printre cele mai vechi cităm bisericile din *Nămești* (Maramureș), *Oieșdea* (Alba), *Letca* și *Țiop* (Someș), tuspatriu din 1600 — anul când Mihai Viteazul a stăpânit Ardealul — apoi biserica din *Dâmbul de Câmpie* (Cluj), din 1602, și *Fildul de Jos* (Cluj) din 1630. Alături la *Fildul de Sus* (Cluj) este o admirabilă biserică de lemn, al cărei turn urcă amețitor spre cer. Remarcabile sunt apoi, sub raportul reușitei, bisericile de lemn din *Budești* și din *Oncești*, ambele în Maramureș (vezi fig. 74 și 75); cea dintâi prin acoperișul ei suprapus, cea de a doua prin pridvorul cu arcade. De altfel, în genere, bisericile de lemn din Maramureș și Ardeal impresionează prin forma și proporțiile lor; străinii le consideră printre monumentele noastre reprezentative.

Și dincoace de Carpați, în Principate, se ridică numeroase biserici de lemn, pe lângă cele de zid; nu însă în proporția celor din Ardeal și nici atât de înfățișătoare. În afară de cele menționate în volumul II (ediția a patra, p. 613) semnalăm și biserica de lemn din *Posești* (jud. Prahova), remarcabilă prin unduiala elegantă a acoperișului (vezi fig. 76) precum și biserica din *Speriești* (jud. Putna).

Palate. Case domnești și boierești. Dacă din veacurile XIV-XVI, nu ne-au rămas decât puține știri despre casele domnești

sau boierești și nici o clădire *în ființă*, suntem, în schimb, mai

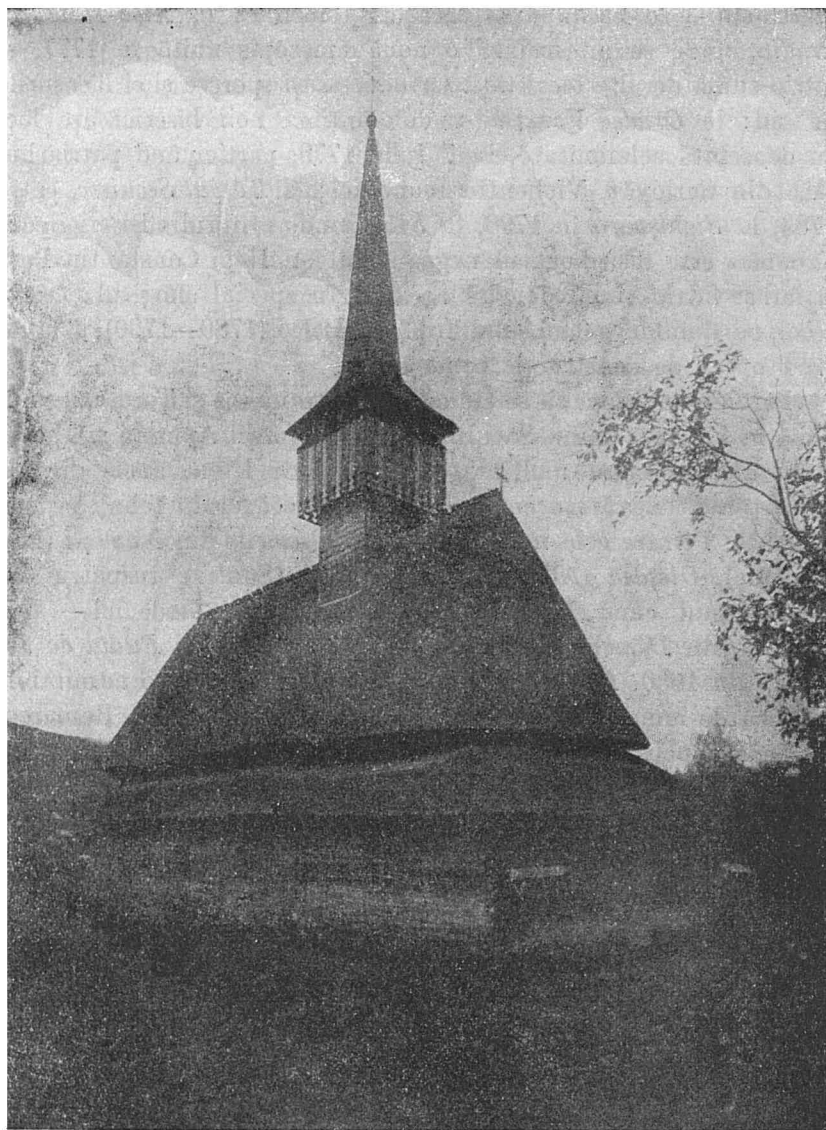

Fig. 74. — Biserica de lemn, acoperită cu șindrilă, din Budești (Maramureș); de remarcant acoperișul suprapus. Secolul al XVII-lea.

bine informați asupra celor din veacurile XVII-XVIII; pe lângă

mărturiile documentare, ni s'a păstrat și un palat domnesc

Fig. 75. — Biserica de lemn din Oncești (Maramureș). De remarcat pridvorul cu arcade. Secolul al XVII-lea.

muntean — acela. dela Mogoșoaia — în întregime, precum și o

Fig. 76. — Eiserică din Posești, Jud. Prahova. Din bârne groase de lemn, cu acoperișul de șindrilă.

serie de case boierești și reședințe princiare și nobiliare, de o parte și de alta a Carpaților.

Paul de Alep, însoțitorul Patriarhului Macarie al Antiohiei, străbătând țările noastre spre sfârșitul domniei lui Matei Basarab, descrie entuziasmat o reședință domnească și una boierească munteană: aceea dela *Fierești*, sau *Herești* (Ilfov), a Doamnei Elina, soția lui Matei, și cea dela *Filipești* (Prahova), a postelnicului Constantin Cantacuzino. Despre «palatul» dela Fierești, spune că «nu are egal în lume, afară numai poate în țara Frâncilor». E «zidit pe din afară și pe dinăuntru» cu «piatră poleită» — deci marmură — adusă din Turcia; meșterii au fost chemați din Ungaria. «Chiar boltile și pardoselile pivnițelor — adaogă Paul de Alep — sunt lucrate greu, cu piatră bună — piatră de Rusciuk — care provoacă admirația privitorului». «Clădirea are *trei caturi* și e atât de frumoasă — își încheie el descrierea — încât împrăstie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o înfățișare a interiorului admirabil aranjat...» Făcând partea cuvenită tonului hiperbolic, obișnuit în Orient — deși în alte împrejurări prelatul arab e destul de sobru — trebuie totuși să admitem că așezarea domnească dela Fierești era într'adevăr impunătoare. Ceea ce nu poate surprinde dacă ținem seamă pe de o parte de faptul că Doamna, ca și fratele ei Udriște Năsturel, aparțineau celei mai înalte intelectualități a vremii, că avea o îndelungată experiență în materie de construcții, fiind — împreună cu soțul ei — ctitoră la o mulțime de lăcașuri bisericești și că — în sfârșit — dispunea, la capătul unei lungi domnii, de bogății de-a-dreptul uriașe. Cu atât mai mare e regretul nostru că nu ni s'a păstrat această monumentală clădire, că nu avem nici măcar descrierea completă a ei, cu planul și destinația încăperilor și cu mobilierul respectiv.

În ce privește așezarea boierească dela Filipești, Paul de Alep ne spune că «se alcătuiește din clădiri princiare care uimesc simțirea, fiind mai frumoase decât edificiile din orașe». Așezarea are și «o baie elegantă, a cărei marmură e superbă; apa care o alimentează este adusă din râu cu ajutorul roților; aceleași roți udă și grădinile de zarzavat și frumoasele livezi de pruni. Ele fac să se miște și numeroasele mori. Se găsesc acolo (în Muntenia) case construite ca la Constantinopol, căci toți boierii țării au sate

în care posedă clădiri splendide. Fiecare are întotdeauna lângă casa sa o mănăstire mare, înzestrată cu daruri pioase, și fiecare rivalizează cu ceilalți boieri în ce privește frumusețea construcției și a lucrului; ei își pun toată mândria în aceste lucruri. Când unul din ei e mazilit din slujbă, se retrage pentru restul vieții în satele și în palatele sale, avându-și mănăstirea alături ».

Nu mai puțin măreață era așezarea dela *Măgureni* (Prahova) a aceleiași familii Cantacuzino. Ruinele păstrate până azi (vezi fig. 37) ne dau o palidă imagine de ceea ce trebuie să fi fost impunătoarea clădire, în veacul al XVIII-lea.

Și la *Brâncoveni* (Romania) a fost o puternică așezare boierească mărită și fortificată de Matei Basarab, care-și avea aci baștina; în boierie, el se și numea « Matei Aga din Brâncoveni ». Tot Matei a făcut și casele domnești din *Caracal*, reparate mai târziu de Constantin Brâncoveanu. Acești doi voievozi au fost de altfel, printre cei mai mari *constructori* pe care i-au cunoscut țările noastre. Având norocul să domnească cam câte un sfert de veac fiecare și dispunând de extraordinare bogății — lui Brâncoveanu Turcii îi și spuneau de aceea *Altân-beg*, adică prințul de aur — ei au putut ridica numeroase lăcașuri bisericești și laice, presărând țara cu biserici și mănăstiri, curți domnești și așezări temeinice, de piatră, în numeroasele sate unde-și aveau moșiile. Brâncoveanu a zidit din nou — « din pajiște », după expresia consacrată — nu mai puțin de patru palate — la *București*, *Mogoșoaia*, *Potlogi* și *Sâmbăta de Jos* (vezi și vol. III, ediția a doua, p. 200—202); apoi zece curți cu case de zid, pivnițe, etc., la *Obilești* și *Dobreni* în Ilfov; la *Valea Schiailor* lângă Mizil; la *Sărata*, în Buzău; la *Tătărani*, în Prahova, lângă Ploiești; la *Mătăsar*, în Dâmbovița; la *Pitești*; la *Mușetești* în Gorj; la *Drinca* în Mehedintzi; așezări temeinice mai erau și la altele din proprietățile sale — avea 55 de sate întregi, 56 de moșii sau părți de sate, 5 rânduri de case în București, case în Târgoviște și numeroase vii. În afara hotarelor avea așezări la *Brașov*, la *Poiana Mărului* și la *Recea*, în Ardeal, la *Arbănași* în Bulgaria și la *San Stefano* — azi Yeşilkiöi (Satul Verde!) — în Turcia, pe țărmul Mării de Marmara.

Reprezentativ pentru palatele lui Brâncoveanu, făcându-ne să vedem gradul de strălucire și de lux la care ajunsese curtea

acestui, este palatul dela *Mogoșoaia*, isprăvit la 1 Octomvrie 1700 și restaurat cu grijă în zilele noastre (vezi fig. 36). Are două rânduri, cel de jos, mai scund, cel de deasupra, mai înalt; într'o singură aripă este și un al treilea rând, câștigat asupra podului. Intrarea se face printr'un foișor cu coloane de piatră și balustrada frumos sculptate, la care urcă o scară având balustrada de asemenea din piatră sculptată. În partea opusă a palatului, pe fațada care dă spre heleșteu se află o admirabilă «loggia» cu coloane de piatră în întregime sculptate, dela bază până la capitel. Spre răsărit, un alt foișor având iarăș coloanele și balustradele din piatră sculptată. Chenarele ușilor și ferestrelor sunt din piatră cioplită; ele contribuie să sporească impresia de frumusețe, soliditate și bogăție pe care o provoacă profuziunea acestui material de construcție, întrebuințat și de jur împrejurul clădirii, sub strașină, precum și la coșurile, de formă elegantă, ce domină acoperișul. Grădina, după felul celor italiene, în care răzoarele de iarbă și flori sunt mărginite de piatră lucrată, coboară, prin trei planuri succesive, spre heleșteu. Căci și la Mogoșoaia, ca și la toate așezările domnești și la cele mai multe din așezările boierești, heleșteul nu poate lipsi: e și un element estetic, dar și unul practic, îndestulând cu pește, în timpul lungilor posturi, gospodăria.

Pe pereții și bolțile uneia din odăi, Brâncoveanu puse să se picteze, la întoarcere, scenele drumului său la Adrianopol, în 1703, drum care-i produsese atâta grijă și-l costase atâția bani (vezi și vol. III, 1, ediția a doua, p. 176). La palatul din Potlogi, era o altă pictură reprezentând pe proprietar, adică pe beizadeaua Constantin, împreună cu părinții săi. Erau, de asemenea, pe pereții unora din odăi, *podoabe de stuc, în stil oriental, turco-persan*, din care o parte se mai văd și astăzi. Același procedeu, al împodobirii cu ornamente de stuc, îl regăsim pe pereții exteriori ai bisericii din *Fundenii Doamnei*, lângă București, ctitoria lui Mihai Cantacuzino; unele motive sunt foarte asemănătoare; e probabil ca același artist să fi lucrat în ambele locuri. Observ că motive asemănătoare, orientale, dar în pictură, nu în stuc, apar pe pereții exteriori ai unor *biserici*, cum e, de pildă, aceea din *Doicești* Dâmboviței.

În ce privește așezările boierești, semnalăm, în Muntenia, casa dela *Coțofeni*, lângă Craiova; ea este din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Are tot două rânduri; cel de jos mai scund, cel de sus mai înalt. Caracteristică e *bolta cu penetrațiuni* a odăii celei mari dela etaj. Nu lipsesc nici două *foișoare* cu stâlpi ce susțin arcade trilobate. În genere, așezările boieriești de tip Coțofeni caută să imite prin plan și prin unele elemente arhitectonice așezările domnești. Mai există însă și un alt tip de așezări boierești sau de *conace* — cuvântul e de origine turcească —; e acela care comportă la etaj, pe una din laturile sale — de obicei pe cea dinspre miazăzi — *un cerdac lung, cu arcuri sprijinite pe coloane de lemn*; scara de acces e, în genere, în interior, la una din extremitățile cerdacului. Acest cerdac, prevăzut uneori și cu un pat larg, în care dorm ai casei în timpul verii, dă clădirii un aspect plăcut, prietenesc și deschis.

Cu totul altfel se înfățișează *cula*, așezarea boierească întărită din Oltenia. Ea e făcută pentru apărare: în rândul de jos nu e decât ușa de intrare, bine întărită cu drugi pe dinăuntru; feres-trele, mici, sunt la o înălțime apreciabilă iar cerdacul, mai mult post de observație decât loc de odihnă și taifas, sus de tot, la ultimul cat. Cea mai veche culă de la noi pare să fie cula Greceanu din *Măldărești*; data nu se poate preciza; în orice caz e anterioară veacului al XVIII-lea. Forma actuală nu redă fidel însă — după părerea noastră — pe cea originală; construcției i s'au făcut unele modificări și adăogiri în decursul vremii (vezi și mai sus, p. 775). Altă culă veche și interesantă se află la *Curtișoara* (Gorj); ea aparținea în 1785 logofătului Cornea din Târgu-Jiu; în pivniță se mai poate vedea încă *puțul*, azi astupat, din care se scotea apă, în caz de asediu. Semnalăm și culele Crăsnaru (vezi fig. 53) și Cocoș, din *Groșera* (Gorj), cula din *Brabova* (Gorj), cula din *Almăj* (Dolj), aceea din *Cernătești* (Dolj), etc.

Trecerea dela așezarea boierească obișnuită la culă ne este ilustrată de una din casele cele mai interesante dela noi, acea din satul *Cartiu* (Gorj), aparținând familiei Cartianu. De formă pătrată, ea are două rânduri, fiecare cu câte trei camere, iar dedesupt pivnițe spațioase. La parterre, o galerie cu arcade semicirculare dă ocol clădirii pe trei laturi; la etaj, tot pe trei laturi, e un cerdac cu stâlpi de lemn.

În orașe ni s'au păstrat, din nefericire, puține case vechi; se mai pot vedea unele exemplare, dela finele veacului al XVIII-lea, dar mai ales dela începutul veacului al XIX-lea, în orașele de deal și munte ca Râmnicul Vâlcei, Târgoviște, Câmpulung, în curtea mănăstirii Negru Vodă, Vălenii de Munte (casa N. Iorga, restaurată), Urlați (casa Bellio), etc. În București, este casa Melik, de pe strada Spătarului, zidită în 1760 și restaurată în 1920. O casă de târgoveț, modestă, dar cu un cerdac cu stâlpi frumos înfloriți, de pe la începutul veacului al XIX-lea, se poate vedea încă pe strada Maria Rosetti, la numărul 9 (vezi fig. 39).

În Moldova au fost numeroase așezări temeinice, de piatră sau zid, domnești și boieresti; și aci însă, foarte puține au ajuns până în zilele noastre. Documentele vremii relevă curtea domnească dela *Cașin*, lângă mănăstire; întărită cu un zid de piatră, înalt și puternic, prevăzut cu turnuri, era socotită de Miron Costin drept o adevărată «cetate». O ridicase Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu (1653—1658); el avea, încă din boierie, o așezare frumoasă și la *Buciulești*, pe malul Bistriței, în județul Neamț. Cantacuzinii își duraseră și ei așezări temeinice: la *Pașcani* unde Iordache Cantacuzino clădise, în 1664, un adevărat palat, apoi la *Deleni*, în județul Hârlău, la *Băleni*, în Covurlui și într-o serie de alte locuri. O deosebită impresie a făcut asupra contemporanilor reședința domnească dela *Frumoasa*, în marginea Iașilor, zidită în 1729 de Grigore al II-lea Ghica, cu meșteri aduși dela Constantinopol. De fapt, întregul complex de clădiri, cu grădinile adiacente, cu jocurile de apă, imita reședințele somptuoase din Stambul; cronicarul tradus de Amiras relevă chiar că au fost aceste case «pe forma de Țarigrad». «Și apa îmbla din havuz în havuz, pe piatră — adaogă cronicarul — prin toată grădina, care era cu fel de fel de flori, care lucruri alt domn n'au făcut, că nime nu poate să scrie frumusețea caselor». Aci venea adesea Grigore Vodă Ghica și «făcea mese mari cu boierii săi».

În Transilvania s'au păstrat mai bine vechile așezări nobiliare; e drept că și locul a fost mai ferit de războaie și năvăliri, mai ales după ocuparea lui de Austriaci. Dintre reședințele Principilor, se mai poate vedea aceea din *Turda*, transformată astăzi

în muzeu; o parte a aceleia din *Alba-Iulia* — unde e instalată acum Episcopia Romano-Catolică; reședința lui Gheorghe Rákoczy din *Gherla*, transformată în închisoare, și reședința din *Blaj* a familiei Apaffy — datând din veacul al XVII-lea — actualmente palatul mitropolitul unit. La *Deva* se poate vedea încă palatul familiei Bethlen, construit și el tot în veacul al XVII-lea; i se spune și «Magna Curia», adică «marea curte». La *Cetatea de Baltă* (Târnava Mică) s'a păstrat solidul castel al contelui Halfer, construit în veacul al XVIII-lea; este alcătuit dintr'un corp central, cu trei rânduri, și două turnuri laterale, de formă rotundă. Acoperișurile au panta repede cerută de clima noastră (vezi fig. 42).

Din *mobilierul* vechilor case domnești și boierești ni s'a păstrat prea puțin. Lucrurile cele mai de preț, în tustrele țările românești, au fost, sub acest raport, *covoarele*, *scoarțele* și *argintăria*. Se aduceau tot felul de covoare din împărăția turcească (vezi mai sus, p. 598), apoi covoare persane, grele și scumpe; o admirabilă colecție se află la Biserica Neagră din Brașov. Cei cu mai puțină dare de mână se mulțumeau cu scoarțe țesute la noi sau la Sudul Dunării, în Serbia și în Bulgaria. Muzeul de Artă Națională din București are în colecțiile sale câteva remarcabile exemplare de *scoarțe oltenești*; ele au câmpul central lucrat în flori și frunze multicolore, iar marginile prinse de un chenar lat, de un alt ton. Efectul decorativ este din cele mai reușite. Argintăria era cea de masă: farfurii, pahare — un frumos obicei cerea ca la botez să se dăruiască pruncului un pahar de argint, având săpată pe el data nașterii — apoi ticsii, cupe și altele de acest fel. Se adăogă *armele* — puști, pistoale și săbii, adesea bogat împodobite — apoi *tacâmul de călărie*, având uneori scările dela șea, printenii și zăbalele de argint.

În veacul al XVIII-lea încep să se afle în casele boierești mai de seamă, și tablouri în ulei, uneori chiar *sculpturi* (vezi mai sus, p. 950), iar spre sfârșitul lui și începutul celui următor, și *miniaturi*. Transilvania deține, în privința aceasta, întâietatea; ca strălucit exemplu cităm colecția baronului *Bruckenthal*, fost guvernator al țării, colecție care astăzi face faima muzeului cu acelaș nume din Sibiu. Între picturile ei, se află și pânze celebre ale maeștrilor olandezi, francezi și germani.

Pictura bisericească. Pictura bisericească nu are aceeași dezvoltare în tustrele țările românești în veacurile XVII și XVIII. În timp ce în Muntenia ea cunoaște o deosebită înflorire, atingând apogeul în epoca brâncovenească și aceea imediat următoare, în Moldova constatăm, dinpotrivă, o scădere ce trebuie compensată prin utilizarea de zugravi străini, ruși în special. Transilvania stă, în acest răstimp, într-o situație de mijloc, suferind mai ales influența Munteniei.

Înflorirea picturii bisericești la miazăzi de Carpați este legată în primul rând de însemnata activitate ctitoricească a câtorva lungi domnii. Matei Basarab, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat, prin numeroasele lor ctitorii și prin prețuirea pe care au arătat-o artei în general, au contribuit mult la dezvoltarea acestei ramuri. Evident, se continuă vechea tehnică a zugrăvelii pe tencuiala încă umedă, tehnică numită « al fresco »; se continuă de asemenea aplicarea vechilor norme ale Erminiei bizantine (vezi fig. 77; vezi și vol. II, ediția a patra, p. 634—6).

Are loc însă și un fapt nou — care amintește faptul asemănător petrecut în Moldova veacului al XVI-lea — și anume împodobirea cu pictură a pereților *exteriori* ai bisericilor muntene. Primele manifestări în această direcție încep în domnia lui Brâncoveanu, pe la 1700, la lăcașurile zidite sau restaurate de acest evlavios voievod și la acelea ale unchiului său Mihai Cantacuzino, iubitorul de arhitectură, a cărui influență în arta noastră bisericească și laică apare din ce în ce mai mare. La aceste lăcașuri — Hurezi, Sinaia, Surpatele, Govora, ca să cităm numai câteva — observăm că unele părți ale clădirilor: frizele, arcadele pridvorului, brâul, câteodată și chenarele ferestrelor și cornișele sunt împodobite cu « *zugrăveli polichrome* » înfățișând vreji de frunze și flori, ghirlande, împletituri și alte motive decorative. Treptat, treptat, spațiul ocupat de aceste zugrăveli crește; la biserica Stavropoleos, de pildă, din București (1724), el este considerabil. Adeseori se adaogă — de obicei în arcaturile din registrul superior, sub strașină — și chipuri de sfinți sau chiar de alte personaje. Cităm ca exemplu, în această privință, *Biserica Sfinților* din București, numită și Biserica cu Sibile, deoarece, între chipurile pictate, figurează și aceste preotese-ghicitoare ale antichității. Între bisericile de sat,

Fig. 77. — Frescă murală la biserica Mântuleasa din București, Deasupra chipului lui Iisus Hristos, inscripția, în românește: « Marele Arhiereu ». Pisania bisericii poartă data: 25 Septembrie 1733.

înălțate în veacul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, foarte numeroase sunt cele care își împodobesc pereții exteriori cu asemenea chipuri de sfinți; așa, de pildă, biserica din *Ogretin* și aceea din *Breaza de sus*, ambele în Prahova, paraclisul *Episcopiei de Râmnic* (1751) unde alături de sfinți, găsim și chipuri de împărați și de filosofi, biserica din *Chicioara*, Vâlcea (1780), cu una din cele mai frumoase zugrăveli din câte ni s'au păstrat, biserica din *Urșani*, Vâlcea (1805; vezi fig. 62) și atâtea altele, pe întreg cuprinsul țării.

Dacă în veacul al XVII-lea, printre zugravii cari lucrează în Muntenia mai găsim și unii străini, greci de pildă ca acei «Constantinos» și Ioan care ȳctează în 1683 biserica *Doamnei* din București, în veacul al XVIII-lea ei sunt, în imensă majoritate, români. Se formează acum un numeros și puternic corp de zugravi localnici, clerici și laici, elevi ai celor din epoca lui Brâncoveanu; ei împodobesc acum sutele de biserici ce se înalță în orașele și satele țării, aducând, adeseori, o noutate și o prospețime de desen și colorit care impresionează dela prima vedere; până și naivitățile lor încântă. Nu poți să nu te oprești uimit lângă marile tablouri din pridvoarele atâtor biserici înfățișând «judecata din urmă» și să nu contempli scenele închipuind răsplata celor buni, dar mai ales pedeapsa celor păcătoși. Iar pentru ca să se știe precis cărei categorii aparțin aceștia din urmă, inscripții puse alături lămuresc pe dreptcredincioșii privitori. Se arată astfel ce pătesc «defăimătorii», «curvarii», «cei ce judecă strâmb», «hoții», «ucigașii» și toată gloata făcătorilor de rele. Iadul, reprezentat sub chipul unui uriaș balaur, a cărui gură varsă foc, îi înghite pe toți, în timp ce slujitorii lui Belzebut îi chinuiesc în fel și chip.

În Moldova, e o situație mai puțin strălucită. O seamă dintre bisericile veacului al XVII-lea rămân nezugrăvite iar când Vasile Lupu vrea să împodobească lăcașurile sale, el nu găsește zugravi de țară care să-l mulțumească — sau nu găsește destui; deaceea se adresează Țarului Rusiei, Mihail Feodorovici, spre a-i da el de acolo câțiva. Acesta îi satisface cererea și îi trimite mai întâi pe *Sidor Pospeev* sau *Osipov* — socotit ca al doilea din Moscova — și pe *Iacov Gavrilov*; apoi, după moartea ultimului, alți doi, anume pe *Deico Iacovlev* și pe *Pronca Michitin*. Ei lucrează la Iași în anii 1641—1642; lor li se datoresc o bună parte din picturile dela

Trei-Îerarhi și dela Golia. Că nu le-au executat în întregime rezultă și din inscripția din 1660 dela Golia, care ne dă numele lui « Matei, fiul lui Ioan », deci altul decât cei patru Ruși. Știm, pe de altă parte, că una din soliile lui Vasile Lupu către Țar, în 1641, cuprindea și pe meșterul zugrav al Domnului, pe un anume *Nicolai*. Făcând apel la Țarul Rusiei, Vasile Lupu nu inova în această privință. Și predecesorul său Miron Barnowski trimisese o solie la Moscova să-i procure icoane de acolo; mai înainte încă, în pictura mănăstirilor Sucevița, Secu și Dragomirna, se vede o înrăurire progresivă rusească, anumite caractere noi de această origine. Ceea ce înseamnă că lucraseră la aceste trei lăcașuri și zugravi veniți din Rusia sau influențați de școala de acolo.

În veacul al XVIII-lea, deosebirea față de Muntenia e și mai accentuată. Picturile bisericilor moldovenești din această vreme nu se pot compara cu cele muntene. Mirarea e cu atât mai mare cu cât Moldova avusese doar o strălucită pleiadă de zugravi, pe aceia care împodobiseră lăcașurile lui Ștefan cel Mare, ale lui Petru Rareș și Lăpușneanu.

Transilvania suferă în chip firesc influența țărilor românești de dincoace de Carpați. Într'adevăr Sașii, Ungurii și Secuii nefiind nici unii ortodocși, meșterii lor nu lucrau în mod obișnuit în bisericile noastre; de aceea zugravii, ca și iconarii români din Ardeal, se inspirau dela tovarășii lor de breaslă din Principate și nu arareori aceștia din urmă treceau ei înșiși peste munți. De altfel, prin ctitoriile pe care domnii și boierii noștri le fac în Transilvania, contactul e și mai ușor; iar aceste ctitorii — la Porcești, la Sâmbăta de Sus, la Făgăraș, etc. — constituie tot atâtea centre de influență. Și cum Domnii munteni, nu cei moldoveni, sunt aceia cari ridică lăcașuri în Ardeal în veacurile XVII și XVIII, cum, pe de altă parte, pictura bisericească munteană întrece cu mult în aceste veacuri pe cea moldoveană, nu e de mirare dacă influența munteană devine preponderentă în Transilvania. Ceea ce nu înseamnă însă că n'au fost și meșteri zugravi și iconari moldoveni — ca acel Vasile Sturzea din Barboși — care să nu fi străbătut plaiurile ardelene.

Un fapt însă e sigur: există și la Nord de Carpați, în veacurile XVII—XVIII, un corp de zugravi localnici, destul de îndemâ-

nateci. Inscriptiile ne-au păstrat numele câtorva din ei. Așa, de pildă, episcopul Dositeiu din Alba Iulia care a pictat, în 1643, castelul din *Iernut* al Principelui Gheorghe Rákoczy I. La restaurarea din 1654 a bisericii — azi greco-catolice — din *Huniedoara*, « varul și aurul la păreți și la stâlpișor au dat-o . . . popa Nicola » iar cei ce au « scris-o » adică au făcut chipurile și inscripțiile sunt zugravii « Caian Constantin » și « Stan ». Pictura bisericii din *Gura-Sada* a fost refăcută în 1765 de către ierodiaconul Ioan din Deva — localnic deci — dar și de Nicolae din Pitești. Un alt cleric, preotul Simeon, zugrăvește în 1776 două biserici: pe aceea din *Cinciș* și pe cea din *Nucșoara*, ambele în Huniedoara. La *Tălmăcel*, lucrează în 1780, zugravul « Pantelimon »; la *Lipova*, în 1732, un anume Nedelcu, iar la *Rășinari* « popa Ion Grigorovici zugrav ». În țara Oltului și dincolo de Olt, zugravi din familia Grecu împodobesc o serie întreagă de biserici între 1780 și 1821 (vezi și fig. 78).

După unirea cu Roma, e deschisă posibilitatea și a unei influențe artistice din mediul catolic. Dar cercetările în această direcție sunt prea reduse ca să putem da unele precizări. Rămâne ca viitorul să ne arate dacă și în ce măsură, arta Europei centrale și a Italiei, a putut influența pictura bisericilor unite din Transilvania, în veacul al XVIII-lea.

Pe lângă valoarea pe care pictura bisericească a Țărilor Române din secolele XVII și XVIII o are în sine și pentru istoria religioasă și a artei creștine, ea ne mai interesează și prin informațiile pe care ni le dă asupra *costumelor*, asupra *iconografiei* domnești și boierești și chiar asupra *arhitecturii* epocii. În deosebi prețioase, sub acest raport, sunt *tablourile votive*, în care, de obicei, ctitorii țin pe mâini reproducerea lăcașului ce au zidit.

Cităm un singur exemplu, dar reprezentativ: tabloul votiv dela Hurezi, în care voievodul ctitor și Doamna Marica apar înconjuțați de numeroșii lor copii. Despre acest tablou și despre frescele dela Hurezi, în general, a afirmat celebrul bizantinolog Charles Diehl să sunt « printre cele mai remarcabile pe care le-a produs arta română; ele mărturisesc despre continuitatea tradiției bizantine și strălucirea extraordinară pe care o dădu artelor Constantin Brâncoveanu » (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 60).

Câteodată avem însă și altfel de tablouri votive; astfel, la biserica *Barnowski* din Iași știm — dela Paul de Alep — că Miron

Vodă era înfățișat *călare* ; un caz asemănător e la biserica *Lujeni*.

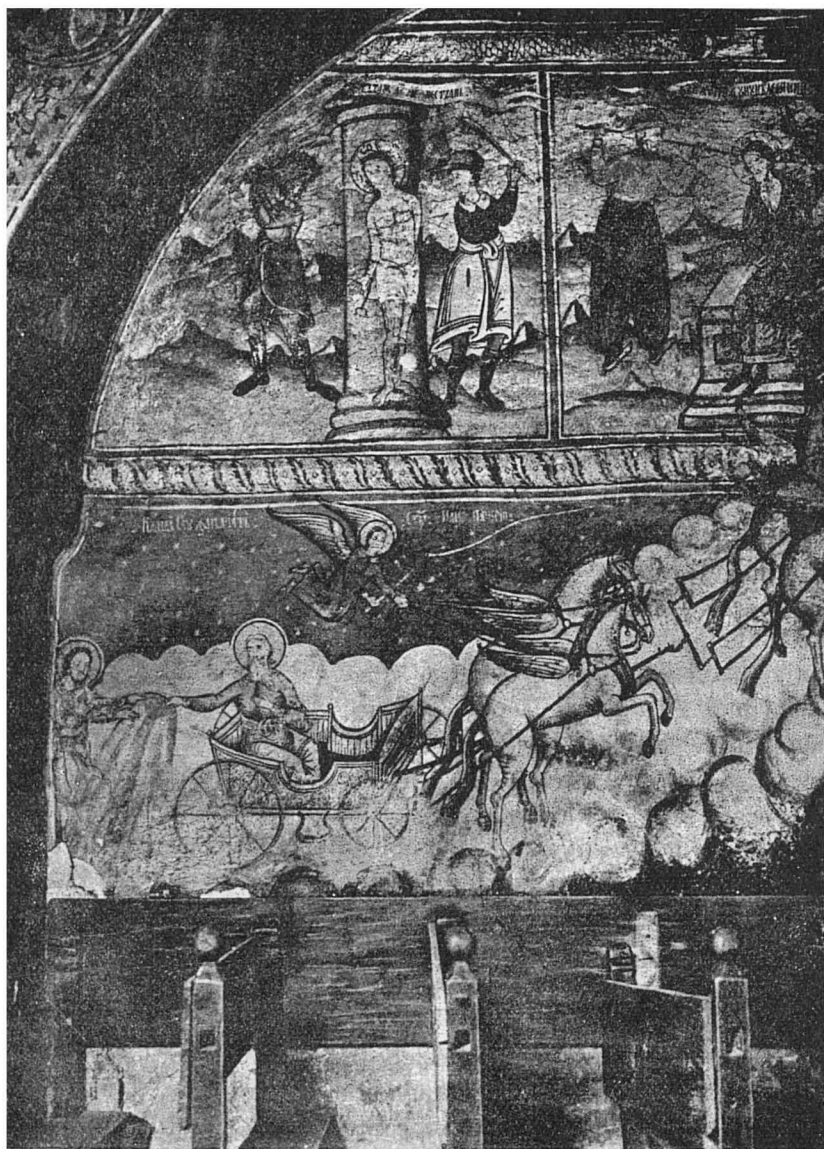

Fig. 78. — Pictură murală la biserica din Geoagiu de Jos (jud. Hunedoara). Scenele de sus au următoarele legende: « Bătăia lui Iisus pe stâlp » și « Când I-au pus cunună de spini », Cea de jos; « Când s'au înălțat s(vea)ții Ilie la ceriu ».

Icoanele, care formează un sector important al picturii bise-

ricești, urmează, în linii mari, evoluția acesteia din urmă. Așa se explică de ce asistăm la o înflorire a meșteșugului iconarilor în Țara Românească, pe vremea lui Matei Basarab, apoi pe vremea lui Brâncoveanu și a urmașilor acestuia, în timp ce în Moldova, după Vasile Lupu, urmează o perioadă de scădere, de regres. În Transilvania, apare, în această vreme, un gen nou de icoane: *acelea pe sticlă*, de inspirație și execuție populară.

Este sigur că o mare parte din meșterii iconari ai răstimpului dintre 1601 și 1821 au fost Români; ne-o spun mai întâi numele lor însemnate adesea într'un colț: astfel un *иконник Дима Іероним* adică «iconarul Dima preotul» pe o icoană din județul Râmnicul Sărat, aflătoare acum la Muzeul din Vălenii de Munte; un «Costandin» pe o icoană de tip popular, din 1804. Ne-o spun deasemenea inscripțiile pe care le pun ei lângă scenele pictate precum și textele ce figurează pe cartea ținută de Mântuitor. («Veniți blagosloviții părintelui meu»..., «În vremea aceea sta Isus...» etc.). Erau, evident, și străini, *Greci* și, dela o vreme, *Ruși*; aceștia din urmă ajung să aibe, în veacul al XVIII-lea, adevărate fabrici de icoane, pentru toate popoarele ortodoxe. Faima icoanelor rusești pătrunsese la noi de timpuriu, încă din veacurile XV și XVI; nu e de mirare deci dacă Miron Vodă Barnowski trimite, în mod special, în 1628, o delegație la Moscova, să-i procure icoane de acolo (vezi mai sus, p. 859). O astfel de icoană rusească, din 1708, adusă dela Moscova, se află în biserica satului Sf. Ilie din județul Suceava.

Ni s'au păstrat câteva icoane muntene, remarcabile, din veacul al XVII-lea. Una, zugrăvită de grecul Mavros și având o inscripție în grecește și românește, cu data de 1 Octomvrie 1631, se află la mănăstirea Viforita; ea a fost dăruită de către Leon Vodă și soția acestuia, Doamna Victoria. O alta, găsită în biserica satului Ruda-Bârsești din județul Argeș, este din anul 7132 deci, dela Hristos, 1623 sau 1624. O a treia, din 1674, se află astăzi în colecțiile Comisiunii Monumentelor Istorice care a reușit, de altfel, să-și constituie un adevărat muzeu de icoane vechi (vezi și fig. 79).

În Moldova, printre cele mai vechi din secolul al XVII-lea, este icoana, pe fildeș, din 7131 (1622—1623) înfățișând pe Maica Domnului. A fost făcută din porunca biv vel paharnicului Vasile

Ureache, fratele cronicarului, In biserica dela Ocea (jud. Neamț)

Fig. 79. — Icoană împărătească dela mănăstirea Radu Vodă din București. Ferecătura în argint aurit.

se păstrează câteva icoane interesante; ele sunt opera, din 1697,

a unui călugăr dela Secu ; cheltuiala a acoperit-o soția lui Antioh Cantemir.

Nu s'a întreprins până acum o cercetare temeinică, amănunțită, asupra icoanelor noastre vechi ; nu s'au examinat de aproape icoanele marilor ctitorii moldovene și muntene așa încât e prematur să se vorbească de « școli », locale, să se precizeze curente și influențele. Ceeace se poate afirma este că și în această privință pământul românesc a fost un loc de interferențe, că alături de influența călugărilor dela Athos, specializați de multă vreme în lucrul icoanelor, al crucilor din lemn de chiparos și al diferitelor obiecte bisericești, s'a exercitat o influență a lumii rusești, și dela o vreme, și una a apusului, prin Sașii din Ardeal și apoi, prin Uniți.

În Transilvania, cea mai veche icoană din veacul al XVII-lea, ajunsă până în vremea noastră, provine din biserica dela *Gura Râului*. Ea poartă data 1634 și se datorește lui *Stan zugravul*. Vine apoi o icoană din 1677, la mănăstirea *Toplița* (județul Mureș), având o inscripție în limba slavă. A treia este icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului, pictată în 1681 de preotul Luca din Iclodul Mare și dăruită de nobilul Ioan Cupșa bisericii din Nicula ; are o întregă poveste ; chipul precuratei, zugrăvit pe icoană, ar fi lăcrămat « între 15 Februarie și 12 Martie 1699 », din care pricină s'a făcut vâlvă mare. Gheorghe Duca voievodul Moldovei, a vrut s'o cumpere cu o mie de taleri, dar n'a izbutit ; ea a fost răpită apoi de un nemeș ungur, baronul Sigismund Kornis, a revenit la Nicula, a ajuns după aceea în posesia bisericii catolice din Cluj, iar actualmente o au Românii uniți din acest oraș. (vezi și fig. 80).

În ce privește icoanele pe sticlă, ele sunt, prin excelență, icoane populare. Desenul e simplu, câteodată supărător de simplu, de-a dreptul grosolan ; coloritul, în genere, viu, în tonuri aprinse. Sunt însă și multe bucăți reușite, atât prin compoziție cât și prin colorit. Centrul cel mai vechiu de producție al acestor icoane a fost și este încă satul *Nicula*, lângă Gherla, în partea de miazănoapte a Ardealului ; de aceea li se și spune « icoane de Nicula ». Un alt centru era, în veacul al XIX-lea, în *Șcheii Brașovului* ; altele de asemenea, la *Alba-Iulia*, *Laz* (Alba), *Sibișel* (Alba), *Sebeș*, etc. Icoane de celelalte, pe lemn, s'au zugrăvit — se pare — la *Săliște*, lângă Sibiu. Erau apoi și zugravi amhulanți, mulți din ei munteni

sau moldoveni care se deplasau din sat în sat și lucrau — cum am spune azi — la domiciliul clientului. Un astfel de zugrav a fost.

Fig. 80. — Icoană zugrăvită pe lemn, din biserica Sârbi (Maramureș). Înfațișează intrarea lui Iisus în Ierusalim. Secolul al XVIII-lea.

moldoveanul *Vasile Sturzea*, originar din Bărboși care a colindat multă vreme prin Ardeal și Banat.

Miniaturi, frontispicii, inițiale. Artă delicată și migăloasă a miniaturii e strâns legată de *manuscrise*: textele scrise cu mână,

pe pergament sau pe hârtie rezistentă, de bună calitate, a evului mediu, erau adesea împodobite cu frontispicii, inițiale, vignete și miniaturi; uneori erau făcute de același scriitor, alteori de meșteri specialiști cari nu se ocupau decât de această latură. Atât în Europa cât și în Asia — în special în Persia — s'au realizat lucrări minunate, care stârnesc admirația. Printre manuscrisele străine astfel împodobite, în legătură cu trecutul nostru, cităm pe acela dela Viena, cuprinzând textul «Cronicei pictate» (*Cronicon pictum*), numite astfel tocmai din cauza numeroaselor miniaturi ce însoțesc povestirea; între ele, se află și miniaturile înfățișând lupta dela Posada (1330; vezi vol. I, ed. V, fig. 118-9).

În Țările Românești s'au împodobit manuscrise cu miniaturi, frontispicii, inițiale și vignete încă dela începutul veacului al XV-lea. Printre operele de acest fel unele, ca manuscrisul din 1429, azi la Oxford, sunt, pe drept cuvânt, celebre (vezi vol. II, ediția IV, p. 654—655). Lucrul a continuat în veacul al XVI-lea și a primit un nou impuls la începutul celui de al XVII-lea. Într'adevăr, în această vreme, trăiesc și lucrează în țările noastre trei vestiți caligrafi și miniaturişti: mitropolitul *Anastasia Crimcovi* în Moldova și mitropolii *Luca al Ciprului* și *Matei al Mirelor* în Muntenia. Cel dintâiu fusese numit episcop de sinodul din 1600, convocat de Mihai Viteazul. După înfrângerea acestuia însă, el se retrage la Dragomirna unde întemeiază vestita sa ctitorie. Numit din nou episcop, de Roman, și apoi, în 1608, mitropolit, el desfășoară în tot acest timp o intensă activitate, nu numai copiind personal texte religioase și împodobindu-le, dar creând o adevărată școală de miniaturistică. Lui i se datoresc o serie de manuscrise ce se păstrează în mănăstirea Dragomirna: două Tetraevanghelii, un Liturghier, o Psaltire, etc. O altă serie, din 1606, 1607, 1608, 1614, se păstrează la mănăstirea Sucevița, ctitoria Movileștilor. Un manuscris de seamă al său — un Praxiu cu data 1610, Martie 16 — se află în Biblioteca fostă Imperială din Viena. O însemnare autografă în limba slavă arată că «acest sfânt Praxiu l-a făcut și l-a legat și l-au aurit cu ilustrații (и позлати съ живописанїем) smeritul arhiepiscop Kir Anastasia Crimcovi, mitropolitul țării Moldovei, spre pomnirea sa și a părinților săi Ioan Crimca și Cîrstina și-l dădu în de curând zidita mănăstire a sa Dragomirna». Între miniaturile manuscrise rele-

văm două: chipul sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei (fol. 83) și chipul său însuși, rugându-se în genunchi (fol. 85). În sfârșit, un alt manuscris, lucrat sub directiva sa, se păstrează în Biblioteca Universității din Lwów. La începutul lui, citim, în slavonește, următoarea însemnare: «Acest Tetraevanghel s'a scris din porunca și cu cheltuiala prea sfințitului nostru părinte kir *Anastasia Crimcoviți*, arhiepiscop și mitropolit al țării Moldovei. Mâna prea greșitului monah *Teofil*, din sfânta mănăstire Voroneț, l-a scris în anul 7123 (1614), Septemvrie 14, și robul lui Dumnezeu, *zugravul Ștefan*, din târgul Sucevei, a pictat chipurile sfinte și a aurit această carte; împodobirea s'a isprăvit în anul 7125 » (1617 sau 1616). Așa dar, școala lui Anastasia dăduse roade: el dispunea acum de elemente și în alte locuri, la Voroneț și la Suceava, care puteau să lucreze după directivele sale. Față de miniaturile moldovene anterioare, acelea ale lui Anastasia prezintă unele inovații și variante. Așa, de pildă, redarea suprafețelor — fond, ziduri, mobile, veșminte — se face prin «striuri» sau linii paralele la mici intervale. N'aș putea spune că aceste inovații constituie neapărat și un progres. Un fapt însă e sigur: Moldova cunoaște sub înaltul ierarh o amplă reluare a vechii și migăloasei arte.

În Muntenia, lucrează, în aceeași vreme, mitropolitul Luca al Ciprului și Matei al Mirelor. Primul, un admirabil artist, ne-a lăsat câteva manuscrite împodobite de el. Astfel e *Evangheliarul grec* din 1616, scris și ornamentat pe când era episcop de Buzău; se află actualmente la Patriarhia din Ierusalim. Miniaturile acestui manuscris sunt de o mare finețe și de un colorit rafinat și elegant. Aceleași însușiri le au și frontispiciile, chenarele și inițialele; ca exemplu cităm miniatura înfățișând pe Sf. Ioan Evanghelistul și pagina cu începutul *Evangheliei* acestuia; frontispiciile amândurora, cuprinzând elementele florale și păsări: doi păuni afrontați și două lebede, sunt printre cele mai reușite din întreaga noastră miniaturistică. De altfel, cred că opera mitropolitului Luca, în general, poate suferi comparația cu cele mai de seamă opere europene și asiatice de acest fel.

Dela Matei al Mirelor a rămas un mare număr de manuscrite, răspândite în întreg orientul creștin. Unele din ele sunt împodobite cu inițiale și frontispicii în colorii; nu știu însă dacă au și miniaturi. Ca exemplu, citez *Evangheliarul grec*, copiat în 1610,

«din dorința și cu cheltuiala preacinstitei și înălțatei doamne Catalina, mare băneasă a Craiovei», și dăruit mănăstirii Sf. Sava dela Muntele Sinai.

Opera celor doi înalți ierarhi e continuată sub Matei Basarab; ni s'au păstrat, din timpul domniei lui, un număr însemnat de manuscrise, dintre care nu mai puțin de șapte cuprind, sub formă de miniaturi, chipul voievodului și acela al Doamnei Elina; la acestea se adaugă și chipurile aflate pe un document din 1646, în Arhiva Spitalelor Civile: așa dar a opta variantă (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 11, 12 și 18).

Dintre manuscrisele lucrate în timpul și din porunca lui Matei, cel mai vechiu este Evangheliarul grec aflător actualmente în Muzeul bizantin din Atena; el a fost dăruit de voievod în 1645, Iulie 25, Patriarhiei din Constantinopol. O notiță, în limba greacă, la stânga miniaturii voievodului, ne arată că manuscrisul a fost copiat de ieromonahul *Antim din Ianina*, în 1634; ea adaugă informația că Matei a fost proclamat domn al Țării Românești în 1632, «cu voia poporului, a clerului, a monahilor, a boierilor și a căpeteniilor oastei». Voievodul și Doamna Elina sunt înfățișați amândoi în costum domnesc, de brocard, cu coroane pe cap; Matei, bătrân, cu barbă și mustăți albe, ține în mână manuscrisul dăruit Patriarhiei. O grupă de două manuscrise datează din anul 1643; unul din ele se află azi la Ierusalim, celălalt la mănăstirea Lavra din Sfântul Munte. Un al treilea, din 1642—1643, e tot la Ierusalim. Executat artistic de «Antim monahul» — cred una și aceeași persoană cu ieromonahul Antim din Ianina, amintit mai sus — el cuprinde miniatura lui Matei Basarab și a Doamnei Elina într'o formă asemănătoare aceleia din manuscrisul dela Atena. De altfel, mai toate miniaturile înfățișând pe bătrânul voievod și pe tovarășa sa de viață se aseamănă; cred că o serie din ele și anume acelea din anii 1642—1643 se datoresc aceluiași artist, lui Antim ieromonahul (vezi vol. III, 1, ediția a doua, fig. 11). O mențiune specială merită miniaturile aflate pe paginile unei Evanghelii mai vechi, din colecția Muzeului de Artă religioasă din București. Perechea domnească e înfățișată tot în costumul de ceremonie, cu mantii de brocard, redlate, somptuos, în aur; tot de aur sunt coroanele precum și chenarele de vreji și de flori care înconjură cele două chipuri. În sfârșit, în

documentul din 1646, Matei apare susținând, împreună cu doamna Elina, una din numeroasele lor ctitorii.

Din aceeași epocă și anume din anii 1652—1654, avem un manuscris — aflător azi în Biblioteca Academiei din Belgrad — care cuprinde miniaturile unor rude ale lui Matei: e vorba de boierii *Preda Brâncoveanu* și *Papa Brâncoveanu*, fiecare fiind înfățișat cu soția și copiii lui.

După domnia lui Matei Basarab, numărul manuscriselor împodobite cu miniaturi, vignete și frontispicii scade. Mai găsim două evangheliare în Moldova, unul slavon întocmit «din porunca Domnului nostru Istratie Dabija voevod și a Doamnei sale Caterina» — și dăruit la 16 Ianuarie 1665, mănăstirii Cașin, celălalt scris la Iași, în 1660, la biserica Barnowski. Primul are frumoase frontispicii și inițiale, amintind pe acelea ale manuscriselor mai vechi moldovenești; cel de al doilea are inițiale reușite, în colorii.

În Muntenia, semnalăm, în sfârșit, două miniaturi în epoca lui Constantin Brâncoveanu. Una se află în manuscrisul 61, fol. 4 al Academiei Române și înfățișează chiar pe voievod în haină de brocard și mantie cu guler și cu margini de hermină; cealaltă, în pomelnicul mănăstirii De un Lemn, redă chipul bătrânului Matei Basarab.

Această scădere a artei miniaturii spre finele secolului al XVII-lea și mai ales în veacul al XVIII-lea e explicabilă. Manuscrise bisericești se copiază din ce în ce mai puțin; locul lor e luat de *cărțile tipărite* care se pot trage în multe exemplare, deci sunt mult mai ieftine. Extensiunea pe care o ia la noi tiparul (vezi mai sus, p. 897) aduce decăderea și apoi dispariția unei arte în care dăduserăm realizări de primul ordin. Locul ei va fi luat de *gravură*, care, prin tehnica ei, se potrivește cu tiparul, — a inspirat chiar tiparul — poate fi reprodusă deci pe fiecare exemplar.

Gravura. Încă dela primele tipărituri (1508—1512) am împodobit paginile cărților cu gravuri reprezentând frontispicii, inițiale și vignete; unele din ele imită pe acelea ale manuscriselor pe care le înlocuiau, altele sunt de factură venețiană. Când tiparul se reia la noi, în epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu, constatăm că gravurile care se întrebuințează acum provin din lumea Slavilor de răsărit, lumea rusească. Faptul e normal, deoarece din această lume, dela Kiev, ne-au venit și meșterii și materialul tipografic

necesar (vezi mai sus, p. 893-4). Unul dintre gravori, anume *Iliia*, provenea din vestita mănăstire Pecerska dela Kiev. El iscălește, cu litere chirilice, bine înțeles (ИЛИА), gravurile ce împodobesc *Cartea de învățătură*, tipărită la Iași în 1643; pe unele din aceste gravuri, cum e, de pildă, aceea înfățișând «Intrarea lui Isus în Ierusalim», adaogă și data: 1641. Un alt gravor de origine rusă a fost *Ivan Bacov*; el sapă în lemn la București, în 1678, gravurile ce însoțesc textul lucrării «*Cheia înțelesului*» tipărite în același an; atât numele lui cât și data apar limpede pe gravura înfățișând «Duminica tuturor sfinților». Bacov a lucrat decenii întregi la noi; spre sfârșitul secolului al XVII-lea s'a călugărit, luând numele de *Ioanichie*; cu acest nume nou iscălește el gravurile *Triodului* din Buzău, adăogându-le și data 1700 care e chiar data apariției. Alte gravuri purtând numele călugăresc constatăm în 1702 și 1704. Tot străin pare să fie, după nume, și «*Ieromonahul Damaschin Gherbest*» care iscălește și datează 1683 gravura reprezentând pe Sf. Luca din *Apostolul* apărut în același an în capitala Munteniei. Dar alături de acești străini, prind să se manifeste la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, și gravori români: ei deprinseseră meșteșugul și ajung acum să egaleze, ba chiar să întrecă pe maeștrii lor. Un asemenea maestru a fost și mult înzestratul *Antim Ivireanul* care a dat un nou avânt artelor grafice din Muntenia, imbinând meșteșugul tiparului cu acela al gravorului. De altfel, aceasta e aproape regula în veacurile XVI și XVII: tipografii sunt și gravori. În afară de Antim, putem cita, ca exemple, numele lui *Mitrofan*, episcopul de Buzău, apoi acela al lui *Mihail Râmniceanul* (1733) la Râmnicul Vâlcei, numele lui *Grigorie Stanovici* (1757) la Iași, al lui *Petre Râmniceanul* (1764) și al lui *Sandul* (1765) la Blaj, în sfârșit al preotului *Mihail Strilbițki* care-și începe activitatea de gravor în 1756, la Iași și o duce, timp de o jumătate de veac, până în 1807, la Neamț.

Dintre gravorii români cari se manifestă în epoca lui Brâncoveanu cunoaștem pe «*Ursul*»; el semnează gravura înfățișând pe Mântuitor în cele două lucrări apărute la Buzău în 1702 («*Învățătură de șapte taine*» și «*Liturghie*»); într'o altă gravură, din 1704, își zice «*Ursul zugrav*». Nu știm, în schimb, cui se datoresc elegantele frontispicii, în stil brâncovenesc, cu vreji cu frunze și flori mășcate, care împodobesc *Triodul* și *Octoihul* tipărite în

1700, precum și *Liturghierul* din 1702, tustrele la Buzău. Ele nu par să fie ale lui Ioanichie, deoarece se deosebesc, stilistic, de gravurile iscălite ale acestuia aflătoare în același Triod. Cert e că la una și aceeași carte, nu contribuia adesea numai un singur gravor. Astfel, de pildă, în *Liturghierul* din Buzău amintit mai sus, pe lângă gravurile lui Ioanichie, întâlnim și una al cărei autor iscălește grecește Δημήτριος (Dimitrios) și pune data 1698. Câteodată, se întrebuițau și planșe mai vechi, care slujiseră — uneori cu mult înainte — la alte lucrări. « *Apostolul* » din Buzău (1743), utilizează, de pildă, gravura « Duminica tuturor sfinților » din *Cheia Înțeleșului*, apărută cu peste șase decenii înainte, în 1678, păstrându-i numele lui Ivan Bacov, dar suprimând inscripția slavă. Tot așa, în *Liturghierul* din Buzău, scos în 1769, se utilizează două gravuri având data 7254 deci 1746. În același *Liturghier* găsim și gravurile unui « P. Ghyrie », despre care nu știm dacă era străin sau român.

În veacul al XVIII-lea, gravorii români domină, în toate centrele tipografice. Încă în vremea lui Brâncoveanu, secretarul italian al acestuia Del Chiaro, relevă că tipografii arhiepiscopiei din București — unde păstorea în acea vreme Antim Ivireanu — erau români; el adaogă că a văzut în această tipografie gravuri în lemn și în aramă.

Dintre gravorii ardeleni ai veacului al XVIII-lea, o mențione specială merită « *Vlaicu* » din Blaj care adaogă la gravuri nu numai numele său și data, dar și unele explicații. Astfel între gravurile care împodobesc *Ceaslovul* tipărit în 1751 este și una înfățișând catedrala dela Blaj, cu următoarea legendă: « Sfânta mănăstire dela Blaj » și, dedesubt, explicația: « Aciastă mănăstire o au început și o au înzestrat împăratul Carol al 6. l(eat) 1738 și o au isprăvit fiica sa M. Theresia pe sam(a) Episcopii și a Călugărilor Rumânești ». Vlaicu lucrează mai multă vreme la tipografia blăjeană; găsim gravuri de ale lui și în 1766.

Pe lângă rolul deșpodoabe ale textului tipărit, ale cărților, pe care-l au gravurile, ele ajung, în Ardeal, să constituie și entități de sine stătătoare. Ne referim anume la gravurile în lemn pe care le lucrează țărani români din Ardeal și care sunt tot icoane — dar nu pe sticlă, ci pe hârtie.

În Moldova, gravura reprezentând «desfrâната lume sau trupul» și «omul înțelept sau sufletul» din lucrarea lui Dimitrie Cantemir «*Divanul*» (Iași, 1698), a fost desenată chiar de învățatul autor. Se știe de altfel că acesta se pricepea la desen și la pictură (vezi mai sus, p. 801).

Spre sfârșitul epocii fanariote găsim în Moldova un gravor cu nume grecesc. E vorba de «D. Kontoleo» care gravează pentru *Slujba Cuvioasei Parascheva* apărută la Iași în 1817, chipul sfintei. Dădesubt, se dă lămurirea că artistul a lucrat acest chip «în Ismail». Tot lui i se datorește chipul regelui David care se tipărește în lucrarea «*Răsturnarea religiei Evreilor*» (Iași, 1818). Aci își dă numele întreg: «Dimitrie Contoleo Romana» (Διμήτρης Κοντόλεο Ρομάννα) și adaugă că gravura s'a făcut în Iași, în anul apariției. Mai însemnată pentru noi este a treia operă a sa, chipul Sfântului Ioan cel Nou, originar din Trapezunt, gravat în aramă tot la Iași, în 1819, «după o icoană veche ce se păstrează în mănăstirea Bârnova» — azi biserica Barnowski — și tipărit în «slujba» acestui sfânt.

Pe când Kontoleo lucra la Iași, la mănăstirea Neamțu exista de mai bine de un deceniu, un centru puternic de răspândire a gravurii. Tipografia de acolo imprimă, începând din 1807, o serie de cărți bisericești frumos împodobite. După Mihail Strilbițki, lucrează la Neamț, dela 1809 înainte, timp de două decenii, «*Simion Ierei*» adică preotul Simion; gravuri de ale lui se tipăresc și la Iași. Din 1817 înainte, se adaugă talentul, remarcabil, al monahului *Ghervasie*; lui i se datorește, între altele, un sugestiv chip al lui Paisie Velicicovski, fostul stareț al mănăstirii.

Pentru a ne putea da seamă de diferitele școli din gravura românească în răstimpul 1601—1821 și de influențele străine ce s'au exercitat asupra ei, ar trebui să avem mai întâi un studiu special asupra miilor de gravuri — portrete, scene, frontispicii, inițiale, vignete, din numeroasele tipărituri ale acestui răstimp; el lipsește însă până acum istoriografiei românești.

Țesăturile. Constatarea pe care o făcusem, în ce privește țesăturile, pentru veacurile XIV—XVI, se aplică și veacurilor XVII—XVIII: ni s'au păstrat țesături de caracter bisericesc în număr apreciabil, nu însă și de caracter laic. Explicația e aceeași: pe de o parte puțină rezistență a materialului, pe de altă parte repe-

tatele războaie, cu prădăciunile și pojarurile lor, care, ocolind de obicei lăcașurile bisericești, n'au cruțat în schimb așezările civile, curțile domnești și boierești. Așa se face că n'avem nici măcar un singur costum civil din răstimpul 1600—1800, în timp ce stofele bisericești sunt numeroase.

Această regretabilă pierdere e compensată în parte prin faptul că dispunem de reprezentări fidele — portrete, gravuri, acoperă-minte de mormânt — a costumelor vremii; unele sunt în colorii, ceea ce ușurează mai mult reconstituirea.

Sub raportul numărului, frumuseței și bogăției țesăturilor păstrate până azi, Muntenia și Moldova sunt aproape egale; Transilvania, din cauza împrejurărilor politice, sociale și economice amintite mai înainte, rămâne mult în urmă, în ce privește neamul nostru; are în schimb, pentru neamurile conlocuitoare care au avut puterea politică și economică, un material asemănător cu cel de dincoace de Carpați.

Chiar la începutul epocii pe care o cercetăm, s'au ținut două somptuoase *epitafe* sau acoperă-minte de mormânt, pentru voievozii moldoveni *Ieremia* și *Simeon Moghilă*: ele există și astăzi, în bună stare, la mănăstirea Sucevița, ctitoria acestor voievozi. Ambele sunt de catifea grea, de culoare roșie, brodate cu mătase, cu fir de aur și de argint și împodobite cu foarte multe mărgăritare. Acela al lui Ieremia înfățișează pe voievod în mărime naturală, îmbrăcat în costumele domnesc de ceremonie. Sub hlamida de brocard, cu gulerul și marginile de hermină, se vede o haină lungă până aproape de glesne, strânsă la mijloc printr'un brâu de care atârnă sabia. Pe cap, cușma obișnuită a vremii — o poartă și Mihai Viteazul; surguciul ei, cu pene de cocor, e bătut în pietre scumpe și mărgăritare. Tot din pietre scumpe sunt făcuți și nasturii prin care se încheie, la piept, hlamida. În dreptul capului, în partea stângă, e reprezentată coroana domnească și stema Moldovii; în partea dreaptă, o biserică cu pereții zugrăviți, având două turle și clopotniță și următoarea inscripție, în limba slavă: «Ctitor Io Eremia Moghilă voievod». O altă inscripție, tot în limba slavă, dă ocol epitafului, formându-i un chenar dreptunghiular și precizând anii de domnie și anul morții (1606, Iunie 30). Unele elemente ornamentale ale epitafului și anume cei doi *chipoși* cari străjuesc de-a-dreapta și de-a-strânga voievodului pre-

cum și predilecția arătată *lalelelor* ar indica un atelier sudic, constantinopolitan sau atonit. Faptul însă nu e sigur, deoarece se poate foarte bine ca epitaful să fi fost lucrat — după un desen dat — și în Moldova unde exista o strălucită tradiție în această priuință (vezi vol. II, ediția a patra, p. 662-7).

Epitaful lui Simeon Moghilă, din același atelier ca și al fratelui său Ieremia, îl înfățișează tot în haina de ceremonie, dar odihnind pe patul de moarte, cu ochii închiși, cu mâinile cruce pe piept și cu coroana domnească pe cap. De o parte și de alta a trupului, doi lujeri de crin, apoi deasupra lor, stema Munteniei și a Moldovei, iar mai sus, două scene religioase: Sfânta Treime și Învierea Domnului. Inscripția slavă dă data 1608 Octomvrie 30. Aceste două epitafe, valoroase și pentru istoria costumului domnesc, sunt printre cele mai prețioase din câte s'au păstrat în țările noastre.

Din aceeași vreme este și epitaful dăruit de Mitropolitul *Anastase Crimçovici* ctitoriei sale dela Dragomirna, pentru pomenirea sa și a părinților săi Ion Crimca și Cristina. Inscripția, în limba slavă, din care luăm aceste date, indică și anul, luna și ziua donației: 1612, Iunie 8 (pe vremea lui Ștefan Tomșa). Epitaful, de catifea brodată cu mătase, aur și argint, e de formă pătrată; în mijloc se înfățișează, într'o compoziție elegantă, bine echilibrată, Adormirea Maicii Domnului. De jur împrejur și înafara inscripției, un chenar lat, alcătuit dintr'un vrej continuu, cu flori (lalele stilizate!). Și acest epitaf este unul din cele mai reușite ale genului, sub toate raporturile. Ii face pereche, deși nu chiar în totul, un alt epitaf contemporan, acela dăruit mănăstirii Secul în 1608, sub Simeon Moghilă.

Lunga și bogata domnie a lui Vasile Lupu ne-a lăsat două stofe reprezentative. Sunt portretele soției și fiului acestui voevod, lucrate în mătase, fir de aur și argint și mărgăritare. Cel de al treilea portret, al lui Vasile Lupu însuși, ni s'a păstrat numai într'o copie pe mușama, fără mare valoare artistică. Tustrele se află în palatul mitropolitan din Iași (vezi fig. 26 în vol. III, 1, ediția a doua, p. 96).

Soția voievodului, Doamna Tudosca, poartă veșmântul de ceremonie: o mantie de mătase brodată cu flori, lungă până la pământ și cu mâneci până la cot, acoperă rochia de brocard greu,

cu flori mari de aur. Pe cap, o căciuliță de blană, împodobită cu mărgăritare, cu o egretă din pene de cocor și cu două ornamente în formă de trandafiri, în dreptul urechilor. Giuvaerurile sunt numeroase și de mare valoare : un triplu colan de perle mari la gât; alte două colane de câte trei șiruri pe piept. În dreptul cordonului, un fermoir sau o bijuterie rotundă atârnată, având iarăși patru șiruri de perle. Cercei dubli, cu pietre mari, în urechi; brățări, de perle și de aur, la ambele mâini. Un șnur lung dublu — de mătase după câte se pare — petrecut pe după gât, cade până în dreptul genunchilor și înconjură mantia. În mână, Doamna ține o năframă de mătase frumos brodată.

Tânărul ei fiu, Ioan, poartă și el costumul de ceremonie. Mantia fără mâneci, de brocard greu, cu flori mari de aur, are în față în dreptul pieptului, trei zone de brandenburguri. Ea acoperă o haină lungă de mătase, cu mâneci lungi brodată bogat cu flori. Pe cap, cușma obișnuită, cu un surguciu cu pene de cocor. La șold, sabie; în mâna dreaptă, o năframă frumos brodată. În ambele costume, se vede un amestec de elemente orientale, turcești, cu elemente împrumutate Poloniei și Europei Centrale. Această situație se va menține în ce privește costumul civil în tot veacul al XVII-lea pentru ca, în al XVIII-lea, elementele orientale să ajungă precumpănitoare, iar spre finele secolului, aproape exclusive.

Dela urmașul lui Vasile Lupu, dela *Gheorghe Ștefan* și dela soția sa *Safta*, ni s'a păstrat un epitrahil dăruit' Sfântului Mormânt, la Ierusalim. Inscripția cuprinde data 7166 dela facerea lumii, deci 1658 sau 1657 dela Hristos.

Și domnii următori ai Moldovei — în special un *Gheorghe Duca*, un *Constantin* și *Antioh Cantemir*, un *Nicolae* și *Constantin Mavrocordat* — au făcut danii de veșminte și țeșături bisericesti ctitoriilor lor sau marilor lăcașuri din Orientul creștin. Ele nu ni s'au păstrat însă decât în parte, iar ceea ce ni s'a păstrat n'are o valoare deosebită. În genere, se poate afirma că veacul al XVIII-lea nu mai produce, în acest domeniu al stofelor bisericesti, opere comparabile cu acelea ale veacurilor anterioare.

În Muntenia, amintim în primul rând un epitrahil din 1608, de catifea roșie, subțire, brodat cu mătase, fir de aur și de argint. Are zece medalioane, cu câte doi sfinți fiecare, sub o arcadă spri-

jinită pe două coloane. Jos, în stânga, chipul lui Iω Radu Voevod și a fiului său Iω <Basarab> Voevod, iar în dreapta al Doamnei Elena și al Domniței Anca: așa dar familia lui Radu Șerban (1602—1611). Inscripția, în limba slavă, arată că veșmântul a fost dăruit mănăstirii Mărgineni.

O țeșătură prețioasă mai ales pentru istoria costumului feminin la noi este epitaful dăruit de un Scarlat și de Bălașa în anul dela facerea lumii 7122, deci 1614 sau 1613 dela Hristos; actualmente acest epitaf se află în vistieria Sfântului Mormânt, la Ierusalim. Chipul Bălașei e brodat jos, în colțul din dreapta. Ea poartă o rochie lungă până la pământ — i se văd însă condurii sau ciuboțelele — strânsă la mijloc de o cingătoare având în față o copcă metalică (nu prea seamănă cu pafdalele !); mânecile sunt lungi, până la încheieturile mânilor. Pe deasupra, o mantie lungă tot până la pământ, dar ale cărei mâneci vin numai la jumătatea antebrațului. În cap, peste părul ce-i cade pe spate până pe umeri, o pălărie tronconică, destul de înaltă — un fel de culion în genul celui al Săsoaicelor — brodată, după cât se poate distinge. La mâna dreaptă pare a purta una sau două brățări. Inscripția e în grecește; epitaful a putut fi lucrat într'un mediu sudic, dar nu mai puțin și în țară, în vreuna din mănăstirile unde se aflau cunoscători ai acestei limbi.

Din epoca lui Matei Basarab ni s'au păstrat puține țeșături față de marele număr pe care binecredinciosul voievod și învățata și cucernica lui doamnă le vor fi dat zecilor lor de ctitorii. Tot așa avem puține și din cele date de boieri. O nabederniță — i se mai spune și epigonation — înfățișând pe una din fețe Învierea, se păstrează la Muzeul Național din Sofia; ea poartă, în partea inferioară, în limba slavă, următoarea inscripție: « Jupan Hriza vel ban și jupanița lui Gherghina, în anul 7144 » (= 1636 sau 1635).

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, țeșăturile bisericești ajunse până în zilele noastre se înmulțesc. Cităm, de pildă, epitaful Mitropolitului Ștefan din 1662 (sau 1661; data, după cronologia bizantină, e 7170). Cităm, de asemenea, pocrovul de atlas, brodat cu fir de aur și argint, cu mătase, mărgăritare și fluturi, dăruit, împreună cu perechea sa, de către Mitropolitul Teodosie, mănăstirii Cozia, în 1671 (vezi și fig. 81).

Domniile lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu

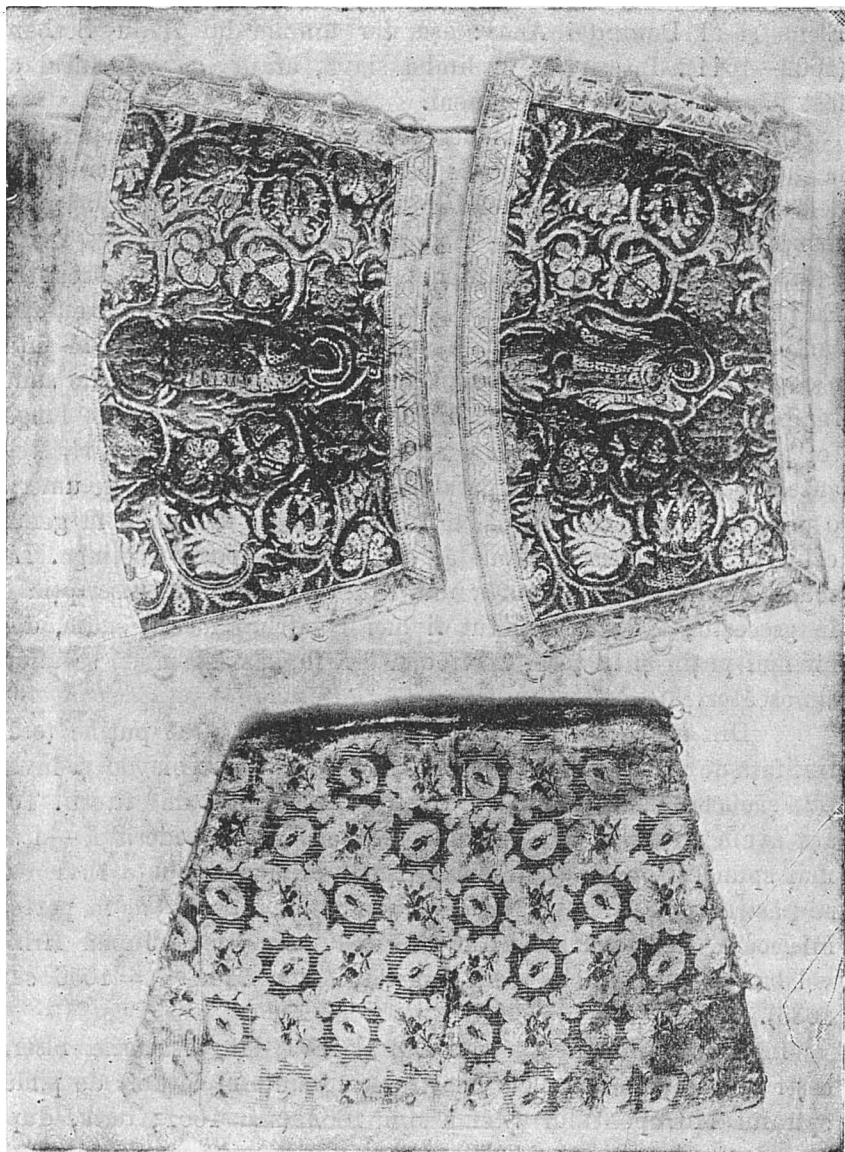

Fig. 81.— Ruci brodate cu mătase; 1. Dela biserica Olari din București; 2. Dela mănăstirea Văcărești.

înseamnă și în acest domeniu, ca și în altele, o epocă de înflorire.

Țesăturile, numeroase și variate, capătă, sub Brâncoveanu, o eleganță remarcabilă. Motivele ornamentale întrebuițate — vreji cu frunze și flori măscate — fac să putem vorbi și aci de un *stil propriu acestei vremi*. Dela Șerban Cantacuzino și soția sa, Doamna Maria, ni s'au păstrat două epitafuri, destinate ctitoriei lor, Biserica « Doamnei » din București. Ambele sunt remarcabile ca bogăție și compoziție; ele înfățișează — în câte două scene — scoborirea de pe cruce și jelirea lui Isus, mort, de ai săi. Intr'unul din aceste epitafe, datat 1680 (7188), sunt înfățișați, sub patul pe care odihnește Mântuitorul, Domnul țării Șerban Cantacuzino, Doamna Maria și doi dintre copiii lor: Gheorghe și Casandra (viitoarea soție a lui Dimitrie Cantemir). Tuspătru stau în genunchi, cu mâinile întinse, într'o atitudine de rugă sau implorare. În cel de al doilea, Casandra lipsește. Epitafele sunt încadrate de un șir de medalioane reprezentând sfinți și mucenici ai bisericii, 44 în unul din epitafe, 40 în celălalt. Și într'o perdea de altar, din 1681, destinată celeilalte ctitorii a lor, Cotrocenii, sunt înfățișați ctitorii împreună cu fiul lor Gheorghe.

Dintre țesăturile bisericești rămase dela Constantin Brâncoveanu relevăm opt perdele de altar, brodate cu fir, având stema Cantacuzinilor, vulturul bicefal — mama lui Brâncoveanu era fiica Postelnicului — și, unele din ele, și stema Munteniei. Ele au aparținut Hurezilor, fiind dăruite în 1692. În același an, Hurezii primesc și un epitrahil de catifea verde, azi la Muzeul de Artă religioasă din București. Un al doilea i se dă în 1700. Mai înainte, în 1695 primiseră o pereche de rucavițe de atlaz roșu; ele au fost evacuate în 1916 la Moscova.

Printre cele mai elegante țesături bisericești dela Brâncoveanu este o perdea de altar, azi în colecțiile Muzeului de Artă religioasă din București. Are, în mijloc, pe un fond închis, într'o ghirlandă surmontată de o coroană, stema Munteniei: vulturul cu crucea în cioc. Pe margini, un chenar de vreji cu frunze și flori mari, specifice vremii; în partea superioară, el formează o arcatură trilobată. În același gen este și perdeaua de altar lucrată sub Nicolae Mavrocordat și care se păstrează tot la Muzeul amintit mai sus. În mijloc, pe un fond de catifea vișiniu închis, sunt însă stemele ambelor țări deoarece voievodul domnise în amândouă. Chenarul lat de pe margini e brodat cu aur și argint, vrejul și

florile fiind cele brâncovenești; în partea superioară formează și el o arcadă în acoladă însă. În totul, o piesă de o rară frumusețe.

În Transilvania, nu ni s'a păstrat nimic din țesăturile bisericesti ale veacului al XVII-lea, deși izvoarele istorice contemporane ne dau destule știri asupra lor. Știm astfel ce veșminte a avut episcopul Sava Brancovici; știm de asemenea veșmintele date de Brâncoveanu lui Teofil episcopul; niciunul din ele n'a ajuns însă până în zilele noastre. Iar puținul pe care-l avem din veacul al XVIII-lea nu are însemnătate, în comparație cu țesăturile muntene.

Sculptura în lemn. Sculptura în lemn are, în veacurile XVII și XVIII, o evoluție în genere paralelă cu aceea a arhitecturii și a picturii bisericesti. Așa dar, o predominanță a Munteniei față de Moldova și Transilvania și un maximum de înflorire în timpul celui de al doilea stil muntean, adică în epoca brâncovenească și cea imediat următoare, a Mavrocordaților. Faptul rezultă dintr'o serie bogată și variată de opere principale privind acest domeniu: tâmples, uși de intrare, uși împărătești, strane, etc.

Tâmpla — din latinescul *templum* — poartă și numele de *iconostas*, deoarece pe ea sunt așezate, de obicei în trei șiruri paralele și suprapuse, icoanele; i se mai spune, cu un termen de origine grecească, și *catapeteasmă*. Despărțind altarul de naos, ea este elementul care atrage în chip firesc privirile credincioșilor din biserică; este totdeauna, prin proporțiile și prin rolul pe care-l joacă, primul element din mobilierul bisericesc. Căci în marea majoritate a cazurilor, tâmpla e lucrată *din lemn*; ea se poate, eventual, muta: cunoaștem cazuri când tâmpla unei biserici a fost mutată la o altă; așa s'a întâmplat, bunăoară, cu o veche tâmplă din Curtea de Argeș care acum se află în biserica din satul Valea-Danului (vezi fig. 82). Câteodată întâlnim la noi și tâmples *de zid*, ca, de pildă, la biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicul-Sărat, ctitoria lui Mihai Cantacuzino și la o sumă de biserici din Ardeal și Banat.

Nu e de mirare așa dar că s'a dat o atenție deosebită lucrului tâmples, că unele exemplare au cerut luni de zile — adeseaori chiar ani — spre a fi realizate. Cine examinează cu atenție o tâmplă din epoca brâncovenească, nu se poate să nu admire

eleganța și finețea sculpturii, și, în același timp, răbdarea artistului

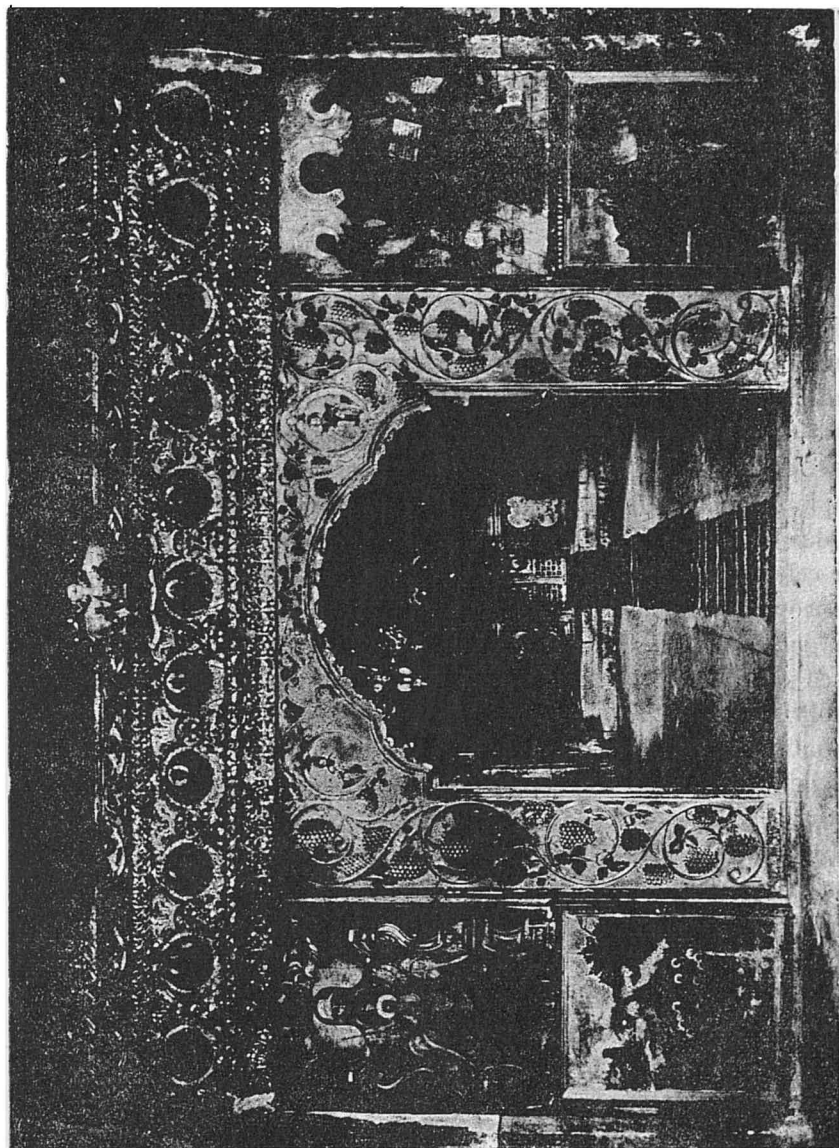

Fig. 82. — Feretile despărțitor dintre naos și pronaos la Biserica din Valea Danului, jud. Argeș. E format dintr'un vechi iconostas, luat dela altă biserică. Secolul al XVIII-lea.

care a transformat lemnul într'o adevărată dantelă. Motivele ornamentale ce se întâlnesc în tâmpilele noastre sunt vreji de tot

felul, cu frunze și flori, viță de vie cu struguri, spice de grâu, păsări diferite, uneori afrontate, alteori izolate, mici animale; se adaogă apoi, câteodată, chipuri de sfinți, ca de pildă în tâmpla bisericii Stavropoleos din București, heruvimi și serafimi, în sfârșit stelele țărilor sau ale ctitorilor respectivi. Unele din aceste ornamente sunt zugrăvite, în diferite colori; ceea ce predomină însă este *aurul*, adeseaori întreaga tâmplă fiind aurită sau aurită și argintată. Câteodată, ornamentele se fac și din *stuc* colorat și aurit.

Ni s'au păstrat câteva tâmples din veacul al XVII-lea, mai exact din a doua jumătate a acestui veac. Cea mai veche pare a fi tâmpla bolniței dela mănăstirea *Bistrița* (Vâlcea), datând, împreună cu ușile împărătești respective, din 1654: data e săpată în lemn. Cităm apoi tâmpla bisericii dela *Cotroceni*, purtând stema Cantacuzinilor, tâmpla schitului *Fedeleșoiu* (Argeș), aceea dela *Mărgineni* (jud. Prahova), iarăși ctitorie cantacuzinească, tâmpla bisericii *Domnești* din *Târgoviște* (1696), tâmpla bisericii Sf. Nicolae din *Făgăraș*, ctitorie brâncovenească (1698) și tâmpla bisericii celei mari dela *Hurezi*. O adevărată capod'operă, sub raportul proporțiilor, eleganței și a rafinamentului este tâmpla bisericii dela *Arnăuți* (Vâlcea), actualmente la Muzeul de Artă bisericească din București. Alegerea a fost într'adevăr fericită; această tâmplă, reprezentativă pentru cel de al doilea stil muntean, este totodată și unul din cele mai reușite monumente ale sculpturii în lemn, nu numai din țara noastră, dar din întreg Orientul creștin.

În veacul al XVIII-lea, tâmplesle de lemn muntene sunt numeroase și pun într'adevăr la o grea încercare pe cel care ar vrea să le ierarhizeze sub raportul frumuseții: unele le întrec pe celelalte. Tâmpla dela *Surpatele*, de pildă, ctitoria din județul Dâmbovița a Maricăi Brâncoveanu, se ia la întrecere cu aceea a paraclisului metropolitan din *București*, ctitoria lui Nicolae Mavrocordat (1723), cu tâmplesle bisericilor *Colțea*, *Sfinții Apostoli*, *Stavropoleos*, *Scaune*, tot din București, și cu o serie întreagă de asemenea monumente artistice.

În Moldova, avem de asemenea tâmplesle frumos lucrate, cu îngrijire, cum e de pildă aceea a bisericii Sfântul Gheorghe din Iași (veacul al XVIII-lea); ele nu ajung însă, nici ca număr, nici

ca desăvârșire la nivelul acelora din Muntenia lui Brâncoveanu și a urmașilor săi. Cea mai veche tâmplă moldovenească din veacul al XVII-lea este aceea a bisericii din *Rădeana* (Bacău). Păstrată parțial numai, ea cuprinde totuși o inscripție care arată ca donator în 1658 pe voievodul Gheorghe Ștefan.

În Transilvania care vine, sub acest raport, în locul ultim, întâlnim totuși o realizare excepțională: e tâmpla bisericii catedrale din Blaj, o adevărată capo-d'operă. De proporții impunătoare, ea are, în afară de icoanele împărătești, două rânduri de icoane mari pe toată lățimea, și alte două rânduri, mici, în formă de medalioane, în coronamentul tâmplei. Semnalăm de asemenea iconostasul bisericii din *Baia Sprie* (Satu-Mare), biserică zidită în 1789.

Ușile împărătești, dela altar, numără și ele, în răstimpul cercetat, exemplare de primul ordin, comparabile cu tâmplele. De altfel, ele fac parte integrantă din acestea din urmă, fiind lucrate deodată. Dar din cauza întrebuințării lor continue, multe din ele s'au deteriorat cu vremea și au fost înlocuite cu altele mai noi. Așa încât la o cercetare mai amănunțită, trebuie întotdeauna observat dacă nu este vreo deosebire de epocă între partea superioară a tâmplei și cea inferioară care cuprinde ușile împărătești și cele laterale. Exemplare remarcabile de uși împărătești sunt acelea dela mănăstirea *Bistrița* (Vâlcea), păstrate azi în Colecțiunile Comisiei Monumentelor Istorice, dela Mitropolia din *Târgoviște*, păstrate în aceleași colecții precum și dela toate tâmplele semnalate mai sus.

Tot din cauza întrebuințării continui, multe din ușile originare de intrare în biserică nu ni s'au păstrat și au fost înlocuite cu altele noi. Avem totuși o ușă frumoasă dela începutul secolului al XVII-lea — ușa bisericii dela *Cobia* (Dâmbovița), dăruită în 1608 de Badea stolnicul — și apoi o serie întreagă, admirabilă, din epoca brâncovenească. Ușa dela *Cobia* — pe care cercetări anterioare o prezentau ca fiind din secolul al XVI-lea — se păstrează azi la Muzeul din Sinaia. Ea impresionează prin bogăția sculpturii: vreji cu frunze și flori, chiparoși, vase cu lalele și — în panourile superioare — o dublă reprezentare a unei biserici cu patru turle: e probabil biserica mănăstirii *Cobia*, așa cum se înfățișa la început, în perioada ce a urmat sfînțirii ei (1572). În

ce privește seria de uși din epoca brâncovenească, amintim mai întâi ușa bisericii *Cotroceni*, păstrată azi la Muzeul de Artă religioasă din București: toată suprafața e acoperită cu o delicată sculptură de vreji continui cu frunze și flori. Iar în mijlocul panourilor superioare — sunt șase de toate, dispuse în trei perechi de mărimi descrescânde — se află stema împărătească a familiei, vulturul bicefal bizantin (vezi fig. 42 în vol. III, 1, ediția a doua, p. 166). Asemănătoare ca motive ornamentale e ușa bisericii *Colțea* din București — ctitoria lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Șerban; am impresia că unul și același meșter le-a lucrat pe amândouă. În schimb, ușa bisericii *Doamnei*, ctitoria soției lui Șerban, pare să arate altă mână; în orice caz e alt stil. De factură hotărît diferită este ușa bisericii *Negru-Vodă* din Câmpulung, păstrată și ea la Muzeul de Artă religioasă. De data aceasta avem patru registre de câte patru panouri; primul și al treilea — în special al treilea — reprezintă ornamente florale de factură răsăriteană; al doilea și al patrulea o îmbinare de serafimi și vulturi bicefali. Mai unitară sub raportul ornamentației decât precedenta este ușa bisericii *Stavropoleos* din București; și aci observăm într'unul din panouri motivul răsăritean al vasului cu flori.

Dar nu numai ctitoriile domnești sau ale marilor boieri au asemenea uși artistic sculptate — și menționăm, pe lângă cele precedente, și ușa bisericii *De un lemn*, în Vâlcea (1715), precum și ușa bisericii *Surpatele* în Dâmbovița (1706) — ci le întâlnim și în biserici mai modeste, de sat, cum e, de pildă, aceea dela *Calvini* în Buzău, datând din 1775. Alături de acestea, întâlnim apoi uși sculptate cu motive ornamentale de stil popular; ca exemple cităm ușa — mai simplă — a bisericii din *Glâmbocu* (Argeș) sau aceea — mai bogată — dela *Preajba* (Dolj), ctitoria din 1778 a lui Hagi Stan Jianu.

Și între *strane*, găsim unele care constituie adevărate podoabe. În București, putem cita stranele dela *Sfinții Apostoli*: o piesă remarcabilă, lucrată cu măiestrie, e și amvonul, din lemn negru, dela *Colțea*. La biserica din *Zamfira* (Prahova) începută pe vremea lui Nicolae Mavrocordat și isprăvită în 1743 sunt de asemenea strane frumoase. În Moldova, trebuesc amintite stranele dela *Buhalnița* (Neamț), dateate printr'o inscripție, 1660, și cele dela *Bălinești* (Dorohoi), din ultima jumătate a veacului XVIII.

Dintre *jilțurile arhieresti și domnești*, un loc de frunte ocupă jilțul domnesc dela *Stavropoleos*, cu sculptură delicată și fină; pe spătarul lui, sunt săpate stemele ambelor țări, lăcașul fiind ridicat în 1724, în timpul lui Nicolae Mavrocordat care a stăpânit într'adevăr și în Muntenia și în Moldova. De asemeni, jilțul dela *Hurezi*, apoi jilțul episcopal dela *Colțea*, precum și acela dela *paraclisul Patriarhiei* din București (vezi fig. 72 și 83).

Nici restul mobilierului bisericesc, din lemn, nu este mai prejos. Găsim *cruci de mână și de masă*, din lemn de chiparos; acestea se sculptau însă de obicei la Sfântul Munte, constituind chiar o specialitate a lui. Găsim apoi *sfeșnice*, dintre care o seamă arată o influență occidentală, din Italia Renașterii; acestei ultime categorii îi aparțin sfeșnicele dela *Gorgota* (1626), dela *Verbila*, dela *Vierș*, dela *Biserica lui Bucur*, etc. În colecțiile Comisiei Monumentelor Istorice se păstrează patru sfeșnice provenind dela mănăstirea *Govora*. Inscripțiile de pe două din ele ne arată că au fost « făcute » — deci sau lucrate sau comandate —, de Lavrente eromonahul în anul 7165 deci 1657 sau 1656. Interesante sunt și *candelabrele* de lemn, în genul celui dela *Jigoreni* (Vaslui); el a fost adus aci din altă parte și anume dela schitul zis Cetate.

Lucrul metalelor prețioase. Dintre toate domeniile artelor zise — dar nu întotdeauna cu dreptate — *minore*, acela pentru care avem documentarea cea mai bogată, în răstimpul 1601—1821, este, fără îndoială, domeniul lucrului metalelor prețioase. Ni s'au păstrat mii de obiecte de argint, unele lucrate în *întregime*, altele numai *îmbrăcate* sau *ferecate*, unele de caracter *bisericesc*, altele de caracter *laic*. Cele mai multe se găsesc, evident, în țară, și anume, în primul rând în Muntenia, apoi în Moldova și cele mai puține în Transilvania. Dar sunt o sumă și în afara hotarelor, în întreg Orientul creștin, dela Dunăre până la Muntele Sinai și din Moreea până la Antiohia. Cercetarea întreprinsă înainte de războiu numai în câteva centre ale acestui Orient, de către d-l Marcu Beza, fost consul la Beyruth, a dat o recoltă din cele mai bogate. Trebuie să adăogăm, de asemenea, că cele mai prețioase și mai vechi odoare ale Muzeului de Artă religioasă din București au fost evacuate, în toamna anului 1916, în timpul războiului pentru întregirea neamului, la Moscova, spre a nu cădea în mâinile Germanilor, și că ele au rămas acolo. Nu ne îndoim că în cadrul noilor

Fig. 93. — Sculptură în lemn. Latura unui jilț dela paraclisul Patriarhiei din București.

legături ce se făuresc acum între poporul nostru și cel rus, acest tezaur neprețuit, care nu poate fi înlocuit, ne va fi înapoiat, așa cum ne-au fost înapoiate și documentele vechi.

Multe din vechile noastre odoare de argint — cele de aur sunt în număr foarte redus — au fost lucrate de meșteri din țară, localnici; ei sunt constatați documentar în Muntenia încă pe vremea lui Neagoe Basarab (1512—1521; vezi vol. II, ediția a patra, p. 678). O altă parte se datoresc însă meșterilor străini și anume, în primul rând, argintarilor sași din Sibiu, Brașov și Bistrița, în special celor din *Brașov*. Astfel e «*Irimia pecetariul*» din acest ultim oraș, căruia Brâncoveanu îi comandă, încă dela începutul domniei, inele care să-i servească și drept pecete; este, apoi, mai ales «*Ghiorghe Mai argintariul*» (Georg May) care lucrează aceluiași voievod o mulțime de obiecte bisericești și laice. Brâncoveanu îi da argintul necesar, precum și aurul pentru poleit, iar May le lucra la Brașov, aducându-le apoi adesea, el însuși, la curtea domnească. Din corespondența schimbată, se vede că Domnul era mulțumit de meșterul brașovean: «ne-au plăcut, că ni le-au lucrat foarte bine», scrie el la 20 August 1707, pentru ca, peste un an și jumătate, la 27 Ianuarie 1709, să repete: «lucru frumos au făcut», adăugând însă: «numai cu zăbavă multă». La această ultimă dată erau gata un evangheliar și o cădelniță, și rămânea să se facă încă «niște candelă și o tupsie de năfură».

În afară de argintarii sași, mai lucrau pentru noi și cei balcanici, dintre cari o bună parte, originari din *Moscopol* și chiar din *Chiprovaț*, erau *Aromâni*: în acest ultim centru, existau însă și descendenți ai vechilor coloniști sași, meșteri în lucrul metalelor, și care-și păstrasera confesiunea catolică. Întâlnim asemenea argintari balcanici așezați în București, cum e acel Gheorghe Ghika **prim** sau baș aurar (Παρά Γεωργίου Κυρία ἀρχιερυσόχου) care face cele trei icoane mari împărătești dăruite în 1788 de Nicolae Vodă Mavrogheni bisericii mănăstirii Ecatontapiliani, ctitoria sa din insula Paros, în arhipelagul egeic.

Nu există încă până acum o monografie asupra obiectelor de argint bisericești din țările noastre; o mare parte a lor, aflându-se pe la mănăstiri, biserici și diferiți particulari, nici n'a fost descrișă. Așa încât suntem reduși a prezenta deocamdată, pe categorii, câteva din exemplarele mai importante, rămânând ca, ulterior, să

se încerce a se desprinde unele concluzii de caracter general, în ce privește stilul lor, influențele suferite sau exercitate precum și meșterii respectivi.

Dintre obiectele bisericești făcute în întregime din metal prețios, așezăm în primul rând *chivoturile* și *raclele* în care se păstrau moaștele sfinților. S'au lucrat la noi sau pentru noi în veacurile XVII și XVIII, o serie întreagă de asemenea odoare.

Unul dintre cele mai frumoase este chivotul de argint smălțuit dăruit în 1644 de Matei Basarab și Doamna Elena mănăstirii *Lavra* dela Muntele Athos unde se află și acum. Înfățișează o biserică, având cinci turle: una centrală, mai mare, și patru în jur, mai mici. Pe pereții chivotului, minuțios sculptați, două șiruri de sfinți, cei din partea superioară în tot atâtea medalioane. Chivotul se sprijină la colțuri pe patru lei. Tot la mănăstirea *Lavra* se află și o raclă de argint cuprinzând mâna sfântului Ioan Gură de Aur. Pe pereți sunt săpați diferiți sfinți, iar capacul e prevăzut cu cinci turle egale, dispuse în linie. Deși un dar, din 1691, al lui Brâncoveanu, el este, ca nivel artistic, sub celelalte obiecte de argint brâncovenești, ceeace ne face să credem că n'a fost executat de meșterii cari lucrau în mod obișnuit pentru voievod. Șerban Cantacuzino dăruiește ctitoriei sale dela Cotroceni două chivoturi de argint aurit și smălțuit; fiecare înfățișează o biserică având cinci turle: e chiar imaginea bisericii ridicată de voievod. Danie asemănătoare fac Constantin Brâncoveanu și soția sa doamna Maria, în 1692, la *Hurezi*. fundația lor, precum și paharnicul Șerban Cantacuzino, în 1699, la mănăstirea *Comana*. Ruda lor, Doamna Maria, văduva fostului voievod Șerban Cantacuzino, împreună cu fiica sa, tot văduvă, Maria Bălăceanu, dăruiesc în 1709 mănăstirii *Vatoped* dela Muntele Athos un frumos chivot de argint, înflorat în stil brâncovenesc, cuprinzând capul Sfântului Grigore din Nazianz. Alte două chivoturi în formă de biserică sunt dela finele veacului al XVIII-lea: unul a fost lucrat — așa cum ne arată inscripția grecească — «pe timpul patriarhului Avramios al Ierusalimului», în 1781 și a fost dat mănăstirii Văcărești; celălalt, închipuind biserica lui Neagoe dela Argeș, provine «dela robul lui Dumnezeu Parthenie, archimandritu al Argeșului, anul 1784». Dar toate acestea nu sunt decât o mică parte din chivoturile și raclele făcute de Domnii, boierii și cle-

ricii noștri între 1601 și 1821: ele merită singure o monografie.

Candelele sunt, cum e și normal, mai numeroase decât chivoturile. Numai într'o singură biserică însemnată, cum e, de pildă, Sfântul Gheorghe Nou din București sau biserica mănăstirii Hurezi, se găsesc câteva bucăți. Muzeul de artă religioasă din Capitală avea, în 1900, nu mai puțin de optsprezece exemplare din veacurile XVII—XVIII. Dacă adăogăm apoi și cele care se află în colecțiile și în casele particulare, ne dăm îndată seama de profuziunea acestor odoare bisericești. Dela Matei Basarab ni s'au păstrat două candelă — una din 1643, alta din 1650 — ambele dăruite mănăstirii Bistrița (Vâlcea) unde se aflau și se află încă moaștele sfântului Grigore Decapolitul. Din aceeași domnie, Muzeul de Artă religioasă are alte două — din 1642 și 1648 — care provin din mănăstirea Tismana. Dela contemporanul Vasile Lupu există de asemenea una, dăruită în 1646 Trei Ierarhilor. Sub Constantin Brâncoveanu se lucrează un mare număr de candelă, în stilul caracteristic al epocii, cu flori mari, învoalte; ele sunt foarte reușite, ca mai tot de altfel ce se produce în domeniul artei în această vreme. Se află răspândite la ctitoriile voievodului și ale rudelor lui — Sf. Gheorghe Nou, Hurezi, Brâncoveni, Colțea, Sinaia, etc. — dar și în alte lăcașuri ca Radu Vodă din București (vezi fig. 84, a). Tot în același stil se lucrează candelă și în epoca Mavrocordăților; cităm, de pildă, pe acelea dela mănăstirea Văcărești și iarăși dela Radu Vodă (vezi fig. 85 și 86). Impresionantă, prin proporții, factură și prin inscripția amintind cea mai mare tragedie din viața domnilor noștri, este candela care străjuește deasupra mormântului lui Constantin Brâncoveanu, în biserica Sf. Gheorghe Nou din București. Pusă în 1720 de Doamna Marica, nenorocita soție și mamă, ea are săpate în argint următoarele rânduri: « Această candelă ce s'au dat la sfeti Gheorghe cel Nou luminează unde odihnesc oasele fericitului Domn Io Costandin Brâncoveanu Basarab Voevod și iaste făcută de Doamna Măriei Sale Măria, carea și Măria Sa nădăjduște în Domnul iarăși aicea să i se odihnească oasele; Iulie în 12 zile, leat 7228 » (vezi fig. 48, în vol. III, 1, ediția a doua, p. 180).

Câteodată, candelă sunt dăruite lăcașurilor, ca ex-voto, pentru îndeplinirea unei dorinți. Așa se întâmplă, de pildă, spre sfârșitul

veacului al XVIII-lea, la mănăstirea *Dintr'un lemn* sau *De un lemn*

Fig. 84. — Candele de argint dela: 1. Mănăstirea Radu Vodă din București; 2. Mănăstirea Văcărești. Stil brâncovenesc. Cea dintâi pare a fi o donație a Cantacuzinilor, judecând după vulturul bicefal aflat în partea inferioară

unde pe o candelă mare de argint, lucrată à jour, — azi în colecțiile

Muzeului de Artă religioasă — citim, în grecește, această inscripție :

Fig. 85. — Candelă de argint dela mănăstirea Văcărești. Stil brâncovenesc. Prima jumătate a veacului al XVIII-lea

♦ Constantin Ralet și Elena, dorind a avea urmași, ți-au adus,

Țecioară, această candelă, Ție care ești slăvită în mănăstirea
Dintr'un lemn; împlinește-le, Prea Curato, cât mai de grabă do-

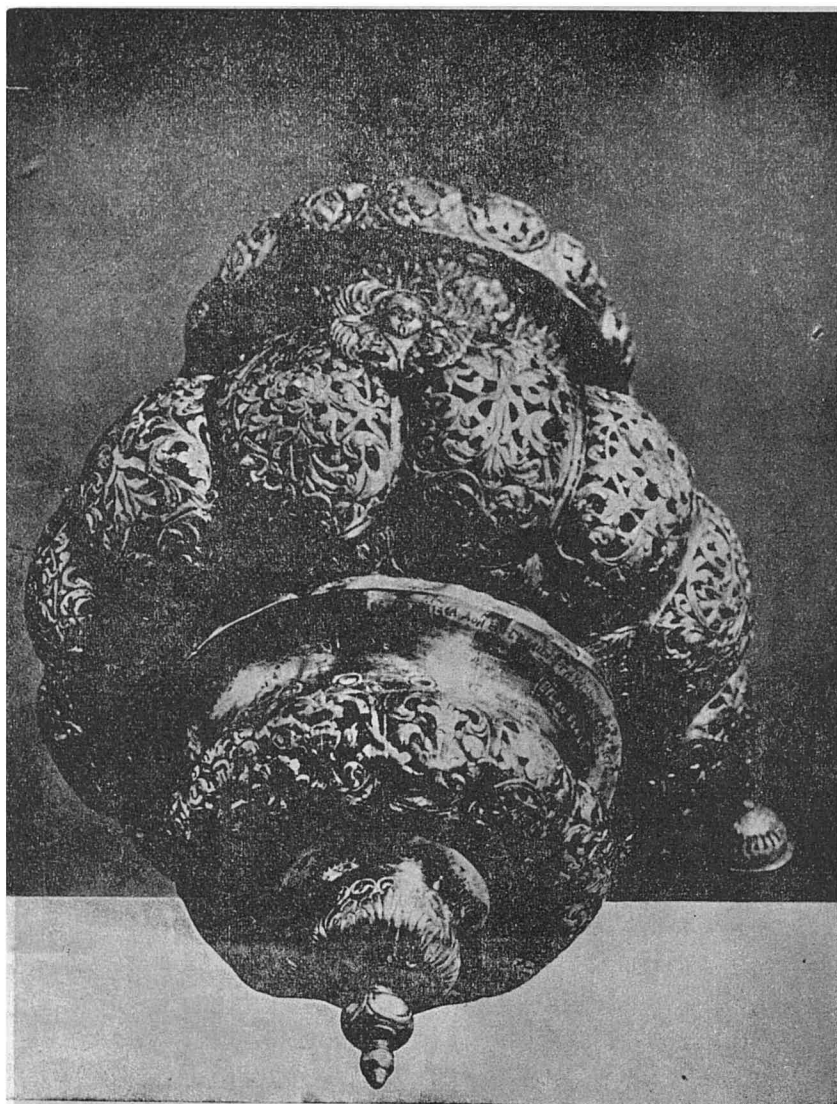

Fig. 86. — Candelă de argint, frumos lucrată, dela mănăstirea Sf. Gheorghe Nou,
din București. Inscripția, în românește, poartă data: 15 Septemvrie 1745.

rința, căci în tine și-au pus toată nădejdea lor ». Dintre candelile

care se fac în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, semnalăm pe aceea lucrată la Sibiu, tot pentru mănăstirea Dintr'un lemn, cu inscripția latină: « Ioan Theodoranu Tzinku, anno 1764. Cibinii », apoi o candelă dăruită mănăstirii din insula *Patmos*, în 1784, în sfârșit candela grea, având pe margini și sfeșnice pentru lumânări, dăruită în 1785 mănăstirii dela *Muntele Sinai* de către Alexandru Ipsilanti, Doamna Ecaterina și fiii lor.

În Transilvania, se păstrează, în biserica unită din Hunedoara, două candelă din veacul al XVII-lea; ambele au inscripții românești. Pe una citim: « De la jupân Vlăduțul Suljerul, jupânițe Anța, să fie unde vor fi osele dumnelor; leat 7182 (1674 sau 1673) »; pe cealaltă, anul 1688 și faptul că a fost dăruită « pentru pomana la besearica dela Hinidora ».

Mai puțin numeroase decât candelă sunt *potirele*; ni s'a păstrat totuși un număr apreciazabil. Muzeul de Artă religioasă din București posedă câteva exemplare din prima jumătate a veacului al XVII-lea: astfel un potir de argint aurit, donat de Alexandru Iliăș în 1629 mănăstirii Argeș, un altul, cu inscripție românească din 1640, dela Dumitrașco Serdarul și soția sa Despina, un al treilea, din 1636, a cărui inscripție, în grecește, ne dă și numele meșterului care l-a lucrat: « S'a făcut cu mâna mea Alexandru Crivu din Trica, a doua Tesalie ». Numeroase sunt *potirele* brâncovenești; în colecțiile aceluiași muzeu se află unul din 1697, dela Doamna Maria, destinat « bolniței » dela *Hurezi*, adică lăcașului de lângă mănăstire în care se adăposteau și se îngrijeau bolnavii; bolnițele erau așadar predecesoarele spitalelor din veacul al XVIII-lea. Un al doilea potir provine dela Brâncoveanu însuși; de pe vremea când nu ajunsese încă la domnie, ci ocupa dregătoria de vel spătar (1686). Biserica *Dintr'o zi*, în București, are de asemenea un potir dela Doamna Maria.

Dincolo de munți, sunt *potire* mai vechi — probabil din veacul al XVII-lea — la *Lipova*, în Banat; nu știm ce vor fi devenit *potirele* de argint sufate cu aur care, împreună cu alte odoare, au fost confiscate episcopului Sava Brancovici la 6 Iulie 1679. Peste hotarele țării, există un potir dela Mihai Racoviță, la biserica din *Ortaköi*, lângă Constantinopol, pe malul european al Bosforului. Vor mai fi și altele, în numeroasele lăcașuri răsăritene asupra cărora s'a revărsat din belșug dărnicia voievozilor și boierilor noștri.

Dintre *cădelnițele* (opt bucăți) și *cățiile* (sau afumătorile) (douăsprezece bucăți) care se află la Muzeul de Artă religioasă semnalăm, în primul rând, pe acelea — câte una din fiecare categorie — dăruite de banul Radu Buzescu și familia lui, în timpul domniei lui Matei Basarab. Sunt apoi cele două cădelnițe dăruite mănăstirii *Tismana* de Antonie monahul, în 1683 și 1686. O remarcabilă căție, din acest ultim an, e închinată de Șerban Cantacuzino ctitoriei sale dela *Cotroceni*: voievodul e înfățișat în genunchi, împreună cu soția sa și cu patru dintre copiii săi, un băiat și trei fete. Vrednice de semnalat sunt de asemenea: căția cu capacul lucrat à jour, dăruită de Constantin Brâncoveanu și doamna Maria la *Hurezi* în 1712, precum și aceea din 1695, a lui Cernica Știrbei, biv vel armaș, și a jupânesei lui Maria, dăruită mănăstirii *Mărgineni*.

Și în ce privește *ripidele*, sunt câteva realizări care merită să rețină atenția. Una din cele mai frumoase este aceea care se găsește la Radu Vodă, în București; e un dar al lui Radu Mihnea, ctitorul lăcașului (vezi fig. 87). Tot acolo, ripide dela Nicolae Mavrocordat, deci dela începutul veacului al XVIII-lea. La Muzeul de Artă religioasă erau până în 1916 — provenind dela mănăstirea Cotroceni — o pereche de ripide dela Șerban Cantacuzino înfățișându-l, întocmai ca și căția pomenită mai sus, rugându-se în genunchi, împreună cu soția sa și cinci dintre copii. O altă pereche, dela Brâncoveanu (din 1 Aprilie 1709) se află la *Sfântul Gheorghe Nou* din București; ele au, gravate în argint, chipul Domnului și acelea ale familiei sale.

Cam tot atât de numeroase ca și candelile, dacă nu cumva mai numeroase, sunt *talerele* de tot felul (anafornițe sau peto-
hlebnite, discuri, tasuri, etc.). Unele din ele au o formă poligonală (octogon, hexagon, etc.); cele mai multe însă urmează forma obișnuită, circulară; unele sunt mai puțin concave — discurile — altele mai mult — tasurile. O anaforniță dăruită de Matei Basarab la Brâncoveni se păstrează astăzi la Muzeul de Artă religioasă; tot aci se află și o serie întreagă de discuri din vremea lui Șerban Cantacuzino și a lui Brâncoveanu, majoritatea provenind chiar dela ei și neamurile lor. O adevărată operă de artă este talerul *Fălcoienilor*, azi în proprietatea consilierului de ambasadă Marcel Romanescu. Datează dela finele veacului al XVIII-lea și se dis-

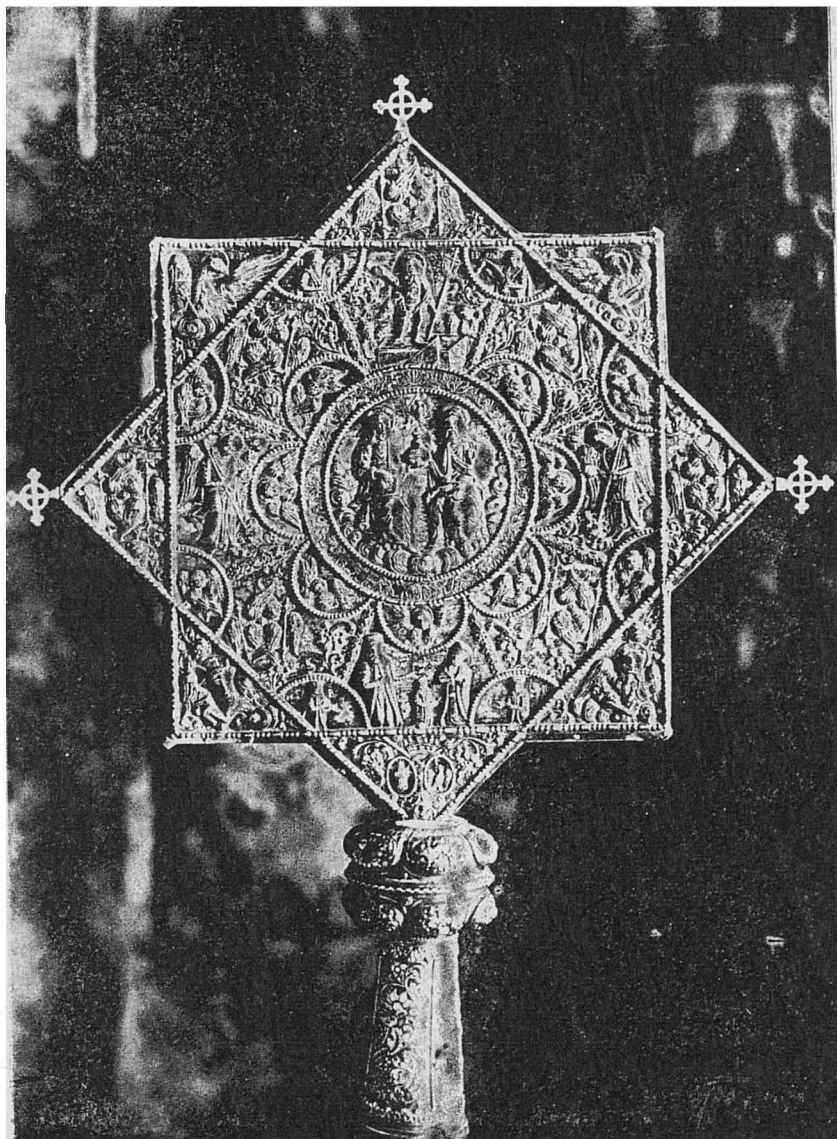

Fig. 87. — Ripidă de argint aurit dela mănăstirea Radu Vodă din București. În partea inferioară, Radu Mihnea cu soția sa, și cu trei copii; cel dela mijloc este Alexandru Conul, urmașul său la tron. Și mai jos, în colțul inferior, stemele celor două țări, Radu Mihnea domniad atât în Muntenia cât și în Moldova. Pe mânerul ripidei, ornamente florale care se vor generaliza la finele secolului al XVII-lea, constituind un element caracteristic al stilului brâncovenesc. Inceputul secolului al XVII-lea.

tinge prin felul artistic în care e împodobit cu două grupuri de figuri în relief. Remarcabil este și talerul din 1806, dăruit de Constantin Ipsilanti voievod bisericii vechii curți domnești din București (vezi fig. 88).

Dar alături de obiectele *bisericești* lucrate în întregime din metal prețios, vin obiectele *laice*. Ele servesc fie spre podoabă — inele, cercei, paftale, diademe, brățări — fie spre înfrumusețarea mesei — talere, pahare, cupe, pocale, căni, chisele — și a gospodăriei — cutii, sfeșnice, ligheane, ibrice, călimări — fie, în sfârșit în legătură cu harnașamentul — zăbale, scări, pintenii, etc. E un domeniu întreg care, iarăși, aproape n'a fost cercetat, asupra căruia nu dispunem, — nu de o operă de sinteză, dar nici măcar de o monografie cuprinzătoare. Pentru mai toate categoriile de obiecte enumerate mai sus se găsesc în muzee și la particulari exemplare datând din răstimpul 1601—1821, pentru unele, ca inelele, paftalele, paharele, cupele, ele sunt chiar foarte numeroase. Spre a da o singură pildă, citez colecția de inele Elena Mihail Seulescu, colecție intrată azi în patrimoniul Băncii Naționale.

Dacă trecem acum la obiectele numai legate sau ferecate în metal prețios, le putem împărți în trei categorii principale: *cărți bisericești*, în special *evangheliare*, *icoane* și *cruci*. Pe lângă acestea mai sunt apoi o serie de alte categorii de obiecte ca *arme*, *cutii*, *racle*, etc.

În privința evangheliarelor se continuă strălucita tradiție a secolelor anterioare. Ele sunt ferecate în scoarțe de argint, lucrate cu ciocanul în relief și incizate; câteodată, pe lângă ferecătura de metal prețios se adaogă și ornamente de catifea. Muzeul de Artă religioasă din București are nu mai puțin de douăzeci și șapte de tipărituri și manuscrise ferecate, din veacurile XVII și XVIII; cinci dintre ele au fost evacuate însă la Moscova. Mai sunt apoi altele în Orientul creștin, cum e, de pildă, evangheliarul din 1616, al episcopului caligraf Luca, actualmente în biblioteca Patriarhiei din Ierusalim. Scoarța din față a acestui evangheliar înfățișează Schimbarea la față, de jur împrejurul ei sunt alte 17 scene mai mici, tot de caracter biblic, în medalioane rotunde sau eliptice. Pe scoarța din dos, legată de ceilaltă printr'un cotor de zale, e reprezentată iarăși o scenă mare, înconjurată de 18 scene mici. Tot în afara hotarelor se află evangheliarul dela mănăstirea

Ecatontapiliani din insula Paros. Ferecat *luxos în aur*, el reprezintă un dar prețios al voievodului ctitor Nicolae Mavrogheni. Pe scoarța

Fig. 88.—Disc de argint, frumos lucrat, la biserica vechii Curți Domnești din București.)
 (Piața Sf. Anton), dăruit de Constantin Ipsilanti Voevod, în 1806. În mijloc, stemele
 Munteniei și Moldovei, inițialele Voevodului și data.

din față se vede Răstignirea, pe cea din dos, Invierea.

O seamă de cărți bisericești se ferecă în vremea lui Matei Basarab; mai multe încă, după cum era, de altfel, de așteptat, în vremea lui Brâncoveanu. Între acestea din urmă sunt unele care fac dovada unui gust sigur și rafinat; așa, de pildă, evangheliarul din 7200 (1692 sau 1691) care poartă pe scoarța din dos, în slavonește, numele lui « Io Costandin Basarab voevod și soția lui Maria »; se găsesc la Muzeul de Artă religioasă. Alături de acesta, se cuvine să fie pomenit evangheliarul lui *Enache Văcărescu*, sluga bătrână și credincioasă a lui Brâncoveanu, cea care a însoțit în moarte pe nefericitul domn. « Ferecat » și « înfrumusețat » la 1 Mai 1712, acest evangheliar se găsește azi la Muzeul Benakis din Atena. Pe o față, ni se arată Răstignirea și Învierea, pe cealaltă, Bunavestire și Nașterea.

În Moldova, amintim mai întâi de Evangheliarele ferecate în vremea Movileștilor; dintre ele, trei se află la mănăstirea *Sucevița* și poartă datele 1605 August 25, 1606 Martie 12 și 1606 Martie 25. Acesta din urmă, împodobit și cu miniaturi ne-a păstrat și numele meșterului argintar: e *Grigorie Moisii*, moldovean, după toate probabilitățile. Amintim apoi de evangheliarul dăruit de Ștefan cel Mare la Borzești, pe care Miron Vodă Barnowski îl ferecă din nou, în argint, la 16 August 1627. Inscripția săpată cu acel prilej, pe una din scoarțe, amintește și de Oltea, mama lui Ștefan. Acuma, acest scump dar se găsește la mănăstirea Vatoped dela Muntele Athos. Nu ni s'au păstrat decât puține din cărțile și obiectele de cult dăruite de Vasile Lupu la Trei Ierarhi și la celelalte ctitorii ale sale; între ele au trebuit să fie însă, cu siguranță, și evangheliare frumos legate în argint.

Transilvania are și ea câteva exemplare de acest fel. Cităm astfel evangheliarul dela *Bălgrad*, din 1680, ale cărui scoarțe sunt împodobite și cu urșinic vânat; apoi evangheliarul bisericii *Sf. Nicolae* din *Scheii Brașovului*, ferecat pe la 1695 de binecunoscutul argintar Georg May.

Și icoanele continuă bogata tradiție a veacului al XVI-lea. În tot răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul și răscoala lui Tudor Vladimirescu s'au ferecat neîncetat icoane în țările românești, fie de meșteri băștinași, fie de străini care vin și se așează la noi. Pe vremea lui Mavrogheni, de pildă, se constată, existența, în București, a unei puternice bresle de asemenea meș-

teri argintari, având în frunte un prim sau baș argintar (vezi mai sus, p. 1025). Lor li se datoresc frumoasele ferecături ale celor trei icoane împărătești pe care voievodul le dăruiește în 1788 ctitoriei sale din insula Paros. Pe una din ele, aceea înfățișând pe Isus, se află reprezentat, în partea inferioară, un oraș cu case, biserici, turnuri: e capitala Munteniei, având deasupra stema țării: vulturul cu crucea în cioc și însemnele domniei: buzduganul, sabia și steagul. Tot de acești argintari bucureșteni sunt făcute și îmbrăcămințile celor două icoane dela începutul veacului al XIX-lea, pe care le reproducem mai jos. Una din ele poartă, în grecește, indicația: «1809, Mai 8, București» cealaltă, în românește: «1808, Dechemvrie 12» (vezi fig. 89 și 90).

Ar fi imposibil să menționăm măcar sutele de icoane ferecate în argint care datează din veacurile XVII și XVIII; ele se află răspândite în lăcașurile bisericesti mai însemnate din țară, apoi la Muzeul de Artă religioasă, în colecțiile Comisiunii Monumentelor Istorice și în mănăstirile ortodoxe din Orientul creștin. Dintre acestea din urmă, amintim icoana ferecată de Doamna Elina, soția lui Matei Basarab, și trimisă la mănăstirea *Hilandar* dela Muntele Athos. Tot la muntele Athos, dar la mănăstirea *Vatoped*, se află o icoană a Maicii Domnului, ferecată în aur, pietre prețioase și mărgăritare. Dacă o pomenim este pentru că inscripția ei, în grecește, din 1690, ne arată pe meșter: «*Nicolae giuvaergiu*» din satul Nicolița, deci, după toate probabilitățile, un Aromân (vezi, pentru acest sat din munții Gramostea, vol. III, 1, ediția a doua, p. 418).

În ce privește *crucile*, lemnul sculptat — de obicei chiparos — venea, la foarte multe, din Sud, în special dela *Athos* unde călugării se specializaseră din vremuri străvechi în această ramură. Nu este exclus însă ca, în anumite cazuri, el să fi fost sculptat și pe loc, în mănăstirile noastre; o însemnare moldovenească din 1559 care, înșirând cheltuielile pentru lucrul unei cruci ferecate, dă și cifra de «50 de aspri gata pentru lemnul crucii», ar putea fi interpretată și în acest sens. În orișice caz, dacă asupra crucii propriu zise, asupra lemnului, n'avem dovezi certe, asupra ferecăturii multora din ele, discuție nu mai poate încăpea. Ea a fost lucrată *la noi*, așa după cum s'a lucrat și mai înainte: însemnarea moldovenească amintită anterior este, în privința aceasta, una

din dovezile peremptorii. Alte cruci veneau însă ferecate gata dela Athos sau din alte regiuni ale Balcanilor. Așa este, de pildă,

Fig. 89. — Icoana Sfântului Spiridon, ferecată în argint. Ferecătura poartă în românește data: «1808 Dechemvrie 12» și numele lui «Thoma, robul Sfântului». Restul inscripțiilor în grecește. (Biserica Spirea Veche din București).

crucea lucrată la 1692 în orașul *Vrața* de către maistoru Con-

stantin, și pe care mai târziu a cumpărat-o medelnicerul Ioan

Fig. 90. — Icoană ferecată în argint, la Patriarhie, București. Inscripția greacă din partea inferioară poartă data « 1809, Mai 6, București » și numele donatorului « Ioan Faca » și al soției sale Maria.

Socolescu, dăruind-o episcopiei de Argeș. Transferată ulterior

la Muzeu, ea face parte din grupul celor evacuate la Moscova.

Sub raportul tehnicii întrebuințate la ferecarea crucilor, se pot deosebi trei mari grupe: 1. crucile ferecate simplu în argint; 2. crucile a căror ferecătură este lucrată în *filigran*; 3. crucile la care argintului i se adaogă și podoabe de smalt, prin procedeul numit *cloisonné*. Adeseori, la ultimile două categorii, meșterii adaogă și pietre prețioase sau semi-prețioase precum și mărgăritare.

Numărul crucilor ferecate este însemnat. Numai la Muzeul de Artă religioasă se găsesc circa cincizeci: unele de masă, altele de mână, altele înșfârșit spre a fi purtate pe piept, atârinate de un lanț; majoritatea sunt din epoca brâncovenească, dela ctitoriile acestei familii și ale Cantacuzinilor. Se adaogă apoi acelea din bisericile și mănăstirile vremii; o expunere sistematică asupra lor nu există încă. Reprezentative, sub toate raporturile, sunt crucile dela Muzeu care provin din mănăstirile *Cotroceni*, *Hurezi* și *Sf. Gheorghe Nou*; ele ne dau o idee și de munificența donatorilor.

Dintre celelalte categorii de obiecte ferecate nu mă voi opri asupra *armelor*, deoarece, iarăși, cercetările în această direcție, la noi n'au început încă; pentru același motiv voi trece asupra diferitelor cutii și răclițe pentru giuvaeruri, pentru tabac, etc.); voi prezenta însă două din raclele pentru păstrarea moaștelor. Mă refer, în primul rând, la racla ce cuprinde moaștele Sfântului Ioan cel Nou. Lemnul ei a fost acoperit pe fața principală, frontală, cu o serie de plăci de argint reprezentând martiriul sfântului. Operațiunea acoperirii a avut loc, după părerea ultimului cercetător, la sfârșitul veacului al XVII-lea; alții le atribuie însă o vechime mult mai mare, considerându-le din veacul al XV-lea. Caracterul literelor slave ce alcătuiesc legendele scenelor nu mi se pare a pleda pentru sfârșitul veacului al XVII-lea; aș înclina pentru o epocă mai îndepărtată, începutul acestui veac sau chiar sfârșitul celui de al XVI-lea. În orice caz, aceste plăci, remarcabile ca factură, trebuiesc supuse unei analize atente sub toate privințele: poate ca cercetarea *costumului* personajelor sau alte detalii, de altă natură, să ne permită a preciza epoca executării lor.

Cealaltă raclă este munteană; se află la mănăstirea Bistrița (Vâlcea) și cuprinde moaștele Sfântului Grigore Decapolitul. Fe-

recătura ei a fost făcută în 1656 de către voievodul Constantin Șerban Basarab.

Examinarea diferitelor domenii ale artei în secolele XVII și XVIII duce spre una și aceeași concluzie: Țările Românești au cunoscut în această vreme o adevărată înflorire; ea a culminat în Muntenia în epoca brâncovenească și cea imediat următoare, a Mavrocordaților. Operele artistice ale acestei epoci se disting prin proporții juste, prin armonie și eleganță. Ele arată o societate civilizată, rafinată chiar, capabilă să dea în forme proprii concepția și sentimentul ei despre frumos. Se poate afirma, fără teamă de exagerare, că această epocă este, sub raportul realizărilor estetice, unică în istoria Munteniei și egală cu epoca lui Ștefan în Moldova.

B I B L I O G R A F I E

I. Artă. Opere de simtează. 1. N. IORGA și GH. BALȘ, *L'art roumain du XIVe au XIXe siècle*, Paris, 1922, 412 p. în 4°; 2. GR. IONESCU, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, 498 p. în 4°.

II. Arhitectura bisericească și laică. 3. GH. BALȘ, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. în 4°; 4. N. GHIKA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia*, III—IV, Vălenii de Munte, 1933 și 1936, 108 + 179 p. în 4°; 4. I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'église « Doamnei » (de la Princesse) à București*, în *Bul. Com. Mon. Ist.*, XXXVI (1943), p. 7—35; 6. CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain en Transylvanie*, București, 1938, 97 p. în 8°.

III. Pictura bisericească. 7. I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris, 1928, XII + 338 p. în f°; 8. I. D. ȘTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Texte, Paris, 1932, IX + 439 p. în f°; 9. V. LITERAT, *Biserici din Țara Oltului și « de pe Ardeal » zugrăvite de o familie de pictori*, în *Anuarul Com. Mon. Ist. Secția p. Transilvania*, IV (1932—1938), p. 1—54.

IV. Icoanele. 10. I. MUȘLEA, *Pictura pe sticlă la Românii din Șcheii Brașovului*, în *Țara Bârsei*, I (1929), p. 36—52; 11. N. IORGA, *Les arts mineurs en Roumanie: I. Icones. II. Argenterie. III. Miniatures*, București, 1934, 53 p. + 128 pl. în 8°; 12. ȘTEFAN METEȘ, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, vol. I, Sibiu, 1935, XXXVI + 599 p. în 8°; 13. I. NEDA, *Trei icoane pe sticlă din Cugir și împrejurimile lui*, în *Rev. Ist. Rom.*, X (1940), p. 372—73;

14. I. NEDA, *În legătură tot cu pictura pe sticlă*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—42), p. 372—375; 15. I. D. ȘTEFĂNESCU, *Tâmpla și icoanele din Văldorpii Pietrii*, în *Rev. Ist. Rom.*, XV (1945), p. 495—498.

V. *Miniaturi, frontispicii, inițiale*. 16. SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Une nouvelle réplique slavone du Paris gr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimovici*, în *Mélanges offerts à M. N. Iorga*, Paris, 1933, p. 695—725; 17. D. IONESCU, *Quelques miniatures trouvées dans un évangile du XVIIe siècle*, ibidem, p. 877—894; 18. N. IORGA, *La miniature roumaine*, în *Les arts mineurs en Roumanie*, București, 1934, p. 45—53.

VI. *Gravuri*. 19. G. OPRESCU, *Gravurile pe lemn ale țăranilor din Nicula, aflate în colecția Muzeului Etnografic din Cluj*, în *Transilvania*, LIV (1922), p. 122—136; 20. GHEORGHE RACOVEANU, *Gravura în lemn la mănăstirea Neamțul*, București, 1940, 45 p. + 60 pl. în f°; 21. G. OPRESCU, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, București, 1942, 309 p. în 8°.

VII. *Țesăturile*. 22. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie II., I. La Sculpture en bois, II. Les tissus*, București, 1936, 27 p. + 107 pl. în f°.

V. și p. 1041, nr. 1 și 12.

VIII. *Sculptura în lemn*. 23. OCTAVIAN MĂRCULESCU, *Candelabrul de lemn dela Jigoreni*, în *Rev. Ist. Rom.*, XVI (1946) (sub tipar).

V. și p. 1041, nr. 4.

IX. *Lucrul metalelor prețioase*. 24. GR. G. TOCILESCU, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1900, 164 + IV p. în 8°; 25. M. BEZA, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. II, București. 1937, 211 p. în 4°; 26. MARCEL ROMANESCU, *Argintărie la Bănățeni și la Românii Balcanici în veacurile XVI—XVIII*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI—XII (1941—1942), p. 95—133; 27. MARCEL ROMANESCU, *Odoarele noastre bisericesti*, Craiova, 1943, 24 p. în 8; 28. MARCEL ROMANESCU, *Tezaurul dela Coveiu*, în *Rev. Ist. Rom.*, XVI, 1 (sub tipar).

V. și p. 1041, nr. 11; vezi și bibliografia capitolului respectiv din Vol. II, ediția a patra.

I N D I C E

I N D I C E

- Aaron, Petru Pavel**, episcop, 379, 388—389, 834, 933, 936, 939, 940; *Vasile*, versificator, 853, 873.
- abă**, țesut, 577.
- abageri**, 577; breasla, 588.
- Abaza Pașa**, din Rusciuk, relații cu Matei Bas., 3, 34; la asediul Cameniței, 51—52; și Moise Movilă, 52; contra Polonilor, 55; — din Silistra, 51.
- Abdul Hamid** sultan, 829.
- Abeille du Nord, L'**, ziar, 889.
- Abel (Avel)**, Moartea lui, roman, 874.
- Abrittus**, 520.
- Abrud**, Sofronie la, 379; munții, regiunea, 403—404; Iosif II în munții, 401; răsculații moți, 405, 406; târg, 520, 551; tipărituri la, 905, 905 (Abrudfalva).
- Abruttus**, 520.
- Academia din Belgrad**, biblioteca, 1008; din Berlin, 799; din București 917—918, 922, 927, 942; cea întemeiată de Șerban Cantac., 163, 179; în clădirea Sf. Sava, 179, 182, 919, 930—931; se preda și grecește, 524; de Drept, Buc., 931; din Cluj, 869; Comercială din Buda, opera aromânului Gh. Sina, 431; din Constantinopol, 105, 431, 783—784, 916, 937; de epistimii, 290; franceză, 881; din Iași, clădită de Gr. III Ghica, 273; domnească din, 922, 924, 925, 948; cursuri de l. greacă la, 524; din Kiev, teologică, 379; lui Gh. Lazăr, 932; din Metzova, 417; din Moscopole, 414, 417, 420, 423; din Petersburg, de științe, 801; din Sâmbăta Mare, 911—912.
- Academia Română**, mss., 149, 182—183, 248, 268, 272—273, 313, 464—465, 490, 504, 549, 556, 593, 605, 616, 619, 635, 648, 656, 663, 667—668, 673, 679—683, 689, 692—693, 695—696, 699, 701, 703, 705, 790, 796, 802, 805, 825, 831—832, 838, 842, 846, 851, 856, 865, 878—879, 899, 901, 911, 927, 929, 945, 1008.
- Acarmania**, 427.
- Acatist**, tipărit la Râmnic, 822; al lui Clain, 848—849.
- Aciliu**, sat, 377.
- *acrescenții* •, impozite, 400.
- Ada Kaleh**, insulă, fortăreață turcă 331, 461.
- Adam Banul**, 32; nemeș de Hidvég contele, 856.
- Adamovici Gherasim**, episcop, 381, 382, 410, 950.
- adaosul haraciului**, dare, 648—649.
- *Adelaida* ... •, roman, 874.
- Adjud**, târg, 505, 514, 517; Turcii bătuți la, 313; *Vechi*, sat, 505, 514.
- Adormirea Maicii D-lui**, m-re în Galați, 214; din Moscopole, 421; din R.-Sărat, 1018; *Precistei*, din Iași, 43-44.

- Idrianopol* 122, 201, 214, 242, 460, 900, 991; Brâncoveanu la, 127; Șerban Cantacuzino la, 127, 157; Constantin Stolnicul la, 819, 921; tratatul dela, 488, 532, 593; făinoase de, 577; halva de 599; țesături de, 596.
- Adriatica*, 299, 378, 398.
- Aeneas*, 835.
- Aeneida*, trad. in rom., 853.
- Afenduli*, clucer, 804.
- Africa*, 880; *de Vest*, comercianți la Galați din, 506.
- Afumați*, sat în Ilfov, case domnești la, 295; fabrică de hârtie la, 318; fabr. de postav, 571; ușa și pisania bis., 572; *Radu dela*, 69.
- aga*, dregătoria, 478, 776; dare în legătură cu, 680—681.
- Agapia*, m-re 774; ctitori, 98, 152; garnizoană polonă la, 209; tipogr. la, 891; *Veche*, m-re, 98.
- Ağaton*, m-re, 672.
- Ağarbiciu*, 399; școală la, 935.
- Ağarlâc*, 753.
- Ağești*, sat Ilfov, școală în, 929.
- agiași*, agenți executivi, 644.
- Agiudul*, ținut dispărut, 483; Lajii scoși din, 505.
- agiu*, scăzământ din valoarea unei monede, 620, 625.
- agiutorința* v. ajutorința.
- agricultura*, 547—553; dări, 661.
- Ahilefs la Skiro*, traducere, 875.
- Ahmed al III-lea*, sultan, 232, 631; *Pașa* din Silistra bătut de Radu Șerban, 4.
- Aiud*, 355, 401; Ungurii în, 529; Șincai la, 837; colegiu la, 921, 947.
- ajutor militar*, obligația domnilor față de Poartă, 460.
- ajutorința*, dare, 307, 481—482, 509, 676; sub Callimachi, 270, 271; în Muntenia, 656—657.
- Akerman* v. Cetatea Albă.
- akkiulahlii*, gardă turcească, 454.
- alagea*, țesătură, 580.
- alămul*, dare, 634, 658, 662—663.
- Alba*, județ, 378, 399, 520, 933, 935, 984, 985, 1003; Armeni în, 418; comitat, 403; țărani strămutați din, 408; *de Jos*, 490.
- Alba-Iulia*, 27, 364, 528, 588, 861, 863, 885, 890, 939, 947, 950, 985, 994, 999; asediată de Unguri, 5; Hrizea prizonier la, 108; Bocskay îngropat la, 351; Turcii și Tătarii ard, 359; dieta din, 359, 376; mitropolia din, donație dela Brâncoveanu, 197, 367, 368, m-rea din, 365; 367, 375, 383, 386, 389, 903; tipografie la, 356, 365, 896, 903—904; tipărituri la, 864, 891; bis. ortodoxe luate de uniți, protest., 377, 394; sinod la, 374. 379; Iosif al II-lea la, 401; grăniceri recrutați la, 403; Horia, Cloșca și Crișan la, 405, 407; țărani executați la, 408; Aromâni la, 429; întărituri la, 773; Colegiu academic, 917, 920—921; centru de icoane, 1003. v. și Bălgrad.
- Alba Regală*, 160.
- Albac*, 403, 407.
- Albanezii*, 98, 756; pustiesc Gramostea 418; idem Moscopole, 426; contra Aromânilor, 427.
- Albania*, 414, 417, 429; centru rom. din 413, 419.
- Albanus Albanensis*, prof. la Padova, 819.
- Albă*, biserica din Baia, 962; din Banat 300; din Iași, 152, 215.
- Albert Gergey*, operă a lui, 854.
- Albești*, sat, 177; calcar de, 563.
- Albina românească*, 889.
- Albinușa* sau Floarea Darurilor, 875.
- Albul păharnicul*, 693.
- alcătuirea oștirii*, 740—744.
- Alcidalis et de Zélide*, Histoire d', trad. în rom., 874.
- Alep*, 900; tipar la, 892, 897; *Paul de*, 78, 556, 559, 575, 964, 989, 999;

- despre Matei Basarab, 64, 77; despre școala lui V. Lupu, 98.
- Aleșii*, categorii fiscale, 743.
- Alexandra*, fiica lui R. Șerban, 11; mama lui I. Neculce, 804.
- Alexandria*, 873, 899; patriarhia de 23; ajutor dela Brâncoveanu, 195; patriarhul Atanasie de, 795, 870; idem Samuil, 919; *roman*, 861, 872, 877, 878; *Sanhedrinul* din 863.
- Alexandrovici Toma*, sol polon, 502.
- Alexandru*, I, țarul, 324, 511—512, 881; *al II-lea*, țarul, 512; *al II-lea*, tatăl lui Mihnea, 24, 29, 67, 70, 75, 499; *Voevod*, 666; *nepotul* lui R. Șerban, 11; *Coconul* v. Coconul; paharnicul, 129; fiul lui A. Ruset, 146; *nepot*. mitr. Leon al Mold., 877, 932; *cel Bun*, 15, 22, 208, 795, 809, 878, 914.
- Alfieri Vittorio*, 876.
- Ali Pașa*, căftănește pe Apaffy, 361; *dela Giurgiu*, 568; birul lui, 650, 713; *din Ianina*, 417—418; și Caciandoni, 427.
- Alion Vodă*, v. Leon Vodă.
- Almanach des Dames*, 889.
- Almăj*, sat, 585; bis. din, 297; cula din, 992; *valea*, *Banat*, 585.
- Almăjanu*, boier oltean, 827.
- Almăjel*, sat, 585.
- Almăjenii*, 712; breaslă, 582.
- Almosd*, localitate, 351.
- Alo Bașa* de Kütajeh, 20.
- Alstead I.* profesor, 917.
- Altân-beg*, porecla lui Brâncoveanu, 990; *Tepe*, deal în Dobrogea, 559.
- Altona*, gazetă din, 889.
- Alvanitohorul* v. Arvanithori.
- Amărăștii*, sat, 635.
- Ambrozi*, mitropolit, 582.
- amenzi*, 634, 692.
- America*, 527, 880; plante din, 547, 549; lucrare despre, 881; *de Sud*, 550.
- Amfilohie* Hotineanu, episcop, 861, 932; lucrări ale lui,, 880, 925 941.
- Aminciu*, v. Metzova.
- Amirali Maria*, soția lui P. Șchiopul, 24.
- Amiras Al.*, cronicar, 144—145, 460, 470, 562, 667, 676, 700, 745, 748, 755, 762, 770, 791, 802—804, 808, 993.
- Amsterdam*, 951.
- Anacreon*, A. Hristopol, noul, 852.
- Anadan*, v. Archirie.
- anafora*, 290.
- Ananias Kouzanos*, v. Kouzanos.
- anason*, cultivarea, 551—552, 882.
- Anastasia*, doamna lui Gh. Duca, 125, 137, 139, 152, 210; ctitoră la Bis. Albă, 215; *fiica lui Gh. Duca*, 152; *nepoata lui Gr. Ghica*, 210.
- Anastase Crimca*, v. Crimca.
- Anastase*, lipcan, 270.
- anatefter*, condică de porunci, 678.
- Anatolia*, covoare de, 598.
- Anca*, din Coiani, 1; fiica lui R. Șerban, 10, 15; soția lui Vlăduțul sulgerul, 10, 31.
- Andrei*, stricatu, 581; «fâclier», 580; numele mirenesc al lui Ivireanu, 858.
- Andréossy*, ambasador francez, 328.
- Andronachi*, (Vlasto?), 950.
- Andronic*, căpitan ot Gherghița, 694.
- Andronius*, v. Critil.
- Andruța-Veruși*, familie de armatoli 427.
- angarii*, suprimarea de, 176.
- Angennes Julie d'*, 874.
- Anghel A.*, v. Atanasie Anghel.
- Anghelina*, monahia, 530; eroină în Țiganiada, 852.
- Anglia*, 431, 605, 807, 950, 951; regele, 83; protejează pe Al. Iliăș 139; în conflictul turco-austriac 315; postav, 595; ziare din, 889.
- Anina*, cărbuni la, 521.
- Aninoasa*, m-rea, 652, 873.
- Ankara*, 331, 791, 803.
- Anonymus Caransebiensis*, dicționar, 842.

- Antemia*, prima soție a lui Barnowski, 45; a lui Pătrașco vistierniculul, 741.
- Antiđ, Ivan Nicola*, 525.
- Antim*, m-reă, școală la, 930; bis. din Buc., 193—194; fratele lui Iachint Critopol, 23; ieromonahul, 54; monahul, 1007; *din Ianina*, 1007; mitropolitul, 194; *Ivireanul*, 179, 239 857, 875, 899, 902; tipărituri la R. Vâlcea, 906; la Snagov, 858—859, 898.
- Antioh Cantemir*, v. Cantemir.
- Antiohia*, 784, 892, 936, 1023; patriarhia, 266; Macarie patriarh al, 989; Silvestru patriarh al, 279.
- antologhion*, 869, 891, 894, 898, 907, 907.
- Anton*, bis. sf., 1035.
- Antonie*, călugăr la Moldovița, 133; dărbăban din Buc., 665; mitrop. Mold., 237, 581; din Râmnic, 594; monahul, 1032.
- Antonescu*, familie din Pitești, 419.
- invers*, 539.
- 1pa Băiașilor*, râu, afluent al Oltului, 557.
- Apacai Cseri*, v. Cseri.
- 1paffy Mihail*, 125, 363, 366, 466, 468, 520, 620, 730, 751, 903, 921, 947; răscoală contra, 115; decret al lui, 164; stăpân al domeniul Blaj, 519; familia, 387, 519, 994; politica lui, 350; reprezentantul său la Poartă, 371; confirmă pe S. Brancovici, 164, 364, 371; despre n-rul Vlahilor, 394; *domnia în Transilvania* a lui, 360—365; cum ia tronul, 360; tratat cu Ludovic XIV, 362; moartea, 363; înlăturarea fiului său 363; *față de Români*, 364—365; tipografia înființată de, 365, 903; politica bisericească a lui, 365; Românii în oastea lui, 732; *Ștefan*, fratele său, zălog la Turci, 358.
- Apologhia* lui Dimitrie al Rostovului, 870.
- Apostol*, blănariu, 582; *Durac*, v. Durac
- Gheorghe*, biv vel vistier, 227; *Lazăr*, ctitor la Sf. Nicolae Șelari, 588; *Voroavă*, 790.
- Apostolache*, comisul, 72; pârcălab de Orhei, 460.
- Apostoli*, bis. sf., din București, 69, 1020, 1022; din Brusa, 303; din Moscopole, 415, 420—421, 588; din Ploiești, 70; din Șistov, Bulgaria, 70.
- Aprilie*, birul lui, 634.
- aprozi*, agenți executivi, 562, 644; corespund ciohodarilor, 471; ceaș de 475; de divan, 478; oaste, 762.
- Apus*, studenții la 828.
- Apuseni*, munții, 862, 905, 985; reg. ostilă unirii, 377; răscoala din 402; Românii în, 529; arături în, 548.
- Arabi*, 872; tip. pentru, 892; vânătoare cu șoimii, 460.
- Arad*, 521, școala preparandă din, 936, 944; județ, 521, 525; Ungurii în, 529; revolta în comitatul, 406.
- aramă*, exploatarea, 77, 559.
- arămarii*, breasla, Moscopole, 588.
- Arbănași*, 699; sat în Bulgaria, 81, 202, 990.
- Arcadia*, 391.
- Archirie și Anadam*, roman pop., 872—873.
- Ardeal*, 2, 7, 9, 25—28, 30, 35—36, 56—57, 64, 70, 78, 89, 90, 108—109, 111, 113—115, 117, 124—125, 132, 134—135, 152, 172, 177, 195, 214, 227, 229, 243, 246, 253, 305, 389, 417, 489, 519, 551, 608, 610, 612—613, 617, 708, 736—737, 771, 788—789, 835—837, 842, 814, 816, 821, 824, 826—827, 829, 847—848, 854, 859, 861—864, 869, 879, 881—882, 884, 887, 890, 895, 896, 903—905, 917, 933—936, 939—941, 945, 947, 950—951, 984, 990, 998, 1003—1004, 1010, 1018; R. Șerban și 1, 4, 5, 6, 10; fiscalitatea în, 5; evenimentele polit. după Szekely în, 6; Turcii

pătrund în, 9; Lupu Mehedințeanu în, 26; Revoltații vin în contra lui Leon Voevod din, 31—32; relațiile lui Șt. Tomșa cu, 40; idem, M. Basarab, 53—57; idem, V. Lupu, 87—91; Stroe Leurdeanu în, 120; relații cu Gh. Ștefan, 131; Gh. Duca prin, 148; și Liga Sfântă, 161; Veterani generalul în, 163; Șerban Cantacuzino în, 164; al Austriacilor, 175, 350, 372, averile lui Brâncoveanu în, 178, 202; Brâncoveanu și biserica din 195—198; Unirea cu Roma în, 195, 197, 376; boieri moldoveni fugind, 218; oaste rusă retrasă prin, 236; Austriacii intră în Muntenia din 239; boieri munteni fug în, 241; Giani Ruset în, 288, 293; fii lui Al. Ipsilanti în, 295; C. Ipsilanti în, 323; idem, M. Sutz, 322, 340; armate străine în, 352; Bethlen și Românii din, 354; Ghenadie al, 356 370, 508; Moldovenii bat detașament al lui Rákoczy II în, 359; Rákoczy II și Românii din, 359; Apaffy pus principe în, 360; protestanți emigrați în, 362; Ludovic XIV și, 362; Austriacii contra lui Apaffy în, 363; Apaffy și Românii din, 364—365; rol politic al clerului din, 367; *Vieașa religioasă a Românilor din*, 367—391. episcopia a 368; Dosoftei mitropolit în, 369; Sava Brancovici al, 371; băștinașii socotiți tolerați, 373; privilegiile preoților din, 375; Românii și « domnii de pământ » în, 373; Atanasie Anghel în, 375; rezistența contra Unirii, 376—379; 384, 466; Sofronie din Cioara, 378—379; generalul Buccow în, 379; Elisabeta țarina și, 380; numărul parohiilor ortodoxe, 381; mănăstirile din, 382—384, 392; I. Inocențiu Clain, 387, 398; *Lupta politică și socială a Rom.* din, 393—411; intoleranța maghiară, 394, 396;

grănicerii, 403; decretul de concivilitate, 409; Românii din Balcani în, 414, 417—418, 428—429; Salarizarea funcționarilor în, 482; sate dispărute, în 532; cultivarea cartofului, 550; vinurile de, 552; bresle în, 589; încălțăminte din, 598; obiecte de metal din, 599, 600; rădvane din, 602; ceasornice din, 605; M. Costin în, 792; descălecatul din, 813; bis. de lemn din, 985; poșta în, 617; tipărituri în, 895, 896; V. și Transilvania.

Ardeleni, 59, 600, 889; în armata lui R. Mihnea, 2; urmăresc pe V. Lupu, 57; în opera lui M. Costin, 791.

Argeș, 567, 962; Matei Vodă la, 61; jud. 111, 124, 474, 498—499, 503, 758, 930, 1001, 1014, 1020, 1022, ținut, 197, 375; zăcămintе de fier în, 558; vinăriciul în, 666; stratorniceii în, 741; bănișorii și armășeii în, 742; ciocnire cu Austriacii în, 300; m-rea, 1, 75, 187, 946, 1031; mitropolia dela, 8; *Curtea de*, 962, 964—965, 968, 975, 1018; ocupată de generalul Wallis, 252; Sofronie din Cioara episcop la, 379; bis. episcopală din, 969, 982, 1026, 1039; Matei Basarab îi face reparații, 75; Iosif episcop de, 869; *râul*. 498; pod peste, 568, 614; *sat* dispărut, 531.

Argești, fabrică de arpacaș la, 576.

Arghir, istoria lui, 853; *Gheorghe*, din Moscopole, 421.

Arghira, soția fiului lui R. Șerban, 11; soția lui R. Mihnea, 42.

Arghirie Gojdu 421.

Arghiroastron, m-rea, 131.

Arghiropcl, erou într'un pamflet bizantin, 22.

argint viu, 599.

argintarii, breasla, 587, 605.

Argirus Historioja, a lui Al. Gergey, 854.

- Arhipelag**, bombarde construite în, 570.
Arhivele Statului, 488, 569, 579, 637, 662, 685—686, 689, 692, 699, 706.
Arieși, (Ariași), râu, 873.
Aristines Alexios, nomocanon al lui, 540.
Aristofan, poet grec, 818.
Aristotele, 794; filosofia lui la școala dela Sf. Sava, 295, 928.
aritmetică, 912, 940.
armamentul, 768—773.
armașii, numiți și roșii, 689.
armata, lui Gh. Ștefan, 133; lui Șerban Cantacuzino, 160—161;
Armatoții, organizația militară, 427.
armășei, agenți executivi, 644, 689, 690; venitul, 692; în Vâlcea, 741; în Argeș, 742; oaste, 762.
Armășești, v. Nănișori.
armele, import de, 600; *de foc*, 768—773,
Armenii, 526, 749; în orașele rom., 522—524; breaslă, 578, 582—585; la Ibașfalău, 520; în Moldova, 526, 656, 712.
Armenierstadt sau Gherla, 524.
Armenopol C-tin, codicele lui, 341, 451, 540, 542.
arnăuți, 756, 776; lui Șt. Racoviță, 284; prind pe Gr. III Ghica, 286; în oastea lui Hangerli, 299; gardă, 332; lefegii, 745; steaguri de, 766.
Arnota, m-rea, 72, 723, 969, 970, 1020; ctitoria lui M. Basarab, 63, 66, 75, 560; M. Basarab îngropat la, 114; clopotele dela, 601.
Aromânii, 413—414, 821, 952; proprietari de case de expediție, 415; dârzi conservatori, 419; pun bazele negoțului în Serbia, 428; ridică m-re la Cluj, 429; în localități din Transilvania, 429, 524—525; revoluționari, 432; în *veacurile XVII și XVIII în Pen. Balcanică*, 413—432; dezvoltare economică, 414—417; așezările lor, 417—419; Moscopole, 419—427; personalități culturale, 421—427; armatoții, 427; răspândirea lor, 427—431; *însemnătatea economică și culturală*, 430—432; în țările române, 524; confundați cu Grecii, 525; fabricanți de paftale, 604; argintari, 1025.
Aron Tiranul, 502, 514, 515, 653, 788, 794; ctitoria lui, 962; îngropat în bis. Albă, 528; m-rea, 48, 694, 705; închinată, 41—42, 48; călugării dela 668.
Aroneanu, m-rea, 962; biserica, 963, 974.
arpăcaș, fabrică de, 576—577.
Arpătac, apele minerale dela, 856.
arsenal, ceară trimisă Turcilor pt., 458—459.
Arsenie, ieromonahul, 136.
«Arsu de Viena», periodic, 889.
arșin, măsură, 678.
Arșița, mină de mangan, 559.
arta, 782, 959; laică, 779; bisericească, 779; bis. și m-ri moldovene, 960—968; idem muntene, 968—984.
Arvanitochori, Bulgaria, 595; neamul lui V. Lupu era din, 98; Al. Ipsilanti reface școala din, 295, 937.
Asaki Gh., 781, 861, 926—927, 931—932; cursuri la Iași, 332, 344; originea, activitatea, 345; traduceri de, 875; *Albina românească* a lui, 889; *Lazăr*, 345; *Leon*, arhimandrit, 861, 874—876.
Asănești, 413, 836.
ascherlii, ostași, 339—340.
Asia, 551, 745, 880, 1005; Șt. Tomșa în oastea turcă, 16; *centrală*, vânătoria cu șoimi, 460; *mică*, 281, 303, 730, 811, 823, 892, 928, 963; Tököli moare în, 364.
asiatici, 527.
Asiria, 872.
Asiro-Babilonieni, 878.
Aslan, vornicul, 30; pârcălab de Orhei, 512.
asociații de negustori, 594.

- Aspasieni*, târgul, 508.
- aspri*, monedă, 101—102, 417, 423, 458, 554, 612, 619, 621, 623, 625—627, 630—631, 635, 669, 679, 683, 690; vechi și noi, 618.
- astar*, țesătură, 580, 596.
- astaragii*, 580.
- Astrahan*, 924; blană de, 598.
- așezământul*, lui Barnowski, 42; al lui Mihai Vit., 43; al lui C. Mavrocordat, 256; al lui Al. Moruzi, 340, 715.
- Așezămintele brâncovenști*, 202.
- așternul*, dare, 678—679.
- Atachi*, v. Otaci.
- Atanasie*, 379, 384; *Anghel*, mitr. Ardealului, 939; formular de alegere 368; hirotonirea, 197; afurisirea lui, 198, 376; *desăvârșirea Unirii cu Roma* de către, 375—376; obligații luate de, 375; legături cu Brâncoveanu, 375; la Viena, 375; instalarea lui, 376; Ion Țirca și, 377; *patriarh al Alexandriei*, 795; *bis. Sf.*, Iași 92; idem, din Moscopole, 421; și *Chiril*, patroni ai căldărarilor, 587.
- Atatiürk*, 849.
- Atena*, 950, 1036; I. Caragea la, 332; Al. Sutz, portret la, 334; macedoneni în, 419; biblioteca naț. din, 845; muzeul bizantin din, 1007.
- Athanasie*, mitrop., 104, 834; fost patriarh al Antiohiei, 784; al Alexandriei, 870.
- * *athname* *, act turcesc, 351, 466.
- Athos*, muntele, Sf. Munte, 21, 23, 27, 30, 31, 65—66, 99, 103, 135, 163, 594, 786, 858, 875, 891, 894, 944, 1007, 1023, 1026, 1036—1038; R. Șerban face danii la, 10; idem, Matei Basarab, 73; V. Lupu le plătește datoriile, 103; Șerban C-zino închină Cotrocenii la, 165; Brâncoveanu ajută, 195; m-ri închinat 23, 75; m-rile dela, 73; Dochiariu dela, 72; N. Mavrocordat cumpără cărți dela, 244; Lavra, 898; influențe dela, 1003.
- atlas*, al lui G. Golescu, 855; *țesătură*, 574, 596.
- Atula*, 821.
- August*, birul pe, 635.
- aurari*, breasla din Moscopole, de, 605; v. și Zlătari.
- Aurelian*, împăratul, 836, 839, 840; 847.
- Aurelius Antonius Praedes*, lexicon 842.
- aur*, exploatare, 77, 555—557.
- Austria*, 150, 172, 197, 290, 299, 424, 426, 468, 511, 606—607, 612—613, 620, 623, 630, 828; R. Șerban în, 9; Leopold împăratul, 161; în liga sfântă, 161; sol în înlocuirea lui Matei Ghica, 268; mijlocește pacea ruso-turcă, 288; cere Nordul Moldovei, 305; ad-ția Bucovinei, 306—307; Al. Ipsilanti în, 313; în războiul ruso-turc, 311; ocupă Moldova, 311—313; victorie la Focșani, 314; pacea cu Turcii, 315; Al. Moruzi oprește exportul lânii în, 318; și I. Caragea, 333; cai din Moldova pt. remonteale din, 338; *casa de*, 349; Aromâni în, 415, 427—428, 430; postav din, 595; import din, 600, 602, 605; export în, 606; jurnale din, 889.
- Austriacii*, 218, 244, 296, 302, 306, 352, 362, 487, 509, 521, 551, 606, 609, 613—616, 623, 625, 627, 629, 638, 655, 731, 739, 758, 761—762, 766, 772—773, 774—775, 872, 993; războiul cu Küprülü, 115; rivalitate cu Polonii, 162; intră în Muntenia, 163; înfrânți la Zărnești, 171; în conflict cu Turcii, 228, 235—239; înfrânți la Belgrad, 236, 252; în Oltenia, 239; în Muntenia, 241; nou războiul cu Turcii, 252; pacea dela Belgrad, 252; Oltenia sub, 253—255, 675; părăsesc Oltenia, 255; bătălii

- în Banat, 300; idem la Giurgiu, 301; nou războiu cu Turcii, 288—303; bătuți la Bacău, 300; victoria dela Martinești, 300; ocupă Craiova și București, 300; pacea dela Șistov, 301—302; pun pe Al. Mavrocordat, 309; cuprind Moldova, 313; o părăsesc, 337; pacea cu Turcii dela Zsitvatorok, 351; și R. Șerban, 352; relații cu Rákoczy I, 355; aliați cu Polonii, 358; pacea cu Turcii la Vasvar, 361; relații cu Tököly, 363; și Ardealul, 372; relații cu Fr. Rákoczy II, 377; războiu cu Francezii, 394; servicii aduse de Aromâni, 432; ocupă Transilv., 468; războiu cu Turcii, 499; întocmesc statistică, 511; anexează Galiția, 527; exploatarea aramei, 559; împiedecă fabricarea oglinzilor în Muntenia, 565; tarif vamal pt. Oltenia, 595.
- Auxentie*, fost mitr. al Sofiei, 785.
- Avarul*, trad. în rom., 875.
- Avdela*, localitate, 417.
- Averof*, Aromân, sprijinitor cultural în Grecia, 430.
- Avgar*, legenda lui, 866—867.
- Avram*, cioclu, 582; Savu al lui, 689.
- Avramias*, patriarh al Ierus., 1026.
- Avrig*, 853; G. Lazăr originar din, 333.
- Azovul*, câștigat de Turci, 221; Rușii cuceresc, 235; pacea dela K. Kainargi îl dă Rusiei, 291.
- Axinte Uricariul*, 161, 696, 706, 760, 801—802, 808.
- Baba Ioana**, 581.
- Babadag*, 207; Seraschierul, 141; Dumitrașco C-zino căftănit la, 152; pașa de, 263; Turcii se retrag la, 275; bis. Sf. D-tru din, 295, 503; succese rusești la, 315, 327.
- babeingiul*, dregător, 476.
- Babilonieni*, *Asiro-*, 878.
- bacalbașa*, staroste de băcani, 586.
- Bacău*, 745; județ, 518, 658, 967, 1021; teritoriu ocupat de Austriaci în, 306; târguri și sate în, 506; fântâni de păcură în, 561; sticla se fabrică în 565; sate cu nume schimbat în, 531; desființarea ținutului, 484; Tătarii bat pe Poloni la, 9; Rușii ajung la, 236; episcopia catolică din, 947.
- Bachu*, sf. martir, 903.
- Bacov Ivan*, gravor, 1009—1010.
- Bacsici*, misionar slav, 561.
- Baddeley John*, 796.
- Badea*, vâtaf de pușcărie, 113; chivă-rariul, 579; stolnicul, 1021; *Obredi*, 72.
- Baden*, marchizul de, 172; ducele de, 638.
- bagaria* sau iucht, iuft, 598.
- Bagration*, general rus, 327.
- Bahluiul*, râu, 104, 273, 574, 916; pod peste, 614; cimitir evreesc lângă 527; șesul, 50.
- Bahna*, vama la, 708.
- Baia*, jud., 40, 518; târgul, 16; pod ghiazuri polone la, 208; T. Calmășul proprietar în, 269; ocupat de Austriaci, 306, 312; Sașii din, 522; piua din, 570; biserica Albă din, 962; *de aramă*, 77; târg, 501; ocupată de Austriaci, 299; străini în, 522; exploatarea aramei la, 559; *de Criș*, revolta țăranilor la, 406; *de Fier*, exploatarea fierului la, 77, 558; *Mare*, Tătarii pradă, 229; ocupată de Curuți, 362; *Sprie*, bis., 1021.
- Bainski*, căpitan de leși, 150.
- bairam*, paștele turcesc, 459, 679.
- bairamlăcuri*, plătite Porții, 215, 649.
- Bake-sarai*, cucerit de Ruși, 235.
- balabani*, soi de șoimi de vânătoare, 460.
- Balasache*, paharnicul, 119.
- Balat*, cartier în Constantinopol, 466, 966.
- Balauritu Moscu*, armatol, 427.
- Balcani*, 164, 415, 963, 1038; rolul Aromânilor în, 414, 430.

- Bale*, mazilul, 693.
- balgii*, negustori turci, 30, 610.
- Balica*, m-reă lui, 50; refăcută de Gr. II Ghica, 232; *hatmanul*, 17; *Dragul*, răsculat din Ardeal, 394.
- balimezuri*, tunuri de asediu, 769, 776.
- Balinos*, enorie în C-nopol, biserica, 277.
- Balișă*, ctitor la Peri, 23.
- Balș*, vistier, 508; proprietar al moșiei, apoi al Cahulului, 517; *Ion*, proprietar în ținutul Hotărniceni, 486; familia, 877, 968.
- Balta Verde*, schelă la, 708.
- Balthasar Gracian*, traduceri din, 876.
- bame*, 552.
- ban*, Șerban marele, 1; dregătoria în Moldova, 470 — 471; remunerația, 471; caimacam înlocuitor al 473; reforma lui Mavrocordat, 478, 643, 646, 718.
- Banat*, 64, 382, 384, 519, 758, 827, 842, 848, 869, 881, 933, 951, 1004, 1018, 1031; Moise Secuiul se organizează în, 5; Matei Basarab intră în Oltenia prin, 32; veterani în, 163; al Austriacilor, 241, 521; Turcii reiau o parte din, 252; Austriacii bătuți în, 300; Tököli în, 364; biserica din, 371; reședința episc. la Lipova în, 372; Visarion Sarai trece prin, 377; strămutări în, 408; coloniști din, 414; târgurile din, 521; Românii în 529; cultivarea orezului în, 551; exploatarea fierului în, 558; a aramei, 559; Almăjenii din, 585; articole fabricate din fier, în, 600; întărituri austriace în, 773; școală rom. în, 921; *Temışan*, 175, 610, 732; munții, 985.
- bancheri*, în Principate, 726.
- Banca Națională*, 1034.
- Bandini*, misionar italian 105, 506, 522; 544, 547, 608, 916, 947.
- Bouffier*, 925.
- Bánffy Gh.* guvernator al Transilv., 364, 374, 381; castel la Huedin al familiei, 520; familia, 520, 945.
- banii*, monetă, 478, 480, 557, 564, 571, 613, 619, 620—630, 637—639, 642—643, 648, 654—656, 658—662, 665—669, 671—672, 675, 677—678, 680, 684, 693, 695, 698, 701, 703, 723, 887; vechi și noi, 618; *steagului*, plătiți la investitură, 235; *miriei*, 649; *de păhărnicie*, dare pe cârciumi, 666; *Vozianilor*, dare specială, 650; *școalei*, dare, 698; *cailor*, dare, 741; *grajdului*, dare, 700.
- banișă*, măsură pt. cereale, 663.
- Banovița*, sat, școală în, 929.
- Bantăș Ana*, soția lui C. Cantemir, 210.
- Banu*, m-reă, scutire de dădii, 244; biserica din Iași, 968.
- Bar*, colegiul din, 789.
- baraboi*, cartofi, 551.
- Baranyi*, tipăritură a lui, 904.
- barați*, călugări catolici, 670.
- Barbara*, seminarul Sf-ta, 835, 847.
- Barbaria*, pt. Africa de Vest, 506.
- Barboglu Chiriac*, din Zemlin, 415.
- Barbu*, paharnicul din Ivănești, 689; postelnicul din Negoști, 741; vel vornic, 473.
- Barcsai*, familia, 732; și Sava Brancovici, 371; drept de exploatare a minereului dela Teliuc, 558; *Acațiu*, 113, 366, 620; Milescu trimis în ajutorul, 134; origina lui, 359; domnia, 359—360; luptele cu Rákoczy II, 359—360; scutește de dări pe preoții români, 360, 364—365, 735; moartea, 360; bate monedă, 360; *Andrei*, fraatele lui Acațiu, 360.
- Bargrave R.*, călător englez, 554, 556, 567, 611; *Wyborn*, 736.
- Bari*, 932.
- Barnowski*, Miron, 52, 81, 104, 109, 131—132, 451—452, 562, 691, 700, 785, 788, 792, 807, 859, 944, 963—964, 999—1000, 1036; încearcă reluarea tronului, 48; *domnia*, 42—48,

- 50—51; origina lui, 42; gospodărirea țării, așezământul lui, 43, 721; activitatea ctitoricească, 43—45, 946, 960; relații cu Cantemir-bey, cu Polonii, 45; soția lui, 45; mazilirea, 45—46; solie moldoveană la Ustia, la, 50; la Stambul, 50; pârlile contra lui, 50; Cazacii pradă în timpul lui, 51; decapitarea, testamentul lui, 51; îngropat la Dragomirna, 51; ctitor la Barnowski Iași, 92; la Bârnova, 136; întemeiază târgul Nicolina 568; încearcă introducerea tip., 104 895; solie la Moscova, 998, 1001; *m-rea*, 215, 946, 963; *biserica*, 44, 999, 1008, 1011.
- Barsi Niccolo*, 92, 554—555, 599, 607, 610, 728—729, 753.
- Bart Petru*, tipograf la Sibiu, 905.
- Basarab*, Neagul Vv. se dă fiul lui, 11; fiul lui R. Șerban, 11, 1015; *cel bătrân*, 1; *întemeietorul*, 169, 772; *dinastia*, 857; numele Basarabiei dela 343.
- Basarabia*, 101, 469, 542, 787, 913—914, pierderea ei, 328, 335, 485, 507; moșie a lui D. Moruzi în, 329; *ocupația rusească* în, 343—344; *veche*, 486; volintiri din, 763; tipografii, 910.
- Basire Isaac*, teolog francez, 917.
- Basta*, 528; și R. Șerban, 2, 5; la Gherla, 5, 350.
- baș bulucbași*, mari căpitani, 751, 776; capichiaha, 463; ciohodar, 471; vâdrar, 669.
- Bașa Mihalopol*, 268, 283.
- Bășău*, valea, 509.
- Başotă Ioniță*, biv vel căminar, 339.
- Bata*, casa lui N. Mavrocordat la C-nopol, în cartierul 945.
- Băthory Gabriel*, 567, 732, 811; relații cu R. Șerban, 6—9, 351; candidat la tronul Ardealului, 7; proclamarea ca principe al Tr., 7; relații cu C. Movilă și Imperialii, 7; năvala în Muntenia, 7—8, 15; și familia lui R. Șerban, 7, 11; înfrângerea de lângă Brașov, 9, 352; i se zicea *Deli chiral*, 25; relații cu R. Mișnea, 25; scopurile politice, 349, 351—352; domnia în Transilv., 351—352, 368; moartea, 352; față de biserică, 369; *Sigismund*, 947; a treia abdicare, 4—5, 350; rudă lui Bocskay, 6, 351; *Ștefan*, 916; rege al Poloniei, 7, 350, 351.
- Batiște Vevelli*, 49.
- Batiștea*, fabrică de hârtie în, 566.
- Batin*, Turcii înfrânți de Ruși la, 328.
- Batom*, Polonii înfrânți de Cazaci la, 86.
- Bathyan Ignat*, episc. ungur, 950.
- Bauer*, general rus, harta lui, 510—511, 643, 645—646, 824, 879, 880.
- Baumaister*, Logica lui, 913.
- Bavaria*, 889.
- Băcani*, sat, 210.
- băiași aurari*, 557.
- băibărăcarii*, croitori, Iași, 580.
- Băicoi*, boierii din, 495.
- Băjescul Iordachi*, medelnicerul, 284; *Mihai*, postelnicul, 638.
- Bălașa*, epitaf dăruit de 1015; soția lui C-tin vel sârdar, 72, 111; fiica lui Șerban C-zino, 168; *Domnița*, bis. Buc., 931, 950.
- Bălăceanu*, tăiat de N. Mavrocordat, 239; *Constantin*, aga, 172; mare vornic, 331, 333; *Maria*, 1026; stema familiei, 731.
- Bălăcescu*, 802; *Dionisie*, stareț la Hurezi, 981.
- Bălănescu-Roset*, biv vel log., 308.
- Băleanu Gheorghe*, mare ban, 116, 125, 157—158, 812; *Grigore*, ginere lui Șerban C-zino, 158—159, 168; ajută Austriacilor, 240; pribeag în Ardeal, 241; vel vornic, 943; *Ivașco*, 158; clucer, 157; vel vornic, 894, 945; *Manole*, 574; *Maria*, soția lui M. Cantacuzino, 115.
- Bălenii*, partid, lupte cu Cantacuzinii,

- 107, 115—117, 122, 125, 157—159, 812, 814—815, 817; sat, 993.
- Bălești*, boieri, 719..
- Bălgrad* (Alba-Iulia), 863, 890, 904, 939, 1036; Sava Brancovici în, 359, 364; mitropolia din, 367—369, 391; mitropoliți din, 367—370; sinod la, 369; episcopie, jurisdicție, 371—372; Atanasie Anghel la, 376; Ion Țirca la, 377; tăbăcarii din, 588—589; tipărituri la, 862, 864; v. și Alba-Iulia.
- Bălinești*, Dorohoi, bis. din, 1022.
- Bălțeanu Stroe*, Costea sin, 743.
- Bălteni*, Ilfov, m-rea, 530; rumâni din, 530; bis. din, 970, 975.
- Bălți*, târg, 511—512; județ, 512, 828; ținut, 487.
- Bălțătești*, 745.
- Bănbăria*, lui Dabija, dela Suceava, 138 626.
- Băncilă*, căpitanul, 108.
- Băneasa*, sat, Vlașca, 662.
- bănia cea mare*, venitul, 48.
- Băniești*, sat, Vlașca, 73.
- bănișori*, venituri, 692; în Dolj, 741; în Argeș, 742.
- băratele*, capele, 755.
- Bărăganul*, populația, 532; pășune în, 656.
- bărbântă*, taxă, 585.
- bărbieri*, breaslă, 581; din Iași, 586.
- Bărboi*, vornicul, 18; biserica, 232.
- Bărboși*, 1004, moșia lui Miron Costin, 210, 791; lângă Căldărușani, 620; V. Sturzea din, 998, 1004.
- Bărbuleț*, sat Dâmbovița, 975; bis. din, 969.
- Bărcan*, stolnicul, 25, 41.
- Bărcănescu*, familia, 333.
- bărci canoniere*, 570.
- bătaia*, la tălpi, 544.
- băzmăn*, v. bezmăn.
- Bărdiac*, Orhei, 680, 760; călărașii din 670.
- Băcul*, codru, 553; râu, 513.
- Bărcea Mare*, sat Huniedoara, 359.
- Bărcuță Măteș*, din Cotnari, 668.
- Bârlad*, 210, 506; prădat, 18; Iliăș trece prin, 50; C. Ipsilanti la, 325, 327; bis. de breaslă în, 588; Lajii sunt scoși din, 505; reședința vornicului de Ț.-de-Jos, 507; breasla Jidovilor din, 583; ținut, 480; ținut dispărut, 483—484; bis. Sf. Gheorghe din, 588; școală greacă la, 926.
- Bârnova*, m-rea, 42—43, 45, 136—137, 215, 232, 964; azi bis. Barnowski, 1011; moșia, 42.
- bârsani*, Români din Ț. Bârsei, 532.
- Bârsa*, Țara, 532.
- Bârsescu Preda*, vel agă, 113.
- Bârsești*, Ruda-, sat, Argeș, 1001.
- Băucă*, podul lui, 614.
- Băznoșeni*, sat, 561.
- Beala*, în Bulgaria, 302, 328.
- Beca*, moșia, 369; *Preda*, dela Maia 108.
- becerul*, vechiul pivnicer, 476.
- Bechet*, 64.
- Becicherek*, *Iștoc*, erou în Țiganiada 852; *Mic*, Timiș-Torontal, 877.
- beglerbeg*, domnul Moldovei era egal cu un, 458.
- Beilic*, Iași, casele dela, 308.
- Beiuș*, v. Beiuș.
- Beiuș*, 521; domeniu al ep. unite din Oradea, 391; Gimnaziul rom. din, 391; Aromânii la, 428, 525; fabrică de hârtie la, 567; companiile grecești la, 594.
- belacosă*, țesătură, 596, 605.
- Belcești*, lupta dela, 313.
- Beldiman*, logofătul, 18; *Alexandru*, traduceri, 550, 861, 874, 881, 883, Jalnica tragedie a lui, 874.
- Belgrad*, 111, 162, 415, 432, 460—461; Gh. Duca cu oastea la, 148; Vizirul Kara Mustafa se retrage la, 161; Austriacii bătuți la, 236, 252; pacea dela, 236, 252, 255—256, 397; Turcii bătuți la, 241; cucerit de Austriaci,

- 301; Tökölly la, 362; colonie de Aromâni la, 419, 428; tratatul dela, 241, 613; boii, carele, dări, 634, 650, 703; Bibl. Acad. din, 1008; muzeul național, 764.
- Beliu*, Bihor, fabrică de hârtie, 565.
- Bellio*, casa din Urlați, 993.
- Bellu*, studiază la Viena, 932.
- Belzebut*, slujitorii lui, pictură, 997.
- Benakis*, muzeul, Atena, 1036.
- Bender*, 229, 266, 311, 315, 516; raiaua, 101, 513, 481; Brâncoveanu ajută la refacerea cetății, 172; oștile turcești în, 275; Moldovenii cer, 290; capitulează, 314; ocupat de Ruși, 288, 324; ținutul, 486—487.
- Benedikt*, Sf., sat, victoria dela, 117; înfrângerea dela, 136; egumen la Moldovița, 289.
- Bengăi-Târgul*, azi Cărbunești, 108.
- Bengescu Staico*, 239.
- Beograd*, v. Belgrad.
- Berândo Pamvo*, ieromonah, 842.
- berbec*, 749.
- berbeniță*, puțină, 613, 666.
- berber-bașa*, 477.
- Berceni*, Vlașca, sat, 685.
- berea*, se fabrica în Principate, 575—576.
- Bereg*, comitatul, 6, 351.
- Beresteczko*, Cazacii bătuți la, 86.
- Berislăvești*, Argeș, schitul, 930.
- Berivoiul Mare*, Ștefan protopopul din, 372.
- Berlin*, 622; Academia din, 799.
- Bernardin de Saint Pierre*, 874.
- Bersasca*, școală elementară la, 935.
- Berteștii*, schelă la, 708.
- Bertoldino*, viața lui Bertoldo și a lui, roman, 876.
- Bertoldo*, v. Bertoldino.
- Bęsenovo*, m-re în Srem, Jugoslavia, 416.
- beșlii*, oaste turcească, 284, 753, 775.
- beșli-aga*, 753. 775.
- Bethlen*, 27; *Alexandru*, istoric, 821, 945—946; Francisc, 352, 356; *Gabriel*, 365, 372, 466, 917, 947; *domnia în Transilvania*, 352—355; principe, 10; alegerea, 25—26, 352; raporturi cu R. Mihnea, 26, 28, 35, 354; compania contra Imperialilor, 28, 352; contra Polonilor, 35, 354; relații cu Moldova, 36, 38, 354; năzuințe față de vecini, 349, 350, 354; tratatul dela Mikulov, 353—354; față de Românii din Ardeal, 354; moartea lui, 354; Teofil numit episcop de, 369; vinde domeniul Cut lui P. Aron, 389; idem Ibașfalăul Armenilor, 520; *familia*, 360, 994; *Grigore*, căpitan suprem, 364; *Ioan*, 821, 945; *Nicolae*, cancelarul, 362, 364; *Ștefan*, 355.
- Belis*, din Viena, casa greacă, 728.
- Beveregius*, editor, 540.
- Beveridge*, 871.
- Beyruth*, 1023.
- Beza Marcu*, 1023; originar din Vlahoclisura, 418.
- Bezdin*, m-rea din, 381.
- bezmăn*, 516—517, 676—677, 705; scutire de, 660; dare, 673, 681.
- Bibescu*, colecția, 173; logofăt, 524; *Barbu*, 932; *Dincă*, sârdarul, 321; *Dumitrache*, 932; *Gheorghe*, 932; buzduganul lui, 455.
- Bibeshi*, Vlăduțul postelnicul din, 689.
- Bibica Rosetti*, capichihaia, 331.
- Biblia*, 887; a lui Șerban, 164, 862—863, 890, 897; trad. de Milescu, 796, 862; a lui Clain tip. la Blaj, 862—863, 904; tipăr. la Petersburg, 863, 914.
- Biblioteca*, 780, 782; Academiei din Belgrad, 1008; Arhivelor din Viena, 804; Centrală din Blaj, 866; metropolitană din Blaj, 826; Imperială din Viena, 1005; Națională din Atena, 845; Națională din Paris, 797, 803; Universității din Iași, 880; Universității din Lwów, 1006; *român ască*, *revistă literară*, 888.
- Bicaz*, sat, 306.

- Bielski Ioachim*, 789.
- Bihor*, 391; jud. 521, 921; fabrica de sticlă din, 565.
- Biłzaj*, v. Bălți.
- Bilbor*, sat, 306.
- bilele*, obligație fiscală, 705—706.
- bir*, 15, 212, 215, 218, 285, 591, 634, 637, 642, 645, 649, 653, 675, 692—698, 700, 735, 749, 760; se arenda boierilor, 30; reforma lui N. Mavrocordat, 242; al temniței, 329, 634, 700; al «femeilor rele», 329, 634, 700; de aur, 557; al șecilor, 634, 650; al lui Ali-Pașa, 568, 585, 650, 713; pe vremea lui Brâncoveanu, 634—635; pe nume, 636; al rumânilor, 644—645, 690, 692; al capichihaialei de oaste, 650; al pesmetului, 650; al sforii, 650; al salahorilor, 65, 702—703; al sursatului, 658; al săului, 660; al untului, 664; al meiului, 664; al jigniței, 664; al viilor, 667; pt. cheltuiala caselor domnești dela Târgoviște, 667; al mierei, 671; cel slujitoresc, 673, 706; al oștirii, 673, 701; al lefilor, 673, 701; ca dare personală, 684—688; al roșiilor, rușala, 690—691, 693; al curtenilor, 693; al călărașilor, 694; popesc, 695; al datoriilor, 695; cel moldovenesc, 698—699; pt. cheltuielile vistieriei, 701; al 703; al carelor solului nemțesc, 703; mărunț de țară, 707; sulgiului, 707; al ruptașilor, 712; al Vozianilor, 712—713.
- birarii*, 692, 699.
- birărie*, 689.
- Birina*, prădată și distrusă, 427.
- birnici*, 568, 635—636, 641—642, 642, 648, 649, 651, 653, 658—659, 664, 666—667, 671, 691, 695, 703, 712, 723, 742—743; în Oltenia austriacă, 254; țărani, 616, 655, 669; categorie fiscală, 673, 675, 711.
- biscuit*, birul, 650.
- Bisericiani*, m-rea, 40, 589.
- biserici și mănăstiri moldovene*, 960—968; *muntene*, 968—984; *ardelene*, 984—985.
- Bisterfeld I.*, prof., 917.
- Bistrean*, log. din Goești, 689.
- Bistreț*, 708; vamă, 707.
- Bistrița*, 40; martalogi la, 760; m-rea din Vâlcea, 73, 75, 706, 857, 878, 946, 1020 (bolnița), 1021, 1027, 1040; Matei al Mirelor la, 7; moaște la, 111; etitorie a Craioveștilor, 187; m-re în Moldova, 561; închinată la Sf. M., 132; clopotele dăruite de Șt. Tomșa, 40; district, 489; Turco-Tătarii pradă în, 229; oraș, 837, 947; Iosif II vizită, 401; cetate, 589; argintarii sași din, 1025; vinurile regiunii, 552; *Năsăud*, 934; râu, 419, 555, 557, 611, 993.
- Bistrișeni*, 6, 27, 98; ciocnire cu Ștefăniță Vv., 135; Apaffy către, 365, 394.
- Bitcuchi*, loc. rom. în Albania, 419; distrusă, 427.
- Bitolia*, 418—419, 420, 429.
- Biținți*, prizonieri luați la, 406.
- Bizantini*, 878.
- Bizanț*, 157.
- Black*, fabricant de potasă, 567.
- Blaj*, 410, 521, 783, 834—835, 839, 841, 852, 905, 932, 939—940, 1009—1010; tratat la, 363; atacat de cetele lui Sofronie, 379; domeniul, 382, 387; m-rea Sf. Treime, 383, 871, 950, 985, 1021; reședință episcopală, 387, 389, 391; școală, bibliotecă, 389, 539, 790, 826, 853, 866; întemeierea, 519; Șincal la, 837; bucoavna la, 849; corifeii dela, 861; tipărituri la, 891, 903—904, 914; reședința lui Apaffy, 994.
- blănari*, 696; breasla, 578; breasla din Bârlad ridică bis., 588; idem Boțoșani, 588; în oastea lui D. Cantemir, 746.
- Blocul continental*, 882.

- Boazchioi*, Cernavodă, 295, 503.
- Bob I.*, episcop, 382, 835, 837, 841, 852, 871; sprijină pe V. Moga, 381; păstoria 389—391; atitudinea față de Români, 391, 410.
- Bobâlna*, Sofronie în satul, 378; revolta țăranilor, 406; minereu de fier la, 558.
- Boboștița*, Albania, 419.
- Bocskay Ștefan*, 466; origina, 6; domnia în Transilvania, 350—351; împrejurările alegerii, 351; pacea cu Rudolf, 351; relații cu R. Șerban, 6, 7; idem cu Rudolf împ., 6; împreună cu Bethlen contra Habsb., 352; față de biserică, 368; moartea lui, 6, 351.
- Bocșa*, centru minier, 521, 558.
- Bodea*, căpitanul, 67.
- Bodoc*, 856.
- Boemia*, iobăgia desființată în, 401; cristaluri de, 593; export de vite în, 606.
- Boerebista*, 821.
- boerii*, 28—91, 213, 289—291, 715—717; categorii, 254, 478—479, 643, 713; «...roșii aleși», 689; mazili, 659; așezământul lui C. Mavrocordat, 256, 472—473.
- boerinași*, 476, 478, 646, 719; oastea 762.
- bogasie*, țesătură, 580, 596.
- bogasieri*, 580.
- Bogaz*, Bosforul, 465.
- Bogazchioi*, Cernavoda, 295, 503.
- bogățiile animale*, 553—554; minerale, 555—563.
- Bodgan*, fratele lui Al. Moghilă, 19; pretendent, 55; vtorii stolnic, 666; «cel Orb», 291; *Gheorghe*, vel jicnicerul, 147; la Paris, 932; *Lupu*, 210, 945; *Manolache*, vel vornic, 308, 536, 810.
- Bodgani*, Moldoveni, 829.
- Bogdănei*, sat, Ialomița, 108.
- Boghici*, frații, 950; *Constantin*, din Brașov, 905.
- bohcele*, 574.
- Bohotin*, braniștea domnească dela, 703.
- boii*, dare, 684; Belgradului, dare, 634; 650; zeciuiala, 653; Curușilor, 655.
- Boiagi Mihail*, gramatica lui, 915.
- Boian*, lupta dela, 208.
- boiangerie*, în București, 574.
- «*boieresc*», clacă, 724.
- Boița*, sat, 947.
- Bolat Șah*, aga din Bugeac, 135.
- Bolgrad*, 516, 517.
- Bolintinul*, m-re, 75.
- Bolnița*, dela Hurezi, 190.
- Bologna*, 875; universitatea, 842.
- Bolotești*, sat, Putna, 859.
- bolovan*, unitate de măsură pt. sare, 556.
- bolozane*, vase pe Dunăre, 318, 569.
- boltă*, prăvălie, 596.
- bombarde*, 570.
- Bonaparte Napoleon*, 881.
- Bonfinius*, 945; opera pt. Stolnicul Cantacuzino, 821.
- Bongars Jacob*, călător francez, 562.
- Bonvicino Valeriano*, prof., 819.
- boorul*, dare, 670.
- Bora*, sat, Buzău, 73.
- borangic*, 577.
- Borbanți*, Duma Ianăș dela, 904, 939.
- Borcea*, braț al Dunării, 708.
- Bordeiul indienesec*, roman, 874.
- Bordești*, sat, 488.
- Borduța*, nume, 509.
- Borgo-Prund*, sat, școală în, 934.
- Borla*, în Turcia, țesături, 596.
- Bornemisa Ana*, soția lui Apaffy, 361.
- Borok*, Evreu, 565; cioclu evreesec, 582.
- Boroneai Laslo*, 939.
- Borsec*, sat, 306.
- Borzești*, 1036.
- Bosancea*, sat, 871.
- Bosfor*, 165, 225, 284, 465, 518, 798, 937, 1031; Brâncovenii executați aruncați în, 178; locuința lui I. Mavrocordat pe malul, 263; idem T.

- Callimachi, 271; idem Al. Mavrocordat, 309.
- Bosie Ștefan*, editor, 270.
- Bořkovich*, diplomat și învățat sârb, 606, 610.
- Bosnia*, pașa de, 161; import din, 599; export în, 606.
- bosniaci*, trimiși lui C. Mavrocordat, 263.
- Bostangi-bașa*, închisoarea, 295.
- bostangii*, soldați turci, 285.
- Boteni*, sat, 580.
- Botna*, râu, 513, 518.
- botnarii*, butnarii, 562.
- Botșani*, trupele austriace la, 305, 312; biserica Sf. Ilie din, 523, 588; breasla blănarilor din, 578—579, 588; a lăutarilor din, 581; a ciocilor din, 582; a Armenilor, 582; a ciobotarilor din, 585; orașenii din, 727; școală grecească la, 924, 926; județ, ținut, 263, 265, 487—488, 492, 518, 563, 567, 879.
- Botzaris Marco*, Aromân eterist, 432.
- Boțulescu Vlad*, boier oltean, 872.
- Bouffier*, geografia lui, 880, 941.
- Boul*, vistierul, 18.
- bour*, înfierarea cu fier roșu în Moldova, 545; dare, 681; domnesc, 678.
- boza*, bragă, 580.
- bozagii*, bragagii, 580.
- Bozovici*, plasă jud. Caraș, 585; școală elementară la, 935.
- Brad*, 369; țărani răsculați la, 406 407.
- Bradul*, m-rea, 699.
- Brabova*, Gorj, cula din, 992.
- Braga Voevod*, 580.
- Brahă*, căpitan de dărăbani, 749.
- Braia* (Braea), nume, 503.
- Bran*, Băthory trece în Muntenia pela, 7; R. Șerban trece cu oastea pe la, 8; căpitanul dela, 25; Mihnea se retrage în Transilv. pe la, 113; Heissler intră în Muntenia prin, 171; ciocnire la, 299, 300; Moroieni, Români din regiunea, 532.
- Brancovici Gh.*, în Muntenia, 164; reprezentant la Stambul, 369—371; se duce în Rusia, 371; *Sava*, 891—892, 1018, 1031; mitropolitul Ardealului, 164; relații cu Calvinii, cu Șerban Cantacuzino, 164, 371; relații cu Rákoczy II, 359; idem, cu Apaffy, 364—365, 371; titlul lui, 368; înaintașii săi, 368—369; *păstoria* lui, 369—372; biblioteca lui 947.
- Brandenburg*, electorul de, 132, 358; ortul de, 618.
- Branște*, G. Grațiani e ucis în 38; Iliș trece prin, 50.
- braniștea*, dare, 670, 681, 703, 704, 706.
- Brașov*, 77, 171, 228, 356, 368, 542—543, 598, 600, 604, 620, 624, 639, 856, 875, 881, 885—886, 990; luptă lângă, 5, 8, 351—352; relații cu R. Șerban, 7; Băthory la, 8; Sașii din 9; M. Weiss, jude la, 11; postav de, 61, 78, 571, 595; așezare a lui Brâncoveanu la, 202; Păuna Cantacuzino la, 206; boieri munteni la 322; M. Sutz la, 322; C. Ipsilanti la, 323; Ion Caragea la, 332; Flechtenmacher era din, 344; refractar unirii, 377; Dionisie Novacovici la, 380; grăniceri la, 399; vizitat de Iosif II, 401; sucursală a lui Barboglu la, 415; Aromânii la, 428—429, 525; fabrică de hârtie la, 566—567. companii grecești la, 594; inventar al unui negustor român din, 596; mărfuri de, 602; Judele, 612, 659; tipărituri la, 853—854, 893, 904, 905; bis. Sf. Nicolae, 866, 917, 921, 947, 950, 1036; Șcheii, 528, 584, 833, 842, 845, 994, 1003; gazetele dela, 889; Argintarii sași din, 1025; cetate, 363, 589, 834; district, 489—490; județ, 519, 564.
- Brașoveni*, 639, 642, 667, 712, 749; nu primesc Unirea, 198; Ali pașa scrie, 25; delegație la congresul naț.

- sârb, 379—380; bresle de, 582, 584—585, 594; aveau ruptoare la vistierie, 673.
- braşovenie*, 584, 673.
- Brateş*, 776.
- Bratilov*, sat, 77.
- Bratislava*, 939; postav de, 595.
- Bratocea*, 57.
- Braţca*, m-re în Kiev, 104, 895; din Lwów, 894.
- Brădescul Barbul*, paharnicul, 30.
- Brădeşti*, biserica din, 975.
- Brădetul*, m-re, 75.
- Brădiceni*, Bulgari din Kiprovaţ aşezaţi la, 254, 526 583.
- brăgari*, făceau bragă, 580; breaslă în Bucureşti, 580, 587.
- brăhari*, v. brăgari.
- Brăila*, 209, 293, 325, 551, 555, 607, 612, 689, 708, 761; Al. Iliaş la, 26; V. Lupu la, 58, 88; mitropolia Prislavului, 99—101, 514; raiaua, 101, 242, 285, 488, 529, 584; Hrizea Popescu fuge la, 108; cade în mâna lui Mihnea III, 113; Brâncoveanu ajută la refacerea cetăţii, 172; cucerită de Ruşi, 177, 288, 321; Gr. II Ghica vine pe la, 231; sub stăpânirea Turcilor, 489; sau Ibrail, 515; regiune de iernare, 554; cetatea şi oraşul, planul, 609; dajdia pt. hotarul, 650; fumăritul din hotarul, 675; export prin, 707; tipografii 908; judeţ dispărut, 488.
- Brăilenii*, 712; breaslă de, 582, 584, 585, 594.
- Brăiloiu Barbu*, ajută pe Austriaci, 239.
- Brăneşti*, sat, moşierii din, 563—564; moşia, 690.
- Brătăşani*, sat dispărut, 531.
- Brăteşani*, Ghinea clucerul din, 741.
- Brătiani*, Mihalcea sin Stoican din, 741.
- Brătuţeni*, atacul dela, 85, 89.
- brădie*, din Ardeal, 598.
- Brâncoveanu*, 242, 461, 463; *Constantin*, 72, 109, 169, 170, 172, 174, 176, 206, 451, 456, 495, 501, 504, 544—545, 549, 554, 556, 562—563, 571, 584, 593, 595, 601, 605, 606, 610, 619, 621, 624, 631, 634—635, 637—642, 644, 646, 648—651, 659, 662—663, 666, 668, 674, 677—680, 691, 698, 701—702, 706—709, 711—712, 716, 723, 731, 740, 749—751, 754, 783—784, 797—799, 801, 804, 815, 819, 820, 823, 858, 861, 870, 886, 891—892, 897—899, 902, 905, 907, 918, —919, 921, 932, 937, 940, 943, 945, 959, 960, 970, 990, 995, 999, 1001, 1008—1010, 1016—1018, 1021, 1025—1027; 1031—1032, 1036; căsătorit cu fiica lui Antonie Vodă, 122; acuzat de otrăvirea lui Şerban Cantacuzino, 163; *domnia*, 169—206; *activitatea culturală, tiparul*, 179—183; *ctitorii* lui, 183—195; ale doamnei Marica, 190; ale boierilor lui, 190—195; *sprijinitorul bisericii orientale*, 195; *biserica din Ardeal* şi, 195—198, 375; atitudinea faţă de Unire, 197. *Construcţii laice* în vremea lui, 198—204; aşezămintele brâncoveneşti, 202; testamentul, 202, 911; realizări gospodăreşti, heleşteul cel mare, 206; gravură, 170; pagină dintr'o tipăritură, 181; însemnare autografă, 182, 500; perdea de biserică, dăruită de, 198—199; relaţii cu C. Cantemir, 209; boierii lui C. Cantemir fug la, 210; relaţii cu Antioh Cantemir, 212—214, 216; raporturi cu Iordache Ruset, 214; supravegheat de Dim. Cantemir, 220 acuzat de relaţii cu Ruşii, 258; străduinţa de a stăpâni provinciile rom., 349; sprijină pe Tököly, 363; ctitor la Sămbăta de sus, 383; idem la Făgăraş, 386, 984; peşcheş plătit de 407—408; Bulgari veniţi pe vremea lui, 526; exploatarea arămii

- pe vremea lui, 559; vase fluviale făcute de, 567—568; întreprindere de lumânări, 580; breasla Armenilor sub, 583; «rânduiala untului împărțesc» sub, 660; carte de oluc-hac dela, 655; dijmăritul pe vremea lui, 671; sărăritul pe vremea lui 672; dările prăvăliilor, hrisov, 673; condica vistieriei lui, 459, 460, 563, 598, 619, 627, 629, 658, 664, 667, 687, 741, 760—762, 771; epoca lui, 780, 977, 997; dările sub, 634; reforma fiscală a lui, 640—642, 742; cronica lui Greceanu, despre 817—818; cântec istoric despre 830—831; ca vel log., 802; bibliotecă, 946; arta în epoca lui, 959, 977; mama lui era fiica lui Constantin postel., 981; tablou la Hurezi, 999; *Constantin*, fiul lui, gravură, 170; avea Potlogii, 200; *Constantin*, urmaș sub C. Racoviță, 281; *Ilinca*, fiica lui, căsătorită Mavrocordat, 176; *Maria* (*Marica*), soția lui, 178, 179, 999, 1020, 1026—1027, 1031—1032, 1036; îi aduce oasele și pune candelă la mormântul lui dela Sf. Gh. Nou, 178, 179, 180; ctitorii ale ei, 190; donează o perdea, 198; în pomelnicul dela Sâmbăta de Sus, 190; era fiica lui Antonie Vodă, 122; fiica lui, soția lui C. Duca, 152, 251, 215, 799; *Matei*, fiul lui, gravură, 170; *Nicolae*, vel log., 229, 833; *Papa*, tatăl său, 108, 116, 1008; uciderea lui 747; *Preda*, 32, 969, 1008; vel ban, 113; *Radu*, fiul lui Constantin, 170, (gravură), 216; *Stanca*, mama lui, 169, 981; *Ștefan*, fiul lui, 170 (gravură), 200—201.
- Brâncovenii*, familia, 1040; m-re, 64, 73, 75, 185, 500, 891, 1027, 1032; Pesena Levin a lucrat la, 977; sat, târg, 30, 75, 200, 202, 409, 990; curțile din, 75, 775.
- brâne*, de mătase, 596.
- Brânză*, târgul lui, pt. Drânceni, 508.
- Breaza de sus*, bis. din, 997.
- Brebu*, m-re, 68, 75, 969.
- breslași*, 649, 671, 703, 741—744.
- bresle*, 568, 594, 641—644, 648—649, 651, 658, 691, 693, 726, 740—743, 951, 960; a arămarilor din Moscopole, 415, 588; organizația lor în Moscopole, 420—423; cele din Buc. se răscoală, 284; jură sub C. Ipsilanti țarului, 325; ale Bulgarilor, 526; organizarea, 578, 585—592; caracterul lor, 589; decadența 591; a abagerilor din Bârlad, 588; a aurarilor și argintarilor din Moscopole, 605; a blănarilor din Bârlad, 588; idem din Botoșani, 588; a butnarilor din Piatra Neamf, 589; a Chi-provicenilor, 594; a Bașovenilor, 594, 673; a Brăilenilor și a Dârstorenilor, 594; a tăbăcarilor din Făgărași, 588—589; idem din Bălgrad, 588—589; de argintari, 1036—1037.
- Brest-Litovsk*, Rákoczy II ajunge la 358.
- Brezoianu*, bis., 194; *Ion*, 239; *Pătrașco*, 194—195.
- Briceni*, căpitan de târg la, 511.
- British Museum*, 504.
- brocard*, 596.
- Brody*, Ovreiu din, 607.
- Bruckenthal*, baronul, muzeul, 994.
- Brünn*, Al. Ipsilanti, la, 313; postav de, 595.
- Brussa*, bis. sf. Apostoli din, 303; pacea dela, 35, țesături de, 596; chilimuri de, 598.
- Brutus*, tragedie, trad., 875.
- Buccow*, general austriac, 379, 384, 398.
- Bucegeni*, 232.
- Bucioc*, mare vornic, 38; socrul lui V. Lupu, 81; stolnicul, 130.
- Buculești*, soția și fiul lui V. Lupu închiși la, 91; așezarea lui Gh. Ștefan, 993.

- Bucium*, sat, 406,; bis. din 984.
- bucovăna*, abecedar, 849, 891, 896, 904—905, 910, 912, 914, 916, 938—939.
- Bucov*, târg, 122, 495—496.
- Bucovăț* m-rea, 23.
- Bucovina*, 209, 229, 305, 487, 774; numele, 306; ad-ția austriacă, 306—307, 510, colonizarea ruteană, evreiască în, 307, 527; moșiile clirosului din, 343; ruptă dela Moldova, 344; boieri refugiați în, 347; răpirea, 508—509, 923; protecția pădurilor, 553; exploatarea zincului, 559; a manganului, 559; păcura în, 561; calendar, 887; tipografii în, 910; episcopia, 926.
- Bucovinenii*, jurământ față de Austriaci, 308.
- Bucșenescul Sandu*, vel clucer, 279; biv vel serdar, 930; soția lui, 930.
- Bucur*, bis. lui, 973, 1023.
- Bucureșteanul Barbu*, tipograful, 890.
- București*, oraș, 11, 23, 26, 31, 34, 42, 55, 58, 69, 72—73, 118, 122, 127, 137, 157, 165, 175, 185, 193, 197, 205, 212, 233, 239, 241—242, 246, 248, 253, 257, 267, 279, 280—281, 285—286, 296—298, 302—303, 307—308, 319, 321, 324, 340, 454, 456—458, 473—474, 503, 525, 551, 555, 566, 574, 577, 579—580, 592, 602—603, 614, 655, 660, 664, 673—674, 677, 681—682, 692, 706, 709, 728, 731, 737, 743, 747, 681—682, 692, 706, 709, 728, 731, 737, 743, 747, 760—761, 763, 776, 783—784, 812, 815, 817, 822—823, 826, 828—832, 835, 852, 854—858, 875—876, 880—882, 884—885, 890, 892, 897—898, 905—908, 910, 913, 919, 928, 931—932, 940, 943, 946, 948—950, 969, 971, 973—974, 977—979, 991, 993—997, 1002, 1007—1008, 1010, 1016—1017; 1020; 1022—1025, 1027—1028, 1030—1039; Leon Vodă se luptă cu boierii lângă, 32; Matei aga intră în, 32; Ivron, proprietăți în, 73, 75; curți domnești în, 75, 295; Mitropolia din, 109, 110, 114, 119, 120, 244, 289, 685; Gh. Ghica la, 114; bis. Mihai Vodă din, 124; ciumă în, 126, 330; Academia lui Șerban, din, 163, 917—918, 992,; 427, 942, 524; hirotonia mitropol. Ardeal. se făcea la, 164; șoseana Giurgiu, 165, 166; Bis. domnească din, 168; Mustafa aga cu mazilirea lui Brânc. la, 178; tipografia la 179, 571, 907; Muzeul militar, 179, 237, 300, 344, 600; bis. reparate de Brânc. în, 187; Bis. dintr'o zi, 190; Bis. Curtea Domnească din, 199, 673—674, 684, 695, 697; Brânc. face palat la, 200—202, 990; • Carvasaraua • din, 250; bis. Stavropoleos, 251; Wallis înaintează spre, 252; bis. Sf. Gheorghe Nou din, 279; răscoala breslelor din, 284; ocupat de Carazin, 187—188; tratative de pace la, 289, 291, 526, 926; Școala domnească din, 294—295; ocupat de principele de Coburg, 300; Grigore Ghica prins de Ruși la 313; magazia domnească de grâu din, 318; Hangerli ucis la, 320; M. Sutzu părăsi, 321—322; urmările cutremurului de pământ la, 322; Sebastiani ambasadorul trece prin 323; Miloradovici la, 325, 327; pacea dela, 928—929, 343; intrarea lui I. Caragea în, 329; legea lui Caragea tipărită rom. la, 332, 543; Atanasie Anghel și, 365, 375; Evreii în, 528; biserici în, 530, 972; sate înglobate de, 531; fabrică de postav la, 571, 573; fabrică de țesături, 574; de bere, 576; de paste făinoase, 576; breasla cojocarilor din, 578; a calicilor, 581—582; a Armenilor, 583; vel seama plătită de, 583; breasla Evreilor, 583; bis. ridicată de bresle,

- 587—588; lipscanii în, 593; compania străinilor în, 595; m-rea sf. Ioan, 665; barații din, 670; Seminarul dela Mitropolia din. 930.
- Bucureștenii*, fug din oraș din cauza ciumii, 330.
- Bucuvalea*, familie de armatoli, 427.
- bucvar*, v. bucoavnă.
- Buczacz*, pacea dela, 124.
- Buda*, 161, 827, 839—840, 843, 854, 888, 912, 936, 940, 942—943, 952; cetatea, 159, 160; pașa de, 160, 355, 360; cucerită de Imperiali, 162; ocupată de Turci, 349; episcop ortodox de, 379—380; Aromânii la, 428; Gh. Roja la, 431; tipărituri la, 550—551, 848, 869, 881, 874, 877, 883 884, 911, 913, 951; Șincai la, 838; gramatica lui Clain la, 849; calendare de, 617, 835, 839, 887.
- Budai Aron*, vicar și notar, 382; *Iosiif*, urmașul lui S. Brancovici, 372.
- Budești*, Ilfov, 322; Maramureș, bis. de lemn din, 985—986.
- Budha*, 872.
- Budweis*, oraș, 117.
- Bușier*, v. Bouffier.
- Bug*, 126, 148, 291, 316, 337, 913; ținea de mitr. Proilaviei, 101.
- Bugeac*, 56, 83, 85, 101, 213, 221, 291, 460, 485, 514, 517, 611, 649; Tătararii din, 29, 55, 141, 229, 245, 270, 288, 469, 553, 924, 658, 755; (răsccoală), 762; *Șah Bolat*, aga din 135; coloniști bulgari în, 517; locuitorii, 532; cai sălbatici în stepa, 554; prădat de Cazaci, 150; rămâne Moldovei după Luck, 220.
- Buhalnița*, 45; din, 1022.
- buhurdangiul*, dregătorie, 473, 477.
- Buhuș*, hatmanul, 146; vel spătar, 364; *Dumitru*, soțul dafinei, 136, *Ioan*, logofătul, 215; *Nicolae*, 945; *Safta*, soția stolnicului C., 115.
- Buia-Griva*, familie de armatoli, 427.
- Buicescu Diicu*, 115; trimis în ajutorul lui Gh. Ștefan, 59, 89; se retrage din fața lui V. Lupu, 60; ctitor, 69, 70; vel clucer, ucis de Mihnea III, 113.
- Buicești*, Radu Mașil șetrar din, 472.
- Buitul Gh.*, iezuit valah, 939.
- Bujoreanul*, vistier, 194; *Ștefan*, vornicul, 240; *Șerban*, pribeag în Ardeal, 241.
- Bulat Teodor*, 763; *Timoftei*, 763.
- Buldu*, baltă, 704.
- Bulgari*, 414, 836, 891; văd în Matei Basarab un eliberator, 79; statut special pt. cei veniți în Oltenia, 254; colonizați în Bugeac, 517, 532; catolici din Chipovaț, 525—526, 583; în țările rom., 507, 525—527; lefegii, 745; în Brașov, 833.
- Bulgaria*, 81, 98, 295, 595, 623, 825, 870, 891, 937, 991, 994; bis. ale lui Matei Basarab în, 70; așezări ale lui Brâncoveanu în, 202; țărani fugiți peste Dunăre din, 318; Macedoneni emigrați în, 419.
- Bulgaru Ioniță*, din Focșani, 526.
- Bulița Lupu*, vel căpitan, 72.
- buluc baș*, comandant de steag seîmenesc, 751, 776.
- bumbac*, cultivarea, 551; țesături de, 596; carte pt. sădirea, 883.
- bumbașiri*, cu porunci, 176.
- Buna Vestire*, seminarul, 389; dela Blaj, 936.
- Bunea*, vel sluger, 692; biv v-tori vistier, 693.
- Bunești*, sat, Argeș, 558; de Hier, idem, 558.
- Burduja*, v. Borduja.
- Burdujenii*, Suceava, orașel, 509—510; biserica din, 962.
- Burgas*, golful, 42.
- burghezie*, Aromânii creatori de, 430.
- Bürger J.*, 883.
- burlincii*, monedă, 630.
- Burnaz*, târg în Bugeac, 517—518
- Büsching* (* *Bișing* *), comentatorul lui

- D. Cantemir, 850.
- buțari*, coborau buțile în pivnițe, 581; breasla în P.-Neamț, 589.
- butuci*, seimeni puși în, 748.
- Buțukaki Ianaki*, casap, 232.
- Buzău*, 67, 202, 495—496, 616, 699, 952; ep scopia, episcopul de, 67, 179, 243—244, 667—668, 683, 686, 695, 697—698, 784. 826, 842, 897—898, 927, 946, 1006; râu, 241, bălăie la, 1; județ, 11, 67, 73, 244, 474, 495, 686, 689, 741, 915, 990 1022, subdiviziunile jud., 491; Sârbi și Bulgari în jud., 526; minereuri de sulf în jud., 562; gârdușăritul în jud., 668; sărăritul în, 672; mările de sare din, 556, 710; tipografia, tipăritul din, 179, 822, 897—898, 907, 1009—1010; bis. sf. Nicolae din, 72; C. Ipsilanti la, 325; pasul, 2, 9, 299 (ciocniri la); sate dispărute din, 531; școală în, 295, 919, 928; biblioteca la, 946.
- Buzdugan*, căpitan, 26—27; armă, 454; al lui Gh. Bibescu, 455; ca însemn, 466.
- Buzea Radu*, armașul, 3.
- Buzescu Preda*, banul, 683, 1032; *Stroe*, sol la Praha, 2; luptele lui, 2—3; piatra de mormânt a lui, 2—4; soția lui, 2.
- Buzeștii*, frații, boieri, 1, 2; lupte, 1, 2, 3; ctitori la Stănești, 3; cronica lor, 813.
- Buzinca*, vel sluger, 70.
- Buzoianu Dumitrașco*, din Căpățânești, 118.
- Cabac cafe*, 599.
- cabanița*, haină de blană, 41, 649.
- Cacavela Ieremia*, 797.
- Caciandoni*, căpitan, 427.
- cacom*, v. hermelină.
- Cadrilater*, 520.
- cafeji-bașa*, dregătorie, 477.
- caftan*, 466, 719; domnul era îmbrăcat cu, 454, 456; *aga*, al vizirului, 605.
- caftangiul*, îngrijea de garderoba domnului, 476.
- Cahul*, orașul, 517; lupta dela, 288, 768; județ, 517—518.
- cai*, dare, 235, 459, 634, 641, 652, 673, 684, 707, 713, 741; moldove-nești, 554; de menzil, 616, 655; de olac, 616, 652—653, 655, 673—674, 684, 687, 695, 697—698, 700, 704—705; pt. oștire, 460.
- Caian C-tin*, zugrav 999.
- caice*, 570, 761, 776; pe Dunăre, 568—569.
- caimacam*, 241; leafa, 481; la Dubă-saim, 514; al Craiovei, 473, 537.
- Cairo*, 631.
- caisul*, cultivarea, 552.
- Calafat*, 612, 661, 708, 762, 766; aparținerea jud. Mehedinți. 488, 501; Mavrogheni la, 301; jefuit, 321; T. Vladimirescu la, 325.
- calcarul*, exploatarea în Muntenia, 562—563.
- Calea Victoriei*, Buc., 587; fostă podul Mogoșoaiei, 682.
- Calea Ioan*, patriarh al C-polului, 863.
- calendare*, 904; și încercări de publicații periodice, 884—889; române vechi, 905; de Buda, 835, 839, 874.
- Caliani Silvestru*, candidat la episc. 389; bursier la Roma, 933.
- Caliarh Grigore*, postelnic, 323.
- calicii*, breasla, 581—582.
- Calinic*, patriarh al C-pol, 376.
- Calist*, ieromonahul, 943.
- Callimachi*, familia, 226, 346, 465, 877; mss. cu stema, 948; *Alexandru*, 348, 512, 531, 669; *domnia în Moldova* a lui, 338—339; la închisoare; familia, moartea, testamentul, 339; acuzat de complicitate la Eterie, 339, 346; *fiul* lui Scarlat, principe de Samos, 346; *Eufrosina*, fiica lui Alexandru, 339; a lui Scarlat, 346;

- Gavriil*, mitropolit, 942; *Grigore*, 276, 286, 477, 556, 596, 599, 605—606, 610, 636, 676—677, 681, 756, 809; fiu al lui Ioan Teodor, 271; *Domnia lui*, 271; bulă cu pecetia lui, 272; *a doua domnie*, 273 — 275; hrisov al lui, 654; *Ioan*, fiul lui Alexandru, surghiunit în Siria, decapitat, 339, 346; *Ioan Teodor*, 276, 574, 636, 676, 924, 942; *domnia*, 269—271; *Ralu*, fiica lui Alexandru, soția lui C. Ipsilanti, 339; fiica lui Scarat, 346; *Scarlăt*, 348, 509, 829, 941; numit în locul lui Al. Sutz, 335; fiu al lui Alexandru, 339; *domnia*, 342; *a doua domnie*, 343; prizonier la Ruși, 343; *a treia domnie*, 344—346; Manolache Drăghici despre, 344; se aduce în Moldova din Tran. cartoful, 344, 550; codicile lui, 344—345, 542—543; mazilirea, primirea la C-pol, 345—346; moartea, familia, 346; *Smaranda*, soția lui Al. Hangerli, 342
- Calmășul*, numele de origine al Callimachilor, 226; *Teodor*, tatăl lui I. T. Callimacki, 269.
- Caloiani*, sat, Ialomița, 526.
- Calotă*, slugerul ot Popești, 685.
- calpace*, işlice, 579.
- calpaccii*, 579, 580.
- Calvini*, j. Săcueni, sat, 533; idem Buzău, bis. din, 1022; îl persecută pe Sava Brancovici, 164; închid școala din Cluj, 916—917.
- calvinism*, 903.
- camăna*, 683, 705; dare, 676—677, 660, 681, 670, 673.
- Camenița*, 51, 147, 158, 227, 559, 615—616, 663, 706, 769, 752, 770, 773, 800; guvernatorul din, 45; averea lui Bărnowski dusă la, 146; asediată de Abaza Pașa, 55; V. Lupu la, 89; asediul turcesc, 123, 142—143, 160, 213, 610; C-tin Șerban la, 135; zaharea lui C. Duca pentru, 212; zaharea pt., 650.
- camfor*, 605.
- canalul lui Ipsilanti*, 498.
- canava*, țesătura, 458.
- Candia*, cetatea, 879.
- Candida Timandi*, 389—390.
- Canisius*, catechism catolic al lui, 939.
- canoniere*, bărci, 570.
- Canta Ion*, 651; cronicar, 213, 271, 676, 808, 867, 951.
- Cantacuzini*, familia, partid politic, 107, 116, 115—117, 122, 125, 158—159, 815, 818, 1028; nevinovăția postelnicului, 118; pedepsirea lui Leurdeanu, 118—119; Antonie Vodă sub autoritatea, 120, 122; suspectați de moartea lui Gr. Ghica, 124; susțin pe Gh. Duca, 124, 139; îi pierd încrederea, 125; fac patriarh pe Dionisie Șeroglanul, 164; ctitori, 190—193; dușmănie cu Pusetestii, 209; susțin pe C. Mavrocordat, 282; în luptă cu Dudeștii, 283; favorabili Rușilor, 286; bătuți la tălpi, 544; palatul de la Mărgineni al, 717; istoria, 771; idem a lui Cantemir, 801; Neculce se trăgea din, 804, 807; cronica lui St. Ludesco sau a, 812—814; genealogia, 825; biblioteca, 945, 949; cei din Moldova, 993.
- Cantacuzino*, 799, 808; familia, 512, 720, 814, 981, 990, 1040; i se ia bani de Gr. Chica, 117—118; Apaffy era lăudat în familia, 364; dovedesc nevinovăția postelnicului, 117; stema, 165, 196, 202, 572, 1017, 1020; frați, la Viena, 932; *Andronic*, 23; *Casandra*, fiica lui Șerban, soția lui D. Cantemir, 168, 225, 1017; soția lui N. Mavrocordat, 246; *Constantin* postelnicul, 122, 143, 813—814, 819, 825, 981, 1017; căsătorit cu Ilincă, fiica lui R. Șerban, 11, 72, 115—116; fuge de războiul lui Mihnea II, 113; stăruie pt. Gr. Ghica, 115; părtăc acestuia, 116; executat la Sna-

gov, 116—117, 801; Leurdeanu contra lui, 120; biblioteca, 945; reședința dela Filipeștii-Prahova, 989; *Stolnicul*, 179, 429, 781, 783, 861, 921; fiul postelnicului, 115; acuzat că ar fi otrăvit pe Șerban, fratele său, 163; autograf, 183; în campania dela Ujvar, 116; contra lui Leurdeanu, 120; contra lui Brâncoveanu, 177; închis, apoi sugrumat, 205; se opune ca Brânc. să fie domn și în Moldova, 214; despre Aromâni, 429; opera, 819—822; ctitor la Afumați 572; *harta*, 77, 495—496, 498—499, 501—505, 531, 552, 558, 562, 614—615, 799, 854—855, 858; participă la B.blia lui Șerban, 862; calendar al, 886; ms dat lui Brâncoveanu de, 945, 949; biblioteca, 945; *Ștefan*, fiul lui, 178; *fiul* lui Drăghici, îngropat la Comana, 10; *fiul* lui Ștefan, pribeag în Apus, 206; *Prăghici*, îngropat la Comana, 10; căsătorit cu Păuna Bucescu, 115; la Ujvar, 116; trimis la Poartă de Radu Leon, 118—119; *Dumitrașco*, 463, 624, 637, 647, 668, 694; nepot postelnicului, 143; *domnia în Moldova*, 143—144; recensământ fiscal, 144; lupte cu garnizoanele nemțești din țară, 144; *a doua domnie*, 152—155; presiune fiscală, 155, 646, 647; Căntăreș C. completează, legături nepermise, mazi, moarte, 155—156; *Elena*, 123; reface biserica din Coeni, 10; soția postelnicului, 71, 72; fiică a lui R. Șerban, 11, 115; se duce la Sf. Mormânt, 168; iartă de pedeapsă pe Stroe, 120; testament, 812—813; *Gheorghe*, fiul lui Șerban, 168, 1017; susținut de aga Bălăceanu, 172; sub Austriaci, 253; *Iane*, 23; *Ilie*, viștierul lui Antioh, 216, 655, 669; *Ilinca*, soția lui Vintilă Corbeanu, 116; *Ionidă*, biv vel agă în Moldova 660, 681; *lordache*, vel spatar, 115,

160; solie la Viena, 163; cerut ca Domn, 241; închis de C. Moruzi, 308; din Pașcani, 993; *Maria*, fiica postelnicului, 156; *soția* lui Șerban voevod, fiica lui Stroe Leurdeanu, 167; *fiica* lui Ghencea Rustea, *a doua soție* a lui Șerban, 168, 1017, 1026—1027; *fiica* lui Șerban, 168; *Matei* vel agă, 115; ban al Olteniei, 252; tatăl cronicarului Mihail, 824; *Mihai*, 283, 292, 708, 758, 783, 826, 995, 1018, 1022; vel spatar, 115, 918, 921, 977; acuzat că a otrăvit pe Șerban. 163; însoțește pe Elina la Sf. Mormânt, 168; organizează școala la Colțea, 183, 928; ctitor, 185, 187, 190—191, 197, 206, 991; sugrumat la Adrianopol, 205—206; stăpân al Afumați, 245; biv vel viștier, delegație la Ecaterina II, 289; bibliotecă, 945; *Șeitanoglu*, 24; *istoricul*, 431; opera, 495, 498—499, 501, 526, 549, 568, 571, 645, 743 (editată de frații Tunusli), 781, 823—825, 912, 932; *Păuna*, fiica lui Diicu Bucescu, soția lui Drăghici. 115; moare la Brașov, 206; *Părcu*. stolnic, 283, 292; 765—766; ispravnic la Hurezi, 185; înțeles cu Carazin, 286—287; *Răducanu*, 921; la Paris, 932; fiul lui Ștefan, 206; *Smaranda*, fiica lui Șerban, 158—159; soția lui Gr. Băleanu, 168; *Stanca*, fiica postelnicului, 116; *Șerban*, 107—108, 110, 112, 114, 116, 117, 118, 120, 122, 124, 126, 177, 221, 241, 253, 465, 470, 473, 549, 556, 583, 614, 634, 654, 690, 694, 745, 749, 753—754, 771, 812—815, 817, 890, 944—945, 959—960, 975, 995, 1016—1017, 1022, 1026, 1032; fiul lui C-tin postelnicul, 11; urmașii lui Matei Bas. până la, 107—127; viitor domn, 115; Gr. Ghica ordonă să-l însemne la nas, 116, 118; intrigă pt. domnie, 116; în delegația ce se plânge contra

- lui R. Leon, spătar, 120; fuge în Moldova, 122; la Hangu, 123; surghiunit în Creta, 123; vrea domnia, 125; la Cehrin cu Turcii, 127; la Adrianopol, 127; numit în Ț. Rom., 146; C. Cantemir fuge la, 155, 207, 209; *domnia*, 157—168; război pe Băleni, 157—158; *sprijinitor al culturii*, 163—164, 179; Academia d-la Sf. Sava, 163, 918; tiparul, 163, 164, 862, 897, 917; *relațiile cu bis. din Transil.* 164—165; atitudinea față de Apaffy, 164, 371; față de Balcani, 162, 164; față de patriarhia din C-tinopol, 164; ctitorii și alte construcții, 164—165; reprezentat pe o țesătură, 165; pe pomelnicul Vălenilor, 167; *Familia*, 167—168; mormântul la Cotroceni, 168; aga C. Bălăceanu, ginerele lui, 172; palat la Curuceșme, 465; curtea lui, 470; el ar fi introdus porumbul în Muntenia, 549; construiește șeice, 567; fabrică de postav, 571; reînnoiește ruptoarea preoților, 695; epoca lui, 780, 977; socrul lui D. Cantemir, 797; *nepotul* Voevodului, rezidește bis. Sf. Nicolae-Șelari, 587—588; *Ștefan*, 69, 194, 218, 225, 227, 461, 593, 627, 640, 648, 666, 712, 801, 815, 818, 820, 823, 831; fiul stolnicului, 177; numit domn, 178; *domnia*, 204—206; silește să fie condamnat Brâncoveanu, 204; mazilit, 205, 239; ucis împreună cu tatăl la Sтамbul, 205; familia, 206; scutește pe preoți, 696; epoca stilului muntean în artă 977; biblioteca tatălui său, 949; *Teodora*, a treia soție a lui Mihail C-zind, 115; *Toma*, 742; trece la Ruși, 177—178; ctitor la Poiana-Prahova, 193; cel din Moldova, opoziție lui Șt. Lupu, 675; *Deleanu*, 555.
- Cantemir*, 517, 554; *bey*, 41—42, 48; căpetenia Turcilor din Bugeac, 29, 42, 45, 83; moartea, 83, 85; *Anastasia*, prima soție a lui Constantin, 210; *Antioh*, 207, 214, 223, 471, 582, 617, 637, 655, 683, 687, 688, 694, 697, 761, 769, 793, 798, 804, 920, 1014; Brâncoveanu îi e ostil, 175; fiul lui C-tin, 210; *domnia*, 212—214; căsătorit cu Ecaterina Ceaurul, 213; relații cu Brânc., 212—213; reformă fiscală, 213; la Sтамbul, 214; scoate din domnie pe M. Racoviță, 215; *a doua domnie*, 216—217; înființează vădrăritul, 669; fumăritul pe vremea lui, 675; soția lui, 1003; *Casandra*, soția lui Dim. C. 221; *Constantin*, 223, 507, 694, 697, 719, 720, 729, 743, 745, 753, 770, 793, 797, 806; cerut domn, 152; fuge în Muntenia, 155; *domnia*, 207—210; pogonăritul în timpul lui, 666; ruptoarea preoților, 696; M. Costin în conflict, cu, 210, 790; *fiul* lui Antioh, 216, 223; în armata lui Münnich, 236; *Dimitrie*, 98, 207, 224, 225, 451—452, 457, 459—460, 462, 469—471, 476—478, 484, 87, 507—509, 511, 512—513, 527, 552, 557, 606, 610—612, 619, 626, 679, 710, 718, 742—743, 745—746, 749, 752—754, 769, 771, 780, 793—794, 797—801, 804, 806, 819—821, 823—824, 850, 945, 1011, 1014, 1017; gravură, 222; soț al Casandrei C-zino, 168; pierde tronul, 175; se alătură lui Petru c. Mare, 176, 218; fiul lui C-tin cu Ana Bantăș, 210; *prima domnie*, 210—211; înțelegere pecuniară cu Brânc., 216; provoacă mazilirea lui N. Mavrocordat, 218; *a doua domnie*, 220—223; fii în armata lui Münnich, 236; și tratatele cu Turcii, 291; despre Atanasie Naussi, 431; palat la C-tinopol, 465, 467; despre Vrancea, 472; despre veniturile dregătorilor, 480; lista ținuturilor, 485; *Descriptio Moldaviae*, 510, 514, 516, 539, 561, 654, 729—730

- (v. și *Descriptio*); păduri în Moldova, după, 553; idem despre fertilitatea 547 minereu de fier, 558; despre silitră, 562; *harta*, 502, 506, 510, 570, 820; ist. imp. ot., 625; față de preoți, 696; biblioteca lui, 946; *Dimitrașco*, fiul lui Antioh, în Rusia, 216, 223; fiul lui Dimitrie în armata rusă, 236; *Ion*, fiul lui Dimitrie, 223; *Ioniță*, fiul lui Antioh, 216; *Maria*, fiica lui Dimitrie, 223; fiica lui Antioh, 216; *Matei*, fiul lui Dimitrie, 223; *Ruzandra*, fiica lui Constantin, 210; *Safta*, fiica lui Constantin, 210; *Smaragda-Ecaterina*, fiica lui Dimitrie, 223; *Șerban*, fiul lui Dimitrie, 223.
- Cantemireștii*, 207—224, 799.
- Capadocia*, 862.
- capantul*, oficiu de aprovizionare turc, 593.
- capichihai*, 133, 282—283, 464, 466; C. Cantemir, 207; ale lui C. Mavroc., 265; rol la Poartă, 266—267, 463, 730; *de oaste*, bir pt., 650; leafa, 481.
- Capnic*, topitorie la, 557.
- Capră Giurge*, șoltuzul din Cotnari, 668; *Petru*, fost pivnicer, idem, 668.
- Capul Codrului*, hotarul cu Austria pe la, 306; *Stânței*, Gh. Ghica bătut la, 134, 752; pod peste Jijia la, 614.
- capudan-bașa*, marele amiral, 452.
- capugibași*, un fel de mari portari, 454.
- Cara-su*, vale, 503.
- Caracal*, 499, 760; bis. zidită de Matei Bas., 70; idem case domnești, 75; Grig. Ghica la, 115; Brânc. repară curțile domn., 199, 990; jefuit, 321; compania străinilor din, 595.
- Caracas Constantin*, efor, 907.
- Caragea*, 828; familia, 720; domnitoare în epoca fanariotă, 226; *Constantin*, fiul lui Ioan, 333; *Elena*, doamna lui Ioan, 333; *Gheorghe*, fost dragoman, 329; fiul lui Ioan, 339; *Ioan*, 335—336, 533, 544, 634, 646, 700, 829, 859, 859, 240; *domnia*, 329—333; codicele lui, 332, 543, 711, 719, 724, 726, 729; Gh. Lazăr în timpul lui, 332—333; școala, 332—333, 931; ginerele lui, 346; dregătorii noi, 475, 537; fabrică de făinoase, 576; dări pe petrol, 672; *Nicolae*, 311, 545, 555. 573, 906; fost dragoman, 296; *Ralu*, fiica lui Ioan, 333; *Ruzandra*, fiica lui Ioan, 333; *Smaranda* fiica lui Ioan, 333; *Vucașin*, pietrurul, 981.
- Caragheorghe*, 768; revolta, 233, 325, 526.
- caragroși*, monetă, 630—631.
- Cara-Mustața*, v. Kara-Mustafa.
- Caransebeș*, 521, 842, 917; se predă Ungurilor, 5; M. Basarab prin, 32; cucerit de Turci, 300, 359; de Tököly, 364; de Austriaci, 364; episc. de, 848; școală rom., 921, 935.
- Cara-Tașiu*, familie de armatoli, 427.
- Cazaș*, jud., 521, 585.
- Carazin Nazarie*, maior rus, 286.
- carboave*, monetă, 343.
- Carcalechi Zaharia*, scoate rev. lit., 888.
- carele*, bir, 634, 703; Belgradului, 650, 703; de oaste, 673—674, 703, 707; de braniște, 703; de Hotin, 703; de jold, 706.
- carete*, se făceau în Polonia, Ardeal, 602.
- Carida Gheorghe*, vistier, 108.
- Cariofil Ion*, 822.
- Carloviț*, v. Karlovitz.
- Carol I*, 965; reface Căldărușanii, 66; idem, Trei Ierarhii, 93; *al VI-lea* împăratul, 253, 583, 613, 622, 1010; *al XII-lea*, 177, 616, 803—804; înfrânt la Poltava, 217, 220—221; soldații lui în Moldova, 227; *Voltaire* despre, 879—880; *Gustav*, 358.
- Carolina*, șoseaua, 254, 613.
- Carp*, ginerele lui, 790.
- Carpați*, 419, 468, 488, 519, 532, 541, 730, 736—737, 797, 843, 850, 890,

- 935, 952, 985, 989, 996, 998, 1012;
935, 952, 985, 989, 996, 998, 1012;
R. Șerban trece, 2, 8, 9; șoseaua
Carolina trecea, 254; legături strânse
cu cei de dincolo de, 349, 356; ți-
nutul de peste, 372; păduri în, 553;
industria în regiunea, 563.
- Carra Toma*, paharnicul, 341, 548, 754;
traduce pe Armenopol, 542; secretar
al lui Gr. Ghica, 879.
- Carsium*, 503.
- Cartaginezii*, 840.
- Cartal*, 230, 745; cetatea, 516; vizirul
la, 663.
- Carte de rugăciuni*, a lui Clain, 848—
849; românească de învățătură, 538—
539.
- Cartianu*, familia, 992.
- Cartiu*, sat Gorj, 992—993.
- cartoful*, introducerea, 344, 547, 549,
883; originar din Chili, 550—551.
- carvasaraua* din Buc., (vama), 250,
709.
- Casa artelor frumoase* din Ungaria,
431; *de Depuneri*, 185; *militară*,
Năsăud, 935; *bisericii*, din Buc., 946;
răsurilor, 669.
- casapii*, 462.
- casapbașa*, dajdia, 634, 651.
- Casim aga*, 265.
- Caspică*, marea, 800.
- Cassius Dio*, v. Dio Cassius.
- Castoria*, lac și centru aromân, 418—
419.
- Cașin*, m-rea, 750, 774, 966, 968, 1008;
bis. m-rii, 967; ctitoria lui G. Ștefan,
133; Vasile Ceaușul se întărește la,
228—229; Curtea domnească dela,
993; *râul*, 531.
- cașmir*, 596.
- Cașovia*, Gr. Ghica la, 117.
- Catalina*, mare băneasă, 1007.
- catane*, 228, 239, 407, 718, 754—755,
802; la Cașin, 774; prind pe N.
Mavroc., 240—241; se retrag din
Craiova, 252; intră în Moldova, 306.
- Catargiu Ienache*, 92; socrul lui Al.
Iliș, 26; *Ioan*, 811.
- catavasier*, tip. la Rădăuți, 890, 908;
la Blaj, 891.
- catehism*, 904; calvinesc, 859, 890, 896
939; persan, 800; din Sibiu, 849,
905; la Iași, 895; la Sâmbăta mare,
911—912; servea ca manual, 939—
940.
- Caterina*, doamna lui Dabija, 1008.
- Catiforo Antonio*, gramatică, 846.
- Caton*, lecturi din, 183.
- Catrina*, soția lui Gr. III Ghica, 308;
soția lui Al. Coconul, 48; fiica lui
Gh. Duca, 152.
- Caucaz*, 92, 299, 858, 899.
- cavafi*, 577.
- Cavalla*, C. Duca surghiunit la, 214;
centru arom. în P. Balc., 419.
- cavalerie valonă*, în oastea lui R. Șer-
ban, 2.
- Cavaliotti Theodor*, operele, 423—424,
845; rector la Acad. din Moscova,
423, 914.
- cavaz-bașa*, dregătorie, 477.
- Cazaci*, 39, 51, 56, 59, 89, 91, 135
160, 213, 516, 611, 649, 749, 770;
în oastea lui R. Șerban, 8; în a lui
C. Movilă, 15—16; în a lui V. Lupu,
60; relații cu V. Lupu, 83—87; *Za-
porojeni*, 85; *revolta lui B. Hmiel-
nițki*, 85; relații cu Polonii, 85—86
358; V. Lupu se adăpostește la, 91;
C. Șerban se duce la, 114; și Turcii,
123, 126, 148; și Rușii, 126; ajută
pe G. Duca, 150; și G. Ștefan, 131;
pradă Iașii, 208; prind pe Gr. III
Ghica, 286; ocupă Buc., 287; în
oastea lui Rákoczy II, 358; revoltă
598; lefegii, 745; în oastea moldov.,
753.
- cazacii*, negustori, 612.
- Cazan*, spătariul ot Rușiceni, 693.
- cazania*, 863, 906; lui Varlaam, 104,
863—864, 863, 895; dela Govora,
863—864; dela Lwów, 894.

- Cazărmii*, str., 295.
- Căcainii*, pârâu, pod peste, 614.
- căciulă domnească*, i se da domn. la numire, 466.
- Călaru*, localit. arom., 4.
- Călărași*, oraș, 489, 496, 509—510, 750, 755, 760 (fost Lichirești); *oaste*, 496, 509, 675, 677, 680, 688, 690, 723, 758; *revolta*, 28, 131; *scutiți de dări* 107; *plăteau birul călărășesc*, 694, *ascultau de vel hatman*, 743; *săr-dărești*, 760.
- Călăreți*, sau Călaru, localit. arom. 417.
- căldărarii*, breaslă, 587.
- Căldărușani*, 620; *m-rea*, 555, 628, 661, 907—908; *Matei Bas. și*, 65; *vedere*, 66; *nu poate fi închinată*, 75.
- Călimănești*, 672; *fabr. de hârtie* la 77, 565, 896.
- Călin*, spătarul, 72.
- Călinescu G.*, 807, 853.
- Călinești*, Iancu căpit. din, 108; *al Coziei*, 653.
- Călmățui*, balta, 73.
- căltuni*, 596.
- Călugăra*, se fabrica sticlă la, 565.
- Călugăreni*, 790; *bis. din*, 70; *sat al Cutlumuzului*, 73; *călărașii înfrânți* la, 108; *pod* la, 165.
- călugării*, categorie de contribuabili, 688.
- cămara*, tezaurul domnesc, 693—694.
- cămănărit*, dare, 670, 677, 681—682.
- cămănarii*, 677; *agenți fiscali*, 681.
- cămărașul*, dinnăuntru, 476; *devine raltivan*, 477; *de dulceți*, 477; *de lumini*, 477.
- cămărășei*, 659, 677—678; *de ocnă*, 495, 702; *județele în care erau*, 741.
- cămilă*, țesături din păr de, 596.
- căminarul*, strângea cămăna, 475—476, 478—479; *vezi și cămănarii*.
- Căniălărești*, Vaslui, 614; *pod de piatră*, 98—99.
- Căpățânești*, D. Buzoianul din, 118.
- căpeteniile de slujitori*, 659.
- căpitani*, comandanți, 677, 758, 743—744; *de județ*, 498; *de podari*, 476; *de darabani*, 749.
- căpitănie*, 499.
- Căpotești*, sat Putna, 104; *codrii în Vaslui*, 86.
- Căpușul de Câmpie*, 839.
- cărături*, sarcini fiscale, 234, 652.
- Cărbunești*, fost Târgul Bengăi, 108, 501; *fost și Tg. Gilort*. 508.
- cărbuni*, la Petroșani, 519; *la Anina*, 521; *îndatorire fiscală*, 704.
- Cărpeniș*, satul lui Cloșca, 704, 708.
- cărțile •*, titlurile, privilegiile mazăilor, etc., 347.
- căruțașii*, breasla, 587.
- cărvăsăria turcească*, locul unde trăgeau cei veniți dela Stambul, 212.
- Căscioarele*, șantier naval la, 568—569.
- Cătuna*, local. în Acarnania, 427.
- Căușani*, în Tighina, 487, 513—514, 516—517; *boierii fug* la, 265; *vechi*, 514; *Noi*, 514.
- Căvărâncebeșul*, 521.
- Căineni*, 613, 709; *oastea și boierii lui Mihai Vit. se întorc* pe la, 1, 2; *C. Șerban trece prin*, 114; *ciocnire cu Austriacii* la, 300; *oraș*, 499; *vameșii dela*, 595, 760.
- Câmpeanu Bucur*, căpitan rom., 394.
- Câmpeni*, răzmeriță la, 402, 406—407.
- Câmpina*, 193, 561; *detașamente ale lui Münnich* la, 236; *oraș*, 496; *târg*, 495; *Stolnicului*, cartier, 396; *Vis-tierului*, cartier 496; *păcură*, 672; *schelă (vamă)* 708, școală la, 929.
- Câmpulung*, muntean, 213, 522, 598, 682, 687, 745, 993, 1022; *m-rea*, 65, 72—73, 75; *ocupată de Austriac*, 241; *Curți domnești în*, 75; *vornicul de*, 492; *Sașii din*, 522; *mărfuri* din Brașov la, 567, 600, 602; *tipografie* la, 78, 893—894; *Veterani spre*, 163; *bis. Domnească din*, 244;

- ocupat de Wallis, 252; breasla calicilor din, 581; întărituri la 773, școală la, 918—919; *moldovean*, 9; 229, 495, 550, 698;; ciocnire cu Austriicii la, 300; detașament al lui Rákoczy II distrus la, 359; bis. ridicată de T. Călmașul, 269; rusesc, 487; regim fiscal, 680.
- Câmpulungeni* (Moldova), 698; hrisov dat, 654.
- Câmpuri*, sat. 505, 529.
- Cânda*, log. 741.
- Cândescul Moise*, ucis de Mihnea III 113; *Radu*, idem, 113.
- Cândreni*, linia de hotar pe la, 306. *cânepă*, rânduiala, dare, 680.
- cântar*, măsură de gr. 608, 613, 651. *cântărit*, dare, 678.
- Cântecul lui Ștefan Vodă*, 830—831.
- Cârciumari*, sat, 699.
- cârciumărit*, dare, 235, 664, 669.
- cârjalii*, 318—319, 321.
- Cărlibaba*, 9.
- Cărligătura*, ținut, 488, 492.
- Cărnul*, schit, 67.
- cârpe*, dare, 565, 672.
- Cârstea*, vornicul, 26; *Teleleu*, 579.
- Cărstian*, lupta dela, 5.
- Cărstienești*, tabăra dela, 1.
- Cășla* (*Odaia vizirului*), 293.
- cășele*, adăposturi de vite, 261, 282; hanului, 649.
- căzlar-aga*, șeful haremului, 83, 452, 458—459.
- ccamuri*, 776.
- ccaprazuri*, 748—749.
- ceară* pt. haraciu, 458; se trimetea pe la Isaccea, 462; exportam, 610; dare, 651, 674, 684, 749.
- ccaslov*, 903, 905, 914, 942, 969.
- ceaslovăf*, 904.
- ceasornicarii*, 577; în Moldova, 605, în Muntenia, 605.
- Ceaurul Dumitrașco*, 213, 253; *Eca-terina* fiica lui, 253; *Vasile*, 228.
- ceauși*, 741, 776; spătăresc, 207; străn-gea dările breslei, 586; de aprozi, 475; de păhărnicea, 475; de podari, 476.
- Cehan*, vornicul, 49, 51.
- Cehii*, 769; Bethlen se vrea și rege al 354; bătuși de Habsburgi, 304.
- Cehrin*, cetate, 126—127; expediție turcească la, 146.
- ceir*, oblig. fiscală, 704.
- cele două ceasuri*, teritoriu dat Tătarilor, 229—230; depășite 232, 486.
- Celebi-aga*, slobozia lui, 708; *Evlia*, călător turc, 562; *Petraki*, 297.
- Celei*, 708.
- Central*, seminar în Buc. 950.
- Cepari*, sat, 300.
- cepărit*, taxă, 670, 681.
- ceramica*, industria, 575.
- Cercel Petru*, v. Petru Cercel.
- Ceremușul*, râu, 487.
- Cergăul Mare*, sat, 387.
- Cerișo*, localit, 846.
- Cerkez*, serdarul, 488.
- Cerna-Gora*, 110.
- Cernaia*, sat, 689.
- Cernat*, mazilul, 693.
- Cernaucă*, sat, 306.
- Cernavoda*, lupta dela, 291; bis. Sf. Nicolae din, 295; târg, 503, 505.
- Cernătești*, megiași, 724; cula din, 992.
- Cernăuși*, 616, 618; regiunea anexată la cetatea Hotin, 227; prădat de Cazaci și Tătari, 86; răscoala lui Detincu, 130; Petriceicu prin, 150; hotar cu Austria la răs. de, 306; dijma ținutului era venitul vel. log. 480; isprăvnicul de, 481; Evreii în, 527; cod penal publicat în, 541; ținutul, 488, 492, 508; județ., 574; calendar la, 887; chrestomaticul rom., 888; primul text român la 910; seminar la, 926.
- Cerneți*, 708; Veterani ajunge la, 163, 171; ocupat de Austriaci, 299; reședință, 492; târg, 501; punct de

- vamă, 707; dorobanții ot, 749; pa-
trule pe Dunăre până la, 761; musca
columbacă la, 818; școală la, 9129.
- Cernica*, m-rea, 826, 975; biblioteca,
950.
- Cernica Știrbei*, biv vel armaș, 185.
1032.
- Cernigov*, Galetovski arhimand. al, 897.
- Cervantes*, 876.
- cervoș*, export de, 554, 607.
- Cesarea*, 339.
- Ceșme*, lupta navală dela, 288.
- Cetate*, ciocnirile dela, 301; schitul,
1023.
- Cetatea Albă*, (Akerman), 55, 57, 208,
487, 515, 516, 573, 671; raiaua,
ținea de mitr. Proilav., 101; Brânc,
ajută la repararea cetății, 172; ocu-
pată de Ruși, 288, 301, 324; leafa
capichihaialelor dela, 481; ținut, 518;
de Baltă, comitat, cetate, 403, 734,
994; *Eternă* (Roma), 839; *Neamțu-
lui*, 785; Lupu își trimite familia
la, 86; Ruxandra tăiată la, 91;
garnizoană de Nemți la, 144; V.
Ceaurul întărit la, 228; Sobieski
atacă, 209.
- Cetățuia*, m-rea, 152—154, 784, 902,
960, 962, 964; 965—966, M. Ra-
coviță la, 229; închinată, 215; loc
de plimbare, 262; tip. greacă la,
900—902.
- cetățile*, 773—775.
- Ceucani*, bis. din, 697, 706.
- Chabert* (Saber), francez, ținea fa-
brica de sticlă din Hârlău, 565.
- Chalke*, 295; m-rea, Brâncovenii în-
gropați la, 178.
- Chanterinos*, negustor grec, 24.
- Charkov*, D. Cantemir la, 221.
- chefal*, icre de, 599.
- chehaia*, înlocuitorul marelui vizir,
452—453, 458—459, 649—650; de
ciohodari, 471.
- *Cheia Înțeleșului* •, a lui Varlaam,
163—164.
- Chele arsă*, v. Fălești.
- chelar*, magazia, 462, 593.
- cheltuiala vistieriei*, birul pentru, 634;
• *cheltuielile* •, par a fi năiamele, 683.
- Chenaan Pașa*, 55.
- cherestea*, dare, 636, 650.
- cherhaneaua*, fabrica, 564.
- Cherson*, 315.
- Chesarie*, arhimandrit, 289; ep. de
Râmnic, 861, 867, 869, 946.
- Chiaro*, v. Del Chiaro.
- Chiatra Mare*, pășunile de pe, 418. 3
- Chicioara*, bis. din, 997.
- chiesadarul*, v. mehtupciul.
- Chiev*, v. Kiev.
- Chigheciul*, ținut, 483—486, 688; co-
dru, 485.
- chihlimbar*, 562.
- chile*, măsură, 235, 610, 663.
- Chile*, cartoful originar din, 550.
- Chilia*, 338, 487, 515, 517, 554, 599,
610, 761; V. Lupu zidi bis. la, 94;
raia, 101, 481; ocupată de Ruși, 288—
325; *Veche*, 514; *Nouă*, 514.
- chilim*, țesătură, 598.
- China*, 796; Milescu în, 797.
- chindia*, turnul din Târgov., 199.
- Chioariu*, 389; cetatea, 363.
- Chioi*, *Arnăut*-locuințele Mavrocordat-
la, 465.
- Chiojdul Mic*, școală în, 929.
- Chiparissa N.*, cronica, 802.
- chiparoși*, element ornamental, 966.
- Chiperești*, fabrică de postav, 273, 574.
- chipieriu* (piper), import, 599.
- *chipriotica* •, paste făinoase din Cipru,
576.
- Chiprovaș*, Bulgaria, 525—526, 583;
argintarii din, 1025.
- Chiproviceni*, 675, 678, 712; bresle de
878, 582—584, 594—595.
- Chipru*, 577; import 599; v. Cipru.
- Chiriac*, vornic de harem, 475; iero-
monah, 891.
- chiriacadromion*, 891—892, 907, 924.
- chirie*, dare, 674.

- chiriccii*, vâslași, 761.
- Chiril*, patriarh 92; și *Atanasie*, 587.
- Chirilovici*, *Sofronie*, episcop, 380.
- Chiriță Draco*, porecla lui A. Ruset, 144; *Paleologul*, postel., 17.
- Chiseletul*, sat, 73.
- Chisthull*, descrie palatul lui Bâncoveanu din București, 201.
- Chișinău*, 141, 213, 518, 531, 663, 760, 871; *Antonie Vodă* la, 146; *M. Sutz* la, 347; *mortasipia*, 480; sub *Ruși*, 485; *breasla lăutarilor*, 581; a *Armenilor*, 582—583; *menziful* 616; *târg*, 513, 578; *ținut*, 485; *tipărituri*, 845, 884, 910, 914, 939; *școală greacă*, 926; *la Gura Botnei*, 513; *pe Răut*, 513; *pe Criș*, 513.
- Chiu*, loc. în reg. *Gramostea*, 418.
- chiurcibașa*, starostele de *cojocari*, 586.
- Chiurd Osman*, 261.
- chivere*, coifuri, 686.
- chivărar*, meșter de coifuri, 686.
- * *Chrestomaticul românesc* *, 888.
- Christofor Literatul*, *Gheorghe*, 383.
- Ciangăii*, 783.
- Cibinii*, 1031; v. și *Sibiu*.
- Ciceagof*, amiral rus, 328, 768.
- Cicero*, 794.
- ciferturi*, 234—235, 307, 480.
- Cigala Matei*, cronograf bizantin al lui 866, 878.
- Cigmău*, Huniedoara, 852.
- Cilibiu*, j. Iași, 966.
- Cimișli*, (*Cimișlia*), sat tătăresc, 514; *târg*, 515.
- Cinciș*, Huniedoara, bis. din, 999.
- * *cincizeci de aspri* *, dare, 688.
- Cioara*, seliște, 73; *Sofronie* din 378, 380, 384, 933; *schit*, 933.
- Ciobanului*, *Schela*, azi *Bechet*, 64; punct *valam*, 708.
- Ciobănești*, 636.
- ciobotarii*, 577, *breasla* din Iași, 585—586; din *Botoșani* în *oastea* lui D. *Cantemir*, 855; din *Suceava*, 586; 746.
- ciobote*, taxă, 471, 543—544.
- ciocănași*, lucrători în *ocne*, 556, 710.
- Ciocănești*, sat, 27, 708, 760; punct de *vamă*, 707.
- cioclii*, *breasla*, 578, 581—582; diñ *Iași*, 582, 586.
- ciocoi*, nume pt. strângătorii *birului*, 701—702.
- ciocotnic*, v. *ciocoi*.
- ciocotnici*, v. *ciocoi*.
- Ciogolea*, *Costin*, spătarul, 89; *Pătrașcu*, logof., 481, 945; *stolnicul*, 89.
- Ciogolești*, boieri, 48, 719.
- ciohodarul*, 682; dreg. nou înființată 469, 471; dare către, 680.
- ciohodărit*, dare, 471, 495, 680, 682.
- Ciolac*, ctitor la sf. *Ilie Botoșani*, 523.
- Cioplea*, Ilfov, 73.
- Cioranii*, târg., 495; *balta satului*, 661.
- Cipru*, insula, 281, 576, 784; *Mihailopol* fu executat în, 283; *Luca mitr. al* 1005—1006; v. și *Chipru*.
- circulația monetară*, 617—631.
- Cireșovul*, sat, 73.
- Ciric*, izvoarele de apă dela, 341; *lupta dela*, 141.
- cislă*, 43, 256, 634, 636, 638, 641, 646, 656, 691, 696.
- Cisnădia*, D. *Novacovici* la, 380.
- Cișmea*, 333, tip. dela, 906.
- Cișmeaua Roșie*, sala de *teatru* dela, 333.
- Citera*, episcop de, 866.
- Ciubărciu*, pe *Nistru*, 514; *școală*, 924.
- ciubuccibașa*, dregătorie. 477.
- Ciuc*, județ, 520, 524; *scaunul*, 489—901; *Sepviz*, sat, 524.
- Ciufudu*, sat, 387.
- Ciuhur*, râu, 487.
- ciuma*, 834, 858; pe timpul lui Gr. Ghica, 115; idem Gh. Duca, 126; a lui Gh. Ghica, 134; a lui Dum. Cantacuzino, 144; sub N. Mavroc. 242; sub C. Mavroc. 250; sub M. Sutz, 317; sub Al. Moruzi, 316; sub Caragea, 330—331; sub Callimachi, 338.

- Ciumernicu*, ocină în, 73.
Ciungi, (Bicaz), târgul, 508.
Ciutăria, vaduri de moară la, 73.
Civerturi, v. ciferturi..
Cirstina, mama mitrop. Crimca, 1005, 1013.
clacă, 532, 715, 724; după așezământul lui C. Mavroc., 257; în Ardeal, 394.
Cladova, 568, 818; cetatea, 172.
Clain, 838—839, 852; gramatica, 847; lăcașuri începute de, 389; *Ioan Inochentie*, 392, 519; 933—934; epoca lui, 781; lupta lui, 394—398, 411; activitatea ca episcop, 386—387; pictură, 388; urmașii lui, 388—391; *Samuil*, 781, 837—838, 841, 848, 872; participă la « Supplex... », 409; lucrările, 835—837, 843, 847, 849, 861—863, 867, 887, 904, 912—913, 914, 950, 952.
Clanța, sat, 531.
clasele sociale, 715—737; *boierii* 715—717; dregătorii, 717—719; categoriile de boieri, 719—720; rumâni, 720—722; *țărani liberi*, 722—726, *orășenii*, 726—729; *robii*, 729—730; evoluția în Transilvania, 730—737; *nobilimea*, 730—732; *iobagii*, 732—737.
Claudiu, împ. roman, 818.
clăcașii, 724—726, 736.
Cleanovul, târgul, 501; jefuit, 321.
Cliciul, sat, 531.
Climent, arhiepiscopul Ohridei, 423.
Clișcăuții, sat, 135.
Clocociștenii, hrisov fals, 826.
Clococioc, m-rea, 30, 70, 690, 723.
Cloșca, 412, 836; în Codrul Scorăgețului, 407; *răscoala*, 402—409; moartea, 408—409.
clucerul, dregătorie, 478; *de arie*, 469, 471—472, 478, 643, 646, 718.
Cluj, 5, 27, 350, 383, 837—838, 853, 904, 931. *Bocskey* e din, 6; tratat încheiat la, 28; dieta din, 6, 351—352; Gh. Lazăr, învață la, 333; pro-
topop în, 409; Iosif II la, 401; Aromânii la, 429, 525; *răscoala*, 406; comitat, 489; jud., 520, 548, 985; Maghiarii în, 529; tipărituri, 848—849, 939; Școala catolică, 916—917; Colegiu Academic, 869, 921; bis. catolică, 1003; — *Mănăstur*, m-rea, 383, 429, 984.
cneția Moldovei, divanul, 509.
cnezi, în Transilvania, 393, 732.
Cobia, m-rea, 489, 1021.
Cobilovaț, Bulgari din, 526, 583.
Coburg, prințul de, 300, 313; *de Saxa*—568, 762.
cochi vechi, mezat, 676.
Cochileț, calcar numit, 563.
Coci Nicolai, tatăl lui V. Lupu, 81.
Coconul Alexandru, 32, 42, 50, 52, 75, 636, 706, 1033; *domnia*, 28—30; *domnia din Moldova*, 48; *Smaranda*, soția lui, 29; *Catrina*, soția lui, 48.
Cocorăști, sat, 126.
Cocoruz, v. Cucuruzi.
Cocaș, culă, 992.
codăși, categorii de săteni, 209, 340—341, 715, 726.
Codicele Dimonie, monument literar aromân, 431; *al lui Caragea*, 719.
Codinos Curopalates, 822.
Codlea, 109.
Codreni, tâlhari, 745.
Codru, căpitanul de, 232, 486; 744, ținut, 485, 492, 517; *Băcului*, 553; *Iașului*, 553; *Herței*, 503; *Pietrei*, 553; *Cotnari*, 553; *Tigheciului*, 553.
Codul, lui *Callimachi*, 344—345; *al lui Caragea*, 475; *al lui Napoleon*, 345; francez, 543; austriac, 542.
Coemgiopol, Aromân, 429.
Coeni, Vlașca, bis., 10; Anca din, 1.
Cofariul Mihail, 660.
Cogălnicenii, moșia, 578.
Cogălnicul, râu, 518; pod de piatră, 614.
coifuri, meșter de, 686.
Cojani, local. arom., 418.

- cojocari*, 676; bresle de, 578; din Lugoj, 587.
- Cojocna*, 384.
- çokadar*, lacheu, 702.
- colaci*, vlădicești, 696—697; dați domniei, 664; răsplată obligatorie, 665—666.
- Colegiu*, academic, la Alba-Iulia, 917, 920—921, 947; reformat la, Odorhei, 947.
- Colentina*, apa, 566, 615; poduri peste, 614.
- Colleti Ion*, aromân, 417.
- Coliadnic*, text astrologic, 885.
- Colincăuți*, sat, 871.
- Colocotroni Theodor*, eterist aromân, 432.
- Cologne*, v. Colonia.
- Colonia*, gazeta dela, 889.
- coloniale*, 598—599.
- Colțea*, m-re, 193, 206, 1023, 1027; bis. 972, 1020, 1022; școala dela, 183, 918—1919.
- Colți*, sat, chihlimbar la, 562.
- columbace*, muște, 818.
- Coman*, ctitor la Precista, Galați, 99; din Târgoviște, 564.
- Comana*, m-rea, 10, 102; Carazin ocupă, 287; Lazăr episc. la, 372; Pârvu Cantacuzino la, 766.
- Comanca*, sat, 73.
- Comani*, sat, 702.
- Comarnic*, sat, 613.
- comănace*, 749, 755.
- Comăneștii*, cucerit de Austriaci, 299, 745.
- comerțul*, 76—78, 547.
- Comisiunea Mon. Ist.*, 597, 603, 1001, 1021, 1023, 1037.
- comisul*, dregător, 478—479.
- comișei*, 644; atribuții mil., 741.
- comitate*, noua împărțire a Transilvaniei, 402.; salarizarea dregăt. în, 482; pentru jud., 489—490.
- Comnen Ioan*, profesor, 163, 211; medicul lui Brâncoveanu, 858.
- companiile*, grecești, 428; asociații de negustori, 594, 951; impozitul cu rupta 582, 712; a Chiprovicenilor, 595; din Lugoj, 521; de Aromâni, 524—525, 594; din Caracal, 595; din Buc., 595.
- companiștii*, 594, 695, 712, 952.
- conace*, 530, 695; scutiri de, 664; dare, 668, 673—674; ale Hanului, 651; ale Tătarilor, 651.
- Conachi*, frații, (Conăcheștii), 932.
- conciivilitate*, decret de, 409, 489.
- condică*, se introduce la ispravnicii, 260; de obiceiuri, 471, 680, 698, a lui Gheorgachi, vtori log., 809, 948; de venituri și lefi, 654; de procedură penală, 543; de socoteli a lui Brâncoveanu, 568; a Hațegului, 844; a vistiriei lui Brâncoveanu, 563, 580, 584—585, 598, 619, 621, 6127, 629, 634, 640, 642, 651, 655, 658, 664, 671, 687, 691, 701—702, 707—708, 741—742, 749, 760—761; a șireșilor, 545.
- Condovlahul*, argintar aromân, 416.
- Conduragiul Gheorghe*, contra Evreilor 321.
- condurari*, pantofari, 577.
- conservatorul* ungar, se datorește Aromânului Sina, 431.
- Consiliul de stat*, organul Curții din Viena, 379.
- Constantin*, fiul lui Teodor Negustorul, 99; fost clucer, 141; *Vodă*, 830—831; vâtaful, 588; beizadea, 991; din Vrața, 1038-1039; *Șerban*, 127, 451; vel sârdar, 11, 63, 72, 463, 470, 614, 635, 652, 721, 741, 745—746, 740, 748, 752, 771, 1041; *domnia*, 107—1011; relații cu Rákoczy, 108—109, 356—358; cu Gh. Ștefan, 108—109, 131; încearcă tronul Moldovei, 113; relații cu Mihnea III, 109—114; la Sătmar, 114; contra lui Gh. Ghica, 114, 134; refugiat la Cazaci, 135; în Ardeal, la Came-

- nița, 135; *împărat*, 880; *Ieromonahul*, tipărituri, 914; *Nacu*, 133; și *Elena*, slujba, 898.
- Constantinopol*, 13, 24, 27, 109, 123, 133, 165, 206, 225, 242, 246, 248, 277, 282, 284—285, 294, 299, 318, 323, 329, 337—338, 340, 342, 344, 423—424, 462, 465, 503, 524, 538, 570, 572, 574, 592, 606—607, 612—613, 649, 650, 655, 761, 775, 783—784, 795—797, 799, 808, 822, 829, 843, 845, 857, 863, 886, 937—938, 943, 951, 966, 990, 993, 0131; patriarhia, patriarhul din, 23, 75, 811, 91—92, 101—104, 164, 268, 294, 540, 1007, 928; Academia din, 105, 431, 916; Gr. Ghica la, 118; Radu Leon la 120; Brâncoveanu și bis. din, 195; Spandoni retor al patr. din, 211; Ant. Cant. la, 216; răsc. la 232, 342; rap. al bailului, 234, 267; leg. cu patr., 253; ambasadorul Franței la, 265; Sf. Spiridon Iași și, 271; Gr. III Ghica, și cheltuielile la, 272—273; Gr. Callimachi la, 275; C. Racoviță reclamat la. 281; C. Mavrocordat la, 283; Șt. Racoviță și școala gr. dela, 285; delegație la, 293; bis. Sf. Voievozi din, 295; Al. Ipsilanti ajută școala din, 295; Al. Ipsilanti la, 296, 809; Al. Moruzi la, 321; M. Sutz la, 322; ambasadorul Angliei la, 324; ciumă adusă de la, 330; Al. Callimachi își face testamentul la, 339; Scarlat Callimachi la, 345—346; Calinic patr. din, 376; chilimuri de, 598; Stolnicul la, 819; tineri din Moldova învață la, 921; influența în artă, 968.
- Constanța*, Rușii ocupă, 327.
- Constantinos*, zugrav grec , 997.
- construcții navale*, 570.
- constituții*, elaborate în Transil., 367; «... aprobate», 373, 393, 984.
- Conti Alessandro P.*, aritmetică, 941.
- Contoiani Iani*, arinatos, 427.
- contribuțiile militare* ale iobagilor din Trans., 735.
- Convenția dela Paris*, 711, 719.
- copeici*, 618—620.
- copii de casă*, oaste, 762.
- Copou*, bis. dela, 92; m-rea dela, 214; foișorul dela, 264; Iașii se întind până la, 270; apa pt. Iași dela, 341.
- corăbii*, 634; pe Dunăre, 569.
- Corbea I.*, dascăl în Șchei, 921; *David*, fiul lui, 921; Teodor, idem, 828, 842, 865—866, 921.
- Corbeanu Vintilă*, vel ban, 116.
- Corbi*, sat, 727; în Mușcel, 737, 826.
- cordovane*, piei lucrate în Turcia, 598.
- Coresi*, 895; tipărituri, 863, 893.
- Corița*, Albania, 419.
- cornăritul*, dare, 216, 218, 655.
- Cornășeanu, Cristea*, fiul lui Socol clucerul, 108; *Marula*, soția lui Socol, 72; *Socol*, clucerul, 108; dat semenilor, 61, 72.
- Cornășel*, baltă, 73; luptă la, 242; târgul, 498; pod peste Ialomița la 614; schela la, 708.
- Cornea*, log. din Tg.-Jiu, 992.
- Corneille*, traduceri din, 875.
- Corneli I.*, cleric transilvănean, 567, 843.
- Cornescu Grigore*, face macheta Cameiței, 142.
- Cornești*, sat, școală, 929; fabrică de arpacaș, 576.
- Cornet*, m-rea, 300, 969, 975.
- Cornul, lui Sas*, 16; *de aur*, 225, 797.
- coroi*, un fel de șoimi, 459.
- Corpul pompierilor*, unguri, 431; *diplomatic* din Stambul la execuția lui Brâncoveanu, 178.
- Cosma Florea*, țăran din Gârbău, 393.
- Cosmești*, sat, 745.
- cositor*, 599.
- cositul finului*, dare, 652.
- Costachi, Conachi*, poetul, 851; *Gavrilă*, 793; *Lupu*, 227, 239, 793;

- Constantin*, hatmanul, 762; *Veniamin*, mitropolitul, 542, 586, 861, 869, 870—871, 910, 924, 926, 942; întemeiază seminarul dela Socola, 345.
- costande*, monetă, 619, 628.
- Costandin*, popa, tatăl Elenei din Tântava, 11; iconar, 1001.
- Costandin*, fiu nelegitim al lui R. Șerban, 11.
- Costăchești*, izvodul, 793.
- Costea* sin Stroe Bălțeanu, 743; *chehaia*, 6.
- Costești*, Tutova, 552; Vâlcea, 706.
- Costia*, căpitan de Focșani, 753.
- Costin*, *Iancu*, 789; *Miron*, 614, 208. 649, 691, 746—747, 751—755, 758, 769—770, 780, 782, 789—793, 803—804, 814, 817, 819, 836, 864, 879. 916, 921, 945, 964, 993; *letopisețul*, 13, 15—17, 19, 35, 39, 41—42, 45, 48, 50, 58, 60, 79, 81, 86, 90—91, 129, 132, 133, 135, 143, 146, 149, 209, 456, 470, 480. 483—484, 496, 498—499, 501, 530—531, 690, 748, 787; *vel logofăt*, 149; *staroste de Putna*, 209; *moartea lui*, 210; despre Aromâni, 429; *Poema polonă*, 486, 506—508; *Nicolae*, 780, 782, 791, 793—795, 801—802, 921; *letopisețul*, 148, 527, 568, 629. 662, 666, 721, 743, 808; ginere al lui Gh. Duca, 152; i se atribue tratatele de închinare, 291; *logofăt*, 861; *Toma*, polemici, 913; *Velicico*, 790; hatman, 208; *vel vornic*, *moartea*, 210.
- Costinești*, familia, 790.
- coșeti*, castel, 519.
- Coșula*. m-rea, 879; biblioteca, 947.
- cot*, măsură, 569, 571, 573—174, 595 — 596, 670.
- cotarii*, agenți fiscali, 678.
- cotărit*, dare, 670, 673, 678.
- Cotmeana*, m-re, 75.
- Cotnari*, 782—783; codrul, 553; venitul paharnicului, 480; străinii asi-
- milați la, 522; vinul de, 552, 612; târg, 508, 668; seminar la, 920.
- Cotroceni*, m-rea, 164—168, 545, 969, 972, 977, 1017; 1020, 1022, 1026, 1032, 1042; *Chenaan Pașa* la, 55; Austriacii ajung la, 252; închisoare la, 279; M. Sutz la, 296; arhitectura, 984.
- Cotroanța*, vână de aur, 905.
- Coșman*, căpitanul de, 744.
- Coșofeanul*, sărdarul, 160; *Mihail*, spătarul, 30.
- Coșofeni*, casa dela, 992.
- Coșovlah*, cuțovlah, Aromân, 429, 838.
- Covaci Meletie*, episcop al Oradiei, 391.
- Covasna*, ape minerale, 856,
- covoare*, turcești, 598; dare, 673, 678 —680.
- Covurlui*, ocupat de Austriaci, 313; județ, 506, 993; pădurile din, 553; ținut, 492, 570; căpitan de, 744.
- Covurluienii*, 41, 719.
- Cozia*, m-rea, 569, 653, 710, 766, 775; 969, 1015; nu poate fi închinată, 75; ocupată de Austriaci, 299; rumâni, 499; Mardarie dela, 842; biblioteca, 946.
- Cozianul Mihail*, igumenul, 197.
- Cozma*, satul, 360; popa, 587.
- Crainic Ladislau*, 406.
- Craiova*, 23, 111, 437, 499, 571, 681, 856, 992, 1007; bis. domnească din, 69, 969; Veteranii ocupă, 163; cătanele se retrag din, 252; Bulgarii în, 254; boierii din, 281, 526, 583, 595; E. Gianni banul, 287; ocupată de Ruși, 288, 325; Gianni părăsește, 293; școală la, 295, 919, 928, 930; cal. Kray ocupă, 300; ciuma la, 318; jefuită, 5, 321, 324, 340; Dinu Mihail bogătaş, din 430; Aromânii la, 430; ocupată de Rákoczy II, 358; caimacamul, 473, 537; imigrări la, 525; Bunea Grădișteanu jude la, 536; Grecii în, 594;
- Craiovescu Părvu*, 1.

- Craioveștii*, 187, 813.
Crasna, localit., 520..
Craven, Lady, 548.
craveși, croitori, 580.
Crăsnaru, cula, 777, 992.
Cîm-Gherei, căpetenia Tătarilor, 270.
Creditul Agrar Ungar, opera lui Sina, 430.
creitari, moneta, 254, 607—608, 613, 620—621, 623—627, 629—630, 940.
Cremidi Ștefanachi, stolnicul, 284.
Cremnitz, galbenii de, 621
crestători, tăetorii birului, 690.
creșterea vitelor, 547.
Creta, insula, 576; *Cantacuzinii* în, 123, 125; lupte în, 239.
Crețești, sat, Vâlcea, 2; Fălciu, se-
 liștea, 505; bis. din, 975.
Crețulescu, bis. Buc., 244, 250; *Radu*
 vel log., 156; *Matei*, 921, 945; bi-
 blioteca lui, 945.
Cricov, râu, 495.
Cricova, Lăpușna, 563.
Crimca Anastasie, mitropolitul, 45,
 963—964, 1005, 1013; epoca lui
 în artă, 960; activitatea, 1005—
 1006; *Cirstina*, mama lui, 1005,
 1013; *Ioan*, tatăl lui, 1005, 1013.
Crimcovi, v. *Crimca*.
Crimeea, (Crâm), 83, 466, 730; V.
 Lupu la, 91; hanul din, 218, 651;
 Petru cel Mare și, 221, 235; revolta
 Tătarilor din, 231; Turcii înfrânți
 în, 288; Rusia ocupă, 298; Turcii
 încearcă recăștigarea, 328; Tătarii
 din, 469; sare din Moldova pentru
 611; cetăți genoveze în, 622.
Criscior, sat, 406.
Cristian, sat, 172.
Cristodulo Scrafim, aurar din Buc., 943.
Cristur, 490.
Criș, Chișinău pe, 513.
Crișan, 412, 836, răscoala, 402—409;
Körösi, lucrare, 848.
Critinești, sat, 73.
Critopol Iachint, mitropolit, 23.
critarachi, paste făinoase cretane,
 576.
Critil și Andronius, traducerea operei,
 876.
Crivești, ciocnirea dela, 132, 134.
Crivu Alexandru, meșter, 73, 1031
Croația, 302, 428.
Croce, Iulius Cezar, traducerea 876.
croitorii, 577; cei din Buc., 591; în
 oastea lui D. Cantemir, 746.
Cromer, cronicarul, 829.
cronica, lui Matei Basarab, 812; *a lui*
Canta; 808; *stolnicului Dumitrache*,
 823; *a lui Radu Greceanu*, 817—819;
a lui Mitrofan Gregoras, 822—823;
atribuită lui E. Kogălniceanu, 808—
 809; *a lui Stoica Ludescu*, 812—814;
Racovișeană, 793, 802—803; *Țării*
Moldovei și a Munteniei (Miron Cos-
 tin), 483—484, 498, 792; *a lui Naum*
Râmniceanu, 826; *a lui Gr. Ureche*
și Simion Dascălul, 816.
Cronicon Pictum, 1005.
cronicari călugări, 826—827.
cronografe, 877; *al lui D'Onisie Ecle-*
siarhul, 827.
cronologia tabelară, a Stolnicului, 821,
 836, 918.
cruce, dare, 646; unitatea fiscală a
 călărașului, 694.
crump, cartof, 551.
crumpen, v. *crump*.
crumpir, v. *crump*.
Crușova, Macedonia, 419, 430.
Cseri, J. Apacái, profesor, 917.
Csokotis, Vasile Gergely de, 850.
cuca, căciulă domnească, 454.
Cucul Gh., 594.
cucură, tolă de săgeți, 768.
Cucuruz, (ucuruzi, 883; sat Vlașca
 549, 692—693, 718.
Cucuruzeni, sat Moldova, 549.
Cugir, școală la, 935.
cuișoare, 599.
cuiumgii, argintari, 578;
cuiumgibașa, staroste de argintari, 586.

- culuccii*, paznici de stradă, 341.
culă, așezare bisericească întărită, 775—776, 992.
 • *cumaș* •, țesătură scumpă, 574.
cumbarale, proiectile, 769, 776.
cumpăna, unitate de măsură, 556.
cunișă, dare pe vite, 234, 259, 265, 268—269, 636, 655—656.
Cunișchi, hatman al Cazacilor, 150.
Cupărești sau *Rusetești*, 139, 175, 209.
cupru, 557.
Cușsa Ioan, nobil, 1003.
curăləri, breasla, bis. din Iași, 587, 968.
curături, 549, 661.
Curechiu, sat, 405.
curierul, domnesc, 477; *Romănesc* al lui Eliade, 889.
curmale misir, de Egipt, 599.
Curt, Celebi, grec, socrul lui Radu Iliăș, 34, 55; *Mehmet Pașa*, trimis în Moldova, 226; încearcă să ia Domnia, 227.
Curte, Iași, bis. cea mare dela, 215, 262; *Domnească*, 40; din Buc., 198—199, 456; bis., 648, 673, 681, 684, 695; Iași, 42; din Târgoviște, 199; *Veche*, Buc., 200, 456; bis., 1034—1035.
curtenii, oaste, 644, 690—694, 697 718, 741; plăteau ialovița, 653; birul, 688, 693; aveau șef pe vel log. 743; *de cămară*, 694; *de țară*, 694.
curtenia, darea curtenilor, 690.
Curtișoara, cula din, 992.
Curu-Ceșme, Bosfor, palat, 165, 465.
curuși, ostași unguri, 171—172, 362; dare, 655.
Cusanizal, șef de pasvangii, 321.
Cuscireanul Sava, mențin răscoala seimenilor, 108.
 • *Cu sfinți* •, bis. din Buc., 971.
Gușnicov, rus, președinte al Principatelor, 327.
Gut, domeniul episc. Blaj, 389; sat, 700.
cutia, breslelor, 586; *a cojocarilor* din Lugoj, 587; *a milelor*, 669, 928.
Cutlumuz, m-rea dela Athos, 27, 30, 73.
Cuțovlahi, v. Coțovlahi.
Cuurluenii, v. Covurluenii.
Cuza Alexandru, 850; *Ion*, biv vel spătar, 308, 537, 810.
Cyrilla (Chiril), 849.
Czenstochowa, m-re polonă, 358.
Dabija Eustratie, 52, 133, 139, 484—485, 505, 513, 584, 589, 617, 666, 676, 703, 705, 793, 806—807, 964, 1008; sfârșește Bârnova, 45; la campania dela Lewenz, 117; *domnia*, 136—138; la campaniile contra Nemților, 136; moneta, 136, 138, 618, 626; A. Ruset capichiaia sub, 144; *Maria*, fata lui 137.
dabila călărășească, bir, 694.
Daci, 520, 569, 791, 821, 826, 828—830, 836, 838—840, 855.
Dacia, 488, 494, 551, 744, 791, 826, 828—830, 836, 841, 847, 912—913. C. Ipsilanti se visa rege al, 325; idem Bethlen, 354; *Transalpină*, 661; *Romană*, 821; *Traiană*, 828—829, 833.
Daco-romanii, 826, 856, 898, 890.
Dafina, soacra lui Duca Gh., 125; 136—137, 139.
Daia (sau Daea), nume 503; sat în Vlașca, 503.
Daiakioi, 502.
dăjdii 166, 269, 307, 643, 696—698 a cailor, 634; casapbașii, 634, 651; călărășească, 694; a cherestelei, 635 650; curtenească, 690; a datoriilor, 635, 649; domnească, 696 698; împărătească, 686—687; vlădicească, 696; mirisii, 635; pt. hotarul Brăilei, 650; Timișvarului, 650.
dajnici călărășești, 694.
Damaschin, țesătură, 596; *episcop*, 781; de Râmnic, 860—861, 869—870,

- 946; *Gherbert*, ieromonahul, 1009; *Ioan*, 870.
- Danco*, biserica din Iași, 214; *Ștefan*, din Todirești, 690; *Părdianul*, vel post., 113.
- Dandea Ionuț*, 406.
- Daniil*, mitrop., 243; al Prislopului, 514; episcop, 372, 383; din Moscopole, 424—425, 845, 915; Sfântul, m-re din Moscova, 311; Vass, 837—838; tipograful, 903.
- Danilo Jefarovici*, 428.
- Danovici Pătrașco*, 878—879.
- Danzig*, 567, 595, 599, 606, 612.
- Daponte Chesarie*, 114, 949.
- Darabanii*, târgul, 508—510, 750.
- Darabant Ignatie*, episcop, 391, 837.
- dardă*, sulică, 751—752.
- dare*, 357, 648; sistemul de, 634; către Turci, 648—652; pe vite, 652—661; pe prăvălii, 673—674.
- Darvari*, frații, 415, 418; *Dimitrie*, lucrarea lui, 431, 940; *Gheorghe*, medic, 429; *Marcu*, casă de bancă, 415; *familia*, 525.
- Dascălu*, v. Simion Dascălu.
- Daszow* (*Dašov* = *Oceacov*), 45, 792.
- datoriilor*, dajda, 635.
- David*, postelnic, 864; regele, 1011.
- Dăeni*, sat, 4.
- Dăești*, sat Argeș, 503; Vâlcea, 503, 637.
- Dăieni*, sat, târg, Dobrogea, 4, 502—503; lupta dela, 502; în Gorj, 505.
- Dăișoara*, sat Târnava Mare, 503.
- Dăișa*, sat Vlașca, 503.
- Dălăuși*, m-rea, 950.
- Dămian*, vie dată lui, 668; *Vasile*, izvodul lui, 793.
- Dănești*, sat, 73.
- dărăbanii*, ostași, 17—18, 32, 89, 131, 134, 509, 677, 713, 723, 740, 746, 748—742; răscola, 747—748; *agești*, 745, 762; localitatea, v. Darabani.
- dărăbanji*, v. dărăbani.
- Dărmănescu Iordachi Darie*, paharnic, 308; biv vel pah., 951.
- *Dăslușire* •, în versuri, a lui Zilot Romănul, 833.
- Dâmbovița*, 67, 576; județ, 72, 185, 202, 295, 474, 492, 571, 614, 685, 812, 818, 929, 969, 975, 990, 992, 1020—1022; hotarele, 489; așezările din, 498; masiv păduros în, 553; păcură în, 561; sticlărie în, 564; portăreii în, 741; *rau*, 199, 201—202, 295, 322, 973; fabrică de postav pe, 573; poduri peste, 614; legată cu Colentina, 614—615.
- Dâmbul de Câmpie*, 985.
- dârste*, pt. postav, 570—571.
- Dârstariul Gh.*, 571.
- Dârstorul*, (Durostorul), 27, 242, 285, 295, 582, 584.
- Dârstoreni*, breaslă de, 594.
- Dârza*, sat, 692—693; v. și Sindia-de-Sus.
- Dealul*, m-rea, 1, 72, 74, 784, 811, 908, 968; Mihăilaș Movilă la, 15, închinată, 31, 75; o repară Brânc; 189; tipografia, 78, 871, 894—895; *de aur*, v. Altân tepe.
- Decapolitul*, Sf. Grigore, 111, 784, 811, 857, 1027; moaștele la Bistrița, 111, 1040.
- Decebal*, regele, 821, 836.
- Decembrie*, birul lui, 635.
- decret imperial*, 395—396.
- Dej*, R. Șerban la, 2; jud., Armenii în, 524.
- Dejani*, Făgăraș, 399; școală la, 935.
- dejmari*, agenți fiscali, 662.
- Del Chiaro*, 461—462, 549, 554—556, 563—564, 573, 593, 606, 610, 635, 750, 801, 831, 899, 1010.
- Del Monte*, 158—159, 470, 583, 690, 694.
- Delacroix*, 612.
- Deleanu*, I. Budai, 541, 852—854; *Cantacuzino*, 555.
- Deleni*, moșia, 91; Botoșani, 563; fa-

- brică de hârtie, proiect, 566; palat Cantacuzino, 993.
- Deli-bey*, pt. Al. Mavrocordat, 309, 591; *chiral*, Bathory G., 25.
- delnișe*, 729.
- Demostene*, lecturi din, 183.
- Demotica*, Gr. Ghica investit la, 122.
- *De neamul Moldovenilor* •, 429, 791—792.
- denghi*, bani, monetă, 618.
- Desa*, sat, 32, 689.
- Descriptio Moldaviae*, a lui Cantemir, 98, 470, 472, 484, 486—487, 506—510, 514, 516, 539, 558, 561, 611, 654, 710, 729—730, 799—800, 824; *Valachiae*, a lui Cantacuzino, 824.
- desetina*, 214, 217, 664, 671, 687, 696.
- desetnici*, 688.
- Despot-Vodă*, 16, 36, 111, 770, 944.
- *Despre datorii* •, lucrarea lui N. Mavrocordat, 241.
- Despina*, soția lui Dumitrașco sărdarul, 1031.
- De statu politico aulae othomanicae*, a lui Cantemir, 800.
- Detinca*, răscoala, 130.
- Detine Ștefan*, zis Pivoda, 241.
- De un lemn*, m-re Vâlcea, 66—67, 75, 187, 637, 818, 969, 974, 1008, 1022, 1028, 1030—1031.
- Deux-Ponts* (Doi-Pont), gazetă în Bavaria, 889.
- Deva*, 999; Sarai la, 378; Iosif II vizită, 401; atacată de revoltați, 406—407; țărani executați la, 408; reședința familiei Bethlen, 994.
- Dia*, ctitor la Precista-Galați, 99.
- Diaconovici-Loga*, 936; manuale, 942—944.
- diadohii*, 878.
- Dibra*, Huniedoara, școală, 935.
- Dichiseni*, sat, 73.
- Dicio-Sân-Martin*, târg, 519—520.
- Dicționarul* lui S. Clain, 835; grecesc, 843—845.
- Didahiile* lui A. Ivireanul, 858—859.
- Diehl Charles*, 999.
- dieta*, transilvană, 6, 25, 351—352, 355, 357, 359, 360, 363—364, 367, 376, 391, 394—397, 400, 410, 466, 934.
- Diicul Buicescu*, v. Buicescu.
- Diicești*, sat, 564.
- dijmă*, 31, 107, 256—257, 264, 278, 354, 395—396, 400, 634, 663, 671, 684, 715, 723, 725, 735; *din oi*, 24, 56—57, 524; *din miere și ceară*, 24; a *Cernăuților*, 480; *din vin*, 666; *din stupi*, 674; *din pește*, 691; *din pâine*, 696.
- dijmărit*, 319, 322, 643, 646, 671, 691, 695, 712; *din stupi*, 653.
- Dimcea*, v. Pherekyde.
- Dima*, tabacul, 587; *roșul*, 689; *preotul iconar*, 1001.
- Dimaiurucu*, sârb, 772.
- dimirlic*, măsură, 663.
- Dimitrie*, moldovenaul, 594; *de Rostov*, 786, 870; *dela Basarabov*, 857—858; *preotul*, legător de cărți, 948.
- Dimitrievidi*, *Lupin*, tipograf, 894; *Teodor*, idem, 894.
- Dimitrios*, gravor, 1010.
- Dimitrovca*, sat în Rusia, 221, 223.
- Dimonie*, codicele, 431.
- Dimu*, *Gheorghe Hagi*, din Triikka, 910.
- dinari*, monetă, 617, 886.
- Dincăuți*, v. Briceni,
- Dintr'o zi*, bis. din Buc., 190, 1031.
- Dintr'un lemn*, v. De un lemn.
- Dințești*, sat, 532.
- Dio Cassius*, 830, 867.
- Dionisie*, m-re Sf. Munte, 73; *Eclesiarhul*, 298, 317, 319—320, 624—826—827; *Seroglanul*, patriarh, 164.
- Diosig*, sat, 391.
- diploma leopoldină*, 364, 375—376, 394—395, 397—398, 934.
- director superior*, al Olteniei, 263.
- *dismembrația legii* •, 379.
- districte*, 489.
- Divanul lumii*, al lui Cantemir, 798.
- divan-effendisi*, dregător turc, 456, 477.

- divictarul*, dregător, 477.
dizdar, comandant 516.
dirvari, 749.
Djami, *Kahrie*-, 464.
Djuvara, familia, 430, 525.
Długosz, cronicar, 829.
Doamnei, bis. din Buc., 168, 199, 969, 972, 977, 997, 1017, 1022.
Doba, sat, 665.
Dobăca, comitat, 489; *Solnoc*, 384.
Dobra, curțile din, 406; escadron rom. la, 399; *Petru*, 540; Visarion Sarai la, 377.
Dobre, meșter tipograf, 357, 891, 896; dela m-re Glavacioc, 724.
Dobreni, sat Vlașca, 72, 114; bis. din, 72, 110, 470; Ilfov, palat la, 990.
Dobrițin, (Debrețin), 369.
Dobrogea, 4, 270, 291, 656; Rușii în, 315, 327, 516; târguri și sate în, 502—505; aramă în, 559.
Dobrovăț, m-re, 103.
Dobrușa, m-re, 876.
Dobrușeștii, sat, 706, 749.
Dochiaru, m-re Athos, 65, 72—73, 75.
Dognecea, sat, 521, 558—559.
Dohan, cetatea, 148; *Cale*, v. Ghecet, 157—158, 160.
dohot, produs din țiteiu, 612.
Doicescul, *Udrea*, slugerul, 108.
Doicești, așezare a lui Brânc. la, 200, 202; *sticlărie*, 504; bis. din, 992.
Dolj, 30, 64, 297, 488, 501, 526, 585, 656, 723, 969, 992, 1022; bănișori din, 741; stolniceii, 742; sat dispărut în, 531.
Doman, minereu de fier la, 558.
Domitian, împ., 568—569.
Domnească, bis. din Târgoviște, 187, 963, 1020; din Iași, 39; din Câmpulung, 244; din Curtea de Argeș, 968.
Domnești, 506; Duca la, 148; e prins la, 150, 754, 803; târg, 505.
domnii de pământ, 399, 400—401, 404, 734, 934.
domnia, în epoca fanariotă, 451—468; alegerea, 451; instalarea, 456; ceremonia numirii la C-tinopol, 454—458; haraciul, 458—460; îndatoriri mil. și de aproviz., 460—462; Mucarerul mare și mic, 462—466; *Principalele Transilvaniei și Poarta*, 468.
Domnița Bălașa, bis. Buc., 931, 950.
Dona, vâtaful din Socoteni, 689.
Doni, vel căpitan de margine, 760.
Donici Andronachi, 542.
dorobanți, 60—61, 107, 108, 675, 690; *ot Cernești*, 749; v. și dărăbanii.
Dorohoi, prădat de Cazaci și Tătari, 86; Austriacii spre, 312; orașul, 518, 852; căpitan de, 744; ținutul, 236, 339, 480, 488; județ, 265, 750, 508—509, 1022.
Doroșcenko, hatman al Cazacilor, 123.
Dorotei, din Monembasia, 866, 878.
Dorpat, Gh. Ștefan la, 132—133.
Dos Alex., 576.
Dositei, 784, 869; *patriarh*, 98, 165, 376, 582, 795, 890, 900, 963; *Obrodovici*, 848, 877; *mitropolitul*, 780—809, 880; *Episcopul de Alba-Iulia*, 999; *mitr. al Moldovei*, 208, 354, 369, 429, 861, 866—867; *mitrop. din Vlahoclisura*, 418; *ep. de Roman*, 864—866; molitvenicul lui, 941.
Draco Chiriță, porecla lui A. Ruset, 144.
Drașani, 35, 729; lupta dela, 19, 26, 236; fabrica de potasă, 567; v. și Sulița.
Dracul, grec, 271.
Drag, ctitor la Peri, 23.
dragoman, 217, 218, 225, 241, 269, 466, 795.
Dragomir, marele vornic, 72, 77; căpitan din Rătești, 689; iuzbașa, din Sărata, 689.
Dragomirna, m-re, 46, 47, 51, 556—786, 760, 962—964, 1005, 1013; isprăvită de Barnowski, 45; jefuită de Cazaci, 90; pictura, 998.

- dragoni*, corp de oaste, 325, 399, 752, 768, 934, 935.
- Dragoslavele*, Muscel, 59, 620, 708, 918.
- Dragoslăveni*, cătun în Soveja, 59.
- Dragoș*, Moise, sufragan ep. Oradea, 391; *voevod*, 800, 941.
- Dragotă*, județ din Buc., 579; are parte în Ghimpați, 685—686.
- Dragul*, *Balică*, 394; *pârcălab* din Peșteana, 512; *logofăt*, 652.
- dramuri*, măsură, 577, 619.
- Drama*, oraș, 419.
- Drava*, 413—414.
- Drăcșani*, v. *Dracșani*.
- drăgani*, oaste, 752; v. *dragoni*.
- Drăgăneasa*, moșie, 561.
- Drăgănești*, bis. din, 67—69.
- Drăgășani*, târg Vâlcea, 499.
- Drăghici*, fiul Papei vistierul, 107—108; fiul lui Stan log., 690; *Manolache*, cronica, 337, 339—340, 343—344, 544, 550; *Mărgineanul*, vornic, 72.
- Drăgoi*, log. din Fălcoi, 741.
- Drăgoi-Chioi*, sat, școală, 937.
- Drăguș*, sat, 732.
- Drăgușen*, paharnic, 69.
- Drăgușescu Prodan*, 141.
- Drâncenii*, v. *târgul lui Brânză*.
- dregătoriile*, 469—482; *cele noi*, 469—473; *dublarea*, 473—476; «*edeclii*», 476—477; *organizarea dregătoriilor*, 477—479; *împ. pe clase*, 478—479; *salarizarea*, 307, 479—482.
- Drcsda*, 881.
- Princea*. *Mehedinți*. 202, 990.
- Drîstra* (Siliștra), 101; mitropolit al, 858.
- drobi*, de sare, 556, 611.
- Drosul* cărdarul, 158.
- Drugănescu Rălașa*, 115.
- drumurile*, 613—617; «*drumul sării*», 611—612.
- Drusiana Lazăr*, mama lui G. Bethlen, 352.
- ăubase*, de vase, pod 614; v. și *tumbazuri*.
- Dubăsari*, pe Nistru, 514, 787; tip-rom. la, 913—914, 939.
- Dubău Tudorie*, vel. log., 793, 945.
- Duca*, familia, 720; emisar al Eteriei, 347; cula lui, 776; *voevod*, 210, 508, 595, 616, 654, 900, 941; *cel Bătrân*, 806; *Catrina*, fiica lui Gheorghe, 152; *Constantin*, 223, 549—550, 647, 661, 688, 720, 721, 722, 769, 772, 793, 821, 944; fiul lui Gheorghe, 152, 211, ginerele lui Brânc., 175, 211, 640; *domnia*, 211—212; Brânc. îl repune în scaun, 213; *domnia a doua*, 214—215; *fiscalitatea*, 214; boierii contra lui, surghiunit la Cavalla, 214; cti-torii, 214—215; familia, 215; i se zicea *Duculeț*, 211, 803—804, 944; *Dumitru*, neguțător, 594; *Eufrosina*, a doua soție a lui Constantin, 215; *Gheorghe*, 91, 123, 128, 145—146, 155, 158—159, 211, 349, 463, 505, 522, 637, 653, 687, 694—695, 702, 705, 724, 743, 754, 758, 786, 803, 806, 809, 820, 865, 890, 897, 920, 944, 960, 1003, 1014; *domnia*, 124—127; *urmașii lui V. Lupu până la*, 129—128; *Anastasia*, fiica Dafinei, soția lui, 137; vremea lui, 139—155; *domnia I-a din Moldova*, 139—140; *a II-a domnie în Moldova*, 140—142; *a treia domnie*, 146—152; familia, 130; cti-torii, 152, 966; la asediul Vienei, 160; *mazilirea*, 456; acordă scutire de sărărit, 672; sprijină cultura greacă, 784; tipografii, 903; *Ileana*, soția lui N. Costin, 152; *Maria*, soția lui Constantin, 152, 212; *Matei*, fiul lui Gheorghe, 152; *Safta*, 152.
- ducați*, 70, 78, 124, 363, 556, 620.
- Dudescu Constantin*, 281—283, 557; *Nicolae*, 279, 282, 545; *Radu*, ginerele lui Gh. Băleanu, 125, 204, 206.
- Dudești*, sat, 531.
- dulapuri*, de tras horangic, 577.

- dulămi*, haine, 577.
- Duma Ianăș*, dela Borbanți, 904.
- Dumbrăveni*, v. Ibașfalău.
- dumengiu*, pilot, 761.
- Dumitrache*, biv vel stolnic, 928; cro-nica stolnicului, 823.
- Dumitrașco*, *Ceaurul*, log., 213; *Țari-grădeanul*, vistier, 115—116; *Fulger*, 690—691; serdarul, 1031.
- Dumitru*, fiul lui Ipsilanti, 295; bră-harul, 580; căpitan din Vernești, 689; chivărar, 686; dascăl la Câm-pulung, 919; *Buhuș*, 136; *Chiriță Paleologu*, 22; bis. Sf. din Babadag, 295, 503; din Buc., 188; din Craiova, 969; din Iași, 968; din Târgoviște, 70.
- Dunăre*, 27, 56, 70, 81, 101, 108, 120, 127, 131, 142—143, 148, 161—162, 171—172, 175, 208—209, 227, 252, 275, 277, 282, 286, 288, 290—291, 301—302, 311, 315, 321, 325, 343, 413, 415, 431, 487, 488, 496, 502—503, 506, 516, 524, 526, 551, 554—555, 559, 568, 570, 571, 583, 606—607, 609, 611, 613, 615, 645, 650, 661—662, 691, 704, 706—708, 745, 760, 761—762, 766, 770, 792, 797—798, 821, 828, 850, 838—841, 907, 936, 994, 1023; Turcii dela, 1; R. Șerban ciocniri la, 3, 4; podul de peste, 28, 235, 461; 568—569; sche-lele dela, 113, 318; negoț peste, 254; armata turcească la, 275; ho-tarul Ț.-Rom. la, 285; flotilă de războiu pe, 294, 736; lupte pe linia, 301; Rușii la, 327; insula Adakale 331; cetăți la, 338; Românii de pe malul drept, 414; Rhigas aruncat în, 432; corăbii domnești transpor-tau domnii peste, 454; lunca, 532; orezul în bălțile, 551; aur în, 557; vase pe, 567; bombarde pe, 570.
- Dupont Philippe*, 606.
- Durac Apostol*, medelnicerul, răscoală, 141—142, 522, 803.
- Duraman*, cartier, 464.
- Durazzo*, Gr. Ghica la, 118.
- durmele*, broboade, 596.
- dușegubina*, 543.
- dușegubinari*, 43.
- duțca*, monetă rusă, 620.
- Dzegă*, râu, 419.
- Țearlat*, postav roșu, 596.
- Ecaterina*, soția lui Alexandru II, 70; soția lui Antioh Cantemir, 213; soția lui Al. Ipsilanti, 296, 1031; soția lui V. Lupu, 92, 98, 129; soția lui C. Mavrocordat, 248; a lui Moise Movilă, 42; țarină a Rusiei, 286, 289—291, 299, 324, 879; de Bran-denburg, soția lui G. Bethlen, 355.
- Ecatontapiliani*, m-re, 298, 1025, 1035.
- Eclesiarhul Dionisie*, cronicar, 826—827; v. și Dionisie.
- Economia Stupilor*, trad., 882.
- ecsildarii*, monetă, 630.
- edec*, 776.
- edeclii*, dregători personali, 476.
- Eder*, învățatul, 839—840.
- Edesa*, în Mesopotamia, 867.
- Edicule*, 58, 775; V. Lupu la 91, 188; M. Racoviță la, 217; ambasadorul Rusei la, 299; C. Mavrocordat la, 282—283.
- Efes*, chir Petru. din, 943.
- Efrem*, patriarh al Ierusalimului, 927.
- Eftimie*, patr. de Târnova, 857.
- Egee*, marea, 214, 288.
- Eger*, localit., 428.
- Egipt*, 103, 506, 599, 611, 823.
- Egipteni*, 828.
- Ekhard Peter*, tipograf, 910.
- Elada*, 783, 937.
- Elan*, ocolul, Fălciu, 490.
- Elefterie*, bis. Sf., Buc., 972.
- Elementa linguae*, a lui Clain și Șincai, 847, 867.
- Elena*, soția lui R. Șerban, 10, 1015; prietena lui R. Șerban, 11; sau

- Elina*, soția lui Matei Bas., 61—62, 64—67, 78, 560, 871, 989, 1007—1008, 1027, 1037; ctitoră, 69, 70—73; patroană lit., 78—79, 891, 895; (*Elenco*), fiica lui Gr. III Ghica, 308; doamna lui I. Caragea, 333; slujba Sf. Constantin și, 898; soția postelnicului, v. Cantacuzino.
- Eliade*, v. Rădulescu.
- Elisabeta*, soția lui Ieremia Movilă, 13, 15, 18; dusă la Stambul, 19; țarina Rusiei, 380; fiica jupănesei Tudora, 576; văduva lui M. Imreffy, 27.
- Elisabethstadt*, v. Ibașfalău.
- Elveția*, 828; I. Caragea în, 332.
- Elvețieni*, colon. în Bugeac, 532.
- emigrare*, moldoveană peste Nistru, 337; din Transilv. peste munți, 736.
- Eminescu Mihail*, 53, 792, 851, 853.
- *Empire* •, stilul, 968.
- Enchiridion*, al lui Milescu, 795.
- Enciclopedia franceză*, 867, 951.
- Engel*, 840.
- Englezi*, 575.
- Englitera*, v. Anglia.
- enibahar*, import, 599.
- Eniceri*, 38.
- Enzenberg*, general austriac, 307, 527.
- Epir*, 417, 811.
- epocile stilului muntean*, 968—984; generalități, 968—977; epoca întâia, 977—981; a doua, 981—982; a treia, 982—984.
- Episcopia*, Alba-Iulia, 368; *Buzăului*, 244, 686, 698, 897—898; *Hușului*, 705—706, 947; *Rădăușului*, 988; *Râmnicului*, 499, 827, 897, 946; *Romanului*, 576, 581, 687, 947; *cato-lică din Bacău*, 947; *romano-catolică*, 565, 994.
- epitropi*, ajutoare ale starețului, 586.
- Erfurt*, 327—328.
- erminie*, bizantină, 995.
- Erotocrit*, *Noul*, al lui Fotino, 830.
- Ertogrul*, fiul lui Soliman, 800.
- Ernie Mari*, școală elementară în, 933.
- Esop*, 955; lecturi din, 183; trad., 861.
- Eși*, v. Iași.
- Eteria*, 432, 952; Al. Sutzu și, 335; Al. Callimachi și, 339; M. Sutzu și, 347; și Aromânii, 417.
- Eufrosina*, a doua soție a lui C. Duca, 215; Callimachi, 346; soția lui Al. Sutzu, 349; Mavrogheni, 509.
- Eugeniu de Savoia*, 175, 236, 239, 241.
- Euripid*, 183.
- Europa*, 138, 161, 241, 329, 527, 548, 550, 552, 617, 745, 795, 807, 850, 874—875, 880—882, 887, 889, 906, 924—925, 932, 938, 949, 951, 1005; Aromânii în Apusul, 428—429; tu-tunul în, 550; caii Moldovei în raport cu ai, 606; *Centrală*, 338, 415, 593, 596, 1014; influență în Transilv., 999.
- Europeni*, 883.
- Eusevie* (Eusebius), Ist. bis. a lui, 925.
- Eustatievici D.*, 885—886, 935, 940.
- Eustratie*, logof., 780, 787—789, 793; treti logof., 538—539, 787, 879, 945; v. și Dabija.
- Evanghelia*, 183, 859, 863, 864; tipă-rită la Peri, 382; copiată la Feleac, 383; din Iași, 890; dela Kalocza, 849, 912; la Râmnic, 898; la Sna-gov, 901; la Suceava, 911.
- Evangheliarul*, lui Condovlahul, 416; lui Gh. Hrisicu, 422.
- Evghenie*, epistolia arhiepiscopului, 925; v. și Vulgaris.
- Evhologhion*, la Târgoviște, 899.
- Evlîyâ Celebi*, v. Celebi.
- Evrei*, 397, 414, 597, 1011; împrumută pe Iliș, 140; reacțiune contra, 309, 321; din Onițcani, 231; în Bucovina, 307; în târguri, 527—528; breasla de ciocli, 582—585; în Arad, 529; din Brody, 607; în Transilv., 528—529; galițieni, 575; spanioli, 528.
- Exaporitul*, v. Al. Mavrocordat.
- exploatarea minieră*, 501.
- exportul*, 605—613.
- Ezerul*, m-rea, 75.

Faca Ioan, 1039.

fabrici, întemeierea primelor, 563; de hârtie, 77, 318, 634, 672, 896; de sticlă, 77; de farfurii, 575; de postav, 273, 318.

Fabrotus Anibal, ediție a Vasilicalelor, 540.

Fac. de medicină, Paris, 855.

falce, măsură, 340—341, 725—726.

Famagusta, în Cipru, 283.

Fanar, 214, 225, 271, 293, 452, 463, 465—467, 784, 937; Grecii din, 297, 320; patriarhul din, 431.

Fanarioșii, 218, 234, 238, 242, 271, 293, 329, 451, 473, 488, 744, 751, 762, 826—827, 932, 937; epoca în *Muntenia*, 239—258, 277—303, 317—335; în *Moldova*, 225—238, 259—276, 304—316, 337—347.

Faptele Apostolilor, 183, 859.

Faraoane, sat în Bicaz, 658.

Farcaș, Radu, căpitan de roșii din, 741.

Farinacci Prosper, jurist italian, 539.

farduri, 602.

farmazoni, v. francmazonerie.

fasole, 547, 549; varietate nouă, 551.

Fătea Gh., gramatică, 846.

făclierii, breaslă, 580.

Făgăraș, 3, 190, 381, 384, 532, 881, 985, 1020; Mihnea III la, 114; Gr. Ghica revendică, 123; bis. ridicată de Brânc. în, 187, 969, 970, 984, 998; bis. reformată, 195; A. Barcsai spânzurat la, 360; Apaffy muri în, 363; Iosif II vizita, 401; nobili români în, 397; Românii în, 529; hârtie de, 567; tăbăcarii rom. din, 588—589; mitrop. al Bălgr. și al 368; reședință a episc. unite, 386; Blajul, reșed. în locul, 387; sinod electoral în, 388; episcopii de, 372, 392; cetatea, 718, 816; școală la, 917, 935—936; județ, 399, 559, 935, 984; ținut, 371; situația bis. a ținut., 372; mănăst. din ținut., 384; re-

giunea, 734; țara, 732—733.

Făgărășenii, 380.

Fălcienii, 41, 719.

Fălcui, 506—507, 663; prădat de Cazaci, 86; județ, 207, 221, 344, 518, 562, 705; Frățița, căpitan de, 131, 358; târguri și sate în, 507; Lajii din, 263; ținutul, 486, 490, 694; Bulgarii în, 526.

Fălcoi Drăgoi, log. din, 741.

Fălcoieni, 1032.

Fălești, târgul, altădată « Chele arsă » sau « Pânzăreni », 507—508.

Fălticeni, sat, 509; târg, 518.

Fărcășanu Maria, soția lui Iordache C-zino, 115; *Radu*, vel stolnic, 113.

fărcușul, teaca sabiei, 768.

Făurești, calcar la, 563.

fân, dare din, 652—653, 665, 674; domnesc, 616; de menzil, 616.

fânari, agenți, 688, 701.

Fântâna Țiganului, 60, 204.

Fârșeroși, 419.

Făsdieni, sat, 532.

Făsdîți, v. Făsdăieni.

Făstăci, m-re, 526.

Februar, birul lui, 634.

Fedelescioi (Fedeleşoi), schit, 124, 565, 1020.

Feleac, m-re, dela, 383.

Feldru, sediul reg. II grân., 399.

feleandrăș, postav de Flandra, 748.

femeile rele, 329, 688.

Fenelon, trad. din, 873.

Feneș, lupta dela, 135, 360.

Feodorovici Mihail, țarul, 997.

feredeul, din Iași, 214, 232, 581; baia publică, 916, 920, 965.

Ferdinandovc, în Bulgaria, 583.

Fereș, căpitanul de catane, 229.

fidea, galbenă și albă, 599.

fier, exploatarea, 77, 521, 555, 558; import, 599.

Fiera, sătean din Dârza, 692.

fierarilor, turnul, Sibiu, 589.

Fierăști (Fierești), satul lui Năsturel,

- 64; bis. din, 70; reș. domn., 989.
Fierbinți, lupta dela, 325.
Fieri-Fearica, Albania, 429.
Filadelfia, Gherasim mitrop. al., 819.
Filantropia, spitalul, 298.
Filaret, arhim., 289; episc., 827, 861, 867, 907, 496; mitr. al Mirelor, 857.
Fildul-de-Jos, Cluj, bis. din, 985; *de-Sus*, 985.
filerii, monetă, 630.
Filibert Carol, v. Lăstrie.
Filimon, romanul lui, 702.
Filip, tragedie reprez. la Buc., 876.
Filipeni, întreprindere de postav, 574; *Noi* 574.
Filipescu Constantin, vistier, 331, 575, 829; *căpitanul*, pseudo-cronicarul, 815; *Pană* vel spatar, 116, 561.
Filipești, neam, 72; ai postelnicului C-zino, 989—990; *de Târg*, 495—496; bis din, 72; *de Pădure*, bis., 969—970.
Filișanu D-tru, slugerul, 30.
Filitti, familia, 720; *Dositei*, mitr., 930.
Filos, logof., 22, 944; în călugărie Filotheu, 944.
Filotei Svetagorețul, 875.
Filotei, mitrop., 942.
Finlanda, încorporare la Rusia, 327.
Finta, 60—61, 64, 90, 109, 751—753, 748.
Fiore di Virtù, trad. rom., 875.
fiorini, v. florini.
Firaris, v. Al. Mavrocordat.
Firască, plasă, 490.
fișicuri, import, 599.
fișicuri, cartușe, 776.
Fiume, coloniale din, 599.
fizică, manual de, 856.
Flachat, călător francez, 950.
Flandra, postav de, 748.
Flechtenmacher Cristian, jurist, 344, 542.
flintă, 770.
Flocești, v. Flocoasa.
Floci, orașul de, 489, 497, 758, 760; vinăriciul din 556; târgul de 496, 726.
Flocoasa, sat dispărut, 531.
Florea, popa, 918; *Cosm*, 393.
Florentinul, ostrov, 301, schelă la, 708.
Floreștii, din Deal, școala, 929.
Florența, ducele de, 83; Conciliul dela, 847.
Floricoiul Preda, din Greci, 32.
Floreaiul, sat, Prahova, 561.
Flori (Fleury), 889.
Florian, trad. din, 881, 887.
florini, monedă, 171, 195, 254, 307, 350, 354, 358, 363, 386—387, 389, 403, 559, 594—596, 599, 604, 606—608, 620—621, 627, 629, 630, 771, 887, 948.
flota, pe Dunăre, 294, 318, 568—569, 615, 650, 761—762, 776.
foamete, 153, 242.
Focșani, 50, 90, 204, 505—506, 510, 568, 753, 760, 768, 871; C. Mavrocordat la, 233, 248; predat de Ruși lui Münnich, 236, 286.; bis. Profetul Samuil, 266, 368; congres de pace la, 289, 291; Al. Ipsilanti la, 311; Turcii bătuți la, 314; C. Ipsilanti la, 325; Al. Moruzi la, 342; schelă la, 462; Sârbi și Bulgari la 525—526, cartierul tăbăcarilor, 578; vutcar la, 580; breasla cioclilor din, 582; bis. de breaslă, 588; școală la 919, 926; târg, 495, 654, 788; *Munteni*, 489, 492, 494—495, 920; arși de V. Lupu, 60; exploatarea silitrei, 562; județ, 474, 579; Lajii sunt scoși din, 505.
focșanlii, slujitori, 766.
Fograși Ștefan, 939.
folăritul, dare, 658.
fond religios, în Bucovina, 306.
Forgách, comnd. armatei imp., 9.
fotaze, valtrapuri, 41.
Fotino, 530; *Atanasie*, 829; *Dionisie*, 277, 470, 473—474, 476, 478, 481, 487, 489, 491, 494—496, 498—499, 501, 507—509, 526, 528—529, 531, 533, 555, 645, 710, 719, 742—743,

- 824—830, 912; *Ilik*, 488; *Mihail*, 540.
Fotinopol Mihail, din Hios, 540.
Fourquevaulx, relații despre Moldova, 459—460.
France, *Mercure de*, 889.
Francesco Rezi, 920.
Francezi, 327, 333, 414, 836, 881, 887, 989; în Bugeac, 532.
Francisc, *Bethlen*, tatăl lui Gabriel, 352; *Frangepan*, 361; împăratul Austriei, 541, 836, 854; *al II-lea*, 869; *Nădasdy*, 361.
francmasonerie, 951.
Frangepan Francisc, 261.
Frankenstein, *Valentin Frank von*, 850.
Frankfurt, 796, 824, 880; *Jurnal de* 889.
Franța, 355, 550, 607, 807, 825, 828, 932, 948, 951; și Gh. Ștefan, 132; C. Racoviță și ambas., 265; boierul Saul trimis în, 307; Sebastiani ambasadorul, 323; coaliții contra, 324; să atace Rusia, 324; Apaffy și, 362; Ludovic al XIV-lea, 362, 394; Aromânii în, 414, 419 (fac negoț cu); postav din, 595—596; articole aduse din, 602, 604.
Frantz Wenceslaw, 384; împăratul, 854.
Frașari, patria Fărșeroșilor, 419.
Fratoșița, Mircea armașul, din 741.
 frați, membrii breslei, 589.
Frățești, lupta dela, 113.
Frățița, căpitan de Fălciu, 131, 358.
Frăția Ortodoxă, imprimerie din Lwów, 104, 864, 895; v. și Brațca,
Frâncul, din Cotnari, 668; *Ioan Roman* zis, 886.
fregate, 570.
Frejoreanul Dumitrașcu, 108.
Friederic, *cel Mare*, 622; *Wilhelm*, electorul, 132.
Frige-Vacă, poreclă, 210.
Frumoasa, m-re, 17, 232—233, 968; heleșteul dela, 262; azi Cahul, 517; schit în țin. Orhei, 669; reședința domn. dela, 993.
Frumușani, Ilfov, 571.
frunțași, categorie de săteni, 340—341, 715, 725—726.
Fugarul, v. Mavrocordat.
fugari de bir, 685.
fulari, agenți, 658.
Fulger Dumitrașco, 690—691.
Fulticeni, v. Fălticeni.
fum, galben de, 699; taxă, 687, 673—674; de prăvălii, 673.
fumari, agenți fiscali, 674, 681.
fumărit, dare, 216—217, 270, 670, 674—676, 681—682, 697, 735.
Fundeni, fabrică de hârtie, 566; *Doamnei*, bis. din, 991; *lui Gherase*, bis., 193.
funducii, monetă, 630—631.
Fundul Sacului, sat, Vlașca, 73.
Furduești, Ilfov, școală, 919.
Furdui Petru, din Abrudfalva, 905.
Furtună D., preot, 852.
fuștași, 751—752; de divan, 479, 481.
fuști, sulite, 751.
Gabarituri, 570.
Gabrova, sat, 531.
Gaia, *Iscrul log.* din, 741; *Stan*, postel. din, 689.
Galata, m-re, 15, 23, 187, 215, 232, 237, 962—964; casa lui Mavrocordat din, 950.
Galați, 50, 55, 215, 218, 220, 231, 236, 260, 265, 270, 275, 454, 502, 506, 554, 555, 598, 607—608, 610—611, 660, 677, 782—783; V. Lupu la, 58; m-re Precista din, 99—100; C. Duca, face mănăstire la, 214; Rușii ard, 313; armistițiu semnat la, 316; drumul spre Stambul prin, 503; Lajii scoși din, 505; fregate lucrate la, 570; fabrica de paste făinoase din, 577; școală în, 920, 924, 926.
galbeni, monetă, 56, 82, 86, 231, 294, 324, 343, 359, 407, 466, 543, 557, 561, 583, 606—607, 618—619, 621—

- 624, 616—617, 629—631, 646, 654, 661, 671, 674—677, 684, 687, 691, 697—698, 701, 705, 920, 923; *ungurești*, 217, 235, 621—622; *venețieni* (*venetici*), 621—622; *tătărești* (*genovezi*), 612—622; *turcești*, 621—622; *austriaci*, 621—622; *obligație fiscală* 687—688, 698; *de fum.*, v. *fum*.
- Galeș*, preotul Ioaneș din, 377; sat, 737.
- Galetovski Ioanichie*, predicile lui, 897.
- galioane*, 569, 570, 761, 776.
- galiongii*, echipagiul, 761.
- Galiția*, 305, 494, 527, 852, 882, 968; G. Duca la campania în, 126; Bucovina alipită la, 307; țărani fug în Moldova, 338; Rákoczy în, 358; Iosif II în, 401; Evreii vin la noi din, 527.
- Gane Constantin*, 454, 457; *Ruxandra*, 210.
- Gangura*, 760.
- Garoflid*, 429; familia, 525.
- Gaster*, învățatul, 873.
- Gaudin Honoré*, francez, 574.
- Gavril*, hatmanul, 98, 614; *mitrop.* de Salonic, 270; al Chișinăului, 871, 910; și *Mihail*, patron al breslașilor din Roman, 588.
- Gavrilaș*, Vasile din, 45.
- Gavrilov Iacov*, zugrav, 997.
- Gazette de Vienne*, La, 889.
- Găești*, 489, 498.
- Găgăuzi*, colonii în Bugeac, 532.
- Găgeni*, târg, 495.
- găitane*, șireturi, 580.
- găitănarii*, fabricanții de găitane, 580.
- Gălățenii*, 209.
- gălbinași*, din, 688, 694, 701.
- Gălbinei*, sat, 327.
- găleata*, dare, 635, 653, 664—665, 674; cu fân, 663—664, 684, 707; măsură, 552.
- gărdurăritul*, dare pe vii, 668.
- gărzile cetățenești*, 768.
- Găunoși*, sat, 73.
- găvane*, pt. postav, 570.
- Găvanele*, m-re, 672.
- găvanuri*, de sucmani, 571, de păsat, 571.
- Găvănești*, sat, 699.
- Gădea*, căpitanul, 108.
- Gărbău*, Florea Cosma din, 393.
- Gârbovi*, sat, 758.
- Gealalău Vasile*, cămăraș de ocnă, 135.
- geamașirgi-bașa*, dregător, 477.
- geambași*, 700.
- Geanet*, *Iordache*, postelnicul, 265, 281; *Ioan*, lucrare a lui, 856.
- gelepi*, 24, 462, 524.
- Gelepu* *Manolache*, 280.
- Genet Iordache*, v. *Geanet*.
- Geneva*, 932, I. Caragea la; 332.
- Genier Nicolae*, 803; trad. în franceză let. lui M. Costin, 791.
- Geoagiu*, vedere de pe valea, 385; *de Jos*, arderea Curților din, 406; pictură murală în bis., 1000; *de sus*, m-re, 384.
- Geografia*, *României*, a lui Philippide, 817—818; *universală* a lui Bouffier, 880; *manual*, 941; apărută la Buda, 951.
- Geomal*, bis. din, 984.
- geometria practică*, 926.
- Georgia*, 288, 299; tip. rom. în, 892; tipografii trimise în, 897; influențe în artă din, 964.
- Georgieni*, 892.
- gephanaua*, ars nalul, 776.
- Gergely de Csokotis*, *Vasile*, 849—850.
- Germani*, 428, 527, 1023; *coloniști*, în Banat, 521; în Bugeac, 532; *galițieni*, 522, 575; în Cluj, 529.
- Germania*, 139, 607, 807, 948, 950, 958; boierul Saul în, 307; Aromânii ajung până în, 414, 431; postav din, 595; piei din, 598; import din, 599, 600, 605; export în, 606; jurnale din, 889.
- Gerului*, *Valea*, 505.
- Geți*, 520, 821.

- Ghedeon*, ep. de Huși, 90; mitr. Mold., 131, 786; *Nichita*, 380—381..
- Ghelar*, topitorie la, 558.
- Ghenadie*, mitr. Ardealului, 356, 369—370, 538, 863, 896.
- Ghencea*, clucerul, 123; *Rustea*, 168.
- Ghenealoghia Cantacuzinilor*, a lui M. Cantacuzino, 825.
- Gheorgachi*, v-tori log., *Condica de obiceiuri*, 477, 755, 809, 948.
- Gheorghe*, paharnicul, 99; vornicul, 122—123; hatmanul, 280, viitorul mitr. al Ard., 369; *Moruzi*, 317, 319; *Conduragiul*, 321; *Banffy*, 364, 381; *Sina*, 415; *Hrisicu*, 422; *Cucul*, 594; fiul lui Ștefan Danco, 690; *Dârstariul*, 571; vel vist., 750; din *Trapezunt*, 783; mitr. Mold., 786; protopopul din Câpușul de Câmpie 839; *Nou*, Sf., din Buc., 178—179, 185, 242, 332—333, 687, 1027, 1030, 1032, 1040; biblioteca, 946; *Vechi*, școala de slovenie, 183, 822, 918—919, 925; *bis. din Pitești*, 109; *din Galați*, (m-rea), 215; *din Herța*, 507, 518; *din Steyer-Hof*, *Viena*, 428; *din Bârlad*, 588; *din Iași*, 968, 1020; *patimile lui*, traducere din slavă, 870.
- Gheorgevici Ioan*, vicar al ep. ortodoxe din Ard., 380.
- Gheorghieni*, în Ciuc, 524.
- Gheorghiu Ioan*, 860.
- gherahul*, doctorul curții, 477.
- Gherasim*, *Cretanul*, mitr., 819.; *Vlahos*, 845; ep. de Roman, 874, 932; viitor ep. 877; arhimandritul, 879—880; tipograful, 909; arhidiaconul, 951.
- Gherghina*, jup. lui Hriza vel ban, 1015.
- Gherghița*, 28, 57, 108, 286; *bis. din* 66; târg., 496, 503; pod la, 614; *Andronie*, căpitan ot, 694.
- Gherla*, 1003; Iosif II vizită, 401; cetatea, 5, 300, 500; domeniul, 386—388, 519; i se zicea *Szamos-Ujvar*, 520; *Armenierstadt* fi zic Sașii, 524; Armenii la, 583; reședința lui Gh. Rákoczy, 994.
- Gherman Valahul*, 875.
- Ghermano din Nissa Capadociei* arhiepiscop, 862.
- *ghermesituri* •, țesături, fabrică de, 574.
- Gherocharitos*, negustor grec, 24.
- Gherontie*, ieromonahul, 858; călugăr la Neamț, 870.
- Ghervasie*, monahul, 1011.
- Gheuca*, vel vist., 147.
- ghiața*, obligație fiscală, 705.
- Ghica*, familia, 226, 345, 720, 763; *Alexandru*, dragoman, 257, 285—286, 320; *Alexandru*, *Scarlat*, 911, 571, 573; *domnia*, 285—286; războiul ruso-turc, din vremea lui, 286; ctitor, 285—286; fabrică de postav în vremea lui, 571; tipografie, 906; *Constantin*, hatmanul, 345; dicționar grec al lui, 845; *Dumitrache*, marele ban, 829; *Elenco*, fiica lui Grigore III, 308; *Gheorghe*, 91, 127—128, 661, 747—748, 773, 802, 807, 866; *domnia* în Moldova, 133—134; în lupta cu C. Șerban, 614; *baș-aiurar*, 1025; *Grigore*, 98, 114, 117—118, 132, 136, 158—159, 216, 231, 349, 458, 544, 748, 773, 795—796, 802, 814, 819; *domnia*, 115—117; căsătorit cu Maria fiica lui Sturza, 116, 124, 133, față de postel. Cantacuzino, 118; răvaș contra Leurdeanului, 120; *a doua domnie*, 122—124; ctitorii, 124, 968; contra Polonilor, 143; *al II-lea*, 292, 477, 487, 545, 582, 593, 616, 634, 640, 663—664, 667, 669, 671, 681, 684, 700—702, 709, 739, 745, 748, 750, 754—755, 763, 803—804, 808, 922, 937; *domnia*, 231—233; *idem*, 234—238.; văr cu C. Mavroordat, 248; *domnia din Muntenia*, 248—251; părăsește tronul, 257; se-

- cretarul lui, 262; *domnia a treia din Moldova*, 263; Scarlat fiul lui, 269; Grigore al III-lea nepot lui, 271, 286; *domnia a II-a din Muntenia*, 279—280; oastea pe vremea lui, 762; școala, 923; palatul dela Frumoasa, 993; *al III-lea*, 276, 286, 292, 309, 311, 313, 315—316, 470, 485, 526, 568—569, 574, 584, 586, 636, 678, 682, 684, 690, 695, 698, 701, 724—725, 729, 754, 758, 761, 763, 808, 810, 831, 879, 925, 928, 937; *domnia din Moldova*, 271—273; *idem din Muntenia*, 286—292; *idem din Moldova*, 305—308; *Răpirea Bucovinei*, în timpul lui, 305—307; condica vistieriei lui, 474, 480, 485, 486, 488, 492; fabrica de hârtie pe vremea lui, 565—566; mucarea pe preoți, 697; oastea, 763; executarea lui, 832; școala, 923—924, 947—948; *Grigore*, marele dragoman, 282; marele log., 331; *Ioan*, 329; *Maria*, doamna lui Grigore I, 116, 124; era fiica Sturzei, 133; *Marioara*, fiica lui Grigore al III-lea, 308; *Matei*, 266, 280, 282, 292, 480, 582, 656, 808; *domnia în Moldova*, 267—268; *idem în Muntenia*, 280; *Rălița*, soția lui Giani, 315; *Ruxandra*, fiica lui Alexandru, 320; *idem*, fiica lui Grigore III, 308; *fiică* a lui Scarlat Vodă, 339; *Scarlat*, 268, 280, 292—293, 646, 660, 667, 682, 930, 941—942; *domnia în Moldova*, 269; *idem în Muntenia*, 282; *idem a doua oară, în Muntenia*, 285; efor al tip. grecești din Iași, 911; *Zoița*, doamna lui Grigore al II-lea, 280.
- Ghiculești*, cronică, 808, 823.
- Ghighiu*, m-reă, 950.
- Ghilavăț*, râu, 511.
- Ghimia*, 776.
- Ghimpați*, sat, 685.
- Ghinea*, vistierul, 61; clucerul din Boțoșani, 741.
- Ghiorma* (Gehorma'), banul, 31, 107.
- Ghirghi*, biv vtori vist., 693.
- Ghitioara*, ocna, 555—556.
- ghiulele*, 776.
- Gibraltar*, flotă rusă în, 288.
- Gilău*, 360.
- Gilort*, râu, 557; târgul, 495; v. Tg. Bengăi; v. Cărbunești.
- Gin Ali*, vizir, 178, 239.
- Giroda*, com. în Banat, 551.
- giubele*, haine lungi, 577.
- Giura*, 525; log., 3; căpitanul, 559.
- Giurge*, pârgar din Cotnari, 668.
- Giurgeu*, Scaunul, 430.
- Giurgiu*, 40, 454, 612, 831; R. Mihnea la, 8; soția lui Al. Iliaș, la, 26; sat, 73; în mâna lui Mihnea III, 113; Gh. Ghica la, 114; șoseaua, 165; cetatea, 172; Carazin la, 287—288; Austriacii bătuți la, 301; atacat de Ruși, 327—328; tratative la, 328; devine cap. de jud., 489; vase construite la, 568—570; export, 707; raiaua, 498, 529; schelă la, 708; *Marcu*, 405, 836; v. și Crișan.
- Giurmaia*, localit. râu în P. Bal., 419.
- Glavacioc*, m-re, 30, 75, 724.
- Glâmbocu*, bis. din, 1022.
- Glebcovici Ioar*, zețar, 894.
- Gligorie*, fulgeratul, 581.
- Glina*, sat, 73.
- gloată*, amendă, 543, 672, 692; ... pântecului •, 543.
- Clunavii*, sat, 6.
- Glyrie P.*, gravos, 1010.
- Goaza*, de Jos, munte, 399; de sus, idem 399.
- *gocimani* • (Gottesman), instituție calvină, 372.
- Gorști*, moșie, 741; *Bistrean* log. din 689.
- Goethe*, 350.
- Goia*, postel., 38.
- Gojdu*, familie, 426; *Arghirie Atanasie*, 421; *Emanoil*, 421, 430.
- Golăești*, sat, 531; bis. din, 966.

- Goldoni*, trad. din, 329.
- Golescu, Gh.*, sau *Iordache*, 880; atlas al lui, 855, 941; lexicon al lui, 845; *Radu*, 241.
- Golești*, sat, 933; bis. din, 969, 975.
- Golia*, m-rea, 23, 97, 135, 284, 512, 960, 962, 964—968; pictura, 998.
- Gopeșul*, local. rom. în Macedonia, 419.
- Gorăslău*, 350.
- Gorgan*, spătarul, 30
- Gorgane*, sat, 73.
- Gorgota*, m-rea, 1023.
- Gorj*, 77, 108, 202, 464, 505, 529, 585, 777, 990, 992; așezările din, 501, 530; Sârbi și Bulgari în, 526; roșii de, 741; postelniciei în, 742.
- goștina* (gorștina), dijmă, 24; 31, 146, 262, 265, 320, 477, 524, 526, 687—688, 691, 996.
- goștinării*, v. *goștina*.
- goștinari*, agenți fiscali, 688.
- Gotha, Johann Timpel de*, 576.
- Govăjdia*, topitorie la, 558.
- Goodela, Dimitrie Panaiotadi*, 941.
- Govora*, m-rea, 75, 908; tipografia, 78, 894; tipărituri la, 356, 537—538, 785, 863—864, 895—896; pictura, 995; sfeșnicele, 1023.
- Gozzadini Tommaso*, călugăr, 875.
- Grabova*, localit. în Pen. Balc., 426.
- Gradacac* (Gradațaș), 36.
- Gradczanin*, numele lui Grațiani, 36.
- Grama*, stolnicul, 48.
- gramatică*, 423, 940; a lui Clain, 847, 849; a lui Molnar, 847; a lui R. Tempea, 847—848; a lui I. Văcărescu, 825, 846—847, 912; a lui G. Fața, 846; a lui A. Catiforo, 846; a lui Macarie Ieromon., 842; slavonă, 892; *ortografie*, *preocupări*, 845—850.
- Gramostea*, munții, 417—418, 1037; localit., 417—418; locuitori veniți la Moscopolie din, 420; distrusă, 427.
- Grațiani Gaspar*, 39, 40, 52, 83, 111, 140, 941; *domnia* lui, 36—39; V. Lupu, vistier pe vremea lui, 81.
- Gratz*, obiecte de metal din, 600.
- gravura*, 1008—1011.
- grădinarii*, breaslă, 587.
- Grădiștea*, sat, Vlașca, 498; târg, R.-Sărat, 495.
- Grădișteanu Bunea*, biv vel comis, 536.
- grăniceri*, 403; reg. de, 398—399, 520; de Secui, 398; Iosif II și, 401.
- grâu*, cultivarea, 547—550; export, 462, 610; dare din, 661.
- Greaca*, 242; balta, 555; vinul de, 552.
- Grebena*, localit. în Maced., 418—419.
- Greceanu*, cula din Măldărești, 992; frații, 796, 822, 861—862; *Radu*, 179, 181, 781, 817—819, 897; biblii, 862; biblioteca, 945; *Scarlăt*, fabrica de arpacăș a lui, 576; vel log., 929.
- Greceni*, târg în Bugeac, 485, 517—518; Tutova, podgorie, 552; ținut, 485, 487, 492, 517—518, 526.
- Grecescu Constant*, 815.
- Greci*, 29, 35, 39, 49, 526, 528, 699, 702, 720, 730, 782, 832—834, 872, 878, 887, 892, 900, 906, 918; mișcări contra, 21, 27; în timpul lui R. Miheea, 22; mitrop., 23; dregători, 24; răscoala lui Bărcan contra, 25; în timpul lui Al. Iliș, 26, 49—50, 140; în timpul lui Leon-Vodă, 31; V. Lupu contra, 81; în timpul lui R. Leon, 118; așezământ contra, 81; aduși de G. Duca, 140; uciși la Iași, 141; în timpul lui D. C-zino, 155; idem N. Mavrocordat, 218; locuiau în Fanar, 225; în timpul lui C. Mavrocordat, 233; excluși din dreg., 236; și Matei Ghica, 268, 280; contra lui Mavrogheni, 297; idem Hangerli, 320; Matei aga contra, 355; secta, 373; cei din Transilv., 386; episcop al, 391; lupta cu Italienii, 419; răscoală a, 426; Aromânii confundați cu, 428—429; servicii aduse de A-

- români, 432; în țările românești, 524—525; negoț, 525; în raiaua Brăilei, 584; în Sibiu, 594; lefegii, 745; la Neculce, 806; iconari, 1001; *sat*, Dâmbovița, 818; *Preda Floricoiul* din, 32; *Papa* log. din, 34; *vistierul* din, 107; al Ivionului, 73; *Ilfov*, școală, 929; uliță în Făgăraș 936.
- Grecia*, 417, 430, 938.
- Grecu*, familie, 999.
- grefu*, măsură, 573.
- greslele*, monetă, 630.
- Grigorașcu*, aga, 747.
- Grigore*, *ce are acea nevoie*, 581; *Sutzu*, 322; arhimandritul, 880; *Moisii*, argintar, 1036; *din Nazianz*, 1026; *Hăbășescu*, serdar, 131, 141, 358; *Moldovanul*, 880; *Neaniul*, *treti log.* 131; *Stan Brașoveanu*, tip., 891, 909; *mitropol.*, 31, 289; însoțește pe Matei la Poartă, 34; călugăr, 870; tipograf, 909.
- Grigorovici Ion*, zugrav, 999.
- Grillewitz Gasse*, Ipsilanti în Brunn la, 313.
- Grisellini*, 551.
- griș*, pregătire, 550.
- Griva*, Buia, v. Buia-Griva.
- Groapa-de-Jos*, munți, 399; *de-Sus*, idem, 399.
- Groapă*, bis. din, 985.
- gromovnicul*, 885.
- Groșera*, Gorj, 777; cula din, 992.
- Groși*, masiv, 553.
- groșii*, monetă, 618, 623.
- groșișele*, monetă, 630.
- Grotius*, 917.
- Grozăști*, sat, 133.
- Grozăvești*, sat, 531.
- Grumăzești*, 745.
- Guagnin Al.*, emisar, 789.
- Guevara Antonio de*, 794, 876.
- guldeni*, monetă, 364, 621.
- gunoiul*, îndatorire fiscală, 704—705.
- Guosdeni Ivan*, 525.
- Gura Lotrului*, luptă la, 300; *Motrului* m-re, 75, 969—970, 975; *Râului*, bis. din, 1003; *Sadu*, bis. din, 999.
- Gurghiul*, cetatea, 363.
- Gustav Carol*, regele Suediei, 358.
- Gyeröffy G.*, nobil ungar, 358.
- Haan Ignățiu*, funcț. austriac în Oltenia, 253.
- Habsburgii*, 352, 354—355, 372, 466.
- Hacquet*, naturalistul, 561, 607.
- Hagiade Sergiu*, 431, 548.
- Hagi-Luca*, familie arom., 429; *Moscu*, vornicul, 728; *Popp*, 429.
- Haiduci*, oaste, 7, 25, 351, 749.
- Haim*, Avram, nepot lui, 582.
- Haintl Franțisc*, lucrare, 883.
- halep*, măsură turcească pt. cot., 678.
- Halet Efendi*, 346.
- Halga Ioan*, iobag din Hălmagiu, 730.
- Hălici Mihail*, 850.
- Halicz*, voevodul de, 752.
- Halil*, Pașa, 141; hotarul lui, 229, 486, 658, 663; *Patrona*, răscoală la Stambul, 232, 248.
- Halke*, insula, 48; bis. din, 195.
- Haller Ioan*, 364, 734, 994.
- Halmaghi Ioan*, editor, 860.
- halva de Edirne*, 599.
- Hamadan*, v. Hemedă.
- Hamburg*, 599, 889.
- Hamza*, banul din Pârâieni, 689.
- Han-Tepessi*, pt. Movila Răbăiei, jud. Fălciu, 275.
- Haneșul-de-Jos*, munți, 399; *de-Sus*, idem, 399.
- hangere*, 775.
- Hangerli*, 321; *Alexandru*, domnia în Moldova, 342; *Constantin*, 335, 464, 634, 832—833, 948; domnia, 319—320.
- Hangul*, m-rea, 45, 123, 204, 774; *târș*, v. Aspășeni.
- Hanos*, din Cotnari, 668.
- Hanșul*, pitarul din Zahorna, 741.

- hanul*, Tătarilor, 2, 3, 4, 5, 6, 86.
- haraciu*, 27, 45, 83, 107, 114, 116, 122, 147, 174, 176, 242, 252—253, 292, 294, 458—460, 462, 466, 559, 634, 638, 641—643, 646, 648—649, 673, 687, 691, 695, 712—713, 749—750; al Ardealului, 359; de nume, dare, 659.
- *haragherii* • strângeau dările în companii, 594.
- Haralamb*, tip. la Moscopole, 423.
- hardughie*, clădire mare, 566.
- harem*, 479.
- Hariton*, mitrop., 23; *Cazacul*, 750.
- harta*, lui D. Cantemir, 799, v. și Cantemir; a stolnicului, 820, 858, v. și C-zino; a lui Rhigas, 855; v. și Rhigas.
- harturghii*, fabr. de hârtie, 566.
- Harvatin*, v. Guosdeni.
- Hasan Rusciuciu*, vizir, 302.
- hatiserif*, 278, 611.
- hatmanul*, dregător, 478; venitul, 480—481, 709; privilegiu, 670—671; dare către, 680; *de divan*, 475.
- Hațag*, delicvent, 545.
- Hațeg*, 399, 410, 834; orașul vizitat de Iosif II, 401; țara, 30, 401; răscoală în, 406; pag. din condica, 844; școală, 935.
- havaetul undiței*, taxă, 661.
- havalele*, sarcini excepționale, 261.
- hazna*, tezaur, 634, 649.
- Hăbășescu Grigore*, serdarul, 131, 141, 358.
- Hălmagiu*, Ion Halga din, 730.
- Hălmăjanii*, Almăjenii, 585.
- hătmănia*, ceaș al, 475.
- Hăjdău Ștefan*, pârălăb de Hotin, 141.
- Hânceștii*, contra lui G. Ștefan, 130—131.
- Hâncu*, răscoala lui, 522, 803; *Mihalcea*, șeful Hânceștilor, 103; 134, 141—142.
- hânsarii*, sub șefia vel vornicului, 743, 758.
- Hărlău*, ținut, 19, 42, 487—488, 563; fabrica de sticlă din, 565; Radu Mihnea la, 29, 42; prădat de Cazaci, 86; strigări de lefegii în, 745; *județ*, 265, 993; târguri și sate în, 508.
- Hârșova*, 4, 113, 301, 327, 503.
- *hârtii* • recensământ fiscal, dare, 144, 146, 216, 234—235, 636, 647, 675; pe țigani, 700; pecetluita, 636—637.
- hârtie*, fabrică de, 634, 896; în Muntenia, 565—566; în Moldova, 566; în Transilvania, 566—567; import din Veneția, 605.
- Heidendorf*, vinuri de, 552.
- Heissler*, generalul, 171.
- Helmont Van*, 798.
- Hemeda*, cetatea, 816.
- Herăști* (Herești), bis. din, 72; pod la, 568; reședință domn., 989; v. și Fierăști.
- Herleț*, medic, 576.
- hermelina*, (cacom), 598.
- Hermes cel învățat*, ziar, Viena, 828.
- Herodot*, 829, 879, 947.
- Herson*, guvernământul, 487.
- Herța*, 312; bis. din, 507, 518; codru 553, 754; târgul, 488, 508.
- Herțegovina*, 891.
- Hexabiblos*, manualul de legi al lui Armenopol, 540.
- hicleni*, 545.
- Hilandar*, m-rea, 1037.
- Hinătești*, sat, 531.
- Hinidora*, v. Huniedoara.
- Hios*, M. Fotinopol din, 540.
- hiukmfermani*, decret de numire, 456.
- Hlincea*, m-rea, 97, 135, 229, 660, 676, 704, 963; *satul*, 660, 675, 704.
- Hmielnișki*, *Bogdan*, hatmanul Caza-cilor, 85—86, 90, 649; *Timuș*, 89; ruda și ajutorul lui V. Lupu, 59, 60, 85—86, 90—91; *Ruxandra*, văduva lui, 135.
- Hobița*, sat, 737.
- Hochmeister Martin*, sas francmason 952.
- Hodivoaia*, Vlașca, 498.

- Hodobeni*, sat, 689.
Hodopeni (Otopeni), sat, 73.
Holanda, v. Olanda.
Holstein, Jean Plokoſ, consilier de 879.
Homer, 794, 946.
Homonnay Valentin, candidat la tron. Ardeal., 6, 7, 351.
Homor, m-rea, 963.
Homorici-Ungureni, sat, 533.
Homorod, revolta în, 406.
Hondol, Ioan Popovici din, 380, 382.
Hores Ieronim, dragoman, 50.
horgroşul (hergroşul), monetă, 630.
Horia, 520, 736, 836; răscoala lui, 402—409.
Hotărniceni, ținut, 486—487, 518.
Hotin, 39, 40, 42, 45, 47, 59, 86, 89, 90, 130, 141, 143, 155, 229, 236—237, 263, 269, 275, 290, 299, 300—301, 307, 313—314, 324, 562, 568, 721, 748, 757, 941; tratat la, 28; *raia*, 101, 227, 263, 265, 311—312, 481, 511, 773; *cetatea*, 147, 227, 461, 511, 615, 663, 706, 744, 773; *ținut*, 142, 487, 510—511, 744; *judet*, 509, 518, 754; minereu de fier lângă, 558—559, carele de, 703; târgoveții din, 770; Amfilohie ep. de, 880, 932; Gavril, mitrop. al Chișinăului și, 910.
hotnogi, dregători militari, 469—470, 514, 758, 776.
horilcă, rachiu, 677.
Hozun Mustafa, 704.
Hrățești, sat, 73.
Hrisant Notara, patriarhul, 232, 242, 784, 822, 922, 937, 946.
hrisi, griși, 550.
Hrisicu, Gh., 422.
hrisovuliți, ai vistieriei, 526, 712.
Hrisoscoleu, medelnicer, 513.
Hristache, pitarul, 832.
Hristoſor, negustor rom., 594.
Hristopol Atanasie, juristul, 332, 475, 543; • noul Anacreon •, 851—852.
Hristu, armatol din Moscopole, 427.
Hriza, spătar, 108; vistierul, 125, 686; tatăl lui Radu Popescu, 812, 815; vel ban, 1015.
Hronicul, lui Șincai, 837—839; al lui Cantemir, 800—801, 821.
Hronologia d-lor T. Rom., a lui N. Râmniceanu, 826.
Huedin, târg, 520.
Hugas Ingigian, preotul, 489, 551, 559, 607, 612, 749.
huila, 521.
Huni, 821.
Huniedoara (Inidoara), 370, 378, 399, 408, 519, 529; 1031, Jud., 352, 359, 378, 383, 852, 935, 999, 1000; vizita lui Iosif II, 401; revolta în, 405—406; topitorii în, 558; art. fabricate, 600; bis. greco-cat., 984, 999, 1031.
Hurezi, 184—185, 190, 826, 972, 977, 977—981, 984, 999, 1017, 1020, 1023, 1026—1027, 1032, 1040; bolnița dela 121, 1031; pisania, 186; parte din chilii, 187; foișorul, 188—189; vedere din foișor, 190; paraclisul, 191; Schitul Sf. Apostoli, 192; frescă, 193—194; detaliu dela, 200; piatră de mormânt, 201; biblioteca, 946; pictura, 995; *sat*, 571.
Hurmuzaki, colecția, 944.
Hurvât, mazilul, 693.
husari, oaste, 311, 399, 768, 934.
Huși, 50, 144, 236, 506—507; vadul, 221; episcopia, episcopi, 90, 289, 369, 575, 705—706, 864, 870, 902, 923, 947; școală la ep. de, 923; biblioteca ep. de, 947; Lajii din, 266; podgoria, 552; breasla lăutarilor din, 581.
hușnițe, puști, 769.
Hușovici Nicolae, vicar, 381.
Hușovici Nicolae, vicar, 381.
huzmeturile, 176.
Hypomenas Gheorghe, din Trapezant, 921—922.

- Iabloiani*, ocină în, 73.
Iachint Critopol, mitr., 23.
Iacobeni, mangan la, 559.
Iacov, patriarhul C-tinopolului, 164; mitr. Mold., 270, 861, 876, 909, 925—927, 948; județul din Ocnele Mari, 499; postelnicul, 689; *apostolul*, pictură, 733.
Iacovlev Deico, zugrav, 998.
Ialomița, 58, 60, 108, 661; județ, 65, 73, 474, 489, 573, 707, 758, 829, 929; Sârbi și Bulgari în, 526; sate în, 530—532; spălăreii în, 741; râu, 242, 325, 489, 498, 571; poduri pesto, 614; ținut, 496—497.
ialovița, dare, 235, 653—654.
Ialpug, 55, 229, 556.
iamurluce, mantăi de ploaie.
Ianache, comisul, 129; cămarașul, 247; v. și (atargiu; idem Văcărescu.
Ianăș, dascăl în Ticvanu Mare, 933; *Duma*, dela Borbanți, 939; protopop, 984.
Iancu, Sasu, era luteran, 941; soția lui, 24; *căpitanul*, din (ălinești, 108; ovreiul, 575.
Iane, C-zino, 23; *Surdul*, 111; *Contoiani*, 427.
Ianina, 417, 427, 906; *Ali Pașa* din, 417—418, 427; mitropolia, 943; *Antim* din, 1007.
Ianoș Pater, negustor rom., 376.
Ianovici, Nicolae, 425, 845; *Toderașcu*, log., 52.
Ianuarie, birul lui, 634.
Iaruga, 36, 39; v. și Brusa.
Isaccea, Rușii ocupă, 327.
Iască, delicvent, 545.
Iași, 15, 18, 23, 38, 41—43, 45, 48, 51—52, 81, 87, 89—91, 102, 134, 139—140, 144, 146, 152, 155, 160, 208—209, 210—212, 214—218, 221, 226, 230—233, 237, 257, 259—260, 262—263, 265, 270, 275, 280, 284, 286, 289, 313, 317, 322, 342, 430, 454, 456, 458, 471, 476—477, 507—508, 511, 513, 527, 529, 542, 550, 566, 576—577, 580—581, 586, 592, 596, 598—599, 600, 611, 614, 616—617, 620, 625, 677—679, 681—682, 688, 696, 698, 703—705, 727—728, 744—745, 748—750, 752—753, 760, 764, 771—772, 782—784, 787, 791, 793, 798, 801, 803—804, 809, 828, 839, 842—843, 845, 856, 860, 869—871, 876, 879—881, 885—886, 890, 892, 895, 902, 910—911, 916, 926, 931, 939, 941—942, 944, 946—948, 951, 965—967, 968, 974, 982, 993, 998—999, 1008—1009, 1011, 1013, 1020; luptă la, 17; Al. Iliășărăsește, 50; armatele lui G. Ștefan în 59; prădat, 86, 522; Gh. Ștefan intră, 89; bis. Sf. I. Botezătorul din, 92; m-reă Trei Ierarhi, 93; m-reă Golia, 97; Curțile domnești din, 98; sinod la, 103; ocupat de C. Șerban, 135; răsculații vin asupra, 141; sultanul la, 142; A. Ruset intră în, 145; ocupat de Petriceicu, 150; N. Mavrocordat vine la, 227; catanele lovesc, 228; ocupat de Münnich, 236; se întinde spre Copou, 270; Ghica Gr. face cișmea, 274; Turcii pierd, 300; Gr. III Ghica e ucis în, 307; C. Moruzi intră în, 308; Al. Mavrocordat fuge din, 311; ocupat de Austriaci, 312; pace la, 316; Michelson intră în, 324; C. Ipsilanti la, 327; Al. Moruzi numit la, 337; Callimachi Al. intră în, 338; idem pleacă, 339; alimentarea cu apă, 341; teatru în, 344—345; Asaki la, 322, 345; Ipsilanti șef al Eteriei în, 347; bis. Sf. Vineri din, 962; m-reă Sf. Spiridon, 268, 308, 678; Academia din, 273, 524, 923—925, 942; școli în, 105, 232, 920, 927; tipografie, 104, 261, 865, 866, 895, 900, 909; județ, 344, 964; ținut, 42, 487, 507—508, 790; m-reă din codrul, 962; codrul, 553, pârcălăbia, 480; tipă-

- rituri la, 538, 543, 863; cartier al, tăbăcarilor, 578; breasla blănarilor, 579; idem a lăutarilor, 581; a mișeilor, 582; a ciocilor, 582; a Armenilor, 582; a străinilor, 584; a ciubotarilor, 585; a tălpărilor, 587; vice consulul francez din, 594; bis. ungurească din, 660; Iezuiții din, 670; cămăna în, 677; bis. Curții domnești, 697; bis. armenească, 705; bancher din, 727; mitropolia, 913.
- iatagane*, 775.
- Ibașfalău*, (Dumbrăveni), 361, 519—520, 524.
- Iberia* (Iviri) sau Caucaz, 858, 899.
- Ibrail*, v. Brăila.
- Ibrahim Manaf*, 321.
- ibrictarul*, dregător, 473, 477.
- ibrișin*, mătase, 577.
- ibrișingii*, lucrau ibrișinul, 577.
- Ichiului*, valea, 141.
- icioglani*, agenți executivi, 644.
- Iclodul Mare*, 1003.
- icoanele*, 1000—1004.
- Ienei*, biserica, 193.
- Ienachi Mihu*, 289.
- Ienicer aga*, sprijinitor al lui Antioh Cantemir, 214.
- ieniceri*, oaste, 308, 454, 754, 751, 770.
- Ienikale*, cetatea, 291..
- Ienișer*, în Tesalia, 120.
- ierbari*, agenți fiscali, 681, 772.
- ierbărit*, 654—655, 681.
- ierelmasi*, un fel de cartof, 551.
- Iernut*, castelul din, 999.
- Ieronim Hares*, dragoman, 50.
- Ieropolitica*, (itica), 786.
- Ierotei*, călugărul, 163.
- Ierusalim*, 582, 936, 1004, 1007, 1009, 1014—1015, 1026; patriarhia din, 54, 215; Brânc. ajută, 195; patriarhul din, 185, 197, 375, 784, 1006, 1034; *Dosoștei* patr. al, 98, 165, 376, 795, 890, 900; *Hrisant* al, 232, 822, 922; *Teofan* al, 814; *Efrem* al, 927; *că-lăuza la loc. sfinte dela*, 136; *Risipirea cea de pe urmă a*, 854; *Proschinitariul*, 892; *Manual despre...*, 946; *cetatea*, 865.
- Ieșeni*, 703.
- ieșit*, muncă, 704.
- Iezuiți*, 376, 782; în Mold. lui V. Lupu, 105; misionari în Ardeal, 373; manifest pentru Unire, 375; în Cluj, 837, 921; școală la Iași, 916.
- Iglau*, Moravia, postav, 595.
- Ignatie*, mitrop., 930; *Darabant*, 391.
- Ignățiu*, Haan, 253; *Ievlevici*, prof., 105, 916.
- Ilarie*, Sf., pictură la Mântuleasa, 868.
- Ileana*, fiica lui G. Duca, 152; *Ma-vrocordat*, 271.
- Ilfov*, 70, 73, 75, 202, 204, 295, 318, 322, 474, 542, 566, 568, 571, 573, 576, 704, 716, 749, 929, 950, 969—970, 989—990; așezări în, 496; Sârbi și Bulgari în, 526; satele în, 530—532, • Ungureni • în, 533; vistierniceii în, 741; stolniceii în, 742; școală la Argești în, 929.
- Ilia*, local., 352; revoltă la, 406.
- Iliaș*, fiul lui Al. cel Bun, 561, 809; v. Lupu vel. vornic sub, 81, tatăl lui Alexandru, 26; *Alexandru*, 30, 32, 34—35, 38, 89, 138—140, 218, 226, 513, 530, 652, 684, 705, 729, 750, 756, 795, 811, 1031; *domnia*, 26; *domnia* în Moldova, 39; *a doua* în Moldova, 49—50; *Radu*, 49, 64; *domnia*, 32—34; *Rareș*, 809.
- Ilie*, *Sturza*, 142; C-zino, vistierul, 216; *Știrbei*, 240; *Țifescu*, 210; vistierul, de Vrancea, 472; *fiul lui I. Neculce*, 804; *dela Cernavodă*, tipograf, 891; *Miniat*, cazaniile lui, 906; Sf., patron de bresle, 587; *bis. sf.*, din Botoșani, 523, 588; Bârlad, 588; a satului, din jud. Suceava, 1001.
- Iliia*, gravor, 1009.
- Iliavici Dimitrie*, Bucovineanul, 891.
- Ilieni*, comună, 732.
- Ilinca*, Cantacuzino, v. C-zino; a doua

- soție a lui Antioh Vodă 122; *Brâncoveanu*, 176.
- iliș*, dare, 661, 688.
- Illyri*, 756.
- Ilva*, bis. din, 984.
- imaș*, 341, 715, 726.
- imbrohor*, dregător turc, 452.
- imigrare*, în Moldova, 338, 736; în Muntenia, 736.
- imineeii*, pantofi, 577.
- iminigiii*, cei ce lucrau imineeii, 577.
- Imperialii*, față de cele trei principate, 5—9, 16, 25, 28, 36, 115, 117, 159—161, 169, 171—172, 174—175, 205, 209, 241, 352—354, 363—364, 413, 460; *monetă*, 459, 710.
- Imperiul Otoman*, 949; descriere de Rycaut, 458.
- Imreffy Mihail*, 27.
- Inău*, cetatea, 113, 359; reședință episcopală, 369, 372, 392.
- incunabile*, 950.
- industria*, 76—78, 273, 563—567; ceramică, 575; alimentară, 575—577.
- influențe culturale străine*, 781—787; turcească în terminologia mil., 775—777.
- Ingigian Hugas*, v. Hugas.
- inicercă*, sineală, 770.
- Inochentie*, 835—836; ep. de Huși, 289; papa, al XIII-lea, 386; sf., pictură la bis. Mântuleasa, 868; v. și Clain.
- Institutul, orbilor*, din Ungaria, opera unui Aromân, 431; *de istorie Națională*, Buc., 913; *Bathlyaneum*, bibliotecă, 950.
- inul*, cultivarea, 883.
- Ioachim*, patriarh al Moscovei, 786, 900; pitărelul din Mihăileasa, 741.
- Ioan*, fiul lui V. Lupu, 57—59, 88, 90—92, 94, 98, 102, 782, 920, 1014; *Vodă Viteazul*, 86, 98, 462, 768; zugrav în Muntenia, 997; Matei fiu. lui, 998; dela Prislop, 367—369, 321; din Aciliu, 377; din Săliște, 377—378; chirie, protopop, 588; Evanghelistul, 733, 1006; din Șcheii Brașovului, preot, 842; din Vinți, 903—904; din Siret, 963; din Deva, ierodiaconul, 999; *Rali*, 876; *Gheorghe Constantin*, învățatul, 906; *Theodoranu*, *Tzinka*, 1031; Botezătorul, Sf., biserica din Iași, 44—45, 92; idem, Kuruceșme, 518; *m-rea din Sozopole*, 48; *grecesc*, m-rea, Buc. 185, 665; *Zlataust*, m-rea, 152; *Cel Nou*, 1006, 1011; moaștele 208; vieața sf., 863; racla sf. 1040; Gură de aur, 261, 1026; m-rea, din Focșani, 494; Predeteci din Buc., 976.
- Ioana*, soția lui Nicolae vel agă, 72; *Baba*, 581.
- Ioanăș*, de Huniedoara, 370.
- Ioaneș*, din Galeș, 377.
- Ioanichie*, Ioan Bacov, în călugărie, 1009; gravor, 1010.
- Ioanovici Nestor*, arhimandrit, 381; *Vichentie*, patriarh din Carlovăț, 985.
- Ioasaș*, patriarh al C-polului, 24; al Ohridei, 423; mitrop. Ardeal. 164; grec, 372; Varlaam și, 872.
- iobagi*, 394, 399, 530, 934, 732—737; îndatoririle lui, 399—400; îngrădiri civile, 400; Iosif II și 401; din Transilvania fugeau în Ț. Române, 532.
- iobăgia*, desființarea, 408—409, 489.
- Ion*, fiul lui Antonie Ruset, 146; Paladi, biv vel log., 289. din Sadu, zis popa Tunsu, 379; Nicolide, medic, 418; meșter ferar, 576; hânsariul din Șchiopeni, 628; bănișorul 665; pârgar mare din Cotnari, 668; păhărnicele, 693; Scărașul (Scărariul) 870; fiul lui Petru tipograf, 905; log., negoțitorul, 950.
- Ionașco*, vâtaf de sinețari, 770; Iacob 985.
- Ionești*, conacul dela, 685.
- Ioniță*, fiul lui Antioh, 216; Bașotă, 339; Blănaru, 588; Bulgaru, 526; Margoș, 588; Otetelișanu, 545;
- Ionuț Dandea*, 406.

- Iordache, Ruset*, 137, 146, 175; Olimpiotul, 432; sărdarul, 470; sărdarul de mazili, 762; Darie Dărmănescu, 873; Hagi, din Cerneți, 929.
- Iordăchioaia*, bunica lui Neculce, 804.
- Iorest*, Vlădica Ardealului, 369, 863; Năsturel, 70.
- Iorga, Nicolae*, 99, 809, 815, 880; casa din Văleni a lui, 993; din Viza, sluger, 283; starostele, 588.
- Iorgache*, Moruzi, 309; logofătul, 704.
- Iorgovici Iosif*, prof. 936; Paul, 848, 913, 932.
- Iosif*, mitrop. Ardeal., 164; împăratul, 173; al II-lea, 299, 306, 380, 389, 411—412, 489—490, 630, 732, 836—837, 847, 905, 985; călătoriile în Ardeal, reformele, 400—409; împărțirea ad-tivă, a Transilv., 483, 519; Budai vlădică, 372; Stoica, episcop, 372, 377; Teleki, 734; episcop al Argeșului, 869.
- Iosip*, schitul lui, 40.
- Iov*, 65; episcop, 377.
- Ipec*, v. Pec.
- Ipolit*, Cuvântul lui, trad., 870.
- Ipsilanti Al.*, 226, 305, 316, 322, 503, 536, 544, 547, 557, 569, 573, 616, 624, 630, 634, 637, 646, 707 730, 761—762, 827, 832—833, 855, 928, 930—931, 937, 1031; *domnia*, 293—296; *a doua domnie* în Muntenia, 319; *domnia* în Moldova, 311—316; e închis, 323; e decapitat, 323—324; canalul lui, 498; codice de legi al lui, 540—543; fabrica de hârtie în vremea lui, 566; se ocupă de bresle, 578; cronică rimată, 831; proclamație, 907; capul eteriei, 347; *Atanasie Comnen*, 489, 494; *Constantin*, 324, 335, 574—575, 739, 766, 802, 826, 1034—1035; hatmanul, 285; fii lui fug, 295—296; *domnia*, în Muntenia, 322—324; Sub Ruși, 325; *domnia*, 325—327; intrigă în contra, 338; *domnia* în Moldova, 339—340; față de Chiproviceni, 595; *Dumitru*, fiul lui Alexandru, fuge 295.
- Iraclie* (Heraclius) împ., Gromovnicul lui, 885.
- Irimia*, pecetariul, 1025.
- Irina*, mama lui V. Lupu, 81.
- Irinupolis*, arhieru de, 271.
- irmilici*, monetă, 630.
- Isabella*, regina, 732.
- Isaccea*, 568; pod peste Dunăre la, 235, 338; schela la, 462.
- Isaia*, arhimandrit, 163.
- Isaiev*, general rus, 325.
- Isar Ioan*, vistierul, 147.
- Isaurianul Constantin*, împ. bizantin, 538; *Leon*, colecție de legi, 538.
- Iscru*, log. din Gaia, 741.
- Iskemne agasi*, prefectul tronului, 456.
- Ismail*, 102, 338, 1011; cetatea, 39; bis. Maica D-lui, 99; bis. Sf. Nicolae, 99; ținea de mitr. Proilaviei, 101; bis. zidită de Brâncoveanu în 187; ocupat de Ruși, 288, 315, 325, 327; asediul, gravură, 315; ținut, 486; Seraschierul de. 514; sau Smil, 515—516; județ, 517.
- isnaf*, breaslă, 578, 586, 591.
- Isocrat*, lecturi din, la Sf. Sava, 182—183.
- isprăvnici*, 254, 256, 259, 269, 290, 481, 485—486, 488, 490, 492, 494—496, 498, 501, 507, 517—518, 557, 656.
- isprăvnicii*, 695; «... de Ungureni» 533.
- Istanbul*, 610, 797, 810.
- Istoria Vechii Dacii*, a lui Dionisie Fotino, 277, 488, 828—830, 912; Universală a lui Pavel Kengelatz, 381; în versuri despre Mold. și Ț. Rom., 792, 831; ieroglifică, 798—799; împ. Otoman, 801; «... Autentică» de Amiras, 803—804; României, a lui Philippide, 827—828; a bis. Scheii Brașovului, 834; Ț.

- Rom. a lui M. C-zino, 824, 912; idem a Stolnicului, 820—821; Românilor, a lui S. Clain, 835—836, 887, 950; manual de, 941; eclesiastică, 836; bisericii, a lui Maior, 841; pt. început. Rom. în Dachia, lui Maior, 840; a lui Herodot, trad., 879, 977.
- Istoriografia*, 787—841; *moldoveană*, 787—810; *munteană*, 810—833; *ardeleană*, 833—841.
- Istratie*, postelnicul, 113; logofătul, 787; Leurdeanu, 945; lemnarul, meșter, 981.
- Istinye* (Stenia), 937.
- Istvanfi*, isvor al Stolnicului, 821, 945.
- ișlicarii*, breaslă, 579.
- ișlice*, 579.
- Iștvanovici Mihai*, tipograf, 691.
- Italia*, 118, 307, 332, 345, 504, 547, 551, 607, 610, 782—783, 828, 842, 875, 921, 932, 944, 948—949, 951; postav din, 595; import din, 599; ziare din, 889; influență în artă, 999, 1023.
- Italiani*, 419, 526.
- Itica*, sau *Ieropolitica*, 786.
- Itinerariu Siberian*, al lui Milescu, 796.
- Itodie*, spătarul ot Rușiceni, 693.
- Ițcanii vechi*, bis din, 963.
- iucht*, iuft, 598.
- Iuda*, spânzurat, pictură la Mântuleasa, 868.
- Iuga Vodă*, 941.
- Iuganii*, moșie, 916.
- Iulie*, birurile lui, 635.
- Iunie*, birurile lui, 634.
- iuzbașa*, 677, 741, 776
- Ivan*, căpitanul, 108; armenaul, 582.
- Ivanić*, Români în districtul, 413.
- Ivănești*, Barbu pah. din, 689.
- Ivir*, m-rea, 21, 23, 30—31, 73, 75, 594.
- Iviron*, v. *Ivir*.
- Ivoreanu Antim*, mitrop., 179, 239, 817, 861, 940, 1009—1010.
- Ivria*, (Iberia), în Caucaz, 858, 899.
- Ivul*, sâtean din Dârza, 692.
- Izbășescu*, nume de familie, 741.
- Izbășoiu*, nume de familie, 741.
- Izbiceni*, sat, 683.
- Izlaz*, 301, 319, 612, 707—708.
- Izvorani*, ocină în, 73.
- Izvorul Tămăduirii*, 906.
- Impăratul Roman*, hotel la Sibiu, 401.
- Imprumuturi* (împrumuta), bir, 634—635, 682—684, 687, 698, 713, 749.
- *Indreptarea legii* •, codice de legi, 539—540.
- înfierarea cu fierul roșu*, 545.
- J. K.**, poet moldovean, 852.
- Jaca*, cetate, 16.
- Jantra*, în Bulgaria, 302.
- *jalba în proșap* •, 537.
- Jalnica tragodie*, a lui Beldiman, 874.
- jâmbłari*, 580.
- Jdegla*, schelă la, 708.
- jder*, blăni de, 607.
- Jețarovici Danilo*, 428.
- jeler*, cultivator liber, 394, 732.
- Jenner*, învățat englez, 419, 884.
- Jezuiți*, v. *iezuiți*.
- Jianu*, Hagi Stan, 929, 1022.
- Jiblea*, local., 299, 569, 613.
- Jidovii*, 584; breaslă de, 578, 583; v. și *Evrei*.
- Jigălia*, în Bărăgan, 656.
- jignicer*, dregător, 471.
- jignîța*, dare pentru, 664.
- Jigoreni*, Vaslui, 1023.
- Jijia*, râu, 90, 273, 574; caice pe, 570; pod peste, 614.
- Jina*, comună, 399, 826, 935.
- Jipa*, postelnicul, 686, 689.
- jirebii*, delnițe, 728—729.
- Jitianu*, m-rea, 111, 969.
- Jiu*, râu, 2, 299, 557; poduri peste, 614; oraș, v. *Târgul Jiu*.
- joimiri*, ostași, 212.
- Joppecourt*, francez, 552, 612.

- Jora*, sârdarul, 148; căpitan, 760; *Antiohie*, hatmanul, 227.
- Jordanes*, 847.
- Josephus Flavius*, 854.
- Journal de Francfort*, ziar, 889; *Encyclopédique* 889; *Littéraire*, 889.
- Juda*, mină de aramă, 559.
- județ*, primar, 254, 499, 673, 680.
- județe*, în Muntenia și Moldova, 483 — 489; subdiviziuni, 490—492.
- Jugoslavia*, 764.
- jugul*, pedeapsă, 544—545.
- jupâni*, v. meșteri.
- jurați*, 254, 372.
- Juravna* pacea dela, 126, 145.
- jurători*, olteni, 689.
- juzii țigănești*, 43.
- Kahrie Djami**, 464.
- Kalavryta*, ținut în Moreea, 98.
- Kalocza* Evanghelia dela, 849.
- Kamenitza* (Camenia), cetate, 142 — 143.
- Kamenski*, general rus, 327—328.
- Kampe*, Ioann Heinrih, 881.
- Kanlı-Köprü*, v. Podul Sângeros; v. și Lipcani.
- Kara Hissarli Ahmed*, 307—308.
- Kara Mustafa*, vizirul, 127, 148, 159 — 161, 174—175, 132, 362.
- Karakallu*, m-rea, 99.
- Karl Philipp*, bate monetă în Bavaria, 622.
- Karlovit*, pacea, 175, 197, 213, 349, 541, 617, 736; mitropol. din, 379 — 380, 869; patriarhul de, 985; catechism la, 940.
- Kaunitz*, ministru, 305—306.
- Katona*, E. Gelei, prof., 917.
- Katzikis Lampos*, negustor, în Moldova 24.
- Keskemet*, Aromâni la, 428.
- Kemény Ioan*, general, 57, 59, 89, 90, 115, 358—360, 371.
- Kempis*, Thomas a, trad. din, 871.
- Kengelatz Pavel*, arhimandrit, 381.
- Kereszturi P.*, prof., 917.
- Kertch*, Rusia câștigă, 291.
- kervansarai* (kiarvansarai), 709.
- Kiev*, 14, 103—104, 323, 327, 379, 538, 780, 782, 784—786, 842, 845, 859, 872, 886, 893—895, 900, 915 — 916, 921, 1008—1009.
- Kimburun*, Rușii cuceresc, 235, 291.
- Kiprovaț*, 254.
- Kiracola*, vistier, 22.
- Kiseletul*, schelă la, 708.
- Kiuciuk Kainargi*, v. Kûçûk.
- kiürgik*, 201, 606.
- Kloneis Rhizos*, negustor, 24.
- Klopstok*, 853.
- Kochanowski Jan*, 865.
- Kogălniceanu*, 802; *Enache*, 264, 271 — 272, 505, 682, 724, 808—810, 815, 951; *Mihail*, 809—810.
- Kohani Simon*, 565.
- Koki Vechi*, v. Cochi Vechi.
- Köln*, 889; v. și Colonia.
- Kolocsa*, Kalocsa, tip. rom. la, 911.
- Kolosy Vasile*, protopop de Săcărâmb 843.
- Konieh*, Asia Mică, 281, 963.
- Konieczpolski*, prizonier, 39.
- König*, consul, 309.
- Kontoleo D.*, gravor, 1011.
- Kopitar*, filologul, 841.
- Koprivnica*, district, 413.
- Korecki*, ginerele lui Ieremia Movilă, 18—19.
- Koriatovici Teodor*, cneazul, 110—111.
- Koridaleu Teofil*, 105, 916.
- Kornis Sigismund*, baron ungur, 1003.
- Körösi* (Crișan), 848.
- Kotrancozi*, v. Cotroanța.
- Kouzanos Ananias*, jurist, 344, 542.
- Kray*, colonel austriac, 300.
- Kremnitz*, monetă, 620.
- Kreuzer*, v. creițar.
- Kristsori*, familia, 406.
- Krizevici*, district, 413.
- Kruședol*, m-re, în Srem, 421.

- Kuceajnska Gora*, 416.
Küçük-Kainargi, pacea, *domnii Mold.* până la, 259—275; *idem* ai *Munteniei*, 277—292; *idem* până la pacea dela *Șiștov*, 293—303; la pacea dela *Iași*, 305—316; tratatul dela, 291—292, 298, 591, 611, 823—824, 857, 908, 924, 928; Rușii ocupă, 327.
Kufstein, temnița dela, 377.
Kuņotovici Ivan, tipograf, 894.
Küprülü Ahmed, vizirul, 115, 126, 133.
Kuruçesme, bis. Sf. Ioan dela, 518.
Kurucz, v. *Curuți*.
Küstendil, Aromâni la, 419.
Kütajeh, Ali Pașa de, 320.
Kutneinski, m-rea, 872.
Kutusov, general rus, 328.
- Labancz*, v. *Lobonți*.
lacherdă, import de, 599.
 * *Lacu nemțasc* *, gazetă dela, 889.
Ladislauș, *Basilius Popp*, doctor, 856; *Crainic*, 406; *Erdeli*, trad., 874.
Ladyszyn, cetate pe Bug, 126.
Laertius Diogene, 794.
lagumuri, 776, 772.
Laiotă Basarab, 291.
Laiovl, sat, 73.
Laji, negustori turci, 263, 266, 505.
Lâle, geamie, 966.
Lamba, moșia, 561.
Lambadarie Petre, din Peloponez, 943.
Lambrino, familie, 720.
Lambru, postelnicul, 741.
Lampos, *Katzikis*, v. *Katzikis*, *Morpheas*, 24.
Lancrâm, m-rea, 383.
Langeron, general rus, 518, 592.
Larga, valea, 150.
Larissa, 423.
Lastririe, *Carol Filibert de*, 551, 883.
Lastryrrie, v. mai sus.
Lașcarev Serghie, consul rus, 308.
Lauzus și Lydia, bucată literară, 888.
Lavra, Sf., m-rea, 98, 898, 1007, 1026.
- Lavrentie*, ep. de Roman, 581; eromonahul, 1023.
Laxmann, prof., 548.
Laz, 562; centru de iconari, 1003.
Lazăr, Marco al lui, 583; *Alexie*, din Buda, 887—888; episcop, 372; *Drușiana*, mama lui G. Bethlen, 352; *Gheorghe*, activitatea, 332—333, 345, 781, 833, 850, 854, 875, 931—932, 940; *Nicolae*, din Ianina, 906; *Ioan*, din Ianină, 906; *Sârbru*, din Focșani, 526; v. și *Apostol*.
Lăculețe, m-re, 67, 70.
lăcuste, pe vremea lui Al. Moruzi, 318.
Lăcusteanu Matei, vel sluger, 929.
lădunci, 749.
lămâi, import de, 599.
Lăngescu Radu, dascăl, 919.
Lăpușna, 86, 209, 213, 266, 748; județ, 469, 563, 718; *Rangul* hotnog al, 470; sârdarul de, 481; ținut, 485, 492, 513, 693, 756.
Lăpușneanu, Alexandru, 104, 113, 575, 719, 998; *Bosie*, 50.
Lăpușneni, 130—131, 141, 147, 470.
Lărgășeni, Tecuci, 930.
lăascaia, v. *lescaie*.
lăutarii, breaslă, 581.
leafă, fixată pt. dregători, 256, 700; a dărbănilor, 740.
leagăne, import de, 602.
Leca, comisul, 685.
lefegii, oaste, 133, 321, 701, 740, 744—748, 752—753, 755, 772—773.
lefilor, birul, 634.
Lefter, din Hodobeni, 689.
legătura, lui M. Barnowski, 721; a lui M. Viteazul, 720, 722.
lei, monetă, 211—212, 230, 235, 252, 259, 263—264, 270, 282, 285, 295—296, 307, 318, 320, 347, 481, 492, 550, 556, 571, 585, 605, 617—618, 621—622, 624—627, 629—631, 644, 646, 648, 651, 655—656, 658, 661—663, 666—667, 669, 675—677, 694, 698, 700—702, 705, 710, 724, 728,

- 741, 746, 756, 769, 790; vechi și noi, 618, 623; bătuți, 624; obligație fiscală 688, 694.
- Leiba*, jidovul, 576.
- Lipsca* (Leipzig), 593, 824, 828, 874, 877, 880, 924, 932; târgul de vară din, 594; postav din, 595.
- leișele*, monetă, 630.
- Lemberg* (Lwów), (Liov), 16, 45, 51, 97, 104, 113, 126, 133, 152, 269, 345, 358, 771, 788, 811, 852, 864, 882—883, 888, 894—895, 897, 911, 913, 1006.
- lemn*, bis. de, din Ograda Vămii, 215.
- lemn*e, export, 610—611.
- Lemnos*, insula, 265, 282.
- Leningrad*, v. Petersburg.
- leoășii* (leuășii), agenți fiscali, 688, 694, 701.
- Leon*, *Vodă*, 30, 34, 118, 685, 698, 706, 749, 774—775, 812, 1001; *domnia*, 30—32; așezământul lui, 21, 119; *Radu*, 120, 128, 204, 458, 463, 674, 690, 723, 816; *domnia*, 118—120; mitropolit al Moldovei, 311, 932; *Asaki*, v. *Asaki*; *Isaurul*, 538.
- Leonard*, căpitan de martalogi, 670.
- Leontie*, episcop, 947.
- Leopold*, împ. Austriei, 124, 161—162, 361—363, 374—375, 394, 413, 736; *al II-lea*, 409, 418; *arhitectul*, 968.
- Leordeni*, *Popești*-, sat, 571.
- Leova*, târg, 517.
- Le Roy*, expert naval, 570.
- lescaie*, monetă, 624.
- Leszczyński Rafael*, sol polon, 506; *Stanislas*, regele, 227.
- Leși*, 1, 16, 18, 26, 35—36, 38—40, 42, 45, 50—51, 90—91, 123—124, 126, 143, 150, 160, 208, 212—213, 218, 656, 753, 770, 773, 804; v. și *Polonii*.
- Letca*, bis. din, 985.
- Letopisețul*, lui M. Costin, 791, 803, v. și *Costin*; idem al lui *Neculce*, 806—808.
- Leurda*, localit., 236.
- Leurdeanu Stroe*, 115—116, 118—120, 167, 812—819; *Maria*, soția lui Șerban C-zino, 167.
- Leuta*, apa, 566.
- leva*, monetă bulgară, 630.
- Lewenz* (Leva), Turcii la, 117, 751.
- Lexicon*, al lui Clain și Maior, 835; al lui Mardarie, 842.
- libra*, măsură de greutate, 554, 556.
- Lichia*, în Asia Mică, 811.
- Lichirești*, azi Călărași, 285, 496, 513, 707, 758, 760.
- Liga Sfântă*, 148, 155, 161, 208.
- Liliana*, soția lui Gavril hatmanul 98, 614.
- Linchou*, frații, 607.
- Lintopea*, local. arom., 418, 427, 943.
- Linz*, pânzeturi de, 596.
- Liov*, v. *Lemberg*.
- Lipcani* (Târgul Podului, Kanlı Köprü), 509—511, 615, 750, 754; corp de oaste, 509—510, 775.
- Lipnicul*, m-re, 662.
- Lipova*, 372, 521, 1031; bis. din, 999.
- Lipovăț*, sat, 531.
- *lipsa haraciului* •, dare, 634, 648.
- Lipscani*, stradă în Buc., 593; negustori, 593.
- lipscănie*, marfă de Lipsca, 593.
- Lisa*, sat, 732, 737.
- Lisabona*, 550.
- Lissa*, școală în, 935.
- Litenii Mari*, 312.
- Literatul*, Gh. Cristofor, 429, 984.
- litra*, măsură, 557, 602, 669, 671, 695, 827.
- Liturghier arab*, 785.
- Liturghie*, tipăritură, 902, 906, 910.
- liude*, 505, 508—509, 517, 526, 565, 570, 710.
- Livadia*, 417.
- Livaniscul Diavolei*, locul tipografiei din Moscopole, 914.
- Lobonți*, epitet dat Austriacilor, 362.
- Löcse*, Gr. Ghica la, 117.

- locul agesc*, taxă, 670, 673, 681.
Locurile sfinte, 582.
Loga, diaconul, 933.
Logica, tip. de Cavaliotti, 423—424;
 a lui Clain, 913.
logofătul, dregător, 475, 478—480; de
 divan, 479, 659; de țara de Jos,
 475; de țara de Sus, 475; pușcăriei,
 557.
logofeția, se dublează, 473.
logofeței, li se zicea și roșii, 689, 741.
Loloiești, sat, 721.
Lomul, râu, 857.
Londra (London), 504, 796; gazeta
 dela, 889.
longe, adunarea generală a membrilor
 breslei, 586.
Longhin, episcop, 372.
Lopatna, sat, 531.
Lorantffy Suzana, 917.
lostriță, varietate de pește, 555.
Lotru, râu, 557.
Loviște, 613—614, 758.
Luca, vistierul, 220; *Dimitrie*, primar
 în Lugoj, 521; *al Ciprului*, ep. de
 Buzău, apoi mitrop., 784, 1005—6;
Ianuleos, dicționar al lui, 843; preot
 din Iclodul Mare, 1003; episcop,
 1009; idem și caligraf, 1034; v. și
 Barsi Nicolo; v. și Hagi.
Lucania, Ocel din, 856.
Lucaris, mitropolit, 103.
Lucăcești, sat, 561.
Luck, convenția dela, 202.
Lucrări privind gospodăria și sănătatea,
 882—884.
lucrul domnesc, dare, 749; metalelor
 prețioase, 1023.
Ludescu Stoica, 122—124, 159, 536,
 781, 811—814, 816.
Ludești, sat, 812.
Ludovic al XIV-lea, 220, 362, 394, 414,
 773; *al XV-lea*, 621, 627.
Lugasi Francisc, 945.
Lugoj, 5, 359, 364, 521, 529, 732, 917;
Iosif al II-lea, vizită în, 401; cojo-
 carii din, 587; episcop de, 848;
 școală în, 921.
Lujeni, bis. din, 1000.
lumdănărari, 580.
Lumini, masiv păduros, 553.
Lunca Mare, Putna, 755.
Lunguleți, sat, 295.
luntre, pe Olt, 569.
Lupașcu, fiul Dafinei, 137.
Lupești, sat, 73.
Lupoianu, *Constantin*, stolnic, 496.
Lupșa, lupta dela, 407.
Lupu, sulger, 147; sărdarul de mazili,
 470; biv vel staroste de scriitori,
 577; păhărnicelel din Verco, 741;
 dascălul de slovenie, 918; *Alexandru*,
 fiul lui Vasile Vodă, 92; *Bogdan*,
 hatmanul, 210; *Buliga*, vel căpitan,
 72; *Costaki*, caimacan, 227, 239,
 620; *Ioan*, fiul lui Vasile Vodă, v.
 Ioan; *Irina*, mama lui Vasile Vodă,
 81; *Maria*, fiica lui Vasile Vodă,
 86—87, 91—92; *Mehedințeanul*, 784;
Ruxandra, fiica lui Vasile Vodă, 85,
 87, 91—92, 135; *Ștefăniță*, fiul lui
 Vasile Vodă, 92, 97—98, 129, 138,
 614, 660—661, 675—676, 694, 705,
 791, 795, 807; *domnia*, 134—136;
Tudosca, (Teodosia), soția lui Vasile
 Vodă, 81, 91—92, 94, 96, 1013—
 1014; *Vasile*, Vodă, 131, 228, 35—
 36, 38, 40, 42, 44—46, 48—52, 55,
 57—61, 129—131, 133, 137, 139,
 178, 349, 356, 456, 463, 469, 472,
 483—484, 506, 513, 522, 540—541,
 544, 547, 554, 575, 605, 608, 611,
 614, 625, 633, 638, 649, 675, 705,
 719, 728, 745, 749, 751—753, 768—
 770, 773, 780, 782, 784—785, 787—
 789, 792, 807, 812, 859, 895, 911,
 915—916, 920, 939, 941, 946, 960,
 965—966, 975, 993, 997—998, 1008,
 1013—1014, 1027, 1036; *domnia*,
 81—106; Relațiile cu Ardealul și cu
 Matei Basarab, 87—91; *Familia*,
 91—92; *sprijină bis. răsăritului*, cti-

- torii*, 92—99; *și mitropolia Proilaviei*, 99—101; *și Patriarhia din Constantinopol*, 101—104; activitatea culturală, 104—105; *urmașii lui*, 129—138; lupta dela Nănașori, 88, 531; pravila lui, 538—539; bis. la m-reă Putna, de, 964.
- Luvru*, muzeul, 179.
- Lwów*, v. Lemberg.
- Lybirake*, 152.
- Lydia*, v. Lauzus.
- Lyon*, (Lion), 539; Acad. franc. din, 881; țesături de, 596.
- Macarie**, ieromonahul, gramatica lui, 842, 846; patriarhul Antiohiei, 989.
- macaturi*, țesături, 574, 596.
- Macedon Alexandru*, romanul lui, 861, 872.
- Macedonia*, 98, 417, 891, 914; local. arom. în, 417—419.
- Macedonenii*, 878.
- Maerii Bălgradului*, 408.
- Maghiaroglu, Ali Pașa*, 25.
- Magna Curia*, numele reședinței familiei Bethlen, 994.
- Magnezia*, pașa de, 161.
- Mahmud*, sultanul, 268.
- Mahomed*, sultan, 120, 460, 853; *al II-lea*, 830.
- mahomedani*, 225.
- mahut*, postav, 595.
- Mai*, birul lui, 634; *Gheorghe*, argintarul, 1025, 1036.
- Maia*, local., 108; nume de persoană, 503.
- Maica D-lui*, m-reă din insula Halke, 48; bis. din Ismail, 99.
- maimar-bașa*, arhitectul Curții, 477.
- Maier*, comună, 934.
- Maier, Grigore*, episcop, 388—389, 836, 933; *Petru*, 781, 835, 837, 852, 854, 861, 913; opera, 839—841, 843, 849; participă la alcătuirea lui Supplex... 409; traduceri, 874; revizor, 912—913.
- majă*, măsură pt. pește, 661.
- Makkai Ladislau*, istoric, 732.
- Malazos Emanoil*, nomocanonul lui, 538, 540.
- Malco*, păhărnicele, 693.
- maluri de sare*, din Buzău, 710.
- Mamona Alexandru*, 50.
- Manaf Ibrahim*, 321.
- Manea, Brutariul*, bis. în Buc., 587; starostele de brutari, 587; vâtaful zidarilor, 981.
- Mangalia*, 657.
- mangan*, exploatare, 559.
- Manoil Grecul*, boier, 22.
- Manolache*, ctitor la Sâmbăta de Sus-190; *Bogdan*, vel vornic, 308; *Cos-tachi*, vel căpitan, 663; biv vel log., 681; *Drăghici*, 337, 339—340, 343—344, 544, 550; *Gelepul*, 281; păhărnicele, 693; *Persiano*, vel căminar, 906.
- Manole*, Spătarul, 268; meșterul, 964, 969, 977.
- Manoli*, vel ciubuccibașa, 477.
- Manu Cavafu*, bis. în Buc., 587.
- Manu Mihail*, 280.
- Manual de legi*, de Fotinopol, 540; *despre câteva nedumeriri*, al lui I. Cariofil, 822; *școlare*, 938—944.
- Maramureș*, 384, 520, 525, 788, 789, 829, 862, 903, 985—987, 1004; *For-găch* se retrace prin, 9; m-reă Peri din, 28; Tătarii pradă, 229; popa Savu episcop al, 359; mitropolit al Bălgradului și al, 368; Spiridon ep. al, 368; Dosoftei vlădică, și al, 369; sub ascultarea lui Brancovici, 371; episcopii de, 372, 940; Țirca episc. al, 377, răscoala lui Rákoczy în, 394; Iosif II în, 401; Evreii în, 528; rezistența nobilimii rom. în, 732; sat în, 733.
- Maramureșeni*, 792.
- Marc Aureliu*, împărat, 794.

- Marcanich Francisc*, călugăr catolic, 891.
- Marco*, a lui Lazăr, 583; tabacul din Buc., 579; vel armaș, 689.
- Marcu*, episcop, 383; *Darvari*, casă de bancă, 415; *Beza*, 418; *Rangul*, hotnogul, 470.
- Mardarie*, dela Cozia, 842.
- Marele stat major*, Paris, 759.
- Mareș*, banul, 122—123.
- marghiolii*, monetă, 630.
- Marghita*, văduva lui Simeon Movilă, 15.
- Marginea*, comună, 732.
- Margoș Ioniță*, 588.
- Marquides Pulio*, librar, 948.
- marhe* (produse), 735.
- Maria*, mama lui R. Șerban, 1; bunica lui Alexandru, nepot lui R. Șerban 11; soția lui Iancu Sasu, 24; *Mogoșescu*, 115; doamna lui Ghica Gr., 116, 124, 133; (*Marica*), soția lui Brâncoveanu, 122, v. și Brânc.; fiica lui Petru Șchiopul, 135, fata lui Dabija, 137; fiica lui G. Duca, 152; (*Marioara*) fiica lui N. Mavrocordat, 247; soția lui Mavrogheni, 302—303; *Tereza*, 305 377, 379—380, 389, 391, 400—402, 468, 521, 541, 557, 732, 736, 904, 934, 936, 1010; (*Marioara*), fiica lui Gr. III Ghica, 308; *Jupâneasa* lui Cernica Știrbei, 1032; soția lui Faca, 1039.
- Mariașii*, monetă, 630.
- Marincovici*, aromân, 429.
- Maritza*, fluviul, 239, 859.
- Markić*, 525.
- Marmara*, marea de, 48, 178, 202, 295, 570, 991.
- Marmontel*, *Jean François*, trad. din, 874.
- Marsigli*, contele, 800, 821, 842.
- martalogi*, 675 708—709, 758, 760.
- Martie*, birul lui, 634.
- Martinelli Ioan*, arhitect, 387, 519, 985.
- Martinești*, lupta dela, 300, 303, 314—315, 766.
- Martini*, iezuit, 797.
- Marton*, 888.
- Marula*, 72.
- Marutinel*, sat, 73.
- mascuri*, gorștina de, 687, 696.
- mastica*, 599.
- mataragiul*, dregător, 473, 477.
- Matei*, al *Mirelor*, mitropolit, 1, 7, 11, 17, 26, 784, 810—813, 816, 822, 857, 1005—1007; *Basarab*, 11, 21, 30, 32—34, 49, 62, 80, 86—87, 92, 103, 131, 305—306, 470, 488, 495, 499, 531, 538—540, 556, 558—560, 561, 564, 571, 619, 627, 633, 634—638, 647, 652, 661, 665, 673—674, 683, 685—686, 692, 699, 704, 721, 724, 739, 745—746, 751—753, 758, 768, 771—775, 780, 785, 812—813, 825, 861, 863, 870—871, 885, 889, 891, 893—894, 896—897, 915—916, 919, 969 975, 984, 989—990, 895, 1001, 1007—1008, 1025—1027, 1032, 1036—1037; *domnia*, 53—80; relațiile cu Turcii, 53—57; relațiile cu Gh. Rákoczy II, 56—60, 355—358; relațiile cu Moldova, 57—60, 87—91; revolta Seimenilor, 60—61; Familia, 61—64; ctitorii, 64—75; *Industria și Comerțul, în vremea lui*, 76—78, fabrică de hârtie, 77, 565—566, 872; *Infiorirea culturală*, 78—79, 893—894; pravila lui, 78—79, 537—538; personalitatea lui, 79; *urmașii lui până la Șerban C-zino*, 107—127; înfiiază pe nepotul Elinei, 64; fiul lui Gh. Duca, 152; idem a lui Brâncoveanu, 170; al lui D. Cantemir, 223; C-zino, 115, 252; paharnicul, 628; fiul lui Ioan zugrav, 998; evangelistul, pictură, 733.
- Mateiaș*, craiul, 827, 836; al II-lea, împ., 413.
- matrak*, măciucă, 611.
- Matzarakis Ioan*, negustor grec, 24.

- Mașil Radu*, șetrar din Buicești, 472.
- Mavrocordat, Alexandru Exaportul*, 176, 217, 219, 231, 456—457; biblioteca lui, 948—949; *Alexandru* (Deli-Bey), 247, 299, 315, 456, 544, 591; *domnia în Moldova*, 309; hrisov, 541—542, 730; fabrică de țicli, 565; *Alexandru, II Firaris*, 316, 342, 545, 570; *domnia în Moldova*, 309—311; și Ruși, 337: *Constantin*, 16, 213, 226, 247, 268—269, 284, 292, 309, 469, 473, 512, 543, 533, 614, 634, 636, 647, 651, 656, 667, 670, 677—681, 697, 711, 715, 718, 722, 724, 740, 743, 754, 756, 765, 781, 783, 804—808, 824, 830, 845, 908, 923, 927, 932, 945, 948—951, 981—982, 1014; *domnia în Moldova*, 233—234, 259—262; 263—265; 275—276; *din Muntenia*, 247—248; 248; 252—257, 277—279; 281—282; 282—283; bibliotecă, 244; ajută școala elină din Arvanitohori, 295; reforma, 471—472, 478—480, 492, 536, 642—646, 693, 713, 715, 724; condica lui, 475, 543—544, 594, 660, 676; scoate pe Laji din țară, 505; tutunăritul, 662; tiparul în Mold., 908; învățământul, 923, 927; *Ileana*, soția lui Gr. Calimachi, 271; *Ioan* (*Iancul*), 247, 258, 309, 465, 614, 640, 660, 670, 696, 823, 892; *domnia în Muntenia*, 241—242; *din Moldova*, 262—263; dragoman, 227, 231, 269, și Tătarii; 498; *Marioara*, fiica lui Nicolae, 247; *Nicolae*, 176, 219, 224, 228—229, 231, 233, 238, 248, 251, 258, 282, 425, 465, 477, 486, 507, 634, 636—637, 642, 647, 662, 667, 674, 679, 687, 696, 700, 705—706, 729, 740, 743, 750, 752, 754, 760, 784, 793—794, 801—802, 815—817, 823, 858, 910, 922, 927, 937—938, 946, 948—949, 959—960, 981—982, 984, 995, 1014, 1017, 1020, 1022—1023, 1032; *domnia*, 217—220; 226—227; 239—241; 242—247; *Ralu*, 513; *Ruxandra*, 231; *Scarlat*, 176, 247; *Smaradan*, soția lui Nicolae, 247, 265; *Sultana*, 218—219, 267; *Ștefan* fiul lui Nicolae, 247; *Zamfira*, 242, 311.
- Mavrocordatii*, familia, 226, 720, 938, 1018, 1027, 1041; în *Muntenia*, 239—258; bibliotecă, 948; epoca stilului, 981—982.
- Maurogheni*, 313, 668, 762, 767, 825, 830, 906, 1036; *Eufrosina*, 509; *Maria*, soția lui, 302—303; *Nicolae*, 346, 474, 544, 561, 682, 739, 761, 766, 831—832, 856, 1025, 1035; *domnia*, 297—298; războiul din timpul lui, 346—303; *Smaranda*, fiica lui, 298; biserica din, Buc., 298.
- Mavromol*, m-reă, 214, 924.
- Mavros*, zugrav, 1001.
- Mazares H.*, 728.
- Maximos Margunios*, ep. de Citera, 866.
- Mazut*, postelnicul, 227; roca dela, 563.
- Mazaris*, coborîrea în Iad, pamflet, 22.
- Mazi Petre*, 565.
- mazili*, 213, 259, 269, 307, 340, 478, 536, 645—646, 659, 677, 683, 693, 702, 713, 718—719, 741, 762; serdar de, 776.
- Măceși*, sat, 723.
- Măcin*, 231, 315, 327, 502.
- *Măestria ghiovdșirii* •, lucrare a lui Ruja, 850.
- măglăși*, cat. de contr., 711.
- Măgureanu, Pârâu G-zino*, 765; biserică, 931.
- Măgureni*, Prahova, 990.
- Măguri*, comună, 548.
- măjăritul*, taxă, 555, 661.
- *Mălăiu Vodă* •, pt. Mihai Vit., 550.
- Mălăești*, sat, 15; Rodul din, 741.
- Măldărești*, cula din, 775, 992.
- Malinești*, sat, 135.
- Mănăilă*, căpitan, 753.
- Mănăradea*, sat, 387.

»M.

- mănăstiri*, rol militar, 773—774.
Mănăstur-Cluj, 383, 984.
Mănu, sat, 391.
Mănești, Prahova, 28—29, 73, 133.
Mărăcine, sat, 73.
Mărăcineanu, clucer, 194.
Mărăcineni, sat, 689.
mărâmi, din Olanda, 596.
Mărățai, butnari din, 589.
Mărculești, școală la, 929.
Mărcuța, m-re, 295; fabrică de țesătorie, 547.
Mărcan, ceauș, 689.
 • *mărfuri venețiene* •, 602.
Mărgărit, starostele, 587.
mărginași, categorie de contrib., 254, 711.
Mărgineanu Drăghici, vornicul, 72.
Mărgineni, 377, 945, 949; m-rea, 72, 117, 168, 241, 717, 561, 1015, 1020, 1032; Udriște din, 10; Andrei Sovoilovici din, 935.
 • *Mărturisirea ortodoxă* •, 906.
Mărtinești, Huniedoara, 401.
Măstănești, m-re, 72.
 • *măsură* •, vadră, 548, 669.
mătase, țesătură de, 596.
Mătdsaru, sat, 202, 990.
Măzineni, m-re, 66—67, 75, 246, 699, 760.
Măzăreanu Vartolomei, 289, 786, 925.
măglă, movilă, 710.
 • *Măna lui Damaschin* •, manual de cronol. bis., 860.
măncături, taxe except., 176, 664, 683, 685.
Mândra, com., 732; deal, 668.
Mâncci-Pământeni. sat, 737; Ungureni, 533, 737.
Mântuleasa, bis. Buc., 868, 996.
Mârza, căpitan, 718.
Meca, 39, 516.
medelnicerul, dregător, 473, 479, 410.
Medgidia, 503, 505.
Mediaș, 359, 401, 409.
Mediterană, m-rea, 288, 823.
meghistani, la Poartă, 24, 213, 280, 282—283, 452, 536, 797, 886.
megiași, 254, 637, 724.
Mehadia, 300, 848, 935.
Mehedințeanu Lupu, 26—27, 784, 811.
Mehedinți, Jud., 30, 202, 321, 488, 491—492, 501, 526, 530—531, 533, 585, 707—708, 719, 743, 827, 929, 969, 990; roșii de, 741.
Mehesi Iosif, 409.
mehter-bașa, 477, 777.
mehterhaneaua, muzica, 477, 777.
mehtupciul, arhivar, 477.
Meitani, familia, 430, 525; Panu, 427.
meiul, cultivarea, 547—551, 580.
Meletie, mitrop., 101; *Sirigul*, 102—103; *Covaci*, epis., 391; *Macedoneanul*, ieromonah, 893—894.
Melik, casa, 993.
melisă, 283.
Melnic, în P. Balc., 419.
Menedic, m-re, 75, 915.
menzil, poșta, 294, 470, 615—617, 655.
Mera, m-re, 210, 216, 229, 774.
Mercure de France, 256, 889.
Mercy, general, 521.
Merişani, sat, 175, 197, 375.
Merope, traducere, 875.
mertice, 556, 668, 673—674, 695, 704, 710.
merța, 663.
merul, (mearul), taxă, 585.
Meseritsch (Moravia), postav de, 595.
Mesopotamia, 293 730, 867.
Mesta, râu, 419.
meșteri, 556, 585, 710.
Mesteacăn, bis. din, 405.
meșteșugurile, 577—592.
metale, import, 599.
Metastasius, 875.
meterezuri, 776.
Metohul Sf. Mormânt, C-tinopol, în Fanar, 808.
Metzburg, de, 488.
Metzova (Aminciu), 414, 417.
Mezic, 550.

- mezat*, 577.
Michăleni, revoltă, 406—407.
Michelson, general, 324—325, 327.
Mickitin Pronca, zugrav rus, 998.
Miclăuș, protopop, 984.
Miclăușani, sat, 790.
Micleștii, v. Popovca.
Micu Ioan, 387; v. I. I. Clain.
midii, import, 599.
Miechowski, cronicar, 829.
mied, 676—677.
Miera, v. Mera.
Miercurea, 401; *Mureșului*, dieta, 6.
miere, dare, 458, 468, 635, 651, 674, 684—685, 707, 749; export, 610.
migdale, import, 599.
Mihai, *Viteazul*, 1, 2, 4, 5, 9, 10, 21, 23, 32, 43, 56, 70, 72, 79, 108, 111, 113, 163, 199, 333, 349—351, 354, 360, 367, 376, 383, 408, 462, 471, 495, 499, 502, 520, 525, 528, 530, 550, 614, 634, 638, 648, 683, 701—702, 715, 718, 720—722, 739, 740, 746, 755, 772—773, 779, 810, 813, 816, 834, 944, 947, 985, 1005, 1012, 1036; m-rea, 23, 32, 295; bis. 124, 973—974; podul, 614; statuia, 906, 918; *Weiss*, judele Brașov, 7, 11, 78; *Șeitanoglu*, 24; *Imreffy*, 27; *Coșofeanul* spătar, 30; *Spătarul*, 32; *Eminescu*, 53; *ciohodarul*, 108; *Radu*, v. *Mihnea III*; *Cozianul*, 197; *Sturdza*, 228; *Manu*, 280; *Teleki*, 362—363; *Timar*, 410; *Papatete*, episc., 421; *familie* de Aromâni, 430; *și Gavril*, *Sf.*, patron. bresl. din Roman, 588; *bis. sf.*, din Tg. Jiu, 928; *Strilbișki*, 786, 842; *Dir Sibanul*, tipograf, 891; *Ro*, preot 910; *Feodorovici*, țarul, 997.
Mihailovici Alexie, țarul, 131.
Mihailovna Ștefania, 133; *Elisabeta*, 576; *Tudora*, 576.
Mihalache, popă, 909.
Mihalcea, *Hâncul*, 130, 134, 141—142; *sin Stoică*, 741.
mihaliți, partizanii lui M. Racoviță, 277.
mihalț, pește, 555.
Mihăilaș, v. Movilă.
Mihalopol Bașa, 268, 283.
Mihart, postelnicul, 689.
Mihăileasa, sat, 741.
Mihăileni, târgul, 508.
Mihnea, Radu, 1—4, 8—9, 11, 18—19, 32, 48, 51, 75, 81, 111, 352, 354, 488, 581, 633, 653, 690, 699, 721, 792, 811, 944, 1032—1033; *domnia în Muntenia*, 21—26; *creșterea influenței grecești*, 22—25; *relațiile cu vecinii*, 25—26; *domnia a doua*, 27—28; *domnia în Moldova*, 35—36; *domnia a doua*, 40—42; *Turcitul*, 1, 3, 21, 29, 67, 75, 462, 636, 690, 722; *al III-lea (Mihail Radu)*, 109, 114, 118—119, 127, 134, 199, 473, 617—618, 645, 674, 699, 721, 754, 764, 771, 773, 802, 813, 944; *domnia*, 111—114.
Mihu, spătar, 28.
Mihuț Ioan, prof., 936.
mijlocăș, categorii de săteni, 340—341, 715, 725—726.
Mikulov, 353—354.
Milano, 872.
Milcov, 2, 59, 60, 87, 89, 90, 157, 210, 246, 343, 352, 528, 539, 561, 640, 648, 689, 743, 746, 760, 975.
Milcoveanul, 545.
Miler, fiul Teodorei Mihailovna, 576.
Milescu Nicolae, 132, 134, 781, 795—798, 861—862, 879, 921.
Mileștii, sat, 795; *Mici*, 563.
Milet, Thales din, 794.
Milies, sat, în Tesalia, 828.
Militari, str. în Buc., 295.
miliție, oștire, 253, 768.
Millot, trad. din, 881.
Milo, v. Milu.
Miloradovici, gen. rus, 325, 327.
Milești, pt. Grațiani Vod., 36.
Milu, *Ienachi*, biv vel spătar, 289;

- Matei* (Milo), 851.
Mina Cuiumgiu, argintar, 564.
mină, exploatarea, 501, 519; de aramă, de fier, 77.
minee, 866—869, 872.
minerale, bogățiile, 555—563.
Miniat Ilie, predicator, 859.
miniaturi, frontispicii, inițiale, 1004—1008.
Minologhion, la Suceava, 909.
mintene, fabrică de, 574, 577.
Mira, m-re, v. Mera.
miralem-aga, dregător, 403.
Miralichia, Sf. Nicolae din, 503.
Mircea, cel Bătrân, 22, 77, 169, 291, 559, 709, 740, 772, 944; *Ciobanul*, 24 456, 753; armașul, 741.
Mircești, moșia, 665.
Mirelor, 784, 810—813, 822, 857, 1005—1007 (v. și Matei al); *Filaret*, mitrop. al, 857.
Mirescul Ion, polcovnic, 746.
miriei, banii, dare, 635, 649.
mirisii, v. miriei.
Mirislău, 528.
Miron, stolnicul, 17; v. și Barnowski.
Miroslava, 35, 49.
Mirov Augustin, 225.
 * *Mirtil și Hloe* *, piesă, 345.
Misail Călugăru, 789.
misirii, monetă, 630—631.
Miskolcz, Aromânii la, 428.
Mislea, m-rea, 75.
Mișca, căpitan, 760.
mișei, breaslă, 578, 581—582
Mitilene, 284, 856.
Mitrea, vistierul, 30.
Mitrofan, episc. de Buzău, 179, 842, 897—898, 1009; al Hușilor, 902; *Gregoras*, 822—823; ieromonahul, 900.
Mitropolia, 368, 880, 905, 907; *din Buc.*, 109, 114, 119—120, 163—164, 169, 188, 215, 244, 295, 541, 566, 580, 640, 685, 857—858, 891, 897, 906, 908, 928, 930, 945—946, 948, 950, 969—970, 1023; *din Alba-Iulia*, 197, 367—368, 391; *din Iași*, 268, 272—273, 542, 700, 705, 861, 866, 900, 909—910, 913, 924, 947—948, 951; *din Târgoviște*, 899, 962—963, 1021; *Chișinău*, 910.
Mitterpacher Ludovic, 883.
Mizil, 202, 495, 616, 990.
 * *moara de hârtie* *, 5, 9, 565—566.
mocanii, 593, 766.
Mocioni, familia, 426.
Modor, orașul, 10.
Moga, Vasile, episcop, 381—382.
Moghilă, v. Movilă.
Moghilev, gubernia, 824.
Mogoșescu Maria, 115.
Mogosoia, 173, 817; biserica din, 185; palatul din, 200, 202, 455, 716, 989, 990—991; podul, 682.
Mohács, lupta, 162, 349.
mohairuri, tătarești, 596.
Mohamed, 39, 58, 516.
Moise, Secuiul, v. Szekely; v. Movilă; *Cândescul*, 43; *Dragoș*, 391; *Putnic*, 380; popa din Cărpeneș, 408.
Moisii Grigore, argintar, 1036.
Moisil C., 617.
Moldova, 1, 2, 7—11, 14—16, 18, 21, 23—24, 28—29, 32, 35—36, 38, 40—42, 44, 46, 48—50, 52, 55, 57—59, 67, 81, 85—86, 90—91, 98, 103—104, 108—109, 113—114, 116—117, 123—124, 126—127, 129—130, 132—136, 139—140, 143—144, 146, 149—150, 152, 155, 157, 161, 169, 175—176, 183, 207—210, 212—214, 216—218, 220—222, 225—228, 231—234, 236—239, 246, 248—249, 255, 257, 259—275, 279—282, 287, 289, 291, 294, 296, 299, 300, 305—307, 311—313, 316—318, 321—322, 324—325, 328—329, 337—347, 349—350, 352, 354, 356, 364, 367, 369, 372, 380, 382, 399, 417, 429, 432, 451, 453, 456, 458—459, 460—463, 466, 469—470, 473—474, 476—481, 486, 488—

- 492, 498, 501, 505—522, 524—528, 531—533, 536, 539—542, 544—545, 547—557, 559, 561—567, 570—571, 574—578, 580, 584, 586—587, 591—592, 594, 599—600, 605—607, 610—613, 615—619, 622, 624—625, 628, 636—637, 640, 642—644, 646—649, 651, 653—658, 660—663, 666—668, 670—671, 675—676, 678, 680—682, 687—691, 694, 696—703, 706, 710, 719—722, 724—726, 728—729, 736—737, 742—745, 748—750, 752—756, 760—761, 763, 766, 768, 770—775, 779—783, 785—788, 791, 795, 797—799, 801—802, 804, 808—810, 816—817, 821—822, 825, 828—831, 836, 841—842, 845, 855—859, 861—865, 867, 870—874, 876—878, 881, 886, 889—891, 895—897, 900, 937—938, 941—942, 944—946, 948, 950—952, 960—968, 993, 995, 997—998, 1001, 1003, 1005—1006, 1008, 1011—1014, 1018, 1020, 1022—1023, 1033, 1035, 1036, 1041; *Nouă*, 337; *dintre Prut și Nistru*, 486, 510—519.
- Moldovangi*, pașă de Vidin, 284; vizir, 286.
- Moldovanul*, sat, 531.
- Moldoveni*, 1, 33, 38, 51, 60, 79, 83, 85, 117, 132, 143, 148, 150, 232, 236, 284, 289—290, 306, 338, 359, 429, 502, 515, 532, 625, 688, 699, 709, 745, 753, 760, 770, 789, 791, 821, 829, 850, 889—891, 900.
- Moldovița*, m-rea, 133, 289, 658, 963.
- Molière*, trad. din, 875.
- molitvenic*, tip., 382 809, 890, 893—894, 904, 909, 941.
- Molnar I.*, doctor, 402, 407, 409, 848, 861, 869; opere, 847, 881—882, 913, 942; francmason, 952.
- Molomoc*, m-rea, 699.
- Moloviște*, în Maced., 418—419.
- Momuleanu*, *Barbu Paris*, 851, 907.
- Monembasia*, mitrop. al, 102, 784, 866, 878.
- Mongolia*, 656.
- Monor*, sat, 934.
- Montecuccoli*, general, 117.
- Montesquieu*, 800.
- Morava*, valea, 414.
- Moravia*, 401; postav de, 595.
- Moravița*, Banat, 559.
- morăritul*, dare, 575, 664, 669.
- Moreea*, 98, 239, 462, 1032.
- Mormânt*, *Sf.*, 81, 103, 132, 168, 463, 465—466, 808, 892, 922, 1014—1015.
- Morona Panaiotache*, 217.
- mortasipia*, dare, 146, 480, 507—509, 518, 654, 660, 680—682.
- Moroieni*, din reg. Bran, 532.
- Moruzi*, familia, 226, 465, 720; *Alexandru*, 309, 317, 324, 329, 335, 347, 474, 476, 478, 526, 542, 553, 566, 569, 573, 599, 602, 637, 647—648, 715, 725, 743, 851, 855, 925—926, 929; *domnia în Muntenia*, 318—319; *idem a doua*, 321; *domnia în Moldova*, 337—338; *a doua*, 340—342; *a treia*, 342; *Constantin*, 296, 307, 316, 337, 479, 509, 512, 536, 932; *domnia în Moldova*, 308—309; *Dimitrie*, 309, 328—329, 342; *Ecatarina*, 296; *Gheorghe*, dragoman, 317, 319; *Iorgache*, 309; *Panaiotaki*, dragoman, 329; *Smaragda*, soția lui C-tin, 309; *Sultana*, fiica lui C-tin, 308; *Zoița*, 475.
- Moscopole*, 413—415, 417, 419—427, 428—429, 430, 432, 588, 605, 845, 850, 892, 914—915, 1025.
- Moscova*, 97, 163, 172, 223, 311, 380, 598, 784, 785, 795—797, 799—800, 811, 859, 865, 876—877, 900, 916, 997, 1001, 1017, 1023, 1034, 1040; G. Ștefan, tratat cu, 131; D. Cantemir la, 221, 223; Sava Brancovici la, 371; patriarhul Ioachim al, 786.
- Moscoviții*, 131, 139, 161.
- Moscu Balauri*, din Moscopole, 427.
- Mostiștea*, sat pe, 532, pod peste, 614.
- Mosul*, țesături de, 596.

- Moș Sărbul*, pitarul, 588.
Motru, m-rea, 930; râu, 614.
Moți, 402—403, 408—409.
Moțoc, vornicul, 104; Varlaam din neamul lui, 104; neam de răzeși, 859.
Movila Răbăiei, 144, 275, 562.
Movilă, Alexandru, 20, 26; *domnia*, 18—19; *Constantin*, 7, 8, 13, 17, 20; *domnia*, 14—16; *Elisabeta*, soția lui Ieremia, 13, 15; *Gavril*, 14, 26, 34, 87, 354, 811, 813; *domnia*, 27; *Ieremia*, 13, 15—16, 19, 471, 512, 649, 688, 741, 763, 1012—1013; *Ioan*, fiul lui Simeon, 14, 87; *Margareta* (Melania), (Marghita), 14; *Mihail*, fiul lui Simeon, 19, 20; *domnia*, 14—16; *Moise*, 14, 42, 55, 719, 834; *domnia din Moldova*, 48—49; *idem a doua*, 51—52; *Petru*, 14, 103—104, 538; mitropolit, 780, 784—785, 859, 872, 895, 915—916; tipar., 893, 895, 900; *Simeon*, 1, 2, 3, 11, 26, 48, 512, 1012—1013; *domnia*, 13—15; otrăvit de Elisabeta, 19; *Teodosia*, fiica lui Simion, 14.
Movilău, 787, 861; tip. Ia, 913—914, 939; v. și Peștera.
Movileștii, 6, 13,—20, 22, 40, 48, 65, 87, 135, 774, 782, 1005, 1036.
Movilița, sat, 505.
Movilova, v. Peștera.
Moruzeni, sat, 741.
Moxa (Moxalia), 538, 780, 878.
Msticicov, bis. din, 110—111.
mucaiesea (mucaiesân), 593.
mucarea, dare, 697.
mucarer, dare, 176, 226, 231, 697; *cel mic*, 226, 462—466, 648; *cel mare*, 462—466, 648, 659—660.
Muhareciko, căpitan, 754.
muhurdarul, dregător, 477.
muhzur-aga, 454.
mumbașiri, 320.
mumgii, lumânărari, 580.
Munkács, m-rea, 110, 193, 389; epis., 372, 850, 940.
munci, obligație fiscală, 634, 645, 702—707, 723.
München, 807.
Münnich, general, 236—237.
Münster Sebastian, 830.
Muntele Alb, Cehii înfrânți la, 354; Sf., v. Athos; *Sinai*, 1031.
Munteni, 1, 2, 38, 45, 51, 59, 85, 87, 90, 117, 136, 211, 284, 289—290, 541, 593, 730, 745, 789, 791, 836, 889.
Muntenia, 7, 8, 21, 23—24, 28, 56, 64, 90, 143, 155, 161, 163, 169, 171—172, 206—207, 210, 225—226, 236, 241—242, 248—249, 252—255, 261, 272, 277—292, 305, 317—335, 338, 340, 343, 345—346, 349, 352, 354—356, 364, 372, 379—380, 399, 415, 417, 429, 451, 453, 458—459, 460, 462, 466, 469—471, 473, 476—477, 479, 483, 488—492, 494—502, 504, 508, 513, 519, 522, 524—529, 531—533, 538—542, 544—545, 547—549, 551—557, 561—578, 580—581, 583—584, 586, 592, 594—595, 599, 600, 602, 605, 607, 610—615, 618—619, 621, 624, 634, 636—637, 640, 643—644, 647—648, 650, 653—656, 659—660, 662—664, 667—669, 671—675, 678, 680—683, 688, 690, 694, 699, 700—701, 704, 706, 710, 719—722, 726, 736—737, 741—743, 745—746, 748—750, 752—756, 760—761, 765—766, 768, 771—774, 779—781, 783—787, 792, 801—802, 804—805, 810, 814, 819—822, 824—825, 829—831, 836, 841, 852, 855—857, 861—863, 867, 869, 875, 880—881, 887, 889—891, 893—894, 896—897, 905—906, 908, 913, 915—917, 919—920, 927, 930—932, 937, 939, 944—947, 949—952, 960, 963, 966, 982, 984, 990, 992, 995, 997—998, 1005—1006, 1008—1009, 1012—1014, 1017—1018, 1021, 1023, 1025, 1033, 1035, 1037, 1041.

- Mureș*, județ, 520, 1003; Scaun săcuesc, 489; râu, 352, 378—379.
- Muscali*, 177, 215, 287, 770; v. și Ruși.
- Mustafa-aga*, 178, 562; *al II-lea*, sultan, 631, *al IV-lea*, 342, 631.
- Mustacov*, *Hagi Ion*, 576—577.
- Muste Nicolae*, 656, 793, 802, 808, 815.
- Musulmani*, 417.
- Muscel*, județ, 73, 474, 488, 492, 498, 530, 581, 620, 687, 741, 826, 873, 918, 929, 969.
- Mușetești*, sat, 202, 990.
- Mușii*, din Rușcieni, 693.
- Mușitu*, roșul ot Rușiceni, 693.
- muște columbace*, 818.
- Muta*, porecla mamei lui Neculce, 804.
- Muzeul, de artă bis.* (religioasă), din Buc., 72, 165, 197, 946, 1007, 1017, 1020, 1022—1023, 1027, 1029, 1031—1032, 1034, 1036—1037, 1040; *de artă Națională*, din Buc., 994; *Benakis*, Atena, 1036; *bizantin*, Atena 1007; *militar*, Buc., 137, 179, 237, 287, 300—103, 314, 600, 602, 763, 765; *Național* din Belgrad, 111, 764; *Național Maghiar*, făcut de Sina, 430; *Național* din Sofia, 1015; *din Sinaia*, 1021; *Jud. Severin*, 587; *din Vălenii de Munte*, 1001.
- Nacu Constantin*, 133.
- Nádasdy Francisc*, 361.
- naema*, v. năiamă.
- Nagszegi Gabriel*, 376—377, 394.
- Nagy*, căpitan, 9.
- naima*, v. năiamă.
- Naisteter*, (*Neustädter*) *Mihail*, 884.
- Napoleon*, împ., față de Ruși, 323, 327—328, 768, 851—852; *codul*, 345, 543.
- Napoli*, 932.
- narghelegi-bașa*, dregător, 477.
- nari*, preț fix, 580, 586.
- Nasirtusi*, tablele gheograficești ale lui, 816.
- Nastasia Trubețkoi*, 221.
- «*nașiuni*», cele trei din Ardeal, 367, 387, 394, 398, 402.
- Naues*, v. Naussi. A.
- Naum*, Sf., tipografia din Moscopole, 914.
- Naussi Anastasie*, Aromân, 431.
- navlon*, îndatorire fiscală, 706—707.
- Naxos*, insula, 36—37.
- Nazarie Carazin*, 286.
- Nazianz*, Sf. Grigore din, 183, 1026.
- nazirirea de poduri*, 341, 473, 476.
- năiamă*, dare excepțională, 683—684, 695.
- Nămești*, bis. de lemn din, 985.
- Nănășori*, lupta dela, 58, 66, 88, 531; v. și Armășești.
- năpăști*, fiscale, 690.
- năramze*, portocale, 596, import de; 599.
- Năsăud*, district, 399; Iosif II în, 401; județ, 520; oraș, 520; reședința reg. II gr. 934; școală normală, 935.
- Năstase*, Șarban din, 686.
- Năsturel*, Iorest, 70; *Radu*, postelnicul, 64; *Udriște*, 64, 70, 77, 79, 780, 785, 861, 863, 871—872, 916, 921, 945, 989.
- năutul*, introducerea, cultivarea, 551—552, 599, 882.
- Năvrap*, din Dârza, 692.
- năvrăți*, luntri, 569, 615.
- Neagoe*, *Basarab*, 1, 23, 813, 1025, în-vățăture, 811; bis. dela Argeș, 1026; *pitarul Rătescu*, 970.
- Neagră*, *Marea*, 35, 42, 51, 85, 131—132, 235, 263, 291, 300, 487, 514, 557, 570, 798; bis., din Brașov, 994.
- Neagul*, *Voevod*, 11; *postelnicul*, fiul lui Antonie din Pop., 121—122; *vătașul de tabaci*, 579; din Dârza, 692; *mazilul*, 693.
- Neajlov*, pod peste, 614.
- Neamț*, m-rea, 92, 212—213, 611, 700, 745, 786, 795, 845, 858, 869—870, 872, 908—910, 946, 1009, 1011; și-

- nutul*, 134; *cetatea*, 229, 755, 773, 807; *județ*, 306, 507, 561, 873, 891, 993, 1002, 1022.
Neamțu, Petre Mazi, 565.
neamuri, 478, 643, 646, 718—719.
Neaniul Grigorie, vtori log., 131.
Neapolul, regatul, 315.
Necsingului, Haintl Fr. domnul, 883.
Nectarie, cartea lui, 900, 903; *Pelagorianul*, ieromonah, 893.
Neculce, Ianaki, vistierul, 804; *Ioan*, 122, 124, 132—133, 136, 140, 143, 148, 152, 155, 207—208, 210—212, 215—217, 221, 232, 234—235, 248, 259, 260—261, 456, 507, 549, 567, 605, 614, 616, 626, 639, 644, 647, 655, 661, 663—664, 666, 669, 675, 680, 683, 697, 700—702, 719, 745—746, 752—754, 761, 769—770, 772, 781, 788, 793, 804—808, 814, 819, 825, 864, 923, 965.
Nedeia, balta, 707; schelă la, 708.
Nedelea, a doua soție a lui C. Șerban, 111.
Nedelcu, zugrav, 999.
Negel, Grigore, 870.
Negoescu, Pană, 193; *Safta*, soția lui, 193.
Negoști, bis. din, 70, *Barbul* post. din, 741.
Negoiță, frate cu R. Cândescu, 113; *vistierul*, 125; *păharnicul*, 686.
Negovani, valea, 555.
Negropont, pașa din, 417.
Negru, Vodă, 68, 73; m-rea, 65, 993, 1022; *Vasile*, român în răscoala lui Fr. Rákoczy, 394.
Negruzzi Costache, 542.
Negustori, bis., 72.
Nemesis Theresiana, cod austriac, 541.
nemeșii, unguri, 350—351, 361—362; abuzuri în Transilvania, 396.
Nemți, 38, 117—118, 136, 144, 148, 239, 460, 745—746, 749, 752—754, 802.
Nenciulescu, la Viena, 932.
Nenciulești, baltă, 73; sat, 75.
Neochorion, v. Yenikiöi.
Nenul, feciorul lui, 753.
Neofit, monahul, opera, 859.
Ners-s, arhimandrit, 589.
nesfielele, monetă, 630.
Nesteutes Ion, patriarh al Constantinopolului, 538.
Nestor, clucer, 332, 543, 931; *Marco-vici*, arhim., 381; *Urehe*, v. Ureche.
Nestorovici Uroș, 944.
Neuhaus, postav de, 595.
Neuăusel v. Ujvar.
Neuhold, Ioan Nep., 884.
Neustadt, oraș, 117.
Neustädter, v. Naișteter.
Nevesca în Maced., 418.
Nica, familie de Aromâni, 429.
Niceia, 103.
Nichita, nevolnicul, 581.
Nichitiici Ghedeon, episc., 380—381.
Nicoară Prăiescul, v. Prăjescul.
Nicodim, călugăr, 380; ctitorul Prislopului, 384, 834; ieromonahul tipograf, 891.
Nicola, Vasile, v. Horia; *Ivan Antić* 525; *vistierul*, 34; *popa*, 999.
Nicolae, aga, 59, 72; *Pătrașcu*, 10; *Sofialăul*, clucer. 119; *Pop*, protopop, 380; *ctitor* la Sâmbăta de Sus, 190; *Oprea*, din Săliște, 377; *cupeșu*, 587; *protopopul*, 588; *ctitor* la bis. unită, Huniedoara, 984; *zugrav*, 998; *din Pitești*, 999; *giuvaergiu*, 1037; *bis. sf.*, din Târgoviște, 69; *din Iași*, 89, 90, 142; *idem*, *Domnesc*, 145, 152, 210, 456, 926; *din Chilia*, 94; *din Ismail*, 99; *din Cernavodă* 295; *din Moscopole*, 421; *din Bogazchioi*, 503; —*Șelari*, Buc., 587; —*Tabacu*, Buc., 517; *din Sârbi*, Maramureș, 733; *din Suceava*, 962; *din Făgăraș*, 1020; *din Șcheii Brașov*, 833—834, 865—866, 917, 921, 947, 1036.

- Nicolau*, familie de Aromâni la Braşov, 429, 950; *Nicolo*, traducător, 874.
- Nicolaide Ion*, medic, 418.
- Nicolina*, cartier al Iaşilor, 45, 508.
- Nicoliţa*, sat în m-ţii Gramostea, 418, 427, 1037.
- Nicomedia*, Asia Mică, 364.
- Nicopoli* 113, 328, 599, 825.
- Nicoreşti*, podgoria, 552.
- Nicoriţa*, armaş, 17; *hatmanul*, 48; *podpolcovecnic*, 763—764.
- Nicot*, ambasadorul francez, 550.
- nicotina*, 550.
- Nicula*, bis. din, 1003.
- Niculiţa*, v. *Nicoliţa*.
- Niemirov*, local., 148, 235—236.
- Nifon*, mitrop., 23; *vieaşa sf.*, 813.
- Nils Nyström*, trad. din, 882, 913.
- Nil*, fluviul, 103.
- Nipru*, 85, 135, 148, 160, 291, 650.
- Nistru*, 35, 38, 48, 51—52, 55, 59, 90—91, 94, 101, 135, 139, 141—144, 148, 151, 155, 208, 212—213, 221, 227, 236, 299, 311, 313, 315—316, 337—338, 340, 342—343, 461, 469, 483, 485—487, 510, 512, 514—515, 518, 532, 558, 563, 571, 574, 650, 691, 706, 726, 760—761, 763, —764 769—780, 798 913—914 924.
- Niş*, în Serbia, 291.
- nizamuri*, statutele breslelor 578, 586.
- nobilii* « naţiune » în Transil., 367, 393, 400.
- nobilimea*, în Transilvania, 730—732.
- Noemvrie*, birul lui, 635.
- Nohai*, Tătarii, 470.
- Nomocanon*, bizantin, 535, 537—538.
- non-le*, dare, 735.
- *Noptile lui Young* », 876.
- Notara Hrisant*, v. *Hrisant*.
- *Notizie del Mondo* », Jurnal, 889.
- *Nou Anastasimatar* », al lui Fotino, 830; • ... *Doxasticar* », al lui Fotino, 830.
- Noua, Suliţă* (Novo Seliţa), 511; de Jos, 511; de Sus, 511; *Pedagogie*, a lui C-tin Ucuta, 915.
- *Noul Erotocrit* », versuri ale lui Fotino, 830.
- Noul Testament*, 862, 871, 890, 896, 914.
- Nouy, Lecomte de*, 94, 965.
- Novarii Bulgari*, sat, 52—56.
- Novacovici Dionisie*, episcopul, 379—381.
- novele*, gazete, 887.
- Novisad*, Aromâni la, 419, 428.
- Novoseliţa*, v. *Noua Suliţă*.
- Nucet*, m-rea, 75.
- Nucşoara*, bis. din, 999.
- Nürnberg*, 771.
- Nuşa*, armaşul, 32.
- Nyssa Capadociei*, 862.
- Nyström*, v. *Nils*.
- Oaia**, sat, 933.
- oaie seacă*, dare, 653, 684.
- oameni liberi*, 722.
- Oană*, boier moldovean, 561,
- Oargă Ion*, v. *Cloşca*.
- oaste*, 321, 339; a lui Simion Movilă, 1; a lui Mihai Vit., 1; a lui R. Mihnea, 2; a lui R. Şerban, 2, 8; a lui C. Movilă, 16; a lui Skender Paşa, 19; a lui Gr. II Ghica, 232; a lui Mavrogheni, 299; pământeană, sub C. Ipsilanti, 325; Clain dă Austriei oameni de, 397; *sprintenă*, la la Turci, 19; dată de bresle, 589; *cea mare*, 772.
- Oaşului, Ţara*, bis. din, 985.
- Obedeanu, Petru*, serdar, 239; biserica Craiova, 930.
- obiceiul pământului*, 341, 345, 541—542, 544, 535.
- obiecte de podoabă*, din Apus, 602.
- Obileşti*, sat, 73, 202, 327; palatul lui Brânc., 990.
- obligaţii fiscale noi*, 634.
- Obluciţa*, vadul dela, 124, 516.
- Obradovici, Grigore*, 913; v. şi *Dositei*,

- Obredi Badea*, 72.
obroc, măsură, 695.
obuzu, tabăra, 619, 769.
oca, măsură, 552, 556—557, 573, 587, 599, 602, 608, 610, 612—613, 624, 660, 663, 669—670, 672, 677—678, 680—681, 695, 710, 827.
Occident, 430, 932.
Ocea, sat, bis. din, 1002.
Oceacov (Daşov sau Vozia), cetatea, 236, 300, 302, 316, 461, 650.
Ocel din Lucania, filosof, 856.
ocna, de sare, 269, 616, 634, 710; venitul spătăreilor era dela, 480; pe-deapsă la, 672; *dela Teişani*, 204; oraş, 499; *Sibiului*, bis. din, 187; *Mică*, expl. sării, 555; *de Fier*, 558; v. şi *Târgul*.
Ocenele Mari, 158, 193, 471, 499, 555, 569, 612, 615, 708, 710.
ocoale, subdiviziune ad-tivă, 490—492.
octoih, 897, 903, 909.
Octomvrie, birul lui, 635.
ocupaţia rusească, 335, 343—344.
Ocze, pt. Socii, 506.
Odaia, *Doamnei*, sat, 286; *Vizirului*, 285, 293.
odăile, 266.
Oder, 527.
Odivoia, 760.
Odivoianul, căpitan, 109, 115, 358.
Odmenii, sat, 531.
odobaşi, comandant inferior, 776.
Odobeşti, 505, 531, 548, 552, 580, 612, 670, 680—681.
Odor, păharnicel, 693.
Odorhei, scaun, 490; judeţ, 520; colegiul reformat din, 947.
oerit, v. *oierit*.
ogiaguri, hornuri, 676.
oglinzi, import, 602.
Ogost, râu în Bulgaria, 583.
Ogrezeni, sat, 498.
Ogretin, lupta, 2; bis. din, 997.
Ohaba, şcoală în, 935.
Ohrida, lac, 418; local., 419; Ioasaf patriarh de, 423; Climent al, 423; codicele Diaconis găsit la, 431.
oi, de sursat, dare, 658; *împărăteşti*, dare, 634, 651; *ale Hanului*, dare, 651; exportul de, 606.
oieri, agenţi fiscali, 659, 662, 760.
oierit, dare, 107, 279, 293, 319, 322, 643, 646, 653, 658—660, 674, 691, 712.
Oieşdea, bis. de lemn din, 985.
Oituz, 89, 134, 148.
Ojogeni, lupta, 58.
olac, caii de, 615—616, 622, 652—653, 655, 673—674, 684, 687, 695, 697—698, 700, 704—705.
Olanda, 315, 595—596, 599, 951.
olanii, galbenii olandezi, 622.
Olari, turn al cetăţii Sibiu, 589; bis. în Buc., 1016; bis. în C.-de-Arges, 969.
olat, ținut, 564.
Olăneşti, bis. din, 608.
Olăşeni, bis. din, 230.
Olimpiotul Iordache, 432, 775.
Olsdovskij, *Mihail Manuil*, 940.
Olt, 29, 30, 41, 77, 124, 241, 244, 253—254, 256, 287—288, 320, 473, 553, 557, 565, 613, 672, 675, 896, 999; navigaţia pe, 569, 615; pod peste, 614; judeţ, 72, 474, 488, 498, 573, 741, 755; *Țara*, 384, 999.
Oltea, mama lui Șt. cel Mare, 1036.
Olteanu, lupta dela, 325.
Oleni, bis., 588.
Olenia, 2, 32, 77, 239, 252, 254, 277, 287—288, 293, 320, 325, 414, 526, 540, 557—558, 583, 594, 607, 610, 613, 615—616, 620—621, 623—627, 629, 654, 662, 688, 758, 761, 766, 768, 774, 823, 827—828, 933, 946, 992; după pacea din Belgrad, 236, 253—255; în stăp. Austriei, 239, 241, 253—255, 490—491, 557, 675; ocupată de Ruși, 325; jefuită de pasvangii, 318, 321, 324; de Tătari, 499.

- Oltenița*, 426, 613, 707—708.
Olteț, 614, 708.
oluc-hacul, v. ierbăritul.
omiliile, patriarhului I. Caleca, 863.
Omor, com. în Banat, 551.
Oncești, bis. din, 985, 987.
Onciul, pitărelul, 741.
Onițcani, târg, 231, 512, 527.
Onofrei, Sf. bis., 964.
opăcinași, obligație fiscală, 706, 749.
opăcini, vâsle, 706.
opere, filologice, 841—845; literare, 850—854; *idem*, traduceri, 871—877; religioase, 856—860; științifice, 854—856; privind istoria și geografia, trad., 877—881.
Opitz Martin, poet, 917.
opium, 605.
Oppeln, ducatul de, 350.
Oprea, Nicolae, din Săliște, 377; dă-răban, din Buc., 664; aga, 685; cio-coiul, din Pleșoi, 702.
Oporean Gheorghe, boier, 888.
Oradea, 25, 135, 370, 428, 521, 525, 594, 838—839, 985; *Mare*, 352, 360—361, 429, 835; *Episcopia*, 391—392, 950; -*Veneția*, 985.
Orak-Ugli, trib tătar, 513.
orașe, 522—533, 729.
Oravița, 521, 558.
orășenii, 726—729.
Orăștie, 401, 489.
Orest, tragedia, trad., 874, 876.
orez, cultiv., 551; import, 599.
orfanotrofia, 295, 573.
organizarea, Transilv. sub Austr., 364; breslelor, 585; financiară, 633—713; judecătorească, 535—546; militară, 718, 739—777.
Orhei, 86, 94, 98, 209, 269, 614, 758; județ, 36, 213, 492, 563, 582, 680, 688, 718, 741, 770; ținut, 471, 485, 487, 512—513, 531, 661, 669—670, 693, 756; *părcălab* de, 460; sârdarul de, 469, 481, 492.
Orheieni, revoltă, 141, 147.
Orient, 244, 415, 430, 807, 889, 900, 917, 922, 927, 936, 989, 1020, 1023; creștin, 23, 938, 1006, 1034, 1037; influența în artă, 964.
Orlat, Sibiu, 399, 934—935.
Orlik Filip, 503.
Orșova, 113, 162, 239, 252, 319, 521, 551, 612, 661, 708 (Rușova); cuce-rită de Veterani, 163; cetatea, 301; -*Mehadia*, 848.
orta-cusacii, dregători, 476.
Ortakiöi, palat la, 797; bis. din, 1031.
ortași, agenți fiscali, 688, 694, 701.
ortografia, opere despre, 848—849.
orți, monetă, 230, 585, 618, 624, 628, 630, 639, 656, 662, 674, 676, 702, 705; bățut, 588; obligație fiscală, 688, 694; *idem*, stărotesc, 671, 680—681; *idem*, vătășesc, 680—682.
Orumbet-Ugli, trib tătar, 513.
orzul, dare, 661.
Osipov, v. Sidor Pospeev.
Osman, sultan, 28, 39, 42—43, 268, 516, 721; *Chiurd*, turc, 261; v. și Pasvan-Oglu.
osmoglasnic, apare la Abrud, 905.
** ostrachia **, paste făinoase, 576.
Ostrov, Turcii din, 656.
Otaci (Otace, Atachi), târg, 511—512; sat, 512.
Otești, sat, 16, 530.
Otetelișanu Ioniță, 545.
Othman I, sultan, 530.
Otopeni, v. Hodopeni.
Otwinowski, cronica lui, 791.
Otzelowitz, Horia von, 316, 511.
oșel, import din Germania, 599.
oșet, de vin, vama, 519.
Oșetari, bis. din Buc., 587.
Ovidiu, 829.
Ovrei, 709, 712; breasla, 589; se așează în Ț. Rom., 591.
Oxford, 1005.
Oxintia, moșie, 770.

- Pacea**, samur ieftin, 459.
Paciurea, celnicul, 418.
Padova, 21, 41, 118, 425, 504, 552, 595, 614, 783, 819, 921, 944.
paftale, 603—604.
pahare, dare excepțională, 678—679.
paharnicul, dregător, 476, 478, 480.
păhărniceii (roșii), 689.
Pahomie, eg. la Neamț, 786; dascăl, 915.
Paisie, pretendent, 29; din Pultava, 786; **Radu**, ctitor la Plumbuita, 67.
Pal, v. Szent-Pal.
Paladi, **Ion**, biv vel log., 289; familia, 720.
Paladie Damian, în Italia, 922.
Palanca, prădată de Turci, 300; târg, 517—518.
Palate, case domnești și boierești, 989.
Paleologul, **Chiriță**, postelnicul, 17; rudă cu Movileștii, 22; **Dionisie Ralli**, mitrop., 10; **Ioan**, 795.
Palestina, 892.
Palușic Petar, 525.
Pamperi, v. Procopie, Dimitrie.
Panaghia, m-rea, 665.
Panahidie, trad. lui V. Măzăreanu, 870.
Panaiotache, **Morona**, fost vel postelnic, 217; **Moruzi**, mare dragoman, 329.
Panaite, **Scordeli**, chihaiia de ciohodari, 471; **Iordache**, slugerul, 511; fiul Tudorei Mihailovna, 576.
Panaiteșcu P. P., 807.
Pană Filipescu, 116, 561.
Panciu, târg, 505; **Sârbu**, din Focșani, 505, 526.
Panciova, 300, 408.
Pandovici Diimtrie, tipograf, 891, 904.
panduri, 325, 756—760, 763, 768; sat, 758.
Pandurul, sat, Ialomița, 758.
Pangal, maiorul, 768.
Pangas, aromân, 430.
Panonianul, **Daniil Andrian**, 540.
Pantelimon, m-rea, 279—280, 285; epi-trop la, 823; zugrav, 999.
pantofari, 577.
paștiri, oaste, 745, 755—756, 762.
Panu, **Meitani**, 427; **Sârbu**, din Focșani, 526.
Panzini, italian, 547.
Papa, binecuvintează liga sfântă, 161; Nectarie scrie contra, 900; logof. din Greci, 34; vistierul din Greci, 107—108, 125; v. și Brânc.
Papacostea, familia, 417.
Papadopol Nicolau, 871.
Papatete Mihail, 421.
Paphos, episcop din, 947.
papucari, 577.
papugii, 577.
Papură-Vodă, porecla lui Ștefăniță Lupu, 134.
para, monetă, 217, 263—265, 279, 481, 565, 571, 573, 599, 607, 618, 622—625, 630, 662, 682, 701, 710, 827.
Paraclisul Mitrop., Buc., 249.
Paraclisul Precistei, tip., 896.
Paramon Sf., pictură la Mântuleasa, Buc., 868.
Parapani, sat, 73.
Paraschiva Sf., m-re Iași, 23; bis. din Liov, 97; idem din Moscopole, 421; moaștele, 102, 264, 784; slujba, 811, 857; **vieața**, 857, 863—864.
parâme, odgoane, 650.
Parimiile de peste an, vecernie a lui Dosoftei, 809.
Paris, 179, 345, 570, 592, 602, 711, 719, 759, 796—797, 801, 803, 855, 874, 876, 881, 911, 921, 932, 944.
parmezan, import din Italia, 599.
Paros, insulă, 36—37, 297—8, 1025, 1035, 1037.
Partenie, patriarh al C-tinopolului, 102—103; decret sinodal al lui, 104, 895; archimandrit al Argeșului, 1026.
Paru, v. Paros.
Pasca, braț al Dunării, 708.
Pascal, orbul, 581.
Pascale, vel ispravnic, 660; vornicul, 921.

- Passarowitz* (Pojarevać), pacea dela 241, 254.
- paste făinoase*, 576.
- pastramă*, export în Turcia, 607.
- pasvangii*, oaste, 321, 324, 339, 501.
- Pasvan-Oglu, Osman*, 318, 320—321, 323, 325, 415.
- Pasvantoglu*, v. *Pasvan-Oglu*.
- Paszkowski Martin*, cronicar, 789.
- Pașcani*, 141, 993.
- Patachi, Ioan*, episcop, 384—386, 392, 519.
- Patelarie Athanasie*, patriarh, 103.
- Pater Ianoș*, 376, 655.
- Patmos*, insula, 938, 1031.
- patriarhia*, din *Constantinopol*, 49, 99, 164, 225, 268, 452, 540, 784, 811, 822, 857, 928, 1007; ajutată de V. Lupu, 91, 101—104; din *Ierusalim*, 54, 1006, 1034; *Rusiei*, 99; din *Buc.*, 454, 747, 978—979, 1024, 1039.
- Patrona Halil*, 232, 247—248.
- Patruzeci, de mucenici*, bis. *Buc.*, 928; de *sfinți*, *Buc.*, 580.
- Paul*, v. *Alep*; v. *Iorgovici*.
- Pavel*, 525; fiul lui S. Movilă, 14; ctitor la Cluj-Mănăstur, 383, 429, 984; sticlariu, 563.
- Paulu Andrei*, bancher, 727.
- păcornicerii*, făceau păcornițele, 581.
- păcornițe*, vase de ars păcură, 581.
- păcura*, exploatarea, 559—561, 581, 612—613.
- Păcurar*, fântâna lui, 17, 576.
- Păcurei*, ♦ fântâna cea neagră a ♦, 561.
- Păcurariu*, lexiconul lui, 842.
- Pădure Ștefan*, 793.
- păduri*, 552—553.
- Pădureni*, sat, 505.
- Pădureț*, jud., 488.
- Pădureți*, v. *Clanța*.
- păhare*, dare, 673—674, 684.
- păhărniceii*, 475, 478, 644, 674, 689—693, 718, 741—742.
- Pălade*, făclierul, 580—581.
- pălânci*, 598, 776.
- păpușoi*, v. *porumb*.
- părâng*, dare pe pogonul de, 212, 661.
- Părhăuți*, bis. dela, 963.
- păsat*, 571.
- păscutul cailor*, dare, 652.
- pălăgele*, 552.
- Pătrașco*, banul, 471; vistierniculul, 741, *Nicolae*, fiul lui M. Vit., 10, 718; *Ciogolea*, 48—49; *Urziceanul*, 158; *Buzoianul*, mare vornic, 194—195.
- Pătru*, fiul lui *Antonie-Vodă*, 122; roșul, 693.
- Păun*, Poiana lui, 267.
- Păuna*, mama lui M. C-zino, 824; v. și *Cantacuzino*.
- Păunești*, v. *Pădureni*.
- Păușa*, schit, 111.
- Păușești*, sat, 685; *Măglași*, 710.
- păzitorii granițelor*, oaste, 758.
- Păclișanu Zenovie*, 841.
- Pânade*, sat, 387.
- ♦ *Pănea pruncilor* ♦, tipăritură, 904.
- Pânzăreni*, v. *Fălești*.
- Părăianul Danciul*, vel postelnic, 113.
- Părăieni*, Hamza banul din, 689.
- părcălabi*, 254, 256, 492, 498, 507.
- părcălăbie*, dare, 654, 671, 680.
- părgari*, 507.
- părpărul*, dare, 661, 666.
- Pârșcoveanu Ștefan*, 293.
- Pârveu*, 826; log., 125; vistierul (?), 496; postelnic din *Vălcănești*, 741; v. și *C-zino*.
- Pecerska*, lavra din *Kiev*, 104, 786, 895, 1009.
- pecetea agească*, taxă, 681—682.
- pecetluită*, rol fiscal, 243, 636, 642—643, 647.
- Péchy Simion*, cancelar, 18.
- pedepsele*, 543—546.
- ♦ *Pedimontan doftorul* ♦, cartea lui, 887.
- peicii*, (paicii), soldați turci, 454, 752, 775.
- Peking*, 796—797.
- Peloponez*, 98, 462, 795, 936, 943.
- Peninsula Balcanică*, 135, 161—162,

- 604, 855; *Românii din*, 413—432.
Penișă, părcălabul, 668.
Pentaglosar, 845.
Penticostar, 869, 890, 982, 909
Perc, 24, 234, 257.
perdegi-bașa, dregător, 477.
Perekop, 235.
Peri, m-rea, 23, 382.
periodice, 780, 884.
Perişani, sat, 613, 774.
Persani, 16, 878.
Persia, 221, 596, 800, 807, 872—873, 1005.
Persiano Manolache, 831—832.
pescuitul, 554—555; dare, 669.
Pesena Levin, 977.
pesmet, birul pt., 650.
Pesta, Aromânii la, 428, 431; Universitatea din, 840; tip. în limba rom. la, 911, 913.
Pestalozzi, 925.
pestreala, bătaia săgeții, 768.
peşchirgi—bașa, dregător, 473, 477.
peşcheş, 452—453, 457, 459, 649; al Bairamului, 643.
peşte, dare din, 661.
Peştera, (Movilova, Movilău), 148, 512, 531.
Petersburg, 206, 221, 261, 286, 310, 323—324, 548, 801, 823, 963, 880, 913—914.
Petraki Celebi, 297.
Petriceicu Vodă, 124, 148, 150, 152, 156, 773, 864; *domnia*, 142—144.
petrol, puțuri de, 672; v. și păcură.
Petrișalău, sat, 387.
Petrovaradin, lupta, 239.
Petru, (Petre), *Șchiopul*, 24, 97, 135, 514, 691, 788, 944, 962; *cel Mare*, 176, 217, 220—223, 229, 291, 592, 619—620, 627, 746, 769, 786, 798, 800, 887, 965; *fiul lui D. Cantemir*, 223; *episcop la Feleac*, 383; *cel Tănăr*, 459; *ceasornicar*, în Buc., 577; *măjarul*, 661; v. și *Rareș*; *Cercel*, 665, 770—771, 944; *din Efes*, 943.
Petrachi Constantin, grec, 576.
Petroșani, sat, oraș, 519.
Petrovici Naum, prof., 943.
Petruseanii, schelă, 708.
Peyssonel, consul francez, 514, 557.
Pherekyde, familia, 429, 525
Philippide, *Daniil*, 827—830; *Dimi-trie*, călugărit *Daniil*, 828.
Phrantzes, cronicar bizantin, 816.
Piasecki, cronicar, 791.
piastri, monetă, 329, 607, 630, 662, 700.
Piatra, 611, 797. *Șoimului*, 110; *Codr*, 553; *Neamț*, 745, 761; breasla butnarilor din, 589.
Piața Națiunii, 201.
picheucă, picioică, pt. cartofi, 551.
pictura bisericească, 995—1000.
piei, import, 598.
piepteni, import, 602.
Pierre Blanchard, 874.
Pietrari, sat, 685; subalterni ai căp. de panduri, 476; leafa, 481; dela Albești, 563.
• Pilde filosofesti •, tip., 891.
Pinul, m-rea, 67, 672.
Pindar, lecturi din, 183.
Pindul, munții, 417.
Pirinei, 16.
Pisa, 332, 932.
Piscu, târg, 506.
Pisculești, sat, 73.
pistoale, import, 600, 770—771.
Pistoia, *Toscana*, 771.
Pișători, cascadă, 513.
• pita tătarască •, un fel de cartof, 551, 884.
pitac, monetă, 625.
Pitagora, lecturi la Sf. Sava din, 183.
Pitar, *Moșu*, bis. Buc., 588; dregător, 479; brutar, 580.
Pitești, 70, 109, 202, 419, 495, 552—553, 612, 758, 919, 990, 999.
Piua Petrii, sat, 497, 571.
piue, pt. postav, 570.
pive, mortiere, 769.

- pionicer*, dregător, 476.
pioniceritul, dare, 669—670.
pivnițe, dare, 674.
Pivoda, 241; v. și Dettine Ștefan.
plaiuri, subdiv. ad-tivă, 490—491.
plasă, subdiv. ad-tivă, 254, 490—492.
Plato, 794.
plădeșii, 209, 711, 758.
Plătărești, m-rea, 67, 70, 75, 969.
Plăviceni, m-rea, 72.
Pleșoi, Oprea ciocoiul din, 702.
plocon, dare, 557; Hanului, 635; sultanului, 635; de Crăciun, de rumâni, de orașe, 664—665; de nume, 666.
Ploești, 28, 70, 120, 202, 495—496, 499, 503, 616, 760, 950, 990.
Plokoș Jean, consilier, 879.
Plopii, Rumâneștilor, masiv păduros, 553; *schelă*, 708.
Plopul, moșie, 723.
plumb, în Transilv., 557; din Germania, 599.
Plumbuita, m-rea, 34, 67, 969.
Plutarh, 182, 918; lucrare despre, 874.
Poarta, 13, 16, 25, 27—28, 32, 34, 36, 40, 42, 49, 53, 55, 83, 58—59, 88, 90, 101, 109, 118, 122—125, 131—132, 134, 142, 160, 174—176, 178, 204, 207, 209, 211, 213—218, 220, 225, 229, 231—232, 234—235, 237, 242, 246, 248, 257, 261—263, 265, 267—270, 273, 275, 277, 280—283, 285, 288, 291—293, 296, 298—299, 306, 308—309, 311, 313, 315, 317, 322—325, 329, 331—333, 338, 340, 342—343, 347, 354, 359, 417, 427, 451—452, 458—460, 463, 465—467, 536, 569, 607, 611, 624, 633, 638, 642, 649, 659, 671, 676, 702, 713, 733, 751, 779, 783, 800, 824, 843, 932.
Pobrata, m-rea, 94, 864.
Pociatki Sofronie, tipograf, 104—105, 895, 916.
Pociovaliște, fabrica dela, 571—573.
pocloane, 481, 659, 662, 671, 680, 698; *Hanului*, 583, 584, 649, 673, 707, 712—713, *împăratului* (sultanului), 585, 649, 673; *steagului*, 643, 649, 695—696; *vizirului*, 649, 712—713; *chihaiei*, 650; *bairamului*, 687; *vlădicesc*, 698; *pașii*, 707; v. și *plocon*.
pod, de piatră, 98—99; peste Dunăre 235.
podărit, venitul podarilor, 571.
Podeni, sat, 933.
podgheaz, 208, 213, 150, 228, 653, 745.
podini, obligație edilitară, 682.
Podoleni, ocol, 490.
Podolia, 124, 126, 213, 612, 663.
Podul, *sângeros*, sat, (fost Kanlı Köprü, apoi Lipcani), 510; *Iloaiei*, 132, 745—746; *vechi*, rachierita dela, 155; *Senatului*, în Buc., 279; *Mogoșoaiei*, în Buc., 682.
podvoade, (podvezi), 652—653, 664, 673—674, 687, 695—697, 700, 704—705.
Poema polonă, a lui M. Costin, 484, 486, 506—508.
pogon, 548—549, 629, 661—662, 670, 725—726; *de tutun*, darea pe, 550.
pogonărit, dare, 138, 217, 234, 259, 643; *pe vii*, 256, 629, 666; *pe tutun*, 480, 550; *pe porumb*, 662.
Pogoniana, m-rea, 31, 811.
Poiana, m-rea, 193; sat Ialomița, 929; —*Mărului*, 533; așezare a lui Brâncoveanu la, 202, 991; m-rea, 786; a lui Păun, 267.
Pojarevac, v. Passarovitz.
Pojejena, sat, 935.
Pojon, Aromâni, 428.
polc, de Sârbi, 325; de husari, 768.
polcovnici, 474, 746.
Polivarp, fiul lui M. Strilbițki, 886.
Polizoe, Ioan Papa, grec, 575.
Poloni, 1, 8, 13, 15—16, 18, 28, 35—36, 38, 40, 48, 86, 143—145, 162, 208—209, 213, 358, 394, 522, 532.

- 554, 559, 593, 721. 745, 750, 755, 769, 793—794, 804, 864; relații cu V. Lupu, 83—87; cu Gh. Ștefan, 131; în Liga Sfântă, 148.
- Polonia*, 7, 8, 9, 19, 26, 36, 41, 15. 47—48, 50—52, 55—56, 83, 85, 87, 108—109, 115, 117, 123, 131—132, 135, 144, 147, 152, 155, 161, 213—214, 221, 227, 262, 289, 350—351, 354, 356—359, 361, 364—365, 460, 528, 574, 595—596, 599, 600, 602, 606, 607, 610, 612, 616, 623, 647, 653, 656, 746, 754, 769, 771, 782, 784, 788—789, 791—792, 804, 816, 820, 823, 864—866, 921, 965, 968, 1014.
- Polovragi*, m-reă, 321.
- polturac*, monetă, 625—626, 629.
- Pomărla*, sat, 48.
- Pomerania*, 132.
- *Pompei* •, tragedia lui Corneille, trad., 875.
- Pompiliu Numa*, Istoria lui, trad., 881.
- Ponor*, drumul spre, 408.
- Pont-Neuf*, Paris, 876.
- pontoane*, 568.
- Ponyatowski*, contele, 574.
- Pop*, *Nicolae*, protopop, 380; *Hagi* C-tin, din Sibiu, 932, 950, 985.
- Popa*, *Tunsu*, 379; *Zenovie*, aromân, 415; *Soare*, bis., 587; *Robului*, m-reă, 723; *Florea*, 822.
- Popăuși*, ctitoria lui Șt. c. Mare, 266.
- Popescu*, *Hrizea*, 157, 158, 473; *Radu*, cronicarul, 53, 116, 122, 158—159, 179, 242, 253, 638, 780, 801, 804, 811—812, 814—819.
- Popești*, *Antonie Vodă* din, 120—121, 128, 463, 661; *domnia*, 120—122; *Calotă*, slugerul din, 685; *Leordeni* sat Ilfov, 571; *Ungureni*, sat în j. Săcuieni, 533.
- popii*, categorie fiscală, 712.
- Poplăceanu Ion*, 594.
- Popovici*, *Dușan*, învățat sârb, 414, 428—430; *Eustratie*, 905; *Ioan*, din Hondol, 380, 382; *I. Barac*, versificator, 853—854; *Sava*, din Rășinari, 880.
- Popovca*, sat, 531.
- Popp*, *Vasilie*, 856 861.
- Popricani*, 16, 59, 90.
- populația orașelor*, 522—533.
- Porceni*, luptă la, 299.
- Porcești*, ctitoria lui M. Basarab la, 70, 984, 998.
- Porfirie*, mitrop., 103.
- Porfirogenetul Constantin*, împ., 464.
- portarul*, dregător, 481.
- portăreii*, 741.
- portocale*, import, 599.
- Porțile de Fier*, 113, 398, 555.
- Porumbri*, numire, 693.
- porumbul*, 212, 547, 549—551, 661—662, 882.
- Posada*, 1005.
- Posen*, Prusia, 424.
- Posești*, bis. de lemn din, 985, 988.; *Pământeni*, 737; *Ungureni*, 533, 737.
- poslușnici* (servitori), 674.
- Posolski Pricaz*, Consiliu diplomatic, 795.
- Pospeev Sidor*, (Osipov), zugrav rus, 997.
- postav*, fabrici de, 570—575; import de, 595—596.
- Postăvari*, sat, Ilfov 571; în Dâmbovița, 571; *de țară*, 571, 573.
- postelnicea*, subalterni, categorie, 478, 644, 689—690, 741—742.
- postelnicul*, dregător, 478, 480—481.
- poșta*, 254, 615—617, 655; *unitate* de măsură, 216; *Centrală*, din Buc., 251.
- potasa caustică*, 567; export, 612.
- Poteca Eufrosin*, 940.
- Potemchin*, 315; cântecul lui, 810.
- Pollogi*, bis. din, 185; palat, 200, 203 817, 990—991.
- Potocki Șt.*, ruda Movileștilor, 15—16, 87; *Iosif*, voevodul de Halicz, 752.
- Potocul*, m-reă, 75.
- potronici*, monetă, 122, 234, 622, 625 —

- 626, 663, 670, 677, 680.
Pouqueville, consul, francez, 418.
povara, în sens de măsură, 564, 619 (de aspri).
poverne, pt. țuică, 575, 583.
 * *Povestire pe scurt...* *, cronica lui Matei al Mirelor, 811—812.
povestiri istorice în versuri, 809—810, 830—833.
‘povodnici, cai de călărie, 704.
Poznan, miner, 559.
Praha, 2.
Prahova, râu, ținut, județ, 28, 58, 68 108, 120, 193, 202, 204, 474, 495—496, 526, 530, 553, 556, 561, 652, 717, 737, 741, 945, 969, 985, 988—990, 997, 1020, 1022; *valea*, 295, 613; pod peste, 614; plaiul, 614.
prapor, steag, 587, 762.
Prau, abatele, 951.
pravila, 356, 536, 541, 545, 625, 787, 892, 895—896; *tipărite și manuscrise* 537—543.
Pravoslavnică mărturisire, tip., la Buzău, 822, 897.
 * *pravul* *, iarba de pușcă, 772.
 * *Praxis et theoria criminalis* *, 539.
Praxiteles, 873.
Prăjescu Nicoară, vel vistier, 652.
prăjini, măsură, 725—726.
prăvari, 772.
Preajba, bis. din, 1022; școala, 929.
Precista, m-reă, Galați, 99, 100, 275 din Roman, 266.
Preda, din Sirineasa, 637; postelnicul din Periani, 741; *Stancioviți*, tipograf, 894.
 * *Predeal*, 300, 613; -*Timiș*, 299.
Predicile, lui A. Ivireanu, 858—859.
preoții, categorie de contrib., 688. 694—698.
Prespă, lac, 418.
Principatele, 278, 292, 327—328, 382 399, 429—430, 472, 482, 502, 524, 553, 610, 642, 715, 730—731, 735, 737, 768 781, 807, 821, 826, 828 — 829, 900, 952, 998; zaharea din, 462; Aromânii în, 525; imigr. Sârbi și Bulgari în, 526; cartoful în, 550; industria în, 563; categorii de contrib. 711; bancheri în, 726; starea țărânimii în, 736; ziare în, 889; bis. de lemn în, 985—988.
Principele Transilv. și Poarta, 466—468.
pripas, vite de, 709.
Prisaca, sat, 859, 891, 896.
prisăcărutul, dare, 664, 671.
prisăci, 553, 555.
Prislop, episc. român din, 354; Ioan dela, 367; Teofil dela, 369; m-reă, 367, 369, 383—384, 391, 834; sat al m-rii Cutlumuz, 73.
Pristol, local., 557.
privilegii, pt. * *companii* *, 594.
Procopie, *Dimitrie*, tipograf, 425, 894.
Prodan Drăgușescu, 141.
Prodromul, m-re, 42; de lângă Moscopole, 426.
proestoșii, ajutoare ale starostelui, 586—587.
Profir, m-re, 672.
Proilavia, mitrop., 99—101, 514.
Prooroceanul Preda, căpitan, 175, 544.
Proschinitarul, Sf. Munte, 858; Ierusalimului, 892.
Prosper Farinacci, 539.
Proti, insula, 295.
protimisis, drept de, 573.
protipendada, 479.
Protopceiria, lui Cavaliotti, 423, 845; dicț. lui Daniil din Moscopole, 915.
provizor v. pârălăb.
Prozorovski, general rus, 327.
Prund, *Borgo-*, comună, 934.
Prundu, insula, 609.
Prusia, 289, 315, 338, 425.
Prut, 16, 38, 52, 59, 86, 94, 103, 208, 217, 221, 227, 291, 307, 313, 328, 338, 340—341, 343—344, 347, 469, 483, 485—487, 490, 507, 510, 515,

- 532, 542, 570—571, 614—615, 688, 691, 706, 715, 726, 750, 754, 761, 763—765, 770, 790, 799.
- Psalmii*, trad., 860, 864.
- Psaltire*, trad., tip., 864—867, 890—891, 894, 909—910, 914, 941—942; slavo-română, 903.
- Pucioasa*, plasa, 564.
- Pulliu Marchides*, 425—426.
- Pulkeria Tzoukis*, 246.
- Pultava*, 177, 217, 227, 726.
- *pungă* •, de bani, 624.
- Purcelești*, sat, 859.
- Purice*, aprodul, 807.
- pușcărie*, log. de, 557.
- *pușcăriașii* •, categorie de contrib., 688.
- pușci*, 147, 748, 769, 770; pt. Țunuri, 768, 775; cu fitil, 602; cu săcălușe, 762; *hușnițe*, obuziere cu tragere în curbă, 769; de apă, 770; import de 600.
- Putna*, ținut, 16, 67, 104, 136, 148, 492, 530, 656; județ, 57, 59, 88, 209, 216, 306, 505, 513, 529, 533, 677, 712, 755, 859, 985; m-rea, 133, 770, 786, 880, 925, 942, 946, 964—965; starostele de, 472, 492; recensământ fiscal, 526; gârlele, 760.
- Putnic Moise*, 380.
- Puțeni*, Lajii scoși din, 505; târgul, 505—506.
- Puțurenii*, sat, 48.
- Quijote*, Don, 876.
- *quingagesima* •, dijma din oi, 400.
- Raab**, consul austriac, 566.
- Raan, von*, memoriile lui, 511.
- Racoc Teodor*, 888.
- Racovița*, școală în, 935.
- Racoviță, familia*, 218, 226, 719; cronica, 793, 802—803; Ana, doamna lui Mihail, 217; Constantin, 270, 276, 282, 284, 292, 561, 568, 575, 669, 676, 681, 701, 703, 920, 937; *domnia în Moldova*, 265—267; *idem*, 268—269; *domnia în Muntenia*, 280—281; *idem*, 383—384; Ioan, vornicul, 215; Ion Mihail (Ioniță), 265, 802; Mihail, 104, 175, 183, 214—216, 223, 231—232, 238, 246—248, 257, 265, 278, 527, 557, 562, 655—656, 581, 629, 634, 636, 658, 662, 664, 666—667, 669—671, 675—676, 684, 687, 700, 702, 724, 743, 750, 774, 786, 799, 803, 806, 919, 922, 927, 1031; *domnia în Moldova*, 215; *idem*, 217; *idem*, 228—231; *domnia în Muntenia*, 248; *idem*, 277; Sultana, fiica lui Constantin, 283—284; Ștefan, 292, 540, 667, 679; *domnia din Muntenia*, 284—285.
- Radovanul*, moșia, 322.
- Radu, Șerban*, 1, 5, 11, 15, 21, 25, 38, 72, 115, 350—352, 451, 567, 614, 683, 720—721, 756, 773, 775, 811, 893, 1015; *domnia*, 1—11; Elena, soția lui, 10; Buzea, 3; cel Mare, 23, 813; Vodă, (Sf. Troiță); m-rea, 29, 42, 73, 75, 111, 674, 692, 706, 771, 776, 815, 969, 973, 1002, 1027—1028, 1032—1033; v. și m-rea Sf. Troiță; *Vocvod* (Negru), 597, 800, 826; v. și Negru-Vodă; *logofăt* din Desa, 32, 689; *Verzarul*, armaș, 61; fiul lui Udriște Năsturel, 64, 785, 916, 918; v. și Năsturel; *vel căpitan*, 67; *Cândescul*, vel vornic, 113; *Fărcașanu*, vel stolnic, 113; *Crețulescu*, 116; *logofăt*, ginere lui Mareș, 123; *Iudescu*, 125, 204, 206; *Ocnarul*, 158; *Brâncov.*, 170, 216; *Mașil*, 472; *vel vornic*, 473; *Radului*, 686; *mășilul*, 693; *căpitan* de roșii, 741; *din Mălaești*, 741; iuzbașa de fuștași, 751; v. Greceanu; Leon Vvd.; Mihail; Mihnea; Paisie; Popescu.
- Radzin*, pacea dela, 147—148.
- Radziwill Ianusz*, ginerele lui V. Lupu, 87.
- Rafail*, monahul, 815.

- rafturi*, harnașamenturi, 776.
Raguza, 598.
Rahova, 761.
rahtivanul, dregător, 477.
raia, 148, 162, 220, 213, 227, 292, 461, 481, 498, 855; *Hotinului*, 237, 311, 487, 511, 744, 773; *Brăilei*, 242, 285, 488, 529, 584, 650; *Turnul*, 488, 529; *Bender*, 513; *Giurgiului*, 529; cele dela Dunăre, 798.
Raicevich, 553—554, 562, 606, 610, 612.
Rákoczy, *Francisc*, al II-lea, 377, 390, 394, 400, 520; *Gheorghe I*, 7, 30, 32, 56—57, 79, 87—91, 134, 349—350, 358, 365, 393, 429, 594, 615, 620, 771, 895, 896, 917, 994, 999; *domnia*, 355—356; *Gheorghe II*, 56—57, 59, 87—91, 108—110, 112—115, 131—132, 134—135, 349—350, 359, 365, 371, 456, 463, 754; *domnia*, 356—360, *Sigismund*, 6, 7, 87, 351; *familia*, 372.
Rákos, câmpul numit, 351.
Ralet Constantin, 1029.
Ralița Ghica, 315.
Kolli, v. *Paleologu*.
Ralu, *Caragea*, 333; *Gallimachi*, 339, 346; *Maurocordat*, 513.
Ramadarowski, general rus, 126.
Rami Mehmed, vizirul, 176.
Rangul Marcu, 470.
Rareș Petru, 513—514, 661, 770, 807, 998.
Rascia, 891.
Rasova, oraș, 505.
Raș, *Sârbu*, din Focșani, 526.
Rașcov, 35, 91, 135, 141, 311, 511, 512.
Ratibor, 350.
Raț, *Gheorghe*, căpitan, 5, 718; *Nicola*, preot 408.
Rațca, moșie, 10.
Riczgrad, local. în Bulgaria, 81, 343.
Răcăciuni, sat, 90.
Răcășdia, școală la, 935.
Răcățău, râu, 16, 530.
Răcenii, sat, 73.
Răchitenii, moșia, 912.
Rădășani, sat, 16, 40, 915.
Rădăuți, 509, 527; tipografie în, 261, 890—891; episcopia, 908, 923.
Rădeana, bis. din, 1021.
Răducanu, *Cantacuzino*, 206; *fiul stolnicului Dumitrache* 823; *Golescu*, 855; *Glinceanul*, 907.
Rădulescu, *Eliaș*, 431, 850, 889.
rădvane, import, 602, 613.
Rășcoala lui Horia, *Cloșca și Crișan*, 402—409, 412.
• Răspunsul •, lui Varlaam, 859, 890, 896.
Răstoaca, pod peste, 614.
răsură, taxă, 259, 307, 480—481, 641, 701; casa, 669.
Răsvan, mahalaua, în Buc., 321.
Rășcanu Grigore, căminarul, 513.
Rășinari, 880; bis. din, 999.
Rășpacului, Fr. Haintl domnul, 883.
Rătescu Neagoe, pitarul, 970.
Rătești, sat, 689.
Răut, râu, 512—513.
răzășii, 530, 718.
Răbăia, *Movila*, 562.
Războiul ruso-austro-turc, 235—237, 252—253, 286—292, 298—304, 311—316, 324—335, 426—427.
Răzvadul-de-Sus, bis. din, 72.
Râjnov, Mihnea la, 110.
Râm, v. *Roma*.
rămători, dare din, 653, 674.
Râmeți, m-rea, 384; *luptă cu Austriacii* la, 407.
Râmnic, 254, 495, 583, 594, 695; episcopi de, 253, 281, 860—861, 867, 869—870, 878, 886; *Episcopia de*, 499, 697, 827, 898, 997; tipărituri la, 822, 831, 857, 892, 897—899, 907, 939; județ, 526, 628; râu, 557; *Sărat*, 1, 195, 246, 300, 314, 488—489, 699, 760, 786, 950; județ, 66, 488—489, 492, 494, 498, 533, 556, 562, 668, 672, 741, 760, 920, 1001; m-rea, 185, 187, 191, 197, 1018;

- Vâlcei*, 522, 526, 531, 993, 1009; moară de hârtie aproape de, 565; tipărituri la, 846, 891—892, 905, 907; școală în, 919; bibl. epis., 946.
- Râmniceanul*, *Dimitrie*, tipograf, 891; *Mihail*, tip. și gravor, 1009; *Naum*, cronicarul, 322, 824, 826; *Petru*, tip., 891, 1009; *Radu*, tip., 891.
- Râncăciiovul*, m-reă, 75.
- * *rânduiala* *, breslelor, 588; *cailor*, dare, 641; *carelor*, dare, 634, 651, 703; *oilor*, dare, 634, 651, 673; *boilor*, dare, 634; *fânului*, dare, 635, 711; *găleții*, 635, 711; *cânepii*, dare, 635, 650; *mierii*, dare, 635, 651, 671, 711; *untului*, dare, 641, 651; *lemnelor lui Ali Pașa*, 650; *cerei*, dare, 651, 671, 711; *sursatului*, dare, 658; *vacilor*, dare, 673.
- Rânzești*, valea, 694.
- râși*, obligația pieilor de, 673, 679—680; blăni din Turcia, 598; export, 607.
- Răul Mare*, sat, 407.
- Răureni*, bălci la, 499.
- Reactia contra Unirii*, 376—379, 392, *reali*, monetă, 30, 55, 91, 122, 140.
- Recea*, sat, 202, 990.
- Recele*, râu, 562.
- recensământ fiscal*, 146, 180, 505, 508—509.
- Redatore italiano*, *Il*, jurnal, 889.
- Rednic Atanasie*, episcop, 389—390.
- Reformaților*, colegiu al, 837.
- reformă*, fiscală a lui Brânc., 640—642; a lui C. Mavrocordat, 642—646; a lui Antioh, 647.
- regealele*, miniștrii turci, 282.
- Reghin*, 40, 489, 839—840.
- regiment*, de grăniceri rom., 398—399, 520, 912, 934—935; de secui, 398; de dragoni rom., 935; de husari secui, 399.
- Regulamentul Organic*, 487—488, 491, 501.
- Reicherstorf*, harta lui, 160, 514, 516.
- reis-effendi*, dregător turc, 452, 454, 459.
- Remetea*, 524.
- remontă*, cai, pt., 338.
- Renașterea italiană*, influență, 965—967, 981, 1023.
- Renii* (Tomarova), 39, 101, 486—487, 516; ținut, 486—487, 516.
- Renzi Francesco*, 783.
- repartiția imnozitelor*, scutirile, 711—713.
- Ressi*, franciscan, 920.
- Reșița*, 521, 558.
- Retorica*, lui I. Molnar, 913.
- Révai*, enciclopedia, 430.
- Revoluția Franceză*, 302, 400, 882, 926, 932, 952.
- Rezina*, 85.
- Rhigas Velestin*, 432; harta lui, 494, 498, 503, 510, 516—518, 566, 571, 855.
- Rhodos*, 24, 296.
- Ribița*, 406.
- ridicată*, vânzare cu, 573.
- Riga*, G. Ștefan la, 132; cetatea, 769.
- Rizo Iacovache*, 282, 830, 950—951.
- roate*, de tras borangic, 577.
- Robert Bargrave*, v. Bargrave.
- robi*, 721, 729,—737.
- robia*, 264, 278.
- robota*, muncă, 732, 735—736.
- rodii*, import de, 599.
- Rodna*, 49, 229, 401, 559, 736; v. *Veche*, 557.
- rohmistru*, căpit. de caval., 207, 746.
- Roja Gheorghe*, Aromân, 431, 850, 913.
- Rojdanicul*, 885.
- Roma*, 206, 345, 387, 429, 782—783, 788, 791, 829, 842, 881, 906; *Unirea cu*, 195, 197, 372—375, 391—392, 394, 398, 834 836, 921—922, 999, 933—934, 939—940; export de vite la, 606; întemeierea, 835; studenți rom. la, 837, 932.
- Roman*, 8, 39, 59, 210, 266, 305, 313, 337, 369, 568, 576, 581, 587, 687,

- 745, 761, 791, 881, breasla în, 582, 585, 588; județ, 507; ținut, 652, 916; Episcopia, 684, 687, 697, 923, 932, 947, 1005; episcopi de, 786, 864—865, 870, 874, 703; *I*, fiii lui, 802; nume, 849.
- Romana*, Dimitrie Contoleo, 1011.
- Romanați*, jud., 30, 255, 464, 499, 500, 526, 530—531, 721, 741, 755, 891, 990.
- Romanescu Marcel*, 464—465, 467, 1032.
- Romani*, 568, 821, 836, 839, 850, 856, 869; lupte cu Dacii, 791.
- Romanul Ioan*, cărturar, 886.
- Românii*, locuiesc satul Dăeni, 4, 502; în orașele din Transilv., 528—529; din Șchei, 584; la Gr. Ureche, 789; la M. Costin, 791; la Stolnic, 821; * *despre începutul și starea de astăzi a* *, op. lui Nika, 854; la Șincai, 838; *Istoria*, lui P. Maior, 840, 973; *Unirea tuturor*, 877; *Istoria*, lui Clain, 913, 950; *manual de istoria*, 941; *iconari*, 1001; *din Ardeal*, viața religioasă a, 367—391; *idem*, Lupta pt. desrobirea politică și socială, 393—411; *din Peninsula Balcanică*, 413—433; în *Principate*, 1; v. *passim*.
- România*, Philippide întrebuințează termenul, 828; *sinteze în l. greacă despre ist. și geogr.*, 827—830.
- Românul*, v. Zilot.
- Romulus*, gravură, 888.
- Rönne*, general rus, 221.
- Ropcea*, Bucovina, 209; căpitan de, 744.
- Roset*, Bălănescu, biv vel log., 308; Dumitrașcu, 929.
- Rosetti*, familia, 720; *Bibica*, 331; *Maria*, str. în Buc., 728, 993; -*Rosnovanu*, *N.*, aga, 911.
- Rostov*, Dimitrie de, mitrop., 786, 870.
- Roșcani*, sat, 406.
- roșcove*, import de, 599.
- Roșecilor*, ocolul, Fălciu, 490.
- Roșia*, 406, 905.
- Roșiaci*, sat, 788.
- Roșiani*, sat, 741.
- Roșiești*, sat, 490.
- roșii*, oaste, 31, 60, 113, 498, 549, 690, 694, 718, 723, 741, 755; categorie fiscală, 688—690, 692—693; în Vlașca 742; aleși, 689; birul, 693.
- Roșiorii-de-Vede*, 498.
- Roșu Mihail*, 912.
- rotmistru*, v. rohmistru.
- Rotunda*, sat, 531.
- Rovine*, lupta dela, 878.
- Roy, Le*, v. Le Roy.
- Roznovul*, sat, 133.
- ruble*, monetă, 221, 619, 626.
- rubiele*, monetă, 343, 630.
- Rucăr*, 5, 9, 59, 64, 109, 918; ciocnire la, 299, 300; schelă la, 708.
- Rucăreni*, cătun în Soveja, 59.
- Ruckert, G. Christian Albert*, 550, 883.
- Ruda Bârsești*, bis din, 1001.
- rudarii*, 556—557; v. și zlătarii.
- Rudănești*, sat, 565.
- Rudăreasa*, râu, 557.
- Rudolf*, împ., 2, 5—7, 350—351, 413; *Schmidt*, 79.
- rufetui*, bresle, 284, 578, 586.
- rumâni* (vecini), 254, 530, 637, 645, 685, 689 691—692, 699, 720,—722, 735; *birul*, 644. 664 665, 690.
- rumânia*, 645, 715, 722—723; *desființarea*, 226, 257, 263, 277—279, 724.
- Rumele*, Aromânii în, 429.
- Rumeli*, m-reă patruzeci de mucenici dela, 214.
- Rumelia*, 139 596.
- Rumianzov*, general rus, 306, 908.
- Rumț, I. D. F.*, 881.
- rupi*, subdiviziune a cotului, 573.
- ruptași*, categorie fiscală, 213, 307, 340, 647, 703, 712, 743.
- rupte*, ale cămării, 340; ale vistieriei, 340, 712.
- ruptoare* (ruptă), impunere fiscală prin

- învoială, 242, 533. 583—584, 641—642, 647, 673, 677, 687, 695—696, 711—712, 743, 920.
- Rusănescu Ștefan*, 831.
- Rusciuk*, 32, 113, 239, 291, 302, 328, 342—343, 857, 989.
- Rusciuciuil Hasan*, vizir, 302.
- Ruset, Antonie*, 127, 156, 615—616, 687, 705, 866; *domnia*, 144—146; *Constantin*, vornicul, 248; *Elena*, fiica lui Antonie, 146; *Emanuel Giani* 287 316 856 ban al Olteniei, 288; activitatea în timpul răzbr. ruso-turc, 289—292; numit domn, 293, 313—315; *Iordache*, 137, 146, 175, vistier, 213—214, 217—218, 507; vornic, 729, 753; *Vasile*, hatmanul, 270; *Zamfira*, 146; *Zoe*, 146.
- Rusetestii*, 139, 175, 209, 217; v. și *Cupăreștii*.
- Rusia*, 99, 132, 135, 216, 221, 226, 235, 257, 289—292, 298—299, 306, 311, 315, 324—325, 327—328, 333, 337, 342, 371, 380, 414, 428, 598—599, 606, 610, 746, 763, 781—782, 785—786, 796, 798—800, 804, 824, 834, 851, 859, 863, 875, 881 891, 893, 921, 924, 940, 968, 997—998.
- Russo D.*, 100, 811.
- Rustea, Ghencea*, vornicul, 168; *Maria*, fiica lui, 168.
- rușala*, birul roșilor, 690—691.
- Rușava*, vamă la, 707; v. și *Orșova*.
- Rușceni*, roșii ot, 549, 692.
- Rușii*, 85, 126, 131, 147, 163, 176—178, 193, 217—218, 220—221, 225, 235—238, 252, 275, 286—287, 288—292, 298—300, 305, 307, 309, 313—316, 323, 325, 327—329, 337, 342—343, 391, 426—427, 485—487, 498, 503, 515,—516, 526, 532, 568, 570, 663, 739, 745—746, 751, 756—757, 761—762, 764, 772, 798, 825, 831, 845, 891, 910; iconari, 1001; *de-Vede*, 28, 175, 489, 498, 760.
- Rușiceni*, 693.
- Rutenii*, 307, 386, 532, 911.
- Ruxandra*, fiica lui V. Lupu, 85, 87, 91—92, 135; *Gane*, 210; *Gantemir*, 210; fiica lui Al. Mavrocordat, 231; *Ghica*, 308; *idem*, soția lui Al. Calimachi, 339; *idem*, soția lui Hangerli, 320; *Caragea*, 333.
- Rucaut*, 458—460.
- Soac*, Jud., 555.
- Sabar*, râu, 566.
- Saber* (Chabert), fabricant, 565.
- Saca*, seliște, 73.
- Sacmar*, epis. de, 369—370.
- sacăzul* (mastica), import, 599.
- sacnaaciul*, parte a locuinței, 787.
- Sadu*, sat, 379, 387—388, 835.
- Sadagura*, Rușii bat monetă la, 618.
- Sadova*, m-rea, 64, 75, 319.
- Saegiu Scarlat*, 29, 30.
- Safta, Buhuș*, 115; soția lui G. Ștefan, 132—133, 1014; fiica lui G. Duca, 152; *Negoescu*, 193; *Cantemir*, 210; *Văcărescu*, 326.
- Sahat*, plasa popii lui, 490.
- Sainte-Geneviève*, biblioteca, 801.
- saivan*, cort, 776.
- salahori*, 235—236, 261, 702; birul, 635, 651.
- salarizarea dregătorilor*, 479—482.
- Salcia*, schelă la, 708.
- « *salhana* », abator, 677.
- Salomon Gessner*, 874.
- Salonic*, 270, 418—419.
- Salvaressos Ecaterina*, 24.
- sama* (seama), 294, 641, 646, 691, 695; ca recensământ, 637, 686; *cea mare*, 583, 635, 641, 643, 649, 673, 686—687, 696, 712; *cea mică*, 643; *a doua*, 634, 639, 641, 673, 687, 707; *a treia*, 641, 673, 687, 707; *scrip-turii*, 637; *obștească*, 643; *birului*, 686.
- Samakovo*, Aromâni la, 419.
- Samara*, sat, 531.

- Samdangi-başa*, dregător, 477.
Samos, 346.
samsari, 577.
Samuil, m-reă profetul, Focşani, 266, 268; patriarh al Alexandriei, 919;
Vulcan, 391; v. şi Clain.
Samuilovici Ioan, hatman, 611.
samur, blană de, 598.
Sanda, fiica lui Gh. Duca, 152.
Sandford, 888.
Sandu, tipograf, 909, 1009.
sangeac, 453.
Sangiakdar Jokuşu, palatul lui Cantemir pe colina, 797.
Sanhedrinul, din Alexandria, 863.
** Sanhopanca **, 876.
San Stefano, aşezarea lui Brânc. Ia, 202, 990.
Santa-Maura, adunarea din, 427.
saracci-başa, dregător, 477.
saracci-iamac, dregător, 477.
Saragea, nume de familie, 776.
saragele, oaste munteană, 675, 753, 766, 776.
Sarai, casă, 465; *Visarion*, 378, 834; *Bogdan*, 464.
Sarandino, logof., 22.
sardele, import, 599.
sare, 615, 643; exploatarea, 555—556; export, 611—612; puncte de export, 707—708; dări, 671—672; monopol, 672; gemă, 556.
Sascut, sat, 513.
Sassu, Iancu, voevod, 24, 653; *Maria*, soţia lui, 24.
Saşii, 9, 367, 373, 393—394, 396, 519, 522, 524, 526, 550, 570—571, 575, 947, 984, 998, 1003.
Satanasie, parcela lui Atanasie Anghel, 376.
satara-belea, 683.
satarale, dări excepţionale, 216, 673, 675, 683—684.
satării, corp de oaste, 752, 775.
sate, 522—533, 709, 711—712.
Satu Mare (Sătmar), 2, 114, 229, 361, 394, 520, 850, 984, 1021; *Verde*, 990.
Saul, boier trimis în Apus, 307, 948; procură ziare, 889.
Sava, 413—414; *Cusciureanul*, 108; din Veştem, 372; asociat la fabrica de sticlă, 564; căpitan din Mărăcineni, 689; m-reă Sf., şcoala dela, Buc., 145, 163, 179, 185, 215, 261, 294—295, 332—333, 906, 918—919, 928, 930—931, 940, 945—946; *idem*, Iaşi, 843; *idem*, dela Sinai, 1007.
Savin, din Iaşi, 580; *Ologul*, 581.
Savoia, Eugeniu de, 175, 236, 239, 241.
Savu, popa, 359; din Răteşti, 689.
Saxa-Coburg, principele de, 568, 762, *săbii*, import, 600.
săcălaşe, tunuri, 762, 769, —770, 775.
Săcărâmb, 557, 843.
Săcui, 6, 9, 171, 364, 367, 373, 393, 529, 532, 550, 737, 933, 984, 998.
Săcuieni, jud., 2, 474, 491, 495, 530, 533, 555, 636, 668, 672, 699, 741, 929; târgul, 495.
săcuime, 114, 352, 401, 524, 529, 933, 935, 985.
Săgeata, sat, 327.
săhăidace, tolbe de săgeţi, 581, 768.
săhăidăcari, cei care făceau tolbe de săgeţi, 581, 768.
Sălaj, jud., 391, 520, 837.
Sălătruc, sat, 613.
Sălcioa, sat, 873.
Sălcuţa, târg, 517—518.
Sălişte, 377—378, 984, 1003.
Sămăşcani, sat, 741.
săpunari (soponarii), 581.
Săpunaru, bis. din Focşani, 588; *Dinu*, 588.
săpunăritul, dare, 671.
sărdarul, 470, 478, 488, 679—680, 746; de Orhei, 469, 481, 485, 512; de Lăpuşna, 492; de mazili, 469—470, 776.
Sărata, Dragomir din, 689; palat al lui Brâncov. Ia, 802, 990; gura văii, 208.

- Sărăcinești*, luptă la, 300.
Sărindar, m-rea, 69, 969.
Sărună, v. Salonic.
său, bir, 660.
Săveni, târg, 509.
Sămbăta, de-Jos, 387, 519, 990; *Mare*, 911—912; *de-Sus*, 190, 200, 202, 383, 984, 998.
Sămpietru, sat, 9.
Sâncel, sat, 387.
Sângeorgiu, școală în, 934; *săcuesc*, 490.
Sârbeni, toponimic, 525.
Sârbești, toponimic, 525.
Sârbi, 164, 325, 386, 414, 432, 525, 699, 745, 758, 760, 768, 835, 876, 887, 891, 895; *sat*, 733, 1004; *Su-seni*, 984.
Săvestreni, comună, 732.
Sbaraz, cetate, 126.
Scanavi, Maria, soția lui Mavrogheni, 303.
Scarlat, epitaf dăruit de, 1015; v. și Callimachi, Ghica, Mavrocordat.
Scaunele, săcuesti, 5, 482, 489; săsești 489; stradă în Buc., 660; bis. în Buc., 1020.
Scăeni, sat, 202.
Scărariul Ion, v. Scărașul.
Scânteia, sat, 507, 802.
scharlat, postav, 689.
Scheia, luptă la, 132—133; târg, 507, 652, 726.
Schela Ciobanului (Bechet), 64.
schelă, vamă, 593, 707—709, 760.
schileri, vameșii, 708—709, 760.
Schileru, nume, 708.
schimbul banilor, îndatorire fiscală, 674, 682, 684, 687.
Schiopeni, sat, 628.
Schmid Rudolf, 79.
Scopie, în P. Balc., 419.
Scorăget, codru, 407.
Scorei, comună, 732.
scorțisoare, import de, 599.
Scoțieni, în Moldova, 567.
scrisoare, taxă, 687.
scrumbii, din Turcia, 599.
sculptură în lemn, 1018—1023.
scumpia, export, 613.
scutelnici, oaste de, 299, 475, 644—645, 675, 758, 760, 766.
scuzi, monetă, 13, 27—28, 58, 362, 627, 949.
Seatiștea, în Maced., 418, 426, 801.
Sebastiani, ambasador francez, 323.
Sebeș, 401, 489, 1003; *Mare*, 360; *săsesc*, 365, 381, 429, 525, 903—904.
Secul, m-rea, 23, 104, 209, 432, 774—775, 786, 859, 946, 998, 1003.
Secui, v. Săcui.
secuime, v. săcuime.
Secuiul Moise, v. Székely.
seghani, seimeni, 751, 776.
seimeni, oaste, 60—61, 107—108, 131, 134, 299, 356, 614, 652, 677, 720, 740, 746, 748, 750—752, 766, 776.
Sebeșul Mare, lupta dela, 115.
Selim III, sultanul, 342.
Semendria, 415.
seminar, dela Blaj, 389, 936; dela Cut, 389; Central din Buc., 950; dela Mitropolie, 930; dela Socola, 926; din Transilvania, 936.
Septemvrie, birul pe, 635.
septenarius, v. pitac.
Serafim, preot, 594.
serai, 308; v. și sarai.
Seraphim Ioan, la Paris, 855, 932.
seraschier, general, 252, 514.
Serbia, 172, 241, 252—253, 277, 328, 419, 428, 430, 460, 704, 891, 994.
serdar, v. rărdar.
Seres (Serres), în P. Balc., 419, 596.
Sergiu, sf. martir, 903.
serhaturi, 481.
Seulescu, Elena Mihail, 1034.
Sevastos Kymenites, învățat grec, 918.
Sever, împ., 818.
Severin, județ, 521, 587; origina numelui, 818; v. și Turnu.
sfanții, monetă, 630.
sferturi, 265, 269, 277—278, 294.

- Sfetagora*, v. Athos.
- Sfinți*, bis., Buc., 587, 829, 995; îm-
părați din Târgov., 975.
- sfoară*, birul, 650.
- sgriptor*, talerul imperial, 627.
- Siațiștea*, v. Seatiștea.
- Siavuș Pașa*, din Silistra, 108.
- Siberia*, 599, 797.
- Sibianul*, v. Mihail.
- Sibiciu*, sat, 533.
- Sibieni*, 64.
- Sibile*, v. bis. Sfinților.
- Sibișel*, 1003.
- Sibiu*, 6, 9, 78, 113, 164, 172, 209,
241—242, 253, 333, 372, 376—380,
382, 384, 401, 407, 410, 428—429,
525, 553, 594, 826, 880—882, 884,
886—887, 904, 931, 933, 935, 940,
950, 952, 984, 994, 1003; județi, 70,
383, 399, 519, 835, 934, 984; ținu-
tul, 387; comitat, 406; cetatea, 589—
190; reședința episcopală, 380—381;
fabrică de hârtie, 566; postav din,
595; tip. și tipărituri, 847—849, 853,
860—861, 873, 875—876, 912, 932
939; bibliot., 947; lăcașuri, 985; ar-
gintarii din, 1025; candelă din, 1031.
- sibner*, v. pitac.
- Sichira*, localit., 73.
- Sighetul Marmăției*, cetate, 363.
- Sighișoara*, 115, 322, 360, 401, 489,
947, 985.
- Sighișoreni*, Ali pașa scrie, 25.
- Sigismund*, v. Báthory; v. Rákoczy.
- Silezia*, 401, 596, 606; prusiană, 606.
- silihtarul*, spătar, 452.
- Silistra*, 4, 18, 29, 51, 92, 101, 108
113—114, 135, 291, 301, 311, 327—
328, 460, 584, 612, 707, 858; v. și
Dârstor.
- Siliștea*, moșie, 10.
- Silișteni*, sat, 207.
- siliști*, 520, 535, 561, 662.
- silitră*, 561—562, 612, 771.
- silitrării*, școteau silitra, 562.
- Silvașul*, 368, 383, 834.
- Silvestru*, Stroe Leurdeanu, în călu-
gărie, 120, 891; patriarhul de An-
tiohia, 279; Caliani, 389; ieromo-
nahul dela Govora, 863.
- Simă*, soția lui S. Buzescu, 3; biv-
vtori vistier, 685.
- simbriși*, 585.
- Simeon*, *Pantea*, 873; preotul, zugrav,
999.
- Simionovici Ioan*, tipograf, 891, 969.
- Simion*, *Ștefan*, mitrop., 369, 371, 780,
861—862, 890; numele lui Sava
Branc., 369; Szeremi, 374; dregător,
în Câmpulung, 510; *Dascălul*, cro-
nica, 664, 749, 787—790, 791, 793—
794, 816, 821, 836, 919; mină des-
chisă de Austriaci, 559; Ciuntul, 581;
din Tesalonic, 900; preot, 1011; v.
Movilă.
- Simon*, *Péchy*, 18; *Kohany*, 565; Ji-
dovul, 582.
- Simoni Iosif*, staroste de Evrei, 583.
- Simopetra*, m-rea, 23.
- Sina*, *Gheorghe*, Aromân, 415; *Sineon*,
Aromân, 415, 430.
- Sinai*, muntele, 193, 195, 239, 859,
936, 1007, 1023, 1031.
- Sinaia*, m-rea, 191, 193, 206, 299, 613,
672, 766, 775, 972, 1027; pitcura,
995, muzeul. din, 1021.
- Sinan Pașa*, 43, 352, 525, 706, 720—
721.
- Sindia de Sus*, sat, 531.
- Sindipii filosofului*, *Istoria*, trad., 873.
- Sinea*, sat, 838.
- sinețari*, 770.
- sinețe*, 745, 749—750, 770.
- sinod*, 103, 398.
- Sinopsis*, al lui Iacov niitr., 870; tip.
la Râmnic, 907.
- Sinteze în limba greacă despre Rom.*,
827—830.
- Sion Gh.*, 830.
- Sipoten*, sat, 48.
- Siracu*, 417.
- Siret*, 67, 209, 229, 236, 294, 299, 306,

- 341, 611, 715, 726, 744, 761; revăr-sările, 540—506; vase de război la gura, 570; caice pe, 570; navigație pe, 615; străinii asimilați în 522; Evreii în, 527; bis. sf. Ioan din, 963.
- Siria*, 339, 730; tip. trimise în, 892, 897.
- Sirigul Meletie*, 102—103.
- Sivas*, regiune în Asia Mică, 963.
- Sirca*, lupta dela, 60, 90.
- Skender Pașa*, 10, 18—19, 26—27, 35, 38, 352.
- Skit*, m-rea, 135.
- Skipturile*, m-rea, 672.
- Skiro*, Ahilefs la, trad., 875.
- Slatina*, 321, 580, 755, 852, 935; m-rea, 929—930, 946.
- Slavi*, 525—527, 872, 1008.
- Slavonia*, 413.
- Slănic*, expl. sării la, 555, 611, 707, 710; târg, 495, râu; 562.
- Slătineanu, Iordachi*, 873, 875; *Radu*, 571—573.
- Slătioarele*, m-rea, 70.
- Slobozia*, 65, 327, 758; *lui Enache*, 65, 75; *lui Celebi-Aga*, schelă la, 708.
- slobozie*, 42, 218, 338, 634, 641, 662, 703, 713.
- Slovacia*,, 756.
- Slovenii*, 758.
- slugeriei*, birul, 635.
- slugile*, subalterni ai hatman., 43; boierești, 746.
- slujbe*, obligații, 684.
- slujitori*, ostași, 17, 29, 60, 116, 212, 644, 659, 666, 671, 675, 677—678, 690, 694, 697, 723, 739, 745—746, 761—762, 766, 775; categorii de contribuabili, 673, 712; breslele de, 688.
- Sluțk*, în Polonia, 597.
- Smaranda*, soția lui Al. Coconul, 29; *Cantacuzino*, 158—159, 168; *Cantemir*, 223; *Macrocordat*, 247; soția lui M. Racoviță, 265; soția lui C. Moruzi, 309; *Caragea*, 333; *Callimachi*, 342; fiica lui Mavrogheni, 346.
- Smaragda*, v. *Smaranda*.
- Șmil*, v. *Ismail*.
- Smila*, vale, 516.
- Smirna*, 293, 730, 803.
- smochine*, import de, 599.
- Smucilă, Grigore*, 471; *Ilie*, 471; *Savin*, 471.
- Snagov*, m-rea, 75, 117, 120, 158, 545, 699, 706, 749, 785, 908; tipogr., tipăr. la, 179, 822, 858, 875, 892, 897—899, 901, 940, 963; închisoare la 279, 544; monetărie? la, 617; *stilul*, 962.
- Snyatin*, 358.
- Sobieski Ioan*, regele, 91, 126, 155, 161, 208, 773—774, 798, 864—866; *hatman*, 124, 143; la asediul Vienei 362.
- sobornicescul hrisov*, al lui Al. Mavro-cordat, 542.
- Soci*, târgul, 506.
- Societatea de Asigurare, Maghiară*, 430; a femeilor române, 952.
- Societăți diverse*, 951—953.
- Socola*, feredeu dela, 267; seminarul dela, 345, 926—927.
- Socolescu Ioan*, medelnicerul, 1039.
- Socoteni*, sat, 689.
- Sofia*, Aromânii în, 419; covoare de, 598; mitropolit de, 785; Muzeul Național din, 1015.
- Sofialiul Nicola*, clucerul, 119.
- Sofiano*, familia, 465.
- Sofocle*, lecturi din, 183.
- sofragi-bașa*, dregător, 477.
- Sofronie*, din Cioara, călugăr, activitatea sa, 378—380, 384, 933; *Chirilovici*, 380; *Pociatchi*.
- Sofroniu*, *Istoria lui*, trad., 873, 875.
- solărit*, dare, 702.
- Solca*, m-rea, 39, 289, 946.
- Soliman*, *Pașa*, 160; *șah*, tatăl lui Eroglu, 800.
- solizi*, monetă, 138.
- Solnoc-Dobâca*, 384; v. și *Dobâca*.
- Someș*, 135, râu, 407; 520; județ, 510, 985.

- sorcovăți*, v. sfaș.
- Soroca*, 35, 86, 90, 144, 148, 150, 209, 213, 221, 260—261, 553—554, 562, 575; *Lajii din*, 266; ținut, 469, 487, 511—512, 693, 744, 792, 945; cetatea, 151, 563; județ, 718, 876.
- Sorocenii*, 141, 147.
- Sotirioviici Duca*, din Thassos, 909.
- sotnic de Cazaci*, 753.
- Soveja*, m-rea, 59, 67, 88, 136, 975; sat, 505, 529.
- Sovoilovici Andrei*, din *Mărgineni*, 935—936.
- Sozopole*, 42; m-rea Sf. Ion din, 48.
- spahii*, ostași turci, 217.
- Spandoni*, rector al patr. C-pol, 211.
- Spania*, 315, 414, 807.
- Spanioli*, Evrei, 528; aduc cartofii în Europa, 550.
- Spanos Alexios*, editor, 540.
- Spanțov*, sat, 704; schelă, la 708.
- sparanghel*, 551.
- Spătacul*, sat, 387.
- spătar*, dregător, 471, 478, 480—481, 762; str. în Buc., 993.
- spătăreii*, oaste, categorie fiscală, 478, 718, 741—742; ot Cucuruzi, 549, 689—690, 692; li se mai zicea și roșii, 689.
- Spectateur du Nord*, ziar, 889.
- Sperieți*, bis. din, 985.
- Speriliotis Teodor*, negustor, 24.
- Spini*, sat, 387.
- Spirea Veche*, bic. din Buc., 587, 1038.
- Spiridon*, m-rea, Sf., Iași, 268, 270—271, 308, 677—678, 968; *din Buc.*, 279; *Nou*, din Buc., 285; *sfântul patron argintarilor*, 587; *icoana Sf.* 1038; episcop în Trans., 368.
- spital*, de ciumași, 318; de copii în Ungaria, 431; la Colțea, 183, 193; la Sf. Spiridon, 271.
- Spitalele Civile*, arhiva, 1007.
- spîșerie*, la Colțea, 193.
- Sredîște*, școală în, 933.
- Srem*, în Yugosl, 416, 421—422.
- Staico*, postelnicul, 122; paharnicul 175, 544; plasa lui, 490; boier, 819.
- Stamate Iacov*, 721, 870.
- Stamati*, nepot patr. de C-pol, 24.
- Stamatiadi Petru*, 856.
- Stamatie*, fost postelnic, 135—136.
- stambolii*, monetă, 630—631.
- Stambul*, 8, 16, 19, 24, 26—27, 29, 30, 32, 34, 36, 41—42, 45, 48—51, 55—56, 59, 78—79, 83, 91, 118, 123—124, 132, 139—142, 144—146, 152, 155, 174—176, 178, 205, 211—212, 214—218, 220, 227, 231—232, 247, 261—263, 265—266, 270, 277, 302, 305—306, 308, 319—320, 323—324, 338—339, 342, 371, 419, 452—454, 456, 463—466, 481, 502—503, 518, 536, 570, 586, 602, 610—611, 631, 645, 726, 730, 797, 818, 820, 965, 993.
- Stan*, sticlăru, 563—564; postelnicul din Gaia, 689; logofătul, 690; din Dârza 692. păhărnice, 693; zugrav, 999, 1003.
- Stanca*, jup. lui Lupu Buliga, 72; mama lui Brânc., 116, 169.
- Stancioviici Radu*, tipograf, 894.
- Stanciul*, din Vernești, 686; mazilul, 693; logof., 857; fiii lui, 894; faurul, 900; ierei, 918.
- Stanislau Leszczynski*, 227.
- Stanovici Grigore*, tipograf, 890, 1009.
- Stanos Tamiris*, negustor, 24.
- starostele*, 492, 587; de Putna, 472, 492; de negustori, 673, 680; în fruntea breslei, 585—586.
- Stateini Spisok*, a lui Milescu, 797.
- Statie*, ctitor, 984.
- *staturile* •, 466.
- Stavnițkii Vasiliu*, tipograf, 900.
- Stavrache Iordache* (Stavarache), 265, 268, 270—272, 281, 283—284, 463.
- Stavracoglu*, v. Stavrache.
- Stavrinov*, vistierul, 701, 718, 755, 816, 947.
- Stavrodrom*, cartier în C-pol, 206.

- Stavropoleos*, bis. din Buc., 251, 1020, 1022—1023; pictura, 995; *Panaiotakis*, 246.
- Stănțești*, sat, 686.
- Stănțești*, schit, Vâlcea, 2, 3, 23; sat în Bacău, 531.
- Stăniliești*, 177, 193, 221, 226, 229, 749, 754, 769—770, 798, 800, 804.
- Stăuceni*, lupta dela, 236.
- stânjen*, măsură, 568, 619—620, 626—628.
- steaguri*, 746, 748; unitate de luptă, 498, 762, 765—766, de călărași, 496; de lefegii, 745; poclonul, 649.
- Steaza, de Jos*, munții, 399; *de Sus*, idem, 399.
- stegari*, 741.
- Steininger*, soi de vin, 552.
- Steinville*, general, 253, 255, 257.
- Stearul*, bis., în Buc., 587.
- Stelea*, bis., 59, 88, 960, 975, 981.
- Stelnica*, sat, 758; schelă la, 708.
- Stenia*, 937.
- Stettin*, 132, 795.
- Steyer Hof*, Viena, bis. din, 428.
- Steyer*, v. *Stiria*.
- sticla*, industria, 563—564.
- sticlari*, pământeni, 564.
- Stiria*, 600.
- Stoian*, băiaș, 559.
- Stoica, Josif*, episc., 372, 377; iuzbașa, 752; v. și *Ludescu*.
- Stoicăv*, Mihalcea sin, 741.
- Stokholm*, 796.
- stolnicei*, oaste, categorie fiscală, 690—691, 741—742.
- stolnicia*, venitul, 480.
- stolnicul*, dregător, 478—479, 481.
- Storojineț*, Evreii în, 527; sat, 510.
- Stracăș*, școală în, 921.
- strafide*, 599.
- Strassburg*, 606.
- Stratigos Anton*, studii în Italia, 922.
- Stratimirovici Ștefan*, arhiepisc., 869.
- străini*, compania din, Caracal, din Buc., 595; plăteau cu rupta, 712.
- străjerii*, oaste, 758.
- Strâmba*, sat, 531.
- Strâmbu*, topitorie la, 557.
- Strâmbeanu Dospina*, 629.
- Streachie Vasile*, starostele, 581.
- Strehaia*, m-rea, 67, 70, 969; oraș, 501.
- stridie*, Radu Leon zis, 118, 458; import de, 599.
- Strikowski*, cronicar, 829.
- Strilbișki Mihail*, 861, 886, 913—914, 939, 948, 1009, 1011.
- Stroe*, vornicul, 125; vel vistier, 685, v. și *Leurdeanu*.
- Stroești*, târg, 518.
- Stroici Vasile*, log., 17.
- Struma*, râu, 419.
- Stryi*, oraș, Dosoftei la, 865.
- Studențița*, cetățuie, 55.
- studenți rom. în străinătate*, 920—922.
- Stulpicani*, sat, 306.
- stupai*, Ruși, 831.
- stupi*, dijmărit din, 653.
- Sturnari*, Aromân, 430.
- Sturdza*, familia, 345; hatmanul, 18; *Teodor*, spătar, 124; *Scarlatache*, 309, 932.
- Sturdzeștii*, 226, 719.
- Sturdza*, vornicul, 133; *Ilic*, 142, 456; *Mihai*, 228; *Constantin*, 492; *Vasile*, dascăl, 921.
- Sturzea Vasile*, din Barboși, 998; iconar, 1004; zugrav, 1004.
- Suceava*, 9, 11, 81, 86, 91, 98, 129, 131, 134, 138, 144, 150, 152, 208i 213, 306, 487, 522, 598, 700, 745, 1006; *cetatea*, 90, 773; județ, 306, 509—510, 518, 533, 1001; ținutul, 480, 680, 702, 915; Evreii în, 527; Armenii în, 582; breasla ciubotarilor din, 586; bănăria lui Dabija din, 617—618, 626; Sf. Ioan cel Nou, 863; tip. la, 909, 911; Sf. Nicolae din, 962.
- Sucevița*, m-rea, 13—14, 19, 104, 135, 774, 960, 1005, 1012, 1036; pictura, 998.

- sucmani* (sumani), 570—571.
Sud, influența în artă din, 962.
sudiți, elemente alogene, 590—591.
Sudzu, v. Sutzu.
Suedia, 132, 177, 217, 221, 616, 803, 807.
Suedezi, 355, 358, 616 (Șvezii), 769.
Suhaia, seliștea, 73.
suhaturi 723.
Suidas, lexicograful, 830.
suiulgi, fântânari, 341.
sulful, în Muntenia, 562.
sulgerul, dregător, 479.
sulgiu, dare, 653, 661, 688, 749.
Sulița (Sulițoiaia) zis și Drăcșani, 508.
Sultana, *Mavrocordat*, 218—219, 247; *Racoviță*, 283—284; *Moruzi*, 308.
sultanul, 6, 16, 58—59, 108, 160—161, 172, 178, 212, 452.
Sultan-Sarai, 235.
Sulzer Fr., istoricul, 548, 551—555, 557, 561, 661, 736, 840, 846, 931, 949.
Sumela, m-rea, 269, 938.
Supplex Libellus Valachorum, 381, 391, 409—412, 838—839.
Sura, seliște, 73.
surghiun la m-re, pedeapsă, 545.
surguciu, 454.
Surpatele, m-rea, 190, 1020, 1022; pictura, 995.
sursat, dare, 658, 673, 713.
surugii, vizitii, 616.
sutași, 659, 677—678.
Sutzu, familia, 226, 465, 720; frații, 271; *Alexandru*, 280, 322, 325, 339; *domnia în Muntenia*, 324, 333—335; *în Moldova*, 340; *Constantin*, 573; *Enachi*, 271; *Grigore*, 322, 338; *beizadea*, 929; *Ioan*, 322; *Mihail*, 304, 338, 340, 345—347, 460, 501, 507—508, 513, 518, 545, 570, 576, 583, 662, 671—672, 709, 730, 908—909, 928—929, 937—938, 941; *domnia în Muntenia*, 296—297, 317—318, 321—322; *domnia în Moldova*, 338; 346—348; *Nicolae*, 271, 273, 275; *condica de obireiuri*, 809; cumpără cărți dela C. Mavroc., 950.
Suvarof, general rus, 315, 515.
Svezi, v. Suedezi.
Sviștov, bis. Sf. Apostoli din, 70; drumul, 73.
Swinii, lucrarea Rusului, 485, 487, 508, 510—512, 516—518, 540.
Szad, v. Sad.
Szamos-Ujvár, 520; v. Gherla.
Szamosközy, cronicar, 525.
Szapolyay Ion Sigismund, 356.
Szeghedin, 160, 428.
Székely Moise (Secuiul), 4—6, 7, 9, 350—351, 567.
Szent-Pál, nobil, 393.
Szeremi Simion, preot, 374.
Șaguna Andrei, 367, 426.
Șah Bolat, aga din Bugeac, 135.
șalăi, monetă, 138, 617, 625—626; v. șilingi.
șalenghi, v. șilingi.
șaluri, 596.
șalvaragii, 577.
șalvari, 577.
Șamșud, sat, 837.
Șanta, Iași, 454.
șantier naval, la Căscioarele, 568; la Galați, 570; la Giurgiu, 650.
șanțuri de luptă, 2.
Șapte Turnuri, v. Edicule.
Șarhorod, oraș, 584, 598.
șarlat (ecarlat), postav, 596.
Șaza-Lupșa, sat, 408.
șăici, 231, 318, 570, 615, 706, 749, 776; construite de Ș. C-zino, 567—569; birul pt., 634, 650.
Șărbăniș, spătar, 628; sin Năstase, 686; v. și C-zino și C-tin Basarab.
Șchei (Șchiai), *Brașovului*, 380, 528, 584, 673, 833, 842, 845, 917, 921, 1036; bis. Sf. Nicolae din, 587, 834, 866, 947; centru de icoane în, 1003;

- valea*, 990.
- Șchiopeni*, sat, 689.
- Șchiopu*, v. Petru.
- școala*, 104—105, 179, 183, 193, 232, 244, 260—261, 273, 294—295, 307—308, 332, 333, 345, 365, 402, 780, 782—784, 845, 875, 895, 903, 906, 915—916, 919—920, 924—925, 927, 933, 935—936, 943—944; *ardeleană*, 781, 833—841, 845, 847, 849, 926, 940—941; manuale de, 938—944; *slovenească* dela Sf. Gh., Buc., 332, 822, 918—919, 925; *Frăției ortod.* din Lwów, 864; din C-tinopol, 937.
- Școleriu Toader*, gramatica lui, 845.
- șeici*, v. șăici.
- Șelimbăr*, 5, 367.
- Șeptelici*, hatmanul, 38; *Ioan*, biv. stol., 658.
- Șerban*, ginerele lui P. Craioveanu, 1; *Cantemir*, 223; *Vodă*, hanul, 285; podul, 614; v. Șărban.
- Șerbănești*, sat, 11.
- șerbegî-bașa*, cămăraș de dulcețuri, 477.
- Șerbești*, bis. din, 92.
- șerbie*, Valahii din Ardeal, 394.
- Șerbul*, ctitor, 99.
- Șeremetov*, feldmareșal rus, 221.
- Șerș*, evreul, 948.
- șetrar*, atribuții, 472.
- șetrărei*, atrib. militare, 644, 741.
- șilingi*, monetă, 138, 617—618, 625—626.
- Șinca*, școală în, 935.
- Șincai Gh.*, opera, 391, 409, 567, 781, 837—839, 841, 847, 849, 852, 861, 867, 887, 912, 935, 939, 950.
- șinlic*, demonstrație de bucurie, 769.
- Șiuța*, sat, 929.
- Șipoteanul Andrei*, 147.
- Șipotele*, moșie, 42.
- Șirineasa*, 637.
- Șișatovaș*, m-rea, Sibiu, 422.
- Șișman*, m-rea din m-ții Târnovei, 295.
- Șiștov*, 301, 328; *Dela K. Kainargi la pacea dela*, 293—303; *pacea dela*, 301—302, 317, 568, 591, 775; postav trimis la, 571.
- Șitoaia*, sat, 741.
- șleauri*, drumuri, 613.
- Șoanul Petcu*, 886.
- șoimi*, pt. haraci, 459—460, 466.
- Șoimuș*, sat, 406.
- Șoldănești*, sat, 509.
- Șona*, sat, 387.
- Șoplea*, lupta dela, 57, 108, 131, 356, 652.
- Șotânga*, fabrică de sticlă la, 564.
- Ștair*, v. Stiria.
- Ștefan*, bis. Sf., din Viena, 10; *cel Mare*, 22, 65, 103, 131, 133, 195, 266, 291, 306, 456, 509, 516, 553, 614, 740, 761, 772, 944, 964, 969, 998, 1036, 1041; podul lui, 614; cântecul lui, 830—831; *Gheorghe*, 59, 60, 87—91, 108, 133, 138, 356—358, 456, 460, 463, 614, 688, 691, 744—745, 748, 751, 769, 771, 773, 792, 795—796, 807, 966, 993, 1021, 1014; *domnia*, 129—133; *sărdarul*, 89, 137, 469, 719; *mitropolitul*, 118, 371, 540, 1015; fiul lui Radul Leon, 120; fiul lui Gh. Duca, 152; din Berivoiul Mare, 372; fiul lui Al. c. Bun, 561, 809; spătarul, 665—666; ep. Buzăului, 667; pivnicerul din Cotnari, 668; pârcălabul din Soroca, 792, 945; ieromonahul, 869; ierodiaconul, 870; ep. Râmnicului, 886; zis « Umblă iute », 893; din Linotope, 943; zugravul, 1006.
- Ștefanachi*, boier, 280; *Cremidi*, 284.
- Ștefania Mihailovna*, 133.
- Ștefănești*, Hârlău, 15, 480, 508, 616; Mușcel, 73.
- Ștefăniță*, paharnicul, 129; v. și Lupu.
- Ștejărei*, sat, 531.
- Știrbei*, Cernica, 185, 1032; *banul*, 204; *Constantin*, clucerul, 612, 819; *Ilie*, vistierul, 240.
- Știrbeștii*, boieri, 819.
- Șutoniuc Constantin*, părintele, 912.
- Șuici*, lupta dela, 300.
- Șulaneș*, lupta dela, 236.

- Șumilă*, v. *Vlahu*.
Șumla, 291, 302, 328.
șuștacul, monetă, 626.
Șvabi, 521.
Șvezii, v. *Suedezii*.
- Tabac*, sat, 229; tutun, import, 599.
tabacii, v. *tăbăcarii*.
Tabacu, bis. Sf. Nicolae, Buc., 587.
Tabăra, pod de vase la, 614.
tabii, băști de pământ, 776.
tabla-bașa, v. *saracci-bașa*.
tabulhana, muzica turcească, 453, 777.
tabăra legată, 38, 51, 60, 150.
taffetas, țesătură, 596.
Tahtaminare, cartier al Fanarului, 463.
tain, 745—746.
Taina Francmasonilor, trad., 951.
taleri, monetă, 58, 86, 107, 110, 117—118, 158, 162—164, 178, 278, 286, 362, 364, 459, 462, 466, 503, 559, 561, 568—569, 573—574, 584, 594—595, 598, 619, 621—622, 622—623, 625—630, 625, 637, 641—642, 648—652, 655, 658, 662, 664, 666—668, 671—672, 683, 685, 687, 691, 699, 701, 703, 705, 728, 741—742, 916, 937, 949; *vechi*, 927; obligație fiscală, 685—686, 688, 694.
alerași, agenți fiscali, 688, 694.
talpoșii, ostași pedestri, 754.
Tarabya, 937.
tarapanagiu, 297.
Tachnitz, editor, 828.
Tavac, pt. Bolgrad, 519.
taxe sidoxiale, 381—382.
Tazlău, fântâni de păcură pe, 561; *cel Sărat*, 561.
tăbăcarii, breaslă, 578, 587—589.
tăetorii de lemne, leafa, 481.
Tălmăcel, bis. din, 999.
Tălpălari, cartier în Iași, 578; breasla, 587.
Tănăsie, staroste de străini, 584.
Tănăsuică, negustor, 324.
- Tărăța*, schitul lui, 267.
Tătarii, 1—3, 5, 9, 16, 28—29, 33—36, 38—39, 41, 45, 55, 58, 83—87, 89, 91, 109, 113—114, 123, 132, 134—135, 139, 141, 144, 150, 153, 158, 160, 171, 178, 207—209, 213, 221, 229—232, 241—242, 245, 252, 263, 265, 270, 288, 291, 313, 358—361, 469, 485—486, 494, 498, 510, 532, 553, 622, 634—635, 649, 651, 658, 663, 676, 679, 729—730, 745, 749, 751, 753, 755, 762, 809, 920, 924, 942, 947; *Nohai*, 470.
Tătărani, sat Prahova la, 202, 990.
Tătăreni, lupta, 18; sat Ilfov, 531.
Tăutești, 18.
Tălcuiri, a lui Teofilact, 870.
Tâmpești, sat, 509.
Tânganul, m-rea, 75.
Tântava, sat, 11.
Târgoviște, 5, 8, 11, 21, 27—28, 56, 59—61, 63—64, 69—70, 75, 78, 88, 109, 111, 113—114, 177, 187, 190, 202, 204, 252, 492, 495, 522, 525, 536, 539, 555, 564, 598, 655, 659—660, 666—667, 671, 674, 697, 773—774, 812, 817, 861, 895, 919, 921, 945, 962—963, 975, 990, 993, 1020—1021; tip. la, 892—893, 897, 899, 907.
Târgșor, 122, 496.
târgul, în leafă, 17; și *sate*, 494—522; populație, colonizare, 522—533, 729; dădeau ostași, 740; v. și orașele.
Târgul Mureșului, 6, 113, 351—352, 359, 361, 528, 837, 839, 933; *Jiului*, 31, 321, 499, 501, 595, 600, 708, 928, 992; *Trotuș*, 38, 506, 556; *Frumos*, 313, 745; *Ocna*, Oltenia, 321; Bacău, 506; *Bengăi*, 501; *Neamț*, 522; *Săcuesc*, 525, 529, 985; *Floci*, 726; *Gilortului*, v. *Bengăi*; *Nou*, v. *Mihăileni*; *Podului*, v. *Lipcani*.
Târnava, vinurile de, 552; *Mare*, județ, 399, 503, 519, 935; *Mică*, județ, 519, 734, 994.

- Tárnosania*, tip., 870, 896, 909.
Tárnova, 79, 295, 429, 604, 857, 937; munții, 295; chilimuri de, 598.
Teatrul, Național, în Ungaria, 431; de societate, 927.
Tecucenii, 41.
Tecuci, 2, 18, 50, 506—507, 522, 663, 744; Jud., 313, 505—506, 525, 552, 930; Lajii scoși sunt din, 505.
tefterdar, 452, 454, 458—459.
 • *Tegeia* •, în Arcadia, 391.
Teișani, Teiușani, sat, 2, 3, 38; ocna dela, 204, 556; — *Ungureni*, sat, 533.
Teiuși, 369, 374, 399; școala în, 935.
telal-bașa, 578.
telalii, 577.
teleaci, masseuri, 577, 581.
Teleajen, 1, 57, 60, 108, 495, 683.
Telega, vama dela, 73; ocna de sare dela, 496, 555—556, 561, 612, 710, 707, 929.
telegari, 704.
Teleki, contele, 410; *Mihai*, 362,—363; *Iosif*, 734.
Télémaque, trad., 873—874.
Telenești, târg, 512—513.
Teleorman, 67—69, 474, 489, 498, 525—526, 531, 573, 741.
Telinești, 582.
Teliuc, minereu la, 558.
Temişana, 732.
temnița, birul, 329.
Tempea Radu, 834, 847—848.
Tenedos, insula, 263, 277, 309, 338.
Teoctist, mitrop., 368.
Teodor, negustorul, 99; v. și *Callimachi*, *Cavalioti*.
Teodori, bis. Sf-ții, din Iași, 966. 968.
Teodorovici Ioan, 843; — *Nika*, 853—854.
Teodosia Movilă, 14.
Teodosie, mitrop., 164, 376, 814, 918, 1015.
Teofan, patriarh Ierusalim., 814; ierodiac., 876.
Teofil, episc., 31, 34, 878; mitrop., 538; de *Prislop*, 354; mitrop., Ardeal. 368—369, 374—375, 1018; *monah*, 1006.
Teofilact, arhiep. Bulgariei, 870.
Teohari, biv. vel pah., 672.
Tereza, v. *Maria Tereza*.
teriaca, un fel de magiun cu opium, 605.
terminologia militară, influență în, 775—778.
terzibașa, starostele de croitori, 586.
terziman, 218; v. și *dragoman*.
Tesalia, 73, 120, 417, 1031.
Tesalonic, 900.
teslari, subalterni ai căp. de poduri, 476, 481.
teslărie, obligație, 705—706.
testemele, 574.
Texte astrologice, Calendare, periodice 884—889.
Thales, din Milet, 794.
Thassos, Duca din, 909.
Theodori, *Al.* 843.
Theofilact, vel clucer za arie, 682.
Theotoki Nikifor, 924.
Therapia, 937.
Thoma, 1038.
Tievaniul Marc, sat, 933.
Tiflis, 816, 892, 897, 900.
Tigheciu, codru, 553.
Tighina, 150, 216—217, 220, 227, 261, 266, 288, 518, 616, 804; raia, 229; cetatea, 461, 563; județ, 487; ținut, 513—515; pașa de, 804; v. și *Bender*.
Tilfa Țapului, minereu la, 558.
Tilsit, 327—328.
Timandi Candida, mama lui I. Bob, 389—390.
Timar Mihai, vicar, 410.
timfii, monetă rusă, 620, 627.
Timiș, lupta dela, 8 299; valea, 613; *Torontal*, 521, 877.
Timișoara, 5, 83, 162, 175, 380, 429, 521, 525, 529, 650, 950.
Timoc, Românii din valea, 414.

- Timoftei Bulat*, 763.
Timos Turbantianos, negustor, 24.
Timotei Cipariu, 836.
Timoteu Alexandrovici, tipograf, în Moldova, 78.
Timpel, v. Gotha.
Timpurești, schelă la, 708.
Timuș, v. *Hmielnički*.
Tindud, bis. din, 110.
Tint, oraș la gura Ialpugului, 516.
tiparul, tipografii, 356, 359, 365, 423, 779, 782, 784, 858, 866—867, 871, 875, 889—915, 919, 920—925, 927, 930—932.
Tiranul, v. Aron.
Tirnavia, 10; v. și Sâmbăta Mare.
Tisa, 352, 362, 737, 836; conifer, 611.
Tismana, m-rea, 27, 32, 73, 75, 299, 384, 513, 611, 681, 702, 756, 766, 770, 775, 933, 946, 962, 1027, 1032; sat, 501, 529, 756.
Titești, sat, 613.
Titireciu, schit, 193.
Titoi, sat, 741.
Tiurul, sat, 387.
tiutiun, 480; v. și tabac.
Toader, Gură puțitea, 581; spătărelul, 686; din Cotnari, 668; dascăl, 919.
Tobac, oraș, 516, 518; *Vechi*, 517; *Nou*, 517.
Tobolsk, 796.
Toderașco, Ianovici, 52; *vel log.*, 945.
Todirești, D. Fulger din, 690.
Todireni, m-re, 509—510.
Tohani, sat, 171, 533, 737, 935.
Tokay, Ungaria, 6, 351, 428, 552.
Tokat, Turcia, țesături, 596, 598, 604.
Tököli Emeric, principe al Transil., 160, 171—172, 362—364, 655.
Tomarova, ținut, târg, 101, 486—487.
Tomșa Ștefan, 15, 25—26, 28—30, 41, 52, 152, 352, 354, 369, 531, 614, 745, 748—749, 792, 915, 964, 1013; *domnia*, 16—20, 16—20; 39—40.
Tomșenii, moșie, 916.
topciu, tunar, 761.
Topliceanul Dumitrache, biv vel sluger, 907.
Toplița, topitorie, 558; m-rea, jud. Mureș, 1003.
Topolnița, m-re, 72.
toporași, meseriași, 476.
Toporăuți, 42, 45, 48.
Toppeltin Laurentius, 879.
topuri de hârtie, 566—567.
torsada, 963.
Toscana, 771.
topuz, buzdugan, 454.
Torcatory, sat, 570.
Torcești, sat, 571.
Torontal, v. Timiș.
Totoescu, vel căpitan, 772.
Toșița, Aromân, 430.
Tracia, 596, 891.
tradiția, ca izvor, 782, 791.
traduceri, 860—889.
Traian, împ., 402, 409, 791, 818, 821, 826, 836, 838, 854; valul lui, 485, 518; podul, 792; târg, 517—518.
Transilvania, 6, 8, 30, 56, 83, 115, 123, 134, 148, 172, 253, 333, 338, 344, 353—361, 363—364, 368, 371, 394, 453, 456, 460, 466—468, 483, 489—490, 513, 528—530, 532, 550, 553, 557, 578, 602, 607, 610, 615, 620, 622, 655, 732, 751, 754, 771, 773, 779—781, 821, 823, 829, 833, 841, 852, 863, 879, 880, 895, 896, 903—904, 914, 916—917, 920, 922, 933—935, 947, 952, 960, 993—995, 998—999, 1001, 1003, 1012, 1018, 1021, 1023, 1031, 1036; târguri și sate în, 519—522; Armenii în, 522, 583; companiile grecești, 524—525, 594; Aromânii în, 524—525; Evreii în, 528—529; viața economică în, 547—631; porumbul în, 549; podgoriile în, 552; bogății minerale ale, 554—558; industria în, 563—567, 570, 575, 590; *Istoria polit. dela moartea lui M. Vii., până la pacea dela Karlovitz*, 348—365; *Viața re-*

- ligioasă a Românilor din*, 367—391;
Lupta pt. desrobirea pol. și soc. a Rom. din, 393—411; *evoluția claselor sociale*, 730—737; *lăcașuri*, 984—985.
transporturi, obligații, 254.
Trapezunt, 263, 269, 922, 938, 1011; Gheorghe din, 783.
 • *Trâmbița românească* •, 831.
treapăd, taxă, 471, 569, 665.
Trebeș, sat, 701.
Trebisch, postav de, 595.
Trebizonda, 599.
Trebujenii, seliștea, 661, 688, 770; v. și Golăeștii.
Trei Ierarhi, m-rea, 47, 86, 91—94, 102, 104, 135, 264, 870—871, 895, 915, 946, 960, 962, 964—966, 982, 998, 1036.
Treime, m-rea Sf., 73; v. Radu Vodă; *idem din Alba Iulia*, 375, 382—383, 386, 389, 773, 871.
Trei Scaune, district, 490; județ, 519.
Trembowla, cetate, 126.
trepetnicul, 885.
Trestia, sat, 406.
Trica, Tesalia, 73, 910, 1031.
 • *tricapello* •, hârtie zisă, 605.
Triest, 415, 599.
Trifon, Sf., 587.
Triod, tip., 830, 869, 892, 904; *penticosar*, 893, 895.
Trisfetitele, m-rea din Iași, 577, 581.
Trivalea, m-rea, 70.
Troia, 835.
Troianul, 229.
Troiță, sf., v. Sf. Treime.
Trotuș, 57, 59, 87, 89, 300, 313, 505, 766; târg, 506, 556; ținut, 483—484.
Trubetzkoi Nastasia, 221.
trunchi de meserniță, 660.
Tucidide, 182, 829, 918.
Tucikof, general rus, 486, 516.
Tudor, logof. din Doba, 665; *Vasile*, din Cotnari, 668; legătorul de cărți, 948; v. și Vladimirescu.
Tudorachi, din Crușova, 430.
Tudoria, sat, 531.
tugra, (turaua), stemă, 631, 731.
tiu, însemn, 148, 453.
Tulcea, 327, 338, 568.
Tulgheș, sat, 306.
tultul, monetă, 627, 639.
tumbazuri, pontoane, 568.
tumblii, monetă, 630.
Tundja, râu, 239, 859.
Tunsu Popa, 379; v. și Ion din Sadu.
tunuri, 133, 600, 748, 770—771, 775.
Tunusli, frații, 431, 495, 549, 564, 571, 584, 645, 708, 743, 824, 912.
Tupălu, v. Mihail.
tura, v. tugra.
turalii, galbeni, 631.
Turbați, bis. din, 969.
Turcii, 1, 2, 3—6, 8, 9, 13, 16, 18—19, 21, 25, 27, 30, 36, 38—40, 45, 48—49, 53—57, 64, 78—79, 83—89, 101, 107—109, 111—115, 117—118, 120, 123, —126 132, 314, 136, 140, 142—144, 146, 148, 152, 155, 157, 159—161, 169, 171—172, 174—178, 197—199, 201, 208, 213, 216—218, 221, 225—228, 235—239, 241—242, 252, 254, 261, 263, 266, 273, 282, 285—286, 289, 291, 293, 298—299, 301, 307, 311, 313, 318, 325, 327—328, 351—356, 358—361, 363—364, 369, 413, 415, 426—428, 432, 451, 453, 460—462, 486, 499, 503, 510—511, 514—516, 519, 521—522, 525—526, 528, 537, 550, 552, 554, 559, 568, 570, 584, 600, 605—608, 611—613, 615, 631, 633, 638, 641, 648, 651—653, 655—656, 663, 676, 679, 698, 703, 707, 713, 719, 721, 730, 739, 744—745, 753, 756—757, 761—762, 766, 769, 771—775, 779, 787, 798, 804, 807, 817, 823, 831—832, 834, 849, 852—853, 879, 892, 910, 923, 990; răz. cu Austria și Rusia, 287—292; 298—303; 305—306; 311

- 316; 324—336.
Turcia, 143, 596, 598—600, 602, 604, 989, 990.
Furda, 381, 391, 401, 528, 994; comitat, 403, 489; jud., 520; câmpia, 718.
Turia, local. aromânească, 417.
Turkestan, 460.
Turnul, 328; raiaua, 488, 529, 675; *Măgurele*, 301, 489; *Roșu*, 228; *Severin*, 501.
Turtucaia, 252, 291, 328.
Tutana, m-rea, 962.
Tutova, jud., 313, 507, 552, 697, 706; ținut, 492.
tutun, 212, 547, 549—550, 599, 613; dare din, 319, 661—662.
tutunari, agenți fiscali, 662.
tutunărit, 319, 662.
tutunghi-bașa, dregător, 473, 477.
Tuturor Sfinților, m rea, Buc., 295.
Tuzla, Turcii din, 656.
Tuzora, târg, 513.
Twardowski, cronică, 791.
Typaldos Gh., 855.
Tzigara Zotu, 24, 97, 135.
Tzinku, *Ioan Th.*, 1031.
Tzoukis Pulkeria, 246.
Țara, *Bârsei*, 7, 377, 833; *de Jos*, 17, 133, 157, 473, 483, 507, 513, 790; *Românească*, 1, 2, 5, 8—11, 14—15, 18, 27, 30, 35—36, 38, 41, 49, 54, 57—58, 63—64, 77, 79, 81, 83, 87—88, 104, 108—109, 112, 117—118, 127, 131, 134, 141, 143, 146—147, 159, 162, 164, 176, 179, 198, 201, 214, 227, 231, 233—234, 239, 259, 263, 266, 268—269, 282, 285, 296—297, 300, 311, 313, 317, 320, 322, 325, 329, 333—334, 340, 343, 351, 367, 369, 371—372, 375—376, 382, 431, 458—459, 464, 476, 478, 494, 536, 539, 555, 564, 565, 568, 582, 617, 623, 638, 704, 758, 760, 784, 792, 811, 813, 816—817, 820—824, 826—827, 829, 831, 933—834, 836, 855—856, 880, 890, 895—896, 911—912, 928, 937, 945, 949, 1001, 1007; v. și *Muntenia*; *Muntenească*, 51, 791; v. *Muntenia*; *Ungurească*, 148, 368, 393, 565, 576, 617, 789, 791, 816, 836, 911; *Oltului*, 384; *Făgărașului*, 732—733; *Moldovei*, 789, 791—792, 803, 806—808, 834; v. *Moldova*; *Oașului*, 985.
Țarigrad, 6, 11, 39, 49, 51, 133, 212, 214—215, 228, 231, 265, 341, 415, 463—464, 574, 593, 598—599, 758, 812, 831, 937, 945, 993; v. C-pol și *Stambul*.
Țarigrădeanu, *Dumitrașco*, 115—116, *Tudorache*, 574.
țacălaşe, v. *săcălaşe*.
țărani, 213, liberi, 715, 722—726.
Țările Române, 25, 290, 462, 784, 854, 879, 938, 944—945; *vieața economică*, 547—631.
Țânțari, Aromâni, 414.
Țepeș, v. *Vlad*.
Țesar Heinrich, 943.
țesături, industria, 574—575, 596, 1011—1018.
Țichindeal, *Dimitrie*, 848, 877, 936.
Țifa, schelă la, 708.
Țifescu Ilie, (*Frige Vacă*), 210.
țigaie, lână, 554, 607.
Țiganul, porecla lui Bêthlen, 352.
țigani, 698, 852—853; regimul, 542, 688, 699—700, 729—730; *zlătari*, 77.
Țiganiada, 852—853.
Țigănauca, local. 148.
țigănăritul, dare, 227, 664, 700.
Țigănești, local. 676.
țigănit, dare, 669, 700.
țimirași, v. *țimiri*.
țimiri, însoțitori oficiali, 758.
Țintilă, *Vasile*, 887.
țintuirea cu urechea de stâlp, 544.
ținuturile, 483—492.
Țiop, bis. din, 985.

- *țipău* •, pâinea școlarilor din Blaj, 389.
Țirca Ioan, epis., 377.
țiței, 561, 612, 671—672.
țurcane, oi, 554.
Țușora, 38, 49, 123, 142, 236, 275, 615, 706, 786.
Țușuieni, Rom. din reg. Făgăraș—Sibiu, 532.
- Țcenici*, în bresle, 585.
Ucraina, 101, 124, 126—127, 139, 144, 147—150, 157, 160, 213, 221, 235, 610, 706, 786; *poloneză*, 584.
Ucrainenii, 85.
Ucuta Constantin, 426, 912, 915.
Udrea, Doicescul, 108; *banul*, 665.
Udriște, vistierul din Mărgineni, 10; vel spătar, 113; din Spinoasa, 637; vtori log., 785, v. Năsturel.
ughi, 31, 217, 235, 543, 583—585, 618—621, 623, 625—628, 652, 658—659, 664, 670—671, 675, 677, 689, 695—696, 700, 706, 712—713, 749, 920; *dajdie*, 688.
Ugocea, 6, 351, 394.
Ujvar (Neuhäusel), 115, 116, 136.
Ulița rusească, Iași, 598.
Uluk bey, geograful, 816.
Uman, cetatea, 126.
Umblă iute •, Ștefan, zis, 893.
undelemn, dare specială, 695.
Ungaria, 9, 28, 115, 136, 160—161, 175, 239, 241, 259, 349, 351—353, 355, 362, 368—369, 374, 394, 400, 419, 430—431, 460, 525, 533, 596, 606, 622, 645, 737, 816, 838, 912, 914, 917, 935, 943, 952, 989; *de-Sus*, 362.
Ungureni, 32, 532—533, 709, 737, 760.
Unguri, 5, 32, 38, 40, 83, 87, 358, 362, 372—373, 381, 394, 397, 405—406, 409, 432, 520, 522, 526, 528—529, 554, 732, 745, 750—751, 771, 788, 826, 836, 839, 917, 933, 984, 998.
- Ungrovlahi*, 890—891.
Ungrovlahia, 111, 197, 375, 640, 764, 784, 891, 906; v. Ț. Rom.
Uniev, 865.
Unio trium nationum, 409, 529.
Unirea cu Roma, 372, 379—380, 389, 392, 394, 398—399, 834, 836, 841, 896, 904, 921—922, 933—934, 939—940, 984; *cauzele*, 372—374; *Reacția contra*, 376—379, 392.
Uniții, 394—395, 410, 532, 783, 905, 912.
Universitatea din Buc., 333, 906, 918; *din Pesta*, 431, 840; *din Bologna*, 842; *din Iași*, 843, 880; *din Cluj*, 916, 921; *din Leipzig*, 932; *din Buda*, 942; *din Lwów*, 1006.
Unna, râu în Croația, 302.
unt, export, 462; *rânduiala*, dare, 641, 651, 660—661; *de lemn*, import, 599; dare, 684.
Unteni, sat, 73.
Uramhaza, Becicherek Istoc de, 852.
Uranitis Teodor, negustor, grec, 24.
Ureache, v. Ureche.
Ureche, spătar, 49; *Grigore*, cronicarul, 539, 664, 749, 780, 782, 787—788, 791, 793—794, 816, 836, 921, 945; *Nestor*, vornicul 18, 23, 788—789, 946, 962; *fratele cronicarului*, 1002.
Urfa, țesături de, 596.
Uricariul, v. Axinte.
Urichești, conacul dela, 665.
Urlați, 177, 495, 993.
Urmașii, lui Ioan de Prislop, 368—372, 391; *lui Sava Branc.*, 372—374, 392; *lui I. Clain*, 388—391, 392.
Ursache, vistierul, 142, 147, 729.
Ursul, cioclu jidovesc, 582; *din Pietrari*, 685—686; *Nicola*, 403, v. Horia; *zugrav*, 1009.
Ursuline, 933.
Urșani, bis. din, 961, 997.
urșinice, catifele, 41.
Urziceanu Pătrașco, 158.
Urziceni, 489, 496, 498, 554.

- Ustia*, 47, 50.
ustuace, șlepuri, 568.
ușărei, dregători, 478—479, 741.
ușerul, dregător, 471, 478.
ușerei, v. *ușărei*.
ușurul, dare, 634, 663.
Utrecht, 889.
- V**
Vaca, sat, 405.
vaci, dare, 651; *grase*, dare, 653; *sterpe*, 653.
Vad, mitrop. al, 368—370.
vădra, măsură de capacitate, 557, 561, 643, 669—670, 677, 695, 827; de Pitești, 612; ungurească, 612; *domnească*, 666; obligație fissională, 680—681.
Vadul Rașcului, v. Rașcov.
Vaida-Rece, școală în, 935.
Valahi, 387, 394, 397, 402, 593, 838, 921, 984.
Valahia, 22, 174, 234, 248, 489, 541, 562, 569, 607, 629, 824, 829—830, 855; *Transalpină*, 8; citerioară, 113.
Valaori, familia, 430, 525; v. și *Balauritu*.
Valea, m-rea, 75; *Schiailor*, 202, 990; *Seacă*, 213; *Sării*, 472; *Anii-Ungureni*, sat, 533; *Șidlpului-Ungureni*, 533, 737; *Șidlpului-Pământeni*, 737; *Porcului*, bis. din, 903; *Danului*, bis. din, 1018—1019; *Largă*, 555; *Mieilor*, 555; *Negovanilor*, 555.
Validé, sultana, 452, 459.
Valievo, mitrop. de, 277.
Valoa, Valois, familia, 825.
Valoni, în oastea lui M. Vit., 718.
Valul lui Traian, 485, 518.
Vama, monument la, 229.
vameșii, dela Căineni, 595.
Van Helmont, 798.
Vardalah Constantin, 856, 942.
Vardar, valea, 419.
Varlaam, m-rea Sf., 23; mitrop. *Mold.* 103—104, 124, 780, 785, 861, 890, 964; *opera*, 104, 859, 863—864, 895—896, 939; *al Munteniei*, 163, 897; *urmaș al lui S. Branc.*, 372, 374; și *Ioasaș*, 872; *episc. de Rădăuți*, 908.
Varna, 98, 291.
Varnița, 227, 616, 804.
Varșovia, 358.
Vartolomeu Măzăreanu, 870.
vase, comerciale, 569; de războiu, 569; fluviale, 567—570.
Vasile, sin Gavrilaš, 45; numele lui V. Costachi, 870; *papa*, 833—834; *postelnicul*, 561; *din Dârza*, 692, *ctitor la bis. unită*, Huniedoara, 984; *biv vel paharnic*, 1001.
Vasilescu Al., 815, 822.
Vasilicalele, 341, 540.
Vasiu Ionașcu, *papa*, 984.
Vaslui, 18, 99, 141, 236, 299, 313, 507, 510, 766; ținut, 86, 795; județ, 507, 802, 1023; *Lajii* sunt scoși din, 505; vinul de, 552; pod la, 614.
Vasvar, 361.
Vaticiu, râu, 571.
Vatoped, m-rea, 23, 99, 135, 1026, 1036—1037.
Vauban, 773.
Vavilonului, la apa, 865.
Văcărescu, Alecu, 851; *Barbu*, 281; *Ienăchișă*, 178, 296, 299, 302, 781, 825, 831, 846—847, 849, 851, 912, 952, 1036; *Iancu*, 932; *Nicolae*, 851; *Sața*, 326; *Ștefan*, 281, 825.
Văcărești, m-rea, 55, 73, 219, 243—247, 454, 545, 816, 906, 927, 945—946, 975, 982—984, 1016, 1026—1029; închisoare la, 279; sat, 531.
văcărit, 211, 213—214, 230, 234—235, 256—257, 259, 262, 265, 268, 270, 277, 320, 627, 635—636, 638—640, 642—643, 655—657, 662, 676, 697—698.
vădrar, *baș*-, 669.
vădrărit, dare, 216—217, 234, 268.
Văleni, deal, 73; m-rea, 167; codru,

- 553; cu păcurile, 672; *de Munte*, 57, 495, 518, 708, 993, 1001.
- vămi*, 634, 672, 681, 760; *și ocne*, 707—710; ale arămii, 559; agiești, 681—682; domnească, 682.
- Vărzărești*, m-rea, 786.
- Vărsianca*, sat, 929.
- vătași*, 254, 460, 475, 491, 557, 586, 681, 689, 743.
- vătăzei*, 474.
- Văpulești*, sat, 689.
- Vâlcău*, pasul, 30, 239, 293, 299, 595, 600, 608, 708.
- Vâlcău*, sat, 564; schitul, 563.
- Vâlcănești*, sat, 531, 741.
- Vâlcea*, județ, 2, 3, 23, 63, 66, 185, 255, 464, 499, 503, 526, 557, 608, 637, 666, 685, 706, 710, 741, 775, 846, 857, 878, 961, 969, 997, 1020—1022, 1027, 1040.
- Vâlcu*, vornicul, 158.
- vânători*, oaste, 209, 740, 745, 755—756, 762; sat, 758.
- Vânăta*, pod peste, 614.
- Vărciorova*, 708.
- Vărnovița*, sat, 142.
- Vârșet*, episc. de, 848.
- Vechiul Testament*, 863, 871.
- vecini*, 264, 530, 691, 699; obligații 664—665.
- vecinia*, 264; v. și *rumânia*.
- Vcdea*, râu, 498.
- Velciu*, abăgeriu, 526.
- Veles*, centru aromânesc, 419.
- Velestin*, Rhigas din, 432.
- Velicico*, v. Costin.
- Velicicovski Paisie*, 786, 858, 869—870, 1011.
- velnițe*, de rachiu, 575.
- Venedict*, episc., 588.
- Veneția*, 21, 30, 41, 118, 136, 161, 172, 177—178, 418, 423—424, 540, 595—596, 599, 602, 604—607, 610, 702, 726, 783, 819, 845—846, 851, 866, 878, 915, 921, 932, 944; sub-urbie a Oradiei, 25, 985; *de Jos*, comună Făgăraș, 732.
- Venețieni*, 91, 414, 427.
- Verbiști*, *Timotei Alexandrovici*, 893—894.
- Verbila*, sfeșnicele dela, 1023.
- Verca*, în Orhei, 741.
- Vergilius*, Aeneida lui, 853.
- Veria*, în Balc., 419.
- Vernardos Cretanul*, *Manuil*, 211.
- Vernești*, sat, 686, 689.
- Veruși*, v. Andrușu.
- Verzarul*, *Constantin*, 120; *Radu armașul*, 61.
- verste*, măsură, 487.
- Veștem*, sat, 164, 371—372, 935.
- Veterani*, general austriac, 163, 813—814.
- «*vetre de foc*», topitorii, 558.
- Vevelli*, grec, 28, 49, 50.
- Veza*, sat, 387.
- Via Carolina*, 613; v. și *Carolina*.
- «*Vieța și petrecerea sfinților*», a lui Dosoftei, 866—867.
- Vieța*, economică, 547—631; culturală, 779—958; 959—1041; *lumii*, 792; *Sf. Nifon*, hagiografie, 813.
- Vicleim*, 865.
- Vicol*, dascăl, 919.
- Vicovul*, sat, 561.
- Victoria*, soția lui Leon-Vodă, 31, 1001.
- Vidali*, grec, 270; *Galaction*, egumen, 898.
- Vidin*, 172, 252, 284, 287—288, 293, 318, 320—321, 340, 415; bis. *Sf. Vineri* din, 70.
- Viena*, 9, 10, 36, 56, 117, 124, 126, 132, 148, 150, 159—163, 169, 171—172, 174, 177, 197, 206, 241, 253, 255, 309, 311, 329, 332—333, 345, 351, 355, 362—363, 373, 375—381, 386—387, 389, 395, 397—401, 403—404, 407, 410—411, 414—415, 418, 420, 425, 428, 431, 541, 543, 553, 591—593, 602, 610, 726, 728, 732, 771, 782—783, 804, 817, 824, 828, 830, 835, 837, 839, 846—849, 852,

- 854—856, 867, 882, 887, 889, 911 —
913, 915, 921, 931—932, 940—942,
945—946, 1005.
- Vieros*, m-rea, sfeșnicele dela, 1023.
- *Viețile Sfinților* *, trad., 830, 860, 869.
- Vișorita*, m-rea, 190, 1001.
- vii*, dări pe, 634, 666.
- Vijnița*, târg, 510; Evreii în, 527.
- Villara*, familia, 720.
- Vilom* (Villaume), pedagog francez,
943.
- vin*, import, 599; export de, 612; dă-
rile pe, 666, 669; *domnesc*, 670, 681 —
682; *hălmănesc*, 670—671.
- vinăriceri*, agenți fiscali, 674, 701.
- vinărici*, 31, 320, 322, 555, 643, 646,
666, 668, 672, 674, 684, 688, 695,
929; *domnesc*, 464.
- Vinășești*, sat, 531.
- Vineri*, bis. Sf., din Vidin, 70; a *He-*
reștilor, 72; din *Târgoviște*, 111; din
Iași, 962.
- Vinețchi Gavriil*, 884.
- Vintilă*, căpitan de roșii, 113; *Cor-*
beanul, vel ban, 116; *Vlad*-, dela
Slatina, 580; *vel căpit.* de margine,
760.
- Vint*, schit la, 378; popa Ion din, 903 —
904; *de-Jos*, revolta, 406.
- Visarion*, m-rea, 279—280; spitalul,
279—280; arhiepisc. Larisei, 423;
v. și Sarai.
- Viski Ioan*, 865—866.
- vistierul*, dregător, 478—479, 481, 644.
- vistiernicei*, subalter. vist., 644, 690.
- Vistiernicenii*, sat, 513, 531.
- Viștea-de-Jos*, școală, 935.
- *Vita C-tini Cantemyrii* *, a lui D.
Cantemir, 799.
- Viteonița*, m-rea, 416.
- vitejii*, lui M. Viteazul, 755.
- vița de vie*, cultivarea, 547—549, 552.
- Vitioara*, m-rea, 73.
- Vițu*, căpitanul, 765.
- Viza*, lorga din, 283.
- Vlad*, *Țepeș*, 3, 10, 122, 852; *Călu-*
gărul, 501.
- Vladimirescu Tudor*, 325, 335, 345,
496, 634, 648, 715, 739, 763, 766,
779, 781, 783, 827, 833, 854, 926,
929, 982, 1036.
- Vladislav*, IV, regele Poloniei, 79.
- Vlah-Sarai*, 463; m-rea, 464.
- Vlahi*, 418, 431, 821, 829; v. și Valahi,
- Vlahia*, 98; v. și Valahia.
- Vlahoclisura*, în Maced., 418, 429.
- Vlahu*, armatol din Ianina, 427.
- Vlaicu Vodă*, 772; din *Blaj*, gravor,
1010.
- Vlasie*, pitărelul, 741.
- Vlastares Mihail*., Syntagma lui, 540.
- Vlasto*, 950; v. și Andronachi.
- Vlașca*, județ, 72—73, 114, 474, 489,
498, 503, 526, 549, 568, 573, 662,
685, 693, 718, 741—742, 818.
- Vlădeni*, rumânii din, 665; v. și Mi-
hăileni.
- Vlădescul Pârveu* vistierul, 113.
- Vlăduț Vodă*, 813.
- Vlăduțul*, postelnicul, 689; slugerul,
1031.
- Vodița*, m-rea, 384; local., 557; râu,
708.
- Voevodul de Căușani*, 514.
- Voevozi*, bis. Sf., din Roman, 39; din
C-tinopol, 285, 295; din Moscopole,
421; *categorie soc.* în Ardeal.
- Voicecovschi*, căpitan, 131, 134.
- Voicu*, postelnicul, 125.
- voinici*, sârbi, 754.
- voit* (șoltuz), 582.
- Vincent Voiture*, roman al lui, 874.
- volintiri*, români, 286—287.
- Volo*, Aromânii în, 419.
- Voltaire*, trad. din, 874—876, 879.
- vornic*, dregător, 253—254, 474, 478,
481, 492; subalternii, 644; *de Vrancea*
469, 472; *de Țara-de-Jos*, 473—474,
480—481, 507, 513; *de Țara-de-Sus*,
473—474, 480—481; *al obștirilor*,
474, 574; *de cutie*, 474, 481; *de*
harem, 474, 671; *de politie*, 474—

- 475; *de poartă*, 478, 536; *de Câmpulung*, 492; *de Târgoviște*, 492.
vornicei, categorii fisc., 690, 741.
Voroavă, *Apostol*, 790.
Voroneț, m-rea, 1006.
Vovidenia, bis. din Iași, 962.
Vozia, cetatea, 139, 235, 261, 650; v. și *Oceacov*.
Vozianii, birul, 650, 712—713.
Vrancea, 469, 472.
Vranos Andrei, negustor grec, 24.
Vrața, oraș, 1038.
Vucașin Caragea, meșter, 977.
Vulcan Samuil, episc., 391, 521, 839.
Vulgaris Evghenie, învățat grec, 423, 856, 871.
Vulpe, bis. din Iași, 587; *blană* de, 598.
Vulpești, moșia, 685.
Vulturul, sat, 505.
Vurpăr, Mihnea III la, 114; *revolta* la, 406.
vutcarii, făceau *vutca*, 580.
vutcă, 580, 599.
- Wallis*, general austriac, 252, 255.
Waniowice, C. Șerban la, 109.
Weigand, 431.
Weiss Mihail, Judele Brașovului, 7, 11.
Wilhelm Friederich, Electorul de Brandenburg, 132.
Wiszniewiecki, ginerele lui Ieremia, 15, 18—19.
wodka, v. *vutcă*.
- Xenofon*, lecturi din, 182, 918; m-rea, 10, 73.
Xeropotam, m-rea, 23.
- Yedicule*, v. *Edicule*.
Yenikiöi, școala dela, 937.
Yeşilkiöi (Satul Verde; San-Stefano), 990.
- Young*, trad. din, 874, 876.
Yugoslavia, 416, 421—422.
- Zabeți*, ofițeri de poliție, 743.
Zagra, școală în, 934.
Zaharia Carcalechi, editor, 874.
zahăr, extragerea, carte pt., 883.
zaherea, 158—159, 172, 198, 212—213, 275, 320, 323, 461—462, 567, 569, 575, 593, 615—616, 625, 638, 650, 664, 673, 706, 776.
Zahorna, Orhei, 741.
zaigea, dar anual, 646.
Zalescyk, 574.
Zam, *revoltă* la, 406.
Zamfira, fiica lui A. Ruset, 146; soția lui I. Mavrocordat, 242; *idem* lui Al. Mavroc. Firaris, 311; fiica lui Moise-Vodă, 834; bis. m-rei, 1022.
Zamoyski, 38.
Zane Gh., 617.
zapcii, 474, 479, 491, 557, 660, 754.
Zaporozjeni, Cazacii, 85.
Zarand, 377—378, 403, 405—408, 489.
zarmacupii, monetă, 630—631.
zavera, 871.
Zavira Ioan, din Siatîștea, 801.
zăbunari, 577.
zăbune, 577.
Zărnești, 171—172, 174, 363, 655, 753.
zbornic româno-slav, 356.
zdrenje de cărpe, oblig. fiscală, 634.
zeciuiala boilor, dare, 653.
Zelide, 874; v. și *Alțidalis*.
Zemlin, Kiriac din, 415; Aromânii la, 428.
Zemplen, comitatul, 351.
Zenovie Popa, Aromân, 415.
Zenta, 175, 220, 236, 798.
Zgârcitul (Avarul), trad. din Molière, 875.
ziare, 889.
zibelină, blănuri, 13.
Zilot Românul, 833.
Zimnicea, 301, 612, 707—708, 760.

- zinc*, în Transilv., 557.
zingirlii, galbeni, 631.
Zlataust, Sf. Ioan, bis. din Sârbi, 733.
Zlatna, 401, 409, 558, 629.
Zlătari, hanul, 429; bis. din Buc., 588, 603; țigarii, 556, 578, 699.
zlot, monetă, 47, 51, 211—212, 216—218, 230 235, 254, 380, 549, 618, 621—622, 628—630, 661, 667, 675, 687, 705; dare, 630, 688, 694.
zlotași, agenți fiscali, 218, 630, 688, 694, 701.
zodiacul, 885.
Zoe, soția lui A. Ruset, 146.
Zografu, m-rea, 103, 894.
Zoița, soția lui Gr. II Ghica, 280.
Zolkiewski, hatmanul, 38—39.
Zolyomy de Albes, Elisabeta, 27.
Zonaras, 867.
Zrinyi Petre, revoltă, 361.
Zsitvatorök, pacea dela, 6, 351.
zurbagii, 748.

LISTA FIGURILOR

	<u>Pag.</u>
1. Tuiuri turcești	453
2. Buzdugan domnesc	455
3. Alexandru Mavrocordat Exaporitul	457
4. Ostrovul Ada-Kale	461
5. Hrisovul pentru Vlah-Sarai	464
6. Casa familiei Sofiano din Fanar	465
7. Ruinele palatului lui D. Cantemir din Fanar	467
8. Ctitorii bisericii din Calvinii	491
9. Piatră de mormânt la Piuia Petrii	497
10. Autograf al lui Brâncoveanu	500
11. Harta Munteniei de Stolnicul Cantacuzino	504
12. Schiță înfățișând Ismailul în 1790	515
13. Portret mural la biserica Sf. Ilie din Botoșani	523
14. Arături în terase, în Munții Apuseni	548
15. Matei Basarab și Elena Doamna	560
16. Ușa de intrare și pisania bisericii din Afumați	572
17. Act din 1668, privind Bucureștii	579
18. Trei din turnurile de apărare ale Sibiului	590
19. Țesătură veche, zisă «Brâul lui Radu-Vodă»	597
20. Săbii din secolele XVII—XVIII	600
21. Clopot dela mănăstirea Arnota	601
22. Puști cu fitil din secolele XVII și XVIII	602
23. Paftale de argint	603
24. Costume feminine și paftale din sec. al XVIII-lea	604
25. Biserica din Olănești, cu scene de vânătoare	608
26. Planul cetății și orașului Brăila	609
27. Șiling («șalău») bătut de Dabija	617
28. Alt șiling bătut de Dabija	617
29. Șilingi suedezi falsificați	618
30. Monetă de argint dela Mihnea al III-lea	618
31. Ducat austriac de aur	621
32. Ducat olandez de aur	621
33. Taler olandez leonin	623

	<u>Pag.</u>
34. Sfanț de argint	630
35. Piatră mormântală din Mangalia	657
36. Palatul Brâncovenesc dela Mogoșoaia	716
37. Ruinele palatului Cantacuzinilor, la Măgureni	717
38. Orășean din Botoșani	727
39. Casă de târgoveț din București	728
40. Stema Bălăcenilor	731
41. Pictură murală pomenind pe «boierii» maramureșeni	733
42. Castelul contelui Haller	734
43. Ruinele cetății Hotinului	744
44. Crucea amintind răscoala dărăbanilor	747
45. Colonel de arnăuți	757
46. Pandur din veacul al XVIII-lea	759
47. Steag ostășesc dela Ieremia Moghilă	763
48. Steag dela Mihnea al III-lea	764
49. Steag ostășesc moldovean	765
50. Mavrogheni răsplătind oștile biruitoare	767
51. Mănăstirea Sucevița, întărită cu ziduri și turnuri	774
52. Cula lui Duca dela Măldărești	776
53. Cula Crâsnaru dela Groșera	777
54. Act autograf dela Miron Costin	790
55. Autograf al lui Ion Neculce	805
56. Iscălitura autografă a lui Gh. Șincai	838
57. O pagină din Condicta Hațegului	844
58. Pictură murală înfățișând «Sfântul Obru»	868
59. Iscălitura autografă a lui Antim Ivireanul	899
60. Coperta unei tipărituri brâncovenești	901
61. Liturgia în limba greacă și arabă	902
62. Biserica din Urșani	961
63. Biserica mănăstirii Cașin	967
64. Biserica lui Brâncoveanu din Făgăraș	970
65. Biserica «cu sfinți» din București	971
66. Biserica Sf. Elefterie din București	972
67. Biserica Bucur din Capitală	973
68. Foișor la mănăstirea Dintr'un lemn	974
69. Chenar de fereastră, în piatră sculptată	976
70. Iconostasul paraclisului Patriarhiei din București	978
71. Detalii din iconostasul paraclisului Patriarhiei din București	979
72. Jilț arhieresc în lemn sculptat	980
73. Interior din biserica mănăstirii Văcărești	983
74. Biserica de lemn din Budești, Maramureș	986
75. Biserica de lemn din Oncești, Maramureș	987
76. Biserica de lemn din Posești, Prahova	988
77. Frescă din biserica Mântuleasa	996

	<u>Pag.</u>
78. Frescă din biserica Geoagiul-de-Jos	1000
79. Icoană împărătească dela Radu-Vodă	1002
80. Icoană din biserica Sârbi, Maramureș	1004
81. Rucavițe dela biserica Olari și mănăstirea Văcărești	1016
82. Iconostas mutat la altă biserică	1019
83. Sculptură în lemn: latura unui jilț	1024
84. Candelă de argint dela Radu-Vodă și Văcărești	1028
85. Candelă de argint dela Văcărești	1029
86. Candelă de argint dela Sf. Gheorghe-Nou	1030
87. Ripidă de argint aurit dela Radu-Vodă	1033
88. Disc de argint dela Curtea Veche	1035
89. Icoana Sf. Spiridon dela Spirea-Veche	1038
90. Icoană dela Patriarhia din București	1039

LISTA HĂRȚILOR

	<u>Pag.</u>
1. Muntenia între 1601 și 1821	1155
2. Moldova între 1601 și 1812	1155
3. Transilvania între 1601 și 1821	1155

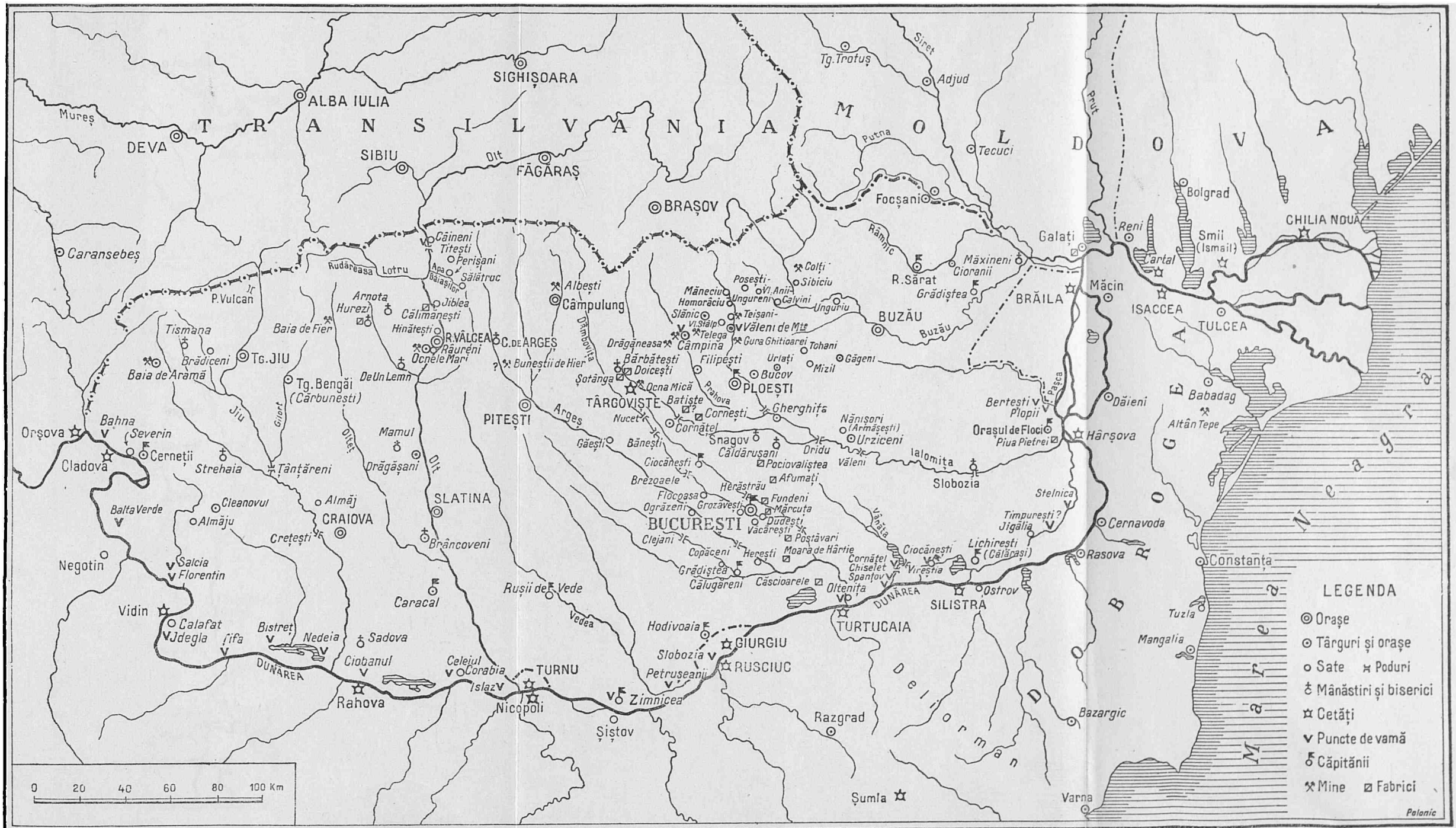
CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
Prefață	V
Domnia	451—468
Alegerea și confirmarea Domnului. Numirea lui 451. Hara- ciul 458. Indatoririle militare și de aprovizionare 460. Mucarerul mare și cel mic 462. Capichihaielele 463. Prin- cipele Transilvaniei și Poarta 466. Bibliografie 468.	
Dregătoriile	469—482
Dregătoriile noi 469. Dregătorii personali, de curte sau edeclii 476. Organizarea dregătorilor în veacurile XVII și XVIII 477. Salarizarea dregătorilor 479. Bibliografie 482.	
Județe, ținuturi, comitate, districte	483—493
Moldova 483. Muntenia 488. Transilvania 489. Ocoale, plăși și plaiuri 490. Cărmuitorii județelor și ținuturilor 492. Bibliografie 493.	
Orașele sau târgurile. Satele	494—534
Muntenia 494. Oltenia 499. Dobrogea 502. Moldova 505. Transilvania 519. Populația orașelor. Colonizări 522 Sa- tele 529. Bibliografie 533.	
Organizarea judecătorească	535—546
Judecătorii mari speciali. 536. Pravilele tipărite și manu- scrise 537. Pedepsele 543. Bibliografie 546.	
Vieța economică	547—632
Agricultura 547. Bogățiile animale 553. Bogățiile mine- rale 555. Industria 563. Meșteșugurile și breslele 577. Organizarea breslelor 585. Importul și exportul 592. Dru- murile 613. Navigația și poșta 615. Circulația monetară 617. Bibliografie 631.	
Organizarea financiară	633—714
Importanța organizării financiare 633. Sporirea numărului dărilor 634. Cisla și pecetluita 636. Reforme fiscale 637. Dările noi 648. Dările pe vite 652. Dările pe produsele agricole 661. Dările pe vii și vin 666. Dările pe miere și	

ceară 671. Dări pe produse industriale și minerale 671. Dările pe prăvălii 673. Dările către diverși dregători 680. Birul sau darea personală 684. Muncile 702. Vămile și ocnele 707. Repartiția impozitelor. Scutirile 711. Bibliografie 713.	
Clasele sociale	715—738
Boierii 715. Rumânii 720. Țăranii liberi 722. Orășenii 726. Robii 729. Evoluția claselor sociale în Transilvania 730. Bibliografie 737.	
Organizarea militară	739—778
Alcătuirea oștirii 740. Lefegii 744. Pandurii 756. Păzitorii granițelor 758. Flotila de Dunăre 761. Incercări de organizare militară în epoca Fanarioșilor 762. Armamentul 768. Cetățile 773. Influența turcească în terminologia militară 775. Bibliografie 778.	
Vieța culturală I	779—958
Elementele componente ale culturii 779. Epocile culturale 780. Influențele culturale străine 781. Istoriografia moldoveană 787. Istoriografia munteană 810. Istoriografia ardeleană 833. Opere filologice 841. Opere literare 850. Opere științifice 854. Opere religioase 856. Traduceri de texte religioase 860. Traduceri de opere literare 871. Traduceri de opere istorice și geografice 877. Traduceri de opere privind gospodăria și sănătatea 882. Texte astrologice. Calendare. Incercări de periodice 884. Tiparul 889. Școala 915. Manuale școlare 938. Biblioteci 944. Societăți diverse 951. Bibliografie 953.	
Vieța culturală II	959—1042
Caracterizare generală 959. Biserici și mănăstiri moldovene 960. Biserici și mănăstiri muntene. Stilul brâncovenesc 968. Ctitorii transilvănene 984. Palate. Case domnești și boierești 985. Pictura bisericească 995. Icoanele 1000. Miniaturi, frontispicii, inițiale 1004. Gravura 1008. Țesăturile 1011. Sculptura în lemn 1018. Lucrul metalelor prețioase 1023. Bibliografie 1041.	
Indice	1043—1147
Lista figurilor	1148—1150
Lista hărților	1151
Cuprinsul	1153—1154

ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE 1601 ȘI 1821

DE
CONSTANTIN C. GIURESCU

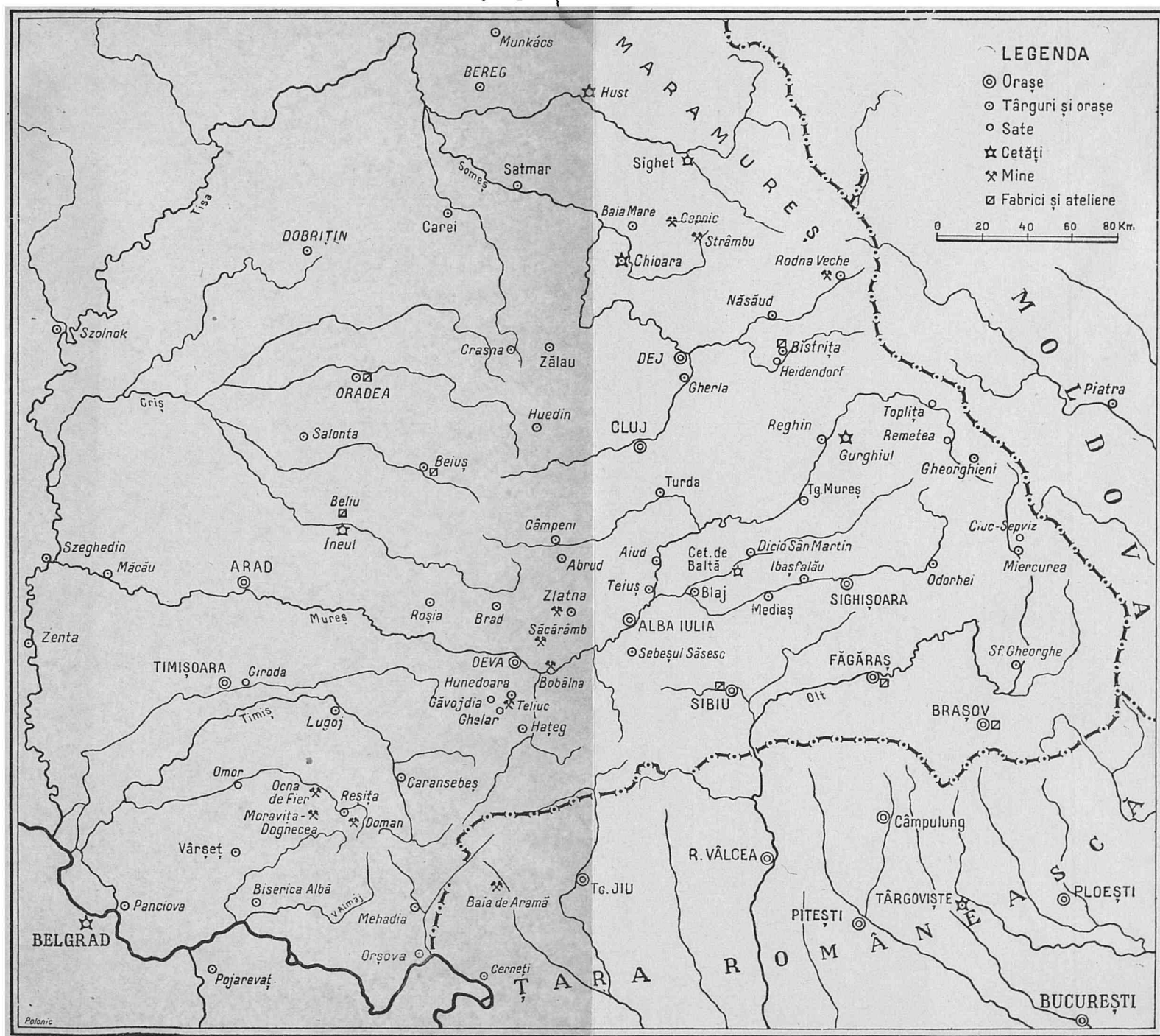
MOLDOVA ÎNTRE 1601 ȘI 1812

DE
CONSTANTIN C. GIURESCU

TRANSILVANIA ÎNTRE 1601 ȘI 1821

DE
CONSTANȚIN C. GIURESCU

MONITORUL OFICIAL ȘI
IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI 1947

C. 37.251.